Digitized by Google

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Digitized by Google

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

15326409
Q v.26:5-8 (5)

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

5
1983

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dïda, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: RO štamparija „Budućnost", Novi Sad, Šumadijska 12

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

LIBRARY
SEP 19 1983
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

Sadržaj Godina XXVI 1983 Broj 5

Milan Kučan

Naš politički rad i omladina 641

Sto godina od smrti Karla Marksa

France Černe

O nekim pitanjima ostvarivanja Marksovih ideja u našem društvu 660

Milena Vlaškalić — Jova Radić

Marksova teorija o karakteru rada u društvenim delatnostima i koncepcija slobodne razmene rada 678

Rasprave i članci

Dragoje Žarković

O uzrocima naših ekonomskih problema 687

Vlado Puljiz

O razvoju poljoprivrede i promjenama u selu 702

Milan Ranković

Pseudoumetnost u savremenim društvima 720

Rikard Štajner

Kritika teorija o konvergentnom razvoju suvremenih društava 740

Osvrti

Blagoje Bošković

Ekonomska stabilizacija u svjetlosti Sedme sjednice CK SKJ 754

Prikazi 767

Digitized by Google

Содержание

Милан Кучан

Наша политическая работа и молодежь 641

Сто лет со дня смерти Карла Маркса

Франце Черне

О некоторых вопросах осуществления Марксовых идей в нашем обществе 660

Милена Влашкалич — Йова Радич

Марксова теория о характере труда в общественных службах и концепция свободного обмена трудом 678

Научные работьи и статьи

Драгое Жаркович

О причинах наших экономических проблем 687

Владо Пулиз

О развитии сельского хозяйства и переменах в деревне 702

Милан Ранкович

Псевдоискусство в современных обществах 720

Рикард Штейнер

Критика теории о конвергентном развитии современных обществ 740

Обзоры

Благое Бошкович

Экономическая стабилизация в свете Седьмого заседания ЦК СКЮ 754

Рецензии 767

Contents

Milan Kučan

Our Political Work and Youth 641

Death Centenary of Karl Marx

France Černe

Concerning Some Questions in the Realization of Marx's Ideas in Our Society 660

Milena Vlaškalić — Jova Radić

Marx's Theory Regarding the Character of Work in the Social Activities and Concept of the Free Exchange of Labour 678

Discussions and Articles

Dragoje Žarković

Concerning the Causes of Our Economic Problems 687

Vlado Puljiz

Concerning Agricultural Development and the Changes in the Countryside 702

Milan Ranković

Pseudo-art in Contemporary Societies 720

Rikard Štajner

A Critique of the Theory on Convergent Development of Contemporary Societies 740

Surveys

Blagoje Bošković

Economic Stabilization in the Light of the Seventh Session of the Central Committee, LCY 754

Reviews 767

Digitized by Google

Milan Kučan

Naš politički rad i omladina

Danas, kada su društvene protivrečnosti osetno zaoštrene, problemi društvenog položaja i perspektive omladine treba da se nađu u središtu pažnje i akcije naših progresivnih društvenih snaga. Ovo utoliko pre jer je činjenica da odnos Saveza komunista prema omladini, njenom društvenom položaju, životnoj situaciji, društveno-političkom opredeljenju i političkom organizovanju, nije adekvatan našem inače poznatom načelnom stavu i saznanju o značaju omladine za sudbinu i perspektivu našeg društva, za razvoj i budućnost socijalističkog samoupravljanja i za kontinuitet revolucije.

U Programu SKJ to je formulisano: »Za omladinu su današnji društveni materijalni uslovi polazište daljeg progresivnog kretanja. Ona je životno zainteresovana za stanje i što uspešniji razvoj socijalizma, koji obezbeđuje potpunije ostvarivanje životnih interesa i htenja. Zbog toga ima omladina značajnu ulogu kao progresivna snaga u borbi za dalji socijalistički preobražaj našeg društva.«

Može se reći da je kontinuitet i perspektiva revolucije u društvu obezbeđena u onoj meri u kojoj njene vrednosti, dostignuća i ciljeve kao svoje prihvata i usvaja mlado pokolenje. Zato je i zadatak progresivnih i društvenih snaga, a pre svih Saveza komunista, da grade društvo u kome će to mlado pokolenje videti svoju perspektivu i za njega vezivati svoju sudbinu. Možda nije najbolji primer, ali mislim da ovu tezu ipak dovoljno aktuelizira zbivanje u Poljskoj u poslednje četiri, odnosno tri godine.

Digitized by Google

Zašto naš odnos i angažovanje za socijalističku samoupravnu progresivnu svest omladine nije adekvatan njenom značaju za dalji preobražaj našeg društva i njegovu progresivnu, humanu budućnost? Pre svega, zato jer je naš odnos prema omladini u praksi često opterećen nekim savremenim životom prevaziđenim stereotipima, inercijom koja ne polazi dovoljno od konkretne društveno-istorijske situacije i njenog uticaja na onaj deo društva koga obično nazivamo mladom generacijom. To se pokazalo i u raspravama na XII kongresu SKJ, na Sindikalnom i posebno omladinskom Kongresu, u rasrpavama mladih delegata, to pokazuje stanje među omladinom, o čemu dosta kritički i često govore i drugovi koji rade u omladinskim organizacijama, ali i mnoga istraživanja, napisi u štampi, posebno omladinskoj, a najbolje to pokazuje sam život.

Naše razumevanje ovog društvenog fenomena moguće je svrstati u red onih koje je 5. sednica Centralnog komiteta SKJ označila kao pitanja kojima nismo prodrli do korena i pronašli najadekvatnije i zadovoljavajuće odgovore. Koji su aspekti tog složenog društvenog fenomena u ovom društvenom trenutku najaktuelniji?

I. *Postoji, pre svega, neodložna i aktuelna potreba za celovitom raspravom u Savezu komunista o omladini, o njenoj društvenoj i životnoj poziciji, o zbivanjima i procesima u njoj i o našem odnosu prema omladini.* — Iz kojih razloga? To nameće u prvom redu sadašnja veoma složena protivrečna i konfliktna priroda naše društvene situacije, u koju je naše društvo došlo posle relativno dugog, stabilnog i veoma dinamičnog privrednog, kulturnog, socijalnog, ukratko svestranog uspešnog razvoja i efikasnog ostvarivanja svojih programskih ciljeva i izvornih vrednosti.

Sadašnja situacija traži ozbiljno preispitivanje našeg društva u celini, pa u tom kontekstu i našeg odnosa prema mladoj generaciji. To u prvom redu traži brže oslobađanje od idealiziranih projekcija i predstava o mladima, kojih ima i u Savezu komunista i u drugim delovima društva, pa i u samom Savezu socijalističke omladine. Takva idealizirana slika počev od 1968. godine pa na ovamo biva sve češće demantovana realnim društvenim događajima i praksom. Isto tako traži da se oslobađamo paternalističkog odnosa prema mladim ljudima, koji se poprilično odomaćio u našem radu kao posledica jednog razumljivog ali ne i principijelnog odnosa revolucijske generacije očeva prema svojoj deci koju treba što duže držati u zaštiti od »svireposti života odraslih« ali i kao izraz birokratskog neprihvatanja stvarne neravnopravnosti nekih delova mladih u društvu.

Ta idealizirana predstava i paternalistički odnos koji postoji dok se mladi na svom putu odrastanja i stupanja u svet odraslih svojim ponašanjem kreću u okvirima očekivanog i željenog, krije u sebi veliku opasnost, da bude brzo zamenjena opštom sumnjom i negativnim sudom, čim omladina svojim ponašanjem naruši to

Digitized by Google

idealističko gledanje i predstave i dovede u pitanje naša očekivanja. A da svega toga kod nas ima pokazuju i ekstremne ocene koje kod nas u odnosu na omladinu postoje.

Koje su to idealizirane i stereotipne predstave i shvatanja vezana za omladinu koju trebam kritički preispitati da bi lakše i objektivnije odredili svoj odnos prema njoj?

Prvo, to je društveno-političko opredeljivanje omladine. Dugo vremena bilo je kod nas duboko usađeno-velikim delom i opravdano — uverenje da je progresivno socijalističko opredeljenje naše omladine definitivno, jednom zauvek i unapred osigurano, i da je tako sa svakom novom generacijom koja stupa na društvenu scenu. Praktička posledica takvih shvatanja je činjenica da se kod nas prilično dugo nije računalo sa mogućnošću drugačijeg društveno-političkog opredeljenja pojedinih delova omladine u našem socijalističkom samoupravnom društvu. Pojave takvog opredeljivanja, kojih nažalost u realnom životu ima, iznenađivale i razljućivale su nas. I to uprkos nedvosmislenog upozorenja iz Programa Saveza komunista, na koje kao da smo zaboravljali, da treba odbacivati pogrešna shvatanja da omladina postaje automatski socijalistička samim tim što se rađa i živi u socijalističkoj zemlji i da je zbog toga možemo prepustiti spontanom odgojnom procesu. Pojave političke indiferentnosti, političke neangažovanosti i apatije, pa i nesocijalističkog političkog opredeljivanja mladih ljudi — čega nesumnjivo ima, kako pokazuju već pomenuta istraživanja pa i same ocene unutar Socijalističkog saveza i omladine, — skloni smo tretirati kao ekscesne i incidente pojave, pojedinačne i marginalne. Sigurno, nesocijalističko opredeljivanje omladine nije opšta pojava, ali ga ne sprečava sama priroda omladine koja bi po nekim shvatanjima trebalo da bude predodređena na strani novog i naprednog.

Na osnovu takvih pojednostavljenih i pogrešnih shvatanja, u Savezu komunista je došlo do rutinskog i inertnog odnosa prema omladini i nije se dovoljno ozbiljno uzimao zadatak iz Programa da je dužnost komunista i svih socijalističkih društvenih faktora da deluju promišljeno i organizovano, da se mlada generacija odgaja u socijalističkom duhu. To je područje u velikoj meri prepušteno pojedinim predmetima u školama, pojedinim organizacijama, pojedincima ili često stihiji i kampanjama. Uticaj nesocijalističkih snaga, koje u praksi često bolje od nekih članova SK shvaćaju značaj omladine, naravno da je mogao u takvim uslovima da poraste; njihov rad je smišljen i organiziran. Pre svega mislim na uticaj klerikalnog dela crkve, disidentskih i nacionalističkih grupacija, emigracije koje, nažalost, podmlađuju svoje redove i iz omladine koja je odrastala i vaspitavala se u našem društvu, u našoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici itd.

Zato je jedan od najaktuelnijih naših zadataka u odnosu na omladinu da organiziranim idejno-političkim radom obuhvatimo svu našu mladu generaciju, kako bi bila sposobna i spremna da preuzima na sebe teško i časno breme daljeg razvoja i osmišljavanja naše revolucije i socijalističkog samoupravljanja. To je,

Digitized by Google

najbolji put, sredstvo i politika, da se onemogući šire zapljuskivanje svesti mladih nacionalističkim, dogmatsko-birokratskim, liberalističkim i drugim retrogradnim oblicima svesti i ponašanja.

U tom kontekstu treba postaviti i zadatak raščišćavanja i razgraničavanja sa onim predstavama i shvatanjima koja su dosta raširena u jednom delu mlade, posebno univerzitetske generacije, koja nastoji ne samo Savez komunista već i marksizam kao teoretsku osnovu njegove rukovodeće uloge u društvu i uslov njegovog akcijskog jedinstva, da identifikuje sa dnevnom politikom i da ga shvata kao apologiju dnevnog političkog pragmatizma.

Drugo, to je odnos prema društvenom položaju i životnim prilikama mlade generacije. Preovlađujuće je još uvek shvatanje da je omladina ne samo onaj deo društva koji je po svojoj prirodi najčešće vezan za socijalizam, već i onaj deo društva koji je najveći korisnik svih dostignuća i blagodeti njegovog razvoja i svih prednosti koji donosi njegov dalji razvoj. Omladina je po tim shvatanjima onaj deo društva koji je rođen i vaspitavan u socijalističkom društvu, koji će najduže, dakle, čitav svoj radni i životni vek, živeti u socijalizmu koji su stvarale i stvorile starije generacije, pa je zato u celini i najviše zainteresovana za njegovu sudbinu, razvoj i budućnost.

Na toj pretpostavci zasniva se očekivanje da se početno, pozitivno opredeljenje mladih prema socijalizmu kao datoj realnosti, u kasnijem procesu društvenog sazrevanja, osamostaljivanja i promocije samo može još proširivati, produbljivati i jačati. Nije se do skora računalo, odnosno ne računa se dovoljno, da se to početno pozitivno opredeljenje može ozbiljno narušiti stvarnim društvenim položajem i životnim prilikama u koje omladina dolazi na putu tog sazrevanja i koje su posebno u sadašnjim društvenim prilikama takve da zbog poznatih teškoća u pogledu zapošljavanja, školovanja i drugih problema, sprečavaju omladinu da u jednom normalnom, kontinuiranom procesu postepeno preuzima na sebe društvenu odgovornost, utiče na društvene procese i na svoj vlastiti položaj i da ostaje ne tako retko na marginama društvenih zbivanja. Pri tom treba podsetiti da je u Programu SKJ zapisano:

»Osnov društvenog vaspitanja omladine je rad i mobilizacija omladine za ciljeve i zadatke socijalističke izgradnje, kao i to, da mladi ljudi već u svojim najranijim godinama sudeluju i preuzimaju na sebe odgovornost u društvenoj organizaciji i organima društvenog upravljanja, to znači ako se omladina neposredno povezuje sa problemima društva i obavlja konkretan posao koji proizilazi iz praktičnih društvenih prilika u kojima živi.«

U pristupu problemima omladine treba, dakle, više računati sa činjenicom da je društvena situacija omladine, zbog stanja u društvu, pogoršana i da je njena životna situacija, u poređenju sa ranijim generacijama, nepovoljnija. Ona deli u celini sudbinu društva i pojedinih delova društva kojima pripada, a posebno to važi za radničku omladinu.

Treće, to je pitanje perspektive koju ima omladina i koja je vezana za perspektivu društva čiji je ona deo. Drugačije rečeno,

Digitized by Google

pitanje o perspektivama omladine su pitanja o perspektivi društva. Sadašnja situacija opovrgla je i jedan, kod nas dosta ustaljen, birokratski, dogmatski, nemarksistički stereotip o našem društvu — da je naše socijalističko samoupravno društvo u biti neprotivrečno i nekrizno, da je njegov stalni, stabilni i sve potpuniji i svestraniji socijalistički razvoj i napredak zagarantovan unapred i do kraja. Isključena je u načelu mogućnost dubljih kriza, stagnacije i nazadovanja. Ukoliko do toga dođe, to je onda uticaj izvana, rabota neprijatelja, zavera klasnog neprijatelja i pokušaj kontrarevolucije. Omladina u takvom društvu ima naravno samo optimalnu i stabilnu perspektivu, jer i društvo zna samo za stalni napredak i svestrani razvoj!

Danas u ozbiljnom političkom radu ne može biti prostora za shvatanje o socijalizmu kao beskonfliktnom stanju, u kome su svi odgovori već dati i svaka stvar čvrsto stoji na svom mestu, a u koje je omladina sama po sebi u potpunosti uključena na najbolji mogući način. O tome je bilo dovoljno govora i na Petoj sednici CK SKJ. Naravno, time se ne dovode u pitanje naša osnovna, strateška opredeljenja, koja su sada često predmet napada tzv. progresivne kritike, počev od pozicije radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada pa sve do ustavnog koncepta federacije i pozicije republika i pokrajina u njoj.

Ako su pitanja omladine i pitanja o društvu — a ona to jesu — onda treba u tom kontekstu odgovoriti na jedno pitanje koje je daleko šire. To je pitanje da li smo suočeni sa krizom socijalističkog samoupravljanja? Međutim, ne radi se o tome već o naraslim i zaoštrenim protivrečnostima između samoupravnih društveno-svojinskih produkcionih odnosa, kako su definisani Ustavom, i njihovih društvenih nosilaca i još uvek jakih recidiva etatističkih produkcionih odnosa. Ne bi smeli tako olako zaboravljati da samoupravljanje, kao celovit sistem i kao preovladajuća praksa u socijalističkim proizvodnim odnosima i u odnosima među ljudima uopšte, ne može da se ostvari rezolucijama i programima, odnosno da ona svoju istorijsku pobedu može izboriti u samo jednoj bitci. Naše društvo je kao samoupravno socijalističko društvo tek na istorijskim počecima svoga konstituiranja i razvoja; u njemu su još uvek prisutna revolucionarna vrenja i intenzivna dinamika klasne borbe. Ono se u velikoj meri razvija u atmosferi onih idejnih i političkih sukoba, podela i diferencijacija, koje su rađale suprotnosti za vreme naše socijalističke revolucije. Iako su u mnogo čemu izmenile svoj intenzitet i oblike, po sadržini ostale su iste. Njihovi nosioci su procesom formiranja društvene svojine, u kome udruženi radnici sve više postaju odlučujući faktor u svim oblastima društvenog života i društvene reprodukcije, izgubili materijalni temelj svoje ekonomske i društvene moći, ali i nadalje u velikoj meri zadržavaju svoj uticaj, utoliko veći ukoliko nađu oslonca i u našoj društvenoj praksi, stvarnosti i kulturi, nedoslednosti i nesposobnosti da naša programska opredeljenja ostvarujemo i ostvarimo u životu.

Zato naš najveći zadatak i nije borba protiv neprijateljskih snaga — iako i to ne smemo podceniti — već pre svega borba za

Digitized by Google

dinamičan i neprekidan napredak samog socijalizma u pravcu sve razvijenijeg samoupravljanja, demokratije i humanizacije društva. Uspesi na ostvarivanju tog zadatka biće najjači udarac ostacima starih ali i novih protivnika našeg društva. Revolucija ne može biti završena sve dok naše socijalističko samoupravno društvo ne bude sposobno da samo sebe održava svojim vlastitim demokratskim oblicima i sredstvima svog delegatskog sistema, koji se zasniva na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju, na samoupravnom produkcijskom odnosu. A poznato je da do promene produkcijskog odnosa, do menjanja oblika svojine, nikad u istoriji nije došlo mirnim putem. To je suština klasne borbe. Ona je snažno izražena i u našem društvu prelaznog perioda. Zato je veoma važno na strani kojih će se snaga u tom konfliktu, u takvom društvu, sa takvim kontraverzama, naći omladina, gde će videti perspektivu i s kim će se vezati.

Mnoge naše teškoće i nevolje pokazuju da u društvu, pa i u Savezu komunista, postoje kolebanja baš oko toga pitanja. Nalazimo se u situaciji koja pokazuje da nije moguća dugotrajna dihotomija produkcionog odnosa i jedno hibridno stanje i na njemu zasnovana društvena praksa, bez ozbiljnih posledica za stabilnost društva. Ta hibridnost, ma koliko pokazuje teškoće i kontraverze u probojima socijalističkog samoupravnog produkcionog odnosa, ipak pre svega pokazuje krizu liberalističkih, građanskih i etatističkih koncepcija.

Posmatrano istorijski, sa aspekta razvoja socijalističkog samoupravljanja, ova situacija nije nova. Sukob samoupravljanja i etatizma jedna je prirodna karakteristika razvoja samoupravljanja u nas. Svaki prodor samoupravljanja u nova područja, nove oblasti društvenog života i reprodukcije, izazivao je, bio je ometen i osporavan etatizmom, pokušajima njegove odbrane i jačanja, što je zaoštravalo društvene protivrečnosti koje se mogu efikasno razrešiti jedino novim probojima samoupravljanja. Naravno, na sadašnjem stepenu to više ne mogu biti spektakularni potezi — svaki mali korak dalje u prodoru samoupravljanja na prostore istorijskih monopola i otuđenog odlučivanja, pre svega, o višku rada, o proširenoj reprodukciji, znači istorijske pobede radničke klase. To se, naravno, ne može ostvariti bez aktivnog rada subjektivnih snaga. Zbog toga je važno gde su one u tom sukobu, na strani kojih društvenih snaga, koje produkcione odnose jačaju svojom akcijom.

Takvo razumevanje previranja u našem društvu pokazuju da nismo usred krize sistema socijalističkog samoupravljanja, što se sada često tvrdi, već da se, naprotiv, nalazimo pred nužnošću novog revolucionarnog, kvalitetnog koraka dalje u njegovom razvoju. Zbog toga nam je i potrebna ozbiljna, stvaralačka kritika sadašnjeg stanja, koje se često želi prikazati kao krajnji cilj naših revolucionarnih nastojanja, da bi pokazali koji su oni pravci koji vode društvo ka tim ciljevima, u slobodnu zajednicu proizvođača, na afirmaciji i odbrani naših strateških opredeljenja i temeljnih instituta, kategorija i subjekata našeg sistema. Zato mislim da

Digitized by Google

smo dužni voditi u mnogo većoj meri računa i o tome kako naša kolebanja i nejedinstvo u pogledu baš tih pitanja utiče na životnu orijentaciju i društveno-političko opredeljenje mlade generacije.

Razvoj socijalističkog samoupravljanja je revolucionarni proces, koji mora savladati i vlastite protivrečnosti i koji ostvarujući interese rada i radničke klase menja društvene odnose i odnos realnih društvenih snaga, i time ulazi u sukobe klasne prirode. U takvom društvu, sa naglašenom dinamikom klasne borbe, omladina se ne ponaša po apriornim očekivanjima, već shodno svojoj konkretnoj društvenoj poziciji. Ona deli sudbinu pojedinih delova društva i diferencira se shodno toj svojoj poziciji u društvu. Progresivnost omladine nije generacijsko svojstvo, već izraz realnih društveno-istorijskih okolnosti i perspektive koju te okolnosti otvaraju omladini.

Četvrto, to je pitanje savremenog sveta i njegovih karakteristika koje utiču na našu omladinu. Dugo vremena kod nas je pothranjivana idealizirana, crno-bela, predstava o svetu, o snagama napretka i socijalizma koje pobeđuju i snagama reakcije, imperijalizma i kolonijalizma koje neminovno silaze sa svetske pozornice. Otuda i makar prećutno uverenje da naša omladina živi u svetu u kome je socijalizam u svetskom procesu (koji je prisutan na veoma različit način i u različitim sukobima i konfrontacijama u svim regionima i meridijanima sveta, te prodire u sve pore života u njima) u svetskim razmerama takoreći zagarantovano sigurno napredovanje, stalan rast i skorašnja konačna pobeda. Te predstave su gotovo isključivale mogućnost dubljih, ozbiljnijih i trajnijih kriza socijalizma, naravno i mogućnost nazadovanja socijalističkih snaga i njihovu defanzivu. Naravno, te predstave zanemarivale su pitanja koje su prave istinite snage napretka u svetu, pitanje o socijalnim, klasnim i opšte kulturnim uslovima tog procesa, o realnom odnosu snaga u svetu, o blokovskom okruženju socijalizma i o karakteru nesvrstanog pokreta. A o svemu tome naša omladina mnogo razmišlja, samo treba zaviriti u njenu štampu. Posebno treba videti i shvatiti njene reakcije na mere koje, u stvari, znače zatvaranje naših granica, ili bar smanjivanje stepena otvorenosti našeg društva. Duboko krizna stanja, vidljivi znakovi stagnantnih procesa u socijalizmu kao svetskom procesu, konflikti i oružani sukobi, ratovi između socijalističkih država, što je sve realnost savremenog sveta, demantuju takva jednostrana i pojednostavljena razmišljanja i ponekad deluju šokantno. Taj svet realiteta koji se nikako ne uklapa u predstave iz kojih je unapred isključena mogućnost kriza, zastoja i nazadovanja komunističkih komponenti u socijalizmu kao svetskom procesu ima negativnih odraza na životna opredeljenja i na orijentaciju dela naše omladine. Pogotovo kada se tome dodaju konflikti u svetu nesvrstanih i u samom radničkom i komunističkom međunarodnom pokretu. Istini za volju, treba reći da je baš u tom pogledu na području objektiviziranja pogleda na realni svet urađeno mnogo, pogotovo posle 1948. godine i istorijskog iskustva u sukobu sa staljinizmom, iako danas i sam taj sukob često

Digitized by Google

postaje nejasan i postaje predmet političke i ideološke manipulacije sa omladinom. Toga manipulisanja ima dosta i u tzv. literarnoj i uopšte u kulturnoj produkciji, gde se taj konflikt i njegove političke, društvene i ljudske dimenzije prikazuju van društveno istorijskog konteksta u kome se taj sukob zbio. Zaboravlja se da je u njegovoj pozadini ipak bilo neprihvaćanja onog poznatog Lenjinovog stava: »Sve nacije doći će ka socijalizmu, to je neizbežno, ali sve neće doći sasvim jednako, svaka će uneti svoju obraznost u ovu ili onu formu demokratije, ovaj ili onaj oblik diktature proletarijata, ovaj ili onaj tempo socijalnog preobražaja raznih strana društvenog života«. Dakle, svesno ili nesvesno pokušava se zaboraviti da je to, ipak, bio spor unutar socijalizma, o njegovoj suštini i da to nije bio spor sa socijalizmom!

Na posledice ovako idealiziranih predstava o omladini, društvu i svetu, upozorili su nas dosta ozbiljno već događaji u 1968. pa i u 1971. godini, a i nedavno na Kosovu, ali i neki drugi procesi među omladinom o kojima je dosta otvoreno i kritički bilo reči na prošlogodišnjim kongresima naših društveno-političkih organizacija.

Raskorak između željene predstave o omladini i njenog stvarnog ponašanja bio je jedan od razloga i za Treću konferenciju Saveza komunista Jugoslavije, na kojoj je bilo utvrđeno da protivrečnosti i procesi u društvu — bilo je to u vreme kada smo donosili novi Ustav — ne mogu biti bez odraza na životnu orijentaciju i društveno-političko opredeljivanje mladih. Naglašena je bila potreba o kritičkom preispitivanju naših predstava o omladini, ali i o društvu u kome ona živi. Ta konferencija aktuelna je i danas po svom zaključku da se za životnu orijentaciju i društveno-političko opredeljenje mladog pokoljenja treba boriti i radom komunista među samom omladinom, jer od društvene orijentacije omladine, od njenog prihvatanja ciljeva koji su našu radničku klasu podigli u revoluciju, zavisi njena perspektiva i konačan uspeh.

II. *Postoji potreba za aktivnim odnosom društvenih snaga, pre svega Saveza komunista, prema mladoj generaciji, potreba za progresivnim uticajem na svest i društveno-političko opredeljivanje mladih ljudi.* — Jedno od polazišta rada komunista sa i među omladinom mora biti saznanje, da kao realna mogućnost postoji i nesocijalističko i neprogresivno opredeljivanje delova omladine, uprkos toga što se ona rodila, što raste i formira se u okvirima socijalističkog samoupravnog društva i njegovog samoupravnog razvoja. A to je tako ne samo ili ne pre svega zbog uticaja neprijatelja i nekih nama neodgonetnutih snaga već je to posledica kontraverza i konflikata u našem društvu, iako ne bi smeli podceniti ni uticaj stranih ideologija, jer mi smo otvoreno društvo (na Helsinškoj konferenciji smo se zalagali za slobodnu cirkulaciju ljudi, informacija ideja), niti uticaj migracije.

Digitized by Google

Treba se vratiti iskustvu iz 1968. i 1971. godine i događajima na Kosovu. Sadašnja mlada generacija je generacija koja raste i formira se u društvu koje je zahvaćeno ozbiljnim teškoćama, stagnantnom tendencijom, socijalnim tenzijama i kriznim obeležjima, u kome trenutno nisu u prvom planu, na preovladavanju pitanja osvajanja novih prostora ljudske slobode, već pitanja stabilizacije i konsolidacije svih delova društva, pa i progresivnih snaga i Saveza komunista na osnovnim strateškim opredeljenjima i očuvanja postignutih rezultata revolucije. I to se dešava u savremenom svetu, punom otvorenih konflikata pa i ratova, u kome se dobrim delom za veliki deo čovečanstva postavlja pitanje ne samo kako zadržati pozicije koje su osvojene dosadašnjim progresivnim kretanjem, kako sačuvati stečeno, već ponegde čak i pitanje kako jednostavno preživeti.

Naravno, to od nas traži drugačiji, kritičniji i stvaralačkiji, a pre svega, aktivan odnos prema mladoj generaciji, traži borbu za njenu društvenu orijentaciju, za njenu svest.

III. *Mora se uvažiti činjenica da omladina nije jedinstvena društvena grupacija i zbog toga i nije moguće očekivati jedinstveno jednosmerno društveno-političko opredeljivanje omladine u odnosu na naše društvo i procese u njemu.* — U njoj postoje razlike, diferencijacija, barem u onoj meri, ukoliko su različite društvene i životne pozicije u kojima živi.

Poziciju omladine određuje svako, pa i naše društvo, unutar konkretne istorijsko društvene situacije u skladu sa svojim društvenim karakteristikama, odnosno u skladu sa karakteristikama svojih produkcionih društveno-ekonomskih odnosa.

Najadekvatnije definisanje uloge omladine u društvu je ono koje polazi od njenog konkretnog društveno-ekonomskog položaja, budući da najveći broj mladih tek stupa u društveno-proizvodnu praksu i produkcione odnose ili pak, u nju još nisu uključeni, pa prema tome u celini uzeto, njihov rad nije osnova njihovog materijalnog i društvenog položaja. Specifika društvenog položaja mladih je da se oni, uprošćeno rečeno, tek pripremaju za ulazak u svet odraslih, za punu radnu integraciju, punu samoupravljačku integraciju u društvu i stvarnu ekonomsku i društvenu ravnopravnost. Bitna odrednica specifičnosti društvenog položaja omladine ili barem njenog najvećeg dela jeste, da njen ekonomski i društveni položaj ne zavisi neposredno od njenog rada, već od rada drugih, pri čemu je irelevantno da li su to roditelji, drugi radnici putem stipendija ili kredita, ili potpora na zajednici zapošljavanja. Raslojavanje omladine se dešava nezavisno od rada mladih.

Od posebnog značaja je činjenica, da se društveni položaj omladine u našem društvu ne zasniva na njenom radu, pošto sva najrelevantnija prava i odgovornosti radnih ljudi, uključujući pra-

Digitized by Google

vo samoupravljanja, to jest aktivna društvena pozicija u odlučivanju o vlastitim i opštim društvenim problemima, interesima i poslovima, proističu iz ostvarenog prava rada društvenim sredstvima za proizvodnju. A najveći deo mladih to pravo tek počinje da ostvaruje ili čeka na to. Na toj činjenici i kod nas se prelama jedna velika protivurečnost savremenog sveta, u kome se produžava vek između zrelosti omladine i početka njenog stupanja u aktivne društvene odnose i procese preuzimanja društvenih odgovornosti.

Omladina je malo uključena u odlučivanje u društvu, o njegovim i svojim specifičnim problemima, malo nosi odgovornosti za perspektivu i sutrašnjicu društva, i ako je velikim delom sposobna i zrela da tu odgovornost nosi — to je najobrazovanija, najstručnija, barem formalno, generacija u nas, i ima i najveći životni interes za tu sutrašnjicu društva. Upravo, u vezi sa tim, za nas je veoma aktuelna Kardeljeva misao: »Samo čovek, koji preuzima odgovornost za svoju slobodu može biti slobodan. Međutim, takvu odgovornost može preuzeti samo čovek koji može demokratski odlučivati«.

Ova protivrečna pozicija omladine, u kojoj ona ne može da nosi ili relativno malo nosi odgovornost za svoju poziciju u društvu, u kojoj je ona često na periferiji društvenih zbivanja, razlog je nezadovoljstva velikog dela mladih. Ne mire se time, da su dugo van sveta odraslih i mogućnosti koje oni imaju da utiču na današnjicu i sutrašnjicu društva, žele da postanu i sami odgovorni za istoriju. Na toj činjenici raste i specifični senzibilitet mladih prema socijalnoj pravdi i radikalna kritičnost u odnosu na negativne pojave u društvu.

Prevazilaženje te protivrečne pozicije mladih u društvu punim uključivanjem mladih u procese rada i odlučivanja danas je važnije nego ikada ranije, pre svega, sa stanovišta daljeg razvoja našeg društva, a ne samo sa stanovišta rešavanja nekih posebnih problema omladine. Društvo koje sva prava ljudi, a pre svega mogućnost odlučivanja, zasniva na njihovom uključivanju odnosno uključenosti u rad i procese društvene proizvodnje, mora naglašenije postaviti problem zapošljavanja i učešća omladine u društvenom odlučivanju, uvažavajući specifike i diferencijaciju koja postoji unutar nje.

IV. *Položaj omladine u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja.* — Ključno je pitanje da li postoje stvarne mogućnosti za uključivanje mladih u proces društvenog odlučivanja, mogućnosti da koriste njegove mehanizme, poluge i institute i doprinosi demokratizaciji odnosa i postupaka kreiranja društvenih odluka i njihovom demokratskom, humanom i progresivnom sadržaju. Ako te mogućnosti ne postoje, onda se uprkos društvenoj proklamaciji da je budućnost na mladima, unatoč svoj deklarativnoj brizi o njenoj društvenoj orijentaciji, moralnom liku i svetu vrednosti, stvarni društveni i politički život mladih odvija na pe-

Digitized by Google

riferiji organizovanog društva, njegovog sistema odlučivanja, njegovih organizovanih društvenih snaga i relevantnih društvenih inicijativa. Međutim, treba uvažiti da se na sadašnjem stepenu razvijenosti političkog i pre svega delegatskog sistema, kada se krug ljudi sa stvarnim društvenim i političkim uticajem tek proširuje u korist samoupravno i politički organizovanih radničkih i narodnih masa, kada oni tek postepeno ovladavaju polugama i centrima odlučivanja u skladu sa opštim trendom razvoja samoupravljanja, njegove mehanizme i odnose, u takvoj poziciji ne nalaze samo mladi ljudi već i veliki deo naših radnih ljudi i građana uopšte.

Zato je osnovno polazište na kome je moguće i potrebno definisati odnos mladih prema političkom sistemu, a time i prema uslovima, tokovima i opštim rezultatima borbe za socijalističko samoupravljanje, njihov interes za brže i efikasnije ostvarivanje istorijskih interesa radničke klase, za brže ukidanje najamnih i drugih ostataka klasnih odnosa, težnji svakog monopolnog prisvajanja društvene moći i svakog vida podčinjavanja i otuđivanja čoveka u društvu. Socijalističko samoupravljanje i njegovo povezivanje sa naučnim i tehnološkim progresom, sa tehnološkom revolucijom, najširа je osnova društvenog angažovanja omladine. Svaki korak napred u njegovom ostvarivanju proširuje stvarne mogućnosti za jačanje stvaralačke uloge u proizvodnji, nauci, kulturi, vrednovanju rada, znanju i sposobnosti. To je ono što, pre svega, omladini otvara jasnije i bolje životne perspektive. Na tim pitanjima treba angažovati mlade u Socijalističkom savezu omladine, u Sindikatu, u Socijalističkom savezu, u samoupravnim organima i delegatskom sistemu. Prirodno je zato nastojanje omladine da ima prema političkom sistemu izrazito angažovan, aktivan odnos, jer da bi mogla omladina da menja društvo, ona mora da menja svoju poziciju u njemu.

Mladi ljudi izlaz iz društvenih protivrečnosti i kriza ne traže u reprodukciji postojećih društvenih, kulturnih i političkih struktura i odnosa i stanja u novim oblicima, za njih i stabilizacija nije povratak na ranije stanje, puteve razvitka, način proizvodnje i raspodele, nego u njihovom menjanju, u organizovanju društva na kvalitativno novi način, u povezivanju svoje sopstvene delatnosti u svesnu društvenu delatnost koja krči put u slobodnije i demokratičnije društvo, njegovu kulturu i način života. Aktuelne su Titove reči: »Omladina ne voli stagnaciju u društvu, uvek traži nešto novo gde može ispoljiti svoj elan!« Moguć je, dakle, zaključak da na nivou opštih uslova, tokova i rezultata u ostvarivanju socijalističkih samoupravnih odnosa ne postoje nikakvi specifični interesi mladih ljudi, jer su njihovi opšti interesi identični sa ostvarivanjem istorijskih interesa radničke klase u konkretnom našem društvu, sa njegovim karakteristikama o kojima sam govorio i kojih moramo biti svesni.

Specifični interesi mladih, koji nesumnjivo postoje u odnosu na taj globalni, toliko su evidentniji, ukoliko ih više određuje konkretan položaj u osnovnim proizvodnim i drugim samoupra-

Digitized by Google

nim sredinama, odnosno neuključenost u te sredine. Izraz su njihove specifične pozicije, često podređenosti u mnogim oblastima unutar udruženog rada, počev od zapošljavanja, napredovanja, nagrađivanja, stanovanja, a i unutar političkog sistema. Njihova zastupljenost u samoupravnim organima, delegacijama itd., njihova mogućnost da samim tim utiču i menjaju taj svoj položaj i realizuju svoje interese i zadovolje svoje potrebe, zaista pokazuje da se mladi često nalaze u specifičnom položaju i da imaju svoje posebne interese.

Sa uvođenjem delegatskog sistema prirodno je bilo očekivanje da će doći do celovitijeg i efikasnijeg izražavanja i ostvarivanja specifičnih samoupravnih interesa pojedinih društvenih grupacija, naravno i omladine. Ona je u minulim razdobljima poslaničko-predstavničkog sistema, u kome je generacija koja je izvojevala pobedu i revoluciju zadržala sve ključne društvene funkcije u svojim rukama, u velikoj meri ostajala na periferiji političkih zbivanja, nije bilo dovoljno normalnog toka prelaženja generacijske odgovornosti i nije imala adekvatan stvarni uticaj na organizovano ostvarivanje društvenih interesa pa i na rešavanje svojih specifičnih interesa.

Doduše, radne akcije, političke škole, seminari i slobodno vreme, sada preovlađujući oblici rada Saveza socijalističke omladine, imaju veliki društveno vaspitni značaj ali su samo manji deo takvog angažovanja omladine u čitavom društveno-političkom životu koji vodi podruštvljavanju politike i demokratizaciji društvenih odnosa. Veće učešće i stvarni uticaj mladih omogućuje samo njeno delotvorno angažovanje u svim oblicima neposredne socijalističke demokracije. Treba videti zašto opada uticaj i učešće mladih u tim organima, posebno u delegacijama posle jednog aktivnog perioda u prva dva delegatska mandata.

Uvođenje delegatskog sistema u načelu proširuje mogućnost da se u procesu društvenog odlučivanja afirmišu i mladi, da u većoj meri nego ikada ranije postanu subjekt rešavanja svojih problema, zadovoljavanja svojih potreba i ostvarivanja svojih interesa, podržani naravno i aktivnošću sindikata i drugih društvenih snaga. Veoma je značajno saznanje i iz njega trebamo izvući konsekvence za naš praktični politički rad, da u meri u kojoj jesu odnosno postaju subjekt u društveno-političkim i samoupravnim odnosima, mladi će svoje napore bez dvoumljenja usmeravati na menjanje svog sopstvenog položaja i u revolucioniranje društvenog odnosa uopšte.

V. *Ne radi se o tome da društvo reši neke posebne omladinske probleme, već je reč o tome, da se mlada generacija angažuje na rešavanju presudnih društvenih problema.* — Jer i do sada je u nas prihvaćena teza da ne postoje problemi omladine koji nisu i problemi društva. Ma koliko bila ova teza nesporna ipak je činjenica da neki društveni problemi posebno pogađaju omladinu baš s obzirom na sve specifične karakteristike o kojima je bilo

Digitized by Google

govora, i kao takvi sa aspekta mladih postoje specifični omladinski odnosno društveni problemi. To su pre svega problemi obrazovanja, zapošljavanja, stanovanja i drugi — o njima je i najviše bilo govora na kongresima a inače u životu se o tome najviše raspravlja. Te probleme treba elaborirati — jer svaki za sebe je od takvog značaja da traži i zaslužuje posebnu obradu.

Možda, kao argument u prilog tom zalaganju, treba podsetiti da se, polazeći od zakonite tendencije socijalističkog samoupravljanja da rad određuje društveni položaj čoveka, puna ravnopravnost mlade generacije može ostvariti tek na liniji ukidanja njene specifičnosti, dakle, na integraciji procesa rada i obrazovanja, što i jeste ideološka, klasna osnova naše koncepcije usmerenog obrazovanja kao obrazovanja za rad i iz rada. Oko toga postoji kod nas puno nesporazuma. I dalje, da specifičnost društvenog položaja mladih određuje činjenica da im tek predstoji konkretna radna i društvena integracija, da je njen društveni položaj najbolji, kad taj proces integracije teče bez odlaganja i nesmetano.

U uslovima, kada raste stvarna nezaposlenost koja u najvećoj meri narušava te mogućnosti baš onim delovima omladine koja je ekonomski najzainteresovanija za uključivanje u svet rada i od nje stvara »rezervnu armiju«, sadašnja društveno-ekonomska situacija za mlado pokolenje ne znači samo pad standarda, već i odlaganje ulaska u rad. Dakle, znači pogoršanje njene društvene situacije i perspektive, što naravno izaziva socijalne napetosti u određenim delovima omladine o čemu mora voditi računa svaka ozbiljna i realna politička akcija.

Ako je tačno da se sve društveno-ekonomske protivrečnosti te ekonomski i socijalni problemi u posebno oštroj formi izražavaju na društvenoj poziciji mladih, neophodno je da utvrdimo u čemu je ta situacija nepovoljnija za sadašnje mlado pokolenje.

Nastojanja da se ostvari sve složeniji nivo potreba, aspiracija i interesa mladih i realnih mogućnosti društva da se oni na primaran i za mlade poželjan način ostvaruju, razvijaju, uvažavaju i zadovoljavaju, u izrazitom su neskladu pre svega zbog poznate privredne situacije u kojoj se nalazi zemlja.

Životna situacija i društveni položaj omladine se poslednjih godina pogoršavaju. Omladina ne živi više u društvenim uvetima u kojima konstantno raste nivo društvenog i ličnog standarda i kada se otvaraju brzo — istini za volju bez čvrste veze sa realno stvorenim dohotkom — novi životni horizonti. Pad realnog standarda za sedam i više posto u poslednje tri godine, stagnacija proizvodnje itd., pogađa omladinu, bez obzira na razlike u intenzitetu, vezanim za njen socijalni status.

Životna perspektiva omladine u takvoj situaciji je dosta neizvesna. Propulzivnost i brz razvoj društva, materijalnih proizvodnih snaga pogotovo, otvarao je stabilnu perspektivu u pogledu obrazovanja, zapošljavanja, stanovanja, itd. Danas, mladi često ne znaju šta će im doneti sutrašnjica na osnovu odluka koje moraju doneti danas, često bez mogućnosti kompleksnijeg sagleda-

Digitized by Google

vanja šta one znače za njihovu perspektivu. Raste neizvesnost, društvena nervoza i nezadovoljstvo.

Uz to, produbljuje se i jača određena inferiornost omladine u društvu, a u isto vreme i svojevrstan paternalistički odnos prema njoj. Ne postoji uvek dovoljno društvene volje da se na nekim gorućim problemima društva sagleda specifičan položaj omladine, da se društvo kako je samoupravno organizovano angažuje na njihovom bržem rešavanju, a time i ograničava mogućnost, da omladina deluje kao samoupravni subjekt u okvirima savremene socijalističke samoupravne demokratije, što posebno aktuelizira i problem njenog političkog organizovanja. U okviru Komisije za izradu dugoročnog programa stabilizacije izrađen je poseban separat o politici zapošljavanja sa nizom vrlo konkretnih predloga, a za taj separat niz naših nadležnih organa, pa i omladine koju neposredno pogađa kao da i nije čuo, kamo li da su se sa njim složili.

Znatno su se zatvorili i kanali društvene promocije omladine, pre svega kanali obrazovanja i zapošljavanja, ali i Savez komunista koji je bio najjači kanal te promocije. To aktualizira ne samo pitanje politike prijema u Savezu komunista, njegove otvorenosti prema mladoj generaciji, pitanje podmlađivanja njegovih redova i kadrovsku politiku u Savezu komunista i u društvu u celini, već i društvenu ulogu Saveza komunista u celini, njenu doslednost i efikasnost u ostvarivanju politike, njenih osnovnih opredeljenja, njeno idejno i političko jedinstvo, akcionu spremnost, moralnu čistost i time i pitanje njegovog ugleda među omladinom. Ukratko rečeno, pitanje je, koliko je Partija danas za omladinu privlačna kao realna društvena snaga koja menja odnose u društvu u progresivnom pravcu, koliko ona nije u očima mladih oportunistička, već stvarna revolucionarna i avangardna organizacija. U tome i jeste najveća istorijska odgovornost Saveza komunista i pred i za mladu generaciju.

Ako postoji šira društvena, kolektivna i generacijska odgovornost za sadašnje stanje u našem društvu — a ona nesumnjivo postoji — onda tu odgovornost ne snosi sadašnje mlado pokolenje koje tek dolazi na društvenu scenu. Međutim, ono objektivno mora podneti određene žrtve i odricanja, radi posledica onog načina delovanja za koje ne snosi odgovornost i posledice u raspodeli blagodeti koje nije uživalo. I zato mislim da omladina ima pravo, i to joj treba priznati, da to pitanje i postavlja. Sa tim mora računati ozbiljan politički rad. A to, pre svega, traži jasnoću u argumentaciji, da naša revolucija nije odstupala u pogledu dva osnovna strateška programatska cilja: prvo, u ostvarivanju novih odnosa među ljudima na tlu socijalističkog produkcionog odnosa, i drugo, u stvaranju materijalnih pretpostavki za brži prelazak naših radnih ljudi iz materijalne i kulturne zaostalosti u realtivno materijalno blagostanje i slobodu stvaralaštva. Bez obzira na slabosti, a baš njihove posledice su sada pred nama, u tom pogledu nije bilo kolebanja. U skladu sa mogućnostima date društvene istorijske situacije i našeg sadašnjeg trenutka do-

Digitized by Google

sta uspešno stvaramo uslove, u kojima će čovek što slobodnije raditi i stvarati za svoju sreću — a to je Kardelj nazvao — samoupravljanje.

VI. *Problem političkog organizovanja omladine.* — Na to pitanje se osvrćemo pre svega, iz dva razloga:

Prvo, sadašnja koncepcija političkog organizovanja omladine u velikoj meri zasniva se na zaključcima Treće konferencije Saveza komunista Jugoslavije, i drugo, u pogledu političkog organizovanja omladine ima dosta različitih razmišljanja pa i nesporazuma — javnih, oficijelnih, ali još više onih koji do sada nisu toliko javni.

To je, pre svega, posledica i izraz činjenice da se sve društvene protivrečnosti i na njima nikla misaona i politička strujanja, prelamaju u mladoj generaciji. Zato bih sve dileme u pogledu političkog organizovanja mlade generacije nazvao kao stvaralačko traženje izlaska iz jednog bez sumnje neoptimalnog stanja, u kome je to organizovanje kao deo opšte istorijske društvene situacije.

Valja naglasiti da se problem pune političke afirmacije mladih ne može svesti i rešiti samo omladinskom organizacijom, pa ni onda kada bi ona bila idealna u svom političkom delovanju u institucijama političkog sistema, pre svega, u Savezu komunista i u delegacijama. Kardelj sa pravom kaže: »da je uloga Saveza koomladine u našem političkom sistemu manja u poređenju sa stvarnom ulogom omladine u našem društvu, a pogotovo manja od onoga što bi odgovaralo stvarnim društvenim interesima«. A sami omladinci iz rukovodstva SSOJ ocenjuju svoju organizaciju »da pored nespornih rezultata Savez socijalističke omladine nije u dovoljnoj meri i na pravi način odgovorio potrebama mlade generacije i šire društvene zajednice, angažujući se i usmeravajući mladu generaciju u borbu za opštedruštvene ciljeve, kao što su borbe za bržu ekonomsku stabilizaciju, materijalni razvoj, razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, učvršćenje odlučujuće uloge radničke klase, razvoj političkog sistema, punu nacionalnu ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo, zajedništvo itd.«

Diskusije na kongresima Saveza komunista, a posebno Saveza socijalističke omladine, ali i one koje traju i dalje, pokazuju da se veliki deo slabosti zasniva pre svega, na sledećim pitanjima, odnosno shvatanjima:

Prvo, na jednoj nasleđenoj, makar prećutnoj logici i ambiciji, da Savez socijalističke omladine treba da bude sušta kopija drugih naših političkih organizacija i da u njoj treba zadržati elemente koji je čine opštepolitičkim predstavnikom omladine. To je koncepcija koja sadrži u sebi tendenciju da je omladinska organizacija kao politički reprezentant omladine učesnik u podeli vlasti sa drugim političkim faktorima u ime omladine. To je shvatanje Saveza omladine kao klasične partije, ne samo prema drugim društvenim organizacijama i društvu, već i prema omladini.

Digitized by Google

Zato se i u kongresnom dokumentu SSOJ može naći stav, da se moraju unaprediti načini komuniciranja organizacije sa najširim članstvom, sa generacijom mladih. To je, dakle, organizacija za mlade, a ne organizacija mladih, ako bi do kraja izveli konsekvence.

Ovaj reprezentativni tip organizacije koji se zadržao još iz vremena, kada je i Partija i državni aparat vršio vlast u ime radničke klase, u kojoj je omladina u poziciji objekta političke manipulacije polazila od omladine kao homogenog društvenog sloja, i zamagljuje stvarnu društvenu, vrednosnu pa i ideološku diferencijaciju omladine. Na toj logici zasnivaju se i sve birokratske naslage u toj organizaciji, uključiv i karijerizam i profesionalizam, protiv koga se omladina pobunila i diskusijom o starosnoj granici omladinskih funkcionera — na žalost nedovoljno unutar zahteva za demokratizaciju celine odnosa u Savezu socijalističke omladine Jugoslavije, uključujući i kadrovsku politiku. Ne bi smeli zaboraviti da je često opravdano kritikovani karijerizam, liderstvo i oportunizam omladinskih rukovodilaca izazvan i činjenicom da te kadrove ne regrutira uvek omladina, već druge društveno-političke strukture, naravno po svojoj meri i licu, što pokazuju i česta upletenost omladinskih funkcionera u tzv. opštinske i druge afere.

Drugo, na neprevaziđenoj, u razmišljanju pojedinaca, koncepciji elitne, idejno-političke ekskluzivne omladinske političke organizacije po uzoru nekadašnjeg SKOJ-a, i ako se to direktno tako i ne kaže. Takva organizacija odgovarala je borbi u predrevolucionarno vreme, kada je ona jedino kao takva mogla unositi ideje socijalizma i revolucionarne borbe u najšire mase omladine. U naše vreme preovladajuće socijalističke svesti i socijalizma kao društvene realnosti, to više ne može biti specifičan zadatak samo omladinske organizacije, već je to stvar i obaveza svih socijalističkih društvenih snaga, a pre svega, komunista koji deluju unutar omladine.

Društvenoj afirmaciji i borbi za socijalističko usmeravanje mlade generacije, malo bi doprinosila organizacija koja bi se razvijala samo kao ideološki i politički pokret, kao grupa za pritisak, odvojena od sistema svakodnevnog odlučivanja o problemima društva, kao organizacija koja bi iz mlade generacije sektaški izdvajala nosioce najprogresivnije svesti u njoj. Ta koncepcija usidrena je u jednom birokratskom razumevanju socijalizma, po kojoj su i komunisti elita i koja zaboravlja da komunisti nemaju drugih interesa, sem interesa radničke klase, i da samoupravni socijalizam ne može biti drugo, nego revolucionarno nastojanje i čin osvešćenih radničkih i narodnih masa, pod rukovodstvom svoje avangarde koja se kao avangarda potvrđuje baš u tom pokretanju masa, u borbi za socijalističko samoupravljanje i ostvarivanje istorijskih interesa radničke klase.

Treće, na razumevanju Saveza socijalističke omladine kao pokreta koga u akciju pokreću konkretni životni problemi, a ne rad foruma zasnivan na krutim programima rada odvojen od ži-

Digitized by Google

vota. I ako ova razmišljanja polaze od, rekli bismo, ispravnog polazišta da se omladina ne može i ne sme zatvarati u svoj krug takozvanih omladinskih problema, već mora da bude najtešnje vezana za ekonomske, samoupravne, političke i druge interese i potrebe mladih ljudi u tvornici, školi, na selu, itd., jer interesi i potrebe mladih nisu ništa drugo nego deo interesa i potreba radnih ljudi, ipak ostavlja po strani činjenicu da Savez omladine ima, pre svega, zadatak da organizirano, na platformi opredeljenja za socijalizam, samoupravljanje i društveni napredak stvara uslove za šire i brže uključivanje mladih u sve vrste društvenih odgovornosti i društvenog odlučivanja, pre svega, u delegatski sistem, u kome moraju mladi nositi ravnopravnu odgovornost pri donošenju odluka koje se odnose na njih, ali i na društvo u celini.

Mladi mogu samo u životnoj praksi proveravati — na radu i odgovornom odlučivanju — sami sebe, svoje ideje i inicijative, ispravnost svojih stavova, a i realne mogućnosti i sposobnosti društva. Inače će se ponoviti društvena situacija u kojoj će se mladi voditi za parolom »budimo realisti, tražimo nemoguće«. To u našem sistemu ne može nikakva organizacija koja ne bi imala ambicije da uvodi mlade na svom širokom frontu institucija i mehanizama političkog sistema, naše političke demokratije u svet odraslih — i to ne samo njihov najprogresivniji, elitniji deo, nego njene široke mase, naravno, vodeći računa da bitka za socijalizam i za socijalističko opredeljenje mladih ne može biti stihija. Dakle, njen je zadatak da stvara uvjete za organizovano masovno sudelovanje mladih u sistemu samoupravnog demokratizma. A to može u sadašnjim prilikama najuspešnije, ako se po svojoj unutrašnjoj organizaciji razvija u odnosu na omladinu i njenu vezanost za socijalizam i snage napretka slično kako bi trebalo da se razvija Socijalistički savez u odnosu na demokratsku i progresivnu svest našeg društva u celini. Ne verujem da bi sretnije od toga bilo rešenje u postojanju više različitih organizacija za pojedine delove omladine i u kome bi Savez socijalističke omladine bio nekakva kapa — to bi samo množilo probleme opšteg političkog predstavništva mladih. Tu opasnost donekle krije u sebi i praktička realizacija onog principa organizovanja koja polazi od organizacione podele omladine na školsku, radničku i seosku. Ta koncepcija ne uvažava integraciju rada i obrazovanja i druge promene u društvu izazvane procesima društva i samoupravne integracije. To je i najosetljivija tačka Saveza socijalističke omladine Jugoslavije — šta treba da bude program progresivne društvene integracije mladih uvažavajući sve razlike, sve diferencijacije koje unutar njih postoje uveliko kao posledica deformacija u društvu u celini.

Svi ovi nesporazumi u velikoj meri nisu samo nesporazumi među mladima, već reflektiraju i prilično neujednačena gledanja na ova pitanja u Savezu komunista, pa i na pitanja vlastite, partijske pozicije u delegatskom sistemu, pa i na sam delegatski sistem. Svi nedostaci u odnosu i aktivnosti Saveza komunista pre-

Digitized by Google

ma društveno-političkim organizacijama, kratki spojevi u međusobnim odnosima, sve slabosti Socijalističkog saveza i drugih, utiču i na položaj i ulogu Saveza socijalističke omladine Jugoslavije u našem političkom sistemu. Zadatak je komunista, pre svega, da stvaraju takvu društvenu atmosferu u kojoj će omladina biti stvarni subjekat, neposredni učesnik samoupravnog odlučivanja o svim pitanjima društva i svoje vlastite životne pozicije, uključiv i njenu vlastitu političku organizaciju. To nije rad s rukovodstvima i pojedincima, to je komunikacija Saveza komunista sa čitavom mladom generacijom. To je uslov da omladina u onoj istoj meri, ukoliko to uspije uraditi Partija sa sobom, krene sa margine u maticu društvenog zbivanja. To za nas znači aktueliziranje i s? tog aspekta našeg odnosa prema marksizmu, obrazovanju, kul turi, stabilizaciji, političkom sistemu, slobodnom vremenu, itd. — na liniji Programa, Ustava i Kongresnih zaključaka — prema svemu onom što je i inače danas u središtu naše idejno-političke pažnje i aktivnosti.

Posebno u odnosu na Savez socijalističke omladine mora se uvažiti, s obzirom na karakteristike sadašnjeg našeg društva i saznanje da se za omladinu a time i za socijalističku perspektivu našeg društva treba boriti, da je i društvu i omladini potrebna i u ovoj etapi revolucionarna omladinska organizacija, koja će biti i društveno-politička i odgojna, ali i idejna. Ali da bi ona bila takva za kakvom postoji potreba među mladima, treba stimulisati široku demokratsku raspravu o mladoj generaciji, o njenoj životnoj situaciji i perspektivi vezanoj za perspektivu društva, o njenim društveno-političkim opredeljenjima i o njenoj političkoj organizaciji.

Ne bi bilo dobro zatvarati tu diskusiju, ućutkivati i diskvalificirati one koji u njoj kritički, ali stvaralački i pošteno razmišljaju na liniji Saveza komunista i društvenog progresa uopšte. U toj diskusiji demokratski, ali na osnovu i u skladu sa našim osnovnim klasnim opredeljenjima i pravcima razvoja političkog sistema, treba naći odgovore i na mnoga druga konkretna pitanja koja se postavljaju među mladima, počev od onog, da li postoji kriza organizacije ili kriza društvenog položaja mlade generacije, da li i kako Savez omladine izražava revolucionarni kontinuitet, da li su problemi mladih dovoljno prisutni u Savezu omladine, ko utiče na njenu programsku orijentaciju, zašto je ona, pre svega, organizacija školske omladine, koliko radnička omladina postavlja i pitanja položaja i perspektive školske omladine i traži njihovo rešavanje i mnoga druga sve do onog da li je omladinska organizacija u ovim uslovima opšte mogućna.

Jer, cilj nam nije hijerarhijska i birokratska organizacija u kojoj su formalizam i rutina daleko značajniji od samog sadržaja i koja od svojih članova traži, pre svega, poslušnost i delovanje unutar unapred zadatih sadržajnih okvira, umesto inicijative koja bi bila odraz stvaralačkog interesa mladih da grade društvo socijalističkog samoupravljanja kao svoje društvo, u kome će provesti čitav radni životni vek i za koje su vezali ili vežu

Digitized by Google

svoju sudbinu. A ta njihova inicijativa ne može biti delotvorna, ako za nju ne budu spremne i otvorene sve strukture društva, svi mehanizmi i poluge našeg sistema socijalističke samoupravne demokratije, uključiv i Savez komunista i Savez sindikata i Socijalistički savez.

Mladima ne treba osporavati da na svoj način misle o našem društvu, o našoj borbi i ponašanju, da ga osvoje svojski i za sebe, jer inače ćemo nedijalektički tražiti da sadašnje mlade generacije budu ponavljanje ranijih generacija, da liče na generacije svojih očeva, čime bismo, u stvari, negirali veliki napredak društva i razvoj njegovih socijalističkih i humanih vrednosti, čemu je doprinela baš životna praksa generacija očeva današnjeg mladog pokolenja.

Digitized by Google

France Černe

O nekim pitanjima ostvarivanja Marksovih ideja u našem društvu

1. Načelno pitanje ostvarivanja ideje uopšte, odnosno Marksovih (ekonomskih) ideja posebno

1. Iako je Marks nastojao da *ekonomsku naučnu misao* formuliše metodološki *slično prirodnim naukama*[1], on ekonomsku nauku razume, s jedne strane, *kao društvenu nauku,* kao kritiku (negaciju) postojeće stvarnosti (prakse i ideja), u smislu »kritičke anatomije društva«, a, s druge strane, kao projektnu, dijalektičko-sistemsku nauku (setimo se njegovih reči da nauka nije dužna samo da objašnjava svet, nego mora pomagati njegovo menjanje).

Dakle, ekonomska nauka ne sme biti samo *ontološka,* nego i *deontološka nauka;* ne samo nauka koja odgovara na pitanje: šta je šta i zašto je šta, nego i zašto nije drukčije, zašto ne bi bilo drukčije, zašto ne može biti drukčije. U tom smislu nauka je, po njemu, nauka o drukčijem-mogućem.

[1] Vidi njegove misli u Predgovoru prvoj knjizi *Kapitala,* gde govori o razvijanju »ekonomske društvene formacije... kao prirodno-istorijskom procesu«, o »prirodnom zakonu kretanja« društva, o »fazama prirodnog razvitka«, o zakonima u društvu koji se ostvaruju »gvozdenom nužnošću«, o negaciji kapitalističkog načina proizvodnje sa »nužnošću prirodnog procesa« (Karl Marks, *Kapital,* knj. 1, *Dela,* tom 21, »Prosveta«, Beograd, 1977, str. 14, 17, 672).

Digitized by Google

2. Upotrebljavajući *dijalektički metod* (koji na višem, apstraktnom nivou ne odbacuje formalnu logiku kao logiku statičke analize u prvoj aproksimaciji), Marks najpre sebi postavlja zadatak da otkrije »zakon ekonomskog razvitka modernog (to jest kapitalističkog — prim. F. Č.) društva«, i to (a) na opšteteorijskom nivou, to jest u »idealnom proseku« i (b) na istorijsko-konkretnom nivou, kao »protivrečno kretanje kapitalističkog društva«[2].

U tom smislu *Marks* nije imao, kao naučnik, nameru da »otkriva« zakon budućeg, to jest komunističkog društva, koje još ne postoji kao naučni predmet. Ali to ne znači da ga ne pretpostavlja, odnosno nagoveštava. Na koji način?

Na taj način da, analizirajući dinamiku kapitalističkog društva kao složenog sistema, *otkriva suprotnosti i suprotne tendencije* kao negaciju. Tako Marks otkriva drugu stranu kapitalizma kao istorijski moguću (čistu) negaciju-tendenciju, kao ekstremnu suprotnost, kao antisistem. Dakle, *postkapitalistički-komunistički sistem* je za njega dijalektičko-negacijski sistem do kojeg dolazi obrazlažući antikapitalistički sistem.

Konkretno, Marks to čini, recimo, u *Kapitalu,* na taj način što uključuje u »pozitivnu« analizu kapitalističkog načina proizvodnje pasuse sa teorijskom (anti)ilustracijom — kako bi to drukčije izgledalo u jednom drugom (post, antikapitalističkom) društvu.[3]

Shvatajući ovaj *ekstremni post (anti)kapitalistički sistem* i kao kritiku: negaciju (datog) kapitalističkog načina proizvodnje, i kao tendenciju, dakle, kao razvojno-istorijsku mogućnost — Marks time ne prejudicira dijalektiku istorije; on ne želi da bude futurolog, a još manje prorok. Marks je ubeđen da ljudi budućnosti neće biti manje pametni od njega; on ne želi da piše recepte »za kuhinju budućnosti«; on zna da se istorija (razvitak) kreće kroz protivrečnosti. Zbog toga mora *njegova čista, teorijska negacija* (kao čisti antisistem) dobiti svoju daljnju negaciju (svoj antisistem): kao nova stvarnost i kao nove ideje. Na taj način, negacija će biti samo jedna od komponenata (teorijski i istorijsko-praktično), tvoreći sa drugima, suprotnim komponentama, jednu *istorijsku rezultantu, kao negaciju negacije.*

Teorijska negacija, kao čista tendencija, time dobija još jednu negaciju; to je sama stvarnost, koja stvara iz konkretno-istorijskog kretanja jednu »smesu«, što tek ovako kombinovano postoji kao istorijska istina.

3. Dakle, *ostvarivanje Marksove (ekonomske) misli* predstavlja dijalektički proces njenog afirmisanja i negiranja. U tom smislu možemo govoriti o marksističkoj kritici Marksa i marksizma — u smislu inoviranja, proširivanja Marksovog, odnosno marksističkog saznanja.

---

[2] Op. cit., str. 25.
[3] Op. cit., str. 79.

Digitized by Google

Na taj način *aktuelnost i aktuelizovanje Marksove (ekonomske) misli* nije u doslovnom ostvarivanju njegovih izrečenih analitičkih kritičkih misli, nego u komponovanju njegove čiste negacijske misli (1) sa stvarnim, progresivnim kretanjem i društvenih odnosa i mišljenja, (2) sa idejama što su ponikle iz sadašnjih saznanja, kako prirodnih tako i društvenih nauka.

Očevidno je da onda *ostvarivanje* Marksove misli u jednoj zemlji (recimo, u Jugoslaviji), u jednom periodu razvitka, mora značiti i njeno *neostvarivanje.* Jer otkrivanje generalne tendencije (kao negacije) ima protiv sebe i protivfaktore (protivtendencije): i kao ideje i kao stvarnost pojedinih zemalja. Dakle, svako ostvarivanje Marksove misli, po samoj Marksovoj dijalektičkoj logici, (a) mora dozvoliti ideje koje nisu u skladu s Marksom — da bi se došlo do negacije negacije i (b) mora uključivati određene korekcije same stvarnosti u teoriju prve, druge itd. aproksimacije, kao određenog stepena apstrakcije.

Zbog toga možemo okvalifikovati *doslovno ostvarivanje Marksove* misli, na primer, od strane nekog političkog pokreta, kao dogmatsko razumevanje Marksa, kao metafizičko nasilje nad stvarnošću, zbog čega se stvarnost može »osvetiti« suboptimalnim solucijama. A to se u očima nekih ljudi može pokazati ili kao pogrešna teorija — za jedne, ili kao neostvarivanje Marksovih ideja — za druge.

Naš je dalji zadatak da to konkretno i dokažemo.

2. O nekim konceptualnim pitanjima Marksovog modela razvoja primenjenog na našu stvarnost

Marksov model zavisnosti privrednog, odnosno društvenog uređenja od proizvodnih snaga

Kao vrlo visoka apstraktna interpretacija društveno-ekonomskog razvitka *Marksov trofaktorski razvojni model (shema):* — proizvodni odnosi su zavisni od razvitka proizvodnih snaga, razvitak društvene nadgradnje zavisan je od razvoja proizvodnih odnosa — ima samo određenu analitičku moć obrazloženja konkretnog, istorijskog kretanja društva.

Naime, što više *konkretizujemo ovu apstraktnu shemu,* odnosno model, više nam se svet pokazuje kao nejedinstven, kao nehomogen (po razvijenosti sva tri faktora), više postaje konkretno dijalektičan, to jest *sa jačanjem uloge povratnih sprega* među ovim trima faktorima.

Time ovaj faktorski redosled uticaja ostaje više kao dugoročnija, apstraktna, makrotendencija, koja u konkretnim istorijskim uslovima stiče *niz protivfaktora (protivtendencija),* što znači da kretanje (razvoj) dobija više karakter sinteze svih uticajnih komponenata, a ne linije kretanja (kao neki samo uzlazni trend).

Digitized by Google

Ova napomena još više važi ako ovaj razvojni *model zavisnosti* primenimo na *jednu zemlju* (i to još malu), kao na delić sveta, *tokom kraćeg istorijskog perioda*. Tada se pogotovo ovaj model zavisnosti još više transformiše i (ili) deformiše. Dakle, »nacionalno kretanje« društva, kao pojedinačno-stvarno kretanje, nije jednako onom opštem, apstraktno formulisanom kretanju.

Na osnovu tog opšteg kritičkog shvatanja Marksovog *modela razvoja* možemo reći:

1) da organizacioni oblik privrede u jednoj zemlji, u stvari, zavisi od stepena razvitka proizvodnih snaga, ali ne kao jedinog, niti uvek odlučujućeg faktora (dakle, nije reč o mehaničkom determinizmu);

2) da, istorijski posmatrano, postoje uvek alternative za pojavu određenih oblika društva, odnosno privrede (podsećamo na ulogu slučajnosti u razvoju, na pojave mutacija itd.);

3) da će svaki pojavni oblik društva, odnosno privrede, biti nešto pojedinačno i posebno, čak uz podjednake ili slične materijalno-tehničke osnove društva.

»De te fabula narratur«

U vezi sa modelom razvoja postavlja se takođe (1) pitanje nužnosti (kao prirodnog procesa) podjednakog, stepenastog istorijskog razvitka društva i (2) pitanje da li manje razvijene zemlje treba da slede primer industrijski razvijenijih, ili mogu preskakati neke »faze prirodnog razvitka«[4].

Iako se danas može *empirički utvrditi* da se društveno-ekonomski razvitak u pojedinim zemljama ne ostvaruje prema homogenoj istorijskoj shemi, nego, nasuprot tome, *on traži diferencirani razvoj* pojedinih zemalja, čime se stvara *razvojna energija* za dalje kretanje, moramo konstatovati: (1) da se razvitak manje razvijenih realizuje pod uticajem tehničkog i tehnološkog razvoja te institucije razvijenih zemalja i (2) da se svaka zemlja, koja se »buni« protiv te ekonomske, pa i kulturne itd. zavisnosti od razvijenih, nužno sučeljava sa većim teškoćama. Pri tom, ona ionako ne može izbeći svaki uticaj, ako ne želi da rizikuje potpunu izolaciju (autarkiju), a time još veće zaostajanje u svom razvitku (primer Albanije). Naravno, to se odnosi i na nas.

---

[4] Ako bismo počeli sa nabrajanjem, recimo, odakle nam nova tehnika i tehnologija, dalje, kako smo razvili potrebe za novim proizvodima, kako je nastalo novo ponašanje naših ljudi itd., morali bismo reći da je sve to, uglavnom, »uvezeno« sa Zapada, dakle, iz industrijski razvijenih (kapitalističkih) zemalja. A to, naravno, ima određen uticaj i na društveni, odnosno privredni poredak. Politički pokret je, na taj način, nekako prinuđen da odustaje od nekih daljih radikalnih promena (ma koliko njegove polazne osnove bile revolucionarne). To naročito važi za onaj period kada se takozvani talas revolucije smiruje.

Digitized by Google

Svetske i nacionalne dimenzije preobražaja kapitalističkog društva

Marks više puta govori *uopšteno,* odnosno *apstraktno, o društvu,* o osnovi društva, o društvenoj svesti itd., što se, zapravo, ne odnosi na neko konkretno nacionalno društvo. To bi značilo da Marks pribegava apstrakciji koja zanemaruje diferencijaciju čovečanstva na različita istorijska nacionalna društva (bar u svojoj opštoj teoriji razvoja).[5]

S obzirom na tu okolnost, mogli bismo reći da je Marksova teorija razvoja (u prvoj apstraktnoj aproksimaciji) više *teorija svetske* istorije u opštim crtama, a ne recept kako treba graditi »nacionalnu istoriju«.

Ako sada uključimo *nacionalnu dimenziju u razmatranje,* ceo model će pretrpeti niz promena (uvođenjem novih razvojnih elemenata), tako da će preobražaj pojedinih društava slediti generalnu, istorijsku tendenciju samo u nekim njenim vrlo uopštenim karakteristikama, i to sekularno, na duži rok. U kratkom istorijskom razdoblju razvitak pojedine zemlje, njen preobražaj, zavisi od mnogih drugih činilaca, koji su ponekad i ponegde čak suprotni onima iz Marksovog osnovnog modela (navodimo kao primer Homeinijevu »revoluciju« u Iranu). Štaviše, moja je hipoteza da istorija (da bi se ostvarila, kao razvitak) mora »eksperimentisati« sa različitim uređenjima (sistemima), kako bi (naravno, tek *post festum)* došlo do generalne zakonitosti razvoja (u određeno doba), kao sinteze.

Nova civilizacija (istorija) — novi čovek

Marks, pored drugih periodizacija, *istoriju deli* na predistoriju, na staru civilizaciju (to je istorija klasnog društva) i na pravu (novu) istoriju čoveka (čovečanstva), na novu civilizaciju, sa novim čovekom kao oslobođenim generičkim bićem (komunističko društvo). Dakle, po mišljenju klasikâ marksizma, *novo društvo* nemoguće je formirati sa starom civilizacijom, sa starom podelom rada, *bez menjanja čoveka* kao subjekta, kao nosioca, odnosno svesnog tvorca istorije.[6]

Ova poruka je značajna jer društvo — bilo da ne učini dovoljno na vaspitavanju tog novog čoveka, bilo da to ne može učiniti ili zbog zakonitog genetičkog otpora ostataka starih elemenata u čoveku ili zbog još uvek jakog pritiska neke druge postojeće (na primer, sadašnje zapadne) civilizacije — neće u tom slučaju moći da razvije (afirmiše) nove odnose, nove norme ponašanja čoveka,

[5] Svakako, Marksu nisu tuđe kategorije: nacija, nacionalno društvo itd., ali su te kategorije za njega drugi istorijski nivo rasuđivanja.

[6] F. Engels kaže: »Zajedničko upravljanje nije moguće ostvariti sa ljudima kakvi su oni danas...« (*Rani radovi, izbor,* »Kultura«, Zagreb, 1953, str. 360).

Digitized by Google

bez prinude od strane nekih organa društva ili države. Time se, zapravo, postavlja pitanje »izgradnje« komunizma, odnosno socijalizma, kao »oktroisanog komunizma, odnosno socijalizma« (R. Luksemburg).

Mišljenja sam da se *kod nas* nije dovoljno vodilo računa o toj antropološkoj, biopsihogenetičkoj komponenti razvoja socijalističkog društva.

3. Dve Marksove osnovne negacije i naše sadašnje privredno uređenje

Iako Marks priznaje da roba nije isto što i kapital, ovog poslednjeg nema bez razvijene robne proizvodnje. Zbog toga su za njega *bitna dva preduslova formiranja komunističkog društva,* što važi i za njegovu prvu fazu, to jest za socijalizam: (1) ukidanje kapital-odnosa i (2) ukidanje robno-novčanih odnosa, i, uz to, (3) postepeno odumiranje države. Time bi, po Marksu, bila stvorena osnova za formiranje asocijacije slobodnih proizvođača.

Mada je *kod nas do ustavnog ukidanja kapital-odnosa došlo odmah* posle drugog svetskog rata, ukidanjem ili bar ograničavanjem robno-novčanih odnosa (i države), više puta se tome pristupalo, ali se ponovo od toga odustajalo. Tako je već ustavnim amandmanima, a naročito Ustavom iz 1974. godine, učinjen pokušaj da se stvori osnovni oblik asocijacije slobodnih proizvođača (sa institucionalnim preobražajem preduzeća u samoupravni OOUR, sa transformacijom kupoprodajnih odnosa u samoupravne dohodovne odnose itd.), ali se u najnovije vreme, na neki način, opet od toga odustalo (vidi *Polazne osnove . . .), rehabilitovanjem robne proizvodnje,* uz veće uvažavanje tržišnih zakonitosti.

Nameće se pitanje: zašto je tako? Da li je pogrešio Marks ili mi pogrešno ostvarujemo Marksove ideje o ukidanju i robe i kapitala?

Pokušajmo da detaljnije razmotrimo ovaj problem!

Negacija kapital-odnosa kod Marksa

Kod Marksa nalazimo *dva osnovna obrazloženja ukidanja kapital-odnosa. Jedno obrazloženje* se nalazi u prvoj knjizi Kapitala, *u vidu opšteg zakona kapitalističke akumulacije kapitala i njene istorijske tendencije; drugo obrazloženje* je dato u trećoj knjizi Kapitala, kad Marks govori *o razvoju i ulozi kredita, akcionarskih društava i, dalje, kooperativnih fabrika (preduzeća) radnika.*

Izložimo samo osnovnu misao, bitnu za naše dalje razmatranje.

1. Opšti zakon kapitalističke akumulacije i njenu istorijsku tendenciju Marks razmatra u prvoj knjizi *Kapitala* na visokoapstraktnom teorijskom nivou, kao *ekstremnu socijalnu katalizu* na dva pola: na polu kapitala, gde se gomila bogatstvo, i na polu

Digitized by Google

rada, gde se pojačava pauperizam radničke klase. Ova polarizacija u obliku dijalektičkog zakona, pretvara kvantitet u novi kvalitet, u okviru borbe suprotnosti koja se na određenoj tački izražava kao eksplozivni raspad starog kvaliteta, to jest kapitalističkog načina proizvodnje, čime se oslobađa (i afirmiše) novi odnos rada.

Ekstremna negacija završava se u potpuno suprotnom obliku, to jest kao asocijacija slobodnih radnika-proizvođača, u okviru koje ljudi svoje »individualne radne snage troše kao društvenu snagu«, gde je ukupni proizvod zajednički proizvod društva, gde radno vreme ima ulogu regulatora njegovog pravilnog »raspoređivanja prema društvenom planu između različitih radova i različitih potreba«, te služi »kao mera za individualni udeo proizvođača u zajedničkom radu«. To, naravno, zahteva »niz materijalnih uslova egzistencije koji su i sami opet samonikli proizvod *duge i bolne istorije razvitka* (*kurziv* — F. Č.).[7] Taj je proces transformacije, razume se, kraći ukoliko već počiva na »društvenom karakteru proizvodnje«[8].

2. Drugu negaciju kapital-odnosa Marks je dao u trećoj knjizi *Kapitala,* kada razmatra kapital-odnos već *na konkretnijem nivou* (uvodi konkretnije kategorije kao što su troškovi, cena proizvodnje, kredit, kamate itd.). Zbog toga njegova negacija kapital-odnosa postaje bogatija, svestranija, nije jednolinijska, već višestepena, sa izvesnim varijantama.

Po Marksu, *akcionarsko društvo* predstavlja prvi proboj — »ukidanje kapitala kao privatne svojine u granicama samog kapitalističkog načina proizvodnje«, to je »oblik društvenog kapitala«, »ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje u okviru samog kapitalističkog načina proizvodnje, kao tačka prelaza u jedan novi oblik proizvodnje«[9]. Iako u toj akcionarskoj formi kapitala sredstva imaju formalno oblik »društvenog kapitala«, ona su još uvek otuđena od radnika — neposrednih proizvođača.

Sistem »kooperantskih fabrika (preduzeća) radnika« je, po Marksu, drugi oblik (proboj), viši stupanj negacije kapitala kao privatne svojine u granicama još uvek kapitalističkog načina proizvodnje, gde je već »ukinuta suprotnost između kapitala i rada unutar fabrika«, u tom smislu »da su radnici kao asocijacija svoj sopstveni kapitalist, tj. primenjuju sredstva za proizvodnju radi oplođavanja vrednosti svog sopstvenog rada«[10].

»Kapitalistička akcionarska preduzeća treba smatrati, isto kao i kooperantske fabrike, kao prelazne oblike iz kapitalističkog načina proizvodnje u udruženi«[11] način proizvodnje.

Marks čak nagoveštava mogućnost trećeg stupnja (odnosno oblika) ukidanja kapitala (o čemu je više govorio Engels), to jest

[7] *Kapital,* knj. 1, str. 79, 80, 81.
[8] *Op. cit.,* str. 673.
[9] *Kapital,* knj. 3, str. 370, 372, 373.
[10] Op. cit., str. 373.
[11] Op. cit.

Digitized by Google

pojavu države i državnog kapitala, pošto ovaj proces (razvitak akcionarskih preduzeća) »uspostavlja monopol i stoga izaziva mešanje države«[12]. Ali Marks ovaj stupanj negacije nije dalje obradio.

Kakvu nam poruku time upućuje Marks?

Prvo, da se istorijski prirodno, zakonito (uključujući vreme i prostor), to jest sa razvitkom proizvodnih snaga, privatna svojina kao kapital pretvara u akcionarsku svojinu, odnosno kapital, i dalje u radničku kooperativnu svojinu, odnosno kapital; a postoji mogućnost da se ona dalje pretvori i u državni kapital. Prema tome, razvitak samoupravne ekonomije »društvenog kapitala« — kao društvene svojine — možemo u prvoj fazi projektovati samo daljim kretanjem u tom pravcu.

Drugo, s obzirom na Marksov stav da razvijene zemlje pokazuju (u glavnim crtama) pravac razvitka manje razvijenima (*de te fabula narratur*), da neke faze prirodnog razvitka ne možemo »niti preskočiti, niti naredbama ukinuti«, znači da te zemlje moraju, da bi ublažile bolove pri rađanju novog, od razvijenih zemalja učiti: kako da rade i šta ne treba da čine.

Treće, »deformacije«, o kojima dosta govorimo povodom ostvarivanja novog privrednog sistema, odnosno izgrađivanja njegovih institucionalnih osnova, na primer, o onima koje se ispoljavaju u obliku grupnosvojinskog ponašanja, monopolnog tržišnog ponašanja proizvođača, kreditnih odnosa itd. (ako ih sada apstrahujemo od onih koje su isključivo posledice grešaka naše politike) — sve su to procesi koji upozoravaju na objektivan hod istorije, čiji smo danas svedoci u svetskim razmerama. Dakle, sve »deformacije« nisu nešto slučajno, nego su *pojavni oblici zakonitog svetsko-istorijskog »prirodnog razvitka« formacije (formiranja) novog društva.*

A to treba uzeti u obzir naročito pri konstruisanju efikasne ekonomske sheme (organizacije) upravljanja »društvenim kapitalom«, u kontekstu onoga kako je već Marks naslućivao tok istorije.

4. Neke reperkusije ovako shvaćenog ostvarivanja Marksovih (ekonomskih) ideja

Generalne, sistemske reperkusije

Jedan od postulata za formiranje »normalnog« života je pronalaženje mere za neku stvar — biće. *Normalnu meru za optimalni oblik našeg privrednog uređenja* (i razvitka) našli smo u optimalnoj kombinaciji robnog karaktera privrede sa radničko-samoup-

[12] Op. cit., str. 372.

Digitized by Google

ravnim i društveno-svojinskim karakterom privrede (uz sva istorijska ograničenja). Na taj način je dobijen zapravo *jedan hibrid,* koji u sebi nosi sve protivrečnosti tog njegovog dvojakog karaktera; ali on je istorijski opravdan organizacioni oblik odnosa za dalji efikasan razvitak proizvodnih snaga u našoj zemlji.[13]

Ovaj oblik nije »socijalistička robna proizvodnja«, nego *progresivni tip socijalno razvijenije i najviše moguće socijalizovane privrede u današnjim svetskim uslovima* (oblik između Marksovog sistema »radničkih kooperativnih preduzeća« i sistema nerobnih »asocijacija slobodnih proizvođača«).

Ako prvi oblik jednostavno prihvatimo kao još uvek konkurentsko-robni, a drugi asocijativno-nerobni, onda je reč o kombinovanju dvaju oblika u vidu *robno-asocijativnog* (što svakako predstavlja dijalektičko jedinstvo, to jest i suprotnosti), ali ipak još uvek sa naglaskom na bazično robnom karakteru privrede.

U tom kontekstu treba pokušati *kombinovati obe Marksove teorije:* (kritičku) teoriju robne (vrednosne) proizvodnje i postuliranu teoriju nerobne asocijacije slobodnih proizvođača, opet polazeći od teorije robne privrede.

Svakako da takav tretman naše privrede mora imati posledice po neke institucije definisane u ustavno-zakonskim normativnim aktima. Čini mi se da to nije dovoljno sagledano prilikom formulisanja ovih akata.

Transformacija nekih sistemskih kategorija

Kako nam je poznato, kod Marksa je, kada analizira kapitalistički način proizvodnje ili »konstruiše« kapitalistički sistem, reč o *dvojakoj transformaciji kategorija:* (a) o transformaciji opštih ekonomskih kategorija u specifično kapitalističke (na primer, rada u eksploatisani rad) i (b) o transformaciji kategorija kao kvalitativnih odredaba u kvantitativne odredbe, kao merljive pojavne oblike (na primer, vrednosti u cenu).

Na taj način Marks transformiše privredu najpre u robnu, a ovu u kapitalističku privredu (a) vrednosnog, (b) proizvodno-cenovnog i, na kraju, (c) tržišno-cenovnog oblika.

Time Marks transformiše rad, rezultat rada, proizvod u robu — vrednost, vrednost u cenu proizvodnje, a ovu u tržišnu cenu. To su takozvani *Marksovi nivoi (ili sistemi) konkretizacije, apstrakcije* prve, druge itd. aproksimacije.[14]

I sada, ako su jedne kategorije kvalitativno-analitičke, a druge kvantitativne (merljive), onda je jasno *da se ne mogu identifiko-*

[13] U tom smislu treba razumeti Marksovu misao da svako društvo traži »da uđe u trag prirodnom zakonu svoga kretanja« (*Kapital,* knj. I, str. 17).

[14] Vidi detaljnije obrazloženje ove transformacije u mom članku: *Za marksističko razumevanje Marksovog kategorijalnog ekonomskog sistema,* »Ekonomist«, br. 3/1982, str. 203—220.

Digitized by Google

vati (kao da su jednake), naročito na mikronivou. Po Marksu, višak vrednosti nije isto što i profit, prodajna cena nije isto što i vrednost, individualno uloženi rad nije isto što i profit, prodajna cena nije isto što i vrednost, individualno uloženi rad nije isto što i stečeni dohodak itd.

U našem Ustavu i sistemskim zakonima upravo se čine takve identifikacije, što nužno stvara nekonzistentan privredni mehanizam i velike teškoće u ostvarivanju pravne kontrole nad sprovođenjem zakonskih akata.[15]

I još nešto. Nerobne kategorije kao što su rad, rezultati rada itd., koje izvodimo iz robnih kategorija, nešto su drugo nego što bi one bile, ako bismo ih evidentirali neposredno, »bez čuvene vrednosti« (F. Engels).

Na taj način naš Ustav, odnosno naši zakonski akti upotrebljavaju kategorije koje su ili kod Marksa gole analitičke kategorije ili se mogu izvoditi (kao proizvodni odnos) samo iz nerobne asocijacije slobodnih proizvođača. Sa time dolaze nužno ***u koliziju sa stvarnim (masovnim) pojavnim oblicima,*** koji imaju drukčiji društveno-ekonomski sadržaj te su samerljivi u drugim jedinicama (i sa drugim konsekvencama).

Sredstva u društvenoj svojini i njihov robno-novčani karakter

U članu 10. Ustava zapisano je da se naše društveno uređenje »zasniva na slobodnom udruženom radu, sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini i na samoupravljanju radnika...«. ***Sredstva za proizvodnju*** tretiraju se samo ***kao uslov za rad,*** odnosno kao materijalna osnova rada. Radnici u udruženom radu imaju pravo da rade tim sredstvima radi zadovoljavanja svojih ličnih koristi i društvenih potreba, ali su ujedno dužni da se »tim sredstvima društveno i ekonomski celishodno koriste...« (član 15).

Ali, ***prvo,*** u uslovima kada se društvena sredstva kolektivno samoupravno koriste u radnim kolektivima, odnosno osnovnim organizacijama — koji su robni proizvođači — sredstva nisu više samo puki uslov (osnov) rada, ***nego i vrednosti*** koja se u robnoj proizvodnji može ***različito oplođavati,*** ne samo »svojim sopstvenim radom«, nego i ***preko tržišta,*** dakle, preraspodelom. I ne samo to. Pošto tržišne situacije nisu »perfektno konkurentske« (reč je o različitom stepenu monopolizacije), sredstva se ne koriste uvek i svuda društveno i ekonomski celishodno.

I, drugo, pošto se sredstva za proizvodnju konkretno knjigovodstveno vode kao osnovna i obrtna, koja imaju svoju cenu (svo-

[15] Kao primer navodimo član 11. Ustava, u kome se kaže »samo rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka...« Odjednom se počelo govoriti o osam hiljada milijardera (tačan broj nije čak poznat), koji, verovatno, svi nešto rade, ali se, očigledno, njihov »rad« vrednuje drukčije nego rad radnika u radnom odnosu.

Digitized by Google

ju finansijsku stranu), moguće je da, s obzirom na različite cene mašina, sirovina itd., na različiti otpis vrednosti, uz različite proizvodne uslove itd., prouzrokuju proizvođačima *različite troškove* i time omogućuju *različite dohotke* (čak uz jednak kvantum i kvalitet sredstava).

Znači da se u takvim uslovima *još ne može ostvariti neposredna društvena svojina kao društveni odnos* (koji će biti moguć tek u budućem sistemu asocijacija slobodnih proizvođača), jer je kolektivno uloženi rad radnih kolektiva tek posredstvom tržišta priznat kao društveno potreban rad. Robna proizvodnja traži, dakle, posredni, to jest kolektivno-samoupravni oblik društvene svojine, koji je (uz društveno regulisanje i kontrolu) istorijski oblik odnosâ najadekvatniji za efikasan razvitak proizvodnih snaga.

Robno-novčani oblik minulog i živog rada kao udruživanje rada i sredstava

Po Marksu, u radnom procesu sredstva za proizvodnju su »proizvod minulog rada«[16], koja konzumira (živi) rad. Ona se održavaju i ostvaruju kao upotrebna vrednost jedino u doticaju sa živim radom.

Prema tome, ukoliko bi bila reč o *nerobnom tipu proizvodnog procesa,* sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini ili minuli rad trebalo bi da budu samo *»egzistencijalni uslov za proces rada«*[17] i ništa više. Jedino živi rad stvara proizvod.

U *robnoj privredi minuli rad,* kao sredstva za proizvodnju, dobija *oblik vrednosti.* A pošto cilj robne proizvodnje oplođavanje vrednosti (sredstava), sredstva za proizvodnju moraju biti izvor za različito sticanje dohotka.

Drugo je pitanje da li je moguće i da li treba sredstva za proizvodnju identifikovati sa minulim radom. Za Marksa, to je »indiferentno«[18]. *U našem Ustavu, a naročito u Zakonu o udruženom radu,* to se pitanje postavlja kao odlučujuće. U njima se, naime, minuli rad javlja kao dvojaki *minuli rad: minuli* rad radnikâ u osnovnim organizacijama i društveni minuli rad. Kao takav, on *ima odlučujuću ulogu* u određivanju položaja radnikâ, odnosno OOUR, prilikom prisvajanja vrednosti, odnosno sticanja dohotka. Živi rad radnikâ stapa se sa sopstvenim i društvenim minulim radom, čime »radnici... primenjuju sredstva za proizvodnju radi oplođavanja vrednosti svog sopstvenog rada«, kao »sopstveni kapitalisti«[19].

Opet novi dokaz da se jedna kategorija kao što je minuli rad — po sadržaju nerobna (naturalna) kategorija, koja je u asocija-

[16] *Kapital,* knj. 1, str. 167, 168.
[17] Op. cit., str. 168.
[18] Op. cit., str. 167.
[19] *Kapital,* knj. 3, str. 372.

Digitized by Google

ciji slobodnih proizvođača neutralna kategorija, jer ne utiče na sticanje sredstava za život proizvođačâ — pojavljuje u robnoj proizvodnji kao nešto drugo, tome suprotno. To, naravno, *protivreči* drugim ustavno postuliranim kategorijama, recimo, principu raspodele prema radu, kako je on ugrađen u Marksov sistem socijalističke raspodele životnih sredstava.

Udruženi (kolektivni) radnik — robna proizvodnja i radnička klasa

Udruženi (kolektivni) radnik je u robnoj proizvodnji *subjekt robne proizvodnje.* Otuda možemo reći da je radni kolektiv, u neku ruku, »kolektivni preduzetnik« koji ima kao osnovni motiv (cilj) dohodak (ZUR, član 45), koji bismo uslovno mogli nazvati »kolektivnim profitom«.

Dakle, radnik nije neposredno udružen preko zajednički proizvedene upotrebne vrednosti (dobara) za društvo, nego posredno, preko robno-novčanih, dohodovnih odnosa.

Jasno je *da se* zbog toga *radnička klasa,* koja postoji u kapitalizmu kao (relativno) homogena klasa (kao osnovni segment društva), sad deli na kolektive-organizacije čiji se interesi uvek ne podudaraju (reč je o pluralizmu interesa kolektivâ kao robnih proizvođača).

Robna proizvodnja, organizovana u obliku OOUR-a, dakle, radničku klasu deli na pojedine kolektive i njihova granska udruženja, s jedne, i na teritorijalne zajednice, s druge strane.

Ili, društvena svojina i na njenoj osnovi utemeljeno planiranje »udružuje« udruženi rad u hipotetičnu društvenu celinu, dok robna proizvodnja, s jedne strane, stvarno razdružuje udruženi rad na velik broj robnih proizvođača, a s druge strane, opet, proizvođače integriše, ali posredno, preko tržišne zavisnosti (selekcije i diferencijacije).

Zbog toga *pozivanje na radničku klasu,* na njenu svest itd., u rešavanju nekih problema ponekad ne donosi uspeh, jer je radnička klasa postala društvo robnih proizvođača. A to je nova kategorija.

Organizacija udruženog rada ili kolektiv — robni proizvođač

Robni proizvođač je subjekt (nosilac) robne proizvodnje, »vlasnik (bolje rečeno, posrednik, prim. F. Č.) robe«[20]. Znači onaj što ima pravo da prisvoji ili otuđi proizvod kao robu, na osnovi kupoprodajnog ugovora. Zbog toga su za Marksa privatna svojina i

[20] *Kapital,* knj. 1, str. 85.

Digitized by Google

društvena podela rada temeljni uslov postojanja razvijene robne proizvodnje.

Prema našem Ustavu, ne samo sredstva za proizvodnju, nego i finansijska sredstva i dohodak nalaze se u društvenoj svojini. *OOUR* je samo *ćelija — predstavnik te društvene svojine* (u kojoj se svojina registruje). S te strane OUR bi trebalo da bude robni proizvođač. Stoga se u ZUR-u i kaže (član 251) da »društveno-pravno lice odgovara za obaveze sredstvima kojima raspolaže«. A to je OOUR.

Ali proizvoditi u uslovima robne proizvodnje znači proizvoditi robu za tržište; i, dalje, to znači: *ostvarivati preduzetničku funkciju.* A ovu preduzetničku (poslovnu) funkciju može vršiti ili poslovodni organ ili kolektiv kao celina.

Kada bi robni proizvođač bio *poslovodni organ,* onda bi to značilo kraj radničkog samoupravljanja. Ako treba da bude robni proizvođač *kolektiv,* to bi značilo da kolektiv donosi i sve osnovne odluke o proizvodnji robe i da snosi rizik. Ali, čime? Svojim mesečnim ličnim dohocima koje prima za reprodukciju svog života?

Ovde se, opet, nameće pitanje: da li je mogućan efikasan oblik robne privrede bez učešća sopstvenih sredstava robnih proizvođača? Ili, pak, obrnuto: da li je moguće da robni proizvođač snosi rizik isključivo na račun sredstava vlasnika, a kod nas računajući na sredstva celokupnog društva?

Očigledno, zbog toga je *kod nas, bar za sada, razvijeniji oblik robne proizvodnje praktično nemoguć.*

Samoupravljanje — kao društveno-svojinska kategorija i (ili) kao samostalna funkcija robnih proizvođača

Engels u *Anti-Diringu* kaže da možemo govoriti o *proizvodu kao robi* (između ostalog), kada ga je proizvelo privatno lice na svoj račun. Ako prevedemo *»privatno lice«* kao *»samostalni subjekt«*, a *»privatni račun«* kao *»samostalni račun«*, onda bismo mogli zaključiti *da robna proizvodnja kod nas zahteva »samoupravnost« proizvođača.*

Ali samoupravljanje ima i drugi karakter: radnici sami upravljaju sredstvima za proizvodnju — a ne kapitalist ni država. Dakle, *samoupravljanje je, sa tog stanovišta, izvedeno iz novog, dominantnog odnosa radnika kao slobodno udruženog radnika.* U takvoj interpretaciji samoupravljanje ne može biti odvojeno, izolovano samoupravljanje radnih kolektiva, nego takozvano društveno samoupravljanje, samoupravljanje društva slobodnih proizvođača.

Kategorija samoupravljanja je, dakle, sa jednog ili drugog gledišta, *protivrečna,* jer je reč o dva suprotna odnosa, koji čine sadržaj samoupravljanja, što mora imati reperkusije na ponašanje radnih kolektiva pri rešavanju pojedinih pitanja.

Digitized by Google

Dvojaki karakter rada i stihija proizvođenja

U *robnoj privredi* u kojoj je reč o »stihijnoj podeli rada« rad ima *dvojaki karakter*. S jedne strane, on ima oblik privatnog rada, s druge, pak, on je i društveni; kao konkretan, rad stvara upotrebnu vrednost, kao apstraktan, on je supstanca vrednosti.

»U društvu koje počiva na zadružnim načelima, koje se bazira na zajedničkoj svojini sredstava za proizvodnju, proizvođači ne razmenjuju svoje proizvode; ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovde kao vrednost tih proizvoda... jer sad već... individualni radovi postoje ne posredno, nego neposredno kao sastavni delovi celokupnog rada.«[21]

U *radničko-samoupravnoj robnoj privredi* uloženi rad je rad kolektiva koji se *tek na tržištu priznaje* kao apstraktan, društveno potreban rad. To (po Marksu) znači: (1) da su ekonomske zavisnosti robne zakonitosti, a time i proizvodnja još uvek stihijskog karaktera (društveno regulisanje ovu stihiju proizvodnje ograničava, ali ne ukida) i (2) da su sami proizvođači još uvek pod kontrolom kretanja stvari, a ne obrnuto (što, dalje, znači da samoupravni robni proizvođači žive takođe u (samo)otuđenju, odnosno u robnom fetišu).

Praktično, to znači: (1) da se još ne mogu uspostavljati direktne (planske) veze između obima društvenog radnog vremena i obima društvenih potreba, (2) da mora dolaziti do nesrazmernog kretanja u privredi, (3) da radni kolektivi stiču dohodak na osnovi tržišnih cena, a ne prema unapred (planski) priznatom radnom vremenu.

Zaključak bi bio da *samoupravna robna privreda zadržava neke protivrečnosti dvojakog karaktera rada* (robne privrede), koje je Marks upotrebljavao kao dokaz neracionalnog, od radnika otuđenog načina proizvođenja.

Mogućnost planskog usmeravanja i koordiniranja privrede uz postojeće robne zakonitosti

»Samo tamo gde proizvodnja stoji pod društvenom kontrolom, koja je stvarno unapred određuje, društvo uspostavlja vezu između obima društvenog radnog vremena, upotrebljenog za proizvodnju određenih artikala, i obima društvene potrebe koja se tim artiklima ima zadovoljiti.«[22] Dakle, po Marksu, u novom društvu »srazmernost pojedinih grana proizvodnje« neće se uspostavljati *»kao slepi zakon«*, nego kao »zakon koji je shvaćen njihovim udruženim razumom i zato njima (to jest agentima proizvodnje— prim. F. Č.) podvrgnut...«[23] U tom društvu, »u kome proizvođači regulišu

[21] K. Marks — F. Engels. *Izabrana dela*, II, »Kultura«, Beograd, 1950. str. 13.
[22] *Kapital*, knj. 3, str. 160.
[23] Op. cit., str. 217.

Digitized by Google

svoju proizvodnju po unapred izrađenom planu... proizvodnost rada bezuslovno bi se i merila tim merilom« (to jest radnim vremenom — prim. F. Č.).[24] Tek time počinje »carstvo slobode«, jer se sloboda »može sastojati samo u tome da podruštvljeni čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila...«[25]

Kada kažemo da *kod nas nikako da zaživi samoupravno* društveno planiranje, glavni uzrok tome ne treba tražiti u slabosti planske metodologije, nego, pre svega, u *institucionalnoj barijeri,* koja je upravo posledica samoupravnog robnog karaktera naše privrede.

Samoupravnost robnih ćelija, dohodovni motiv, dvojaki karakter rada sadržan u robi itd. — sve su to one objektivne (institucionalne) prepreke koje onemogućavaju svako planiranje koje nije u skladu s robnim karakterom privrede.

Dakle, *planiranje na osnovi robne proizvodnje* mora biti drukčije od planiranja u nerobnoj asocijaciji slobodnih proizvođača koje je projicirao Marks.

Motiv za efikasno privređivanje u uslovima samoupravne robne privrede

U članu 45. ZUR-a kaže se da je »dohodak koji radnici u osnovnoj organizaciji stiču osnovni motiv rada i merilo uspešnosti proizvodnje...«; u članu 58. je zapisano da je dohodak osnovne organizacije motiv udruživanja rada i sredstava sa radnicima u drugim organizacijama...

Nameće se pitanje: da li je *dohodak kao motiv* za uspešno privređivanje u *skladu,* s jedne strane, *sa robnim karakterom* samoupravne privrede, a, s druge strane, sa *principima socijalistički orijentisane privrede.* Jer, u Marksovom postkapitalističkom društvu se »rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje... kao vrednost tih proizvoda«[26]; dakle, dohotka uopšte nema. Marks ide čak dalje. Za njega materijalni motiv za člana socijalističke asocijacije neće biti primaran motiv, jer će rad postati sve više stvaralačka delatnost čoveka, njegovo samopotvrđivanje kao generičkog bića.

U našim uslovima *rad to još ne može biti.* Materijalna korist, u vidu dohotka (društvenog, kolektivnog, ličnog) treba još da bude cilj i stimulans za uspešno privređivanje, a time i za razvijanje proizvodnih snaga. No, s druge strane, ako bi dohodak bio jedini cilj, on bi se sukobljavao sa drugim postulatima socijalističke proizvodnje, koja se temelji na novom vrednosnom sistemu čoveka.

---

[24] Op. cit., str. 220.
[25] Op. cit., str. 682.
[26] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela,* II, cit. izd., str. 12.

Digitized by Google

Iz tog razloga je *dohodak* kolektiva, odnosno OOUR-a, ili lični dohodak radnika *protivrečna kategorija.* Društvena svojina i radničko samoupravljanje, u okviru kojih nastaje dohodak kao novčana vrednost, transformišu kategoriju dohotka u dohodak od rada (radni dohodak). A tržište, kao regulator proizvodnje i raspodele, zadržava stari sadržaj dohotka kao kolektivne ili lične zarade — za uspešnu tržišnu aktivnost robnih proizvođača.

Drugo je pitanje *koji je dohodak motiv (cilj) i kriterijum (merilo) uspešnog privređivanja.*

Jedinstvenog odgovora na to pitanje nema, jer, kako smo videli, nije rešeno ni pitanje ko je osnovni subjekt privređivanja. S obzirom na to da postoje tri moguća odgovora da je osnovni subjekt: radnik ili (i) radni kolektiv ili (i) OUR (opet uz varijantu: ili OOUR ili radna organizacija), moguće su i tri varijante motiva: lični dohodak, dohodak kolektiva, dohodak (O)OUR.

Pošto je reč o pluralističkom tipu samoupravne privrede, kod nas postaje sve realnije govoriti o *višedimenzionalnoj* motivacionoj funkciji.[27]

Proizvođenje i sticanje dohotka

U Marksovoj teoriji treba praviti *razliku* između upotrebne vrednosti i vrednosti, proizvodnje vrednosti i viška vrednosti i proizvodnje i prisvajanja vrednosti.

Reč je *o poznatom Marksovom transformacionom procesu (o* čemu sam već govorio), kojim Marks radni proizvodni proces pretvara u proces stvaranja vrednosti, a vrednost dalje u proces formiranja cene proizvodnje, koju na kraju pretvara u tržišnu (prodajnu) cenu. I sada, ako je rad supstanca vrednosti, odnosno ako društveno potreban rad određuje visinu vrednosti, a masa viška vrednosti zavisi od stope eksploatacije, umnožene sa varijabilnim kapitalom, onda obim i struktura kapitala i položaj na tržištu sprovode alokaciju vrednosti preko cene. To u kapitalizmu ne tangira same osnovne oblike bruto dohotka — najamninu, profit (preduzetničku dobit plus kamatu) i rentu — kvalitetom, nego samo kvantitetom.[28]

Sa mikro stanovišta, jasno je da zbog te transformacije (u stvari, preraspodele robni proizvođač ne prisvaja onoliku vrednost koliku je radom stvorio; nekad veću ili manju, ili — što je retko — istu.

S promenom kapitalističkog načina proizvodnje u novi Marks ukida sve pomenute oblike dohotka, s tim što ostaju »njihove osnovice koje su zajedničke svim društvenim načinima proizvod-

[27] Vidi moj članak: *Komparativna motivaciono-funkcionalna analiza našeg kolektivno-samoupravnog sistema,* Zbornik IV kongresa Saveza ekonomista Jugoslavije, Beograd, 1971, str. 380—404.

[28] *Kapital,* knj. 3, str. 677.

Digitized by Google

nje«[29], a to su »sopstveni proizvod rada« koji ulazi u »individualnu radnikovu potrošnju« i »višak rada i višak proizvoda«[30].

U *razvijenoj robnoj proizvodnji radničko-samoupravnog tipa*, gde je institucionalno formalno ukinut kapital-odnos, isto tako se *ne mogu pojavljivati isti oblici dohotka kao u kapitalizmu.* Ali, pošto robni oblik proizvodnje, vrednovanje proizvoda rada kao vrednost-cena *ostaje, ostaje i dohodovno (bar kalkulativno) vrednovanje svih činilaca* proizvodnje koji su retki i mogu različito doprinositi (prema bonitetu) proizvodnoj snazi rada.

Time se pojavljuju, po Marksovoj shemi, takođe: renta, kamate, zatim jedan oblik »kolektivne« dobiti i, na kraju, lični dohoci radnika, svi *kao oblici jednog agregata: dohotka* (OOUR).[31]

Kako bruto dohodak, čisti dohodak, tako su i pojedini (parcijalni) oblici dohotka, s obzirom na učešće različitih elemenata (faktorâ) proizvodnje koje treba cenovno vrednovati radi svrsishodnog upravljanja njima, u stvarnom robnom svetu, s jedne strane, funkcija proizvodnosti i ekonomičnosti rada, a, s druge strane, funkcija tržišnih uslova (ponude i tražnje), kao specifičnog izraza zakona vrednosti u našoj privredi.

To, naravno, *pretvara princip raspodele prema radu* (kako za OUR-e tako i za pojedine radnike) u princip raspodele prema zakonu vrednosti, transformisanom u specifični zakon normalne cene (koju ja nazivam reprodukcionom cenom) i, dalje, u zakon tržišne cene (ponude i potražnje) uz adekvatno plansko regulisanje reprodukcionih proporcija. Otuda je potreban dodatni mehanizam, koji bi ponovo transformisao stvarni dohodak u (čisti) dohodak od rada, da bi se princip raspodele prema radu bar delom ostvarivao. Ali nikako kao nerobna kategorija.

5. Neki zaključci — teze

Formulisao bih sledeće zaključke — teze:

1. Prilikom ustavno-sistemskog zakonskog koncipiranja našeg društveno-političkog uređenja nedovoljno je sagledano pitanje: šta znači ostvarivati Marksove ideje.

2. Nisu principijelno razgraničavane: (a) Marksove sistemske kategorije robne privrede i asocijacija slobodnih proizvođača; (b)

---

[29] Op. cit., str. 228.

[30] Op. cit.

[31] Marks kaže: da se ne bismo zapleli »u beskorisne teškoće«, moramo »razlikovati bruto-prinos i čisti prinos od bruto-dohotka i čistog dohotka...« »Bruto-dohodak jeste onaj deo vrednosti i njime mereni deo bruto-proizvoda koji preostaje po odbitku onog dela vrednosti... koji nadoknađuje predujmljeni i u proizvodnji utrošeni postojani kapital. Bruto-dohodak jednak je, dakle najamnini...+profit+renta. *Čisti dohodak* jeste, naprotiv, *višak vrednosti*, pa otuda višak proizvoda koji preostaje po odbitku najamnine...« (*kurziv* — F. Č.) (*Kapital*, knj. 3, str. 698).

Digitized by Google

robno-vrednosni nivo (oblik) Marksove analize i cenovno-troškovni-profitni (dohodovni) nivo.

3. Preobražaj i kapital-odnosa i robnih odnosa je dugotrajan, bolan, dijalektičko-istorijski proces, a nikako momentani skok.

4. Radikalan preobražaj u jednoj (naročito maloj) zemlji nije moguće ostvariti nezavisno od kretanja u svetu. Kod nas nije dovoljno uzeto u obzir Marksovo shvatanje o prirodno-istorijskim promenama, o fazama koje nije moguće preskočiti bez pojačanih bolova i teškoća.

5. Za naš dugoročniji stabilan materijalni i institucionalni razvitak od odlučujućeg je značaja formulisanje adekvatnog privrednog sistema (mehanizma), koji će optimalno kombinovati kontinuitet i diskontinuitet glavnog trenda svetskog razvitka.

6. U tom kontekstu, rezultati (uspesi) privređivanja i u jugoslovenskim i u svetskim razmerama govore ili u prilog ili protiv ostvarivanja Marksove istorijske težnje za formiranjem asocijacije slobodnih proizvođača.

Digitized by Google

Milena Vlaškalić — Jova Radić

Marksova teorija o karakteru rada u društvenim delatnostima i koncepcija slobodne razmene rada

Iz grandioznog opusa koji je ostavio Karl Marks, a povodom obeležavanja stogodišnjice njegove smrti, odlučili smo se da u najkraćim crtama iznesemo njegove osnovne stavove koji se odnose na karakter proizvodnog i društveno-korisnog rada, jer, po našem mišljenju, oni predstavljaju i teorijsku osnovu i putokaz za preovladavanje njihove odvojenosti, odnosno za njihovo organsko i funkcionalno povezivanje u našoj samoupravnoj praksi.

U tom kontekstu treba učiniti naročito sledeće uvodne napomene.

Prvo, sama Marksova teorija proizvodnog rada je u osnovi istorijska kategorija.[1] Ona je nastala neposredno kao rezultat Marksovog kritičkog razmatranja Smitove teorije o proizvodnom i neproizvodnom radu.[2] A. Smit je imao, zapravo, dve definicije, dva

[1] K. Marks je »teoriji proizvodnog rada prišao istorijski; njega je interesovao problem proizvodnog rada samo u vezi sa ekonomskom epohom koju je studirao i za koju je nastojao formulisati jednu sveobuhvatnu političku ekonomiju. To je bila epoha kapitalističke proizvodnje« (dr B. Horvat, *Ekonomska teorija planske privrede*, »Kultura«, Beograd, 1961, str. 290).

[2] K. Marks se sistematski bavi ovim problemom u prvoj svesci *Teorije o višku vrednosti*, »Prosveta«, Beograd, 1969.

Digitized by Google

shvatanja proizvodnog rada. Prvo, proizvodan rad je onaj koji se razmenjuje za kapital, i drugo, to je rad koji se realizuje u robi. Obe definicije, mada protivrečne, snažno se prepliću i na istom mestu slede jedna za drugom. Njihova protivrečnost dolazi otuda što se podela rada na proizvodan i neproizvodan u prvom slučaju vrši sa stanovišta kapitalističke proizvodnje, dok je u drugom ova podela izvedena iz same prirode materijalne proizvodnje.[3] Istina, i Marks konstatuje da »... čovekova delatnost u procesu rada izaziva dakle pomoću sredstava za rad promenu na predmetu rada, promenu koja se unapred postavlja kao svrha«, i dalje »ako čitav proces posmatramo sa stanovišta njegovog rezultata, proizvoda, onda se oba, i sredstva za rad i predmet rada, ispoljavaju kao sredstva za proizvodnju, a sam rad kao proizvodan rad«.[4] Međutim, Marks u primedbi na istom mestu dodaje: »Ova definicija proizvodnog rada, kakva izlazi sa stanovišta procesa rada, nikako nije dovoljna za kapitalistički način proizvodnje.«[5] Naime, kako za Marksa kapitalistička proizvodnja »nije samo proizvodnja roba, ona je u suštini proizvodnja viška vrednosti«[6], to celokupna dalja razmatranja Marks vrši u okvirima datog istorijskog odnosa proizvodnje. I dok A. Smit jedanput proizvodnim radnikom naziva radnika koji proizvodi višak vrednosti za kapitalista, drugi put radnika čiji se rad »fiksira i realizuje u nekom predmetu«, Marks eksplicite ističe: »Proizvodan je samo onaj najamni rad koji proizvodi kapital.«[7] Međutim, ovde je neophodno učiniti jednu napomenu koja može uticati na pravilno tumačenje Marksovog shvatanja pojma proizvodnog rada. Naime, Marks analizira kapitalističke odnose proizvodnje, uglavnom kroz analizu odnosa u materijalnoj proizvodnji (proizvodnji roba). Ovo zbog toga jer je »ceo robni svet, sve oblasti materijalne proizvodnje — proizvodnje materijalnog bogatstva — potčinjen kapitalističkom načinu proizvodnje«.[8]

Drugo, proces materijalne proizvodnje sadrži određena obeležja; u njemu radnici rade zajedno, ali su njihovi radovi, prirodno, u različitom odnosu prema predmetu proizvodnje. Drugačije nije ni moguće zamisliti proces rada. Na primer, rad inženjera, rad topioničarskog radnika, livca, metalostrugara, itd. — sve su to različite vrste radova. Ali ovi radnici, ukupno uzeti, »proizvode rezultat koji se, ako posmatramo rezultat samo pro-

---

[3] Smit objašnjava: »Rad zanatlija, manufakturnih radnika i trgovaca se prirodno fiksira i realizuje u jednoj stvari koja se može prodati i razmeniti. Iz tog sam razloga u glavi u kojoj govorim o proizvodnom i neproizvodnom radu svrstao zanatlije, manufakturne radnike i trgovce među proizvodne radnike...« — Citat preuzet iz: K. Marks, *Teorija o višku vrednosti*, Beograd, 1969, str. 105.

[4] K. Marks, *Kapital*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 140.

[5] Isto, str. 140.

[6] Isto, str. 365.

[7] K. Marks, *Teorija o višku vrednosti*, Beograd, 1969, str. 98.

[8] Isto, str. 313.

Digitized by Google

cesa rada, izražava u robi ili u nekom materijalnom proizvodu; i svi zajedno kao radionica žive su proizvodne mašine tih proizvoda«[9]. Posmatrano *sa stanovišta procesa rada, njihov rad je proizvodan rad.* Ako ceo problem posmatramo *sa aspekta kapitalističkih odnosa proizvodnje,* onda zbog činjenice da ovi radnici »svoj rad razmenjuju za kapital i reprodukuju novac kapitalista kao kapital«[10] *njihov rad ima karakter proizvodnog rada.*

Kako Marks podvrgava analizi i kritici u prvom redu kapitalističke odnose proizvodnje, razumljivo je što se pod *glavnom odredbom proizvodnog rada podrazumeva to da se on razmenjuje za kapital, a sporedna je da se on realizuje u materijalnom bogatstvu.*

Treće, po shvatanju Marksa, kapitalistički način proizvodnje »obavlja se samo u neznatnom opsegu« u oblasti nematerijalne proizvodnje, i zato ova oblast nije bila od većeg interesa za Marksova istraživanja. Međutim, rad u oblasti nematerijalne proizvodnje, a naročito u oblasti nauke, obrazovanja, kulture, zdravstva itd., nema za Marksa *a priori* neproizvodan karakter, naravno sa stanovišta datog istorijskog načina proizvodnje. Što neproizvodan rad preovladava u ovim oblastima, posledica je, kako smo to već istakli, činjenice da se »kapitalistički način proizvodnje obavlja samo u neznatnom opsegu« u ovim oblastima. Polemišući sa protivnicima Smitove teorije o proizvodnom radu, Marks navodi primer dve zemlje koje imaju podjednak broj stanovnika i jednako razvijene proizvodne snage. Sa stanovišta raspoloživog bogatstva i stepena njegovog rasta, prednost je na strani one zemlje u kojoj je povoljniji odnos između proizvodnih i neproizvodnih radnika. »Jer — kako ističe Marks — to ne znači ništa drugo nego da se u onoj zemlji gde imamo srazmerno više proizvodnih radnika, srazmerno veća količina godišnjeg produkta troši reproduktivno.«[11] Kako Marks ostaje dosledan, to i ovom prilikom cilj kapitalističke robne proizvodnje ostaje osnovni kriterij za razlikovanje proizvodnog i neproizvodnog rada. Prema tome, odnos u kojem stoje proizvodan i neproizvodan rad nije odnos rada u materijalnoj proizvodnji i nematerijalnoj proizvodnji, kako to na prvi pogled može izgledati. To je, zapravo, odnos radnika koji žive od dohotka (neproizvodni) i onih koji proizvode.

Četvrto, na osnovu ranije iznetog stava o odnosu između proizvodnog i neproizvodnog rada bilo bi pogrešno izvesti zaključak da je za društvo povoljnije ukoliko uopšte nema zaposlenih u nematerijalnoj proizvodnji. Radnici u oblasti materijalne proizvodnje svojim radom utiču na čoveka kao subjekta proizvodnje. »U tom pogledu može se doista pokazati da svi ljudski odnosi i sve funkcije, ma na koji način i ma kada se pojavili,

[9] Isto, str. 314.
[10] Isto, str. 314.
[11] Isto, str. 211.

Digitized by Google

utiču na materijalnu proizvodnju i manje je ili više određuju.«[12] *Njihov broj trebalo bi samo svesti, zaključuje Marks, »na meru u kojoj su njihove usluge neophodne. A to je svakako onaj odnos u kojem oni rad proizvodnih radnika čine što efikasnijim«*[13].

Ali na ovom mestu treba posebno upozoriti na to da je Marks bio odlučno protiv brisanja razlika između proizvodnog i neproizvodnog rada u uslovima kapitalističkog načina proizvodnje.

Marks je, da zaključimo, u određivanju pojma proizvodnog i neproizvodnog rada pošao od datog istorijskog odnosa proizvodnje. I sa tog stanovišta pod proizvodnim radom on podrazumeva *najamni rad koji proizvodi višak vrednosti.* Time je određen i pojam neproizvodnog rada. »To je rad koji se razmenjuje ne za kapital, već za dohodak.«[14]

U razmatranju karaktera neproizvodnog rada, odnosno rada koji se ostvaruje u uslovima socijalističkog načina proizvodnje u oblastima društvenih delatnosti, polazno stanovište se, u suštini, zasniva na Marksovom tumačenju karaktera rada. A ono upravo nalaže da u celokupnom društvenom tretmanu razvoja ovih oblasti društvenog rada treba polaziti od društveno-ekonomskog karaktera rada u njima *kao proizvodne snage i bitnog faktora razvoja društva u celini.*

U pitanju je oblast koja predstavlja *integralni deo ukupnog društvenog rada i opšti uslov društvene reprodukcije, a ne neku izolovanu sferu, odnosno oblast čiste potrošnje.* U tom kontekstu i sam razvoj proizvodnih snaga u socijalističkom samoupravnom društvu javlja se kao rezultat ukupnog društvenog rada, a to znači i onog koji se ostvaruje u sferi materijalne proizvodnje i rada u oblasti društvenih delatnosti. Doduše, »društvene delatnosti neposredno ne stvaraju vrednost u materijalnom smislu, ali isto tako je jasno da neke od njih bitno, često čak odlučujuće, i u perspektivi sve snažnije doprinose razvoju proizvodnih snaga, produktivnosti rada i većem materijalnom rezultatu uopšte u materijalnoj proizvodnji, i time čine sa njom određenu celinu udruženog rada.«[15]

Iz toga proizlazi da polaznu osnovu za uspostavljanje novih odnosa između sfere materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti čini stanovište po kojem je rad u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva i drugih područja društvenih delatnosti sastavni deo ukupnog društvenog rada, odnosno da su to oblasti ljudske aktivnosti koje čine integralne delove društvene reprodukcije. Osim toga, ovo stanovište oslanja se još i na činjenicu da je rad u društvenim delatnostima u uslovima savremenog tehničko-tehnološkog progresa od izuzetnog značaja. Danas sve više radna, upravljačka i proizvodna sposobnost radnika zavise od razvoja nauke i tehnike, od primenljivosti naučno-tehničkih rešenja

[12] Isto, str. 210.
[13] Isto, str. 211.
[14] Isto, str. 102.
[15] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad,* Beograd, 1978, str. 177.

Digitized by Google

i saznanja, od nivoa obrazovanja, znanja i kulture neposrednih proizvođača, kao i njihovog zdravstvenog stanja i psihofizičke kondicije. Na tim osnovama upravo se gradi i stalno obnavlja povezanost materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti u našem socijalističkom samoupravnom društvu.

Međutim, treba istaći da povezanost materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti nije pojava vezana isključivo za uslove socijalističkog načina proizvodnje. I u drugim društveno-ekonomskim uslovima postoji uzajamna povezanost materijalne proizvodnje i takvih oblika ljudskog stvaralaštva, kao što su oni koji pripadaju društvenim delatnostima. Štaviše, što se ide dalje u budućnost, što je viši nivo razvijenosti proizvodnih snaga, taj stepen međuzavisnosti se stalno povećava.

Stanovište o povezanosti svih društvenih sfera društvene reprodukcije vodi ka integralnosti ukupnog društvenog rada. Radnici iz obe sfere — materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti — upućeni su jedni na druge, zavise jedni od drugih zbog prirode svoga rada, kao »procesa između čoveka i prirode, procesa u kome čovek sopstvenom aktivnošću omogućuje, reguliše i nadzire svoju razmenu materije sa prirodom«[16]. A da bi radnici u materijalnoj proizvodnji mogli uspešno obavljati svoju funkciju, oni se povezuju sa radnicima društvenih delatnosti. Ukoliko takva saradnja ne bi bila realizovana, sasvim je izvesno da bi ukupni rezultati rada bili manji. Prema tome, samo zajedničkim radom, udruženi i međusobno povezani, mogu i jedni i drugi da vrše uspešno svoju funkciju.

Aplikacijom ovih osnovnih stavova Marksove teorije o karakteru rada u društvenim delatnostima na naše društveno-ekonomske uslove mogu se izvući naročito sledeći osnovni zaključci.

Prvo, slobodna razmena rada predstavlja novi, viši kvalitet u sistemu socijalističkih samoupravnih odnosa. Ona ima za pretpostavku realizaciju zahteva da udruženi radnici osnovnih i drugih organizacija ovladaju svojim dohotkom, kako bi zajedno sa drugim radnicima, na osnovama jednakosti, ravnopravnosti i odgovornosti, mogli ovladati ukupnim društvenim dohotkom.

Drugo, udruženi i međusobno povezani radnici iz različitih delatnosti, pa time i različitih zanimanja, svojim ukupnim radom stvaraju nove vrednosti. Prema tome, oni zajednički ostvaruju dohodak kao realizovani neto proizvod njihovog ukupnog rada. Upravo iz te pozicije sledi neophodnost udruživanja i povezivanja rada radnika osnovnih i radnih organizacija društvenih delatnosti neposredno sa radom radnika iz materijalne proizvodnje. Pri tome rad u društvenim delatnostima postaje integralni deo proizvodnog procesa čiji se rezultati ogledaju u realizovanoj masi dohotka.

Treće, realizovana masa dohotka je rezultat i sfere materijalne proizvodnje i sfere društvenih delatnosti i po toj logici jedan deo dohotka materijalne proizvodnje treba namenski iz-

[16] K. Marks, *Kapital*, I—III, 1973, str. 163.

Digitized by Google

dvajati za prostu i proširenu reprodukciju društvenih delatnosti. Na tim osnovama valja graditi slobodnu razmenu rada koja predstavlja izraz neposredne međuzavisnosti, usklađenosti i integrisanosti različitih konkretnih radova i jedan je od momenata njihove samoupravne integracije u jedinstven sistem udruženog rada. Dakle, neumitna povezanost različitih radova pretpostavka je slobodne razmene rada, a ne njena posledica.

Četvrto, slobodna razmena rada predstavlja takođe jedan od oblika prevladavanja kategorije viška rada i s tim u vezi nastajanje jedinstvene kategorije društveno potrebnog rada. Ona doprinosi postepenom ukidanju potrebnog rada i viška rada u smislu njihove konfrontacije i klasne podele. Sve to doprinosi tome da se slobodna razmena rada predstavi u suštini kao vrlo važno sredstvo u procesu oslobođenja rada.

Peto, ***slobodna razmena rada je istovremeno i glavni oblik sticanja dohotka radnika u organizacijama udruženog rada društvenih delatnosti.*** Slobodnom razmenom rada dohodovni odnosi se proširuju na sve sfere udruženog rada, što je, takođe, od posebnog značaja. Osim toga, iz ovog proizlazi da je veoma bitno kako će se upravo u organizacijama udruženog rada društvenih delatnosti sticati i raspoređivati dohodak, odnosno kako će se u stvarnosti — polazeći od ovih osnovnih teorijskih viđenja — realizovati slobodna razmena rada.

Slobodna razmena rada i robno-novčano tržište

Koncepcija slobodne razmene rada ne samo da ne predstavlja klasičnu robno-novčanu razmenu, već se od nje bitno razlikuje, i to naročito u sledećem. Pre svega, poznato je da se robe razmenjuju po ceni koja se formira na tržištu. Ona je novčani izraz vrednosti određen zakonom ponude i tražnje i drugim tržišnim zakonitostima i eventualnim intervencijama države. Pri tome je vrednost robe određena društveno potrebnim radom, odnosno prosečnim vremenom rada koje se u društvu ulaže za proizvodnju određene vrste robe. Ovaj se rad javlja kao društveni tek posredstvom tržišta. Međutim, kako koncept slobodne razmene rada podrazumeva da su učesnicima u razmeni unapred poznate potrebe koje se zadovoljavaju određenom društvenom delatnošću, zatim da oni mogu, naročito samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem, svesno i slobodno utvrditi količinu društvenog rada koji je potrebno uložiti za ostvarenje unapred verificiranih društvenih potreba, kao i da po istom postupku mogu utvrditi naknadu koja odgovara utvrđenoj vrednosti usluga, te se na osnovu ovih elemenata može tvrditi da rad ovde postaje *neposredno društven,* i to u onoj meri u kojoj su učesnici slobodne razmene rada ovladali svim potrebnim elementima ovog procesa. Prema tome, kada je u pitanju slobodna razmena rada, onda valja istaći da tu nije reč o klasičnoj robno-novčanoj razmeni, niti o tržišnoj vrednosti i ceni, već o specifičnom ekonom-

Digitized by Google

skom odnosu koji u izvesnom smislu označava *proces samoupravnog preovladavanja tih kategorija.* Pored toga, uz određene elemente tržišnih oblika koji su neophodni, s obzirom na postojanje robnog oblika privređivanja i uz ekonomsku zasnovanost odnosa u slobodnoj razmeni rada, razvijaju se i novi oblici i kriterijumi razmene — sociološko-moralno-etičke, političke i njima slične prirode (razni oblici socijalne zaštite).

U oblasti društvenih delatnosti, u novonastalim odnosima i izmenjenim uslovima, slobodnom razmenom rada stvaraju se postepeno uslovi za to da se procesi i sadržaj rada u njima postave racionalno, što implicite znači *u skladu sa izraženim potrebama i sagledanim realnim mogućnostima društva,* i to: kadrovskim, materijalnim i finansijskim. U takvim okolnostima kupoprodajni odnosi treba postepeno da gube na značaju, uostalom kao i klasični oblici budžetskog ili fondovskog finansiranja ovih delatnosti.

Slobodna razmena rada, da zaključimo, ne predstavlja jedan od oblika posredne, robno-novčane tržišne razmene, već izrasta u takav novi oblik razmene koji omogućava prevladavanje kategorije viška rada i nastajanje jedinstvene kategorije društveno potrebnog rada. Na taj način slobodna razmena rada doprinosi *racionalnom ponašanju prilikom raspolaganja društvenim sredstvima,* budući da ona podrazumeva zajednički unapred utvrđene programe i sadržaj rada koji se mogu, odnosno koje treba finansirati, ili, još preciznije, koje je udruženi rad spreman da plati, bilo u vidu direktne nadoknade za izvršene zadatke, ili putem drugih sporazumno (zajednički) utvrđenih mehanizama.

Specifičnosti i zajedništvo interesa različitih subjekata u slobodnoj razmeni rada

Slobodna razmena rada kao društveni odnos podrazumeva, u principu, *visoki stepen usklađenosti i zajedništvo interesa.* Kada je u pitanju razmena rada između udruženog rada u delu materijalne proizvodnje i rada u oblasti društvenih delatnosti — to podrazumeva, pre svega, *ravnopravnost* u međusobnim odnosima. To implicite znači da se organizacije udruženog rada u oblasti društvenih delatnosti ne mogu postavljati *iznad* objektivnih materijalnih mogućnosti i potreba udruženog rada. Ali, isto tako, ni udruženi rad i druge samoupravne institucije, posredstvom kojih se uspostavljaju veze sa organizacijama udruženog rada u oblasti društvenih delatnosti, ne mogu se paternalistički odnositi prema društvenim delatnostima. Zbog toga je za postupno prevazilaženje oprečnih, parcijalnih interesa, kao i birokratskih pritisaka, potrebno obezbediti što slobodnije, što ravnopravnije i što raznovrsnije oblike suštinske integracije između udruženog rada materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti.[17]

[17] Vidi: prof. dr Tomislav Bandin, *Neposredna slobodna razmena rada između udruženog rada materijalne proizvodnje i visokoškolskih organizacija — šansa ili udes.* Zbornik radova *Sticanje i raspodela dohotka na fakultetima i višim školama,* Novi Sad, 1981, str. 91.

Digitized by Google

Ali, da bi se dosledno razvila praksa, naročito neposredne slobodne razmene rada, neophodna je prethodno svestrana integracija u udruženom radu u okvirima materijalne proizvodnje. Jer, ukoliko su osnovne organizacije udruženog rada okrenute samo svojim užim ciljevima, najčešće zatvorene u svoje okvire, danas često sa vrlo izraženim regionalnim granicama tog zatvaranja i drugim karakteristikama autarhičnosti — onda zaista nema dovoljno prostora za povezivanje društvenih delatnosti sa ostalim delovima udruženog rada, u najširem smislu reči. To su situacije kada se svaki zahvat iz dohotka doživljava kao »oduzimanje« dohotka. U takvim okolnostima teško je pretpostaviti da će osnovne organizacije udruženog rada u oblasti društvenih delatnosti naići na dovoljno široke dohodovne i samoupravne prostore, posebno za neposrednu slobodnu razmenu rada. Logika stvari je da je u takvoj situaciji, ma kako to bilo suprotno opštedruštvenom opredeljenju, još najpogodnija takozvana posredna slobodna razmena rada koja se ostvaruje preko samoupravnih interesnih zajednica, a koja se zasniva na ubiranju sredstava sistemom doprinosa. A to znači upravo generalno održavanje takvog oblika slobodne razmene rada koji, u suštini, nije daleko odmakao od oporezivanja radnih organizacija kako bi se na taj način obezbedila potrebna finansijska sredstva.

Prema tome, da zaključimo, neposredna slobodna razmena rada ne može biti locirana na uskim prostorima velikog broja u sebe zatvorenih osnovnih organizacija udruženog rada. Pa ipak, to ne znači da bi trebalo čekati na samoupravnu i dohodovno potpuniju integrisanost udruženog rada materijalne proizvodnje, pa tek posle toga pokrenuti proces ostvarivanja dohodovnih veza ove sfere sa društvenim delatnostima. Naprotiv. Uporedo sa ekonomskom i socijalnom integracijom udruženog rada materijalne proizvodnje, bez šablona, kalupa i pritisaka, trebalo bi razvijati uporno i dosledno neposrednu slobodnu razmenu rada udruženog rada materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti. Ovo zbog toga što samo takva čvrsta i neposredna sprega može imati kao konačni rezultat *racionalnost u trošenju društvenih sredstava,* što je od izuzetne važnosti upravo danas kada se sprovodi politika ekonomske stabilizacije i kada je štednja jedan od osnovnih uslova njenog ostvarenja. Naravno, samo se po sebi razume da bi se što svestraniji razvoj neposredne slobodne razmene rada morao obezbeđivati na način koji bi značio ozbiljno uvažavanje svih objektivnih uslova, posebno veličine dohotka koji se sada realizuje u materijalnoj proizvodnji.

Međutim, da se ne bi stekao utisak da se sva odgovornost za dalji razvoj slobodne razmene rada vezuje za zainteresovanost i spremnost organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje, treba na ovom mestu reći da svoj ugao posmatranja ili svoj interes imaju i izražavaju i samoupravne jedinice (osnovne organizacije udruženog rada) i kolektivi u oblasti društvenih delatnosti.

Digitized by Google

U uslovima kada teče proces samoupravne transformacije i afirmacije slobodne razmene rada, kao izraza socijalističkih samoupravnih odnosa, može se konstatovati da i na ovoj strani ima niz problema i teškoća, posebno kada je u pitanju neposredna slobodna razmena rada. Ovo zbog toga što i samoupravne jedinice (osnovne organizacije udruženog rada) i kolektivi (organizacije udruženog rada) teže, takođe, indirektnom finansiranju, a to znači posrednoj slobodnoj razmeni rada. U određenim slučajevima oni se izjašnjavaju za posrednu slobodnu razmenu rada, znači za sistem doprinosa, u suštini za automatizam u priticanju sredstava. Oni se opredeljuju za sredstva koja će se dobiti od samoupravne interesne zajednice na ime slobodne razmene rada, iako je očigledno da je samoupravna interesna zajednica u ovom slučaju mesto prikupljanja i distribucije sredstava ubranih prinudnim putem. Postavlja se pitanje koji su razlozi takvom izjašnjavanju.

Na davanje preimućstva sredstvima koja se obezbeđuju putem samoupravnih interesnih zajednica utiče nekoliko okolnosti, koje ćemo na ovom mestu samo navesti, jer bi njihovo elaboriranje zahtevalo daleko više prostora.

Prvo, kod posredne slobodne razmene rada manji je stepen neizvesnosti priliva sredstava. Sredstva su relativno poznata (obim) i pritiču ravnomerno; ona su relativno sigurna, i nemaju za osnovu, naročito, kvalitet koji treba postići u radu, već su to sredstva koja »pripadaju« instituciji kao takvoj.

I drugo, kod posredne slobodne razmene rada potisnut je *kvalitet* rada, a u prvi plan stavljen je kvantitet rada. Na taj način celokupan sistem slobodne razmene rada je danas postao takav da ne samo da ne sprečava, već upravo *podstiče neracionalno ponašanje,* jer, u suštini, stimulira *porast kvantiteta usluga,* zanemarujući istovremeno do nedozvoljene mere borbu za kvalitet toga rada. Iako se ovde može ići na identifikaciju više uzroka ovakvom stanju stvari, ipak je, po našem mišljenju, osnovni faktor *sistem finansiranja, odnosno način na koji dotiču sredstva i kriterij za doticanje tih sredstava.*

Ovo stanovište, međutim, ne predstavlja interes materijalne proizvodnje, niti društva u celini. Ono je suprotno naročito stabilizacionoj politici koja zahteva racionalnost u ponašanju, upravljanju i korišćenju društvenih sredstava, te maksimalnu odgovornost za rezultate rada koji se tim sredstvima ostvaruju.

U tom smislu postavlja se zadatak da se u praksi udruženog rada intenziviraju napori — da se traže i nađu što adekvatnija rešenja za dalje unapređivanje slobodne razmene rada, kako bi se prevladala odvojenost proizvodnog i društveno-korisnog rada, odnosno kako bi se vremenom realizovala Marksova vizija asocijacije slobodnih proizvođača, koja je u Ustavu i Zakonu o udruženom radu konkretizovana kao perspektiva razvoja našeg društva.

Digitized by Google

Đragoje Žarković

O uzrocima naših ekonomskih problema

Više godina u nas je prisutna jaka inflacija, koju ni dosadašnja politika ekonomske stabilizacije u celini, ni zamrzavanje cena, posebno, nisu mogle obuzdati, jer nisu zadirali u njene uzroke. Naprotiv, inflacija se povećavala.

Jaka inflacija polako ali sigurno podriva osnove racionalnog privređivanja, naročito širenjem opasne tendencije da se povećanje dohotka ostvaruje prevashodno podizanjem cena. Kao što je odavno poznato, na taj način se dohodak ne stvara, već samo drukčije raspodeljuje radom stvorena nova vrednost.

Inflaciji se u poslednje vreme priključila još jedna nevolja — velike devizne obaveze prema inostranstvu po osnovu ranije primljenih kredita, zbog čega je naša zemlja postala veoma zavisna od inostranih kreditnih centara.

Znatna uvozna zavisnost naše privrede u oslovima nestašice deviza doprinosi, sa svoje strane, opadanju stope rasta i nestašici mnogih proizvoda na ionako uzburkanom i uznemirenom domaćem tržištu. Stopa privrednog rasta u zemlji u celini već se približila nuli, a u nekim područjima osetno je ispod nule.

Realni lični dohoci već nekoliko godina opadaju.

Nezaposlenost je dostigla zabrinjavajuću brojku od osam stotina pedeset hiljada ljudi i ima tendenciju daljeg rasta.

Digitized by Google

Svi kvalitativni pokazatelji privrednog razvoja, a pre svega produktivnost rada, u nas su poslednjih godina u padu. Gubici se brzo povećavaju i dostigli su zabrinjavajuće razmere. Njihov najveći deo (oko 80%) ostaje stvarno nepokriven.

Unutrašnja nelikvidnost postaje sve krupniji problem.

Nalazimo se u ekonomskoj krizi, koja postaje sve veća, između ostalog i stoga što stabilizacioni program kasni.

Naravno, postavlja se pitanje odgovornosti za takvo stanje. Ne pre svega zbog toga da bi se nekom »skidale glave«, već radi izlaska iz krize, radi izvlačenja pouka za budućnost.

Odgovor na pomenuto pitanje mora se tražiti, pre svega, kroz otkrivanje uzroka koji su doveli do ovakve društveno-ekonomske situacije, pri čemu se mora polaziti od Marksovog metoda analize i njegovih ideja o socijalizmu kao prelaznom periodu iz klasnog u besklasno društvo.

Praksa o sistemu

Mnogi analitičari naše privredne situacije uzroke ekonomske krize vide u postojećem privrednom sistemu.

Kao što je poznato, privredna i društvena reforma iz 1965. godine imala je nekoliko krupnih ciljeva: proširivanje materijalno-finansijske osnove samoupravljanja, pre svega u privredi, a naročito da radnici što više ovladaju viškom svoga rada, akumulacijom, proširenom reprodukcijom; zatim prelazak sa ekstenzivnog na intenzivno privređivanje; šire uključivanje naše privrede u svetsku privredu; obuzdavanje inflacije i drugo. Može se reći da taj veliki poduhvat nije bio dobro pripremljen ni dobro vođen, pa je došlo do krupnih ekonomskih i socijalnih poremećaja, naročito od 1968. godine.

Od te godine u praksi počinju kretanja suprotna osnovnim ciljevima pomenute reforme.

U političkim strukturama razvija se saznanje o potrebi reforme političkog sistema da bi se potom izvršila reforma privrednog sistema, na osnovu čega bi se mogli ostvarivati ciljevi reforme iz 1965. godine.

Reforma političkog sistema završena je 1974. godine. Zatim je počela reforma privrednog sistema donošenjem Zakona o udruženom radu 1976. godine i narednih godina niza drugih privredno-sistemskih zakona. Stvoren je novi privredni sistem, a naše ekonomske teškoće postajale su sve veće — došli smo u ekonomsku krizu. Sada smo udaljeniji od ciljeva privredne reforme iz 1965. godine nego što smo bili do 1976. godine.

Polazeći od toga da je tačna teza da nam nije dobar postojeći privredni sistem i njegovi instrumenti (o čemu ćemo posebno govoriti), postavlja se pitanje: možemo li naš sadašnji ekonomski sistem menjati a da prethodno ne izvršimo određene promene u po-

Digitized by Google

litičkom sistemu? (Kad je reč o promenama u političkom, pa i u ekonomskom sistemu, onda treba reći da se to nikako ne odnosi na fundamentalna opredeljenja našeg društva kao što su: društveno vlasništvo, samoupravljanje, ravnopravnost naroda i narodnosti, nesvrstanost.) Po našem mišljenju, neophodno je izvršiti kritičku analizu sadašnjeg političkog sistema i njegovih institucija sa stanovišta njihovog uticaja na ekonomsku krizu, odnosno na donošenje takvih privredno-sistemskih zakona koji su produbili naše ekonomske teškoće.

U postojećem političkom i ekonomskom sistemu prisutno je mnoštvo principa, od kojih neki ne mogu ni da se operacionalizuju, a drugi se u primeni izvrgavaju u svoju suprotnost, dok se neki principi, inače veoma značajni, u praksi i ne ostvaruju. Tu se, po našem mišljenju, kriju osnovni uzroci naše današnje krizne situacije. Pošto nemamo relativno trajan sistem rangiranih prioriteta, tekuća politika oslanja se čas na jedan, čas na drugi princip, koji su ne retko u suprotnosti jedan s drugim, pa naše teškoće neminovno postaju sve veće.

Rad kao osnova raspodele

Fundamentalni princip od koga bi moralo da polazi jedno socijalističko društvo jeste princip rada, kao osnove egzistencije i napretka društva i pojedinaca, to jest princip po kome su rad i njegovi rezultati osnovni kriterij vrednovanja ljudi i institucija, princip da se samo radom stvaraju ekonomske vrednosti, princip da su samo rad i njegovi rezultati osnova za prisvajanje dohotka i ličnih dohodaka. Međutim, kod nas je u praksi taj princip gotovo u svim oblicima potisnut, to jest rad sve više gubi svojstvo glavnog činioca vrednovanja doprinosa pojedinaca i kolektiva društvenoj zajednici.

Na primer, novčana masa olako se kreirala bez ikakve veze sa uloženim radom i njegovim rezultatima — da bi se pokrivali deficiti u budžetima društveno-političkih zajednica, deficiti u megalomanskim investicionim poduhvatima, čiji su inspiratori najćešće van udruženog rada u privredi, deficiti u SIZ-ovima, gubici i drugo. Time je potpuno ignorisan rad kao stvaralac ekonomske vrednosti. Stvarao se »bolestan« novac koji je sve manje bio mera vrednosti, u koji se sve više gubilo poverenje. Stvarao se privid da se svi problemi mogu rešavati štampanjem novca, što je nesumnjiva zabluda.

Drugi primer je olako zaduživanje u inostranstvu — bez dovoljno brige kako će se iskoristiti dobijeni kredit i kako će se vratiti dug sa kamatom. Izgleda da su oni koji su uzimali strane kredite računali da će neko drugi, a ne oni, vraćati kredite i plaćati kamatu. Taj drugi je, u krajnjem slučaju, čitava naša zemlja. I ovde je potisnut princip rada; došlo je do velike zablude, jer ni jedno društvo, ipak, u dužem periodu ne može da živi na račun tuđeg, već samo na račun sopstvenog rada.

Digitized by Google

Socijalizacija gubitaka i gotovo svih promašaja u nas takođe potpuno derogira rad kao osnovu društvenog života i odgovornih ponašanja. Pod firmom principa solidarnosti stalno se uzima od onih koji dobro rade da bi se pokrivali svakojaki promašaji i gubici onih koji loše rade. Time se postiže dvostruka destimulacija: oni koji dobro rade od toga imaju sve manje koristi, jer im se sve više uzima, a oni koji loše rade ne snose posledice koje bi na njih uticale da se trgnu, da počnu dobro da rade; oni i dalje u lošem radu ili neradu mogu egzistirati, pri čemu nisu retki ni slučajevi da su im lični dohoci čak veći nego onima koji dobro rade i pokrivaju njihove gubitke.

Masovna je pojava da se podizanjem cena povećava dohodak pojedinačnih privrednih subjekata i celih grana. Ogromno se raširilo takozvano parazitsko privređivanje pomoću cena, kome mnogo kumuju društveno-političke zajednice i njihove upravljačke strukture. U primarnoj raspodeli koja se vrši kroz mehanizam cena prisutne su sve veće disproporcije između uloženog rada i realizovanog dohotka, što izaziva mnoge vrlo negativne posledice. Međugranske razlike u prosečnim ličnim dohocima u nas su veće nego u bilo kojoj drugoj zemlji u svetu.

U okviru radnih kolektiva u pojedinačnoj raspodeli sve je izraženija tendencija ka uravnilovci. Porez na ukupan prihod građana, drugi porezi i mere ekonomske i socijalne politike, sa svoje strane, potpomažu tendenciju ka uravnilovci. Stvaralački i proizvodni rad u nas su sve slabije nagrađeni. Bonovi za benzin i raznu drugu robu takođe su izraz sve jače tendencije ka uravnilovci.

U uslovima masovnog ignorisanja rada kao stvaraoca ekonomskih vrednosti na svim društvenim nivoima neminovno cvetaju svakojake špekulacije i bogaćenja pojedinaca po toj osnovi.

Devalvacija ekonomskih kriterijuma neminovno je dovela do narušavanja pravnog reda i moralnih normi.

U nas su već više godina kamatna stopa na dinarsku štednju i kamatna stopa na potrošačke i sve druge domaće kredite znatno manje od stope inflacije. Na taj način se sve znatniji deo dohotka onih koji štede preliva, bez rada, u korist onih koji uzimaju domaće kredite. To je novi oblik eksploatacije koji ima dalekosežne ekonomske posledice: dinarsku ušteđevinu bolje je utrošiti bilo za šta nego da je inflacija uništava, što izaziva dodatni pritisak tražnje i povećavanje cena; kredit je trebalo svakako uzimati, jer, pošto je realna kamatna stopa bila sve manja od nule, sve veći njegov deo besplatno je prisvajao dužnik. Time se destimulirala štednja i podsticalo uzimanje dinarskih kredita, uz odsustvo ekonomske stimulacije da se oni što racionalnije iskoriste (to jest nema zdrave investicione politike) — što je sve suprotno elementarnoj logici razumnog privređivanja. To je jedan od najznačajnijih razloga prevelike kreditne zaduženosti mnogih naših organizacija udruženog rada, kao i drugih subjekata, zbog čega unutrašnja nelikvidnost već preti veoma ozbiljnim posledicama. To je posebno potencirano činjenicom da su poslednjih godina dinarski

Digitized by Google

krediti davani iz emisije koja nije imala realnu ekonomsku osnovu.

Nema sumnje, masovno potiskivanje rada kao kriterijuma vrednovanja ljudi i institucija, njegovo negiranje kao stvaraoca ekonomskih vrednosti, kao osnove za prisvajanje dohotka i ličnih dohodaka, vodi nas, uz ostale činioce, u sve dublju krizu, u jednakost u siromaštvu, u »komunizam siromašnih«, što nije niti može biti cilj socijalističkog preobražaja društva. Javljaju se, ponekad, i gledišta da je najbolji komunist onaj koji nema ništa, što je tipična ideologija »primitivnog komunizma« koji je Marks ismevao.

Zapostavljanje principa rada i zloupotreba principa solidarnosti dovela je do novih oblika eksploatacije čoveka po čoveku. U krajnjoj liniji, dobri radnici eksploatisani su od neradnika i špekulanata razne vrste.

Jedan od najznačajnijih uslova da bi naše društvo izašlo iz postojeće krize, koja mu sve više preti, svakako je i to da se hitno, na svim nivoima i u svim oblicima, pristupi reafirmaciji rada kao osnove života i napretka pojedinaca i različitih društvenih skupina. Na scenu društvenog života treba sve više da dolazi autoritet rada, a sve manje autoritet birokratske i tehnokratske moći. Kao što je poznato, Marks je socijalističko društvo često kvalifikovao kao društvo rada.

Akumulacija i društvena svojina

Bitnu odliku socijalističkog društva, prema marksističkoj teoriji, svakako bi trebalo da predstavlja sve veća afirmacija društvenog vlasništva na sredstvima za proizvodnju. Bez toga nema stvarne ravnopravnosti u sferi rada, ni u privredi ni u vanprivredi. Ta ravnopravnost pre svega znači to da svaki član socijalističkog društva može dobiti posao prema svojim sposobnostima. Da bi se to u praksi ostvarivalo, neophodna je društvena briga o formiranju akumulacije i o njenoj upotrebi.

Poslednjih godina u nas je akumulacija rezidualna stavka u raspodeli dohotka. Društveno-političke zajednice, samoupravne interesne zajednice, privredne komore i mnoge druge institucije uzimaju iz dohotka onoliko koliko im treba, pa kad se podmire i lični dohoci proizvođačâ i njihove ogromne administracije, za akumulaciju ostaje šta preostane, a preostaje sve manje.

Poznato je da je akumulacija osnova društvenog napretka i briga o njenom formiranju ne bi se smela prepustiti samovolji mnogobrojnih subjekata društvenog i privrednog života, već bi morala biti prevashodna briga organizovanog društva kao celine.

Predlozi nekih naših ekonomista da se zakonom obezbedi takozvana programirana akumulacija okvalifikovani su vrlo negativno — da bi to, navodno, značilo ograničavanje samoupravljanja

Digitized by Google

radnih ljudi. Pri tom se zaboravilo da se u nas zakonom štite i manje značajni društveni interesi — na primer, izdvajanja za amortizaciju, za rezervni fond i drugo. Takođe se zaboravilo da skupštine društveno-političkih zajednica, posebno njihova veća udruženog rada, nisu samo organi državne vlasti, već i organi samoupravljanja. Samoupravljanje se ne može svoditi samo na svoju horizontalnu dimenziju — na samoupravljanje u okviru osnovnih organizacija udruženog rada i radnih zajednica; ono treba da ima i svoju vertikalnu dimenziju — samoupravljanje u okviru viših i najviših integracionih oblika udruženog rada i društvenog života uopšte u nas.

Izdvajanja za akumulaciju iz čistog dohotka u najvećoj meri zavise od volje radnog kolektiva, a na tu volju snažno utiče ekonomska situacija u kojoj se posluje. Tamo gde u tom pogledu postoji monopolistička pozicija, gde nema konkurencije, o akumulaciji se ne mora mnogo brinuti. Tamo su visoki lični dohoci i zajednička potrošnja, a društvo neka brine o obezbeđivanju sredstava za izgradnju novih kapaciteta. Prisutna su grupno-svojinska ponašanja i praktično derogiranje društvenog vlasništva na grupno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju.

Ekonomska suština vlasništva na sredstvima za proizvodnju ispoljava se pre svega u prisvajanju viška rada, naročito akumulacije. U nas su poslednjih godina sve izraženije državno-svojinska i grupno-svojinska tendencija koje potiskuju afirmaciju društvenog vlasništva na sredstvima za proizvodnju. Princip društvenog vlasništva, društvenog karaktera dohotka sve više eliminišu pomenute dve tendencije, što svakako prouzrokuje naše ekonomske probleme. To se ispoljava naročito kroz sve manje prisustvo najširih društvenih kriterijuma u upotrebi viška rada, posebno akumulacije. Otuda proističu sve veće disproporcije u strukturi naše privrede, njene republičko-pokrajinske i druge podele, sve veće narušavanje jedinstva jugoslovenskog tržišta, sve manja efektivnost investicija i drugo.

Princip ravnopravnosti naroda i narodnosti, republika i pokrajina, i opština u okviru njih, ne bi smeo da bude prepreka za integrisanje rada i sredstava, za iznalaženje jedinstvenih rešenja u regulisanju i usmeravanju privrednog života. Ako se taj princip shvati kao pravo veta na svako rešenje koje nekom ne odgovara, onda novog rešenja nema ili će se doneti takva rešenja na osnovu kojih se neće moći voditi uspešna ekonomska politika. Tipičan primer za ovo poslednje je sadašnji savezni zakon o cenama, koji je više godina pripreman i koji sadrži šest sasvim različitih principa za formiranje cena, zbog čega je ekonomistima odmah bilo jasno da se na osnovu njega ne može voditi uspešna politika cena, pa je sada, praktično, taj zakon stavljen van snage. Pošto je u oblasti cena veoma izražen pluralizam interesa republika i pokrajina (različita privredna struktura, distorzije u cenovnim odnosima, različiti režimi cena) — da bi se zakon doneo, svakome je trebalo učiniti ustupak, pa je tako u njega uneto šest sasvim različitih

Digitized by Google

principa, zbog čega je postalo nemoguće voditi uspešnu politiku cena na nivou zemlje, zbog čega je zavedeno opšte zamrzavanje cena.

Zbog naznačenog razloga mnogi savezni zakoni imaju slične nedostatke. Neki od njih, kao, na primer, Zakon o planiranju, sadrže tako složena rešenja da nije ni mogućno, ni sada ni u doglednoj budućnosti, da se njihove norme u praksi ostvare. Toga je, izgleda, bio svestan i zakonodavac, pa u tom i nekim drugim saveznim zakonima gotovo i nema sankcija za nepoštovanje normi sadržanih u njima. Onda se ne treba čuditi što nam se privredni život odvija sasvim drukčije nego što su naše želje.

Što se tiče karaktera i kvaliteta saveznih privredno-sistemskih zakona, veoma je značajno kako će se rešiti jedno krupno pitanje, koje je prevashodno političko. To je pitanje: da li treba da razvijamo jedinstvenu jugoslovensku privredu ili osam nacionalnih ekonomija; da li treba da se razvijamo kao federacija ili, faktički, u pravcu konfederacije? Ako se svaki zahtev za većim zajedništvom u privrednom životu kvalifikuje kao unitarizam, onda će u praksi biti sve manje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, a biće sve prisutnije republičko-pokrajinske autarkične tendencije u ekonomskom životu i ekonomski nacionalizam.

Potiskivanje principa društvenog vlasništva na sredstvima za proizvodnju, društvenog karaktera dohotka, dovelo je do apsolutizovanja parcijalnih i kratkoročnih interesa i do zanemarivanja zajedničkih i dugoročnih interesa.

Čak i tamo gde je praksa pokazala kakve je štetne posledice po zemlju u celini izazvala primena nekih principa (na primer u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom, naročito u oblasti deviznog poslovanja) parcijalni i kratkoročni interesi ne omogućavaju da se izvrše bitne promene, jer se do novih rešenja može doći samo kroz konsenzus.

Ovakva situacija svakako je i rezultat preširoke primene principa solidarnosti, čemu najsposobniji i najrazvijeniji pružaju sve veći otpor, jer žele da ograniče zahvatanje rezultata njihovog rada od strane onih koji su manje sposobni i koji manje rade.

Od autonomije do etatizma

Princip samoupravljanja bitna je odrednica našeg političkog i društveno-ekonomskog sistema. Međutim, i u vezi s tim principom prisutni su mnogi problemi.

Samoupravljanje se u nas uglavnom razvijalo kroz širenje autonomije pojedinačnih radnih kolektiva i užih društveno-političkih, samoupravnih interesnih i drugih zajednica, a izostao je razvitak samoupravljanja po njegovoj vertikalnoj dimenziji, to jest razvitak samoupravljanja kao integralnog sistema društvenih odnosa. U tim uslovima etatizam se nameće kao koheziona snaga,

Digitized by Google

koja se pokazala nesposobnom da rešava naše ekonomske i mnoge druge probleme.

U poslednje vreme autonomija radnih kolektiva sve se više krnji, a administrativne mere državnih organa sve su češće i postaju trajne, i pored toga što se proglašavaju privremenim. Zbog toga se s pravom ističe da je u nas u poslednje vreme i samoupravljanje u krizi.

Do danas u nas dominira gledište da kroz samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje treba da se razvija samoupravljanje u njegovoj vertikalnoj dimenziji, pri čemu je prisutna tendencija da sporazumima i dogovorima (a takođe i zakonima) treba regulisati maltene sva pitanja privrednog i društvenog života. Razvila su se i gledišta kako je naše društvo, tobože, ovladalo svim objektivnim ekonomskim i društvenim zakonitostima i da čitav društveni život može da se reguliše propisima. Tome je dosta doprinela brojna i zvanično podržavana literatura o imaginarnom svetu sveopšteg dogovaranja i sporazumevanja, što nema veze sa stvarnim životom. Na osnovu takve orijentacije u nas je poslednjih godina došlo do ignorisanja tržišnih i drugih zakonitosti, došlo je do potiskivanja bitnih elemenata robne privrede, pa se jako raširio voluntarizam i subjektivizam, koji nam nanose ogromne ekonomske štete.

Pošto pomenuta gledišta nisu tačna, naime da ni naše niti bilo koje drugo savremeno društvo nije još ni otkrilo, a kamoli ovladalo svim objektivnim zakonitostima, u sporazumevanju i dogovaranju u velikoj meri je došao do izražaja subjektivizam i voluntarizam učesnikâ sporazuma i dogovora, koji su se jako umnožili i koji se najčešće ne poštuju u privrednom i društvenom životu, pa su, pored drugih razloga, sve češće administrativne mere državnih organa, koje su takođe zasnovane na subjektivizmu i voluntarizmu, pa je došlo i do »inflacije« državnih propisa.

Ako do sporazuma i dogovora dolazi na osnovu konsenzusa, onda u njih svaki učesnik može da unese ono što njemu odgovara što praktično znači da na osnovu njih nije moguće voditi uspešnu jedinstvenu politiku.[1]

Zbog svega navedenog sporazumevanje i dogovaranje nisu se pokazali kao najbolji način za rešavanje niza pitanja na višim i najvišem nivou organizovanja privrednog i društvenog života. Dogovori, odnosno sporazumi, velikim delom predstavljaju prazne oblike, a ponekad imaju karakter monopolističkih regulativa; prisutna je i pojava da do njih nekad ne može ni da dođe, jer su interesi izrazito suprotni.

---

[1] »Primena principa konsenzusa u uslovima kad se hiljade subjekata slobodno sporazumevaju, u... sistemu totalnog voluntarizma vodi samo umnožavanju haosa, jer nema nijednog oslonca kojim bi se to moglo preseći«. U nas je stvoren sistem u kome »manjina strahovito maltretira većinu, sistem koji je potpuno nelogičan« (Milan Dragović u NIN-u, br. 1673, 23. I 1983, str. 14).

Digitized by Google

Još na samom početku razvitka samoupravljanja, u drugoj polovini 1950. godine, Boris Kidrič je, u svojim »Tezama o ekonomici prelaznog perioda u našoj zemlji«, jasno i otvoreno ukazao na potrebu i pravce razvitka samoupravljanja i u njegovoj vertikalnoj dimenziji:

»Najviša udruženja radnih kolektiva, recimo čitave udružene grane u opštejugoslovenskom obimu, biće u stvari deetatizovani AOR-i, izabrani na primer od radničkih saveta privrednih udruženja... Neophodno je da se što pre po granama uvedu radnički saveti za čitavu Jugoslaviju... Bez toga bi, s jedne strane, opasno zaostajao proces pretvaranja državne svojine u opštenarodnu imovinu pod upravom slobodno udruženih neposrednih proizvođača, a s druge strane, neizbežno bi se rađali i učvršćivali elementi republikanske državno-kapitalističke svojine. Decentralizacija operative po državnoj liniji, bez jednovremenog centralističkog i demokratskog udruživanja radnih kolektiva, to jest neposrednih proizvođača, ne vodi napred, nego neizbežno vodi natrag u državni kapitalizam (u stvari u nekoliko državnih kapitalizama, partikularističkih prema celini, birokratsko-centralističkih na dole i prema radnim kolektivima).«[2]

Praksa je, nema sumnje, pokazala punu osnovanost upozorenja Borisa Kidriča.

Kao što je poznato, ni jedna privreda, a pogotovo socijalistička, nije prost skup pojedinačnih ekonomskih subjekata, već je više organska celina, a u našem sklopu treba da se razvija i samoupravljanje. Samoupravljanje na nivou radnog kolektiva, samoupravljanje na nivou grane, grupacije i privrede kao celine treba da čine dijalektičko jedinstvo zasnovano na saznanju da se, dugoročno posmatrano, pojedinačni i posebni interesi mogu sve potpunije ostvarivati samo u sklopu opštijih interesa.

Praktično zanemarivanje vertikalne dimenzije samoupravljanja dovodilo je do veoma razuđenog rešavanja niza vrlo značajnih pitanja privrednog života i do svih negativnih posledica koje su iz toga proisticale. Takođe je dolazilo, i sada dolazi, do primene ponekad čak i drastičnih i nedovoljno osmišljenih administrativnih mera, od kojih je, ne retko, bilo više štete nego koristi. Te mere su bile, a i danas su, ishitrena reakcija na neka nepoželjna privredna kretanja.

Parcijalni i kratkoročni interesi, koji su se razvili u uslovima vrlo razuđenog formiranja strukture investicija, doveli su do krupnih disproporcija u strukturi jugoslovenske privrede, koje su generator inflacije i nestabilnosti našeg tržišta. Forsiranje kapacitetâ prerađivačke industrije uz oslanjanje na uvoz sirovina, energije i licenci iz inostranstva pokazalo se kao veliki promašaj. Depresirane cene domaćih sirovina i energetskih izvora godinama su sputavale, a i danas sputavaju povećavanje njihove proizvodnje, a uvoz repromaterijala i nafte nailazi na sve veće barijere

[2] »Komunist«, br. 6/1950, str. 8—9.

Digitized by Google

usled devizne nestašice. Tehnološka zavisnost naših organizacija udruženog rada od inostranih centara po mnogo čemu je postala ozbiljan problem.

Parcijalni i kratkoročni interesi uticali su, a i danas utiču, na to da se zahvatanje u korist budžeta društveno-političkih zajednica, a naročito u korist SIZ-ova, u najvećoj meri vežu za radnu snagu, to jest za lične dohotke radnika, čime je radna snaga veštački učinjena vrlo skupim faktorom proizvodnje. U najtežem ekonomskom položaju u nas se nalaze radno intenzivne delatnosti, što vrlo negativno utiče na smanjivanje problemâ nezaposlenosti. Nasuprot tome, vrlo oskudni činioci proizvodnje — akumulacija i sredstva za rad, veštački su učinjeni jeftinim, što sve snažno utiče na pogrešno kombinovanje i neracionalno korišćenje faktorâ proizvodnje.

Ako se na sadašnjem stepenu privrednog i društvenog razvoja u nas u realizaciji samoupravljanja polazi od pretpostavke da smo svi za sve kompetentni, da svi možemo biti univerzalni samoupravljači, onda se zapada u veliki formalizam pri kome se kroz formalno samoupravno odlučivanje proturaju rešenja koja su suprotna interesima radnikâ i stvarnom daljem razvitku samoupravljanja. To naročito dolazi do izražaja u uslovima nedovoljne integrisanosti udruženog rada, naročito u privredi. Na primer, godinama se u nas s pravom ukazuje na to da opšta i zajednička potrošnja prebrzo rastu, da se zbog toga smanjuje deo viška rada kojim raspolažu radnici u privredi. S tim u vezi se postavlja pitanje: kako je moguće da veća udruženog rada u skupštinama društveno-političkih zajednica i veća korisnika usluga u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica donose odluke kojima se stalno povećavaju zahvatanja iz dohotka u korist opšte i zajedničke potrošnje, i pored jasnih političkih opredeljenja da treba da se širi materijalno-finansijska osnova samoupravljanja, da jača reproduktivna i akumulativna sposobnost udruženog rada u privredi. Po našem mišljenju, to je moguće i biće moguće sve dotle dok udruženi rad, koji predstavljaju delegati u pomenutim većima, ne bude dovoljno integrisan i delegati dovoljno sposobni da se suprotstave zahtevima stručnih službi i izvršnih organa, da ne kažemo, politokratije i birokratije.

Nema sumnje, niti smo svi za sve kompetentni, niti svi imamo želju i interes da se u sve upuštamo. To saznanje mora biti prisutno u realizaciji samoupravljanja, da se ne bi zapadalo u pomenuti formalizam, koji može vrlo ozbiljno da kompromituje samoupravljanje.

Proizvodne snage i proizvodni odnosi

Poslednjih desetak godina u nas je očevidan sve veći raskorak između deklarativnog i normativnog, s jedne, i stvarnog, s druge strane. U centru interesovanja organizovanih političkih snaga nalazi se stvaranje sve demokratskijih društvenih i proizvod-

Digitized by Google

nih odnosa, dok se efektivnom i skladnom razvoju proizvodnih snaga, po našem mišljenju, poklanjala nedovoljna pažnja. Kao što je poznato, prema marksističkoj teoriji, proizvodne snage su najbitnija determinanta društvenih i proizvodnih odnosa. Korenite promene u društvenim i proizvodnim odnosima, nakon izvršene socijalističke revolucije, pre svega su vezane za razvitak proizvodnih snaga, a ne za naše želje. Poznata je činjenica da u pogledu ekonomske razvijenosti naša zemlja na rang-listi evropskih država danas ima isto mesto koje je imala 1938. godine.

Opsesija stvaranja bitno novih društvenih i proizvodnih odnosa poslednjih godina, pri kojoj je zanemaren uspešan razvoj proizvodnih snaga, dovela je u našoj ideologiji i politici, kako je to lepo istakao dr Vučina Vasović[3], do razvijanja kalkulisanog i pomodarskog manira korišćenja lepršave demokratske fantazmagorije kao dokaza lojalnosti ili pripadnosti samoupravnoj orijentaciji i progresivnim snagama; formirala se debela zavesa pseudosamoupravne paučine, koja smeta da se problemi realno sagledaju i da se blagovremeno preduzmu mere za njihovo uspešno rešavanje.

Nema sumnje da bi problemi vezani za razvitak proizvodnih snaga morali doći u središte interesovanja svih subjektivnih činilaca socijalističkog preobražaja našeg društva, kako bi se stvorili uslovi za društvene i proizvodne odnose koje želimo da izgradimo. Bez toga ti odnosi ostaju imaginarni, a u stvarnom životu prisutni su mnogi konflikti, nerad, neodgovornost i političke improvizacije. Umesto da sve više postaje društvena praksa, samoupravljanje se pretvara u samoupravnu ideologiju, jer buja *ad hoc* etatizam državnog regulisanja i administriranja. Postaju sve izraženije birokratske restrikcije i jalovo administriranje.

Čini se da procene o tome šta je u svakoj etapi našeg razvitka stvarno bilo moguće realizovati od vizije novih društvenih i proizvodnih odnosa, koju je utvrdio partijski program, nisu bile realne.

Van svake je sumnje da će u nas još dugo biti prisutan dualizam samoupravljanja i državnog regulisanja. Da smo imali preciznija razgraničenja u tom pogledu, uz punu odgovornost svih subjekata i za samoupravno i za državno regulisanje, verovatno bi naš privredni i društveni razvoj bio uspešniji.

U periodu do 1961. godine postojala su dosta realna razgraničenja u pomenutom dualizmu, pa smo imali vrlo brz i stabilan privredni razvoj. Nisu nas pritiskali ni inflacija ni nezaposlenost, ni mnogi drugi slični problemi. Onda počinju prva, potom i druga privredna reforma kao pokušaji da se unaprede proizvodni odnosi, pri čemu se, po našem mišljenju, nije dovoljno vodilo računa o objektivnim uslovima i mogućnostima, o dostignutom stepenu razvitka proizvodnih snaga. Tada upravo počinje raskorak između proklamovanog i stvarnog, javlja se sve jača inflacija

[3] »Politika«, 13. jun 1981, str. 6.

Digitized by Google

kao izraz mnogih nerešenih pitanja našeg privrednog života, javlja se sve veća nezaposlenost, deficit trgovinskog i platnog bilansa, pojavljuju se nelikvidnost i mnoge druge nevolje.

Pomenutim privrednim reformama razgrađen je dotadašnji privredni sistem, a konstituisanje novog privrednog sistema susrelo se sa čitavim nizom teškoća, pa su u praksi nastali mnogi ekonomski problemi.

Nesumnjivo da način rešavanja bitnih pitanja privrednog života ima veliki praktični značaj. Na primer, pitanje kretanja potrošnje zavisno od kretanja produktivnosti rada. To jeste norma koju sadrži Zakon o udruženom radu, ali je njena realizacija u postojećem ekonomskom sistemu pod velikim znakom pitanja. Stalno se konstatuje da svi vidovi potrošnje idu ispred porasta produktivnosti rada, a čini se da smo bespomoćni da tome stanemo na put. Ili, recimo, pitanje prelivanja raznih ekstradohodaka (renti) u lične dohotke. Ustav i Zakon o udruženom radu izričito ističu da rente ne mogu da idu za povećavanje ličnih dohodaka, već za proširenu reprodukciju. Međutim, u praksi je stalno prisutno povećavanje ličnih dohodaka i po osnovu rente. Postoji niz proklamacija protiv uravnilovke i velikih razlika u prosečnim ličnim dohocima pojedinih delatnosti, koje nisu vezane za rad i rezultate rada, ali su u praksi i tendencija ka uravnilovci i produbljivanje pomenutih razlika sve prisutniji.

Kritička analiza postojećeg političkog i ekonomskog sistema pruža mogućnost da se dođe do novih rešenja, u okviru kojih bi se omogućio izlazak iz sadašnje krizne situacije.

Naravno, i spoljni činioci prouzrokuju našu ekonomsku krizu. Ali oni, po našem mišljenju, nisu primarnog značaja.

Položaj organizacija udruženog rada

Krizna situacija u privredi kao celini odražava se i na položaj organizacija udruženog rada, a takođe je delimično i prouzrokovana tim položajem.

Bitni parametri za racionalno privređivanje na mikronivou u uslovima tržišno-planske socijalističke privrede svakako su: 1) realna amortizacija, 2) realna kamatna stopa, 3) realna cena upotrebe društvenih sredstava, 4) realan devizni kurs i 5) realno formiranje cena roba i usluga.

Pod pojmom realnosti ovde podrazumevamo formiranje pomenutih parametara u skladu s logikom privrednog razvoja, koju određuju objektivne ekonomske zakonitosti, odnosno ekonomska politika zasnovana na poznavanju zakonitosti, a ne na voluntarizmu i subjektivizmu.

Odsustvo, odnosno nedovoljno prisustvo pomenutih parametara onemogućuje afirmaciju ustavne koncepcije samoupravljanja u organizacijama udruženog rada, koja bi se ispoljavala kroz raz-

Digitized by Google

vijanje što uspešnije poslovne politike i postizanje sve veće efektivnosti privređivanja, kroz jačanje zajedništva u okviru radnih i složenih organizacija udruženog rada, kroz sve šire i čvršće povezivanje organizacija udruženog rada na celom jugoslovenskom ekonomskom prostoru. Odsustvo, odnosno nedovoljno prisustvo pomenutih parametara onemogućuje vođenje racionalne poslovne politike, pri kojoj bi svako uživao plodove svoga rada i uspeha i pri kojoj se ničiji gubici i promašaji, izvan granica unapred određene solidarnosti, ne bi mogli prevaljivati na drugoga.

U situaciji kakvu danas imamo u našoj privredi nisu moguće ekonomski racionalne kalkulacije pri donošenju investicionih odluka, pri razvijanju podele rada unutar zemlje i u međunarodnim razmerama, pri dugoročnijem usmeravanju u oblasti nabavke i prodaje, pri namenskoj raspodeli dohotka.

Poseban problem predstavlja stalno opadanje akumulativne i reproduktivne sposobnosti OUR. Godine 1981. stopa samofinansiranja investicija od strane privrede iznosila je svega 15%, a sve ostalo je otpadalo na kredite i međusobna zaduženja. O investicijama stvarno najčešće odlučuju činioci van udruženog rada u privredi, što je suprotno opredeljenjima našeg društva. Time se mogu objasniti i ne retki promašaji u investicionoj politici, za šta vinovnici, na žalost, ne odgovaraju.

Veliki raskorak između proklamovanih, čak i normiranih principa, s jedne, i onoga što se u opisanim uslovima dešava na mikroplanu, s druge strane, dovodi do sve češćih i sve širih državnih intervencija u odvijanju privrednog života, koje sve više određuju položaj organizacija udruženog rada, umesto da on sve više zavisi od racionalnosti njihovog privređivanja. Policentrični etatizam postaje sve snažniji, pri čemu politika ima sve veću dominaciju nad ekonomikom, a da ne snosi odgovornost za promašaje.

Državni i paradržavni organi kroz bankarski mehanizam, budžet i obavezno udruživanje sredstava bitno usmeravaju investicionu politiku i tekuće finansijsko poslovanje OUR; kroz SIZ za ekonomske odnose sa inostranstvom u velikoj meri opredeljuju kretanje deviza; kroz SIZ za cene znatno utiču na uslove sticanja dohotka; kroz SIZ društvenih delatnosti bitno utiču na formiranje i usmeravanje sredstava za zajedničku potrošnju; državni i paradržavni organi takođe odlučuju o pokrivanju gubitaka, o isplati ličnih dohodaka i kad nema dovoljno dohotka; oni se neposredno upliću i u kadrovsku politiku.

Naročito negativne posledice na poslovanje OUR ima orijentacija na povećavanje dohotka podizanjem cena roba i usluga, a ne na osnovu produktivnijeg rada i ekonomičnijeg poslovanja. Postoje stalni pritisci da se na osnovu administrativnog, monopolskog i drugog uticaja vrši preraspodela dohotka, nezavisno od stvarnih rezultata rada. Umesto samoupravnog povezivanja i udruživanja, sve je očiglednija borba za preraspodelu dohotka između OUR, grana, grupacija, opština, regiona, pokrajina i re-

Digitized by Google

publika. Ugrađivanje svakojakih troškova u cene sve je izraženije. U takvim uslovima, umesto samoupravnog povezivanja i udruživanja, sve je češća neprincipijelna borba OUR za povećavanje cena svojih proizvoda i usluga, čak i u okvirima radnih i složenih organizacija udruženog rada.

Takva situacija u primarnoj raspodeli, koja je postala arena na kojoj se tako reći dnevno odmerava odnos snaga različitih (naročito granskih i regionalnih) pritisaka i protupritisaka, kao i povećavanje zahvatanja iz dohotka OUR u korist opšte i zajedničke potrošnje nezavisno od kretanja produktivnosti njihovog rada, neminovno se odražava i na namensku raspodelu čistog dohotka: kidaju se veze između nivoa lične i zajedničke potrošnje i akumulacije u OOUR i njenih rezultata rada; razvijaju se grupno-svojinska shvatanja o dohotku i njegovoj raspodeli. Ekonomski neopravdane razlike u ličnim dohocima i zajedničkoj potrošnji radnika istih kvalifikacija u različitim OUR, granama i grupacijama dovode do opadanja motivacije za rad i za povećavanje produktivnosti, do odlaska najsposobnijih kadrova u privilegovane OUR, grane i grupacije, do ugledanja na dohotke u privilegovanim OUR, koji se povećavaju nezavisno od potreba izdvajanja za akumulaciju. Princip raspodele prema radu je degradiran. U godišnjim rezolucijama društveno-političkih zajednica linearno se određuje granica porasta ličnih dohodaka u tekućoj godini, čime se indirektno priznaje da su otkazali svi utvrđeni samoupravni mehanizmi. Ako ne postoji ekonomski zasnovana zavisnost između onoga što OOUR proizvodi i onoga što prisvaja i raspodeljuje, onda je jasno da se ni lični dohoci ne mogu raspoređivati prema radu i rezultatima rada.

U pomenutim uslovima neminovno dolazi do izražaja grupno-svojinski koncept samoupravljanja, pri kome su samoupravna prava radnikâ u OOUR ili radnoj zajednici neprikosnovena i onda kada se dohodak prisvaja na osnovu administrativne, monopolske ili slične preraspodele dohotka, a ne na osnovu rada i njegovih rezultata. Takođe neminovno dolazi do slabljenja zajedništva u okviru radnih i složenih OUR, opština, regiona, pokrajina, republika i u okviru federacije. Sve su izraženija neprincipijelna i beskrajna pogađanja.

Kao što je odavno poznato, ni jedan sistem ni podsistem ne može uspešno funkcionisati na osnovu neprekidnog pogađanja i dogovaranja, već na osnovu svoje unutrašnje logike, to jest na osnovu organsko-funkcionalne međuzavisnosti njegovih elemenata.

U opisanim uslovima decentralizacija državnih funkcija nije dovela do deetatizacije i daljeg samoupravnog preobražaja svih društveno-političkih zajednica. Ono što se dogodilo u praksi nije bilo jačanje samoupravne komponente na račun državne, već jačanje decentralizovanog etatizma, naročito na nivou republika i pokrajina, pa i opština, što znači uspostavljanje novih oblika birokratskog tutorstva nad udruženim radom. Umesto da politička vlast sve više bude u funkciji udruženog rada, ona sve više pos-

Digitized by Google

taje sila nad udruženim radom, koji je ostao razdrobljen i neintegrisan.

Da bi se postupno ostvarivao ustavni koncept samoupravljanja, da bi produktivnost rada postajala sve veća, neophodno je, pored ostalog, da se u naš ekonomski sistem što pre ugrade i pomenuti parametri. Na toj osnovi OUR bi mogle da vode sve uspešniju poslovnu politiku, da se sve više povezuju i udružuju rad i sredstva. Takođe, neophodno je smanjivati pritisak opšte i zajedničke potrošnje na dohodak i čisti dohodak OUR, kako bi se povećavala njihova akumulativna i reproduktivna sposobnost i poboljšavala njihova pozicija na svetskom tržištu, na koje se moraju sve više orijentisati.

Digitized by Google

Vlado Puljiz

O razvoju poljoprivrede i promjenama u selu

Nekoliko pokazatelja o stanju u agraru

Da bismo objasnili prirodu naglog porasta interesa za probleme agrara (ili, kako se to često kaže, »sela i poljoprivrede«) u cijelom našem društvu, pa tako i u Savezu komunista, iznijet ćemo nekoliko podataka što ukazuju na zastoje i poremećaje nastale u tom sektoru društva i ekonomije, koji daju za pravo onima koji govore o nekoj vrsti agrarne krize.

Nije fraza ako se kaže da se naša poljoprivreda u poslijeratnom periodu vrlo uspješno razvijala. Imali smo jednu od najviših stopa porasta poljoprivredne proizvodnje u svijetu. U razdoblju 1953—1978. ta je stopa iznosila 4%.[1]

Zahvaljujući ovom rastu poljoprivredne proizvodnje, osjetno je povećan standard našeg stanovništva. Tako je, na primjer, po stanovniku potrošnja mesa u razdoblju 1952—1978. porasla

[1] Podatak je iz izlaganja V. Đuranovića na Savjetovanju o razvoju agroindustrijskog kompleksa, održanom 11. i 12. marta 1980. godine u Beogradu. Objavljeno u knjizi: *Agroindustrijski kompleks Jugoslavije* (Osnovni pravci razvoja 1981—85. godine), »Privredni pregled«, Beograd, str. 21.

Naravno, ima i drugih podataka o stopama rasta poljoprivrede. Razlike se često javljaju uslijed toga što se uzimaju druga razdoblja ili različite godine. Nama su, međutim, ovdje podaci važni kao indikatori situacije i ne ulazimo u njihovu metodološku pozadinu.

Digitized by Google

sa 17,8 na 51,2 kg, potrošnja biljnih ulja sa 1,7 na 10,8 kg, mlijeka sa 58,0 na 99,6, jaja sa 46 na 180, šećera sa 8,0 na 32,8 kg, potrošnja povrća sa 36,6 na 142,4 kg, voća sa 35,4 na 66,6 kg. Dnevni nivo potrošnje po stanovniku u nas iznosi 3.550 kalorija.[2]

Očigledno, »motori poljoprivrednog razvoja« relativno su dobro radili. Njih su podržavali: a) naglo širenje tržišta poljoprivrednih proizvoda uslijed većeg prelaska poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne djelatnosti, b) porast kupovne moći stanovništva, c) razvoj društvenog sektora poljoprivrede, d) adaptivna snaga individualnih gospodarstava i usvajanje niza biološko-tehnoloških inovacija koje unapređuju proizvodnju.[3] Stajao je iza svega toga i relativno dobar i fleksibilan model agrarne politike, koja je uvažavala konkretne okolnosti našeg sela.

(1) Međutim, u toku posljednje decenije (što skriva izneseni prosjek stope rasta za dvadesetpetogodišnje razdoblje) došlo je do vidljivog zastoja u poljoprivrednoj proizvodnji. Prema podacima Saveznog komiteta za poljoprivredu, godišnja stopa rasta poljoprivredne proizvodnje u razdoblju 1971—1975. godine iznosila je 2,7% a u periodu 1976—1980. godine 2%.[4] Kako je u dva posljednja plana razvoja bilo zapisano da će poljoprivredna proizvodnja rasti po stopi od 4% godišnje — to je podbačaj zaista zabrinjavajući. Odmah se postavlja pitanje: kako u narednom razdoblju osigurati stope rasta između 3,5% i 4%, kada je trend njihovog usporavanja bio u protekloj deceniji toliko izražen?

(2) Pored stopa rasta poljoprivredne proizvodnje, pažnju zaslužuju i podaci o rastu tražnje za poljoprivrednim proizvodima na domaćem tržištu. Tražnja je, naime, rasla oko 4% godišnje. Uzrok tako visoke stope rasta tražnje bilo je povećanje dohotka stanovništva, izmjene u strukturi ishrane, ali i pojava na tržištu hrane mnogih seoskih stanovnika, koji su se donedavno snabdijevali iz vlastite proizvodnje.[5] Uslijed tog pritiska na tržište došlo je do znatnog porasta cijena poljoprivrednih proizvoda, koje su po tom porastu, prvi put, nadmašile cijene industrijskih proizvoda. Naime, u razdoblju 1976—1979. godine proizvođačke cijene industrijskih proizvoda porasle su za 35%, a poljoprivrednih za 59%.[6]

Poljoprivredi su u našoj ekonomskoj politici namijenjeni i veliki izvozni zadaci. Ako se izuzme kava, južno voće, koža i vina, kao uvozni artikli, onda je naša poljoprivreda ostvarivala pozitivan saldo u vanjskotrgovinskoj razmjeni. No u posljednje

[4] Podaci su iz spomenutog izlaganja V. Đuranovića, str. 22, u citiranoj knjizi.

[3] Dijelom se ove visoke stope rasta mogu objasniti i niskom početnom bazom u 1952. godini, kada smo se na kraju neuspjelog pokušaja kolektivizacije našli u velikim teškoćama u poljoprivredi. Od tada je društvo počelo ubrzanim koracima da napušta posvemašnju oskudicu.

[4] Ove podatke iznio je predsjednik Saveznog komiteta za poljoprivredu M. Zidar u diskusiji u radnoj grupi za pripremu Rezolucije XII kongresa SKJ u Beogradu, 23. septembra 1981.

[5] Sada gotovo cjelokupno stanovništvo kupuje kruh i masnoće biljnog porijekla.

[6] Podatak je iz citiranog izlaganja V. Đuranovića, str. 25.

Digitized by Google

vrijeme izvozna orijentacija poljoprivrede slabi, pa se naša zemlja na svjetskom tržištu javlja kao kupac znatnih količina hrane.[7]

Kretanja u primarnoj poljoprivrednoj proizvodnji znatno utječu na situaciju u velikom dijelu našeg industrijskog sektora. Naime, poljoprivreda se nalazi između industrije, njenog snabdijevanja (kemijska i metalna), koja čini 11% cjelokupne naše industrije, i industrije koja prerađuje njene proizvode (prehrambena, tekstilna, duhanska, industrija kože i obuće i slične), koja čini 26% cjelokupne industrije.[8]

(3) Problemi se posebno javljaju u individualnom sektoru, koji u nas daje oko 3/4 poljoprivredne proizvodnje. Naša je individualna proizvodnja, u pravilu, sporije rasla od društvene, ali je ipak rasla. U posljednjoj deceniji, međutim, stopa rasta individualne proizvodnje iznosila je 0,5% godišnje, što je sasvim blizu stagnaciji. Zastoji su se javili u ratarskoj, ali i u stočarskoj proizvodnji, u kojoj je velika koncentracija vrijednosti individualnog sektora. Zabrinjava podatak o opadanju broja goveda: u razdoblju 1975—79. goveda je manje za 319 hiljada,[9] Iz nekih naših tradicionalno stočarskih krajeva, kao što su, na primjer, bjelovarski, stižu upozorenja da broj goveda opada za 3% godišnje.

Na drugoj strani, individualni sektor pruža sliku usitnjenosti i neracionalnosti. Godine 1969. prosječna veličina individualnog posjeda (od tada se sigurno nije značajnije promijenila!) iznosila je 3,8 ha celokupnog zemljišta i 2,6 ha obradivog.

Prema podacima zemljišno-knjižnih uprava, u našoj individualnoj poljoprivredi ukupno ima 44,580.000 katastarskih čestica, što znači da ih je 17 po jednom gospodarstvu.[10] Posebnu pažnju javnosti privlači podatak o neobrađenom zemljištu. U statistici se susreće brojka od 790 hiljada hektara ugara i neobrađenih oranica[11], ali je raširenо uvjerenje da takvog zemljišta ima više, te da bi nepovoljnu sliku o korištenju fonda trebalo upotpuniti i podacima o slabo obrađivanom zemljištu, odnosno o prelasku zemljišta u ekstenzivnije kategorije korištenja.[12]

---

[7] Godine 1980. u stavci »hrana« imali smo izvoz od 23. 220 milijuna dinara, a uvoz (bez kave, kakaoa, začina i prerađevina) u iznosu od 19.239 milijuna (*Statistički godišnjak Jugoslavije 1980*, SZS, Beograd, str. 315. i 316).

[8] Podaci su iz knjige grupe autora *Agroindustrijska proizvodnja u SFRJ*, »Mala poljoprivredna biblioteka«, Beograd, 1977, str. 13. O ovisnosti poljoprivrede o ovim dvjema industrijama govore i podaci prema kojima se oko 40% poljoprivrednih proizvoda prerađuje u industriji, a isto tako druge industrije sudjeluju s oko 40% u vrijednosti poljoprivredne proizvodnje.

[9] Nešto je, doduše, poboljšan rasni sastav i prosječna težina goveda, ali to ipak nije dovoljan nadomjestak za smanjenje njihovog broja. U nas, mada uz velike oscilacije, raste broj svinja i peradi, ali izrazito opada broj ovaca i konja.

[10] S. Livada, *Neki društveni aspekti komasacije*, »Sociologija sela«, br. 61—62/1978, str. 108.

[11] *Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1981. str. 228.

[12] Zasijana površina se za pet godina (1975—80) smanjila za 200.000 ha, a povećale su se površine pod livadama i šumama.

Digitized by Google

(4) Nisu zanemarljivi ni problemi društvenog sektora. Naime, društveni se sektor veoma sporo širi. U protekloj je deceniji godišnje osvajao tek oko 10.000 ha novih površina. Društvenim se gospodarstvima predbacuje da imaju mnogo neobrađenog zemljišta. Upozorava se na zastoj u povećanju prosječnih prinosa po jedinici površine, u čemu smo dospjeli odmah iza razvijenih zapadnoevropskih poljoprivreda.[13] Nadalje, društveni sektor nikako da se u većoj mjeri angažira u stočarstvu, pa da tako ublaži posljedice nastale uslijed sve neizvjesnije individualne proizvodnje.[14] U posljednje se vrijeme iznose zamjerke na nisku produktivnost rada društvenog sektora, na velike viškove radne snage koje u njemu postoje.[15]

Isto tako nisu ohrabrujući ni trendovi u kooperativnoj proizvodnji između društvenih privrednih subjekata i individualnih gospodarstava. Nema dovoljno trajnijih odnosa suradnje, nema zajedničkog angažiranja u proizvodnji. Kooperacija se obično svodi na kupoprodajni odnos.

(5) Postoji niz drugih informacija koje ukazuju na složenost stanja u agraru i njegove šire reflekse. Spomenimo samo problem napuštanja pojedinih područja u kojima će se uskoro osjetiti odsustvo čovjeka, zatim zahvatanje vrijednih zemljišnih površina od strane industrije, gradova, objekata infrastrukture, potom prodor nepoljoprivrednika u poljoprivredne atare, što nagovještava široke razmjere »bitke za zemljište«, zatim socijalne probleme rezidualne kategorije staračkih domaćinstava u selu itd.

Ovi indikatori stanja u agraru nalažu potrebu analize i traženja odgovora na pitanje: šta se to tamo stvarno desilo i šta treba poduzeti da se razvoj usmjeri u pravcu prevladavanja teškoća i ostvarivanja vizije moderne, socijalističke poljoprivrede primjerene razvijenom industrijskom društvu, kako će naše biti za deceniju-dvije?

O evoluciji naše agrarne politike

Izneseni podaci i zapažanja o nastalim problemima u stvari su finalni produkt uzročno-posljedičnog lanca koji seže u dubinu promjena u našem agraru. Njih svakako treba sagledavati i u histo-

---

[13] Prinosi pšenice na društvenim površinama ne prelaze 50 mtc, a kukuruza 70 mtc po hektaru.

[14] Broj uvjetnih grla stoke u društvenom sektoru u posljednjem petogodištu kretao se ovako: 1975 — 457 hiljada, 1976 — 506 hiljada, 1977 — 588 hiljada, 1978 — 630 hiljada, 1979 — 641 hiljada, a 1980 — 630 hiljada.

[15] Na jednog zaposlenog u društvenom sektoru poljoprivrede u nas otpada 11 ha zemljišta, a u razvijenim zapadnoevropskim poljoprivredama ta površina prelazi 20 ha.

Nadalje, angažman zaposlenog u ratarstvu na društvenim površinama iznosi 300—400 sati godišnje. (Podatak je iz referata M. Baltića na XII sjednici CK SK Hrvatske, održanoj 6. novembra 1980. godine.)

Digitized by Google

rijskoj dimenziji, a privilegirani aspekt tog sagledavanja tiče se agrarne politike. U središtu je te agrarne politike bilo individualno gospodarstvo, jednostavno stoga što je ono dominantna kategorija u našoj poljoprivredi (i danas drži 84% obradivih površina) i što ga pogađaju sve akcije promjena u agrarnoj strukturi. Preko individualnog se gospodarstva prelamala višeznačna akcija društva kao cjeline, odnosno njegovih za poljoprivredu »zaduženih« segmenata.

(1) U prvom planu našeg društveno-ekonomskog razvoja u poslijeratnom je razdoblju bila politika industrijalizacije. Bazični je bio stav da možemo napredovati prema viziji razvijenog socijalističkog društva jedino ako podignemo industriju, proširimo gradove. U odnosu na selo i poljoprivredu ta se politika aplicirala u dva aspekta: (1) seljaštvo je u procesu industrijalizacije potrebno apsorbirati u urbano-industrijsku socijalnu strukturu, bolje rečeno, pretvoriti ga u radništvo, dokinuti ga kao klasu, jer je ono zaostatak prethodnih klasnih formacija i (2) u poljoprivredi treba razviti moderni socijalistički industrijski sektor, koji će zamijeniti anakronično i neracionalno mnoštvo malih proizvodnih jedinica koje čine seljačka gospodarstva. Obadva cilja treba ostvarivati jedan u ovisnosti od drugoga, jer nema rasta društvene poljoprivrede i rješenja agrarnog pitanja bez prelaska poljoprivrednog stanovništva u industriju i druge nepoljoprivredne sektore ekonomije.[16]

Početni ustupci seljaštvu, koje, kao savezniku radničke klase u revoluciji, čini socijalistička vlast, imali su za cilj da se iz taktičkih razloga zadovolji seoska sirotinja i njene agrarističke aspiracije.[17] Agrarna reforma i kolonizacija, u toku kojih je podijeljeno dosta zemljišta siromašnim agrarnim interesentima, u stvari su međumjere, taktički ustupci seoskoj sirotinji, koji omogućavaju politički predah uoči početka ostvarivanja ambicioznog programa industrijalizacije i podruštvljavanja individualne poljoprivrede. Ekonomski su efekti takvog koraka, međutim, bili nepovoljni.[18]

---

[15] S tim u vezi Kardelj piše: »Štaviše, ono (seljačko pitanje — prim. V. P.) ne rešava se pre svega u poljoprivredi, nego industrijalizacijom zemlje, odlivanjem dela radne snage sa sela u industrijsku proizvodnju i druge privredne delatnosti« (E. Kardelj, *Problemi socijalističke politike na selu*, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 6).

[17] Uostalom, program Partije prema seljaštvu, sačinjen uoči rata, koji ga je privukao na stranu socijalističke revolucije, počivao je na simbiozi seljačkih aspiracija za zemljom (zemlja pripada onome tko je obrađuje!) i perspektive industrijske transformacije društva, koja će ga izvući na put socijalnog i ekonomskog progresa.

[18] Ocjenjujući te efekte, V. Stipetić piše: »Ne samo da je cijepanjem krupnih posjeda opala proizvodnja u jednom dijelu posjeda, već je razdrobljeni seljački posjed (dijelom iz navike, a dijelom iz prilagođavanja prilikama) sve više pokazivao autarkične tendencije. Proizvodio je sve više ono što je trebalo u domaćinstvu, smanjujući pri tome robnu proizvodnju na količine koje su bile potrebne da bi se platio porez i kupile najnužnije potrepštine« (V. Stipetić: *Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945—1948*, JAZU, Zagreb, 1954, str. 465).

Digitized by Google

Kasnije je u razdoblju 1949—52. uslijedila kampanja kolektivizacije, kojom se htjelo na brzinu i uz znatnu dozu pritiska ostvariti strukturni preobražaj u selu i poljoprivredi. Uvjeti su bili potpuno nepovoljni, a u političkom smislu se kolektivizacija pokazala opasnom stoga što je prijetila konfliktom sa seljaštvom, porastom represivne dimenzije u cijelom društvu, pa, dakle, i ugrožavanjem narodnih, demokratskih temelja socijalizma. Konačno, i ekonomske posljedice kolektivizacije bile su krajnje nepovoljne[19], a teško ih je bilo izdržati u uvjetima koji su u nas vladali početkom 50-tih godina. Zato je i napuštena.

Kolektivizacija je ipak bila ekonomski, politički i psihološki udar na seljaštvo. Uzdrmala je seljakove agrarističke iluzije o neprikosnovenosti zemljišnog posjeda, o vlasništvu nad zemljom kao o jedinoj čvrstoj točki u kaotičnom i neizvjesnom svijetu, kako su ga to učili narodnjački ideolozi prije rata, pozivajući ga da ne napušta seosku idilu. (Budi sluga svoje zemlje i gospodar svoje žene!)

(2) Iz negativnog iskustva kolektivizacije izrastao je stav da je brzo stvaranje industrijskog društvenog (ili kolektiviziranog) sektora u poljoprivredi nemoguće bez prelijevanja poljoprivredne radne snage u industriju, slabljenja agrarne prenapučenosti i snaženja cijelog industrijskog sektora ekonomije. Afirmirana je, dakle, postepenost u socijalističkoj transformaciji sela, koja će slijediti ukupni društveno-ekonomski razvoj. Nastao je tako dualni koncept ekonomije, u kojem je, s jedne strane, ponder na rastu industrije, a isto tako i moderne društvene poljoprivrede, a, s druge, tolerira se individualni posjed u poljoprivredi, jer on, mada je prelazna kategorija, zadovoljava potrebe društva u proizvodnji hrane i služi kao rezervoar u kojem se zadržava suvišna radna snaga (bolje da su nezaposleni u agraru nego u industriji, jer seosko domaćinstvo ne otpušta svoje nezaposlene članove!). Poljoprivreda se istovremeno tretira kao izvor akumulacije iz kojeg se financira industrijski razvoj.[20] Društveni, industrijski sektor je višestruko privilegiran u odnosu na individualni poljoprivredni. Zapošljavanje u društvenoj privredi donosi niz prednosti, kao što su: kontinuiran (i novčani) dohodak, zdravstvena zaštita, mirovinsko osiguranje, pristup društvenim fondovima (stanovi, dječji doplaci, krediti, stipendije). Pred seljakovim očima izrasta mit radnog odnosa, a u njemu se pojačava spoznaja o inferiornosti njegovog ekonomskog i socijalnog položaja. Urbanizacija i industrijalizacija otkrivaju neuspjeh seljačkog rada. Široki dnevni kontakti s gradom (zapošljavanje, saobraćaj, razmjena sredstava masovnog komuniciranja) navode, naročito mlade seoske generacije, na shvaćanje

[19] Uostalom, te su nam posljedice bile poznate iz Sovjetskog Saveza početkom 30-tih godina, kada je tamo vladala masovna glad.

[20] Riječ je o dobro poznatom konceptu Preobraženskog i istomišljenikâ izloženom u polemikama s Buharinom i drugima dvadesetih godina, a koji su u različitim varijantama prihvatile sve socijalističke zemlje.

Digitized by Google

o nemogućnosti održanja seljačkog načina života i potiču ih na traženje izlaza izvan poljoprivrede.[21]

(3) Krajem pedesetih godina u glavnim se političkim dokumentima formulira aktivnija i stimulativnija politika prema individualnom gospodarstvu. Mada se naglašava primat društvenog sektora, inzistira se na partnerstvu sa seljakom, na razvijanju raznih oblika suradnje, na respektiranju njegovog privatnog vlasništva nad zemljom.[22]

Ipak je uspostavljeno nekoliko linija kojima se nastojalo spriječiti izrastanje manjeg broja individualnih gospodarstava u snažnije proizvodne jedinice u selu, s ciljem da se ne dopusti socijalna diferencijacija seljaštva i da, nasuprot društvenom sektoru u poljoprivredi, ne izraste snažniji ekonomski »protivnik«, koji bi ometao njegovu ekspanziju, odnosno zamišljeni socijalistički preobražaj poljoprivrede. Instrumenti te politike ograničavanja individualnog gospodarstva bili su: agrarni maksimum od 10 ha (uz neke iznimke koje se odnose na manje kvalitetne kategorije zemljišta i planinska područja), utvrđen 1953. godine, te embargo na nabavku modernih sredstava rada, u prvom redu traktora, koji se održao do sredine 60-tih godina (privredna reforma), od kada datira proces mehanizacije individualne poljoprivrede. Kao legitimni put za proizvodno jačanje individualnog gospodarstva proklamirana je njegova kooperacija s društvenim sektorom. Društveni privredni subjekti u poljoprivredi seljaka trebaju snabdijevati repromaterijalom, pružati mu usluge modernim sredstvima rada, preuzimati njegove primarne proizvode, trgovati s njime. Zahvaljujući tome, nastao je niz institucija »zaduženih« da posluju sa seljakom i da igraju ulogu ekonomskog, pa i socijalno-političkog posrednika između njega i globalnog društva.

Među tim institucijama posebno su mjesto imale zadruge ili, preciznije rečeno, opće poljoprivredne zadruge. Međutim, one su početkom šezdesetih godina izgubile prilično raširen monopol za suradnju sa seljakom. Naime, kako su se množile veze između sela

[21] S. Šuvar piše: »U novom društvenom poretku, za koji se i sam uspješno borio, seljak s neobičnom upornošću traži sebi novu perspektivu, očekuje budućnost bitno različitu od prošlosti. Možda njemu samomu njegova nova stremljenja i nisu jasna, ali je njegova želja za promjenama neobično intenzivna. Pulsove novoga društva i skalu vrednota na kojoj on inzistira naročito dobro osjeće mlađi naraštaji seoskog stanovništva« (S. Šuvar, J. Jelić, I. Magdalenić: *Društvene promjene i djelovanje komunista u selu*, Agrarni institut, Zagreb, 1968, str. 15).

[22] U Programu Saveza komunista tada je zapisano: »Politika Saveza komunista Jugoslavije sastoji se u postepenom podruštvljavanju procesa proizvodnje u poljoprivredi putem razvijanja sredstava za proizvodnju u okviru sadašnjih socijalističkih poljoprivrednih organizacija i drugih socijalističkih oblika koji budu nastali u samom razvijanju tog procesa, a bez nasilnog diranja u individualno vlasništvo nad zemljom« (*Program SKJ*, »Komunist«, Beograd, 1972, str. 210).

Za definiranje položaja individualnog posjeda važna je bila Rezolucija Savezne skupštine o perspektivnom razvoju poljoprivrede i zadrugarstva 1975, te Zaključci IX plenuma SSRNJ, održanog u Beogradu 1959. godine.

Digitized by Google

i grada, kako se prelijevalo stanovništvo, kako je dolazilo do širokog kontakta, bilo je teško održati posebnu seosku instituciju, kakva je zadruga, čija je pretpostavka bila relativno izdvojeni socijalno-ekonomski korpus sela. Iz grada su u selo počeli prodirati snažniji ekonomski sistemi (u prvom redu trgovački), pa je došlo do »filijalizacije« seoskih ekonomskih institucija, pogotovo u njihovim izvanpoljoprivrednim funkcijama. Uzmicanje zadruga slijedi trend šireg procesa povezivanje sela s gradom i predominacije općinskog urbano-industrijskog centra nad tradicionalnom autohtonošću seoskih sredina.[23]

Slabljenju suradnje između društvenog i individualnog sektora počev od druge polovice šezdesetih godina doprinijelo je opremanje individualnih gospodarstava modernim sredstvima rada (u prvom redu traktorima). Tako se seljak u znatnoj mjeri oslobađa potrebe za uslugama društvenih gospodarstava. Povezuje ih snabdjevačko-preuzimačka funkcija u domeni poljoprivredne proizvodnje. No te funkcije često za seljaka obavljaju i druge organizacije, na primjer one iz prehrambene industrije, trgovine, ugostiteljstva.

(4) Početkom sedamdesetih godina u agrarnoj politici nastaje koncept udruživanja, kojem je cilj prevladavanje usitnjene individualne poljorpivrede.[24]

Ponovno se oživljavaju zadruge s nadom da će okupiti individualna gospodarstva oko programa proizvodnje, zajedničke obrade zemljišta, oko racionalnije upotrebe mehanizacije, radne snage. Isti se zadatak povjerava društvenim gospodarstvima, koja u tu svrhu formiraju jedinice za kooperaciju. Zasad, međutim, nije bilo znatnijeg uspjeha u udruživanju i suradnji s individualnim poljoprivrednicima, a akcija ambiciozno naslovljena kao udruživanje najčešće se vraćala u kolotečinu više ili manje definiranih kupoprodajnih odnosa.

O promjenama u selu i individualnoj poljoprivredi

Sada nam preostaje da podrobnije objasnimo kako su seljaštvo i individualna gospodarstva reagirali na industrijalizaciju i na koncepciju agrarne politike, kako su se adaptirali.

(1) Prvi vid adaptacije seljaštva uočavamo u masovnoj deagrarizaciji, to jest u prelasku u nepoljoprivredne sektore djelatno-

[23] Nismo, dakle, skloni opadanje broja zadruga tumačiti kao isključivu posljedicu zakona koji omogućava drugim organizacijama da surađuju sa seljakom. Stvarne su prilike oslabile zadrugu i učinile nemogućim njen monopol na sve vidove seoske ekonomije. Doduše, došlo je nakon toga do negativnih posljedica koncentracije akumulacije i odlučivanja o seoskoj ekonomiji u gradskim centrima većih ekonomskih sistema, ali to ipak ne znači da je raniji model ekonomske zatvorenosti sela bio održiv.

[24] Taj je koncept formuliran u Ustavu, Zakonu o udruženom radu, te u kasnijim zakonima o udruživanju poljoprivrednika.

Digitized by Google

sti. O tome je u našoj literaturi bilo dosta govora. Podsjećamo na osnovne podatke: udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu smanjio se od 3/4 krajem rata na 1/5 početkom osamdesetih godina. Iznesena je i procjena prema kojoj je u razdoblju 1948—71. poljoprivredu napustilo oko 5,5 milijuna ljudi, ili oko 240 tisuća godišnje.[25] Kanali ovog transfera poljoprivrednog stanovništva bili su široko otvoreni. Podsticale su ga velike mogućnosti zapošljavanja u industriji i drugim nepoljoprivrednim djelatnostima, zatim zapošljavanje u inozemstvu, masovno školovanje mlade seoske generacije. Seosko stanovništvo je napuštanjem poljoprivrede reagiralo na vrlo široku skalu stimulansa iz gradsko-industrijske civilizacije.

U najvećoj mjeri su napuštena mala seoska naselja u područjima koja su ostala izvan dohvata gradsko-industrijskih gravitacija. Takvih je najviše u planinskim područjima i na otocima. U nas se, naime, desilo veliko prostorno pomjeranje stanovništva, koje se sve više koncentrira u manji broj prosperitetnih naselja u kojima ima nepoljoprivrednog rada, u kojima su smještene ekonomske, društvene, administrativne i kulturne institucije koja su komunikacijski dobro povezana unutar urbane mreže. Neizvjesna je sudbina oko polovine od 27,5 tisuća seoskih naselja, dok će se druga polovina održati zahvaljujući širenju urbanih infrastrukturnih sistema.[26]

Iseljavanje je znatno demografski oslabilo selo. Prirodni je priraštaj manji u selu nego u gradu[27], ovdje je više starog i nesposobnog stanovništva. Ima sela u kojima je došlo do potpunog poremećaja demografske, socijalne i ekonomske ravnoteže.[28]

Znatno se smanjio i broj aktivnosti poljoprivrednika. Mada proračuni agrarnih ekonomista govore da u agraru još ima viškova radne snage[29] (ti viškovi uvijek računaju na raspoloživa sredstva

---

[25] Vidjeti: V. Puljiz, *Eksodus poljoprivrednika*, Centar za sociologiju sela, grada i prostora, Zagreb, str. 119.

[26] S. Šuvar iznosi procjenu da su institucije koncentrirane u oko 3 hiljade naselja, koja on naziva prosperitetnima, da se u daljih 10 hiljada naselja šire urbani infrastrukturni sistemi, pa će se ona održati, dok je neizvjesna sudbina oko 13 hiljada naselja, ali da će ih 10 hiljada sigurno nestati (S. Šuvar *Između zaseoka i megalopolisa*, Centar za sociologiju sela Instituta za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela. Zagreb, 1973, str. 186—187).

Ilustrativan je u tom pogledu podatak za SR Hrvatsku, u kojoj je prilikom popisa stanovništva 1971. godine u 35.8% naselja zabilježen pad broja stanovnika veći od 15% u odnosu na 1961. godinu.

[27] Prema popisu iz 1971. godine, u SR Hrvatskoj je prirodni priraštaj u selu iznosio 1,4 promila, a u gradu 9,2 promila.

[28] Opis takvog jednog ličkog sela, u kojem se u toku godine ne rodi dijete, ne proslavi svadba ili odlazak regruta u vojsku daje N. Rapajić u radu *Krbavica*, »Sociologija sela«, br. 3/1964, str. 24—36).

[29] Prema jednoj projekciji, viškovi radne snage u individualnoj poljoprivredi u 1969. godini iznosili su: prva varijanta — 1.218,2 hiljade, druga varijanta — 1.527,9 hiljada i treća varijanta — 1.960,00 hiljada (E. Dimitrijeva, I. Stančevski i L. Sokolov, *Rezerve radne snage na područjima SFR Jugoslavije*, Ekonomski institut na univerzitetot »Kiril i Metodije« — Skoplje, 1974, str. 103).

Digitized by Google

rada, pa tehnički progres u poljoprivredi stalno generira suvišak radne snage), može se reći da selo više nije rezervoar radne snage za grad, kao što je nekada bilo. Za nezaposlenost se može tvrditi da je prije gradski nego seoski fenomen. Uostalom, i poljoprivredna omladina koja se školuje za nepoljoprivredna zanimanja poslije ne ulazi u kategoriju poljoprivredne nezaposlenosti, grad je sada taj koji u sve većoj mjeri autohtono raste i sebi stvara probleme nezaposlenosti i zagušenosti. Te gradske nevolje povod su revalorizacije nekih elemenata seoskog načina života, koje urbanisti nastoje kombinirati s gradskim materijalnim obiljem, tehničkim i kulturnim tekovinama.

(2) Drugi vid adaptacije tiče se samog individualnog gospodarstva.

Unutar individualnog gospodarstva mijenjao se odnos faktora proizvodnje. U pedesetim i prvoj polovini šezdesetih godina još je u selu bilo dosta radne snage. Osjetan porast proizvodnje individualnih gospodarstava rezultat je dvaju uzajamno povezanih faktora: (a) snažnog širenja tržišta poljoprivrednih proizvoda i (b) širokog vala kemijsko-bioloških inovacija koje primjenjuju individualni poljoprivrednici. Rastu, naime, potrebe nepoljoprivrednog sektora za poljoprivrednim proizvodima, a seljak je u ulozi da teži za komercijalizacijom svojih proizvoda, jer mu na drugoj strani treba novac za zadovoljavanje novih potreba (za školovanje djece, podizanje kućnog standarda, nabavku repromaterijala). Kemijsko-biološke inovacije (umjetna gnojiva, sredstva zaštite, nove sorte ratarskih kultura, nove pasmine stoke), bez teškoća, ulaze u mali seljački posjed; on za njih ne predstavlja prepreku. To je takozvani procesivni progres u poljoprivredi, koji ne istiskuje živi rad, nego ga u određenoj mjeri može i povećati.

Posljedice deagrarizacije u kasnijem su se razdoblju produbljivale. Kod većeg broja individualnih gospodarstava se javila nestašica radne snage, pa ih je to ponukalo da se opremaju modernim sredstvima rada, u prvom redu traktorima, a kasnije i drugim strojevima. Moderna su sredstva rada, sa svoje strane, opet potiskivala radnu snagu iz poljoprivrede. Mehanizacija predstavlja tip takozvanog recesivnog progresa u poljoprivredi, jer izaziva smanjenje radne snage. Strojevi su u posljednjih desetak godina u pravom smislu riječi preplavili našu individualnu poljoprivredu. Samo traktor u prosjeku posjeduje svako šesto individualno gospodarstvo (ima ih više od 400 hiljada). Vrlo blizu smo situaciji kada će mehanička potpuno zamijeniti životinjsku vuču u poljoprivredi.[30]

Nabavka modernih sredstava rada uzrokuje znatno opterećenje individualnog gospodarstva troškovima proizvodnje. Već smo

[30] Kako je rastao udio strojeva u poljoprivredi pokazuje podatak prema kojem je godine 1951. životinjska vuča činila 95%, a mehanička 5%, dok je 1974. godine životinjska vuča činila 35%, a mehanička 65% celokupne vuče u poljoprivredi. Danas je taj omjer vjerojatno 80 prema 20 u korist mehaničke vuče.

Digitized by Google

rekli da u tim troškovima input (kupovina proizvodnih faktora u drugih sektora) sada čini oko 40%, s time da ima tendenciju rasta U početku seljak gaji »tehničku iluziju«, vjerujući da će mu strojevi riješiti probleme, ali se ubrzo sukobljava s visokim izdacima za njihovo održavanje i reprodukciju, pa uslijed toga nastaju ekonomske tenzije unutar gospodarstva i uzmicanje seljakove tehničke iluzije.[31] Nastaje nesklad između modernih sredstava i malog neracionalnog posjeda. Individualno se poljoprivredno gospodarstvo pojavljuje kao dezekvilibrirana ekonomska cjelina. Istovremeno, nestašica rada u poljoprivredi uvjetuje nabavku novih još skupljih sredstava, koja povećavaju nesklad s individualnim posjedom, ona jednostavno nameću potrebu da se prevladaju njegove granice. Zato i kažemo da u našoj individualnoj poljoprivredi postoji sukob proizvodnih snaga koje predstavlja moderna tehnologija proizvodnih odnosa što su petrificirani u parcelama malog zemljišnog posjeda.

(3) Kako se ovog trenutka unutar našeg individualnog gospodarstva razrješavaju ove proturječnosti? Jedan od načina jeste rast površina individualnog posjeda kako bi se prilagodio upotrebi modernih sredstava rada. To čini mali broj gospodarstava. Postoji, nadalje, mogućnost da se bez širenja zemljišta poveća obim proizvodnje — na primjer u stočarstvu, ali to poljoprivredne proizvođače dovodi u ovisnost o nepouzdanom i skupom snabdijevanju repromaterijalom od strane vanjskih ekonomskih subjekata. Tako se za poljoprivrednike smanjuje mogućnost valorizacije vlastitog rada. Ostaje problem socijalne reprodukcije ovakvih gospodarstava. Ankete pokazuju da na njima ne ostaju nasljednici — poljoprivrednici, to jest da ta gospodarstva nisu privlačna za seosku mladež. Upravo relativno visok dohodak koji na njima postižu individualni poljoprivrednici služi za financiranje prelaska njihove djece u druga zanimanja.

Drugi model za rješavanje problema seoske porodice jeste kombiniranje poljoprivredne i nepoljoprivredne aktivnosti unutar takozvanog mješovitog gospodarstva. Taj je model ekonomije i načina života u našem selu veoma raširen i tendira da u potpunosti prevlada. Naime, uz neka ekstenzivnija tumačenja mješovitosti nego što to čini statistika, u nas ima oko dvije trećine indi-

[31] G. Lanneau o tom piše: »U toku tog perioda (prve nabavke mehanizacije — prim. V. P.) ... seljak ima osjećaj zadovoljstva, euforije dotad nepoznate moći. On vjeruje da je uspio u svojim namjerama i da je dostigao cilj kojega je želio ostvariti: uživati izvjesnu sigurnost koja mu omogućava da bez straha misli o budućnosti ... On će ubrzo proširiti skalu svojih potreba i dostići nivo kojega je omogućio napredak vlastitih sredstava. Tako će ući u fazu izvjesnog nezadovoljstva, čim potrebe koje treba zadovoljiti pređu ovu granicu« (G. Lanneau *Od individualizma do kooperacije u seoskoj sredini*, »Sociologija sela«, br. 44—45/1974, str. 90).

Digitized by Google

vidualnih gospodarstava (domaćinstava) tog tipa.[32] Ako se analizira interna evolucija mješovitih gospodarstava, može se primjetiti da se u njima ponder aktivnosti premješta izvan gospodarstva i da se tome prilagođava način života.[33] Naravno, postoji izvjestan broj mješovitih gospodarstava koja se uspješno bave poljoprivredom, ima ih u kojima čak dolazi do prelijevanja sredstava u korist poljoprivredne djelatnosti.[34] Ipak, promatrajući opću tendenciju, čini nam se da unutar novih tipova mješovitog domaćinstva dolazi do reduciranja poljoprivrednih aktivnosti, odnosno u njima se opaža adaptacija poljoprivrede mogućnostima i afinitetima radnog angažmana sve većeg broja nepoljoprivrednika koji žive na posjedima. Znaci krize u stočarskoj proizvodnji mogu se dovesti u vezu s ovom internom evolucijom mješovitog domaćinstva u kojem se od zaposlenosti muža prelazi i na zaposlenost žene izvan gospodarstva, u kojem se, umjesto jednog, javlja više zaposlenih izvan posjeda.[35]

Strana istraživanja ekonomskog ponašanja mješotitih gospodarstava također pokazuju da su ona sklona smanjenju radnog angažmana u poljoprivrednoj proizvodnji, pa da, u skladu s tim, prihvaćaju sve inovacije koje tome pomažu, a odbacuju promjene koje znače intenzifikaciju i kompliciranje proizvodnje.

(4) Ako se na kraju saberu posljedice industrijalizacije po seljaštvo, vidi se da se ono transformiralo u mjeri da je neuputno koristiti ovaj skupni termin za vrlo raznorodne kategorije stanovništva koje žive na selu i imaju različit odnos prema zemlji i poljoprivrednoj proizvodnji. Socijalna se struktura sela može raščlaniti u nekoliko slojeva, počev od staračkih domaćinstava, koja jedva održavaju za sebe nužni kvantum proizvodnje, ili, pak žive na oskudnim rentama, ili od pomoći potomaka, preko takozvanih robnih proizvođača koji daju glavninu tržišne proizvodnje, ali im je

---

[32] U nas su u službenoj statistici mješovita domaćinstva definirana stalnim nepoljoprivrdnim prihodima (radni odnos, mirovina, privatna djelatnost), ali nisu uzimani u obzir zaposlenost u inozemstvu, rad u kućnoj djelatnosti u turizmu te razne druge vrste zarada izvan posjeda.

Za stanje mješovitosti u našoj individualnoj poljoprivredi indikativno je da od svih prihoda koje ostvaruje takozvano čisto poljoprivredno domaćinstvo blizu 30% potječe izvan gospodarstva.

[33] U jednoj anketi ispitanika iz mješovitih domaćinstava — na pitanje za koju bi se aktivnost, u slučaju nužde, opredijelili — 90,8% ih je navelo da bi to bila nepoljoprivreda, a samo 9,2% da bi to bila poljoprivredna aktivnost (izvor: *Mješovita domaćinstva i seljaci — radnici u poljoprivredi*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1980, str. 177).

[34] U istraživanju citiranom u prethodnoj fusnoti autori su došli do saznanja, prema kojima su proizvodno najsposobnija mješovita gospodarstva u Sloveniji i da u tome ne zaostaju za poljoprivrednim gospodarstvima.

[35] Poznato je da je stočarska proizvodnja na individualnom gospodarstvu dobrim dijelom vezana uz prisutnost žene. Kada se ona zaposli (odnosno kada su oba bračna druga zaposlena) nužno dolazi do napuštanja nekih vidova stočarstva (na primjer, držanje krava).

Digitized by Google

ekonomska budućnost (uslijed nepostojanja naslednika i teškoća koje nameće tržište i reprodukcija sredstava rada) dosta neizvjesna, sve do različitih kategorija mješovitih domaćinstava u širokoj lepezi, od onih koja još nešto znače u poljoprivrednoj proizvodnji do onih za koje ta proizvodnja ima karakter male ekonomske dopune, ili pak angažiranje na posjedu poprima razna obilježja polutilitarne aktivnosti.

U osnovi mislimo da je proizvodna vitalnost našeg individualnog gospodarstva znatno oslabila i da se na njega, dugoročno gledano, ne možemo previše oslanjati. Na tržištu će se, nema sumnje, u vidu visokih cijena i aleatornosti isporuke proizvoda sve više ispoljavati neracionalnost našeg individualnog gospodarstva kao okvira proizvodnje.[36]

O nekim problemima razvoja društvenog sektora

(1) Ukratko ćemo izložiti kako je društvo ostvarivalo drugi strateški cilj u agraru — stvaranje industrijskog sektora poljoprivrede. Poznato je kako je rastao društveni sektor u našoj poljoprivredi: dijelom je naslijedio stari kapitalistički veleposjed, dijelom mu je pripalo zemljište prikupljeno agrarnom reformom i eksproprijacijom, a dijelom je kupovao površine od individualnih poljoprivrednika, ili je pak do zemljišta dolazio različitim meliorativnim zahvatima u zemljišnoj teritoriji. Širenje društvenih gospodarstava kupovinom i privođenjem obradi zemljišta najizrazitije je bilo krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, kada se u nekim godinama fond društvenog zemljišta povećavao za više od sto hiljada ha obradivih površina godišnje.[37] Kasnije je, međutim, stopa rasta površina društvenog sektora opadala, da bi se svela na nešto iznad 10.000 ha u sedamdesetim godinama. Praktično je društveni sektor na marginalno značenje sveo svoje prostorno širenje i okrenuo se drugim vidovima ekonomske transformacije. Društvena su gospodarstva izrasla u složene agroindustrijske sisteme, u kojima je smanjeno značenje primarne proizvodnje, a akcent je stavljen na preradu i plasman poljoprivrednih proizvoda.

Primarna je proizvodnja, uostalom, dosta rizična, a posebno se izbjegavala ona vrsta proizvodnje koja traži više ljudskog rada (stočarstvo).[38] Tako je značajan dio primarne proizvodnje ostao u rukama individualnih poljoprivrednika. Na individualnoj proizvodnji izrastao je snažan prerađivački sektor izvan poljoprivrede (na primjer prehrambena industrija), koji danas muku muči s nedostajanjem sirovina. Desio se paradoks: kada smo proklamirali po-

[36] Kada je, na primjer, riječ o cijenama poljoprivrednih proizvoda, poznato je da seljak teži takozvanom moralnom tržištu, to jest takvom koje će mu osigurati paritet standarda s ostalim kategorijama stanovnika, bez obzira na produktivnost njegovog rada.

[37] Najveće je povećanje obradivih površina društvenog sektora zabilježeno 1960. godine — 119.000 ha.

[38] Odatle i orijentacija društvenog sektora na žitarice, koje traže malo ljudskog rada.

Digitized by Google

litiku širenja društvenog sektora u poljoprivredi, dobar dio se prerađivačke industrije dugoročno orijentirao na seljaka, izbjegavajući vlastito angažiranje u primarnoj proizvodnji. Na toj je točki došlo do raskoraka društvenog interesa i interesa dijela agroindustrijskog kompleksa, kojem je bila namijenjena uloga transformatora agrarne strukture.

(2) Može se reći da se agrarna politika nije dovoljno bavila izmjenom osnovnih struktura u našem selu, da nije bila upravljena na stvaranje alternative individualnom sektoru u vidu industrijske društvene poljoprivrede. Agrarnim političarima, pa i drugovima koji su se bavili selom i poljoprivredom, vjerojatno nije bilo na raspolaganju dovoljno ekonomskih instrumenata za tu politiku struktura, ali su, i pored toga, pokazali malo inicijative i inventivnosti. Pretežno se njihovo nastojanje u toj domeni svodilo na optimističko planiranje rasta površina društvenog sektora koje je redovno stvarnost demantirala.

Posljedice su očigledne — mi još imamo slab industrijski sektor poljoprivrede (daju četvrtinu proizvodnje), upravo u vrijeme kada individualni sektor pokazuje sve više znakova stagnacije, da ne kažemo raspadanja.

O prevladavanju sadašnje agrarne strukture

Širenje industrijskog sektora poljoprivrede sada je najznačajniji zadatak u agraru, a moguće ga je izvesti na tri načina, koje ovdje želimo razmotriti.

(1) Prvi način, koji uvjetno možemo nazvati farmerskim, podrazumijeva izdvajanje manjeg broja jačih individualnih gospodarstava koja će biti glavni snabdjevači tržišta, koja će povećavati svoje proizvodne kapacitete i upustiti se u tehnološku trku koju nameće potreba stalnog porasta produktivnosti rada. Naravno, to bi značilo odstupanje od ranije spominjanog strateškog cilja — razvoja društvenog sektora poljoprivrede. Ipak, teško bismo mogli prihvatiti argumente, koji se često iznose, da bi to ugrozilo temelje socijalizma u selu ili pak izazvalo socijalnu diferencijaciju, na osnovi eksploatacije tuđe radne snage. Poljoprivrednik koji proizvodi na svojim sredstvima rada i sa svojom radnom snagom odveć je slab ekonomski subjekt da bi mogao ozbiljnije ugroziti temeljni društveni socijalistički odnos. On se jednostavno ne može, sam po sebi, konstituirati u iole značajniju društvenu silu, jer je u stalnoj demografskoj i ekonomskoj eroziji. Tek bi nešto značio u pretpostavljenom savezu sa značajnijim partnerima izvan poljoprivrede koji bi okupljali nekakvu »kontraklasu«. No to su hipotetička razmišljanja. Međutim, protiv farmerskog koncepta poljoprivrede jeste objektivna situacija u našem selu. Mislimo da je veoma mali broj poljoprivrednika (dugoročno gledano) spreman da prihvati farmerski put, jednostavno stoga što je to skupo i rizično i što na selu sada postoje povoljnije alternative za egzistenciju, u prvom redu u modelu takozvanog mješovitog domaćinstva.

Digitized by Google

Nadalje, farmerska se poljoprivreda ne može sama od sebe, stihijno, razviti, čim dozvolimo veći posjed od 10 ha, nego joj treba snažna društvena podrška, u vidu ekonomskih poticaja i institucionalnog potpomaganja. U zapadnoevropskim zemljama je to izvanredno skupa politika, koja podržava takozvano životno sposobno gospodarstvo. Pored toga, za postizanje rezultata u takvoj politici podrške manjem broju porodičnih gospodarstava potrebno nam je mnogo vremena, koje nama baš nije na raspolaganju. Da bismo došli do prosječne veličine zapadnoevropskog porodičnog posjeda od 15 ha, vjerojatno bi nam trebalo nekoliko decenija. Pri tom u porodičnoj poljoprivredi poseban problem predstavlja njena vrlo neizvjesna socijalna reprodukcija. Već smo spomenuli da su u nas snažnija poljoprivredna gospodarstva uglavnom bez nasljednika — poljoprivrednika, pa se javlja problem kontinuiteta proizvodnje na takvim gospodarstvima. (U nas je, naime, teško zamisliti izvanporodičnu sukcesiju poljoprivrednih imanja.) Ovi argumenti koji govore protiv opredjeljenja za farmersku poljoprivredu istovremeno ne znače da treba odustati od stimuliranja individualne robne proizvodnje u ime nekog budućeg, još neostvarenog industrijskog sektora u agraru. Naprotiv, sve što je vitalno treba održati u poljoprivrednoj proizvodnji bez ikakvih predrasuda.

Uostalom, u nas ima područja (na primjer planinsko), gdje je u dogledno vrijeme teško očekivati razvoj industrijskog sektora poljoprivrede, radi toga što je tlo za to nepogodno, jer nema dovoljno ljudi, nema potrebne infrastrukture i slično. Prirodno je da tamo treba održavati razne tipove individualne poljoprivrede, pa, dakle, i poljoprivrednike s više površina, stoke i drugih proizvodnih sredstava. Riječ je, međutim, o tome da naše strateško opredjeljenje u poljoprivredi ide mimo ovog tipa individualne proizvodnje, da ono, u marksističkom smislu riječi, proizlazi iz njegove kritike.

(2) Drugi koncept prevladavanja sadašnjeg stanja u agrarnoj strukturi u nas je poznat pod pojmom — udruživanje. Udruživanje mogu provesti bilo poljoprivrednici između njih samih, bilo da se individualni poljoprivrednici udružuju s organizacijama udruženog rada agroindustrijskog kompleksa ili pak s drugim organizacijama koje posluju s poljoprivredom. Naravno, od pretjerane upotrebe termina udruživanja došlo je do njegovog zamagljivanja i proširivanja na tradicionalne oblike kooperacije, pa je u ovom trenutku teško utvrditi koliko je u nas udruživanje poljoprivrednika stvarno prošireno, pogotovo ono koje obuhvaća neposrednu proizvodnju.[39]

Sama ideja udruživanja sastoji se u tome da se rascjepkani individualni kapaciteti (radna snaga, mehanizacija, zemljište) dobrovoljno povežu u veće cjeline, unutar kojih bi se mogla postići racionalizacija faktora proizvodnje i veća produktivnost rada.

[39] U nas se govori o oko 5% udruženih poljoprivrednika.

Digitized by Google

Postoje neki ogledni primjeri udruživanja, koji se često spominju, ali nisu dovoljno istraženi i objašnjeni.[40] Riječ je o objedinjavanju zemljišta, dok gotovo nema udruživanja u stočarstvu. Postoje neki primjeri, naročito u Sloveniji, grupiranja individualnih poljoprivrednika oko poljoprivredne mehanizacije, pašnjaka i slično.

Mislimo da postoje veće mogućnosti udruživanja, posebno zemljišta i mehanizacije, u našem selu. Kada je riječ o zemljištu, uvjereni smo da bi znatan broj seoskih stanovnika bio spreman ujediniti, naročito udaljenije parcele u zemljišnom ataru, koje inače sve slabije obrađuju, koje su za njih marginalno zemljište, odnosno za koje nemaju veći proizvodni interes. Tako bi se mogli formirati kompleksi udruženog individualnog zemljišta pogodni za industijsku obradu. S jedne strane, tako bi se postigla racionalizacija proizvodnje, a, s druge, ta proizvodnja bi se učinila neovisnom o sukcesiji posjeda, kategoriji vlasnika, raspoloživosti radne snage i slično. Bilo bi to, u stvari, odvajanje vlasništva od eksploatacije zemljišta, koje je moguće izvesti pod pretpostavkom da bude isplativo i onima koji ustupaju zemljište (renta) i onima koji organiziraju njegovu obradu (viši prinosi, manji troškovi proizvodnje).[41] Ovakvu su operaciju zajedno s poljoprivrednicima u stanju izvesti organizacije udruženog rada, koje im mogu ponuditi bolju tehnologiju rada, krupniju mehanizaciju, sudjelovati u izgradnji infrastrukture, u investicijama, u plasmanu proizvoda. Naročito je ove akcije potrebno vezati uz zahvate u zemljišnoj teritoriji, uz programe uređenja prostora, komasacije, cjelovite proizvodne programe. Naravno, postoji niz problema koje u procesu stvaranja udruženih zemljišnih kompleksa treba riješiti, ali zbog toga ne bi trebalo od ovoga odustati. U mnogim je seoskim sredinama to put ka stvaranju jezgri moderne poljoprivrede.

Naivno je, međutim, vjerovati da se udruživanjem može angažirati dodatni rad poljoprivrednika i uposliti više radne snage, osim u nekim intenzivnim proizvodnjama, za koje ne treba mnogo površina i proizvođača. Udruživanje pretpostavlja racionalizaciju faktora proizvodnje, povećanje produktivnosti rada, pa, dakle, i manji angažman radne snage. Isto nam se tako nerealnim čini očekivanje da se u većini slučajeva mogu udruživati cijeli individualni posjedi, sva raspoloživa radna snaga individualnih gospodarstava.

Unutar individualnog posjeda došlo je do diferenciranog odnosa prema zemljištu (on se kreće u rasponu od zapuštanja mar-

[40] Takvi su primjeri: PK »Crvena zvezda« iz Štipa, gdje su ujedinjene površine seljaka radi proizvodnje pšenice i suncokreta, PK »Džervin« u Knjaževcu, gdje su ujedinjene površine radi voćarske i vinogradarske proizvodnje, PK »Kutjevo« iz Slavonske Požege, gdje su ujedinjene individualne površine radi vinogradarske proizvodnje, PK »Hmezad« iz Žaleca, gdje su individualne površine ujedinjene radi proizvodnje hmelja i slično.

[41] Rezultati anketa među seoskim stanovnicima pokazuju njihovu sklonost udruživanju, pod pretpostavkom da ono donosi očigledne prednosti pred starim načinom proizvodnje. (Vidjeti: *Mješovita domaćinstva i seljaci — radnici u Jugoslaviji*, cit. izd., str. 155—166.)

Digitized by Google

ginalnih parcela do intenzivnije obrade okućnice), što upozorava na mogućnost djelomičnog »ulaska« u udruživanje. Isto se tako može reći za radnu snagu ili, pak, mehanizaciju.

Ako su ove pretpostavke o objektivnim mogućnostima udruživanja unutar individualne poljoprivrede istinite, postavlja se pitanje: zašto se ono u znatnijem obimu ne realizira? Mislimo da je problem u inerciji i nepoduzetnosti društvenih subjekata koji posluju s poljoprivredom, zatim aktera agrarne politike koji ne stimuliraju ovakve akcije. Problem je i u dominantnom našem mentalitetu, koji još računa s time da će selo, bez obzira na sve promjene koje su se u njemu desile, uvijek proizvoditi dovoljno hrane za naše potrebe. Problem je u ope acionalizaciji stava prema kojem i prerađivači i potrošači poljoprivrednih proizvoda moraju intervenirati u primarnoj proizvodnji.

(3) Treći način intervencije u agrarnoj strukturi jeste širenje površina društvenog sektora. Većina mu daje prednost, pošto je konceptualno »najčistiji«, »najsocijalističkiji«, znači eliminaciju privatnog vlasništva nad zemljom, naslanja se na organizirani sistem moderne proizvodnje u kombinatima. Preuzimanju površina individualnog sektora (putem kupovine, zakupa, komencije) treba težiti gdje je to god moguće i gdje se one brzo mogu privesti korištenju. Problemi koji se pri tom javljaju jesu sitne parcele koje se nude, njihova razbacanost, teškoće i visoki troškovi arondacije, znatna ulaganja u uređenje zemljišta i nedostajanje sredstava za preuzimanje zemljišta (riječ je o neproizvodnim ulaganjima). Pretpostavljamo da će nestašice primarnih proizvoda, s jedne, i poticaji agrarne politike s druge strane, potaknuti društvena gospodarstva da krenu u znatnije širenje površina.

(4) Širenjem industrijskog sektora poljoprivrede ostvarili bismo njegovu prevagu u poljoprivrednoj proizvodnji, u snabdijevanju stanovništva, u izvozu. Oslobodili bismo se sve nepredvidljivijih tokova individualne proizvodnje.

Da bismo ostvarili taj cilj, pretpostavljamo da bi industrijski centar poljoprivrede trebao raspolagati s 35—40% od svih obradivih površina. Pored njega bi i dalje postojao cijeli konglomerat individualnih jedinica u širokom rasponu između specijaliziranih robnih proizvođača do rekreativnih i poluutilitarnih posjeda gradskih stanovnika, smještenih na periferiji seoskog atara. S jedne strane, imali bismo masovnu, jeftinu industrijsku proizvodnju, a, s druge, ona bi se dopunjavala sitnom artizanalnom proizvodnjom širokog asortimana. To je vizija buduće agrarne strukture u pravcu koje treba usmjeriti napore.

O djelovanju Saveza komunista u agraru

(1) Svi pokazatelji govore da se Savez komunista u razvoju agrara nedovoljno angažirao. Seoske su se organizacije poljoprivredom malo bavile, jednostavno stoga što su u njima prevladavali nepoljoprivrednici. Njihove su akcije više bile usmjerene na poboljš-

Digitized by Google

šanje komunalnog standarda sela, na elektrifikaciju, izgradnju saobraćajnica, vodovoda, na stvaranje institucija koje omogućavaju bolje povezivanje s gradom (škola, pošta, ambulanta), na otvaranje radnih mjesta za seoske stanovnike. Rekli bismo da se Savez komunista u selu okrenuo prema strateškom zadatku našeg društva u selu — integraciji seljaštva u urbano-industrijsko društvo.

Drugi je zadatak, to jest napredak poljoprivrede i preobrazba agrarne strukture bio zapostavljen. (Mit tvorničkog dimnjaka nadvladao je mit žitnog polja.) Kao da su složenost odnosa u individualnom sektoru i privatno vlasništvo nad zemljom blokirali inicijative. Neke su akcije, zbog nedovoljne pripremljenosti i odsustva šire zajednice, jednostavno propadale. Uostalom, agraru se nije dovoljno pažnje posvećivalo niti izvan sela, u općinskim, regionalnim, republičkim i saveznom centru. Povremena deklarativna opredjeljenja o potrebi radikalnih koraka u agraru nisu imala snažnijeg odjeka u stvarnosti sela u posljednje dvije decenije. Kako je proizvodnja ipak rasla — nije bilo posebnog razloga za zabrinutost.

Bilo je raširenо stajalište da akcije u agraru trebaju provoditi seoske organizacije SK, a one su bile slabe i struktura im nije bila primjerena za njihovo izvršavanje. Istraživanja o radu seoskih i općinskih organizacija SK nedvosmisleno potvrđuju ovu okrenutost od agrara.[42]

Problemi koji se sada pojavljuju te izdvajanje poljoprivredne proizvodnje u najužu grupu ekonomskih prioriteta naše zemlje (energija, sirovine, hrana) potakli su »agrarizaciju« svijesti u cijelom društvu. Postepeno se probija shvaćanje o tome da je poljoprivreda briga cijelog društva i da poljoprivredne organizacije, a posebno seoski stanovnici sami ne mogu izvesti značajnije zahvate u preobrazbi agrarne strukture. Danas, na primjer, cijelo društvo s napregnutom pažnjom prati žetvu i sjetvu poljoprivrednih kultura, brine za pribavljanje umjetnih gnojiva, za visoke prinose, za vremenske prilike. Ranije je to ipak bila »specijalizirana« briga agrarnog sektora. No to nije dovoljno.

Slijedeći korak treba biti izgradnja složenog dugoročnog programa preobrazbi u agraru, odnosno njegova operacionalizacija na nivou političko-teritorijalnih zajednica, organizacija udruženog rada, pojedinih sela. U nju Savez komunista mora uključiti sve one čiji interes seže do sela i poljoprivrede, a takvih je velik broj. Među njima se moraju naći znanstveni i stručni radnici širokog raspona djelovanja (ne samo oni koji su striktno vezani uz proizvodni proces, kao što su genetičari, tehnolozi, pedolozi, nego i ekonomisti, pravnici, sociolozi, ekolozi). Upravo u pokretanju takvih širokih akcija, u kritičkom preispitivanju mogućnosti svake sredine i iznalaženju konkretnih rješenja za njene agrarne probleme jeste ključna uloga Saveza komunista u narednom razdoblju.

[42] Takva su istraživanja provodili dr B. Dimković, dr P. Marković, I. Magdalenić, I. Cifrić, M. Župančić i drugi.

Digitized by Google

Milan Ranković

Pseudoumetnost u savremenim društvima

Pod *pseudoumetnošću* podrazumevaćemo pojave koje imaju lažno-umetnički karakter. One nastoje da se predstave kao umetničke na taj način što (manje ili više uspešno) imitiraju neke pojavne forme umetnosti, ali nikada ne dostižu njenu suštinu. Najkarakterističnije pojave pseudoumetnosti su kič i šund. Ima osnova da se pretpostavi postojanje i mnogih drugih pseudoumetničkih pojava u društvu, koje nisu dovoljno artikulisane.

Etimološka osnova i moguće razlikovanje značenja termina kič i šund

Termini *kič* i *šund* se u savremenoj sociologiji umetnosti češće uzimaju u istom, a ređe u sličnom značenju. Ne postoji opšta saglasnost o poreklu ovih termina. Abraham Mol, zajedno sa većinom drugih teoretičara, smatra da se reč kič u sadašnjem značenju javlja u Minhenu oko 1860. godine, i da je ona nastala od južnonemačke reči *kitschen,* što uopšte znači nešto sklepati, a posebno — praviti nov nameštaj od starog.[1] Ludvid Gic pored ovog značenja na koje ukazuje Mol, pominje i nastojanja da se ovaj termin dovede u vezu sa engleskom reči *sketch* u značenju skice

[1] Abraham Mol, *Kič, umetnost sreće,* »Gradina«, Niš, 1973, str. 37.

Digitized by Google

za sliku; zatim on ukazuje i da reč *kitschen* može da znači gomilanje uličnog blata, i, najzad, da se reč kič može povezati sa glagolom *etwas verkitschen,* što znači — prodati nešto jeftino.[2]

Termin *šund* nastao je od nemačke reči *Schund,* koja znači đubre, otpad, čak — izmet.

Karakteristično je da se u gotovo svim varijantama izvornih značenja termina *kič* i *šund* javlja ukazivanje na izvesnu nevrednost (manju ili veću). Ukazivanje na nevrednost se zadržalo i u složenijim značenjima ovih termina u savremenoj sociologiji umetnosti.

Smatramo da ima osnova da se konstituiše izvesna razlika u značenjima termina *kič* i *šund.*[3]

Pod *kičem* ćemo podrazumevati one pseudoumetničke pojave koje su u većoj meri vezane za forme umetnosti, za njihovu pojavnu stranu. Kič nastoji da imitira umetnost; on se maskira njenim spoljašnjim, lako uočljivim formama koje se mogu lako imitirati.

Pod *šundom* ćemo podrazumevati niži stepen nevrednosti od onoga koji predstavlja kič. Iako je i kič svojevrsna nevrednost, njegov proizvođač ipak ima potrebu za maskiranjem te nevrednosti, dok se proizvođač šunda i nje odriče: nevrednost šunda je ogoljena i nastoji da privuče upravo svojom direktnošću, svojim radikalno antitetičkim karakterom u odnosu na umetnost. Tako bi, na primer, prava pornografija bila šund, a »staklorezačko slikarstvo« — kič. Kič je vezan prvenstveno za umetničku produkciju time što je neprekidno prati, nastojeći da bude njen vešti i površni imitator. Šund je, međutim, vezan ne samo za umetnost, nego i za niz drugih kulturnih pojava.

Kič i šund su roba u pravom smislu te reči; njihovo je proizvođenje unapred potpuno usklađeno sa njihovom namenom da po svaku cenu ostvare uspešni tržišni efekt. Dok je kod umetničkog dela robni karakter naknadno pridodato, a ne suštinsko svojstvo, kod kič-proizvoda robni karakter je suštinsko svojstvo. Takva namena kič-proizvoda u potpunosti programira njegovo proizvođenje. Ona je istovremeno osnovni motiv proizvođača i osnovna karakteristika strukture proizvoda. Proizvođač kič-proizvoda unapred usaglašava njegovu strukturu sa pretpostavljenim ukusom najšire publike. Kič-proizvod ne proističe iz autorovog estetskog doživljaja. Prilagođavanje potrebama tržišta u ovom slučaju znači usaglašavanje svih karakteristika proizvoda sa ukusom one publike kojoj je taj proizvod namenjen, bez obzira na to kakav je nivo njenog estetskog ukusa. U većini savremenih društava ukus

---

[2] Ludvid Gic, *Fenomenologija kiča,* BIGZ, Beograd, 1979, str. 23.

[3] U svojim ranijim analizama ove pseudoumetničke pojave i mi smo, u skladu sa opšteusvojenom praksom, upotrebljavali ova dva termina uglavnom u istom ili sličnom značenju. Iako smo i ranije ukazivali na ovu mogućnost razlikovanja, nismo je do sada konsekventno sprovodili u analizi pseudoumetnosti.

Digitized by Google

širokih slojeva umetničke publike nije u toj meri razvijen da bi ona mogla postati sposobna za kulturno adekvatan prijem autentičnih vrednosti. Kič-produkcija se prilagođava upravo takvom, nerazvijenom ukusu, da bi ostvarila tržišnu efikasnost, a ta se efikasnost može ostvariti samo masovnom i serijskom produkcijom. Kič-produkcija se uvek prilagođava onom tipu ukusa koji ima najveći broj »potrošača« tih proizvoda u datom društvenoistorijskom kontekstu na koji kič-proizvođač računa. Kič-produkcija je suštinski određena masovnim tržištem. Tako, na primer, dok proces oslobađanja seksualnosti u savremenim društvima dovodi u autentičnom umetničkom stvaralaštvu do slobodnijeg i dubljeg zahvatanja u tu sferu čovekove egzistencije, dotle taj isti proces pseudoumetnička produkcija eksploatiše serijskim proizvođenjem i masovnim plasmanom pornografije.

Kič nije statična, već je dinamična antiteza umetnosti. On se stalno i na različite načine obnavlja. Istoriji umetnosti odgovara paralelna istorija kiča. Kič se razvija, s jedne strane, pod uticajem razvoja umetnosti, oponašajući njene dominantne i uspešne razvojne forme, a, s druge, na kič utiče i njegov sopstveni prethodni razvitak. Nije slučajno što kič-produktori oponašaju ne bilo koje, već upravo dominantne i uspešne razvojne forme umetnosti: oni nastoje da unovče ono što se već potvrdilo, što je imalo uspeha. Oni se trude da maksimalno unovče tuđi stvaralački uspeh. Kič-produktori nisu istraživači. Oni ne rizikuju, oni teže samo za sigurnim materijalnim efektima.

Kič je oblik nevrednosti — ali u okviru jednog posebnog sistema nevrednosti.

Minorna vrednost jednog umetničkog dela još uvek ne mora biti nevrednost kiča. Postoje dva sistema nevrednosti: umetničke i kič-nevrednosti. Neuspeh, ili nedovoljan uspeh umetnika još uvek ostaje u koordinatama sveta umetnosti, estetskog fenomena, jer taj neuspeh pretpostavlja poštovanje uslova koji su nužni za konstituisanje umetničkog dela, mada su u tom slučaju bili nedovoljni, ili je nedostajalo stvaralačke snage da oni budu u punoj meri i adekvatno zadovoljeni. Kič je nevrednost ostvarena kao cilj u okviru određenih uslova koji već po svojoj prirodi teže ka pseudoumetnosti.

Potrebe i predmet njihovog zadovoljavanja

Za sociologiju umetnosti izuzetno je značajno Marksovo određenje dijalektičkog odnosa između potreba i predmeta kojima se one zadovoljavaju. I u savremenoj teorijskoj misli, a još više u praksi savremenog društvenog života, odnos između potreba i predmeta kojima se one zadovoljavaju, često se sagledava veoma jednostrano, čak jednosmerno. Smatra se da svakom proizvodu odgovara određena potreba koja stoji njemu u osnovi i koja izaziva njegovo proizvođenje. Svaki proizvod se shvata kao legitim-

Digitized by Google

ni rezultat određene potrebe. Pri tom se podrazumeva da je ovaj odnos uvek jednosmeran, da je proizvod uvek uslovljen već postojećom, gotovom i izraženom potrebom. Ovo shvatanje odnosa između potrebe i predmeta posebno odgovara onim tvorcima veštačkih potreba u savremenom potrošačkom društvu koji nastoje da zamaskiraju drugu stranu ovoga odnosa, na koju je Marks jasno ukazao, a ona se izražava stavom da »proizvodnja ne dostavlja samo materijal potrebi, nego i potrebu materijalu.«[4] »Proizvodnja ne proizvodi samo predmet za subjekt, već i subjekt za predmet«[5] što znači da i određena ponuda stvara određenu potražnju, a ne samo potražnja ponudu. Marks to tvrđenje dokazuje i na primeru umetnosti, ističući da se potreba za određenim umetničkim predmetom stvara posmatranjem toga predmeta, dakle — naknadno, tek pošto je on stvoren i postao objekt opažanja potencijalnog potrošača. »Umetnički predmet — a tako i svaki proizvod — stvara publiku koja ima smisla za umetnost i koja ume da uživa u lepom.«[6] Predmet može biti uzrokom potrebe, a nije uvek potreba uzrok predmeta. Prvi deo ovog jedinstvenog odnosa (u kojem se predmet javlja kao uzrok potrebe) namerno previđaju proizvođači pseudoumetničke produkcije. Oni nastoje da svoju delatnost opravdaju masovnošću potrebe za kičem i šundom.

Međutim, upravo masovnost ponude šunda i kiča nekultivisanoj publici reprodukuje potrebu za njim. Tek shvatanje ove istine omogućuje da se utvrdi moralna odgovornost onih koji nude ovu vrstu proizvoda, da se razotkrije privid njihove moralne »nevinosti« koju oni nastoje da obrazlože predstavljajući sebe kao ljude čija se delatnost nalazi u funkciji jedne objektivne društvene potrebe koja je van njihove volje konstituisana i na koju oni nemaju bitnog uticaja. Fetišizovanje takozvanog »glasa publike« u praksi savremenih potrošačkih društava (a od izvesnih komponenti te prakse nije imuno ni naše socijalističko društvo) u osnovi ima implikovani zahtev za apsolutno društveno nekontrolisanom ponudom pseudoumetničke produkcije, motivisanom mogućnošću brze i velike zarade sa malo truda na nekvalitetnom proizvodu.

Marksove misli o prirodi ljudskih potreba pružaju raznovrsno upotrebljiv teorijski instrument za kompleksnije sagledavanje nekih značajnijih socijalno-ekonomskih komponenti odnosa između publike i pseudoumetničke ponude.

U klasnom društvu (posebno u kapitalističkom) čak i proizvodnja novih potreba može doći u funkciju ograničenja čovekove slobode, dovođenja u zavisnost jednoga čoveka od drugoga. U krajnjoj liniji, kapitalističko društvo i proizvodnjom novih potreba reprodukuje eksploatatorske odnose. »Svaki čovjek spekulira s tim da drugome stvori *novu* potrebu, da bi ga prisilio na novu

[4] K. Marks *Prilog kritici političke ekonomije;* K. Marks — F. Engels, *O umetnosti i književnosti*, str. 36.
[5] Isto.
[6] Isto.

Digitized by Google

žrtvu, da bi ga stavio u novu zavisnost, te da bi ga zaveo na novi način uživanja, a time na ekonomsku propast. Svatko pokušava da nad drugim stvori *tuđu* suštinsku snagu, da bi u tome zadovoljio svoju vlastitu, sebičnu potrebu. Stoga s masom predmeta raste carstvo tuđih bića, kojima je čovjek podjarmljen, a svaki novi proizvod je nova *potencija* uzajamnog varanja i uzajamnog pljačkanja.«[7] Zadovoljenje potrebe, umesto da omogući potvrđivanje čovekove čovečne suštine, u kapitalističkim društveno-ekonomskim odnosima može se pojaviti i kao sredstvo obeščovečenja. Porast novih potreba uvećava moć kapitaliste nad onima u kojima se one rađaju. Zbog toga se kapitalističko društvo kao potrošačko društvo ne može ograničiti samo na proizvođenje roba kojima će se zadovoljiti *prirodne potrebe,* već stvara i proizvode čijom organizovanom ponudom će stvoriti i *veštačke potrebe.* Ovaj pravac razvoja kapitalističkog društva Marks je jasno nagovestio, pišući da »proširenje proizvoda i potreba djelomično postaje dovitljiv rob neljudskih, rafiniranih, neprirodnih i izmišljenih požuda...«[8] I u procesu koji se u tom društvu uspostavlja između potrebe i njenog zadovoljenja reprodukuju se odnosi otuđenja: »To otuđenje se djelomično pokazuje tako što na jednoj strani proizvodi rafiniranost potreba i njihovih sredstava, a na drugoj strani životinjsku podivljalost, potpunu, grubu, apstraktnu jednostavnost potrebe; ili, štoviše, samo ponovo proizvodi sebe sama u svom suprotnom značenju.«[9]

Kič i potrošačko društvo

Kič se razvija kao masovna pseudoumetnička pojava u potrošačkom društvu, kao jedan od njegovih efekata. Potrošačkog društva nema bez razvijenog industrijskog društva. Masovna potrošnja roba za tržište pretpostavlja ne samo umnožavanje postojećih potreba, već i ubrzano stvaranje novih potreba. Ovaj proces je protivrečan: on ima i pozitivnu i negativnu osnovu. Stvaranje novih autentičnih potreba, i sve što tome procesu doprinosi, obogaćuje ljudsko društvo i uvećava mogućnosti razvoja čovekovih moći. Međutim, sve nove potrebe nisu samim tim i autentične. Uz nove, javljaju se i veštačke potrebe. Štaviše, veštačke potrebe se stimulišu i zadovoljavaju češće nego autentične, jer za zadovoljavanje mnogih autentičnih potreba (među kojima su i umetničke) nije, po prirodi stvari, pogodna serijska, industrijska proizvodnja objekata kojima bi one mogle biti na kulturno adekvatan način zadovoljene.

Otkud potreba za razvojem veštačkih potreba? Ekspanzija proizvodnje dobara za masovnu potrošnju u razvijenim industrijskim društvima ostvarivana je brže od prirodnog rasta potreba.

[7] Karl Marks, *Rani radovi,* »Naprijed«, Zagreb, 1961, str. 253.
[8] Isto, str. 253.
[9] Isto, str. 254.

Digitized by Google

Zbog toga su takva društva (pre svega građanska) razvila složeni sistem stvaranja veštačkih potreba. U tom sistemu značajno mesto ima reklama realizovana preko sredstava masovne komunikacije.

Težnja za novim potrebama, kao osnova kupovine sve veće količine i sve šireg asortimana ponuđenih roba na tržištu, zadovoljava se prirodnim i veštačkim potrebama: za takav društveno-ekonomski mehanizam bitno je da se sprovede proces kupovine, da se proizvod na tržištu što je moguće pre zameni za novac. Kakvu će stvarnu funkciju taj proizvod imati u zadovoljenju potrebe, i kakav je kvalitet te potrebe — u takvom mehanizmu to je problem od drugostepenog značaja. Tržište prikriva razliku u kvalitetu obavljenog kulturnog čina: doživljaj primitivca i doživljaj kultivisanog čoveka izjednačeni su cenom dveju ulaznica. Kada se ima u vidu da je u takvom društveno-ekonomskom sistemu uspostavljen u osnovi isti odnos između autentičnih i veštačkih potreba, onda postaje razumljivije zašto se u okviru ekonomske stimulacije veštačkih potreba oslobađa prostor za to da veliki deo proizvoda kojima se one zadovoljavaju čini kič-produkcija.

Potrošački karakter zadovoljenja potreba

Kritika potrošačkog društva nije kritika materijalnog bogatstva. Materijalno bogatstvo omogućuje zadovoljavanje mnogih i raznovrsnih potreba javljajući se na taj način jednim od bitnih uslova celovitog razvoja ličnosti. Nije negativni faktor sâmo materijalno bogatstvo, već deformisani odnos prema njemu, bilo da je taj odnos društveni, ili individualni.

Potrošnja, kao oblik korišćenja predmeta na osnovu njegovog prisvajanja, postaje dominantni motiv koji pokreće tipičnog člana »potrošačkog društva«. Nije reč o bilo kom tipu zadovoljenja čovekovih potreba, nego o posebnom tipu, u okviru kojega zadovoljavanje potreba nije u prvom planu, nego je primaran sâm čin potrošnje, potrošnja kao javni, društveni čin. Sama potrošnja, kao i način na koji se ona ostvaruje, postaju jedan od osnovnih vidova socijalne promocije, indikator društvene vrednosti potrošača. Takvu potrošnju karakteriše nametljiva javnost njenog realizovanja, kao i veliki obim potrošnje skupe robe.

Razvijena potrošačka društva, kakvo je, pre svega, društvo Sjedinjenih Američkih Država, kao i društva Zapadne Nemačke, Japana, Francuske, dostigla su izuzetno visok stupanj proizvodnje najraznovrsnijih vidova ogromne količine roba i usavršila sisteme njihove ponude na tržištu. Obilje roba na tržištima tih zemalja objektivno predstavlja veliko civilizacijsko dostignuće, nezavisno od toga što u njegovoj osnovi stoje kapitalistički eksploatatorski odnosi. Racionalizacija prometa uslovila je nastanak velikih robnih kuća u svetu, kakve su na primer, *Galeri Lafajet* i *Prentan* u Parizu, *Marks i Spenser* u Londonu, *Upim* u Rimu, *Aleksanders*

Digitized by Google

u Njujorku, koje na jednom mestu nude veliku količinu raznovrsnih roba. Međutim, u izvesnom smislu njih nadmašuje novi *Iton centar* u Torontu, Kanada, koji na više nivoa sadrži veoma veliki broj raznovrsnih prodavnica i restorana, što obuhvata cele ulice, ali je sve to pod jednim krovom i aklimatizovano. Po svakom vremenu kupac, ili običan šetač, može ući u taj lavirint prodavnica i u njemu, ako želi, provesti ceo dan. Međutim, ni ovaj preskupi objekt nije izbegao kič: ispod visokog staklenog svoda *Iton centra* vise veštačke ptice raširenih krila, ukočene u svom lažnom letu nad glavama kupaca. Osim racionalizacije prometa, udeo u nastajanju ovih velikih tržnih centara, a posebno u njihovom unutrašnjem opremanju, imala je i potreba da se čin kupovine uzdigne na nivo oblika socijalne promocije kupaca. Tako mnoge od robnih kuća u svetu postaju blešteće javne prostorije, koje deluju ne samo poslovno, već i svečano, kao crkve.

Masovnost prodaje i kupovine roba doprinela je demokratskom karakteru velikih robnih kuća: u njima se na istom mestu stiču kupci različite kupovne moći i različitog socijalnog statusa. Poslednjih decenija došlo je do fizičkog izdvajanja kupaca veće kupovne moći: butici su, između ostalog, i izraz težnje za aristokratizovanjem potrošnje, potrebe elitnih potrošača da se izdvoje iz masa koje pune robne kuće i da svoju potrošačku socijalnu promociju ostvare u okviru sebi sličnih, po kupovnoj moći. Unikatnost proizvoda je vid zaštite elitnih potrošača od bilo kakve mogućnosti utapanja u potrošačku masu. Najveći deo kič-produkcije ostaje vezan za robne kuće, »buvlje« i druge pijace, jednom rečju — za demokratskije vidove robne razmene. Manji deo kič-produkcije postepeno se počeo useljavati i u elitne radnje, čineći specijalizovani kič za elitu. Tu, na primer, spadaju luksuzni upaljači, kožne kutije za pribor za brijanje, zlatne igle za kravate, razne modne sitnice i drugi skupi ukrasni predmeti.

Elitizacija potrošnje zahvata ne samo kapitalistička, nego i neka socijalistička društva, mada u manjoj meri. Gde god se formira značajnija diferencijacija društvenih slojeva prema kupovnoj moći — zakonito se javlja i težnja za aristokratizmom potrošnje. Težnja za izdvajanjem povlašćenih kupaca u situacijama nestašice ili nedovoljne snabdevenosti tržišta ispoljila se već u početnim fazama razvoja socijalističkih društava; o tome svedoče takozvani »diplomatski magacini« i druge prodavnice zatvorenog tipa, koje u nekima od socijalističkih zemalja i danas postoje.

Osnovni karakter potrošačkog tipa zadovoljenja potreba sastoji se u tome da sam proces potrošnje, nezavisno od kvaliteta potrebe koja se tim procesom zadovoljava, postaje osamostaljena vrednost, indikator društvene moći, dokaz prestiža i »uspeha u životu«. Važnije je, dakle, *kako* se ta potrošnja obavlja i *kolika* je ona, od toga — *kakva* je, i koje potrebe zadovoljava. Nametljivost, kao osnovna karakteristika takvog tipa potrošnje, posebno je naglašena kod onih društvenih slojeva koji imaju malograđanski mentalitet. Nametljivo razmetanje trošenjem najizrazitije je kod

Digitized by Google

skorojevića. Oni smatraju sva sredstva pogodnima da istaknu svoju novu materijalnu moć. Najpogodnije sredstvo je spektakularna potrošnja skupih roba. Kompleks nekadašnjeg siromaštva (koje je u mnogim porodicama trajalo generacijama) često se nastoji lečiti ekstremnim, rasipničkim trošenjem. To je karakteristika i jugoslovenske društvene sredine. U tome prednjače mnogi povratnici iz inostranstva, koji su tamo proveli na radu više godina i doneli znatne sume deviza. Oni najpre zidaju luksuzne kuće, ponekad i sa po petnaest soba, opremajući ih novim nameštajem i aparatima za domaćinstvo, ali nastavljaju da žive u starim kućama, u istom dvorištu. Neki od njih u nove jednospratnice ugrađuju luksuzne liftove, pa ih čak i menjaju ako ih sused nadmaši efektnijim rešenjem. Te kuće služe samo za pokazivanje; one su simboli materijalne moći. Materijalnu moć mogu simbolizovati ne samo kuće, već i grobnice. Sedamdesetih godina u jugoslovenskoj sredini uočena je i sledeća pojava: mnogi imućni ljudi grade na groblju, umesto grobnica, cele zgrade, u kojima drže nameštaj i aparate za domaćinstvo, u kojima jedu, piju i primaju goste u dane pomena pokojnicima. Ovu pojavu zabeležio je dokumentarni film Nikše Jovićevića *S one strane* (1981). Osim već tradicionalnog rasipanja novca po kafanama, skorojevići prave i rasipničke gozbe na svadbama. To ne čine samo bivši ekonomski emigranti, već i mnogi zemljoradnici koji štede godinama da bi u svadbu uložili velike sume novca potrebne da se ugosti više stotina zvanica. Zanimljivo je da se ovi vidovi neracionalne, ali spektakularne potrošnje, ponekad teško stečenih materijalnih sredstava, javljaju prvenstveno u sredinama u kojima još nisu iščezli svi elementi patrijarhalnog mentaliteta. Novac je i u toj sredini postao sredstvo kojim se izražava prestiž. Ali, iako je novac simbol moći, ugled se nastoji steći upravo njegovim javnim rasipanjem. Time se na neki način nadmašuje i obesmišljuje moć novca. Iako u ovim vidovima društvenog ponašanja ima mnogo elemenata kič-ponašanja, u njima se kriju i dublji slojevi protivrečnih ne samo ekonomskih, već i psihosocijalnih motivacija.

U razvijenim kapitalističkim zemljama nosioci finansijske moći se, uglavnom, ne razmeću svojim bogatstvom na ovakav način. Oni svoja bogatstva simbolično pokazuju, na primer, brilijantom na medaljonu supruge, koji vredi celo bogatstvo, ali ne javnim rasipničkim trošenjem.

U atmosferi koja stimuliše razmetanje obimom potrošnje, u sredini skorojevića koji, po pravilu, brzinu sa kojom su stekli bogatstva nisu usaglasili sa stepenom svoga kulturnog razvoja, kič-produkcija ima veoma povoljne uslove za plasman.

Kič i reifikacija

Buržoaska civilizacija je stvorila mnoge kulturne i umetničke vrednosti, koje čine nezamenljivi deo kulturne riznice čovečanstva. Ona je ostvarila celu jednu kulturnu revoluciju u odnosu na feu-

Digitized by Google

dalizam. Međutim, protivrečna suština buržoaskog društva sastoji se ne samo u tome što ono istovremeno sa autentičnom kulturom stimuliše i kič-produkciju, već što su u toj kič-produkciji izražene neke od bitnih karakteristika prirode građanskog društva. Iako kič-produkcija egzistira i u socijalističkim društvima, ona je u osnovi produkt buržoaske civilizacije.

Jedna od osnovnih karakteristika kapitalističkih društava je proces reifikacije (postvarivanja). Taj proces pretpostavlja povlašćeni odnos prema predmetu, predmetnosti, celokupnom predmetnom svetu. Odnos prema predmetu se postavlja ne samo vrednosno iznad odnosa prema drugom čoveku, već odnos prema predmetu određuje odnos prema drugom čoveku. Najzad, u određenom tipu predmeta je opredmećen osnovni društveni odnos, odnos između ljudi u procesu reprodukcije ljudskog društva: najpovlašćeniji među takvim predmetima je novac, ta »opšta roba«, kako ju je Marks sažeto definisao u *Kapitalu.* Bez povlašćenog odnosa prema predmetu nema ni kič-predmeta.

Hipertrofija vrednosti predmeta, isticanje vrednosti predmeta iznad vrednosti ljudskog odnosa, zasnivanje odnosa prema čoveku na odnosu prema predmetu — sve su to procesi uzrokovani postvarivanjem međuljudskih odnosa u kapitalističkoj robnoj proizvodnji. Oruđa za rad u kapitalizmu javljaju se radniku kao njemu tuđa, ali su ona istovremeno za njega i jedina sredstva za ostvarivanje egzistencije. Vrednost predmeta dobija za čoveka značenje koje za njega ima sama njegova egzistencija. Zavisnost čoveka od predmeta (oruđa za rad, novca) nameće da i odnos prema drugome čoveku bude istog kvaliteta, kao i odnos čoveka prema predmetu. Fetišizam predmetnog sveta skriva otuđenost međuljudskih odnosa. »... Određen društveni odnos među samim ljudima uzima za njih fantasmagoričan oblik odnosa među stvarima.«[10]

Iako je za prosečni građanski mentalitet vredni predmet simbol moći, ne vodi sâmo posedovanje svakog skupog predmeta obogaćenju egzistencije. Predmet se može posedovati a da se uopšte ne koristi. Mogućnost korišćenja može ostati sama sebi dovoljna. Ima slučajeva kada posedovanje predmeta koji može poslužiti kao simbol statusa zamenjuje i potiskuje u drugi plan njegovo korišćenje. Vlasnik skupocenog predmeta može ostati zadovoljan samim faktom posedovanja, pravom na korišćenje predmeta, a da ga nikada ne upotrebi. Tako, na primer, novi »mercedes« u blatnjavom dvorištu kuće povratnika iz Nemačke u nekom besputnom planinskom selu, dovučen tamo traktorom, primer je potiskivanja upotrebe predmeta u korist samog čina posedovanja. Ovakvih pojava je bilo u prvim fazama »automobilske revolucije« u našoj zemlji, dok u novije vreme, kada automobile poseduje relativno veliki broj građana, automobil gubi svojstvo toliko izazovnog i spektakularnog simbola materijalne moći. Ti simboli se, inače, menjaju. Neposredno posle rata takvim simbolom mogao je pos-

[10] Karl Marx, *Kapital,* tom I; K. Marx — F. Engels, *Dela,* tom 21, »Prosveta«, Beograd, 1974, str. 75.

Digitized by Google

tati i običan radio-aparat. Kasnije to postaju televizor, automobil, vikendica.

Umnožavanje posedovanih predmeta odgovara umnožavanju egzistencijalnih moći čoveka. Problem čini složenim to što određeni predmet zaista može predstavljati opredmećenje neke od čovekovih moći. Ali takvu funkciju predmet može imati samo kad se javlja kao sredstvo za određeno čovekovo samopotvrđivanje, a ne kad postane simbol posedovanja. U potrošačkim društvima posedovanje predmeta je dobilo funkciju cilja, zato što simbolizuje određene mogućnosti čovekovog samopotvrđivanja.

Najzad, neki od najdragocenijih predmeta se praktično i ne mogu *neposredno* koristiti za obogaćivanje čovekove egzistencije: na primer, posedovanje zlatnih poluga njihovom vlasniku može pružiti samo zadovoljstvo posmatranja koje se umnožava svešću o tome šta bi se sve pomoću toga zlata moglo kupiti ili učiniti. Zlatan nakit ponekad više fascinira simbolikom vrednosti nego estetskom funkcijom. Neki od najskupocenijih kamenova mogu se nositi samo u retkim prilikama, uz posebno obezbeđenje. Međutim, imitiranje ovog napora da se skupo udruži sa lepim nije promaklo kiču. Nakit od jeftinog stakla napadno imitira oblik, sjaj i obilje kraljevskih ogrlica. Njegov prenaglašeni bljesak treba da dočara sjaj pravog brilijanta, a obilje formi i mnoštvo komadića stakla treba da stvore iluziju rasipničkog bogatstva. Tako je kič-nakit na vašarištima i buvljim pijacama demokratizovao pravo na imitaciju kraljevskih bogatstava.

Kič-predmet

Nije slučajno što se najuspešnije analize kiča bave kič-predmetom. Iako se u teoriji kiča već odavno piše i o kič-odnosu, kič-doživljaju, kič-čoveku, pa i kič-kiču, fenomen kiča je najevidentniji na kič-predmetu. Jednu od takvih analiza dao je i Abraham Mol u knjizi *Kič, umetnost sreće*. Mol polazi od konstatacije da je čovek okružen veštačkom sredinom, koja je društveni produkt. Čovek od stvari pravi predmete. Predmeti su sve ono što je čovek načinio od stvari koje nalazi u prirodi. »Priroda više nije prirodna«, zaključuje Mol.[11] Za Mola »kič je odnos između čoveka i stvari«.[12] Zbog toga Mol ispituje različite odnose čoveka prema stvarima, da bi utvrdio koji je od tih odnosa »kič-odnos«.

Opisaćemo tri karakteristična kič-predmeta.

Prvi je suvenir — pepeljara, načinjena u obliku ženskih nogu između kojih se stavlja cigareta koju treba ugasiti. Ovo ne samo neadekvatno, već i apsurdno povezivanje određene beznačajne praktične funkcije (gašenje cigareta) sa prizorom koji asocira na seksualni akt svedoči o izrazitom neskladu između funkcije predmeta i značenja koje sugeriše oblik predmeta. Osim toga,

[11] A. Mol, isto, str. 40.
[12] Isto, str. 59.

Digitized by Google

predmet otelovljuje banalnu metaforu: gašenje strasti; kao što se gasi cigareta u pepeljari, tako se gasi i muška strast između ženskih nogu.

Drugi kič-predmet je igračka — raspeće na točkićima. U ovom kič-predmetu, čiji proizvođač teži da uključi religijsku propagandu u dečju igru, postiže se efekt obrnut od onoga kojem se težilo. Ne samo da se iskrivljuje osnovna funkcija igračke, već se i nehotice profaniše i karikira religijski mit o raspeću. Tako se ne postiže ni nameravani religijski efekt, a remeti se naivnost i spontanost dečje igre.

Dok se prethodna dva primera mogu naći u Molovoj knjizi, ovaj treći smo mi otkrili na Vukovom saboru u Tršiću. Reč je o hemijskoj olovci koja na svome vrhu ima glavu Vuka Karadžića. Ovo sredstvo za pisanje dovodi se u apsurdni odnos sa asocijacijama na kulturno-prosvetnu ulogu Vukovu. »Ideologija« ovog kič-predmeta mogla bi se izraziti sledećim rečima: pišemo samim Vukom Karadžićem. Vuk u ruci podseća na svoju istorijsku misiju prilikom ispisivanja svakog slova. Sve to uz komičan efekt koji proističe iz toga što Vukova realistički urađena, ali umanjena glava deluje kao da je izrasla iz te olovke, sa kojom su mu stopljeni telo i noge. U ovoj vrsti kič-predmeta se bukvalno opredmećuju neke ne samo opšte poznate, već najčešće i banalne ideje, i to tako da budu već na prvi pogled prepoznatljive i neukom posmatraču. Kič-predmet nikada ne postavlja pred posmatrača složen zadatak. On mu sa jednostavnim zadatkom odmah nudi i banalno rešenje.

Kič u arhitekturi

Kič u arhitekturi ima mnogo štetnije efekte nego što se to na prvi pogled može pretpostaviti. Sama činjenica da velike građevine ili njihovi kompleksi predstavljaju dugotrajni okvir čovekovog života, koji, kao određena konstanta, prati cele generacije, daje prisustvu kiča u njima poseban smisao. Dok se oni koji nisu konsumenti kiča mogu jednostavno osloboditi njegovog uticaja kada se on javlja u drugim oblicima, dotle su u slučajevima kič-arhitekture svi koji žive u tom arhitektonskom prostoru prinuđeni da trpe njegov uticaj. Kič-arhitektura predstavlja trajno i neotklonjivo nasilje nad kultivisanim ukusom. Osim toga, kič-arhitektura pretpostavlja ulaganje velikih materijalnih sredstava. Najzad, kič u arhitekturi, uglavnom, ne nastaje kao svesna tendencija, kao proizvod namere da se stvori kič. Kič se tu, mahom, naknadno prepoznaje.

Dva karakteristična indikatora kiča u arhitekturi su *gigantizam* i *gomilanje elemenata.* Međutim, problem čini složenijim to što su ova dva faktora prisutna i u mnogim vrednim delima arhitekture tokom istorije. Prema tome, nije dovoljno utvrditi postojanje ova dva faktora da bi se određeno arhitektonsko delo pro-

Digitized by Google

glasilo kičem. Potrebno je otkriti način postojanja ova dva faktora u određenom arhitektonskom delu, njihovo mesto u njegovoj strukturi, kao i odnos sa ostalim njenim elementima i celinom dela. Kič-organizacija elemenata arhitektonskog dela javlja se u sledećim slučajevima: ako je odnos među elementima arhitektonskog dela uspostavljen *proizvoljno;* ako je taj odnos mehanički podređen nekoj funkciji koja je za suštinu arhitektonskog dela *spoljašnja,* koja mu je nametnuta, a ipak se pojavljuje kao organizujuće središte njegovih elemenata. Tako dolazi i do nemotivisanog zamenjivanja dimenzija: prevelikog premalenim, i obrnuto. Oblici kojima prirodno odgovaraju velike dimenzije grade se u minijaturi, a oblici kojima odgovaraju minijaturne dimenzije daju se u gigantskim razmerama. Ovaj princip kič-produkcije važi ne samo u arhitekturi, već i u svim likovnim umetnostima.

Gigantizam i gomilanje u arhitekturi su i socijalno uslovljeni.

Gigantizam u arhitekturi ima funkciju naglašavanja moći određene socijalne, ideološke ili religijske strukture, koja je vladajuća u društvenoistorijskom kontekstu u kojem se takav tip građenja javlja. Tako, na primer, piramide, te fascinantne grobnice faraona, koje su trebale da ih učine besmrtnima, ostavljale su smrtnike u stavu poniznog divljenja. Gotika srednjovekovnih crkava trebalo je da simbolizuje stremljenje ka bogu. To stremljenje, na taj način opredmećeno, ostavljalo je utisak veličine, moći, ugrožavalo je i činilo još manjim pojedinca (podanika ili vernika) u podnožju građevina. Gigantizam u arhitekturi, po pravilu, ima u osnovi tu ideološku funkciju: da pojedinca dovede u poziciju da naglašeno oseti svoju beznačajnost pred ovom simbolizovanom moći religije, države ili bilo koje druge vlasti, materijalne ili duhovne.

Gigantizam je karakterisao i arhitekturu nacističke Nemačke. Velike dimenzije i »večni« materijali (granit i mermer) trebalo je da simbolizuju moć režima i njegovu pretenziju na »večnost«.

Gomilanje elemenata odgovara i jednoj od osnovnih karakteristika potrošačkog društva: društveno-ekonomskoj stimulaciji gomilanja materijalizovanih, opredmećenih vrednosti. Potreba za bogaćenjem je sistem motivacija na koji se kapitalizam oslanja svojom suštinom. Bogaćenje proizvoda elementima, nesrazmerno, neograničeno i neograničavano — u suštini je i velikog dela kič-produkcije. Princip gomilanja elemenata ispoljava se i u tome što kič-produktor izbegava prazne površine. Kič-slike, kič-dekoracije, kič-nameštaj, kič-enterijer, kič-garderoba, kič-fasada zgrade, po pravilu, pretrpani su elementima, bojama, linijama.

Određeni socijalno-ekonomski i psihološki razlozi javljaju se kao pogodni kontekst za nastanak kič-arhitekture. Pokazaćemo to na primeru nastanka određene varijante kiča u arhitekturi Njujorka, o kojoj piše Abraham Mol, oslanjajući se na analizu Brusa Gofa.[13] Bogatstvo stilova u arhitekturi njujorških oblakodera nije

[13] Isto, str. 124—126.

Digitized by Google

bilo uslovljeno estetskim razlozima, već isključivo težnjom finansijera da, u konkurenciji sa drugim milionerima, bogatstvom stilova vizuelno što neposrednije simbolišu svoju materijalnu moć. Što je investitor bio bogatiji — zahtevao je od arhitekte da u njegov oblakoder ugradi više stilova. Fasade palata su ukrašavane stubovima uzetim iz antičke grčke arhitekture, tako da je jedan sprat imao stubove u dorskom stilu, drugi — u jonskom, a treći — u korintskom. Krajem 19. i početkom 20. veka počelo je korišćenje i gotskog stila u gradnji oblakodera. Pri tom se u određenoj fazi na fasadi, pa i u strukturi zgrade, gomilaju elementi koji ne samo da nisu estetski funkcionalni, već su i, sa stanovišta statike zgrade, sasvim nekorisni. Poslednjih decenija, međutim, estetski razlozi imaju mnogo više mesta u arhitektonskim rešenjima novih njujorških oblakodera nego u prvim fazama izgradnje Menhetna. To čini mnoge od novijih kolosa od betona i stakla izvanredno impozantnima. Ta su zdanja raznolika, a različite nijanse i oblici njihovih staklenih površina pružaju za vreme sunčanih predvečerja uzbudljiv likovni doživljaj.

Podsetimo i na elemente kič-gotike u arhitekturi nekih socijalističkih zemalja. U tom su smislu karakteristične kule izgrađene po istom kalupu, u vreme staljinizma u Sovjetskom Savezu, rasejane po Moskvi, a jedna takva je izgrađena i u centru Varšave: Palata kulture. Reč je o zgradama onog tipa u kojoj je smešten Univerzitet Lomonosova u Moskvi. One imaju veliku kvadratnu osnovu, na čijim uglovima su četiri zaoštrene kule, a peta, najviša, koja njima dominira, nalazi se u centru toga kvadrata. Naglašavanjem gromadnosti celog zdanja, širine osnove i visine vertikala koje, sužavajući se, streme ka nebu kao gotske crkve, simboliše se na grubo očigledan način težnja ka moći i napretku. Elementi kiča se sastoje upravo u tome što oblik tih kula nije motivisan arhitektonskom funkcionalnošću, ili nekim drugim razlozima koji racionalno proističu iz te funkcionalnosti, već težnjom da se u arhitektonskim oblicima što neposrednije simbolišu određeni ideološki sadržaji.

Dok je izgradnja njujorških oblakodera u početku bila ekonomski uslovljena skupoćom gradskog zemljišta na ostrvu Menhetn, oblakodere ubrzo prestaju da grade samo iz tih razloga; oni se podižu i tamo gde je bilo dovoljno praznog prostora, a ne samo u gradskim centrima, uvek ostajući simboli iskazivanja finansijske moći. Međutim, osim oblakodera, urbanizam našega veka karakterišu i soliteri, koji, kao tip građevine, postaju opšte mesto savremene arhitekture. Dok su njujorški oblakoderi građeni pretežno kao poslovne prostorije, soliteri su namenjeni stanovanju. I tu počinje drama savremenog urbanizovanog čoveka, koji mora postati stanar solitera. Stanari solitera prinuđeni su na preveliku prostornu i fizičku bliskost sa masom svojih sugrađana. Stanari solitera nemaju mogućnost da biraju vreme, obim i način svojih kontakata sa drugim ljudima, kao što to mogu stanari malih porodičnih zgrada, okruženih zelenilom. Stanari solitera se jedni dru-

Digitized by Google

gima danonoćno nameću bukom, glasovima, smehom, plačem, svađama, veseljima, šumovima iz kupatila i vecea, sa strane, odozdo i odozgo, kroz tanke betonske zidove, tavanice i podove, kojima su okruženi, u liftovima, na stepeništu, na pretrpanim parkinzima. U takvoj nametnutoj fizičkoj bliskosti — usamljenost je još beznadnija i neurotičnija.

Izgradnja solitera se i u jugoslovenskoj sredini dugo branila isticanjem njihove ekonomičnosti i racionalnosti, uprkos očiglednо nehumanim uslovima života u tim kulama od betona. Međutim, nove računice su pokazale da gradnja stambenih solitera nije u svim uslovima ekonomičnija od građenja niskih zgrada.[14] Osim toga, problemi pred kojima su se neki soliteri našli pokazali su se teško rešivima u uslovima našeg tehničkog i ekonomskog standarda. Dvadesetosmospratne zgrade nazvane »Kapija Beograda« na Konjarniku u slučaju kvara struje ostaju i bez liftova i bez vode. Liftovi se kvare često, a pritisak vode je nedovoljan. Živeti na njihovim višim spratovima predstavlja ponekad pravu avanturu.

Arhitektura stakla i betona sredinom našeg veka postaje manirizovana. Učinila je da u velikom broju gradova u različitim krajevima sveta nove gradske četvrti liče jedna na drugu, kao i većina ostalih serijskih proizvoda. Zgrade kao kutije šibica, poređane u vojnički pravilnim redovima, svojim mestom i odnosima u prostoru sugerišu odsustvo individualnosti, siromaštvo disciplinovane otuđenosti gradskog života. One su produkt serijske proizvodnje otuđenja nastalog u uslovima otuđenog rada. To je arhitektura za mase. Nije slučajno što većina pripadnika vladajućih klasa i ljudi višeg materijalnog standarda u svim savremenim društvima živi u porodičnim zgradama okruženim zelenilom, u kojima se ne samo neguje kontakt s prirodom, već se izbegavaju fizički aspekti prinudne bliskosti sa masom sugrađana, na koju su stanovnici solitera prinuđeni.

Manirizam solitera predstavlja jedan od osnovnih elemenata kiča u savremenom urbanizmu. I socijalistička društva, pa i jugoslovensko, na ovaj način ponavljaju greške velikih gradova u kapitalističkim zemljama. U istorijskoj situaciji u kojoj većina socijalističkih zemalja nije dostigla razvijene kapitalističke zemlje u svim komponentama standarda urbanog života, potreba za dostizanjem njihovog standarda zadovoljava se linijom manjeg otpora na nivou prostog kopiranja njihovih rešenja. Takvo kopiranje uključuje i ponavljanje grešaka. Malograđanski mentalitet, koji uspešno opstaje i u velikim gradovima, može biti u osnovi isti i u kapitalističkom i u socijalističkom sistemu. Takvom mentalitetu je bliska težnja da se snaga društvenog sistema što bukvalnije vizuelno izrazi u prostoru — veličinom građevina, a ideološko jedinstvo nacije — njihovom tipizacijom.

[14] Mirjana Kuburović, *Stambeni giganti — najskuplji*, »Politika«, 19. januar 1981, str. 7.

Digitized by Google

Kič u slikarstvu i u skulpturi

U kič-slikarstvu karakteristična je dominacija ružičastog. Značajno je da je ružičasta boja dominantna u dva po sadržaju sasvim suprotna tipa slikarstva. Prvo je takozvano »staklorezačko slikarstvo« (koje se može naći u staklarskim radnjama), u kojem se javljaju određeni tematski stereotipi, među kojima dominiraju ružičasti anđeli i ružičaste devojke. Nevinost tih devojaka naglašena je belim velovima. Belo je u takvom likovnom kontekstu isključivi simbol fizičke i moralne čistote. Osim toga, prisustvo te nevinosti označeno je i stidljivim položajem ruke, koja pokriva u dnu trbuha mesto koje je »najugroženije«, i istovremeno skreće pažnju na njega. Drugi, po sadržaju suprotan, tip slikarstva je slikarstvo »socijalističkog realizma« staljinističke faze (Gerasimov i drugi). Ružičasta boja, kao simbol čednosti u »staklorezačkom slikarstvu« — u slikarstvu »socijalističkog realizma« postaje boja ideološki programiranog optimizma. I ovaj ideološki uslovljeni likovni kič ima određene tematske stereotipe. U njemu dominiraju prizori snažnih, mišićavih radnika, ili zemljoradnika i prsatih radnica, ili zemljoradnica. Oni su uvek u prvom planu slike, i drže srp, čekić i ostala oruđa za rad, kojima su simbolizovana sva ostala oruđa za rad. Oni su nasmejani, pogled im je jasan i pomalo neljudski. To su ljudi sa licima bez duša, očigledno apersonalizovani. Njihova je koža ružičasta, zato da bi napadno simbolizovala njihovo besprekorno fizičko zdravlje. Iza njih, u pozadini, vidi se gradilište. Iza svega toga — sunce koje se rađa, nipošto sunce koje zalazi!

Nije slučajno što je i fašističko kič-slikarstvo u hitlerovskoj Nemačkoj negovalo u osnovi sličan tematski stereotip: ljudi fizički moćni, sa licima bez duše, koji treba da vladaju bez emocija.

Apersonalizacija ovih likova kič-slikarstva nije slučajna. Totalitarni režimi ne podnose individualnost. Težnja ka razlikovanju u načelu izaziva u takvim društvima sumnju. Takva težnja uvek može značiti odstupanje od nametnutog obrasca. Ona objektivno vodi labavljenju ideološke monolitnosti.

Nacistički ideolozi su smatrali da je vajarstvo važnije od slikarstva. Vajarstvo je, po njima, umetnost dvadesetog veka. Zbog toga je vajarstvo bilo i ideološki privilegovano. Ono treba da afirmiše mit muškosti, vojničke snage i rasne čistote. Njegova glavna tema »bili su aktovi, figure ratnika i vojnika na grobnicama u posvećenim dvoranama, portreti političkog vođe, generala i gauleitera«.[15] Tema »natčoveka« bila je dominantna. Izgrađen je »stereotip pobjedničkog lica«.[16]

Slikarstvo je u nacizmu u većoj meri vezano za prikaz ženskog akta, koji je u funkciji mita o proizvođenju rasno čistih

[15] Vera Horvat Pintarič, *Od kiča do vječnosti*, Naklada CDD, Zagreb, 1979, str. 104.
[16] Isto, str. 109.

Digitized by Google

arijevaca. Slikarstvo je trebalo da predstavi prototip žena koje rađaju nadljude. Na licima i figurama tih žena nema ni duha, ni prave ženstvenosti. One su ukočene u svojoj veštačkoj ideološko-biološkoj ulozi. One nisu ličnosti. Nisu čak ni subjekti u pravom smislu reči. One su objekti, izabrani objekti za ideološki programiranu reprodukciju. Najveći deo toga slikarstva čini tipičan ideološki kič.

Kič i šund u filmu

Izvesni filmski žanrovi pokazali su se posebno pogodnima za razvoj kiča i šunda.

Kič se veoma često javlja u melodrami klasične holivudske produkcije, kao i u muzičkom filmu. Američki vestern je postepeno presađen na evropsko tle, gde se degeneriše u italijanskoj produkciji takozvanih »špageti-vesterna«, u kojima su česta kič-rešenja. Kriminalistički žanr, posebno donji vrednosni nivo njegove serijske produkcije, vrvi od kiča. Pri tom se na nivo, šunda, po pravilu, svodi »krimić« honkonške serijske produkcije, gde se insistira na prizorima brutalnog nasilja uz usavršene efekte šoka. Efekti šoka neguju se i u filmovima »strave i užasa«, u kojima sve češće ima više šunda nego kiča. Šablonizovana dramaturgija lošeg stripa često karakteriše i filmove naučne fantastike.

Ima slučajeva da produkcije pojedinih zemalja izgrade i neguju ceo sistem kič-efekata: takav je slučaj sa ogromnom indijskom produkcijom, u kojoj dominira kič melodramatičnosti i šablonizovanog preplitanja dobra i zla, koji se, po pravilu, javljaju u svojim ekstremima. Filmovi koji traju više časova, ispunjeni pesmom i igrom, koji smenjuju komično naglašavane patnje glavnih junaka, imaju lako predvidljivu radnju i detinjastu dramaturgiju. Kič-efekti u njima sastoje se upravo od ove banalne površnosti sa kojom se grade likovi i odnosi među njima. Sreća je sladunjava, a nesreća karikirana. Dobro je detinjasto, a zlo komično. Ovi filmovi vrše osobenu funkciju u društvu u kojem milioni ljudi žive bez stanova, posla i stalnih prihoda; film je za njih pravi veštački raj, jedino bekstvo od stvarnosti, i zato filmske projekcije moraju trajati što duže. Kič-efekti su u ovom slučaju strogo prilagođeni nivou svesti i potrebama ovih neprosvećenih masa.

Posebno privilegovana sfera kiča i šunda je filmska porno-reprodukcija. Ona se kreće od estetizovane »meke« pornografije tipa *Emanuele* Džasta Džekina, preko šunda »tvrde« pornografije, u kojoj se u gro-planu prikazuje funkcionisanje polnih organa u toku seksualnog akta, sve do pornofilmova sa decom kao protagonistima, ili onih u kojima su životinje i ljudi — seksualni partneri, ili onih u kojima su snimljeni seksualni zločini sadomazohista. Iako je ova oblast kiča i šunda izuzetno razgranata, mi se ovde

Digitized by Google

nećemo opširnije njome baviti, jer smo to učinili u jednoj posebnoj knjizi.[17]

Kiča ima i u jugoslovenskoj filmskoj produkciji. U jugoslovenskim filmovima ima više pojedinih kič-rešenja unutar filma nego čistih kič-proizvoda u celini. Jedan od razloga što je to tako sastoji se i u tome što je jugoslovenska filmska produkcija relativno mala i što ne uspeva da ostvari potpunu autoreprodukciju na tržištu. Male produkcije i nedovoljna tržišta nisu pogodna osnova za razvoj kiča i šunda, koji teže ka velikim serijama i velikim tržištima.

Već od prvih faza razvoja jugoslovenskog filma u njemu su se mogli prepoznati određeni sadržinsko-tematski stereotipi koji imaju kičerske karakteristike. Takva je, na primer, bila i shematizacija likova u filmovima na temu NOB-a: dobri partizani i zli neprijatelji. Međutim, najviše kičerskih karakteristika ima jugoslovenska filmska komedija.

*

Razvoj kiča može se pratiti u svim umetnostima. U ovom tekstu nismo pretendovali na to da damo potpunu analizu ovog fenomena, kojim smo se do sada bavili u više navrata.[18]

Tri primedbe Abrahamu Molu

U izuzetno zanimljivoj i inspirativnoj knjizi Abrahama Mola *Kič, umetnost sreće,* iz koje smo naveli neke stavove, bez namere da je ovde u celosti prikažemo, našli smo i tri značajna razloga za neslaganje. S obzirom na to da diskusija sa tri njegova za nas neprihvatljiva rešenja zadire u neke suštinske komponente ove pseudoumetničke pojave, mi ćemo je ovde sažeto izložiti.

1. Prva primedba odnosi se na preširoko značenje koje Mol daje pojmu kiča. U njegovom shvatanju taj pojam dobija svojstvo univerzalnog atributa, koji se može dati gotovo svakoj pojavi. Mol piše o »kič-predmetu«, »kič-stavu«, »kič-odnosu«, »kič-nagonu«, »kič-okruženju«, »kič-stilu«, »kič-epohi«, »kič-doživljaju«, »kič-etici«, »kič-čoveku«, pa i »kič-kiču«. »Sve može biti nosilac kiča«, tvrdi Mol.[19] Ako je istina da se preusko značenje pojma kič pokazalo nedovoljnim, onda je nesumnjivo i da se preširoko značenje toga pojma pokazalo neupotrebljivim. Ako je kič potencijalni atribut svega postojećeg u ljudskom društvu, onda on ne samo da prevazilazi sferu umetnosti, već gubi svoju specifičnu

[17] Dr Milan Ranković, *Seksualnost na filmu i pornografija,* »Prosveta« i Institut za film, Beograd, 1982.

[18] Posebno skrećemo pažnju na poglavlja »Osnove i oblici šunda« i »Avangarda i kič« iz knjige *Kultura i nekultura,* »Vuk Karadžić«, Beograd, 1974, str. 155—190.

[19] A. Mol, isto, str. 39.

Digitized by Google

različitost u odnosu na ostale pojave u društvu. Ovo preširoko određenje onemogućuje preciznu društvenoistorijsku artikulaciju kiča, kao pseudoumetničke pojave nastale najvećim delom u periodu uspona građanskih društava, razvijane i održavane u svim tipovima potrošačkih društava, pa i u onim društvima koja nisu u potpunosti potrošačka, mada imaju neke njihove elemente (tu spadaju i neka socijalistička društva).[20]

2. Neodrživo je Molovo tvrđenje da kič ima duboku pedagošku funkciju, u smislu formiranja dobrog ukusa. »Da bi se došlo do »dobrog ukusa«, najjednostavniji put vodi kroz »loš ukus« «, smatra Mol.[21] Kič-okolinu on naziva »strpljivim učiteljem«.[22] Za njega je prolazak kroz loš ukus — uslov sticanja dobrog ukusa. Ovu misao Mol ponavlja i u zaključku, što znači da na njoj insistira: »Kič-odnos, i umetnost koja iz njega proizlazi, duboko je i prirodno pedagoški. Dobar ukus se stvara u okviru društva protiv, kroz i pomoću lošeg ukusa . . . «[23] Tvrdeći ovo, Mol gubi iz vida da stalno kič-okruženje može i učvrstiti loš ukus, konzervirati ga u nekultivisanom i neobrazovanom pojedincu i učiniti ga trajnim obeležjem njegove ličnosti. Osim toga, ovo Molovo tvrđenje pretpostavlja da se do dobrog ukusa dolazi automatskim pročišćavanjem, koje se obavlja samim kontaktom sa kičem. Kič-odnos je »prirodno pedagoški«, smatra Mol. Iz toga proističe da kič-odnos sâm dovodi do sopstvene negacije. Kad bi bilo tako, kič bi već odavno iščezao. Smatramo da će pre doći do dobrog ukusa onaj ko izbegava kič-odnos i kič-okruženje nego onaj ko teži dobrom ukusu gušeći se u lošem. Dobar ukus se razvija u složenom odnosu koji pretpostavlja kontakte sa vrednostima, a ne sa pseudovrednostima. Ako pojedinac nema kontakt sa vrednostima, on ne može u sebi konstituisati protivstav kiču. Kič može poslužiti u svrhu razvoja dobrog ukusa samo pod uslovom da se upotrebi kao sredstvo koje vaspitač, kao kontrast, suprotstavlja određenoj vrednosti, da bi se onda jasnije sagledale i dublje doživele osnovne komponente te vrednosti.

3. Na jednom mestu svoje knjige Mol nastoji da veliku popularnost određenog umetničkog dela poveže sa kičem kao faktorom koji tu popularnost uslovljava, tako da prevelika popularnost dela postaje indikator elemenata kiča u njemu. Polazeći od

---

[20] Karakteristično je da se u inače retkim razmatranjima sovjetskih teoretičara koja se odnose na kič i šund ova pojava izučava isključivo na primjerima kapitalističkih društava. Na osnovu većine tih analiza moglo bi se zaključiti da takvih pojava nema u socijalizmu. Takav pristup ima i E. N. Karceva, koja u knjizi *Kič ili slavljenje banalnosti* (»Iskusstvo«, Moskva, 1977) zaključuje da »kičersko saznanje i kičerski ukus postaju preovlađujući, pre svega, u onim zemljama Zapada u kojima postoje stare, reklo bi se neuništive kulturne tradicije« (str. 153). Prema Karcevoj, »autentična kultura na Zapadu je ozbiljno ugrožena« (str. 158).

[21] A. Mol, isto, str. 98.

[22] Isto, str. 103.

[23] Isto, str. 234.

Digitized by Google

jednog istraživanja koje je u Nemačkoj utvrdilo listu popularnosti kompozitora klasične muzike, na kojoj je Mocart nadmoćno prvi, Mol postavlja sledeće sugestivno pitanje: »Nije li Mocart izvesni element kiča samim tim što je njegova Mala noćna muzika popularna?«[24] Iako je tačno da su mnogi kič-proizvodi veoma popularni, iz toga ne sledi zaključak da je popularnost određenog dela indikator kič-elemenata u njemu. Popularnost istog umetničkog dela može biti promenljiva u različitim društvima i vremenima. Ona zavisi od niza socijalnoestetskih činilaca. Iz toga se ne bi moglo zaključiti da određeno delo čas gubi, čas dobija elemente kiča.

Završne napomene

Pojave kiča i šunda prate, posebno u socijalističkim društvima, naizmenični talasi preuveličavanja i minimiziranja njihovih negativnih efekata.

Preuveličavanje negativnih efekata ovih pseudoumetničkih pojava dovodi do toga da u pojedinim napisima i diskusijama ove pojave dobijaju apokaliptične dimenzije. Iako kič i šund zaista ugrožavaju kulturu i umetnost, oni je ne ugrožavaju u toj meri i na taj način kao što to nastoje da predstave nepomirljivi kičofobi.

Kičofili, međutim, do te mere umanjuju antikulturnu funkciju šunda i kiča da ponekad nastoje ne samo da ovu pseudokulturnu pojavu predstave kao legitimnog predstavnika masovne kulture, već i da je glorifikuju.

Preuveličavanje negativnih efekata kiča i šunda vodi ka »pogromaškim« kampanjama, koje su, ponekad, u funkciji šire hajke na slobodu umetničkog stvaranja, što daje povod kičofilima da *svaki* napad na kič predstave kao napad na slobodu stvaralaštva uopšte.

Minimiziranje negativnih efekata kiča i šunda širom otvara vrata tržišnoj stihiji u sferi kulturnoumetničkih delatnosti, objektivno destimuliše društvenu brigu za negovanje kulturnih vrednosti, olakšava bogaćenje nosiocima kič-produkcije, doprinosi konzerviranju lošeg ukusa i prepušta kulturnoumetničke vrednosti samima sebi. Praksa ne samo kapitalističkih, već i socijalističkih zemalja je pokazala da se na tržištu ne mogu materijalno autoreprodukovati mnoge od kulturnoumetničkih delatnosti, koje dostižu najviše vrednosti.[25] Potpuno prepuštanje celokupne kulture tržištu, čemu objektivno teži glorifikacija kiča, dovelo bi do gašenja niza umetničkih delatnosti.

Međutim, negativni efekti kiča i šunda niti su toliko veliki da mogu radikalno ugroziti kulturu jednog društva, niti su toliko

[24] Isto, str. 145.

[25] Dr Milan Ranković, *Kultura i tržište*, »Privredni pregled«, Beograd, 1978.

Digitized by Google

beznačajni da protiv njih ne treba voditi društvenu akciju. Bitno je da su ti efekti ne samo različiti, već i promenljivi, i to ne samo u raznim društvima, već i u jednom istom društvu. Menjaju se i vrste štete koje može naneti ovaj pseudoumetnički fenomen, i nivoi na kojima se ona ostvaruje. Veća je, na primer, šteta koju nanosi kič arhitekture, koja nasilno određuje neadekvatni odnos čoveka prema njegovom egzistencijalnom prostoru, nego šteta od kič-suvenira. S druge strane, veća je šteta od kiča i šunda u kulturno manje razvijenim sredinama nego u kulturno razvijenijima, u kojima je autentični odnos prema kulturnim vrednostima već učvršćen.

Kič i šund su pojave složeno strukturisane. Negativni efekti kiča i šunda moraju se posmatrati u skladu sa složenom strukturom svakog društva, ali i sa njihovom sopstvenom složenom strukturom. Jednostrane pozicije kičofoba i kičofila, svaka sa svoje strane, jednako doprinose zamagljivanju prave prirode negativnih efekata kiča i šunda. Sa njihovih pozicija ta se negativnost pretvara u apstraktno praznu kategoriju, bez konkretne društveno-istorijske sadržine, jer se ne sagledava ni u odnosu prema vrsti kiča, ni prema karakteristikama društvenog sloja na koji kič deluje. A samo se na taj način ta negativnost može zaista odrediti.

Digitized by Google

Rikard Štajner

Kritika teorija o konvergentnom razvoju suvremenih društava*

Dok je kapitalizam predstavljao dominantnu društveno-ekonomsku formaciju u svjetskim razmjerama, ekonomska teorija koja ga je prihvaćala kao jedinu soluciju i nastojala perpetuirati, bavila se istraživanjem njegovih zakonitosti i otklanjanjem diskontinuiteta i povremenih kriza s njegovih putanja. Građanske teorije su pri tome uočavale i isticale potrebu evolutivnih promjena i prilagođavanja kapitalizma, ali su ostale isključive i potpuno odbojne kada je marksizam naučno argumentirao historijski, dakle, neizbježno prolazni karakter kapitalističkih i nastajanje socijalističkih odnosa proizvodnje.

U doba pojave i prvih decenija stvarne egzistencije socijalizma, u početnoj slabašnosti i izoliranosti njegove ekonomije, građanske teorije su nastojale da nalaze potvrdu vlastitih teza, ne samo o trajnoj vitalnosti svjetskog kapitalističkog sistema, nego i o incidentnom karakteru socijalističkog ekonomskog eksperimenta, nepostojanju njegove životne snage i perspektive.

U novijoj fazi, kad se kapitalizam razvio u neslućenim razmjerama, ali i socijalizam postao svjetski proces, razrastajući i u nespornu ekonomsku snagu, došlo je do paradoksalnog zaokreta:

---

* Poglavlje iz treće knjige analiza i teorija suvremenih kriza *Kriza 3*, koja uskoro izlazi u izdanju »Globusa« i Ekonomskog instituta — Zagreb, »Cankarjeve založbe« — Ljubljana i »Komunista« — Skoplje.

Digitized by Google

uporedo s pojačanim ignoriranjem socijalističkih ekonomskih formacija, uz dokazivanje potpune superiornosti kapitalističkog načina privređivanja, pojavljuju se i nove građanske teorije i škole, otkrivajući sličnosti u oba sistema, i/ili tvrdeći čak da se oni razvijaju konvergentno, približavajući se, uz tendenciju da se vremenom u osnovi identificiraju.

To nailazi na oštro i gotovo zaprepašteno protivljenje oficijalizirane teorijske misli u nekim socijalističkim zemljama, iako tu i tamo već i s nijansiranijim reakcijama.

Kao što često biva, ovaj dio suvremene marksističke nauke simplificira genezu, motive i suštinu i ovih građanskih hipoteza, pa zato i ostaje bez dublje analize, kompletnijih argumenata i slojevitijih zaključaka.

Međutim, iz historije ekonomske misli znamo da razmišljanja i obrti ovog tipa nastaju kao odraz i posljedica značajnih i burnih procesa. U sadašnjoj konstelaciji, jedna suvremena naučna grana, impresionirana teško dokučivom brzinom progresa, nastoji da futurološkim metodama pronikne u tehnički, demografski i drugi razvoj čovječanstva i posljedice toga u narednim decenijima. Paralelno s tim javljaju se spomenuta istraživanja razvoja i budućnosti modernih društava, koja u jednom dijelu građanske ekonomske nauke rezultiraju teorijama konvergentnosti, a u srodnom vidu teorijama industrijskih društava.

Otud ove nove teorijske tendencije zaslužuju određenu pažnju, već i kao jedan od mogućih povoda za razmišljanje o suvremenim i daljnjim društvenim kretanjima, kao i o uzrocima i dometu njihovog tretmana na putovima i stranputicama aktualne nauke.

O navodnim idejnim korjenima teorije industrijskog društva

Osnovna je teza teorija industrijskog društva da su suvremena razvijenija društva po mnogo čemu slična, bez obzira na to što su neka od njih kapitalistička, a druga socijalistička.

Prije svega, treba otkloniti nesporazume u pogledu idejnih korjena i historijske geneze ove teorije.

Neki od njenih nosilaca (kao i analitičari njihovih radova) uspostavljaju vezu između svojih ideja, s jedne, i pogleda pojedinih mislilaca iz XIX vijeka, s druge strane.

Tako Aron, koji je najdetaljnije razradio teoriju industrijskog društva, kaže da se pojam industrijskog društva jednako može izvesti iz Compteovog kao i Saint-Simonovog učenja[1], ali mu je,

[1] Raymond Aron, *La lutte de classes*, Paris, 1964, str. 10—11.

Digitized by Google

prema mnogim kritičarima, bliži Compte, što mu zamjeraju mnogi marksisti, zbog poznatih okolnosti.[2]

Međutim, u pogledu identificiranja idejnih korjena ove teorije, to i nije najbitnije. Jer, koliko god je tačno da su navodne preteče iz XIX stoljeća podvrgavali analizi industrijski sistem, podrazumijevajući, pored ostaloga, da ondje klasa industrijalaca ima odlučujuću ulogu, ne samo u privredi nego i u politici, i koliko god se, na toj osnovi, može povući izvjesna paralela između sadašnje situacije u industrijaliziranim zemljama i nekadašnje vizije industrijalizma, prateći u narednim poglavljima logiku današnjih teoretičara industrijskih društava, uočavamo da za njihovu tezu nisu bitni nastanak, karakter i evolucija industrijskog društva kao takvog, nego gotovo isključivo *komparativna analiza suvremenih društava s različitim ideologijama* i diferenciranim društveno-političkim i ekonomskim uređenjima. Budući da su nekadašnji teoretičari industrijskog društva prilazili svojoj materiji iz drugog ugla, posezanje za takvim korjenima može imati samo sekundarni i fragmentarni značaj.

Današnja teorija ne javlja se samo u posve različitim historijskim uvjetima[3], nego su joj sasvim drugi i ciljevi i politički sadržaji. Vidjet ćemo zbog čega.

Kako nastaje »sličnost« industrijskih društava

Izvođenje teza o nastajanju i evoluciji industrijskih društava po metodu je, na izgled, dijalektično. Podvlače se sličnosti uvjeta, iz čega se izvlače zaključci o sličnosti problema i njihovog rješavanja.[4]

Za neke analitičare identični uvjeti u suvremenim društvima različitih karakteristika nastaju zbog same potrebe i sve sličnijih obilježja planiranja i organizacije kao neophodnih komponenata usmjeravanja i usklađivanja razvoja.[5]

---

[2] Marx je smatrao da je Saint-Simonovo industrijsko društvo u humaniziranoj i »socijaliziranoj« varijanti utopija, ali socijalistička utopija, dok je za Comptea držao da negira socijalističku orijentaciju svog učitelja, ulogu klasne borbe i radničke klase (u pismu Beeslyju 1871). Engels je o Compteu rekao da je sve svoje ideje uzeo od Saint-Simona, ali ih je degenerirao (u pismu Tönniesu 1895).

[3] E. J. Bregelj, *Kritika buržuaznih učenij ob ekonomičeskoj sisteme sovremennogo kapitalizma*, Moskva, 1972.

[4] Predstavnici ove teorije smatraju da se oba sistema suočavaju s istim tehničkim problemima, iz čega proizilazi njihova sve veća sličnost — kaže H. Meissner u *Konvergenciaelmélet és valóság*, Kossuth, Budapest, 1971, str. 45.

[5] Uprkos razlikama u karakteru države i u ideologiji, industrijska društva pokazuju tendenciju međusobnog približavanja; to proizilazi uglavnom, iz identičnih obilježja planiranja i organizacije (J. K. Galbraith, *The New Industrial State*, Houghton Mifflin, Boston, 1967).

Digitized by Google

S tim u vezi, najčešće se ističu sličnosti uvjeta zbog nastajanja masovne proizvodnje, krupnih poduzeća i sve veća potreba koncentracije kapitala.[6]

Prema sve češćim tehnicističkim objašnjenjima sličnosti uvjeta, tehnika nije podređena čovjeku, nego je autonomna, razvija se prema svojim vlastitim zakonomjernostima i nameće se društvima bez obzira na njihove težnje i karakteristike.

»Razvoj tehnike ne određuju vanjske nužnosti, nego njena vlastita unutarnja logika. Tehnički razvoj je nezavisan od društveno-ekonomskih uvjeta. Otud tehnika ima odlučujuću i samostalnu ulogu. Progres ne ovisi o poziciji i stanju društava... Društvene, političke i ekonomske promjene predodređuje tehnika. Ona je osnovni pokretač svih gibanja.«[7]

Listajući ove i druge identifikacije uvjeta za koje se tvrdi da suvremena društva čine sličnima, moramo se sjetiti Marxovih riječi da je crnac — crnac, samo u određenim uvjetima postaje rob. Stroj za predenje pamuka je stroj kojim se prede pamuk, a samo u određenim uvjetima postaje kapital...

I pored, na izgled, korektnog postupka, o tim činjenicama autori teorija industrijskog društva ne vode mnogo računa.

Iz navedenih sličnosti uvjeta prije svega se izvlače implikacije u pogledu historijskog razvoja, pri čemu su neki pristupi realni, a kod drugih se fundamentalno griješi.

Logično se tvrdi[8] da se industrijski sistem ne može složiti sa strukturom, statusom i klasnim poretkom predindustrijskih društava.

Po Aronovoj verziji, dok nas razlike između nerazvijenih i razvijenih upućuju na to da razvoj ne znači samo rast, nego i historijsku promjenu — usporedba sovjetske privrede i ekonomije zapadnih zemalja pokazuje da razvoj rezultira nastajanjem istih uvjeta i fenomena.

Rostow stavlja analizu u drukčiji kontekst, u svom uobičajenom maniru: četvrtu etapu ekonomskog rasta, uz diferenciju »kretanja za zrelosti«, alternativno naziva i industrijskim društvom. Razvoj SSSR-a između 1929. i Staljinove smrti uspoređuje sa razvojem SAD i Zapadne Evrope do 1914. godine (period poslije izgradnje željeznica, razvoj proizvodnje čelika, etape nastajanja mašinskih postrojenja, kemijske industrije i elektrifikacije.[9]

Posebno se i s ovog aspekta naglašava uloga tehničkog progresa u historijskom razvoju: »Ključ suvremene ekonomske his-

---

[6] Aron smatra da je »osnovna karakteristika industrijskog društva koncentracija proizvodnje u krupnoj industriji«, Galbraith da »sličnost započinje s masovnom proizvodnjom u krupnim industrijskim poduzećima... i s razvojem složene organizacije«.

[7] J. Ellul, *The Technological Society*, New York, 1965, str. 133—134.

[8] P. F. Drucker, *The New Society. The Anatomy of Industrial Order*, New York, 1950, str. 1. i 7.

[9] W.W. Rostow, *The Stages of Economic Growth*, Cambridge University Press, 1960, str. 79 i 59.

Digitized by Google

torije je tehnički napredak, koji se može ostvarivati kako u kapitalističkom tako i u sovjetskom sistemu« — Aronovo je mišljenje[10], a već spomenuti apologet »tehnološkog društva« kaže da nema bitne razlike u evoluciji socijalističkog i kapitalističkog društva: oba su tehnološka društva. Tehnika stavlja pod svoju totalnu vlast i društvo i čovjeka.[11]

Polazeći od navodnih sličnosti u uvjetima i historijskim predispozicijama, sve je raširenija teza o sličnosti današnjih razvijenih društava. Današnji industrijski tip društva ima ne samo svoju kapitalističku, nego i socijalističku verziju, piše sociolog Parsons.[12]

Realno postojeći ekonomski sistemi su više slični nego različiti, smatra teoretičar ekonomskih sistema, Buckingham.[13]

Nekad su kapitalizam i socijalizam predstavljali jasnu antitezu. Sada kapitalizam sve više uzima socijalistička obilježja, a današnji tip socijalističkog društva, u suprotnosti s ranijim utopijama i ideologijama, u velikoj mjeri prihvaća okvire kapitalističkih institucija, rekao je A. Hansen davne 1932. godine.

Dvije velike zemlje, SAD i SSSR, u zapanjujućoj su mjeri slične, misli Armytage.[14]

Suvremena analiza mora pokazati: prvo, da li i u čemu postoje stvarne sličnosti aktualnih društava i ekonomskih sistema, drugo, da li su te sličnosti takvog karaktera i značaja da se može govoriti o suštinskim podudarnostima, i treće, *zbog čega nastaju te sličnosti u društvima koja se po definiciji međusobno potpuno razlikuju?*

U čemu su sličnosti?

Koje su, u očima nosilaca ovih teorija, sličnosti ili podudarna obilježja suvremenih industrijskih društava?

Prije svega, polazi se od neosporne konstatacije da suvremena društva ne nastaju samo industrijalizacijom i mehanizacijom procesa rada i proizvodnje, nego »transformacijom cjelokupnog društvenog aparata, uključujući odgoj ljudi. Društvo je industrijalizirano kad ljudi i institucije žive i djeluju u industrijskom duhu«, kako to Aron izlaže u *Francuskoj sociologiji.*

U takvoj sredini istovjetna su sredstva za proizvodnju i slična je organizacija rada, uprkos razlikama u karakteru i statusu poduzeća.[15] Oba današnja tipa razvijenih društava involviraju, po-

[10] R. Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle,* Paris, 1963, str. 12.
[11] Ellul, isto.
[12] T. Parsons, *The Social System,* Glencoe, 1952. str. 247.
[13] Walter S. Buckingham, *Theoretical Economic Söstem,* New York, 1958.
[14] W.H.G. Armytage, *The Rise of the Technocrats,* Routledge and Kegan Paul, London, 1963, str. 286.
[15] Vidi kod Arona u: *Marxisme imaginaire,* Gallimard, Paris, 1970.

Digitized by Google

red industrijalizacije, i urbanizaciju, kao i šire osnovno obrazovanje.[16]

Akumulacija kapitala nije karakteristična samo za jedan tip industrijskog društva.[17] Također, kaže se, neravnomjerna raspodjela dohodaka obilježava oba tipa industrijskih društava. Uzrok i/ili posljedica toga je »prisustvo eksploatacije« u oba društvena tipa.[18]

Niz autora zajedničku crtu oba sistema vidi u tome što su nosioci rukovođenja i upravljanja ljudi kojima je to profesija i poziv, i koji na taj način čine posebnu granu u podjeli rada. Ove obično nazivaju pripadnicima elite.

Daljnja zajednička obilježja industrijskih društava definiraju se u slijedećim vidovima[19]:

— razdvajanje poduzeća i obitelji, koji su organizmi u prethodnim društvima bili spojeni,

— šira podjela rada unutar poduzeća,

— izoštravanje poslovnih računica, nastajanje racionalnih kalkulacija i

— koncentracija radne snage.

U sličnoj optici, konstatira se da u uvjetima nove, masovne proizvodnje i specijalizacije dolazi ne samo do stroge diferencijacije društvenih funkcija, nego i do odvajanja radnika od proizvoda i sredstava za proizvodnju, s tim da radnik »više ne proizvodi, nego radi, on nije u stanju ni da pokaže svoj doprinos proizvodnji«.[20]

Podvlačenje sličnosti u karakteru poduzeća često nalazimo u studijama industrijskih društava. U svakom industrijskom društvu, kaže se, poduzeće je odlučujuća, reprezentativna institucija. Ova je institucija ista i kada je to kompanija u privatnom vlasništvu u SAD, nacionalizirana državna kompanija u Engleskoj ili sovjetski trust u državnom vlasništvu.[21]

Sličnosti se identificiraju i u funkcijama koje ove i druge institucije objavljuju u svim suvremenim društvima, bez obzira na to što su njihovi nosioci različiti. Kaže se da koncern u SAD čini isto što i aparat planske privrede u SSSR-u. Isto tako, u SSSR-u i drugim socijalističkim zemljama cijene se ne formiraju na tržištu, nego ih određuje država; u zapadnim ekonomijama, pak, velike kompanije vladaju tržištima, one utvrđuju i cijene.[22]

Nema suvremene ekonomske teorije koja se ne bi osporavala; *intenzitet kontroverze natprosječan je*, međutim, kada je riječ o teorijama industrijskih društava.

---

[16] Raymond Aron, *The Industrial Society*, Praeger, New York — Washington, 1967.

[17] Aron, *La lutte de classes*, str. 23—24.

[18] Aron, *Dix-huit leçons* ..., str. 45.

[19] Isto, str. 97—100.

[20] Drucker, isto, str. 5—6.

[21] Isto.

[22] Vidi naročito kod Galbraitha, u *New Industrial State*, str. 64.

Digitized by Google

Rezerve »zdesna«

Apstrahiramo li spomenutu kritiku koja u građanskoj teorijskoj misli proizlazi iz aprioristićkog ignoriranja vrijednosti socijalističkog tipa društava i ekonomija, pa, prema tome, i shvaćanje o neprikosnovenoj superiornosti kapitalističkih sistema, ostaju rezerve kojima se, doduše, potvrđuju teorije o sličnostima aktualnih »industrijskih društava«, ali istovremeno naglašavaju trajne i nepremostive razlike u nekim njihovim obilježjima. Ove ograde često dolaze i od samih autora tih teorija, koji i takvim rezervama očigledno nastoje izbjeći za njih neugodnu identifikaciju osnovnih obilježja kapitalističkog načina privređivanja i građanske demokracije sa socijalističkim sistemima.

Ova vrsta ograđivanja ukazuje, dakle, na unutarnje proturječnosti s kojima se bore autori i koje otkrivaju slabosti njihovih teorema. Oni se vrte u krugu isticanja sličnosti društava pretežno po njihovim tehničkim karakteristikama i naglašavanja razlika među njima po tako bitnim obilježjima da time cjelokupnu konstrukciju izlažu vidnoj nekonsistentnosti i neplauzibilnosti.

Osjećajući to, Aron razmišlja o tome zbog čega »komunisti i antikomunisti, iz sličnih razloga, iako sa suprotnih stajališta, napadaju onu teoriju razvoja koja međusobno neprijateljska društva svrstava pod istu kategoriju, i smatraju isforsiranim međusobno približavanje takvih sistema koji žele nestanak drugoga«, pa kaže da svako industrijsko društvo neizbježno pripada jednom ili drugom sistemu, ali da iz toga ne proizlazi neopravdanost upotrebe pojma industrijskog društva. Samo treba ustanoviti koje su im zajedničke crte, a koje različite.[23]

Imajući u vidu ovo, Aron upućuje kritiku Rostowu zbog »banalne apstrakcije političkih režima pri utvrđivanju etapa razvoja«.[24]

U čemu sam Aron vidi razlike u ekonomskim sistemima? Dva sistema, kaže on (zapadni i sovjetski), razlikuju se po vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju i po načinu reguliranja odnosa u privredi.

Pored toga, pojedini teoretičari industrijskog društva navode i daljnje duboke suprotnosti i razlike među društvima koja su predmet njihovog izučavanja.

Po njima danas postoje dva društvena sistema: slobodna građanska demokracija i socijalistički autoritarni (ili tiranski) sistem.[25]

Šta ostaje od sličnosti?

Upravo zbog dijagnoze takvih razlika, većina teoretičara industrijskog društva ovdje zastaje, naglašavajući da, i pored slič-

---

[23] *Dix-huit leçons...*, str. 8.

[24] *Marxisme imaginaire.*

[25] Pri ovoj podjeli Aron se poziva na Tocquevilla, koji je došao do »zaključka« da demokracija ima dva moguća oblika: liberalni i autoritarni.

Digitized by Google

nosti, ta društva ne pokazuju tendenciju daljnjeg suštinskog približavanja.

Aron naglašava da će *oba sistema trajati paralelno.* Suprotstavljajući se teoretičarima konvergencije, kaže: »Da je i realna pretpostavka da su industrijska društva sve sličnija — što nije dokazano, a u mnogo aspekata čak nije ni vjerojatno — iz toga nikako ne proizlazi da će se ta dva sistema približavati moralno.« Razlike neće biti manje negoli razlike među ranijim društvenim formacijama.[26]

U jednoj kritici Aron kaže da teorija industrijskog društva razobličava mitove po kojima se dva tipa industrijskog društva neizbježno približavaju i da su etape razvoja istovjetne, bez obzira na historijske periode i političke sisteme.[27]

Nezavisno od njega i njegovih sljedbenika razvija se, međutim, i druga, relativno novija teorija konvergentnog kretanja suvremenih društava, koja nisu samo međusobno slična, nego se po svojim obilježjima, navodno, i približavaju, poistovjećuju se.

O konvergentnim kretanjima društava

Prijelaz između teorija industrijskog društva i teorije konvergentnosti, u neku ruku, čine neki liberalni mislioci, kao što je Galbraith.

Po njemu, u toku je proces konvergencije, oba sistema se međusobno približavaju, nastati će jedinstveno industrijsko društvo koje »više nije kapitalizam, ali nije ni socijalizam«. Uzrokovano je to aspektima tehnologije i organizacije, a prije svega velikom ulogom države u oba društva, povećanjem potrebe planiranja. U socijalizmu je značajna uloga državnog aparata i privrednih funkcionera; u kapitalizmu se povećava utjecaj tehnostrukture i državne birokracije u odnosu na kapitaliste i političke partije. Po tome zaključuje[28] da »Sjedinjene Države više nisu klasična kapitalistička država«.

Zanimljiv je Tinbergenov pristup, po kojem se oba sistema nalaze u procesu razvitka i mnoge od promjena pokazuju tendenciju zbližavanja... Oba sistema se kreću u pravcu određene optimalnosti, u pravcu koji je bolji i od čistoga kapitalizma i od čistoga socijalizma. Na drugom mjestu kaže[29] da su u socijalizmu prevladane ranije tendencije uravnilovke, materijalna stimulacija ima sve veći značaj, planiranje se postepeno decentralizira... Istovremeno, u kapitalizmu sve se više uočava nužnost planiranja, državni sektor privrede se širi, poreskom politikom i drugim mje-

[26] *Dix-huit leçons...*, str. 374.
[27] Isto, str. 6.
[28] *New Industrial State* i *Economics and Public Purpose*, Houghton and Mifflin, Boston, 1973.
[29] Jan Tinbergen, u »Međunarodnoj politici« od 5. VI 1965.

Digitized by Google

rama ograničava se sloboda poduzetništva. Pošto se oba sistema kreću u tom smjeru, kao rezultanta toga treba da nastane društvo koje će ujediniti najbolje osobine oba sistema.[30]

U pogledu objektivnih okolnosti koje dovode do konvergentnih kretanja, mnogi teoretičari su zaokupljeni pitanjima vlasništva i kontrole, koji će elementi po logici suvremenih kretanja, transnacionalnim privređivanjem, postati centraliziraniji, kao i daljnjom koncentracijom poduzeća u oba tipa društva.[31]

Drugi analitičari, napose protagonisti teorija postindustrijskog društva[32], kao vrlo bitan faktor koji dovodi do konvergentnih kretanja u suvremenim društvima, identificiraju krupne strukturne promjene u razvijenim zemljama, prije svega ogromno narastanje usluga u sastavu radne snage i konfiguraciji privrede.[33]

Izložene koncepcije ne potvrđuju stav poljskog filozofa i sociologa Jerzy Wiatra da koncepcija paralelnog razvoja kapitalističkog i socijalističkog društva (a naročito američkog i sovjetskog društva) ne ide do shvaćanja da će oba sistema postati identična.

Pri analizi teorija konvergentnosti najveće reakcije izaziva okolnost da njeni protagonisti (neki s politički reakcionarnih i naučno nedijalektičkih, a drugi s dobronamjernijih, ali dosta površnih pozicija) polaze od pretpostavke »poboljšanja« i »socijalizacije« kapitalističkog načina proizvodnje, uzimajući implicitno ili eksplicitno taj poboljšani sistem kao polazni model budućih društava.

Zato je u osnovi u pravu Vukmirica kada kaže da je teorija »konvergencije« u suštini savremena građanska teorija koja pledira za izvjesnu »socijalizaciju« kapitalističkog sistema, ali ne za njegovo prevazilaženje.[34]

I Meissner upozorava[35] da analiza Tinbergenovih, Buckinghamovih ili Sorokinovih stavova pokazuje da, implicitno ili eksplicitno, svi oni polaze od kapitalističkog karaktera budućeg društva.

Najbrutalniji je, pri tome, Rostow, koji u analizi već pomenute četvrte etape razvoja navodi dva društvena sistema, kapitalistički i socijalistički, pri čemu socijalizam može biti koristan pro-

---

[30] Slična je procjena, pored ostalog, Sorokinova koji piše da će se zbližavanje postizati otklanjanjem slabosti postojećih sistema, i to međusobnim pozajmljivanjem onog što je pozitivno i napredno u svakom od njih (A. Sorokin, *The Basic Trends of Our Times*, New Haven, 1964, str. 78).

[31] R.J. Skinner, *Technological Determinism: A Critique of Convergence Theory, Comparative Studies in Society and History*, 1976.

[32] Naročito Daniel Bell u: *The Coming of Post-Industrial Society*, Zbigniew Brzezinski u: *Between Two Ages*, pa i A. Tourain i drugi.

[33] Doduše, na ovo Aron stavlja logičnu primjedbu da i u tim uvjetima industrija i industrijski duh ostaju glavne determinante.

[34] Vujo Vukmirica, *Savremena ekonomija i država*, NIRO »Eksport Press«, Beograd, 1980, str. 286.

[35] Meissner, isto.

Digitized by Google

lazni oblik radi rješavanja nekih početnih problema, ali je to, po njemu, inferiorna formacija koja tendira prerastanju u »višu« etapu, razvijeniji kapitalizam.[36]

Kritike slijeva

Prigovor koji se obično javlja najjasnije se izražava u ovoj formulaciji:

Dokazujući ekonomske sličnosti među sistemima, teoretičari konvergencije priznaju političke razlike među njima. Ali to ne objašnjavaju razlikama u klasnoj suštini, nego različitom organizacijom javnih institucija. Također, suprotnosti na relaciji kapitalizam — socijalizam zamjenjuju suprotnostima između pluralizma i totalitarizma.[37]

Česte su i opravdane diskvalifikacije zbog precjenjivanja materijalne i tehničke komponente, kao faktora poistovjećivanja društava i njihovih putanja:

U teoriji industrijskog društva... materijalno-tehnički aspekti krupne industrijske proizvodnje nastupaju s pretenzijom da time po sebi neposredno izražavaju i socijalni tip društva, dakle da postojeći društveni sistem ovisi o njima, a ne o proizvodnim odnosima.[38]

Primjećuje se, na primjer, da Aron i drugi govore samo o tehničkoj, a ne i o društvenoj podjeli rada.[39]

Podvlači se Ellulova opsjednutost značajem tehnike u okviru teorija o industrijskim društvima; »odnose u društvu on zamjenjuje odnosima između čovjeka i tehnike«.[40]

I drugi argumentiraju da ovakav tretman značaja i uloge tehnologije nema teorijskog opravdanja. Tako Harrington podsjeća na to da su feudalne proizvodne snage bile tehnologijskom osnovom kapitalističke revolucije i na nekim mjestima su se održale do sredine XIX stoljeća.[41]

Zaključak kritike je većinom ovaj: kao što se kapitalizam ne »socijalizira«, tako se ni socijalizam ne »liberalizira«. Ekonomska analiza i historijske činjenice pokazuju da oba sistema nisu paralelna.[42]

---

[36] Rostow, isto.

[37] Lakatos György, *Az ipari társadalom elméletéről*, Kossuth, Budapest, 1975. Slično gleda i S. A. Dalin u: *Teoriji »industrialnovo občestva«*, »Mirovaja ekonomska i meždunarodnije otnošenija«, 10—11/1969.

[38] Vidi, pored ostalog, Ripp Géza, *A gazdasági növekedés szakaszai és az ipari társadalom elmélete*, Budapest, 1967, str. 26.

[39] Lakatoš, isto, str. 32.

[40] Bregelj, isto, str. 309.

[41] Michael Harrington, *Suton kapitalizma*, »Globus«, Zagreb, 1979, str. 95.

[42] Lakatoš, isto, str. 22. i 39.

Digitized by Google

U jednoj varijanti osude teorija industrijskog društva i konvergentnosti, Roland Leroy iznosi da su to »zajedničke ideologije buržoazije i ljevičarskog reformizma«.

Koliko god su gornje primjedbe suvremenih mislilaca načelno tačne, marksistička kritička analiza morala bi ići i dalje i dublje.[43]

Udaljavanje i približavanje — teorija i stvarnost

Analize nas upućuju na dvije okolnosti:

Prvo, suvremena kapitalistička i socijalistička društva neizbježno imaju niz sličnih obilježja, koja proizlaze iz sličnih razvojnih težnji i načina i posljedica njihovog ostvarivanja u uvjetima snažno naraslog obujma i brzine protoka tehničkih informacija i drugih ideja i naučnih saznanja, uslijed čega se način života i proizvodnje tendencijski ujednačava, bez obzira na udaljenosti, razlike u ideologiji i stepenu razvijenosti.

I drugo, s obzirom na duboke ideološke razlike u genezi, konstituciji i ciljevima tih društava, morale bi postojati dalekosežne i suštinske razlike u pogledu društvenih odnosa i položaja čovjeka u njihovim okvirima.

Ako ova predstava ne odgovara u potpunosti stvarnosti, moraju se istraživati uzroci tome.

*

Neke od sličnosti koje smo identificirali u prvoj tački, na kojima insistiraju teoretičari industrijskog društva i konvergentnog razvoja, a ne osporavaju se ni u »lijevim« kritikama tih teorija, vidno se odnose na pitanja slične tehnologije, velike akumulacije kapitala, okrupnjavanja proizvodnje i poduzeća, primjene industrijskih metoda i nastajanja industrijskog duha, planiranja, podjele rada, brze urbanizacije, sličnih promjena u strukturi aktivnog stanovništva, širenja obrazovanja, poboljšavanja zdravstvenog i drugih vidova standarda, produljenja životnog vijeka. Sve ove tendencije predstavljaju tekovine i težnje mnogih suvremenih razvijenih zemalja, i u izvjesnom smislu su društveno neutralne,

[43] Korak dalje u smjeru svježijeg načina razmišljanja čini Kovač, pišući da je teorija konvergentnosti zakonomjerni proces razvoja teorijske misli, jer je nastala uslijed paralelnog postojanja dvaju sistema. Teorija konvergentnosti priznaje historijsku opravdanost i mnoga preimućstva socijalističkog sistema. Ona napušta primitivnu antikomunističku argumentaciju i razmatra pitanja budućih razvojnih mogućnosti socijalističkog sistema, kao i to kako se formira međusobni odnos dvaju društava. U teoriji konvergencije upravo je to novo i karakteristično — do sada je postavljanje tih pitanja za buržoaske teorije bilo potpuno neprihvatljivo (Kovács Géza, *A jövö kritikus elágazási pontjai, Közgazdasági és jogi*, Budapest, 1975, str. 165).

Digitized by Google

što znači da se društva po njima bitno ne razlikuju, niti su one organski vezane za određeni tip društvenih odnosa.

Uslijed toga, ovakve sličnosti gotovo ništa drugo ne dokazuju nego da se ta društva razvijaju u istom suvremenom svijetu i da primjenjuju slične racionalne metode za postizavanje svojih, iako neidentičnih, ciljeva. Nema opravdanja da se potcijene te sličnosti, kojih je nužno više nego u ranijim periodima, ali ni da se predimenzionira njihov značaj. To bi bilo kao da se pretjerano insistira na sličnosti tehničkog načina obrade u poljoprivredi intenziteta podjele rada, obrazovnog nivoa stanovništva, stupnja urbaniziranosti i slično, tek sekundarno spominjući razlike u društvenoj suštini između ostataka robovlasničkih odnosa, feudalizma i ranog kapitalizma, koji su u pojedinim zemljama i na raznim kontinentima paralelno egzistirali u prvoj polovici XIX vijeka.

Ostaju sporna druga obilježja, kao što su položaj proizvođača, uloga države, način prisvajanja, subjekti upravljanja i rukovođenja i druga — dakle one karakteristike koje čine osnovu i okvir odnosa u društvu.

Razmotrimo taj aspekt.

Prigovor većine analitičara iz socijalističkih zemalja upućen idejama konvergentnosti besprijekoran je ako se, i dok se, ostaje na analizi idejno-teorijskih premisa. Polazeći od ovih, razlike među kapitalističkim i socijalističkim društvima su ogromne, jer je riječ upravo o dijametralno suprotnim društvima, o društvima od kojih su jedna historijska i dijalektička negacija onih drugih.

I mnoge stvarne razlike su, naravno, fundamentalne, ako se uzme u obzir naročito po jedna dalekosežna karakteristika tih društava — društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju u jednima, a privatno vlasništvo i snažna kapitalistička eksploatacija u drugima.[44]

Međutim, pomnije analize pokazuju da, i pored ovih bitnih razlika, stvarnost u nekim suvremenim kapitalističkim i socijalističkim društvima nije uvijek identična s teorijskim modelima, što predstavlja odstupanje od njihovih htijenja i *dozvoljava zaključke o većim sličnostima nego što bi to moglo proizaći iz analize teorijskih pretpostavki.*

O tome postoji literatura u svijetu, a i kod nas, pa ćemo se ovdje ograničiti samo na neke napomene.

Suvremeni razvijeni kapitalizam prolazi kroz dalekosežne transformacije, uslijed čega se, zadržavajući neke svoje osnovne

[44] I pored nesumnjivih formalnih, sve većih sličnosti u metodama privređivanja i upotrebe sličnih tehnoloških i organizacionih sistema..., ostaju značajne kvalitativne i kvantitativne razlike između kapitalizma i socijalizma na planu produkcionih odnosa, svojine, ciljeva privređivanja i političko-ekonomske strukture. Postoje granice približavanja koje ne mogu biti prevaziđene, prije svega u pogledu karaktera vlasništva — piše Ivan Maksimović u *Ekonomskom leksikonu*, str. 599—600.

Digitized by Google

karakteristike, po drugim obilježjima, makar uz velike otpore i oscilacije, znatno udaljava od svog originarnog bića.

Bitna odstupanja od svog ishodišnog modela moderni kapitalizam ostvaruje u pogledu životnih uvjeta radničke klase, državnog reguliranja, planiranja, ograničenog djelovanja tržišta i drugog. Znamo da su glavni uzročnici tih odstupanja krize koje potresaju kapitalizam, koji se bori protiv krize upravo tim svojim modifikacijama.

Na drugoj strani, u prvim fazama razvoja većine socijalističkih zemalja odstupanja od mnogih teorijskih premisa socijalističkog društva i marksističkog viđenja društvenih odnosa u njima nastala su zbog niza dogmatskih zastranjivanja staljinskog tipa. Potiskivanje i zamjenjivanje stvarne vlasti ćelija socijalističkog društvenog organizma državnim apsolutizmom, upravljanje u ime radničke klase (uz često zaoštrene oblike prinude i represije i nad njom), umjesto upravljanja od strane klase, dovelo je do etatističko-birokratskih deformacija.

Takva kretanja u jednim i drugim društvima — iako u različitim varijantama, ovisno o specifičnostima — spomenutim teoretičarima daju povoda za povlačenje paralela, napose u pogledu moći i utjecaja države, mjesta i uloge čovjeka, načina raspolaganja viškom rada, ponašanja u međunarodnim odnosima i drugog, sve do rezigniranog shvaćanja da su oba tipa društva nemoćna da riješe goruće probleme današnjice.[45]

Imajući u vidu što je rečeno, dolazi se do zaključka da su izvjesne sličnosti te vrste koje se javljaju u vrlo različitim društvima proizvod njihovih unutarnjih kriznih procesa. Da kapitalizam nisu potresale krize, razvijao bi se u sasvim drugom smjeru, da u nizu socijalističkih zemalja nije došlo do odstupanja od vlastitih teorija i ideologije, socijalizam bi se u tim društvima također drukčije razvijao. Razlike bi bile sve dublje, što bi isključivalo bilo kakve paralele i identifikacije, osim onih površinskih.

Na taj način, ono što je zajedničko u genezi promjena u jednim i drugim društvima, kao zajednički uzročnik i/ili povod, jeste manja ili veća kriza odnosa i sistema i odgovarajuće stanje ekonomija.

Iako su se teorije konvergencije javljale već znatno ranije, pitanja koja one neposredno ili posredno pokreću vidno su se

[45] Pojedini analitičari pišu da uzroci nepovoljnog stanja čovječanstva nisu razlike u ekonomskim stavovima blokova, nego upravo identičnost tih stavova i modela (A. i P. R. Ehrlich, *Population, Resources, Environment*, San Francisco, 1970). I kapitalizam i realni socijalizam jednako su nesposobni da riješe ekonomsku i ekološku krizu, smatra Robert Haveman u: *Die Industriegesellschaft am Scheideweg*, Piper Verlag, München, 1980. Ellul iz svog ugla tvrdi da ni »korporativna« ni državna privreda ne rješavaju problem demokratskog razvoja, nego, pored ostalog, koriste svaku mogućnost što tehnika pruža radi ostvarivanja kontrole nad ljudima. U jednim i drugim društvima država se pretvara u ogromnu tehničku organizaciju, na čijem je čelu (tehnička) elita.

Digitized by Google

zaoštrila u ekonomskim krizama i na društvenim raskršćima sedamdesetih godina. U kojoj mjeri će osamdesete i devedesete donijeti drukčiji rasplet?

Prevladavanjem unutrašnjih protivrječnosti niza socijalističkih društava i njihovim potpunijim približavanjem svom originarnom biću brzo bi se i definitivno produbljivale razlike koje treba da diferenciraju društva koja su u historijskom usponu od onih koja, i pored svoje aktualne snage, nestaju sa svjetske pozornice.

Digitized by Google

Blagoje Bošković

Ekonomska stabilizacija u svjetlosti Sedme sjednice CK SKJ

Sedma sjednica CK SKJ, na kojoj je razmatrana aktivnost i odgovornost SK na ostvarivanju zaključaka Treće i Četvrte sjednice CK SKJ i ekonomske politike za 1983. godinu, održana je 28. aprila 1983. godine, što znači četiri mjeseca poslije Četvrte sjednice, odnosno sedam mjeseci poslije Treće sjednice. Tako je, imajući u vidu održavanje Dvanaestog kongresa SKJ, na svakih sto dana održana po jedna sjednica CK posvećena ekonomskim temama. Naveli smo ove brojke da bismo istakli da je težište rada CK SKJ u periodu od Dvanaestog kongresa SKJ bilo na pitanjima samoupravnog društveno-ekonomskog razvoja i ekonomske stabilizacije.

Šta se za to vrijeme zbivalo u našem društveno-ekonomskom razvoju, u razvojnoj politici, u politici ekonomske stabilizacije? Da li smo u bilo čemu dalje učvrstili, osmislili, razradili i razvili osnovni samoupravni produkcioni odnos na bazi primjene Ustava i Zakona o udruženom radu, dalje učvrstili ustavni položaj radnikâ u udruženom radu, u vladanju dohotkom i sredstvima proširene reprodukcije, bez čega je nemogućno ostvarivanje politike ekonomske stabilizacije?

Nema sumnje da je, kako je ocijenjeno na Sedmoj sjednici CK SKJ, nastavljen kontinuitet u intenzitetu i porastu društvene aktivnosti SK i svih socijalističkih subjektivnih snaga na ostvarivanju idejno-političkih opredjeljenja Dvanaestog kongresa SKJ.

Digitized by Google

Znatni rezultati su postignuti u rastu proizvodnje pojedinih industrijskih grana (elektroprivrede, proizvodnje i prerade uglja, proizvodnje derivatâ nafte, crnoj metalurgiji, proizvodnji obojenih metala, baznoj hemiji i drugima), u povećavanju izvoza prije svega na konvertibilno područje, u smanjivanju trgovinskog i platnog deficita, u redovnoj otplati inostranih dugova, zatim, u izvjesnom jačanju procesa udruživanja rada i sredstava, u naporima da se poveća domaća proizvodnja sirovina i reprodukcionih materijala itd. U 1982. godini ostvarene su slijedeće stope rasta: društveni proizvod privrede povećan je za 0,9% (plan 2,5%), industrijska proizvodnja 0,1% (plan 3,5%), poljoprivredna proizvodnja 6,9% (plan 4,0%), zaposlenost u društvenom sektoru 2,3% (plan 1,9%), izvoz roba i usluga 0,1% (plan 8,5%), pokrivenost uvoza izvozom 77%, cijene na malo 30,7% (plan do 15%), realni obim ukupnih društvenih investicija u osnovna sredstva — 6,6% (plan — 6%), investicije privrede u društvenom proizvodu privrede 20,7% (1981. godine 21,8%).[1]

U prva tri mjeseca 1983. godine stope rasta kod pojedinih privrednih agregata bile su sljedeće:

— industrijska proizvodnja bila je na nivou prošle godine (plan za cijelu godinu za oko 2%);

— uspješno su obavljeni radovi u jesenjoj i proljetnjoj sjetvi (uprkos mnogim teškoćama) tako da se procjenjuje da će ova godina biti veoma rodna ako ne nastanu neke nepredviđene okolnosti (inače, planirana je stopa poljoprivredne proizvodnje od 2,5%);

— izvoz roba i usluga povećan je za oko 7% (plan 9%), izvoz roba i usluga na konvertibilno područje za 27% (plan 20%), a na klirinško je smanjen za 21%, ukupan uvoz je bio manji za 5%, a sa konvertibilnog područja za 14%, a na klirinškom je povećan za 21%; i pokrivenost uvoza izvozom bila je 81%, a na konvertibilnom području 74%; ponegdje su kretanja približna, ali još uvijek u najvećoj mjeri ispod zahtjeva realizacije za 1983. godinu; posebno se ne ostvaruje planirana struktura uvoza (zaostaje uvoz neophodnih sirovina i reprodukcionih materijala dok je uvoz opreme znatno iznad plana);

— isplate za investicije u osnovna sredstva (tekuće cijene) povećane su za oko 15%, za opštu potrošnju 30% i za ličnu potrošnju za oko 30%, što je sve iznad dogovorenih planskih okvira;

— zaposlenost je povećana za oko 2%, dakle, mnogo više od rasta proizvodnje i porasta produktivnosti rada.

Rezultati postignuti u prva tri mjeseca ove godine na pojedinim područjima privrednog života ublažili su razloge za defetističko raspoloženje. To što je postignuto za relativno kratko vrijeme pokazalo je da nam samo odlučnost i dosljednost na kursu

[1] Podaci SZS, Saveznog zavoda za društveno planiranje, SDKJ i iz Rezolucije o politici ostvarivanja Društvenog plana Jugoslavije za 1982. godinu (»Službeni list SFRJ«, br. 72/1981).

Digitized by Google

stabilizacije i povjerenje u sopstvene snage i mogućnosti, kao i u cijelom poslijeratnom razvoju, može donijeti rezultate.

Ipak, ne treba gubiti iz vida da je ekonomska situacija u zemlji i dalje teška. Rješavanje i savladavanje najkrupnijih ekonomskih problema tek predstoji i tražiće stalni organizovan i uporan rad svih socijalističkih snaga više godina, jer njihovi uzroci imaju duboke korijene, i objektivnog i subjektivnog karaktera.

Pri svemu tome, bitno je da se sistem socijalističkog samoupravljanja i u sadašnjim složenim i delikatnim unutrašnjim ekonomskim i spoljnoekonomskim uslovima pokazuje sposobnim »da na demokratski način rješava i najkrupnije društvene protivrječnosti i konflikte«, da »pokazuje ekonomsku efikasnost«, da podstiče »stvaralaštvo i inicijativu radnih ljudi na svim područjima rada«[2]. Socijalističko samoupravljanje nikako nije u krizi, kako se ponekad prikazuje. Ako bi ono bilo u krizi, onda bi i cijelo društveno uređenje SFRJ bilo u krizi.

Savez komunista i sve druge socijalističke subjektivne snage treba da daju najpotpuniju podršku radničkoj klasi. A da li on u tom pravcu dovoljno čini? Neke činjenice nijesu u skladu s tim. Na primjer, učešće OOUR privrede u raspodjeli društvenog proizvoda bilo je u 1982. godini 66,3%, što je približno na nivou 1964. godine, dakle, prije 18 godina, ili učešće OOUR privrede u raspodjeli u 1982. godini 61,2% i nije zabilježen niži nivo više od desetak godina unazad.[3] Ne može se reći da nijesu činjeni napori da se, smanjivanjem i oslobađanjem plaćanja određenih poreza i doprinosa iz dohotka i ličnih dohodaka i drugim mjerama, poboljša materijalna pozicija OOUR privrede, ali to nije pomoglo da se bilo šta ozbiljnije mijenja u pozitivnom pravcu u korist privrede. Naprotiv, nameti na dohodak OOUR privrede su bili daleko veći od olakšica. Osnovni faktor slabljenja materijalne pozicije OOUR privrede čine zakonske i ugovorne obaveze, pomoću kojih samoupravne interesne zajednice i društveno-političke zajednice i drugi organi i organizacije svojim odlukama stalno izvlače sve veći dio dohotka privrede za razne zajedničke i opštedruštvene potrebe i često za subjektivističke potrebe i za namirivanje sredstava za programe razvoja. To upozorava da radnici u OOUR privrede nemaju bitniji uticaj na uslove privređivanja, primarnu raspodjelu i na globalno raspoređivanje dohotka na glavne njegove elemente: potrošnju, akumulaciju i rezerve. Umjesto njih, o tome odlučuju drugi — po pravilu, organi društveno-političkih zajednica, najčešće ne konsultujući radnike OOUR o tome. Mnogo puta je do sada rečeno i zaključeno, pa i na Sedmoj sjednici CK SKJ, da bi komunisti u delegatskom sistemu i u svim institucijama političkog i ekonomskog sistema, posebno u skupštinama društveno-političkih zajednica i izvršnim vijećima i u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica, trebalo da se za-

[2] *Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, IC »Komunist«, Beograd 1973, str. 37.

[3] SDKJ i SZS (*Razvoj Jugoslavije 1947—1981*, str. 44—45).

Digitized by Google

lože za to da se ne donese ni jedna odluka i ekonomska mjera kojom bi se smanjila materijalna osnova udruženog rada, njegova akumulativna i reproduktivna sposobnost. Na žalost, toga se malo ko držao — ni skupštine, ni izvršni organi društveno-političkih organizacija, ni SIZ-ovi, ni drugi. Zahvatanje sve većeg dijela dohotka iz privrede obrazlaže se »višim« interesima društveno-političkih zajednica i Jugoslavije kao cjeline, a katkad i interesima samog udruženog rada. Moglo bi se reći da SK na ovom planu nedovoljno ostvaruje svoju idejno-političku funkciju.

Podsjetimo se nekih činjenica materijalno-finansijskog karaktera. Na primjer, došli smo do nekih apsurda u raspodjeli dohotka privrede. U 1982. godini izdaci privrede za kamate na kredite dostigli su nivo od 204,1 milijarde dinara, a premije osiguranja 37,6 milijardi dinara i porasli su u odnosu na 1981. za 58,8% i 44,2%, odnosno po izuzetno visokim stopama. Ta dva elementa dodatno su opteretila privredu u 1982. u odnosu na 1981. godinu za više od 87,2 milijarde dinara. Napravili bismo sa tim jednu neizbježnu paralelu. Za poslovni fond i za unapređivanje materijalne osnove rada u 1982. godini izdvojeno je 240,6 milijardi dinara, sa porastom od 21,9% u odnosu na 1981, za ostale fondove 23,8 milijarde dinara (porast 29,4%).[4] Izdvajanja za kamate i premije osiguranja veće su od akumulacije, što je rijetka pojava u svijetu. To su izuzetno nepovoljne tendencije za položaj OOUR u privredi.

U politici SK prije desetak godina proklamovano je da se klasični oblici kreditnog odnosa u finansiranju proširene reprodukcije zamjenjuju oblicima udruživanja rada i sredstava i da se smanjuje udio takvog oblika kredita u proširenoj reprodukciji. To treba da bude politika i OOUR i banaka, ali, koliko je poznato, banke ne haju za to, već se drže maltene kao banke u bilo kojoj zemlji građanskog društveno-ekonomskog sistema, kao »država u državi«, kao »svijet za sebe«, kao »monopol zatvoren za sebe« itd. Podlegli smo politici skupog novca, ali nijesmo sebi objasnili za koga je namijenjena ta politika skupog, a za koga politika jeftinog novca i nijesmo objasnili da to što rade banke, a što dobija blagoslov mnogih državnih i političkih faktora, znači izvlašćivanje materijalne pozicije radnikâ u OOUR i njihovo onesposobljavanje da vrše svoju funkciju u privređivanju, razvoju, reprodukciji, u samoupravljanju. Nastavljanje dosadašnjih tendencija u tome znači još drastičnije »zarobljavanje« radnikâ u OOUR u kandže bankarskog i trgovinskog kapitala, sa posljedicama pretvaranja radnikâ u udruženom radu u najamne radnike, a dovođenja OOUR na nivo proste reprodukcije, sa tendencijom da one postanu klasična preduzeća. Takva opasnost se nedovoljno uočava.

Bitna komponenta jačanja samoupravne društveno-ekonomske pozicije radnikâ u udruženom radu izražava se u procesima udru-

[4] Finansijski rezultati poslovanja OOUR privrede u 1982. godini, prema završnim računima za 1982. godinu, SDK Jugoslavije.

Digitized by Google

živanja rada i sredstava i u dohodovnom povezivanju između OOUR ne samo u okviru radnih i složenih organizacija udruženog rada, već i na cijelom privrednom prostoru Jugoslavije. Jer na taj način samoupravno udruženi radnici, sopstvenim radom i samoupravnim regulisanjem društveno-ekonomskih odnosa, ovladavaju proizvodnjom, prometom i tržištem, sticanjem dohotka i njegovom raspodjelom, finansijskom sferom, odnosno društvenom reprodukcijom. U tome nijesmo više na početku. Samoupravno udruživanje rada i sredstava već je dobilo zamajac u našoj društvenoj praksi. Ono pokazuje svoju snagu i vitalnost i u uslovima sadašnjih ekonomskih teškoća, iako ima pojava raskidanja samoupravnih sporazuma i dogovora.

Ne treba potcjenjivati činjenicu da u 1982. godini od ukupnog proizvoda u privredi OOUR ostvaruju na bazi zajedničkog proizvoda i zajedničkog dohotka 11,6% (na domaćem tržištu 10% i na inostranom 1,6%)[5], a to je u ranijim godinama bilo mnogo manje. Uzlazni hod u tome treba podržati svim društvenim akcijama i mjerama. Sedma sjednica CK SKJ je aktuelizirala stavove Dvanaestog kongresa SKJ da je to jedan od ključnih zadataka svih socijalističkih subjektivnih snaga na sadašnjem stepenu razvoja. Bez toga nema uspjeha u povećanju proizvodnje na kvalitativnim osnovama, promjenama u kvalitetu privređivanja, u stabilizovanju odnosa na tržištu, u samoupravnoj podjeli rada, u povećanju izvoza, u povećavanju ličnih dohodaka itd.

V. I. Lenjin je 1922. godine u jednom svom radu zapisao da socijalistička revolucija ima sposobnost da ide i prodire dalje i više nego što joj snage i potencijali omogućuju. To se može reći i za socijalističko samoupravljanje. Slabo je pri tome to što SK u mnogim sredinama, iako je socijalističko samoupravljanje njegova ideologija, nije uvijek odlučan da taj kurs beskompromisno drži i razvija, već potpada pod udar parcijalnih interesa i postaje njihov branilac.

Sedma sjednica CK SKJ je ponovo istakla klasnu komponentu socijalističkog samoupravljanja — da je nedopustivo da se čine potezi koji onemogućavaju radničku klasu da ovladava uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada. Osnovni faktor, kao društvena platforma svih poteza u tom pravcu, treba da bude dugoročan program ekonomske stabilizacije. Na tome treba izvršiti zaokret u odnosu na dosadašnje ponašanje svih društvenih faktora. Za to su, izgleda, već sazreli društveni uslovi ili bar sve više sazrijevaju.

CK SKJ ovoga puta nije donosio posebne zaključke, već je potvrdio zaključke Treće i Četvrte sjednice CK SKJ kao aktuelno idejno-političko opredjeljenje i uputstvo za akciju SK i svih socijalističkih subjektivnih snaga u ostvarivanju zadataka politike ekonomske stabilizacije.

---

[5] Isto.

Digitized by Google

Od izuzetne važnosti je to što je CK mnogo konkretnije postavio pitanje odgovornosti komunista, organizacija i rukovodstava SK za politiku koju je utvrdio, i to u svim društvenim sredinama i na svim nivoima društvenog organizovanja. Vrlo oštar je zahtjev radničke klase i radnih ljudi da svako polaže račun za ono što radi, kako ostvaruje svoja prava, obaveze. Moraju se prevazilaziti kolebanja u pogledu razvoja socijalističkog samoupravljanja i ostvarivanja politike ekonomske stabilizacije. Mnogi su se u SK povezali sa vlašću na različitim nivoima, sa uskim poslovodnim organima u OUR i postali su njihova transmisija, sa stručnim službama u OUR, ogrezli u malograđanštini, privatističkom i pragmatističkom ponašanju, svoje lične interese stavili su iznad zajedničkih i opštih društvenih interesa, društvena sredstva su im postala izvor za privatno bogaćenje itd.

Na ovoj sjednici CK SKJ je kritikovao praksu da se rješavanje ekonomskih problema vrši »paketima« kratkoročnih mjera SIV-a i republičkih i pokrajinskih izvršnih vijeća. Njima se »gasi požar«, ali se uzroci požara ne otklanjaju, već ostaju latentni, potencijalni i, podstaknuti nekom »varnicom«, ponovo prouzrokuju nove i još teže požare. Otuda je CK SKJ izričito tražio da se politička akcija usmjeri u pravcu stvaranja neophodnih preduslova koji će omogućiti mijenjanje sadašnjih društveno-ekonomskih odnosa u reprodukciji u pogledu novih kvaliteta u privređivanju društvenim sredstvima, jačanja procesa udruživanja rada i sredstava i zajedništva u dohotku, samoupravne podjele rada i zajedničkog planiranja OUR, afirmacije ekonomskih kriterijuma i djelovanja tržišnih zakonitosti u proizvodnji, investicijama, izvozu i uvozu i na drugim sektorima privrednog života, u pogledu veće razrade i ostvarivanja raspodjele prema rezultatima rada, jačanja shvatanja i saznanja da niko ne može živjeti na tuđ račun, odnosno da svako svoj materijalni i društveni položaj mora zasnivati na radu i rezultatima rada, na ostvarenom dohotku na bazi kvaliteta privređivanja. Rečeno je da to mora biti osnovica zdravog ekonomskog razvoja i podizanja proizvodnih snaga društva na viši nivo, na temeljima socijalističkog samoupravljanja. Taj kurs treba da znači svojevrsnu društvenu, ekonomsku i socijalnu reformu našeg društva, čak mnogo dublju, kompleksniju i sadržajniju nego što je bila ona u 1965. godini.

Možda svi elementi takve reforme nijesu sada još uvijek potpunije dati, bar ne u konkretnijem ekonomskom smislu. Ali će vjerovatno stub te reforme biti dokument o dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, koji će, kako je najavljeno, uskoro biti gotov. Dokument treba da bude »politika zemlje i da se na toj osnovi razrađuje i ekonomski instrumentarij i razvojna politika svih društvenih subjekata i udruženog rada«[6].

Da se ne bi sveo na pitanja tekuće ekonomske politike i na politiku ekonomske stabilizacije u ograničenom smislu, ovaj pro-

[6] Završna riječ Mitje Ribičiča na Sedmoj sjednici CK SKJ, »Politika«, 1. i 2. maj 1983. godine.

Digitized by Google

gram mora sadržati zahtjev i preduslove bitnog mijenjanja sadašnjeg stanja u produkcionim odnosima u pravcu jačanja uloge radničke klase kao vodeće snage društva i nosioca samoupravne izgradnje.

Za ostvarivanje tog zadatka moraju se otkloniti mnogi postojeći problemi i slabosti u privrednom životu, ekonomskoj politici i društvenoj reprodukciji u cjelini. A to je izuzetno težak ekonomski i politički zadatak. Na primjer: otkloniti otuđivanje dijela dohotka i sredstava proširene reprodukcije od radnikâ u udruženom radu, posebno kroz bankarski, kreditni i monetarni sistem; otkloniti subjektivizam i voluntarizam u planiranju, razvojnoj politici, potrošnji, uvozu, u kreditnoj i emisionoj politici; bitno smanjiti administrativno regulisanje mnogih aspekata privrednog života i sve to prepustiti udruženom radu i njegovom samoupravnom sporazumijevanju i društvenom dogovaranju; ukinuti sve ograde, ograničenja i prepreke koje onemogućavaju osnovne privredne subjekte da budu zaista odgovorni robni proizvođači i da snose punu odgovornost za svoj rad i rezultate rada; bitno smanjiti oblike širenja solidarnosti izvan materijalnih mogućnosti i interesa i potrebe udruženog rada itd. A sve to predstavlja, u stvari, temeljnu reformu svih instrumenata privrednog sistema i mjera ekonomske politike na svim nivoima, kao sastavni dio društvene i ekonomske reforme, u kojoj treba dosljedno realizovati Ustav, Zakon o udruženom radu, opredjeljenja Dvanaestog kongresa SKJ i dugoročan program ekonomske stabilizacije. Međutim, na tome se sporo radi, zaostaje, čeka, što je posljedica djelovanja mnogih snaga suprotno svemu tome. Tu, naravno, ima i inercije, lijenosti, konzervativne svijesti itd.

Pojedini naučni i stručni radnici, kao i politički funkcioneri, izražavali su u posljednje vrijeme nevjericu u pogledu razvoja našeg ekonomskog i političkog sistema na socijalističkim samoupravnim osnovama. Kritike samoupravljanja dolaze sa pozicija građanskog društva, socijalističkog državno-svojinskog monopola, ultraljevičarstva itd. One se međusobno povezuju i gotovo sve traže temeljitu reviziju Ustava i Zakona o udruženom radu. Ekonomske teškoće podupiru ispoljavanje tih nezadovoljstava. Sedma sjednica CK SKJ ukazala je na suštinu i štetnost takvih kritika.

Uoči Sedme sjednice CK SKJ bio je izražen zahtjev za politikom oslonca na sopstvene snage. To su tražili i svi učesnici rasprave i na ovoj sjednici CK SKJ. Neki elementi te politike dati su na sjednici, ali to se mora tek učiniti u okviru saveznih, republičkih i pokrajinskih organa, u okviru revizije srednjoročnih planova i separata razvojne politike uz dugoročni program ekonomske stabilizacije.

Naglašeno je da nikakvog kolebanja u toj politici ne može biti, bez obzira na to kolike inostrane kredite uzimali kao podršku stabilizacionom programu. A do kolebanja već je bio doveo kredit od oko 4,5 milijarde dolara, što je više od četiri puta nego što je prilikom donošenja Rezolucije za 1983. godinu bilo predviđeno.

Digitized by Google

Mnogim društvenim subjektima učinilo se da se može raditi, trošiti, živjeti i razvijati po starom, nezavisno od rezultata rada, realnog dohotka i realne akumulacije. To je oštro kritikovano.

Svi ti krediti moraju biti korišćeni strogo u funkciji ostvarivanja politike ekonomske stabilizacije, a u skladu sa zakonski utvrđenim kriterijumima.

Ipak, svaki novi inostrani kredit, na inače veliki postojeći nivo inostranih kredita, znači nove terete na dohodak privrede, na izvozne prihode. Otuda se s pravom postavlja pitanje: koliko se možemo zaduživati? U svakom slučaju, zaduživanje će morati da se vrši u skladu s realnim mogućnostima, kako bi se od deviznih prihoda mogli uredno otplaćivati inostrani krediti.

Od najbitnije važnosti za materijalni razvoj jeste obezbjeđenje kontinuiteta privrednog rasta i strukture proizvodnje na kvalitativnim osnovama, na bazi udruživanja rada i sredstava i sticanja dohotka učešćem u zajedničkom prihodu i dohotku i na tome maksimalno povećavanje proizvodnje sirovina i reprodukcionih materijala iz domaćih izvora. Proizvodnja treba da bude prvenstveno usmjerena na izvoz, posebno na konvertibilno područje, i takvu proizvodnju treba podržavati i podsticati mjerama ekonomske politike svih samoupravnih zajednica i organizacija i društveno-političkih zajednica. To, međutim, nije jednosmjeran i lagan proces. U suštini se radi o ostvarivanju politike promjena u strukturi privrede u pravcu proizvodnje sirovina i energije, a u tome se ne mogu ostvarivati tako brzo spektakularni rezultati, iako mogu mnogo veći nego do sada.

Takođe je ocijenjeno da treba učiniti sve da se planirana poljoprivredna proizvodnja ostvari, jer je to od prvorazredne važnosti za stabilizaciju odnosâ na tržištu i ekonomskih tokova i za ostvarivanje politike ekonomske stabilizacije. U tome suštinski značaj ima blagovremeno ugovaranje poljoprivredne proizvodnje i otkupa, na bazi dohodovnih odnosa između OUR proizvodnje, trgovine i potrošača, i to ne samo radi obezbeđivanja stanovništva potrebnim količinama poljoprivredno-prehrambenih artikala, već i za definitivno oslobađanje od uvoza pšenice i drugih poljoprivrednih proizvoda[7] i za veći izvoz ovih proizvoda.

CK SKJ je ovoga puta potvrdio stavove svoje Treće i četvrte sjednice da ne može biti popuštanja u realizovanju zadataka na području ekonomskih odnosa sa inostranstvom. Oni su središnji, temeljni zadaci društveno-ekonomskog razvoja za duži period vremena, i to: povećavanje izvoza, prije svega na konvertibilno područje, ali i na klirinško područje u skladu s našom ekonomskom politikom i međusobnim ekonomskim interesima. Moramo, i u izuzetno teškim uslovima, ići na definitivno saniranje deficita platnog bilansa i uravnoteženje spoljnotrgovinske razmjene. Spoljna likvidnost zemlje ne može se ni jednog momenta dovesti u pitanje. Pri uvozu mora se ograničiti i uskladiti uvoz opreme sa po-

[7] Na primjer, u 1982. godini uvezli smo 765.000 tona pšenice.

Digitized by Google

litikom stabilizacije, koji je za četiri mjeseca ove godine prevazišao sve dogovorene okvire, uz težnju mnogih društvenih subjekata da se uvoz opreme proširuje i da radimo na stari način, da se liberalistički ponašamo, a sa mogućnošću da se sopstveni tereti inostranog zaduženja prenesu na druge. Očigledno je da se ta antistabilizaciona politika i dalje održava i reprodukuje. Osim toga što je zatraženo da se to pitanje hitno razmotri i da se iznađu mehanizmi da se dosljedno ostvaruje dogovorena stabilizaciona politika, naglašena je potreba da se postavi konkretna odgovornost za svakog društvenog subjekta, a prije svih za komuniste i rukovodstva OOSK u tim organizacijama i organima, za njihovo antistabilizaciono ponašanje.

Konstatovano je da je unutrašnja potrošnja i dalje iznad stabilizacionih okvira, iako se ne može poreći činjenica da se ona postepeno snižava, ali još uvijek nedovoljno da bi zaista mogla biti faktor ekonomske stabilizacije. Odstupanja od utvrđenih propozicija i stopa u rezoluciji za ekonomski razvoj Jugoslavije su i dalje velika u mnogim republikama i pokrajinama.

Rješavanje problemâ unutrašnje proizvodnje, naglašeno je na sjednici, naša je unutrašnja stvar. Međutim, niko ne odstupa od planirane potrošnje, pomoću koje se, na račun smanjivanja dohotka privrede, sve podmiruje, šire se prava, institucije i mreža društvenih djelatnosti. Poruka je Sedme sjednice CK SKJ da se mora odgovoriti ko i zašto ne ostvaruje ove zadatke.

Mora se obustaviti i produžiti gradnja mnogih investicionih objekata, jer je i sadašnja investiciona potrošnja još uvijek pokrivena nenamjenskim sredstvima i fiktivnim finansijskim konstrukcijama od 30—40%, što je glavni izvor nestabilnosti i inflacije. Ni opšta ni zajednička potrošnja ne mogu se smanjiti ako se ne izvrši bitna revizija, preispitivanje i smjelije smanjivanje mreže organizacija i institucija u društvenim djelatnostima. Jer u tome ima mnogo neracionalnog, nepotrebnog, dupliranog — u obrazovanju, zdravstvu, kulturi, administraciji, stručnim službama privrede itd.

Ukazano je da je, pored spoljne likvidnosti, veoma zaoštren problem i unutrašnje likvidnosti velikog broja OOUR, OUR i banaka i da je ona dostigla vrlo visoke razmjere. Na primjer, u 1982. godini »pretežan dio izvora poslovnih sredstava OOUR u privredi čine tuđi izvori sredstava, što iznosi oko 56,6% (ukupni krediti 22,9%, obaveze iz poslovnih odnosa 18,3% i »ostali« izvori poslovnih sredstava 15,4%), a 43,4% su izvori sopstvenih sredstava (ukupni izvori poslovnih sredstava 41,6% i udružena sredstva 1,8%). U okviru ukupnih izvora obrtnih sredstava sopstveni izvori OOUR privrede imaju učešće svega od oko 16«.[8] To pokazuje da je privreda u pogledu izvorâ poslovnih sredstava, a posebno obrtnih sredstava, veoma zavisna od bankarskih kredita i da je

[8] *Finansijski rezultati poslovanja OOUR privrede u 1982. godini*, SDKJ.

Digitized by Google

u odnosu na 1981. godinu kod obrtnih sredstava njena zaduženost povećana, a smanjena je mogućnost samofinansiranja OUR privrede i njihova sposobnost kao robnih proizvođača da uspješno posluju i prilagođavaju se potrebama domaćeg i inostranog tržišta. Što se tiče strukture obrtnih sredstava, ona je veoma nepovoljna i ogleda se u tome da zalihe sirovina, materijala, sitnog inventara i ambalaže čine oko 31,7%, potraživanja iz poslovnog odnosa (gotovo isključivo potraživanja od kupaca) 32,6%, te ostalih oblika obrtnih sredstava (sredstava u obračunu itd.) 27,3%. Čista novčana sredstva učestvuju u ukupnim obrtnim sredstvima sa svega 8,4%. To je uslovilo da je koeficijent obrtnih sredstava u 1982. godini bio oko 2,3 puta, a desetak godina prije toga dvostruko veći. To je uslovilo veliki porast neizvršavanja finansijskih obaveza među OOUR o roku, širenje finansijske nedisciplne i međusobnog finansiranja bez pokrića, u sve široj upotrebi hartija od vrijednosti, često na fiktivnoj osnovi. Zaključeno je da je neophodno što hitnije, pored preduzimanja određenih ekonomskih mjera i dosljedne primjene finansijske discipline, utvrditi program efikasnog rješavanja problema unutrašnje nelikvidnosti u OUR i u bankama, sa etapnim i u rokovima utvrđenim mjerama koje treba preduzimati sukcesivno.

Životna i socijalna pitanja radnikâ i građana bila su predmet velike pažnje. Riječ je o snabdijevanju stanovništva osnovnim artiklima široke potrošnje, kretanju inflacije, cijena i troškova života, standardu i ličnim dohocima i drugim pitanjima koja očigledno spadaju u red važnih pitanja socijalne politike.

O teškoćama u snabdijevanju stanovništva određenim životnim namirnicama (mesom, uljem, mlekom, deterdžentima, kafom, lekovima i drugim) gotovo da je sve poznato. CK SKJ je bio odlučan u tome da se moraju činiti svi neophodni koraci od strane svih društvenih faktora za redovno snabdijevanje stanovništva osnovnim artiklima široke potrošnje iz domaće proizvodnje i uvoza. Lagerovanje robe u magacinima i čekanje viših cijena, šićardžijstvo, sticanje dohotka na tuđ račun koristeći nestašice i »muke građana«, pojave su koje se moraju najenergičnije spriječiti.

Odgovoreno je i na drugo važno pitanje: da li se moralo doći do toga i kakav je iz toga izlaz? Očigledno, nije. Naši planovi i ekonomska politika su bili slabi da sa svom ozbiljnošću ukazuju na tokove pojedinih kretanja i mogućnosti da se ne uđe u sadašnje teškoće. Tako smo mnoge aspekte razvoja agroindustrijske proizvodnje veoma zapostavili i mnoge privredne tokove u poljoprivredi prepustili stihiji. Sem razdoblja 1957—1961. godine svaki drugi plan poljoprivredne proizvodnje je podbačen i tražnja poljoprivrednih proizvoda mnogo je brže (sa oko 50%) rasla od ponude (najveće zaostajanje bilo je kod pšenice, uljarica, a povremeno i mesa i mleka, upravo tamo gde se danas pojavljuju najveći problemi). Danas uvozimo oko 65% proteinske hrane za stoku. Prirodna posljedica toga bila je da smo, umjesto izvoznika, postajali sve veći uvoznici hrane. Na primjer, u petogodištu 1966—

Digitized by Google

1970. svake godine smo imali izvozni suficit od oko 100 miliona dolara, a već u petogodištu 1976—1980. imali smo godišnji deficit od blizu 200 miliona dolara prosečno godišnje.[9] I pored našeg velikog prirodnog potencijala za razvoj poljoprivrede, postepeno smo se pretvarali u agrarnu — uvoznu zemlju.

Izlaz za naše ekonomske teškoće u snabdijevanju stanovništva poljoprivredno-prehrambenim artiklima nije vraćanje na soiskove, bonove, redove, nije vraćanje na sistem distribucije artikala, već na takvu ekonomsku politiku i ponašanje svakog privrednog subjekta u pravcu povećavanja proizvodnje i otkupa poljoprivrednih proizvoda, u pravcu povećavanja kvaliteta privređivanja i razvoja na socijalističkim samoupravnim osnovama. Ali to ne zavisi ni od koga spolja, već od aktivnosti naših privrednih subjekata i socijalističkih subjektivnih snaga. Očigledno je da se nalazimo u fazi razvoja ideologije, ideja, svijesti i shvatanja potrebe da se izvrši postepen, ali radikalniji zaokret u pogledu pravog ekonomskog shvatanja uloge, funkcije i značaja poljoprivrede u razvoju privrede, kao jedne od temeljnih poluga našeg razvoja.

Svi neskladi i protivurječnosti u privrednom razvoju, u robno-novčanim odnosima i u društvenoj reprodukciji izražavaju se na području cijena proizvoda i usluga, njihovim odnosima i kretanjima. U širem smislu to se odražava i izražava u inflaciji, ali ona ima širu osnovicu od samih cijena. Politika na ovom području je najglobalnije definisana: da se stvaraju uslovi za znatnije usporavanje rasta cijena proizvodâ i usluga i troškova života u 1983. godini u odnosu na 1982. godinu.[10] Ali van toga — gotovo ništa. A takva politika nije bila razrađena, tako da su cenovni odnosi prepušteni stihiji i tako su se uglavnom u prvom kvartalu ove godine i odvijali. Nikakva »zamrzavanja« i ograničavanja rasta cijena u skladu sa globalima ekonomske politike nijesu pomogla. Lutanja su velika. Na primjer, naveli bismo samo dva shvatanja u tom pravcu. Jedno je da treba pustiti cijene proizvoda i usluga da se formiraju sobodno na tržištu, bez ičije kontrole. Drugo je da sve bude kontrolisano — od opštine do federacije. Ima i drugih mišljenja, ali pravih rješenja nema.

CK SKJ se opredjeljivao relativno pragmatično u pogledu rasta cijena i cjenovnih odnosa. On se izjasnio da je dosadašnje kretanje cijena suprotno svim političkim zaključcima i politici ekonomske stabilizacije i da je to više neodrživo, ako ne želimo da ulazimo u još veće ekonomske, socijalne i političke teškoće. CK SKJ je zatražio od svih društvenih nosilaca privređivanja, razvoja i planiranja da se uspori sadašnje kretanje cijena, suzbije anarhičnost u kretanju cijena i odbiju mnogi pritisci da se cijene stalno sve više i više povećavaju i da se na taj način nadoknađuje

[9] Komisija saveznih društvenih saveta za probleme ekonomske stabilizacije, *Dugoročni program razvoja agroindustrijske proizvodnje*, Centar za radničko samoupravljanje, knjiga 2, Beograd, 1983.

[10] Rezolucija o politici ostvarivanja društvenog plana Jugoslavije za »period 1981—1982. god. u 1983. godini«.

Digitized by Google

slab rad, nedisciplina, neorganizovanost, gubici, promašene investicije itd. Izlaz iz sadašnjeg stanja u odnosima cijena je vrlo složen, jer je u neposrednoj povezanosti sa ostvarivanjem cjelokupne politike ekonomske stabilizacije, a prije svega sa razvojem udruživanja rada i sredstava i sticanja zajedničkog dohotka i ostvarivanja drugih bitnih elemenata sistema socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. CK SKJ se izjasnio za to da se što prije sačini program postepenog izlaska iz stanja maksimiranih (»zamrznutih«) cijena na liniji napuštanja mjera neposredne kontrole cijena, ali na takav način da to dovede do smanjivanja inflacije i nestabilnosti cjenovnih odnosa na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Taj program treba da ima svoju okosnicu u stvaranju uslovâ da radnici u OUR sve više postaju nosioci politike cijena i da ovladavaju primarnom raspodjelom (koja je sada veoma poremećena brojnim nekonzistentnim mjerama ekonomske politike). To podrazumijeva potrebu da država ustupi mjesto odlučivanja udruženom radu, da smanji svoje sada veoma raširene funkcije, često mimo zakonâ i propisâ i da to prepusti samoupravnoj regulativi. Ali u takvoj konstelaciji suština politike cijena se nalazi u zdravoj ekonomskoj politici, u privređivanju na društvenim sredstvima za proizvodnju: smanjivanju troškova u proizvodnji u poslovanju, boljem korišćenju kapacitetâ i društvenih sredstava, korišćenju unutrašnjih rezervi, štednji društvenih sredstava, udruživanju rada i sredstava i dohodovnom povezivanju, samoupravnoj podjeli rada itd.

Teška društveno-ekonomska situacija uslovila je zaoštravanje mnogih socijalnih problema kao što su: snabdijevanje stanovništva nekim osnovnim artiklima široke potrošnje i lijekovima, standard posebno onih kategorija stanovništva koje imaju niska lična i porodična primanja, nezaposlenost prije svega mladih stručnih radnika i drugo. Sva ta pitanja posmatrana su u kontekstu ostvarivanja politike ekonomske stabilizacije i politike oslanjanja na sopstvene snage za rješavanje ekonomskih problema. Ali taj koncept socijalne politike još nije dovoljno shvaćen ni prihvaćen od mnogih struktura društva, već i dalje postoji snažna težnja da se održi i zadrži koncept državne, zaštitničke socijalne politike koja se zasniva na »dijeljenju« prava pojedinim strukturama društva na krajnje subjektivistički način, mimo svih realnih materijalnih mogućnosti. To je unosilo socijalnu uravnilovku, prihod bez rada i rezultatâ rada, stalno širenje prava iz oblasti opšte i zajedničke potrošnje i zagovaranje kategorije »socijalne sigurnosti« na fiktivnoj osnovi itd.

Tu su, rekli bismo, dva izuzetno krupna zadatka: jedan — da se vrši temeljita transformacija dosadašnje socijalne politike i njeno pretvaranje iz državne politike u politiku osnovnih društvenih samoupravnih subjekata i drugi — da se socijalna politika, odnosno svi oblici uzajamnosti i solidarnosti i drugi aspekti omeđe radom i rezultatima rada i materijalnim mogućnostima. U tom cilju, naglašeno je na sednici, od bitne je važnosti da se što

Digitized by Google

hitnije razrade i u praksi primjenjuju rješenja o socijalnoj politici do kojih se došlo u Komisiji saveznih društvenih savjeta za probleme ekonomske stabilizacije.

Usklađivanju individualnih i društvenih interesa i ostvarivanju zajedničke politike razvoja CK SKJ je posvetio posebnu pažnju. Naglašeno je da republike i pokrajine treba da vode računa ne samo o svojoj ekonomskoj situaciji, već treba da su zainteresovane za ekonomsku situaciju i probleme i u drugim republikama i pokrajinama i da se, polazeći od zajedničke ekonomske politike i politike oslonca na sopstvene snage, međusobno uzajamno pomažu, radi efikasnijeg rješavanja i prevazilaženja privrednih, socijalnih i drugih problema u ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije. Posebno je naglašena puna odgovornost republika i pokrajina za efikasno sporazumijevanje i dogovaranje u organima federacije o svim bitnim pitanjima zajedničkog društvenog, ekonomskog i političkog razvoja i za ostvarivanje zajednički utvrđene politike. Istaknuta je potreba pune kontrole tako utvrđene politike i konkretne odgovornosti za svakoga ko odstupa od zajedničke ekonomske politike. Federacija treba da se preko svojih ustavnih mehanizama osposobi da interveniše i kontroliše realizaciju utvrđene zajedničke ekonomske politike. U tome bitnu ulogu treba da imaju Vijeće republika i pokrajina Skupštine SFRJ i Skupština SFRJ u cjelini.

CK SKJ je naglasio odgovornost svih društvenih subjekata, a posebno organizacija i rukovodstava SK, u ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije. Dogovoreni zadaci i obaveze moraju se poštovati i izvršavati. Niko nema pravo da svoje obaveze i odgovornosti prenosi na druge i da time otežava ostvarivanje politike ekonomske stabilizacije. Ova sjednica je dala impuls da se stvari u tom pogledu brže mijenjaju, da svako polaže računa za svoj rad i rezultate rada, da se odgovornost za izvršavanje zadataka i funkcija mora podjednako odnositi na sve — od radnikâ do političkih i državnih funkcionera u federaciji.

Digitized by Google

Киро Хаџи Василев: Социјализмот и националните односи

(»Наша книга«, Скопје, 1982)

U uslovima kada savremeni svet doživljava dramatične potrese u svim sferama društvenog života, kada, s jedne strane, sve više dolazi do izražaja međuzavisnost pojedinih zemalja i nacija i, s druge, jačaju tendencije očuvanja i ostvarivanja posebnih nacionalnih interesa, u uslovima kada, uporedo sa dubokim ekonomskim i socijalnim transformacijama, sama društvena praksa sve više nameće i složeni kompleks međunacionalnih odnosa, naša nauka i marksistička misao knjigom Kire Hadži Vasileva dobijaju još jedno veoma značajno delo koje ne samo što nudi solidnu naučnu i marksističku analizu o mnogima, do sada još neispitanim aspektima fenomena nacije i međunacionalnih odnosa, već predstavlja i značajnu osnovu za lakše orijentisanje subjektivnih socijalističkih snaga u borbi za socijalizam i u naporima usmerenima na izgradnju socijalističkih društvenih odnosa. Reč je o veoma značajnom radu *Socijalizam i nacionalni odnosi* istaknutog društveno-političkog i naučnog radnika Kire Hadži Vasileva. Njegovo publikovanje znači veliki doprinos prevazilaženju sve većeg raskoraka između objektivno naraslih pretpostavki socijalizma i razvoja teorijske misli.

Polazeći od opšteteorijskog opusa klasika marksizma i primenjujući dosledno Marksov dijalektički metod u analizi društvenih pojava i procesa, Hadži Vasilev ovim svojim delom daje originalan prilog razvijanju marksističke teorije o naciji i međunacionalnim odnosima u uslovima izgradnje socijalizma. Analizirajući uzajamne veze dijalektičke uslovljenosti borbe za socijalizam i borbe za dosledno i univerzalno ostvarivanje principa nacionalne suverenosti i ravnopravnosti, tragajući za odgovorom na osnovno pitanje — šta kvalitativno novo donosi socijalizam u oblasti nacionalnih odnosa, u poređenju sa kapitalizmom, on dolazi do veoma značajnih teorijskih saznanja o tome kakvi nacionalni odnosi najviše odgovaraju socijalizmu, naime, kakvi nacionalni odnosi doprinose ostvarivanju suštine socijalizma, kao kvalitativno novog društvenog uređenja.

U realizaciji tako postavljenog cilja, sasvim razumljivo, polazi od analize pojma, suštine i istorijske uloge nacije. Međutim, služeći se

Digitized by Google

dosledno dijalektičkim metodom jasnog razgraničavanja pojavnih oblika zakonitosti u razvoju društva, veoma uspešno zaobilazi zamku formalističkog pristupa i svoje stvaralačke napore ne iscrpljuje u interpretaciji traganja za sopstvenom definicijom nacije. Težište svoje analize stavlja na objektivnu uslovljenost konstituisanja i razvoja nacijâ, na dostignutom stepenu razvoja i podele rada, nepovratno delovanje nacije na istorijski proces razvoja i podele rada.

Otkrivajući ključna određenja bića nacije, analizom različitih vidova i aspekata čovekovih interesa, dolazi do zaključka da takozvani nacionalni interesi, kao deo sveukupnosti individualnih, grupnih i klasnih interesa, u stvari predstavljaju samo izraz različitih aspekata materijalnih, društvenih, političkih i kulturnih potreba i interesa ljudi.

Demistifikujući takozvani nacionalni interes, kao neku posebno izdvojenu sferu u društvu, i svodeći ga, u suštini, na nacionalni aspekt različitih vidova čovekovih interesa, naročito detaljno i duboko analizira odnos klasnih i nacionalnih interesa, to jest nacionalni aspekt klasnih interesa. Pri tome, mesto i ulogu obe suprotstavljene klase u naciji,u istorijskom procesu nastanka nacije i u konstituisanju i izražavanju nacionalnog interesa, ne posmatra kao izraz subjektivnih težnji tih klasa, nego, pre svega, kao izraz njihove protivrečne uloge u istorijskom procesu društvene reprodukcije. Ne fetišizirajući ni ulogu radničke klase u konstituisanju i izražavanju nacionalnih interesa, Hadži Vasilev ističe da u istorijskim epohama, kada nije mogla društvu ponuditi izlaz iz ograničenosti kapitalističkih društvenih odnosa, objektivno nije mogla nacionalnom interesu buržoazije suprotstaviti nekakav drugi interes koji bi bio u skladu sa njenim interesom kao posebne klase u društvu.

Nasuprot onim teoretičarima i shvatanjima nekih predstavnika radničkog pokreta, koji na naciju gledaju kao na neku buržoasku predrasudu, kao na nekakav negativan recidiv u izgradnji socijalizma Hadži Vasileva ističe da samo pod vođstvom radničke klase, kada se ona uzdiže u vodeću klasu društva, nacija oslobađa i aktivira sve svoje snage, prevazilazi svoje unutrašnje sukobe, dostiže svoju potpunu zrelost i ostvaruje svoj potpuni ekonomski, društveni i kulturni razvitak. Sam položaj u procesu društvene reprodukcije i emancipaciona uloga radničke klase, ne samo u odnosu na sopstveno biće, već i na društvo kao celinu, predstavlja objektivnu zakonitost koja neminovno vodi ne samo prevazilaženju klasnog egoizma i ograničenosti buržoaskog nacionalnog interesa, već i demistifikaciji složenog fenomena nacije i takozvanih nacionalnih interesa.

Polazeći od stanovišta da se u objektivnom procesu stvaranja nacije rađaju i razvijaju i nacionalna svest i tendencija stvaranja nacionalne države, Hadži Vasilev posebno, u četvrtom poglavlju knjige, analizira i pravo nacije na samoopredeljenje, ali ne kao nekakvu tendenciju imanentnu naciji da se ograđuje od ostalih nacija, već kao elementarno pravo svake nacije da slobodno raspolaže sopstvenim društvenim snagama, prirodnim bogatstvima i izvorima stvaranja proizvodnih potencijala i da samostalno određuje svoje odnose prema drugim nacijama. Pravo nacije na samoopredeljenje, kao izraz borbe radničke klase za svoje socijalno i ekonomsko oslobođenje, ni u kom slučaju, prema njemu, ne znači ograđivanje jednih nacija od drugih, kao što ni pojave i nužnost širenja čovekovih zajednica van uskih nacionalnih okvira i stvaranje većih kompleksa međunacionalnih državnih zajednica ne dovode, samo po sebi, u pitanje princip samoopredeljenja svake nacije i njeno pravo da svoje samoopredeljenje izrazi stvaranjem svoje posebne nacionalne države.

U takvom kontekstu autor posebno razmatra i problem nacionalnih manjina. Ističući da postoji suštinska razlika između prava nacijâ na samoopredeljenje i prava nacionalnih manjina na slo-

Digitized by Google

bodno nacionalno opredeljenje, istinsko rešenje problema nacionalnih manjina vidi samo u uzajamnom poštovanju, nacionalnoj toleranciji i punoj ravnopravnosti. Međutim, čini se pri tom da autor ostaje »dužan« da u sledećim izdanjima ovog značajnog dela eksplicitnije razradi suštinu pojma prava nacionalnih manjina na opredeljenje.

Polazeći od stanovišta da je u osnovu samog procesa konstituisanja nacije ugrađen određen stepen razvoja rada proizvodnih snaga i podele rada, u petom poglavlju knjige Hadži Vasilev posebno analizira i funkciju nacije kao značajnog faktora ekonomskog razvoja. Iz analize objektivne uslovljenosti dijalektičkog jedinstva izvodi i bitan zaključak da u uslovima kapitalizma nacija ne može objektivno ostvariti svoju istorijsku ulogu do kraja. Ostvarivanje njene istorijske misije, kao značajnog faktora ekonomskog razvoja, prema autoru, postaje moguće samo u uslovima podruštvljavanja rada i čoveka. Međutim, ne gubeći iz vida činjenicu da podruštvljavanje rada i čoveka predstavlja veoma složen proces, u kojem su mogući i različiti vidovi deformacija, svoju analizu završava zaključkom da samo autentični socijalistički preobražaj vodi potpunom ostvarivanju istorijske uloge nacije kao jednog od oblika nezadrživog podruštvljavanja rada i čoveka.

Svoju analizu različitih aspekata i osnovnih sadržaja nacionalnih interesa autor završava razmatranjem nacionalnih funkcija kulture, odnosno kulturnim funkcijama nacije. Odlučno se suprotstavljajući staljinističkom stanovištu — da je kultura po formi nacionalna, a po sadržaju klasna, i ukazujući na naučnu neodrživost mehaničkog rastavljanja nacionalnih i klasnih obeležja, on pojavu i razvoj nacionalne kulture analizira ne samo kao izraz posebnog oformljenja nacija već i kao njihovo osposobljavanje za uključivanje u šire tokove razvoja društvene kulture u internacionalnim okvirima. Kada nacionalna kultura, prema njemu, stvarno izražava specifične nacionalne sadržaje, to samo po sebi ne znači i njeno zatvaranje ili konfrontiranje sa drugim nacionalnim kulturama.

U sledećih nekoliko poglavlja svog rada Hadži Vasilev analizira veoma složeni kompleks odnosa između pojedinih nacija. Polazeći od marksističke postavke da odnosi između pojedinih ljudskih zajednica zavise, pre svega, od samog njihovog društvenog bića, dolazi do zaključka da nacije, ukoliko više ostvaruju svoju suverenost i svoj ekonomski, društveni i kulturni razvoj, utoliko su veće i njihove potrebe i nužnosti od ekonomskih i drugih vidova povezivanja i saradnje sa drugim nacijama. Te veze i odnosi međuzavisnosti nacija, prema njemu, nužno su uslovljeni potrebama i mogućnostima razvoja rada i sredstava za proizvodnju.

Analizirajući i procese u društvu koji imaju suprotno dejstvo, koji objektivno uslovljavaju suprotnosti, sukobe i neprijateljstva među nacijama, kao izraz odgovarajućeg stepena materijalnih uslova čovekovog života, Hadži Vasilev ističe da nacionalne suprotnosti, ne treba identifikovati sa nacionalnim sporovima i sukobima. Nacionalne suprotnosti, prema njemu, predstavljaju imanentno svojstvo nacionalnih odnosa, to jest drugu, suprotnu stranu objektivnih potreba i tendencija za povezivanjem i saradnjom među nacijama. Za razliku od toga, nacionalne sukobe on razmatra kao jedan od mogućih subjektivnih načina društvenog reagovanja nacionalnih suprotnosti. Na osnovu temeljne analize nacionalnih odnosa i nacionalnih suprotnosti, zaključuje da sve dok u društvu bude nacija, biće i nacionalnih suprotnosti, ali nije uvek bilo i ne mora biti nacionalnih sukoba.

Sa tih početnih i metodoloških pozicija Hadži Vasilev analitički posmatra i problem nacionalizma. Osporavajući naučnu vrednost buržoaskih aprioristićkih shvatanja, prema kojima nacionalizam predstavlja imanentno svojstvo samog postojanja različitih nacija, on analizom dolazi do zaključka

Digitized by Google

da nacionalizam, u stvari, predstavlja samo izraz nacionalnog egoizma onih vodećih snaga nacije kod kojih je sama društvena priroda eksploatatorska, odnosno monopolistička. Iako je buržoazija kao klasa uvek nacionalistički predodređena, nacionalizam, prema njemu, nije uvek isključivo buržoaski, već se javlja i u uslovima socijalizma, kao izraz nagomilavanja i zaoštravanja unutrašnjih ekonomskih, socijalnih, političkih, ideoloških i drugih suprotnosti.

U završnom delu svoje veoma obimne, ali precizno intonirane i ostvarene analize, Hadži Vasilev se posebno osvrće na konkretne društvene uslove savremenog sveta i na problem međusobnih odnosa naroda u svetu. Tragajući za odgovorom na pitanje — šta socijalizam donosi svetu u nacionalnim odnosima, na osnovu analize dosadašnjeg istorijskog iskustva i sadašnjih različitih iskustava u praktičnoj realizaciji, izvodi zaključak da je, nasuprot teškim negativnim recidivima iz istorijske prošlosti i deformacijama u međunacionalnim odnosima, koje postoje u nekim socijalističkim zemljama, socijalizmu, kao novom društvenom odnosu u kojem se ostvaruje proces oslobođenja rada od svih vidova otuđenosti, objektivno imanentan odnos ravnopravnosti, punog poštovanja suvereniteta, slobode i nezavisnosti svih nacija, odnos uzajamnog pomaganja, prijateljstva i mira. Razume se da, kao što on dodaje, socijalizam ne nudi i ne znači potpunu identičnost interesa različitih nacija, ali njegov osnovni zadatak, koji je nov kvalitet u odnosima među nacijama, predstavlja težnju ka usaglašavanju i rešavanju tih objektivnih protivrečnosti na osnovu uzajamnog poštovanja interesa pojedinih nacija.

Oslanjajući se na dosadašnje bogato empirijsko iskustvo u razvitku nacija i međunacionalnih odnosa u svetu i kod nas, Hadži Vasilev je uspeo da prevaziđe istoricistički pristup i uđe duboko u suštinu razvoja nacije i međunacionalnih odnosa, ne kao u neku izdvojenu sferu, već kao organski deo sveukupnih objektivnih zakonitosti u razvitku društva, i na osnovu toga izvede veoma interesantne naučne, teorijske zaključke o mnogim aspektima složenog fenomena nacije i nacionalnih odnosa u socijalizmu.

No ovo je delo posebno značajno po tome što otkriva veoma široki spektar različitih aspekata fenomena nacije i nacionalnih odnosa u socijalizmu, a predstavlja i podsticaj za dalje, još dublje analize. Ovim delom, ne samo pred običnim čitaocem, već i pred onima koji se teorijski i empirijski bave ovom problematikom, otkriva se sva složenost suštine i istorijskih funkcija nacije u kretanju društva ka besklasnim odnosima. Autor, izvlačeći veoma validne naučne zaključke, ni u jednom trenutku ne nudi nikakve definitivne odgovore i formule. Tragajući za objektivnom istinom i nastojeći da otkrije zakonitosti istorijskih mesta i uloge nacije, on je veoma strog i prema sopstvenoj analizi i stavlja je uvek na proveru suda objektivnog istorijskog procesa. Njegova analiza je otvorena i inspirativna za sve one koji se na ovaj ili onaj način bave izučavanjem složenog fenomena nacije i nacionalnih odnosa.

Objavljivanje ove knjige ima poseban značaj ne samo sa aspekta obogaćivanja i podsticanja makedonske mlade naučne misli, već i za potrebe praktično-političkih akcija svesnih socijalističkih snaga na polju veoma složenih i specifičnih međunacionalnih odnosa. Njen značaj je posebno velik u pogledu zadovoljavanja potrebe koja se oseća u obrazovnom procesu u našoj republici, i pri formiranju i razvijanju marksističkog pogleda na nacionalno pitanje mladih generacija, pripadnika makedonskog naroda.

Nikola Čingo

Digitized by Google

Leszek Kolakowsky: Main currents of Marxism — Its Rise, Growth and Dissolution, vol. I—III

(Clarendon Press, Oxford, 1978)

Marksizam je nastao u ime ljudske slobode. U ime uspravljanja nad istorijskim ograničenjima koja su pratila vjekovni hod ka boljem. U ime dostizanja čovjeku primjerenih mogućnosti samospoznaje i samoizražavanja svoje bitnosti. Stoga njegova osnovna zasluga i jeste razotkrivanje prirode i korijena ideološke svijesti kao *conditio sine qua non* otvaranja granica ljudske slobode. Ali, da li je sam marksizam imun od napada bolesti čije razorno dejstvo uočava u drugim idejama i konceptima? Da li je i sam u svom istorijskom razvitku bio kočen imobilizirajućom snagom mistificirane i ideologizirane svijesti?

Da je odgovor na prvo pitanje negativan, poznato je svakom ko je shvatio antiideološku prirodu i usmjerenost marksizma. Afirmativnost odgovora na drugo pitanje nameće se mnogim raspravama i konvulzijama unutar marksističke misli u njenim naporima da se oslobodi staljinističkih recidiva, što je bitna odlika razvoja marksizma u više od tri poslijeratne decenije njegove istorije.

Jedan od ehoa na staljinizam kao mistificirajuću i ideologizirajuću svijest marksizma predstavlja i misao poljskog filozofa Leška Kolakovskog. Još kao mladi profesor Varšavskog univerziteta, Kolakovski je postao jedan od najznačajnijih teoretičara savremenog marksizma, upravo antidogmatičnošću, svježinom misli i ideja i novim humanističkim stremljenjima naspram okoštale staljinističke teorije i prakse. U posljednjoj deceniji, međutim, dolazi do njegovog obrta spram marksizma, koji čini da podosta od ove samosvojnosti i specifičnosti njegovog mišljenja izostaje iz Kolakovskijeve postemigrantske teorijske djelatnosti. A s obzirom na to da je riječ o misliocu koji se nalazio u samom vrhu savremenog marksizma, to evoluciju njegovog stava spram marksizma nije moguće objasniti samo involucijom njegove misli. No, pošto nam ovdje nije namjera da se posebno bavimo uslovima i razlozima njegovog obrta, niti temeljitijim propitivanjem svih mijena u Kolakovskijevom intelektualnom razvitku, koje su rezultirale njegovim raskidom sa marksizmom, to ćemo samo pokušati da ukažemo na izvjesne čvorišne tačke u njegovoj trotomnoj istoriji marksizma koje čine temeljni okvir ovog obrta.

S obzirom na to da ovaj prikaz slijedi srpskohrvatskom izdanju prvog i drugog toma *Glavnih tokova...*, nastojat ćemo da našu pažnju usredsredimo na one probleme koji su od presudnog značaja za razumijevanje autorovih izvođenja u trećem tomu, kao i za cjelovit uvid u Kolakovskijev odnos spram marksizma i njegove istorije.

Osnovni misaoni okvir ovog Kolakovskijevog djela jeste pomjeranje ranijih autorovih propitivanja korijena staljinizma iz novije istorije marksizma u same temelje teorije, odnosno ranijeg uvjerenja u mogućnost postepene transformacije staljinizma u tvrđenje da je »despotski socijalizam« prirodna konsekvenca marksizma kao doktrine. Sljedstveno, i Kolakovskijeva određenja staljinizma, lenjinizma i izvornog marksizma doživjet će radikalnu promjenu u odnosu na period njegovog stvaranja prije emigracije.

Kolakovskijeva interpretacija istorije marksizma započinje svestranom analizom misaonog razvoja Marksa i Engelsa, koja se u osnovi oslanja na njegov raniji pristup temeljnim idejama tvoraca marksizma, s tim što je šezdesetih godina centralno mjesto i polazište njegovog pristupa temeljima marksizma bilo u kontekstu *Ekonomsko-filozofskih rukopisa*, a sada u *Njemačkoj ideologiji*. Taj pomak nije beznača-

Digitized by Google

jan, štaviše, on čini suštinu Kolakovskijevog »obrta« spram marksizma. Naime, u njemu se nalazi teorijsko utemeljenje njegovog »obračuna« sa marksizmom i nekadašnjom vlastitom pozicijom u njemu, s obzirom na to da će Kolakovski već u temeljnim pitanjima »istorijskog materijalizma« (prije svega u shemi o »bazi« i »nadgradnji«) pronaći korijene kasnije dogmatizacije marksizma. No, ni njegova interpretacija ranih filozofskih spisa nije bez značaja. On će u nekim temeljnim antropološkim Marksovim stavovima vidjeti klicu i razlog kasnijeg ostvarivanja marksizma kao »despotskog socijalizma«.

No, to ne znači da je prvi tom *Glavnih tokova*... bitan samo zbog ovog temeljnog toka Kolakovskijevog odnosa spram marksizma. U njemu se, naime, nalaze i mnoge produktivne analize koje nije moguće striktno odijeliti od izvjesnih »navučenih« i neopravdano generalizovanih teza, što je naročito prisutno u njegovom komentaru »istorijskog materijalizma«. Stoga nije ni moguće jasno izdvojiti ni jedan problem koji je potpuno »promašeno« ili sasvim »dobro« interpretiran. Tako, na primjer, Kolakovskijevo problematiziranje utemeljenosti Marksove misli na osnovnim tokovima evropskog mišljenja, ili cjelovita analiza Marksovog intelektualnog razvitka u nastojanju dokazivanja kontinuiteta Marksove misli od prvih političkih i filozofskih spisa do *Kapitala* itd., puni su plodotvornih razmatranja, ali i diskreditivno obojenih ocjena u gore naznačenom smislu pribavljanja argumentacije za osnovne autorove teze.

Da bi došao do adekvatnog razumijevanja cjelokupnosti Marksovog djela, Kolakovski ističe integralnost i filozofsku zasnovanost Marksove misli, kao i mogućnost njene valjane interpretacije pod pretpostavkom da je interpretator u mogućnosti da nadvlada parcijalnost pristupa. U tom smislu on se, razumljivo, ne zadovoljava ni klasičnom tezom o takozvana tri izvora marksizma ni dijeljenjem marksizma na njegove navodne »sastavne djelove«, već nastoji naglasiti duboku utemeljenost marksizma na najznačajnijim tekovinama evropske kulturne istorije, kao i Marksovu namjeru da izvrši globalno tumačenje čovjeka i istorije, tumačenje koje bi rezultiralo integralnom teorijom društva. Isto tako, Kolakovski daje i veoma osebujnu interpretaciju »međuuticaja« u cjelini kulturno-istorijskog situiranja Marksove misli, nastojeći na »situacionom« utemeljenju osnovnih problemskih okvira marksizma u misaone tokove Marksovog doba.

Međutim, unutar ovih produktivnih analiza Kolakovskog primjetna su i izvjesna »pretjerivanja«, prije svega u prenaglašavanju religijskih korijena Marksove teorije otuđenja, isticanju samo jednog aspekta metafizičkog nasljeđa, onog koji koincidira sa određenjem Marksove filozofije kao »generičkog subjektivizma« i protivrječnom »situiranju« Marksove teorije oslobođenja između Hegelove istoriozofije i utopijske misli prve polovine 19. vijeka.

Ovo protivrječje u Kolakovskijevoj interpretaciji Marksa nije jedino, ali je sigurno najodlučnije za njegova kasnija tvrđenja o marksizmu i njegovoj »logičnoj sudbini«. Naime, Kolakovski neopravdano poistovjećuje Marksovu misao zajednice preko Hegelove filozofije istorije sa dijalektikom esencije i egzistencije unutar neoplatonske i srednjevjekovne tradicije »upućenosti na apsolut«, tvrdeći da nastojanja ovih mislilaca predstavljaju »formulaciju iste osnovne intencije koja konstituiše istorijsku pozadinu Hegelove dijalektike, pa stoga i marksove istoriozofije« (vol. I, p. 24). Time Kolakovski želi utemeljiti Marksovo shvatanje zajednice kao ostvarenje ideje »društvenog jedinstva«, čemu vode i njegova podvođenja Marksove misli u okvire utopije, kao i podosta zdravorazumsko problematiziranje aktualnog stanja čovjekove dihotomije. Najzad, svodeći Marksov pojam zajednice na problem ostvarenja »jedinstva« koje se pokazuje kao mjera ostvarenja slobode (upor. I, 418), Kolakovski će

Digitized by Google

tvrditi da se u ovome nalazi osnov kasnije totalitarne forme komunizma nezavisno od Marksovih namjera. Ovakva simplifikacija će ostati prisutna i u kasnijim Kolakovskijevim radovima kao osnov njegove kritike marksizma i savremenog socijalizma. Ovdje nije potrebno mnogo se truditi da bi se dokazala neosnovanost ovakvih tvrđenja Kolakovskog s obzirom na Marksovo insistiranje na slobodi pojedinca kao uslovu slobode svih i nesvodljivost njegovog poimanja slobode na tako redukovanu formulu jedinstva kako to želi da prikaže Kolakovski.

Sljedeći bitan osnov Kolakovskijevog raskida sa marksizmom sadržan je u onom što čini najkontroverzniji dio prvog toma *Glavnih tokova...*, a to je njegov komentar »istorijskog materijalizma«. Kolakovskijeva interpretacija materijalističkog shvatanja istorije nikako nije ni jednakoznačna ni misaono prazna. On najprije utvrđuje da »istorijski materijalizam«, onako kako je najčešće shvatan, predstavlja ili isuviše razvodnjenu teoriju ili, pak, nadasve vulgarizovan kanon. Stoga se njegova razmatranja mogu, s jedne strane, shvatiti uputnim za kritičko razračunavanje sa simplifikatorskim i nemisaonim »razradama« materijalističkog tumačenja istorije i »primjenama« njenih postavki u formi jalovih konstrukcija istmatovskog shematizma. Time on pomaže elastičnijem pristupu bitnim stavovima Marksa i Engelsa, što se može obuhvatiti tvrđenjem o mogućnosti da se načelo *da društveno biće određuje društvenu svijest* (iz 1859) posmatra više kao *poseban slučaj* mnogo opštijeg principa da je *svijest identična sa svijesnim životom* (iz 1845/46) (Upor. I, 345). U tom smislu njegova izrazito kritička interpretacija (padajući ne rijetko u kontradikcije, pa čak i u zdravorazumska pojednostavljenja) ukazuje na niz problema koje marksizam do danas nije riješio. Stoga, koliko god da Kolakovskijeva redukcija »istorijskog materijalizma« na ono što on smatra održivim u njemu — na objašnjenje samo globalnog toka istorije (prelomne epohalne promjene) i međuzavisnosti samo nekih, a nikako svih odlika društvenog života — predstavlja dalekosežno sužavanje heurističke vrijednosti teorije, ona ipak svojim objekcijama (ako ne odgovorima) provocira nužnost daljeg promišljanja izvjesnih stavova koji su dugo bili polupropitani. I u tome i jeste njena vrijednost.

Ali ovdje se nalaze polazne pretpostavke mnogih kasnijih spornih mjesta u Kolakovskijevoj interpretaciji istorije marksizma, prije svega u onom dijelu koji se odnosi na prognostičke mogućnosti teorije, gdje Kolakovski zaključuje da marksizam nema mogućnost anticipacije s pretenzijama na naučnu zasnovanost (Upor. I, 373). Argumente za ovakvo tvrđenje Kolakovski pokušava naći u neosnovanosti Marksovih predviđanja o neminovnom kolapsu kapitalizma zakonitošću njemu inherentnih protivrječnosti, koje je, po njemu, samo »puko komunističko proročanstvo« proizašlo iz utopijskog karaktera Marksove misli, koji u ovom slučaju — predviđajući eshatološku viziju društvenog jedinstva — napušta objektivnu naučnu analizu i povodi se za prometejskom vjerom u mogućnost svjesnog kreiranja istorije. Stoga je, po njemu, Marks više prorok nego naučnik, njegova teorija otuđenja više socijalna utopija nego plodotvorna anticipacija, a »despotski socijalizam« sasvim moguća realizacija Marksovih uputa. Iz takvih određenja Marksove misli Kolakovski će povući dalekosežne konsekvence koje marksizam, preko njegove ruske verzije, čvrsto vezuju za staljinizam.

Ono na čemu Kolakovski zasniva svoje negiranje mogućnosti marksizma da predviđa budućnost jeste njegovo nekritičko poistovjećivanje Marksove teorije oslobođenja sa ideologiziranim marksizmom i Marksove »konkretne anticipacije« (Bloh) sa vizijom komunizma kao eshatološkog kraja istorije. Stoga njegova redukcija »istorijskog materijalizma« i počiva na odavno poznatim pokušajima odvajanja saznajnog i idejnog

Digitized by Google

u marksizmu, od čega nije dalek put do poistovjećivanja u marksizmu svega što nije interpretacija prošle istorije sa ideologijom. Naime, Kolakovski je, uočavajući razliku između teorijsko-saznajnog i idejnog momenta u marksizmu, pošao još dalje time što ih je potpuno odvojio i hipostazirao, te poistovjećujući idejno sa ideološkim, gornju razliku predstavio kao sukobljenost saznanja i ideologije. Time je on izbrisao razliku između marksizma kao idejne orijentacije jednog revolucionarnog pokreta i marksizma pretvorenog u ideologiju do čega dolazi kada se jedinstvena saznajno-idejna osnova pocijepa podređujući teorijsko-istraživački momenat pogrešno shvaćenom idejnom opredeljenju koje tada figurira kao ideologija (čime se usmjerenost na kritičko prevazilaženje postojećeg redukuje na parcijalni interes ove ili one grupe). Kolakovskom je jasno da staljinizam gnoseološki i ontološki korijeni u ovako ideologiziranom marksizmu, pa stoga, u nastojanju da svojoj tezi o marksovskim temeljima staljinizma pribavi teorijsku legitimaciju i izvorni marksizam proglašava ideologijom. A jedino sredstvo koje tu pomaže jeste ovakvo odvajanje, a potom ograničavanje saznajnih mogućnosti marksizma na prošlost, čime spoznaja budućnosti ostaje podređena isključivoj dominaciji idejnog momenta u formi ideologije. Tada, razumljivo, Marksovu misao nije teško predstaviti kao utopiju, proročanstvo i neosnovano nadanje, čiji ideološki karakter otvara mogućnost »despotskog socijalizma« koji će Marksov romantični ideal društvenog jedinstva ostvariti »na jedino izvodljiv način u jednom industrijskom društvu, naime, despotskim sistemom vladanja« (III, 527).

Na ovako postavljene temelje interpretacije marksizma Kolakovski će nadovezati svoja razmatranja ruskog marksizma (čemu je posvećena gotovo polovina drugog toma) i lenjinizma, koji u njegovoj interpretaciji predstavlja »pripremu« staljinizma. Kolakovski će suštinu lenjinizma — kao mogućeg načina uposebljavanja čitavog niza opštih principa Marksove socijalne teorije i nalaženja njihovog konkretnog, istorijski primjenljivog rješenja — naći u konceptu partije profesionalnih revolucionara, u realizaciji diktature proletarijata kako je ona sprovedena u periodu »ratnog komunizma«, u rješavanju nacionalnog i seljačkog pitanja itd., dakle, u *elementima* cjelokupne Lenjinove revolucionarne djelatnosti. A kako za Lenjina »filozofska pitanja, slikarstvo i književnost, pravo i zakoni, demokratske vrijednosti i religijske ideje nisu imali nekog značenja po sebi, već su bili samo oružje političke borbe«, to je on, po Kolakovskom, »aplicirao principe istorijskog materijalizma mnogo potpunije i od samog Marksa« (II, 383). Pored ovog podosta problematičnog određenja suštine lenjinizma — jer se ona ne nalazi u ovim ili onim elementima Lenjinove teorijske i praktično-političke djelatnosti, već u cjelini njegovog revolucionarnog angažmana — ono što zahtijeva i što je otvoreno za ozbiljniju kritiku Kolakovskog jeste njegovo nalaženje osnovnih crta onog što će predstavljati staljinističku ideologiju već kod Lenjina, pa čak i prikazivanje Lenjina — ideologom totalitarizma (Upor. II, 467—527, posebno str. 513—517), čemu će uslijediti zaključak o staljinizmu kao »prirodnom nastavku« lenjinizma. Konačno zatvaranje ovog kruga — proglašavanja marksizma za najveću fantaziju vijeka — predstavljaće autorovo određenje staljinizma ne kao obrta u toku revolucionarnog preobražaja, već upravo kao logične konsekvence marksizma.

Iz Kolakovskijeve analize boljševičke politike dvadesetih godina stiče se utisak o nesumnjivoj Lenjinovoj dominaciji u partiji, kao i izrazito linearnom toku revolucije, što proizlazi iz njegovog zanemarivanja uloge opozicionih grupa (naročito »Radničke opozicije«), a u nastojanju da umanji bitne razlike između Lenjinovog i Staljinovog »dobra«. Tu Kolakovski kao argumente koristi naročito procese započete na X kongresu Partije. 1921. godine (ukidanje dru-

Digitized by Google

gih socijalističkih partija, ukidanje partijskih frakcija i kasnija centralizacija moći u užim organima), ali zanemaruje suprotne »glasove« u samoj Partiji, čije prisustvo bitno ograničava njegovo tvrđenje da se početak staljinizacije nalazi još za života Lenjina.

Izvjesnu ambivalentnost Lenjinovog stava prema sovjetima (potenciranje njihove kontrolne za razliku od antipodne uloge u odnosu na državu), kao i nesumnjivo prisutna protivrječja u Lenjinovom revolucionarnom angažmanu (određen razlaz strateških i taktičkih rješenja, gdje u drugom slučaju dopušta dominaciju države iako ostaje duboko ubijeđen u nužnost njenog odumiranja), Kolakovski koristi kao dokaze Lenjinovog etatističkog stava zato što Lenjinovu ulogu procjenjuje sa stanovišta društvenih tokova post-lenjinskog perioda. Međutim, jače isticanje političko-prinudne sfere u periodu kada je to igralo ulogu očuvanja suštinskog trenda revolucije jedna je stvar, a sasvim druga kada se u izmijenjenoj, mirnijoj i stabilnijoj situaciji (kakva je zavladala krajem dvadesetih godina) ovo privremeno odstupanje hipostazira i proglasi bitnim principom i vrhovnom vrijednošću daljeg razvitka. A Staljin je, apostrofirajući ovu privremenost i fiksirajući je kao konačnu zadatost, ukidajući mogućnost bilo kakve samoinicijative najširih slojeva i uspostavljajući do krajnosti doveden represivno-politički oblik vlasti — od nje stvorio srž ideološke legitimacije vlasti.

Kolakovski neosnovano pomjera ideologizaciju marksizma u ovom smislu naprijed vezujući je za Lenjina. Međutim, odvajanje praktične politike od teorijskog problematiziranja stvarnosti, koje je prisutno u ovom Lenjinovom privremenom odstupanju od bitnih principa njegove teorije revolucije, ne znači samim tim i gutanje teorije od strane ideologije. Marksizam je predstavljao emancipatorsku i revolucionarnu teoriju, do čijeg će okoštavanja doći tek poslije Lenjinove smrti, pa i tada, tek poslije Staljinovog konačnog obračuna sa opozicijom.

Kolakovski će, polazeći od ovakvog identifikovanja lenjinizma i staljinizma i njihovog podvođenja pod jedinstvenu lenjinističko-staljinističku verziju marksizma, doći do potpunog negiranja socijalizma koji se izgrađuje na Lenjinovim političkim principima, pa i do apriornog negiranja svekolike različitosti socijalističkih procesa u savremenom svijetu. Međutim, on se neće zadržati samo na tome, nego će nastojati da ukaže na fundamentalnu ideologičnost marksizma. U tom smislu, da bi obračun sa marksizmom bio potpun, neophodno je poslije diskreditivne kritike institucionalizovanog marksizma izvršiti i razornu kritiku onih strujanja u marksizmu koja bi svojom otvorenošću, antidogmatičnošću i humanističkim »credom« mogla ukazivati na drugačije mogućnosti marksizma. A da bi se u tome uspjelo, treba »zapadni« marksizam »lišiti« njegovih najeminentnijih predstavnika, čime i moguća dalja promišljanja na njihovim idejnim osnovama gube svoju opravdanost. Stoga će i uslijediti oštra kritika Lukača, Bloha, Markuzea, Adorna, Habermasa, Froma i tako dalje (Upor. III, 220—449).

Na ovaj način Kolakovski svaku idejnu usmjerenost marksizma nastoji da prikaže samo kao ideološku iluziju dopuštajući jedino da je marksizam kao interpretacija prošle istorije »vrijedan dodatak našem saznanju... (koji)... je obogatio naše razumijevanje prošlost« (III, 524), ali i tu sa ne malim ograničenjem: »Danas niko sebe ne mora smatrati ili biti smatran marksistom da bi, na primjer, proučavao istoriju književnosti ili slikarstva u svjetlu društvenih konflikata datog perioda; i neko može tako činiti bez vjerovanja da je cjelina ljudske istorije istorija klasnog konflikta, ili da različiti aspekti civilizacije nemaju sopstvenu istoriju, jer »prava« istorija je istorija tehnologije i »produkcionih odnosa«, jer »nadgradnja« izrasta iz »baze« i tako dalje.« (III, 525).

Digitized by Google

Kolakovski, konačno, vrijednost marksizma svodi na njegovu moć ovladavanja masama, a današnje prisustvo marksističkih ideja u svijetu objašnjava slabošću teorije. Tako, jedino zbog svojeg ideološkog naboja, marksizam je, po njemu, mogao toliko da se proširi. Ali, kao »komunistička ideologija« marksizam je fantazija, »san koji je ponudio nadu u društvo savršenog jedinstva« (III, 523). Zahvaljujući trenutku u kome se pojavio, nudeći nadu u konačno oslobođenje, kao i zbog »ekstremne i neprihvatljive« forme u kojoj je izražen, marksizam je dobio socijalnu snagu i postao politički izuzetno efektan. Samo je na taj način, po Kolakovskom, marksizam mogao uticati na ljude sadržeći ogromnu efikasnost političke mobilizacije, jer, da su Marksovi »pogledi bili opskrbljeni svim mogućim ogradama i restrikcijama koje su uobičajene u racionalnoj misli, oni bi imali uticaja i možda bi prošli sasvim nezapaženo« (III, 524).

Razlog činjenice da je marksizam postao sastavni dio najraznovrsnijih kultura i političkih pokreta, često i u radikalno suprotnim modalitetima, Kolakovski izvodi iz ambigvitetnosti Marksovih stavova, a ne iz miljea konkretnih kulturno-istorijskih kretanja, iz sukobljavanja sa novim i najraznovrsnijim problemima i sa najrazličitijim interesima i stremljenjima.

Kolakovski u svojoj trotomnoj interpretaciji istorije i prirode marksizma jasno pokazuje da marksizam nije imun od ekstremne ideologizacije; međutim, on takvu ideološku formu marksizma poistovjećuje sa marksizmom u cjelini podupirući svoju osnovnu tezu da sama »logika« i »priroda« marksizma vode njegovoj ideologizaciji. On ne samo da ne priznaje antiideološki naboj mnogim strujama u današnjem marksizmu, koja ponekad osnovnu vrijednost i imaju zahvaljujući oštrom suprotstavljanju ideološkom nasljeđu staljinizma i cjelokupnog kodifikovanog marksizma Treće internacionale, već ih i podvodi samo pod ekstremno modifikovane varijante istog ideološkog fermenta. U tome se autor često služi i vanteorijskim kriterijumima koji svakako imaju vrlo malo zajedničkog sa mnogim produktivnim teorijskim analizama sa kojima se susrećemo u ovom djelu. Tako je i njegova periodizacija istorije marksizma uveliko problematična: ona bi mogla biti samo spoljna manifestacija i ilustracija njegovih osnovnih teza i u tom smislu ona i jeste adekvatna njegovom pristupu marksizmu, ali je kriterijum periodizacije, bar što se tiče određivanja »vrhunca« razvitka marksizma, u najmanju ruku čudan. Naime, Kolakovski identifikuje tri faze u razvitku marksizma, čemu odgovara i njegova trotomna podjela *Glavnih tokova marksizma:* nastanak marksizma (čime se bavi prvi tom naslovljen: »Osnivači«), vrhunac razvitka (što je predmet interpretacije u drugom tomu — »Zlatno doba«) i njegovo opadanje (koje se vezuje za savremenu epohu i razmatra u trećem tomu pod nazivom »Raspad«). Ovdje će Kolakovski marksizam Druge internacionale smatrati vrhuncem razvoja marksizma uprkos utvrđivanja njegovog teorijskog pada u ovom periodu pod naslagama evolucionizma, pozitivizma i scijentizma, vezujući se za neke spoljne momente: nepostojanje »rigidne kodifikacije« i monopolizacije marksizma koja nastupa sa »lenjinističko-staljinističkim kanonom«, karaktera odnosa unutar Internacionale, mogućnosti koegzistencije međusobno sasvim različitih stanovišta, jer marksizam tada »nije bio podređen dogmatskoj ortodoksiji da ne bi uzimao u obzir diskusije ili odbrane rivalskih rješenja teorijskih i taktičkih problema« (II, 1). Moguće je složiti se sa Kolakovskim o postojanju bitnih razlika u pogledu karaktera i pozicije marksizma u okviru Druge i Treće internacionale. Međutim, momenti koje on nabraja ne mogu biti jedini kriterijum vrednovanja marksizma. Ovim autor slobodnu i otvorenu raspravu, koja je preduslov i konstitutivni element svake teorije, uzima kao jedini kriterijum vrednovanja istorije marksi-

Digitized by Google

zma, u čemu njegov izrazito intelektualistički pristup marksizmu nalazi dosljedni izraz.

*

Usredsređujući se u ovom prikazu samo na neke temeljne probleme koji ukazuju na karakter Kolakovskijevog obrta spram marksizma, zapostavili smo mnoge inspirativne analize i promišljena zapažanja koja ukazuju da njegov idejni obrt nije praćen većim intelektualnim pomakom. Naime, Kolakovski je i kao kritičar marksizma zadržao misaonu svježinu i kritički i antidogmatski orijentir svojih teorijskih analiza. S obzirom na to, a i pošto se radi o autoru koji je prije petnaestak godina bio u samom vrhu svjetskog marksizma, njegovo današnje bavljenje marksizmom zahtijeva ozbiljniji kritički pristup. Tim prije što marksizam još uvijek nije uspio da se oslobodi mnogih recidiva iz ne baš svijetle prošlosti u prvoj polovini ovog vijeka. A tome može doprinijeti Kolakovskijeva polemična interpretacija koja intrigira i uznemirava upravo one momente koji su najprijemčiviji za ideologizaciju, dogmatizaciju i samozadovoljstva raznih vrsta. Naime, svaka misao koja pretenduje na svojevrsno mjesto u emancipaciji čovjeka — a marksizam to jeste — mora biti otvorena za svakovrsnu kritiku, jer se jedino tako može potvrditi kao kritička, otvorena, antiideološka, istorijski živa misao.

Međutim, Kolakovskijevo polemičnošću i provokativnošću nabijeno tumačenje marksizma, sa pretenzijom na njegovu temeljnu rekonstrukciju, predstavlja kako pravi izazov ideološki neopterećenim i dogmatskim neukalupljenim marksistima, spremnim za kritičko samorazumijevanje i samoispitivanje marksizma, tako isto, svojim intelektualnom superiornošću i akrobatskim misaonim majstorstvom vođenim kritičkim objekcijama — koje daleko nadilaze tomove petparačkih marksoloških »analiza« — predstavlja i svojevrsnu opasnost za marksizam. Upravo *stoga Glavnim tokovima marksizma* treba prići sa što temeljitijom kritičkom analizom koja bi ukazala kako na uputne i podsticajne analize korisne za marksizam, tako i na promašaje i padove, i predrasudno vođene interpretacije, koje bi, neproblematizirane i nepropitane, mogle da mu štete. Zato ovom višeznačnom i protivrječnom djelu treba suprotstaviti ozbiljnu otvorenu kritiku u ime marksizma i onih emancipativnih tokova koje je marksizam otvorio i koje razvija.

Ilija Vujačić

Jugoslavija 1941.

(Republički zavod za unapređivanje školstva — OOUR za izdavanje udžbenika i Društvo istoričara SR Crne Gore, Titograd, 1982)

O Jugoslaviji 1941. godine dosta je pisano u nas. Ali u toj obilnoj istoriografskoj produkciji sasvim je malo sintetičkih radova. Jedan od pokušaja da se dođe do sinteze o 1941. predstavlja knjiga koja je povod ovih redova.

Zbornik radova o Jugoslaviji 1941. godine nastao je iz predavanja koja su istaknuti istoričari iz svih naših republika i pokrajina održali na seminaru za nastavnike i profesore istorije u SR Crnoj Gori, u januaru 1981. u Budvi, pod nazivom »Jugoslavija 1941. godine«.

Na početku ove značajne i stručno veoma korisne publikacije, koja ima karakter priručnika za istoriju prvih faza NOR i socijalističke revolucije, štampan je tekst Pera Morače: *Ustanak u Jugoslaviji 1941.* Autor je dao presjek narodnog ustanka u Jugoslaviji, nalazeći. sasvim opravdano, za potrebno da naglasi da se njegova geneza nalazi u narodnom pokretu masa od 27. marta 1941. godine, u otporu kojim je osuje-

Digitized by Google

ćen »pokušaj vrhova jugoslovenske buržoazije da Jugoslaviju priključe nacističkom Trojnom paktu i da je pretvore u jednu od država-satelita Njemačke i Italije u njihovim naporima da postignu svoj megalomanski cilj — ostvarenje svjetskog gospodstva«. Događaji od 27. marta i kratkotrajni aprilski rat, koji se završio opštim rasulom buržoaskog sistema vladavine u Kraljevini Jugoslaviji i slomom njene armije, pokazali su da je KPJ jedina opštejugoslovenska politička snaga kojoj je bilo istinski stalo do odbrane nezavisnosti zemlje. Zato se Centralni komitet KPJ još u aprilskom ratu izjasnio za borbu protiv zavojevača, okupatora, u skladu sa političkom platformom koju je KPJ prihvatila na Petoj zemaljskoj konferenciji (oktobra 1940), naglašavajući da je rješavanje nagomilanih socijalnih i nacionalnih problema bitni uslov jačanja odbrambene moći zemlje.

Oružana borba protiv okupatora bila je jedina alternativa da se ostvare dva osnovna cilja: 1) nacionalno oslobođenje (protjerivanje okupatora, u savezu sa svim antifašističkim snagama) i 2) stvaranje pretpostavki za rješavanje socijalnih problema, odnosno razrješavanje klasnih protivrječnosti. U tom pravcu KPJ je vršila dobro smišljene i veoma uspješne političke, organizacione, vojne i druge pripreme za otpočinjanje oružane borbe.

Ustanak 1941. je pokazao takvu snagu da su se i okupator i domaći neprijatelji iznenada našli u ratu sa širokim oružanim pokretom naroda. Uspjesi ustanika snažno su uzdrmali okupacioni sistem u Jugoslaviji, ustanak je otvorio novo ratište, i to u trenutku kada su sile Osovine bile na vrhuncu moći, a što je iznenadilo i antifašističke saveznike koji su u partizanskoj vojsci i NOP Jugoslavije dobili snažnog ratnog saveznika, čiji će doprinos konačnoj pobjedi nad nacifašističkim silama postati ogroman.

O tome kakve je sve osobenosti i specifičnosti imao u svom razvoju *ustanak u Srbiji 1941. godine* govori tekst dr Venceslava Glišića. Autor najprije ukazuje na organizaciju okupacionog sistema pod kojim se našla Srbija poslije sloma Kraljevine Jugoslavije u aprilskom ratu, tešku diskriminaciju nacističke Njemačke prema srpskom narodu, izdajničko ponašanje vrhova srpske buržoazije i njeno služenje okupatoru, obnavljanje ustanova stare vlasti, privredno iskorišćavanje ogromnih bogatstava zemlje, udaranje velikih fiskalnih nameta i drugih tereta srpskom narodu. U sintetičkoj formi je prikazano djelovanje građanskih snaga, njihovo diferenciranje i pregrupisavanje prije nego što je KPJ pozvala srpski narod na ustanak. Razumije se, dati su i osnovni podaci o naporima KPJ, koje je ona činila da pridobije za saradnju za NOP neke istaknute građanske političare; ukazano je na rad Partije na organizacionim i političkim pripremama ustanka, na formiranje prvih partizanskih odreda; opisane su prve oružane borbe i drugi oblici narodnog otpora okupatoru, početak i dalji razvoj opštenarodnog ustanka u Srbiji, stvaranje Užičke republike i njenih ustanova, stvaranje nove narodne vlasti, što je imalo veliki značaj za izgradnju vojnih i političkih osnova NOP, ne samo u Srbiji, nego i u cijeloj Jugoslaviji. U sažetoj formi, ali dovoljno jasno prikazani su oblici i sadržaji bogatog partizanskog života (političkog, vojnog, privrednog, kulturnog), koji je cvjetao na teritoriji Užičke republike.

Dr Glišić je, razumljivo, određenu pažnju posvetio analiziranju pojave četničke organizacije, s pukovnikom D. Mihailovićem na čelu, i pokušajima rukovodstva KPJ da sa četnicima uspostavi saradnju u borbi protiv okupatora, što je ostalo bez rezultata. Jer u velikoj njemačkoj ofanzivi na slobodnu teritoriju Srbije, koja je počela krajem novembra 1941, uz njemačke vojne formacije, rame uz rame su se protiv snaga NOP borile i kvislinške jedinice M. Nedića, D. Ljotića i K. Pećanca, a njima su se pridružili i četnici.

U prilogu *Narodi i narodnosti Vojvodine u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941. godine* dr Đerđ

Digitized by Google

Gal je pokušao da objasni i sagleda specifične okolnosti u kojima je ustanak pripreman i izbio u Vojvodini, toj vrlo složenoj našoj višenacionalnoj zajednici, koja je za okupatora imala izuzetan vojno-politički, strateški i ekonomski značaj. Među specifičnosti NOR u Vojvodini autor ubraja i podjelu Vojvodine na više okupacionih zona, sa različitim sistemima okupacionih vlasti. On u tome vidi teškoće, usled kojih je vođstvo NOP u Vojvodini »teško uspostavljalo i održavalo vezu sa rukovodećim centrom NOR-a Jugoslavije«, a u 1941. godini je »bilo, uglavnom, prepušteno sebi«. Međutim, ovo tvrđenje dr Gala se može samo uslovno prihvatiti, jer istorijski izvori govore da je CK KPJ, ipak, uspijevao da održava veze sa PK KPJ za Vojvodinu, i da time utiče na političke i organizacione pripreme za otpočinjanje oružane borbe i na teritoriji Vojvodine. Ustanak u Vojvodini, za razliku od ustanka u Crnoj Gori, Srbiji i nekim drugim krajevima Jugoslavije, nije imao uslova da dobije karakter opštenarodne oružane borbe, već se, uglavnom, razvijao u formi gerilskog ratovanja.

Milutin Folić u svom radu *Narodnooslobodilačka borba na Kosovu 1941. godine* učinio je značajan napor da što potpunije označi društvene, ekonomske, prosvetno-kulturne i druge specifičnosti koje su imale uticaja »na političku situaciju i djelatnost KPJ na dizanju ustanka i organizovanju narodnooslobodilačke borbe na Kosovu«. Ipak, čini se da je, pored navedenih objašnjenja uzroka koji su usporavali razvoj NOP-a na ovom složenom višenacionalnom prostoru, gdje su većinu stanovništva činili Albanci, valjalo ukazati i na razloge socijalne, sociopsihološke, etničke, etičke, vjerske i druge prirode. Članstvo KPJ na Kosovu 1941. godine (oko 260 komunista i oko 1200 skojevaca) bilo je u većini crnogorske i srpske nacionalnosti, a poslije aprilskog rata je Partija preživljavala krizu, jer je zbog okupatorskog i velikoalbanskog terora znatan broj njenih članova morao potražiti utočište u Crnoj Gori i Srbiji. Tek nakon povratka dijela komunista, naročito rukovodećih, i izbora privremenog Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, pristupilo se pripremama za oružanu borbu protiv okupatora. Međutim, podijeljenost Kosova i Metohije na tri okupacione zone (italijansku, njemačku i bugarsku) i proglašenje tzv. »Velike Albanije«, pod okriljem fašističke Italije, otežavali su djelatnost KPJ na pripremama i organizovanju narodnooslobodilačke borbe na cijeloj teritoriji Kosova. Ipak, od kraja jula 1941. godine javljaju se prve oružane akcije u okolini Peći (centar Vitomirica), a zatim i u okolini Kosovske Mitrovice, naročito oko rudnika Trepče, gdje je od avgusta djelovao Kopaonički NOP odred. Iz ova dva oslobodilačka i revolucionarna žarišta, koja su se, pored oslonca na sopstvene snage, oslanjala i na snage NOP-a u susjednoj Crnoj Gori i Srbiji, širila se postepeno NOB i na druge krajeve Kosova i Metohije. Autor ukazuje na najbitnije događaje koji ilustruju razvoj NOP-a na Kosovu krajem 1941. i u prvoj polovini 1942. godine, naglašavajući da je u međuvremenu došlo do većeg angažovanja progresivnih snaga i iz redova albanske narodnosti u borbi protiv okupatora i domaćih kvislinga, a na platformi KPJ.

U razmatranom periodu Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju, po direktivi CK KPJ, uputio je svoja dva istaknuta člana: Miladina Popovića i Dušana Mugošu u Albaniju, gdje su zajedno sa albanskim komunistima »radili na ujedinjenju komunističkih grupa i stvaranju jedinstvene KP Albanije...« M. Folić tačno primjećuje da je KPJ preko Oblasnog komiteta i njegova dva istaknuta revolucionara, koji su sve do 1944. godine ostali na partijskom radu u Albaniji, dala svoj internacionalistički doprinos stvaranju KP Albanije i organizovanju narodnooslobodilačke borbe na albanskom prostoru.

Milija Stanišić u svom prilogu *Istorijske pretpostavke trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori 1941.*

Digitized by Google

godine odstupio je od uobičajenog činjeničkog prikazivanja nastanka i razvoja ustanka crnogorskog naroda u 1941. godini. Pošao je od činjenice da je trinaestojulski ustanak prelomni istorijski događaj, koji ima svoju genezu u oslobodilačkoj borbi crnogorskog naroda koji se dugo borio »za rješavanje svojih životnih potreba i ciljeva« i da, zapravo, 1941. godina označava »kraj jedne etape crnogorskog naroda«.

Stupajući u istorijsku 1941. godinu, crnogorski narod je prvi put imao na svom čelu toliko moćan subjektivni faktor, kakva je bila KPJ. Ona je još prije trinaestojulskog ustanka stvorila snažno revolucionarno jezgro u Crnoj Gori, oko kojega se okupio i »objedinio najprogresivniji i najborbeniji dio crnogorskog naroda«. Sve je to snažno i gromoglasno progovorilo u trinaestojulskom ustanku, koji je za svega nekoliko dana dobio takav opštenarodni karakter koji ga čini fenomenom drugog svjetskog rata u pokorenoj Evropi.

Po Stanišićevom mišljenju, a to je u osnovi tačno, poseban impuls ustanku crnogorskog naroda 1941. godine dalo je slijevanje njegove slobodarske tradicije sa njegovim revolucionarnim htjenjima i ciljevima, duboko prožimanje pozitivne tradicije i revolucije. Ali Stanišić s pravom ističe da je tradicija »imala i svoje negativne naboje«, i da se njome koristila i građanska klasa, pa i neki drugi slojevi crnogorskog društva, dakle, snage kontrarevolucije koje su pozivale mase, u ime tradicije, u borbu protiv NOP-a. No KPJ je organizovanim naporima uspijevala da razjasni značaj pozitivne i negativne tradicije, dajući oslobodilačkoj tradiciji nova obilježja i snažno je prožimajući s elementima revolucije.

O ustanku u Sloveniji 1941. godine piše Zdravko Klanjšček. Najprije je ukratko prikazao položaj Slovenije u jugoslovenskoj državnoj zajednici, od njenog stvaranja (1918) do aprilskog rata (1941), organizovanje i rad KPJ za Sloveniju, stvaranje KP Slovenije (1937), probleme rješavanja slovenačkog nacionalnog pitanja, opasnost od fašizma i okupljanje naprednih snaga slovenačkog naroda u cilju odbrane slobode i nezavisnosti. Zatim je analizirana okupacija Slovenije, ponašanje okupatora prema Slovencima i prepreke otpočinjanju ustanka, s akcentom na specifičnostima na slovenačkom nacionalnom prostoru. Jedna od specifičnosti političkog i organizacionog pripremanja ustanka od strane KP Slovenije izražavala se u organizovanju i djelovanju Osvobodilne fronte slovenačkog naroda (OF) — političke organizacije svih Slovenaca, bez obzira na ranija stranačka opredjeljenja, koji su izrazili spremnost da se na osnovu političke platforme KPJ bore protiv okupatora za stvaranje slobodne i ujedinjene Slovenije i federativne Jugoslavije, u kojoj će istovremeno biti ostvarena i socijalna pravda za radničku klasu i sve ostale napredne radne slojeve. Na toj tako širokoj demokratski postavljenoj političkoj i organizacionoj osnovi izrastao je u Sloveniji u toku priprema za ustanak snažan oslobodilački pokret sa ilegalnom mrežom svih organa koji su uspješno otpočeli borbu protiv okupatora. Najsnažniji zamah ustanak je dobio u Gorenjskoj, u njemačkoj okupacionoj zoni (poslije prvih okršaja, 22. jula 1941), a zatim se ustanička borba prenijela na ostale dijelove Gorenjske i drugih pokrajina Slovenije. Tako su u 1941. godini revolucionarne i slobodoljubive snage, pod vođstvom KP Slovenije, a organizovane u Osvobodilnoj fronti, ostvarile značajne političke i vojne rezultate: nastala su 32 partizanska odreda sa Narodnom zaštitom i mreža terenskih odbora OF, koji su istovremeno obavljali funkcije organa narodne vlasti.

O ustanku u Bosni i Hercegovini u 1941. godini piše dr Zdravko Antonić. U sintetičkom prikazu ustanka u Bosni i Hercegovini on je pošao od onih opštih zakonitosti i tokova u skladu s kojima su se razvijali NOR i jugoslovenska socijalistička revolu-

Digitized by Google

cija uopšte, ali naglašava i specifičnosti, kao što su: istorijska prošlost BiH, višenacionalni sastav stanovništva, složen politički život između dva svjetska rata, postojanje tri velike religije sa centrima izvan BiH, privredna zaostalost zemlje itd. Jedna od specifičnosti bila je i ta što je BiH još u aprilskom ratu ušla u sastav takozvane Nezavisne Države Hrvatske, i što su ustaše upravo na toj teritoriji otpočele »na nacistički način organizovani pogromaški teror«, naročito »prema Srbima, Jevrejima i komunistima bez obzira na nacionalno porijeklo«.

U situaciji krajnje zaoštrenih nacionalnih, vjerskih i drugih suprotnosti u ovom dijelu Jugoslavije, KPJ je, više nego bilo gdje drugdje, morala, s jedne strane, sprečavati raspirivanje bratoubilačke borbe, usmjeravati stihijne akcije naroda koji se digao na ustanak i, s druge, uključivati u što većem broju muslimanske i hrvatske mase u borbu protiv okupatora i ustaške vlasti. To je bio najbolji način da se sva tri naroda okupe pod parolom bratstva i jedinstva i da sagledaju perspektivu povoljnog rješenja svog položaja u slobodnoj Bosni i Hercegovini i novoj demokratskoj jugoslovenskoj zajednici.

U tekstu *Narodnooslobodilačka borba u Hrvatskoj 1941. godine* dr Ivan Jelić daje osvrt na pripreme, početak i tok ustanka na teritoriji Hrvatske. Najprije se autor upustio u analizu složenih političkih i društvenih prilika u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju, zatim izlaže stanje poslije sloma Kraljevine Jugoslavije i pod kvislinškom takozvanom Nezavisnom Državom Hrvatskom, s ustaškim poglavnikom A. Pavelićem na čelu. Pokazao je da je KP Hrvatske djelovala u izuzetno složenim uslovima, jer je ustaški režim upravo protiv komunista razvio jaku propagandu i sprovodio nezapamćen teror u cilju suzbijanja njihovog političkog djelovanja. I u tako teškim uslovima KP Hrvatske je čvrsto gradila temelje narodnooslobodilačke borbe. Rukovodstvo CK KPH je najprije uspjelo da izvrši mobilizaciju snaga u svojim redovima, savlađujući pri tom ne samo objektivne teškoće, nego i neke subjektivne slabosti i prepreke.

Prva godina NOB u Hrvatskoj protekla je u znaku stvaranja »borbenog bratstva i jedinstva Hrvata i Srba...« Ostvarenje bratstva i jedinstva u borbi protiv okupatora i njihovih pomagača rušilo je njihove koncepcije da će na politici nacionalne mržnje i raspirivanja šovinizma uspjeti da sigurno vladaju Hrvatskom.

Dr Rastko Terzioski, pišući o zbivanjima u *Makedoniji 1941. godine,* u kratkim potezima ocrtao je okupacioni režim u Makedoniji — bugarski i italijanski — i osvrnuo se na vojnostrategijski i privredni značaj Makedonije u planovima Hitlerove Njemačke. Makedonski narod je od strane bugarskih okupacionih vlasti bio izložen pritisku i politici bugarizacije. Terzioski naglašava »da se u istoriografiji u nas pretjeralo kada se, govoreći o ustanku 1941. godine u Makedoniji, cijela stvar svodila na sukob u rukovodstvu Partije, čime se dobija pogrešna slika jedne manje-više totalne pasivnosti, koja je, tobože, vladala na cijelom prostoru Makedonije, van tih relacija«. Autor zatim iznosi činjenice koje ilustruju postojanje otpora makedonskog naroda okupatoru u toku ljeta 1941. godine (organizovanje demonstracija srednjoškolaca i radničkih štrajkova, kao i drugih oblika prkosa). Pružio je i podatke koji govore o tome da su komunisti u Egejskoj i Pirinskoj Makedoniji takođe radili na pripremama oružanog otpora i da su na ovim prostorima u 1941. izveli više oružanih akcija.

Oružani otpor u Vardarskoj Makedoniji (današnja SR Makedonija) uslijedio je tek poslije političko-organizacionog sređivanja stanja u PK KPJ za Makedoniju.

Poslije smjenjivanja Šatorova i formiranja novog PK KPJ za Makedoniju (septembra 1941) došlo je do osnivanja Pokrajinskog štaba za Makedoniju, stvaranja mjesnih vojnih štabova i vojnih komisija, koji su, prirodno, ubr-

Digitized by Google

zali pripremanje ustanka i u Makedoniji. Početak ustanka oglasio je Prilepski partizanski odred (11. oktobra 1941), a zatim su u oružane borbe sa okupatorom stupili Kumanovski i Skopski partizanski odredi.

*

U cjelini uzeto, radovima objavljenima u ovom zborniku dat je cjelovit prikaz Jugoslavije u 1941. godini; naročito je pokazana istorijska panorama priprema, početka i toka narodnih ustanaka i njihovog prerastanja u NOR i revoluciju naroda Jugoslavije. Iz ove publikacije se može jasno uočiti da je Jugoslavija 1941. godine postala važan subjekt svjetske istorije i da je svaki njen narod dao veliki doprinos njenoj afirmaciji u antifašističkoj koaliciji, hrvajući se sa nacionalfašističkim silama i snagama domaćih izdajnika da bi izvojevao oslobođenje i otvorio perspektivu progresivnom rješenju svog socijalnog položaja. Ova knjiga je dragocjen priručnik za svu školsku i drugu omladinu koja se obrazuje i vaspitava na sadržajima naše revolucije; a to je veoma zanimljivo istorijsko štivo i za sve one što pokazuju interesovanje za našu noviju prošlost, za širu čitalačku javnost.

Miomir Dašić

Tomislav Jantol: Socijalizam i javnost

(Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreb, 1980)

Naslov ove knjige obećavao je jedan provokativan doživljaj. U polju javnosti prelomila su se mnoga izneverena očekivanja, kompleksi i mogućnosti socijalizma. Ali, na žalost, provokacije nema. To uopšte i nije neobično za naše prilike. Mlakih i tobože uravnoteženih analiza gorućih tema ima koliko nam duša želi, pa ispada da je stvarnost, ovaj, najblaže rečeno, nesavršeni život, samo jedno slučajno, zlobno i ekscesno odstupanje od savršene teorije. A onda trpe i život i teorija.

Koji mu je naučni cilj, autor nas o tome obaveštava na početku knjige. Pošto je, kako napominje, kategorija javnosti u političkoj teoriji socijalizma nedovoljno istražena, to su njegove ambicije »nužno reducirane na uspostavljanje osnovnog teorijskog i metodološkog okvira za njeno kategorijalno razumijevanje«. Prvo, mislim da ovakve ambicije nisu uopšte reducirane, nego su sasvim ozbiljne i velike, jer je uspostavljanje onog okvira jako težak naučni zadatak. Ko njega uspe da ispuni, već je dobrim delom rešio problem savlađivanja predmeta istraživanja. Gorenavedeni stav možemo posmatrati u svetlu već uobičajenog ležernog odnosa prema metodologiji koji se žilavo provlači kroz našu društvenu nauku. Ako nije tako, zašto nemamo prave analize nekih bolnih društvenih tema?

Drugo, pokušaću da pokažem da li je autor uspeo da ostvari te ambicije. Za početak, nudim hipotezu: autor nije izgradio valjanu metodologiju i, preciznije, nije dosledno koristio dijalektički metod. Zbog toga su i rezultati istraživanja »nužno reducirani«. Idemo redom: poglavlje po poglavlje.

U prvom delu, pod naslovom »Značenje javnosti«, Tomislav Jantol daje definiciju: »javnost je jedno komunikacijsko polje u kojemu, unutar formalno određenih okvira normativnog sistema, publika građana i organi vlasti... razmjenjuju simbole regulativne opće volje«. Tu su dati neki važni elementi ovog pojma. Međutim, precizno određenje predmeta, što mora biti prvi korak istraživanja, nije dato. To nije učinjeno ni do kraja knjige. Autor ne određuje jasno granicu (specifičnost) pojma, ni onu njegovu suptilnu vezu sa klasom, masom, individuom itd. Odnosu javnosti i socijalno-političkog okruženja, međutim, posve-

Digitized by Google

ćuje veliku pažnju (tokom cele knjige), prenaglašavajući često jednosmeran uticaj baze.

Tomislav Jantol se, dalje, sasvim opravdano opredeljuje za istorijski i genetički pristup proučavanju svoje teme. Ovo su posebne oblasti — poglavlja njegove knjige: ideja, konstitucija i zbilja građanske javnosti; ideje socijalističke javnosti; njen nastanak i razvoj; javnost u savremenom kapitalizmu; radnička protivjavnost u istom sistemu; javnost u socijalizmu; problemi samoupravne javnosti. Na ovom apstraktnom nivou pristup je apsolutno korektan: stiče se utisak da je pojava zahvaćena u procesu nastanka, kretanja, razvoja, promena, prelaženja u novi kvalitet. Međutim, rezultati to ne potvrđuju.

Sadržaj drugog poglavlja ne odgovara sasvim naslovu »Ideja, konstitucija i zbilja građanske javnosti«. Jer u daljem tekstu autor isključivo govori o liberalnoj javnosti, što me navodi na zaključak da je za njega građanska javnost identična leberalnoj, a to nije tačno. Liberalna javnost je samo jedan od istorijskih tipova i faza građanske javnosti. Kompletna dijalektika građanske javnosti nije prikazana, što se vidi u analizi ideje i zbilje građanske javnosti. Naime, T. Jantol pokazuje da zbilja nije potvrdila sve one lepe građanske ideje o slobodi, univerzalnosti itd., pa je istorijski osuđena na propast. Međutim, on izvlači samo negativne strane, uopšte ne govori o *realnim* mogućnostima i dostignućima građanske javnosti, njenim demokratskim probojima, naravno, u određenom vremenu i određenim uslovima. Ova javnost je svoju pozitivnu funkciju i stvarno (a ne samo fiktivno) ostvarivala — u određenom periodu (procvat građanske javnosti). Jer, da bi građanska javnost, kao i svaki drugi sistem, bila prevaziđena i sahranjena, ona mora doživeti kvantitativno-kvalitativni razvoj, promenu, vrhunac, mora ispoljiti sve svoje mogućnosti i dati nešto dobro. Ona ne može, ako je posmatramo celovito, biti samo negativna i *a priori* osuđena na propast. Da je samo takva, kako bismo objasnili njenu dugovečnost, kao i rađanje (iz nje) jednog novog, kvalitativno višeg tipa javnosti — socijalističke? Ova nova ipak nije pala s neba. niti je izmislila sve što je dobro i progresivno.

Četvrtinu svoje knjige Tomislav Jantol posvećuje iznošenju ideja socijalističke javnosti — III poglavlje. Pošto, kako autor kaže, koncepcija javnosti zavisi od koncepcije poretka, to se on odlučuje da nas detaljno upozna sa konceptima socijalizma, to jest sa socijalističkim idejama. Iz učenja pojedinih mislilaca on izvlači ideje o javnosti. Bilo bi sve u redu da na to nije potrošio 50 stranica knjige. Mnogo. Evo liste predstavljenih socijal-utopista: Mor, Babef, Oven, Tomson, Furije, Kave , Sen-Simon. Mislim da bi bilo sasvim delotvorno da su samo izvučene zajedničke karakteristike utopijskog shvatanja javnosti. Zašto se moraju praviti ovakvi pregledi udžbeničkog tipa?

U ovom poglavlju posebna pažnja posvećena je, naravno, Marksu. On je, kao što dobro znamo, sigurno utočište i mirna luka mnogih teoretičara koji nisu spremni na preterane napore. Od citiranja Marksa nikoga ne boli glava. Ali uzalud njegova genijalnost! Hoću da kažem ovo: marksističko opredeljenje jednog autora ne znači da on u svakoj prilici treba detaljno da elaborira i prepričava Marksovo učenje. Nije nužno u svakom politikološkom delu objašnjavati razliku između konkretnog i apstraktnog rada, ili ponavljati da je u kapitalizmu »radnik prisiljen prodati svoju radnu snagu vlasniku sredstava za proizvodnju« i tome slično (primeri izvađeni iz knjige T. Jantola). Nešto smo valjda već naučili. Čovek — autor može imati ili nemati neki osećaj mere, to jest bolji ili lošiji način korišćenja tuđih misli. Raspon se kreće od bombardovanja citatima pa do kreativnog korišćenja samo onog što je relevantno za našu temu. I druga stvar, nekome će zazvučati banalno, korektan odnos prema prostoru (mislim, bukvalno, na koli-

Digitized by Google

činu hartije) nije samo novinarska obaveza. Zašto ova vrsta odgovornosti ne bi vezivala i ljude sa naučnim ambicijama, sklonostima i kvalitetima.

Stižemo do IV poglavlja »Historija nastajanja i razvoja socijalističke javnosti«. Koristeći prvi put metod konkretizacije, autor razrađuje temu na osnovi primera Engleske i Francuske XIX veka. Primeri su dobri i iscrpno obrađeni. Na žalost, pola knjige je pročitano, a osnovni postupak T. Jantola ostao je i dalje analiza sadržaja nekih već napisanih knjiga. Nedostaje nešto sveže, savremeno i originalno.

Zanimljiva je jedna misao s početka ovog poglavlja. Jantol kaže da socijalistička javnost »dovodi građanske principe — univerzalnost, racionalnost i upravljačku djelotvornost — do njihovih krajnjih socijalističkih konzekvencija«. Da li je baš tako? Ovo je mogao biti jedan od onih provokativnih prostora za razmišljanje (koje sam na početku još i očekivala). Tomislav Jantol to ne razvija. A vredelo bi razmisliti o tome šta se stvarno desilo sa javnošću u socijalizmu, koliko je ona stvarno postigla ono što je proklamovala...? Dijalektičko razmišljanje bi moralo obuhvatiti i taj čudesni i bolni odnos između željenog i ostvarenog.

U V poglavlju »Politička javnost u suvremenom kapitalizmu« autor se posebno bavi promenama u savremenom društvu (okruženju javnosti), jer su, kako kaže, one osnovne, a promene u javnosti — izvedene. Ovaj stav je u biti tačan, ali, kako se to stalno ponavlja, odnos baze i nadgradnje nije jednosmeran odnos gvozdene uslovljenosti. Zato treba videti i kako javnost utiče na promene u svom društveno-političkom, institucionalnom i drugom okruženju. O ovome T. Jantol ne govori. Te promene ne moraju biti spektakularne, ali ipak su tu. Padaju mi na pamet primeri širokih ekoloških i antinuklearnih pokreta, koji su po svojoj socijalnoj strukturi bliži javnosti nego klasi i uopšte ne može se sporiti da oni imaju određen politički uticaj. Nosioci vlasti u tim zemljama moraju, bar donekle, uvažavati stavove i raspoloženje te mase u procesu donošenja odluka — (nijedna vlast neće se, recimo, hladnokrvno odlučiti za izgradnju jedne atomske centrale, jer zna da to može pokrenuti javnost i u neželjenom pravcu). Zato mislim da je na mestu dilema: da li je javnost u savremenom kapitalizmu baš toliko pasivna i izmanipulisana, kako to prikazuje T. Jantol? Sasvim su tačne karakteristike javnosti i društva, koje on navodi: nejavno odlučivanje, sprečavanje omasovljenja i prisustva publike itd. To je van svake sumnje. Ali moramo uvažiti i priznati da nisu svi baš tako zatupljeni, a i da ti osvešćeni nisu uvek i nužno baš proleteri.

Ovde Tomislavu Jantolu nedostaje *konkretan* uvid u savremeni kapitalizam. Da se malo poslužio komparativnom analizom nekih konkretnih sistema, ili bar analizom nekog od njih, njegove bi tvrdnje mogle biti manje isključive i, kao takve, životnije. Mogle bi, kažem. Ne garantujem.

U ovom delu knjige nalazim još jednu ideju koja je mogla biti inspirativno obrađena i prerađena (ali nije). Ako u onom oštrom, gore pomenutom opisu savremenog kapitalizma zamenimo pojmove, pa umesto kapitalizma — stavimo socijalizam, šta se dešava? Dobijamo mogućnost za zanimljivo razmišljanje na temu: manipulacije u socijalizmu, nejavno donošenje odluka... Ništa od toga.

Šesto poglavlje se odnosi na perspektive radničke javnosti u građanskom poretku. Radnička javnost ugrožavaju dejstva društva u kojem egzistira. Da li će ti uticaji biti razorni, zavisi od stepena njene klasne integracije i klasne svesti. O opasnostima koje je vrebaju T. Jantol dalje kaže: »Radnička javnost u građanskom poretku oblicima svog organiziranja oponaša građansku javnost... Međutim, socijalističke snage se izlažu opasnosti da s građanskim formama preuzmu i građanski sadržaj.« Znači, postoji opasnost od ugrađivanja u sistem. To autor pokazuje na primeru socijaldemo-

Digitized by Google

kratskih partija, koje su više građanske nego socijalističke. Ovo je tačno.

Na kraju T. Jantol najzad (dobro) primećuje da »osim manipulativnih potencijala, u građanskom svijetu, pa i političkom, postoji i dovoljno revolucionarnog potencijala«. To je, mislim, jedino mesto gde autor razmišlja na ovakav, nejednosmeran način.

Što se tiče tih revolucionarnih potencijala, smatram da oni zaslužuju veću pažnju. Značaj snažnog i uticajnog komunističkog pokreta u Zapadnoj Evropi ne smemo da zanemarimo. Ovaj pokret izgrađuje i moćnu javnost, a o njenim domašajima i granicama moglo bi se konkretno raspravljati. Uopšte, mogućnosti socijalističke javnosti u krilu kapitalizma predstavljaju protivrečno pitanje u kojem se prožimaju usponi i padovi, promene i *status quo*. Ništa ne treba jednoznačno određivati.

Sedmo je poglavlje »Javnost u socijalistički uređenom društvu«. Ovde su prikazana dva različita tipa socijalističke javnosti: etatistički i samoupravni. Nedostatak ove podele je što naginje ka formalno-logičkom gledanju na stvari. Ne vidi se prožimanje ni neki prelazni oblik. Ovako samoupravni tip je dobar, pozitivan i savršen, a onaj prvi — tome suprotan. U poslednjem poglavlju »Diskusija o problemima javnosti u samoupravnom društvu«, Jantol raspravlja o problemima i deformacijama samoupravne javnosti. Tih nekoliko stranica opštih napomena nije dovoljno. Osim toga, deformacije su sastavni delovi jedne pojave (javnosti), a ne neko sitno odstupanje koje se može samo uz put zabeležiti u formi fusnote. Patologije sistema (javnosti) gotovo da uopšte nema, pa tako nema ni nekih pitanja i dilema koje život stavlja na dnevni red.

*

Kakva je saznajna vrednost ovog dela? Koje informacije o pojmu javnosti ono saopštava? U knjizi ima mnogo više već poznatih podataka o kretanju i razvoju društva — koji treba da objasne kontekst pojave koja je predmet proučavanja — nego što ima novih naučnih saznanja o samoj javnosti.

Strukturi javnosti nije posvećena dovoljna pažnja. Ako javnost odredimo kao oblik grupisanja, trebalo bi pokazati koje su odlike i specifičnosti tog kolektiviteta (kakva je, recimo, njegova socijalna struktura) i kakve su njegove veze sa drugim oblicima grupisanja u društvu. Tu specifičnost i posebnost, koju svaki predmet naučnog istraživanja mora imati, Tomislav Jantol nije dovoljno izrazio i dokazao.

Kako se javnost ispoljava? Nju nije moguće shvatiti ako se ne obuhvati i pojam javnog mnenja. O njemu autor uopšte ne govori. On ne pokazuje kakve veze postoje između različitih formi društvene svesti: ideologije, na primer i svesti javnosti (to jest javnog mnenja). Čak se ne vidi da li on pravi razliku između tih pojmova. Zbog toga se javlja izvesna konfuzija na ovom planu.

Autor se dotiče i *uslova* za ispoljavanje i delovanje javnosti, a može mu se zameriti što to nije dovoljno sistematizovano (opet primedba metodološke prirode). O široko obrađenim društveno-političkim uslovima (kontekstu) već je bilo dovoljno reči.

Ni *funkcije* javnosti nisu razrađene na sistematski način. Ipak, neke globalne funkcije su navedene. U samoj definiciji predmeta otkrivamo prvu funkciju: uspostavljanje komunikacije između upravljača i upravljanih. Na drugom mestu, implicitno se navodi njena uloga (funkcija) u demokratizaciji društva. Na trećem, direktno određenje: »glavna funkcija proleterske javnosti, kao obrambene organizacije radničke klase, jest da zaštiti individue od uticaja građanske ideologije«. O ovome bi se još moglo razgovarati. Opet ona stara dilema: šta je, u stvari, javnost kod T. Jantola?

Koje su aktivnosti javnosti? Kako ona uspeva da ostvari uticaj na centre odlučivanja? Ta delatna strana javnosti ostala je nerazrađena. Njeno delovanje ne is-

Digitized by Google

crpljuje se kroz instrumente, kao što je štampa. O njoj Jantol govori, i to je jedino mesto gde on pokazuje kako se probijaju uticaji javnosti (do nje—štampe). Ona neuhvatljiva i neformalna, a ipak moćna strujanja javnosti i te kako dospevaju do organa vlasti koji ih ne mogu zanemariti. Primera za to ima mnogo. Ta strujanja se ne uklapaju isključivo u institucionalne forme, i svim svojim odlikama čine poseban tip javno-političkog delovanja. Mislim da ne treba dokazivati koliko je ovaj fenomen zanimljiv, važan i vredan posebne pažnje naučnika.

Ako na kraju treba da izvučem glavnu zamerku, onda je to ova: Tomislav Jantol ne nudi nikakvu dilemu. On ne pokušava da prekorači bilo kakvu granicu (pa makar pogrešio). Ne postavlja pitanja, nije zabrinut, niti sumnja. To jednom naučniku ne mogu da oprostim.

Tatjana Nikolovski

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

6
1983

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: RO štamparija „Budućnost", Novi Sad, Šumadijska 12

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-9675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVI 1983 Broj 6

Predrag Vuković

Četrdeset osma 789

Rasprave i članci

Ivan A. Rankov

Materijalna baza i ekonomski položaj društvene privrede Jugoslavije 802

Zoran Vidojević

Dijalektika društvenog bića i svesti radničke klase 824

Ljiljana Jovičić

Dohodovni odnosi i razvoj nedovoljno razvijenih 848

Milivoje Vujačić

Aktuelni problemi strategije razvoja 862

Koviljka Romanić

Samoupravne interesne zajednice — problemi i perspektive razvoja 881

Milenko Marković

Decentralizovani etatizam i međunacionalni odnosi 902

Stanko Nick

Stanje i aktivnost pokreta nesvrstanih nakon samita u Nju Delhiju 911

Sto godina od smrti Karla Marksa

Predrag Radenović

Postmarksovski razvoj i podele u marksizmu 923

Osvrti

Boris Nonevski

Rastezanje društvene rezonance pozorišta 949

Prikazi 960

Digitized by Google

Содержание

Предраг Вукович
Сорок восьмой 789

Научные работы и статьи

Иван А. Ранков
Материальный базис и экономическое положение общественного хозяйства в Югославии 802

Зоран Видоевич
Диалектика общественного бытия и сознания рабочего класса 824

Лиляна Иовичич
Доходные отношения и развитие слабо развитых 848

Миливое Вуячич
Актуальные проблемы стратегии развития 862

Ковилька Романич
Самоуправляемое объединение, основанное на общности интересов — проблемы и перспективы развития 881

Миленко Маркович
Децентрализованный этатизм и межнациональные отношения 902

Станко Ник
Положение и активность движения неприсоединения к блокам после Конференции в Дели 911

Сто лет со дня смерти Карла Маркса

Предраг Раденович
Развитие после Маркса и расхождения в марксизме 923

Обзоры

Борис Коневский
Растягивание общественного резонанса театра 949

Рецензии 960

Contents

Predrag Vuković
(Nineteen) Forty-eight 789

Treatises and Articles

Ivan A. Rankov
The Material Basis and Economic Position of Social Industry in Yugoslavia 802

Zoran Vidojević
The Dialectics of the Social Being and Consciousness of the Working Class 824

Ljiljana Jovičić
Revenue Acquisition and Distribution Relations and Development of the Underdeveloped 848

Milivoje Vujačić
Current Problems in the Strategy of Development 862

Koviljka Romanić
The Self-managing Communities of Interest — Problems and Prospects of Development 881

Milenko Marković
Decentralized Statism and Inter-nationality Relations 902

Stanko Nick
The Situation and Activity of the Nonaligned Movement since the New Delhi Summit 911

The Death Centenary of Karl Marx

Predrag Radenović
Post-Marxian Development and Divisions in Marxism 923

Surveys

Boris Nonevski
Extending the Social Resonances of the Theatre 949

Reviews 960

Digitized by Google

Predrag Vuković

Četrdeset osma

(Tri i po decenije od Rezolucije Informbiroa)

Zbog čega istorijsko »Ne!« jugoslovenskih komunista Staljinovom diktatu i pritisku staljinizma dobija tokom proteka vremena u značaju i vrednostima svojih dimenzija da bi se danas s pravom smatralo za sudbonosnu prekretnicu, početak nove epohe u odnosima radničkih partija, socijalističkih država i svih progresivnih snaga?

Jednom prilikom drug Tito je rekao da je »revolucija nešto drugo od običnog, mirnog života«. Na svoj način, protkano dubokim unutrašnjim nitima, nadovezivalo se ovo na poznatu Hegelovu misao: »Ništa stvarno u istoriji nije napravljeno bez strasti.«

Godina 1948. je i zato toliko značajna za Jugoslovene: bila je sve drugo »od običnog, mirnog života« i u njoj su, da bi se opstalo u ovoj borbi da se sačuva sopstveni život u svojoj neophodnoj punoći ili sklizne u ništavilo obezličenosti i satelizma, morale da se uključe — pored maksimalnog racija — stvaralačke, tragalačke, samokritički ispitivačke, ali i emotivne, eruptivne a kontrolisane, vulkanski snažne zbog neviđenih nepravdi i smirene po površini snage da bi se istrajalo i na kraju pobedilo.

Mnogo čega je jedinstveno i neponovljivo oko te godine i samog Informbiroa. Za nepunu deceniju, koliko je postojala ova organizaciona forma, ništa dobra nije vezano za nju sem bespri-

Digitized by Google

merne harange protiv jugoslovenskih komunista i Jugoslavije. Osnovan 1947. u malom poljskom mestu Szklarska Poreba, sastao se drugi put u jednom bukureštanskom dvorcu da bi usvojio zloglasnu Rezoluciju o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije i treći, i poslednji put, u mađarskom gradiću Marti 1949. kada je usvojena druga, još gora Rezolucija o Jugoslaviji u kojoj se o jugoslovenskim komunistima govorilo kao o fašistima. Bez novih sastanaka, raspušten je aprila 1956. kada se posle Staljinove smrti znalo manje više sve.

Napad osam partija izvršen tada po Staljinovom diktatu bio je bez presedana u dotadašnjoj istoriji međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta, ali i u diplomatskim letopisima, pošto ranije nije bilo primera da grupa savezničkih zemalja za tako kratko vreme prvo postavlja tako grube i neprihvatljive ultimatume drugoj savezničkoj zemlji, pa da se zatim s toliko neprijateljske žestine svim sredstvima pritiska ophrva na nju. Presedana je bilo bezbroj i sve je ličilo na mitsku borbu Golijata protiv Davida, malog, ratom iskrvavljenog i usamljenog.

Sa distance, iz kabinetskih razmatranja i hladnih analiza sve može danas da deluje i smirenije i zakonomernije. Ali, tada kada su se posle drugog svetskog rata ispod pokorice opasnih zahlađenja u međunarodnim odnosima počeli da osvajaju novi horizonti i izbijaju još slabašni pupoljci novih htenja i želje za novim ravnopravnim odnosima bio je to trenutak kada su se stvari i procesi mogli ubrzati ili zakočiti za ko zna koliko godina unapred. Staljin je to dobro znao i zato je tako nemilosrdno udario. Radilo se o tome da li će nesmetano i bez problema nastaviti da postoji njegov »najbolji mogući od svih svetova«, onako kako ga je uz more krvi uredio, ili će pukotine na centralističko-birokratskoj kuli njegovog samodržavlja, u sopstvenoj zemlji ali i u čitavom komunističkom svetu, početi da je krune i ruše.

Samo na izgled, do raskida i drame došlo je sasvim iznenada — za većinu običnih ljudi delovalo je to kao kad grom udari iz vedra neba. U stvari, velikom kapitalnom Ne prethodilo je puno manjih, ali važnih, bitnih. Počelo je 1937. kada je KPJ odlučila da se samofinansira i živi bez pomoći Kominterne, formirajući zatim sopstveno rukovodstvo bez njene prethodne saglasnosti. Nastavilo se u periodu sovjetsko-nemačkog pakta o nenapadanju koji jugoslovenski komunisti nisu dočekali sa iluzijama već su nastavili pripreme za predstojeću borbu s fašizmom. Uprkos Staljinovim upozorenjima i brizi da se ne »naljute« zapadni saveznici, održano je Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu i rođena je naša Republika.

Sloboda je donela nove probleme. Jugoslovenska autohtona revolucija izazivala je interesovanje i divljenje, stekla veliki ugled i mnoge su zanimala njena iskustva što je Staljin doživljavao kao pojavu i bujanje klice novog revolucionarnog centra, ili bar podcentra, s puno svoga, specifičnog, što nikako nije ni želeo ni smeo da dopusti. Zato pritisak da se živi i dinamični jugoslovenski revolucionarni organizam što pre strpa u prokrustovski kalup

Digitized by Google

koji mu je namenio, počinje, na razne načine, dosta rano. Za to se nije znalo u javnosti, ali se osećalo na vrhu. Već 1946. došlo je do neslaganja oko sovjetsko-jugoslovenskih mešovitih društava, čija je praksa doživljavana s naše strane kao nametanje neravnopravne i podređene uloge slabijem partneru. Jesen 1947. donela je zatezanje i odlaganje isporuka s kojima se sigurno računalo. Učinjeno je to grubo i bez bilo kakvih prihvatljivih ili bar razumljivih objašnjenja, iako su neke od njih bile unapred plaćene. I tako dalje.

KPJ, radnička klasa, narodi i narodnosti Jugoslavije objektivno su morali da se — kroz sukob sa Informbiroom, u suštini sa staljinizmom — nađu na najisturenijem frontu borbe za nove, napredne, demokratske odnose između socijalističkih zemalja, komunističkih i socijalističkih snaga uopšte. Jer, radilo se o tome da obezbedimo sopstveni put izgradnje socijalizma, pošto tuđi putevi nikada na tuđem tlu ne garantuju uspeh ako predstavljaju jalovo oponašanje, pa makar na svom terenu beležili i uspehe, što i nije bio konkretan slučaj.

Tito je od prvog dana socijalističkoj revoluciji u Jugoslaviji prišao stvaralački, a to znači i antidogmatski. Zbog toga je i bio protiv nekritičkog prihvatanja stranih šema, šablona i direktiva, ceneći istraživački nemir, traženje boljih odgovora na složena pitanja izgradnje socijalizma, i to u skladu s našim postojećim uslovima, okolnostima i osobenostima. A uspeh garantuje pretvaranje takvih odgovora u stvarnost pri čemu je, kako je govorio Engels, od presudnog značaja da »tamo gde se radi o potpunom preobražaju društvene organizacije, mase moraju same uzeti učešće«.

Takav odnos prema sopstvenoj revoluciji ispunjen humanom vizijom i željom za demokratskim dostignućima, revoluciji koja je sastavni deo svetskih socijalističkih gibanja i procesa, zakonito je morao prerasti i u borbu protiv birokratsko-dogmatske hegemonije u međunarodnom komunističkom i radničkom pokretu.

Činjenica što su jugoslovenski komunisti jedno, ne baš kratko vreme, bili i jedini koji su pred sobom imali moćnog i dobro organizovanog protivnika — jasno govori o velikoj hrabrosti potrebnoj da se uđe u ovaj okršaj. Tito je još u maju 1950. godine, u doba najžešćeg pritiska Informbiroa, uvereno govorio: »Ono što mi danas izvršavamo neće biti potrebno da neko radi sjutra«. Bila je to svest da je pred istorijom preuzeta izuzetno odgovorna obaveza čije je ispunjenje na delu bilo najneposredniji i dragocen doprinos stvarnom internacionalizmu.

U celini, impresivna je to priča, prava poema, o istrajnoj i principijelnoj borbi za slobodu, nezavisnost, samostalnost, ravnopravnost, za izbor i dosledno koračanje sopstvenim pravcem u socijalizam, za sve ono što danas predstavlja i čini socijalističku, samoupravnu i nesvrstanu Jugoslaviju, za sve ono što su SKJ i Jugoslavija dosad postigli i što će i dalje postizati na davno izabranom i nepokolebljivo određenom putu.

Digitized by Google

Staljinistička monocentristička struktura nametala je svoj »opštevažeći model« po svaku cenu i tu nije bilo mesta ni mogućnosti za kompromis. Mnogo godina kasnije, iz uskih grupnih razloga i još užih vidika, pojaviće se više mudrovanja nego što bi se moglo reći da su to teorije da je do sukoba došlo zbog prestiža dve harizmatične ličnosti, da je svađa bila »porodična« u smislu sličnosti dva sistema u datom trenutku, da je jedinstveno nasleđe bilo izuzetno jako i slična naklapanja koja vuku ka perifernim razglabanjima i istorijskim neistinama, a samim tim i nepravdama da bi se lansirale levo-desne i desno-leve stramputice zastranelih. Presudne činjenice su znatno iznad toga i kolosalnije. Braneći svoj dignitet, pravo na sopstveni put razvoja, samostalno vođenje svoje unutrašnje i spoljne politike, jugoslovenski komunisti su istovremeno morali da budu maksimalno kreativni, da kroz radikalnu kritiku postojećeg stanja traže, iz građe sopstvene socijalističke prakse, temelje i putokaze za nove prostore revolucije, šire i perspektivnije, humanije i bliže narodu, demistifikujući naslage staljinističke demagogije, stičući nova saznanja i, tako ojačani, gradeći realnu i ostvarljivu alternativu birokratsko-etatističkom modelu društva.

•

Kada je završen drugi svetski rat, koji je na evropskom tlu za Jugoslaviju trajao šest dana duže i u kojoj je cenu slobode svojim životom platio svaki deveti stanovnik, valjalo je u razorenoj zemlji, na takoreći nepreglednom zgarištu, pristupiti izgradnji i uređivanju novog, sopstvenog doma. To je bilo tim teže pošto se nova Jugoslavija odmah suočila s nasrtajima i pritiscima zapadnih sila, koje su nastojale da u njoj poremete tokove socijalističkog razvitka. O tome svedoči podatak da je samo u prve dve posleratne godine (od oktobra 1945. do novembra 1947. godine) od strane Zapada izvršeno više od dve hiljade raznih provokacija na jugoslovenskim granicama, u vazduhu ili u jugoslovenskim teritorijalnim vodama. I s te strane godina 1948. bila je veoma teška — samo tokom prva tri meseca američki avioni su 21 put povredili jugoslovenski vazdušni prostor. Naravno, i to je bilo uključeno u Staljinov izbor trenutka kada će prvo svojim pismima a zatim i Rezolucijom IB-a pokušati da našu zemlju postavi na kolena.

Posle Staljinovih pokušaja da za vreme jugoslovensko-sovjetskih razgovora, koji su tokom februara 1948. godine vođeni u Moskvi, izazove rascep u jugoslovenskom rukovodstvu, u čemu nije uspeo, usledio je prvi drastičan korak koji je najavljivao predstojeću buru. General Aleksej Nikolajevič Barskov, šef sovjetske vojne misije u Jugoslaviji, saopštio je 18. marta da je dobio depešu ministra narodne odbrane SSSR-a, maršala Bulganjina, na osnovu koje treba odmah da se povuku svi vojni stručnjaci i instruktori. Obrazloženje je glasilo da su oni »okruženi

Digitized by Google

nedruželjubljem« i da se prema njima u Jugoslaviji »ne postupa prijateljski«.

Veoma je karakteristična i zaslužuje posebnu pažnju okolnost da se početak definitivnog sukoba nove, socijalističke Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom čak i po datumu poklapa s pritiskom koji je kulminirao na Zapadu. Naime, 20. marta objavljena je Londonska tripartitna deklaracija kojom se tražila revizija Mirovnog ugovora i vraćanje Italiji jugoslovenskih teritorija u tadašnjim zonama »A« i »B«.

Period je to i kada se između dva centralna komiteta razmenjuju pisma, pri čemu su sovjetska puna arogancije i netačnih optužbi. Staljin je, na primer, još pre nego što je Jugoslaviji uputio pismo CK SKP(b) od 27. marta, već bio stavio u pokret aparat Informbiroa. To pismo je bilo poslato i njegovim drugim članicama istovremeno kad i Centralnom komitetu KPJ. Od njih je traženo da se na osnovu sovjetskih materijala izjasne u pitanju sukoba Jugoslavija—SSSR i da ta svoja reagovanja šalju Moskvi, svakako da bi mogla biti cenzurisana, dopunjena i prepravljena. To je ilustracija kako su Staljin i njegovi sledbenici shvatali »demokratske odnose« između socijalističkih zemalja i pojedinih delova komunističkog i radničkog pokreta.

Dva i po meseca pre nego što je održan režirani sastanak Informbiroa u Bukureštu 28. juna, i to bez Jugoslovena koji su odbili da idu na tako pripremljeni skup, Tito je povodom prepiske sa CK SKP(b) na sednici CK KPJ od 12. aprila upozoravao: »Drugovi, vodite računa da se ovdje ne radi ni o kakvim teorijskim diskusijama, ne radi se ovdje o greškama KPJ, o tobožnjem našem ideološkom zastranjivanju... Ovdje se radi, prije svega, u odnosu između države i države...«

Ali, i pored strogog Staljinovog diktata, na sastanku Informbiroa u Bukureštu, nije sve išlo sasvim glatko. Ždanov, Maljenkov i Suslov naišli su i na neke nepredviđene teškoće. Nekoliko učesnika sastanka nije se saglasilo s tim da se protiv Jugoslavije donosi rezolucija na način i u formi kako je to Moskva zahtevala. Pošto su svi »argumenti« predlagača rezolucije bili bezuspešno iscrpljeni, Ždanov je — pribegavajući oprobanom i u tadašnjoj praksi često primenjivanom sredstvu, kleveti, izjavio: »Mi raspolažemo podacima da je Tito imperijalistički špijun!«

Na takav način je u to vreme bilo moguće prekratiti svaku diskusiju i na sastancima međunarodnog karaktera, kojima su prisustvovali ljudi sa nizom zvučnih i — trebalo je očekivati — odgovornih funkcija u svojim zemljama. Pozivanje na policiju i obaveštajnu službu davalo je svakoj besmislici snagu neprikosnovenog argumenta. Uostalom, većini nikakvi dokazi i činjenice nisu ni bili potrebni.

U stvari, isključenje KPJ iz Informacionog biroa i usvajanje rezolucije u kojoj je jugoslovenski narod pozvan da zbaci svoju legalnu vladu, data je samo kolektivna forma onome što je bilo odlučeno u pismima Staljina i Molotova jugoslovenskom

Digitized by Google

rukovodstvu. Bilo je to krajnje grubo mešanje u unutrašnje poslove jedne nezavisne i to socijalističke zemlje.

U popodnevnim časovima 28. juna usvojena je Rezolucija Informacionog biroa komunističkih partija o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije. Tekst rezolucije nije upućen CK KPJ, tako da je naša javnost za njega saznala na osnovu agencijskog teksta objavljenog u »Borbi« 30. juna 1948. godine.

Sama Rezolucija je imala osam tačaka i zaključni deo. Neverovatno je kako su se uporno ponavljale neke veštački iskonstruisane optužbe iz prepiske koje su, argumentovano, u nekoliko navrata, pobijene s jugoslovenske strane. Među njima bilo je i takvih da KPJ skreće na put »narodnjačke kulačke partije«, da je ogrezla u oportunizam pošto poriče »da se u razdoblju prelaza od kapitalizma ka socijalizmu klasna borba zaoštrava«. Ovo drugo bilo je direktan odgovor Titu koji je na sednici CK KPJ od 12. aprila 1948. povodom sovjetskih optužbi protiv grupe jugoslovenskih rukovodilaca rekao: »Drugovi, naša revolucija ne jede svoju djecu. Djeca ove revolucije su poštena«.

Što dalje, tekst je bio oštriji i uvredljiviji: »Informacioni biro je mišljenja da se u Komunističkoj partiji ne može trpeti takav, sramotan, potpuno turski teroristički režim. Interesi samog postojanja i razvoja KPJ zahtevaju da se takvom režimu učini kraj«.

A onda je u poslednja tri pasusa došlo ono najteže, upućen je otvoren poziv na zaveru i pučizam, da bi se i iznutra potpomoglo spoljašnje najgrublje mešanje u strogo interne stvari jedne nezavisne socijalističke zemlje. Sledilo je: »Informacioni biro ne sumnja u to da u krilu KPJ ima dovoljno zdravih elemenata... Zadatak ovih zdravih članova KPJ jeste da prisile svoje današnje rukovodioce da otvoreno i pošteno priznaju greške i da ih poprave... ili — ako se današnji rukovodioci KPJ pokažu za to nesposobni — da ih smene i postave novo internacionalističko rukovodstvo...« U nekoliko zadnjih reči cinično se očekuje da članstvo »ispuni ovaj časni zadatak«.

Pošto ultimativne poruke Staljina i Molotova nisu prihvaćene sa slepom pokornošću, išlo se na anatemisanje i raskid, na surov pritisak protiv zemlje koja se uz izuzetne napore oporavljala od neviđenih ratnih razaranja. Naslućivanja Marksa i Engelsa u pogledu mogućnosti da nije isključeno izbijanje sukoba i između socijalističkih zemalja zbog tendencija jednih da nametnu silom svoja gledanja i rešenja drugima — postala su tako stvarnost.

Samouvereni Staljin, koji je precenjivao sebe i svoj autoritet u Jugoslaviji, ubrzo je bio — kao retko kada u životu — iznenađen kada je uvideo da Rezolucija IB i svi njegovi pozivi nisu imali željeni efekat u našoj zemlji. On i ljudi oko njega nisu umeli ili hteli da shvate da je KP Jugoslavije bila ta koja je usađivala ljubav prema njemu lično i Sovjetskom Savezu u našoj zemlji, da je ona bila snaga kojoj se verovalo i moglo verovati, jer su, nasuprot papirnim klevetama, stajala dela i svakodnevna

Digitized by Google

praksa socijalističke izgradnje, stajalo je čudo partizanskog herojskog otpora i opštenarodnog oslobodilačkog rata u mraku i bespuću porobljene Evrope.

Pošto su protekle četiri godine, Josip Broz je mogao smireno da objašnjava u čemu je sve Josif Visarionovič grešio. Pominjao je tada, pored ostalog: »Zbog svog nerealnog procjenjivanja situacije u Jugoslaviji, svoje ogromne opijenosti poslije pobjede u drugom svjetskom ratu, Staljin je slabo procijenio situaciju u Jugoslaviji i — promašio u svom napadu. On se nije potrudio ni jednog trenutka da shvati da se u Jugoslaviji događa nešto novo... Da Staljin napravi rđavu procjenu situacije u Jugoslaviji, mnogo je doprineo i NKVD. Ljudi iz NKVD-a nisu smjeli da ga iz Jugoslavije obavještavaju drukčije nego što su mislili da će njemu biti po volji... Uvijek je tu procjena situacije bila pogrešna, pa su predlagana sredstva za rješenje situacije u njegovu korist uvijek zakašnjavala. A kada se on konačno odlučio 1949. da protiv Jugoslavije upotrebi i oružanu silu, situacija ga je već bila pretekla. Jugoslovensko pitanje nije više bilo samo jugoslovensko nego svjetsko«.

Ali te nešto spokojnije dane trebalo je — odolevajući burama i naletima — tek dočekati.

•

U staljinskom lageru antijugoslovenska histerija se munjevitom brzinom stvarala i razvijala. Nastalo je, po direktivi iz Moskve, nadmetanje među našim socijalističkim susedima i drugim zemljama narodne demokratije u ocrnjivanju Jugoslavije, u bacanju kamenjem na one od kojih su se primali i komadi hleba — u figurativnom značenju (opraštanje reparacija Bugarskoj) ali i u bukvalnom (isporuke Rumuniji pšenice za vreme velike suše, pomoć u hrani Čehoslovačkoj i Poljskoj). Albanija je prednjačila. Možda i zato što je u prvim posleratnim godinama velike nemaštine Jugoslavija izdvajala za tu zemlju, pružajući joj pomoć, više nego što je bila u stanju da daje i svojim pojedinim republikama.

Tri dana posle publikovanja Rezolucije Maćaš Rakoši je poručivao: »Oni dugo ne mogu davati otpor«. Ana Pauker je govorila: »Likvidacija tog režima za KP Jugoslavije predstavlja pitanje života i smrti«. Pavel Judin, šef Informbiroa za vreme dok je imao sedište u Beogradu, zloslutno je poručivao odlazeći: »Vi nećete izdržati ni tri nedelje«. Londonski »Tajms« je tada pisao: »Teško je zamisliti kako bi današnji upravljači Jugoslavije mogli i dalje ostati na vlasti«. A »Mančester gardijan« je sutradan posle Rezolucije špekulisao da je »jugoslovenska vlada verovatno već prešla u druge ruke« i da se uskoro može čuti »da su Tito i drugi jugoslovenski rukovodioci uhapšeni i da im se sudi za izdaju narodne stvari«.

Tako je bilo prvih dana a ostalih još gore. Usledila je prava poplava antijugoslovenskih napisa u svim sredstvima informisanja Sovjetskog Saveza i zemalja narodne demokratije. Nisu se

Digitized by Google

birala sredstva niti se vodilo računa o minimalnoj uljudnosti tona i izraza koji su upotrebljavani. Bila je to prava hajka, najcrnja crna propaganda. Temperatura je rasla iz dana u dan, a u našim novinama iz tog vremena gotovo da nije bilo broja u kome se nije moralo odgovarati na beskrupulozne napade iz ove ili one zemlje.

Ova antijugoslovenska kampanja preko štampe neprestano je jačala dok nije dobila neviđene, džinovske razmere. Četvrte godine od Rezolucije, krajem 1951, radio-stanice u Sovjetskom Savezu i ostalim lagerskim zemljama emitovale su ukupno 56 emisija na jugoslovenskim jezicima, što je sve iznosilo 27 časova dnevno. Poređenja radi — da bi se videlo da tada ništa nije bilo važnije od ofanzive protiv Jugoslavije — emisije na engleskom jeziku, usmerene protiv glavnog ideološkog protivnika, nisu trajale duže od devet časova, znači trostruko manje.

U takvim uslovima, održan je 21. jula, u velikoj dvorani u Topčideru, Peti kongres KPJ. Bio je to najbolji demanti svih laži koje su širene. Na kraju se glasalo tajno, plebiscit je sproveden. Od 2.323 delegata za Josipa Broza je glasalo 2.318. Kongres se završio pesmom, na njemu spevanoj: »Druže Tito mi ti se kunemo, da sa tvoga puta ne skrenemo ...« A u svom izveštaju, na kraju, on je govorio i sledeće povodom Rezolucije IB-a: »Ovo je napad na jedinstvo naše Partije, ovo je napad na krvavo stečeno jedinstvo naših naroda, ovo je poziv svim destruktivnim elementima da ruše sve ono što smo mi na sreću naših naroda gradili do danas, to je poziv na građanski rat u našoj zemlji, poziv na uništenje naše zemlje ...«

Usledila je i ekonomska blokada koja je u stvarnosti dobila oblike ekonomskog rata vođenog na sve moguće načine. SSSR i zemlje lagera su od ukupno preuzetih obaveza prema našoj zemlji u tom periodu realizovali jedva nešto iznad šest procenata. Stornirani su već zaključeni poslovi, izigravani su, kršeni i raskidani trgovinski sporazumi, skoro potpuno je obustavljena svaka ekonomska razmena, a Mađarska je čak prestala da ispunjava i obaveze o slanju reparacionih isporuka na osnovu Ugovora o miru. I ona i druge zemlje ove grupe zadržavale su primljene avanse, jednostrano stornirajući zaključnice i obustavljajući isporuke plaćenih uređaja i sirovina.

Za kratko vreme je s našom zemljom jednostrano raskinuto 46 raznih ugovora, sporazuma, konvencija i protokola, a iz lagerskih zemalja je samo tokom prve dve godine od objavljivanja Rezolucije proterano 145 naših diplomata i službenika jugoslovenskih diplomatskih predstavništava. A i onaj mali broj koji je ostao da radi u njima bio je izložen raznim pritiscima, maltretiranjima i svakodnevnim opasnostima.

Ipak, sve je to predstavljalo samo deseti deo prave nevolje — na našim granicama zavladala je atmosfera pretnji, provokacija, neprestanog lanca teških incidenata koji su se svakog trenutka mogli pretvoriti u direktnu vojnu agresiju. Serijski su izvođene razne »taktičke vojne vežbe«, izgrađena je mreža opera-

Digitized by Google

tivnih aerodroma oko Jugoslavije, stacionirane su nove jedinice u blizini naše granice i održavani česti manevri većih razmera čiji je osnovni cilj bio — uvežbavanje ofanzivnih operacija u pravcu Jugoslavije.

U tim godinama Jugoslavija je davala za naoružanje i odbrambene mere gotovo četvrtinu svog nacionalnog dohotka. Morala je da stvori armiju koja se tada smatrala najjačom u Evropi posle sovjetske. Dok je, napinjući sve snage, troškove za naoružanje u tim godinama više nego udvojila, na njenim granicama je ukupno izvršeno 7.877 pograničnih incidenata, uz mnoge upade specijalno obučavanih diverzanata i terorista. Oko dve hiljade graničara i pripadnika jugoslovenskih službi bezbednosti svojim životima platili su cenu velikog Ne Informbirou.

Zemlja je bila spremna da na eventualni napad odgovori masovnim otporom. Mnoge vitalne fabrike preseljene su u teško pristupačna brdska područja, a formirani su i partizanski štabovi — glavni, republički, regionalni, pa i opštinski, pored regularnog armijskog rukovodstva. I s naše strane pojavili su se pojasevi odbrambenih šančeva, Jugoslavija se i vojnički i psihološki za samo godinu dana pretvorila u nepristupačnog »ježa«. Toliko je Staljin otprilike oklevao i dvoumio se, a kada se odlučio da pribegne krajnjim sredstvima bilo je u svakom pogledu kasno, pa i međunarodnom: spor je dobio opšte dimenzije i svetske simpatije su bile na strani male Jugoslavije. Čerčil je zato nešto kasnije, s njemu svojstvenim ciničnim realizmom, mogao da konstatuje, komentarišući Staljinove namere: »Ne verujem da bi napao Jugoslaviju — jer nije lud da dira u osinje gnezdo«.

Kao u višedimenzionalnom filmu, na drugom planu i nepojmljivo crnom platnu odvijali su se po lagerskim zemljama monstruozni procesi mnogim vodećim političkim ličnostima, po uzoru na već oprobane čistke, samo da bi se dala »argumentovana« i »pravna« podloga nebuloznim informbirovskim optužbama.

Šablon za ovakve procese bio je dobro poznat i davno uvežban: pravosuđe je totalno zloupotrebljavano, žrtve su pomoću policijskog terora prisiljavane da priznaju sve što je od njih zahtevano, ucenjivane su pretnjama koje su se odnosile na sudbinu njihovih porodica, apelovano je na njihovu patriotsku i komunističku svest da odigraju nužnu ulogu za »dobro Partije«, lažno im je obećavano da će ostati na životu posle »fiktivnog izvršenja smrtne kazne«, korišćeni su provokatori, plaćena lica, izdajnici i, ima osnovanih sumnji, razne droge i druga sredstva. Ali, i to se završilo debaklom i nikada više se Staljin neće usuditi da ponovo pribegne novoj seriji takvih monstr-procesa iako se u pojedinačnim slučajevima vraćao na njih.

•

Borba nove Jugoslavije za demokratske odnose u svetu, među socijalističkim zemljama i uopšte, nije nikada predstavljala — pa ni u svojim prapočecima — nešto samo za sebe, izolovano i

Digitized by Google

odvojeno od celokupnih jugoslovenskih kretanja. Insistiranje na ravnopravnosti, nezavisnosti, integritetu, uzajamnom poštovanju i na mirnom rešavanju spornih problema u međunarodnom životu bilo je uvek u integralnoj vezi s daljim razvijanjem i unapređivanjem socijalističke demokratije unutar zemlje. Zato se, pored svega ostalog, KPJ nije moglo desiti da — slepo sledeći direktive — učini neke tragikomične poteze koji bi uništili njen ugled u narodu i kasnije joj se teško svetili.

Otpor Staljinovim metodama potčinjavanja i dominacije u odnosima među državama bio je praćen oslobađanjem od nasleđenih birokratskih metoda upravljanja i rukovođenja unutar zemlje. Administrativni sistem upravljanja privredom, koji je našim uslovima uglavnom odgovarao u prvim godinama posle završetka rata, počeo je sve više da ispoljava svoje slabosti i predstavlja kočnicu za dalji razvitak i privrede i socijalističkih društvenih odnosa. Demokratski elementi i faktori, koji su uvek postojali u našoj revoluciji i nicali iz nje, tražili su više prostora i veće mogućnosti za razmah i stvaralaštvo. Otpočeo je proces decentralizacije, koji je logično doveo — u nastojanju da marksistička postavka o odumiranju države ne ostane samo zvučna knjiška parola — do istorijskog prelaza na sistem radničkog samoupravljanja i do realizovanja velikog zaveštanja tvoraca marksizma »Fabrike — radnicima!«

Da bi se stekla neophodna iskustva, u više od dve stotine naših velikih preduzeća osnovani su prvi radnički saveti — bilo je to krajem 1949. godine. Na Šestom kongresu KPJ u Zagrebu već se moglo konstatovati da to nije izraz nikakve jugoslovenske »ćudljivosti« ili želje za razlikovanjem, niti neko domaće epohalno otkriće već poštovanje izvornih preporuka marksizma. Izuzetan značaj je bio u tome što se ovakvoj promeni odnosa proizvodnje i raspodele u društvu, koji marksistička nauka smatra jednim od najbitnijih, pristupa prvi put u istoriji i, pritom, kako je Tito naglasio, »u vrlo kratkom periodu procesa revolucionarnog razvoja u jednoj maloj i zaostaloj zemlji kao što je naša«.

I na tom polju rođena je jedna nova epoha: krupne revolucionarne i univerzalne vrednosti, bazirane na našem tlu, na autohtonoj predistoriji tokom NOB-a zasnovanoj na izvorno demokratskim organima narodne vlasti.

Ubrzavajući uvođenje radničkog samoupravljanja, sukob sa Staljinom imao je, dakle, i neke pozitivne posledice. Za razvoj i sazrevanje socijalizma u svetu one su bile još veće: razotkrivena je staljinistička praksa i u odnosima među socijalističkim zemljama, kao i sve negativne strane državnog kapitalizma koji je dotle hvaljen i nametan kao jedini ispravni put izgradnje socijalizma. Rezolucija Informbiroa nije mogla da zaustavi neumitni hod istorije, ali je zato porodila kritički odnos prema izvorištima iz kojih se pojavila i napajala da bi, u suštini, označila početak kraja dominacije, i to bespogovorne dogmatske misli, u socijalističkom svetu i među komunističkim partijama. Posle nje, ništa više nije moglo da bude isto kao i pre nje.

Digitized by Google

I na spoljnopolitičkom planu usledile su velike promene. Već godine 1951. Jugoslavija je mogla da se pojavi pred Ujedinjenim nacijama sa ubedljivim argumentima o raznovrsnosti i težini vršenih pritisaka na jednu malu zemlju, sigurna da će naići na snažnu podršku i da će njena principijelna borba za ravnopravnost i zdravije i demokratskije principe na svetskoj sceni biti prihvaćena sa simpatijama — pogotovo što od SSSR-a i ostalih lagerskih zemalja nije tražila ništa više od obične normalizacije odnosa. Ona više nije bila usamljena i izolovana, a, sem toga, uporedo s nicanjem niza novih nezavisnih zemalja rasli su ugled i snaga politike mirne koegzistencije, uobličavala se i jačala ideja nesvrstavanja krčeći sebi put u svetu zaplašenom od bezizlaznosti i dramatičnih nagoveštaja hladnog rata.

Približavala se 1953. Ali i pre Staljinove smrti osećalo se i postajalo je jasno da je on izgubio bitku za očuvanje odnosa kolonijalne zavisnosti među socijalističkim zemljama. Vrlo brzo je prohujalo vreme kada je on mislio da je dovoljno »da pokrene mali prst pa da uništi Tita« i buntovne ali »naïvne« Jugoslovene. Staljin je, nakon duže bolesti, umro početkom marta te godine, prethodno suočen s neprijatnom stvarnošću da je Jugoslavija uspela u svojim naporima za afirmisanje principa ravnopravnosti i nezavisnosti u međunarodnim i međupartijskim odnosima. Nije to bilo nešto slučajno, niti samo naše. Radilo se o dilemama i problemima s kojima se suočavao socijalizam uopšte, i naša i mnoge druge partije. Svet je stupio na prag krupnih promena, a da bi se našao tamo dokle je stigao i kasnije još dalje stizao, Jugoslavija je morala da dâ veliki udeo i plati visoku cenu.

•

Promene na čelu Sovjetskog Saveza nisu odmah i automatski značile i neke krupnije izmene u unutrašnjoj i spoljnoj politici, ali su se nagomilani problemi, nasleđeni u okamenjenom stanju, morali kako-tako rešavati. Ubrzo posle Staljinove smrti pokazalo se da je moguće ići na normalizaciju odnosa sa SSSR-om i ostalim evropskim socijalističkim zemljama, što se, uostalom, sa jugoslovenske strane od početka sukoba predlagalo.

Krajem maja 1955. godine u Beograd je doputovala sovjetska delegacija na vrlo visokom nivou koju je predvodio Nikita Hruščov. Posle četiri dana razgovora i napornih pregovora postignute su najvažnije saglasnosti, tako da je 2. juna mogla da bude svečano potpisana neosporno istorijska Beogradska deklaracija koja je postala trajna osnova — zajedno sa godinu dana kasnije potpisanom Moskovskom deklaracijom o međupartijskim pitanjima — jugoslovensko-sovjetskih odnosa. Ali, njena dugovremenska vrednost, kao i kasnijih sličnih dokumenata, nije se samo u tome iscrpljivala: imale su te deklaracije izuzetan značaj i značenje za sve partije i socijalističke zemlje. Jer, u njima su obostrano prihvatani i proklamovani principi koji predstavljaju

Digitized by Google

bazu novih demokratskih međudržavnih i međupartijskih odnosa. Podsetimo samo na neke: poštovanje suvereniteta, nezavisnosti i integriteta; pridržavanje načela uzajamnog poštovanja i nemešanja jednih u unutrašnje stvari drugih, uvažavanje različitih formi razvitka socijalizma; nedeljivost mira i priznavanje i razvijanje miroljubive koegzistencije, osuda svake agresije i svakog pokušaja nametanja dominacije; priznavanje da politika vojnih blokova pojačava međunarodnu zategnutost, opasnost od rata i podriva poverenje među narodima, kao i niz drugih za koje se Jugoslavija uporno zalagala.

Za međunarodnu javnost bio je i to šok svoje vrste čija je vrednost odmah uočena pa je već tada Beogradska deklaracija komentarisana kao »najznačajniji dokument posleratne epohe« pošto je odmah bilo jasno da će on imati veliki pozitivan uticaj na razvoj odnosa dve zemlje, ali i na celokupne odnose među socijalističkim državama. Dvadeseti kongres KPSS i Hruščovljev tajni referat o Staljinu dali su novu istorijsku satisfakciju Jugoslovenima i pokrenuli šire procese destaljinizacije koji su napredovali u meri spremnosti pojedinih partija i zemalja da ih istinski prihvate, naravno uz povremene zastoje i recidive.

A onda je, posle dvadeset godina i mnogih zanimljivih i protivrečnih događaja koji su se odigrali u međuvremenu, koincidencijom kakvu ona da režira samo život, tačno na dan usvajanja Rezolucije Informbiroa, došlo do Berlinske konferencije evropskih partija posle dve godine dugih i napornih priprema. Oko Završnog dokumenta je unapred bila postignuta saglasnost, ali je iz pojedinačnih istupanja govornika bilo jasno da je još dosta pitanja ostalo otvoreno, da se iste reči i stavovi različito tumače.

Ipak, ova Konferencija je bila jedinstvena i neponovljiva — »bez prošlosti i budućnosti«, kako su mnogi isticali pošto su na njoj potvrđeni i ovako kolektivno verifikovani najvažniji principi afirmisani još u Beogradskoj deklaraciji. Insistiralo se u najvažnijim govorima na različitosti puteva izgradnje socijalizma, odgovornosti svake partije pred sopstvenom radničkom klasom i narodom, što široj saradnji sa svim progresivnim pokretima u svetu, na demokratiji i humanizmu, internacionalizmu kao dobrovoljnoj i ravnopravnoj saradnji.

Tito je grupi svojih saradnika, na kraju konferencije, mogao zadovoljno da kaže da je na njoj pokopan i duh Informbiroa, imajući u vidu da je donela dovoljno novog i naprednog, proširenog kroz otvoren i ravnopravan dijalog na niz pitanja, bez obzira na to što je bio svestan da će pokušaja povlačenja unazad i reafirmacije starog i prevaziđenog biti i dalje i da put progresa, ostaje prema pesniku, »borba neprestana«.

Preispitivanje vlastite prakse pojedinih socijalističkih zemalja i naprednih pokreta, do koga je došlo pre i još više posle ove Konferencije, veoma je pozitivno uticalo na dublje promene u savremenom svetu, bez obzira na određene zastoje i oscilacije u određenim periodima. Jugoslovenski otpor monolitizmu, krunisan ovim završnim uspehom, jednom centru, jednom modelu, jednoj

Digitized by Google

generalnoj liniji, vratio je marksističke i napredne snage metodu kritike i realističkom revolucionarnom sagledavanju života u svom njegovom bujanju, uključujući tu i samokritičko razmatranje sopstvene prakse i pogleda, što je uslov za kretanje napred i najbolji lek protiv birokratskog okamenjavanja.

Kao devijacija unutarpartijske demokratije, ma u kom pojavnom obliku se javljao, ali i kao isti takav odnos među jednim komunistima u odnosu na druge iz drugih zemalja, staljinizam je bio istorijski osuđen na propast i ostaje osuđen čak i kada pokušava da se u novim i suptilnijim formama prošvercuje »bunjišta prošlosti« u savremenost. Jugoslovenski komunisti su u toj borbi istrajali i istrajavaju — zadužujući i svoju radničku klasu i svoj narod, ali i sveukupne socijalističke snage u svetu, što ne može da padne u zaborav. Pri tome, vredi imati u vidu, da i kada je bilo najteže, kada se ginulo na granicama, nikad se nije dozvoljavalo da borba protiv staljinističkih devijacija sklizne i zastrani u antisovjetizam, tu predvodnicu iza koje nastoje da se u čistu vodu ulivaju podzemni mutljazi struja i potoka antikomunizma.

Obračun sa staljinizmom je četrdeset osme izvršen i kao pogledom na svet i kao sistemom odnosa, rašćišćena su najbitnija pitanja i naslage oko njih: problem državne ili društvene svojine, socijalizma i demokratije, komandnog ili idejno vodećeg mesta partije, diktature proletarijata, jačanja klasne borbe u socijalizmu i države ili njenog postepenog odumiranja, centra i dirigovanja, sektaške uskosti ili sabiranja u riznicu socijalizma sve što je objektivno i zaista socijalističko i povećava njeno bogatstvo i njegovu snagu.

Danas mnoge partije i zemlje sva ova dostignuća koriste kao sopstveno prirodno pravo i zajedničku tekovinu. Takav epilog sukoba jugoslovenske revolucije sa Informbiroom maksimalno odgovara i potrebama naše revolucije i predstavlja najdragocenije priznanje koje je mogla dobiti za sve što je prepatila u tom periodu — da su principi za koje se borila u prvom, neravnopravnom i odlučnom boju postali izvor inspiracija za sve veći broj partija i radničkih pokreta, i to u sve većoj meri kako zaparloženost zbog starih recidiva predstavlja kočnicu u njihovom razvoju i napredovanju, inspiracija za pronalaženje sopstvenih najboljih rešenja — taktičkih i strategijskih.

Borba jedne male zemlje i partije za pravo na sopstveni put razvoja, da bude svoja na svome, neometana i usmerena ka traženju najboljih rešenja prema osobenosti domaćih uslova, pretvorila se tako u istorijski internacionalistički doprinos napretku i afirmaciji socijalizma u svetu, i to u trenutku kada je njegov ugled, zbog staljinističke prakse, bio dramatično ugrožen. Zato je jugoslovenska 1948. godina, što je zaista dobro, neponovljiva i ostaje zapisana u istoriji naše Partije, naših naroda, ali i svetskog revolucionarnog pokreta i socijalizma zlatnim slovima iako je priča o njoj satkana od bezbroj mračnih stranica i postupaka prema nama koji se ne smeju zaboravljati koliko zbog jučerašnjice toliko još više zbog sutrašnjice.

Digitized by Google

Ivan A. Rankov

Materijalna baza i ekonomski položaj društvene privrede Jugoslavije

U poslednje vreme mnogo se govori i piše i prenaglašavaju velike investicije, i to pretežno na bazi inostranih i domaćih kredita; o materijalnim i finansijskim teškoćama i, s tim u vezi, o nestabilnim društveno-ekonomskim odnosima. Upravo ovakva i slična kretanja navedenih, a i drugih kategorija, po mišljenju mnogih stručnjaka, uticala su, putem preraspodele sredstava, na ravnotežu materijalno-finansijskih tokova, te da stoga ta naša privreda i nije u mogućnosti da, bez pomoći sa strane, prevaziđe nastale poremećaje, a samim tim — i da odgovara dospelim obavezama, kako u zemlji tako i prema inostranstvu.

O ovako krupnim ekonomskim pitanjima iz dana u dan, na raznim skupovima, pa gotovo i u svim sredstvima javnog informisanja, nekontrolisano se iznose veoma divergentne ocene o uspesima i neuspesima udruženog rada u nas. Takođe treba istaći da ovakve i slične ocene u javnosti uporno daju vrsni stručnjaci, iako je i njima veoma dobro poznata činjenica koja nedvosmisleno ukazuje na to da naša privreda iz godine u godinu postiže sve bolje i veće rezultate, a što se može jasno videti iz podataka bilansa stanja i bilansa uspeha društvene privrede radnog naroda Jugoslavije. Pri tom treba naglasiti da ona, prema bilansnim podacima, ostvaruje ogromne rezultate rada, iako joj se znatni deo sredstava, po nalogu i propisima organa urpave, nalazi van funkcije i opticaja udruženog rada.

Digitized by Google

U ovoj fazi našeg razvoja proizvodnih snaga od društvenog je interesa naučno analiziranje stanja uspostavljenih odnosa prema sredstvima za proizvodnju, reprodukciji i raspodeli novostvorene vrednosti (dohotka). Pri tome težište je na proveri teze koja polazi od stanovišta da je upravljanje u nas razlučeno na subjekte koji utvrđuju uslove i subjekte koji se u svojoj aktivnosti prilagođavaju tim uslovima. Prvi su oličeni u državnim i političkim strukturama čije se ponašanje zasniva na državnosvojinskim odnosima. Otuda društveno-ekonomski uslovi reprodukcije nisu uvek izraz zajedničkog interesa celine radničke klase i radnih ljudi kao nominalnih nosilaca upravljanja procesom društvene reprodukcije. Zbog toga se i ne postižu odgovarajući ciljevi na planu koncentracije i centralizacije (udruživanja) društvenih sredstava, a samim tim ni na planu povećanja ekonomske efikasnosti njihove upotrebe u procesu društvene reprodukcije. Ove posledice se javljaju i zbog nedovoljne homogenosti političkih struktura društva, kao i ekonomske politike, odnosno dejstva pojedinih njenih mera.

U svakom društvu, pa i našem samoupravnom socijalističkom, organ uprave ima veoma veliku ekonomsku i političku funkciju u celokupnom procesu društvene reprodukcije. Na to nedvosmisleno ukazuje istorijski razvoj društva koji poznaje i uslove privređivanja u kojima su sredstva za proizvodnju svojina privatnih ličnosti, radna snaga je »roba«, kapitalom i viškom vrednosti upravlja i raspolaže vlasnik kapitala — kapitalist, bez obzira na to što je radnička klasa tu vrednost svojim radom stvorila.

Društveno-ekonomski odnosi, uspostavljeni u ovakvim uslovima privređivanja, usaglašeni su sa ekonomskim interesima vlasnika kapitala — kapitalista i organa uprave tog društva. Naime, pravni institut organa uprave koji reguliše te odnose protkan je, kao crvena nit, pravom svojine nad sredstvima za proizvodnju, odnosno nad celokupnim kapitalom i viškom rada. U takvim društveno-ekonomskim odnosima važi pravilo da radnik radi i za svoj rad prima najamninu, koja mu služi za održavanje golog života i života svoje porodice, a da vlasnik sredstava za proizvodnju, osim posedovanja kapitala, upravlja i raspolaže viškom rada. Sve to nedvosmisleno pokazuje da je i propisima tog društva regulisano pravo vlasnika kapitala da samo on može raspolagati viškom vrednosti, pa i bez obzira na činjenicu što ga je stvorila radnička klasa. Osim toga, treba istaći i to da od vlasnika kapitala, prema važećim propisima tog društva, zavisi čak i obim sredstava novostvorene vrednosti koji se izdvaja za potrebe društva i organa uprave. Sve to nedvosmisleno ukazuje na to da je celokupna potrošnja tog društva svedena u granice novostvorene vrednosti, materijalne i ekonomske mogućnosti kapitala. Pri tom treba istaći da je cena koštanja osnovni instrument kontrole kretanja materijalno-finansijskih tokova i ravnoteže potrošnje kapitalističkog društva u celini. A to praktično znači da se potrošnja tog društva finansira isključivo sredstvima novostvorene vrednosti, a ne i sredstvima kapitala.

Digitized by Google

Istorijski posmatrano, s pravom se može reći da je u proteklom periodu razvoj društva bio podređen ekonomskoj snazi kapitala, a potrošnja je bila u granicama novostvorene vrednosti. I ekonomska funkcija organa uprave takođe je zavisila od ekonomske snage kapitala. U tako stvorenim društveno-ekonomskim odnosima — čak i kapitalist je morao slušati ekonomski jačega od sebe. U protivnom, pretila mu je opasnost da bude likvidiran. Sve to vecma jasno ukazuje na ekonomsku snagu instrumentarijuma organa uprave tog društva pomoću kojih se regulišu kružno kretanje kapitala, potrošnja i razvoj društveno-ekonomskih odnosa kapitalističkog društva.

Društveno-ekonomski odnosi socijalističkog samoupravnog društva, koji su uspostavljeni u ovakvim uslovima privređivanja, takođe moraju biti usaglašeni sa ekonomskim interesima radnikâ u udruženom radu i društva u celini, kao vlasnika sredstava za proizvodnju. Ovo upravo zbog toga što radnik, udružujući svoj rad sa društvenim sredstvima, pre svega, obezbeđuje svoju egzistenciju i život svoje porodice, a zatim i razvoj društva u granicama produktivnosti i efikasnosti sredstava kojima upravlja. Prema tome, pravni institut organa uprave u nas, koji treba da reguliše te odnose, neminovno bi morao biti protkan, kao crvena nit, pravom neprikosnovenosti društvene imovine, pravom radnika na raspodelu novostvorene vrednosti, na osnovi uloženog živog ljudskog rada, i pravom na kontrolu potrošnje u granicama novostvorene vrednosti.

U ovako stvorenim uslovima privređivanja i ekonomska funkcija organa uprave bi zavisila od udruženog rada, društvenih sredstava i raspodele prema uloženom živom ljudskom radu u granicama novostvorene vrednosti. Sve to nedvosmisleno ukazuje na to da bi samo u ovako uspostavljenim društveno-ekonomskim odnosima i materijalno-finansijskim mogućnostima udruženi radnik morao odgovarati za neuspeh organizacije u kojoj je udružio svoj rad.

Društveno-ekonomski motiv prelaska na sistem dohotka sastoji se u tome da se u svim oblastima privrede, pri dostignutom nivou ekonomskog razvitka, u što je moguće većoj meri, praktički pristupi ostvarivanju principa raspodele prema uloženom radu i materijalnim mogućnostima u granicama novostvorene vrednosti. Raspodela prema uloženom radu je najveća garantija protiv bilo kakvog oblika prisvajanja rezultata rada na osnovu prava svojine, kapitala, ili nekog drugog prava. Prema tome, društveno-ekonomski odnosi socijalističkog samoupravnog društva na prvo mesto ističu raspodelu prema uloženom radu uz ravnopravne i usaglašene odnose u svim društveno-ekonomskim porama koje utiču na razvoj našeg samoupravnog društva. A to *de facto* znači da se u novim samoupravnim uslovima privređivanja, u novim društveno-ekonomskim odnosima ne mogu zadržati stari, našem društvu tuđi, odnosno kombinovani propisi organa uprave koji treba da regulišu: uslove privređivanja, raspodelu dohotka, kreditno-mo-

Digitized by Google

netarnu politiku, devizni i carinski sistem, finansiranje društveno-političkih zajednica, sistem cena, imovinsko-pravne odnose u društvenoj svojini i tome slično.

I pored ovako jasnih političkih opredeljenja, organi uprave u Jugoslaviji u našim uslovima privređivanja još uvek nisu obezbedili dovoljno adekvatnu mogućnost da neposredni proizvođači u punoj meri najdirektnije upravljaju društvenim sredstvima i rezultatima svoga rada. Navedene konstatacije nedvosmisleno potvrđuju: struktura cene u nas, a zatim i struktura ukupnog prihoda, uzroci i posledice umrtvljenih sredstava društvene privrede, unutrašnja i spoljna likvidnost zemlje i tome slično.

Tako, na primer, prema važećim propisima u nas je cena koštanja ukinuta. Ukidanjem cene koštanja nestala je i kontrola nad kretanjem materijalno-finansijskih tokova, ravnotež m nekontrolisane potrošnje, kako u procesu proizvodnje i raspodele dohotka tako i u kretanju i raspolaganju sredstvima u društvenoj svojini. Nekontrolisano kretanje navedenih ekonomskih kategorija drastično je uticalo na ravnotežu vrednosti minulog rada, i to nauštrb vrednosti sredstava novododatog rada. Poremećeni odnosi vrednosti navedenih sredstava, a time i materijalno-finansijskih tokova, i te kako su imali velikog uticaja na materijalnu bazu i ekonomski položaj društvene privrede u celini.

Nesređeno stanje finansija, prema bilansnim podacima, trajaće sve dok nadležni organi uprave putem zakona, u procesu reprodukcije, u strukturi cene i ukupnog prihoda, ne usklade ekonomsku granicu sredstava prenesene vrednosti minulog rada i sredstava novostvorene vrednosti novododatog živog ljudskog rada. S pravom se može tvrditi, oslanjajući se na bilansne podatke, da samo ovako usklađeno kružno kretanje društvenih sredstava i sredstava novostvorene vrednosti živog ljudskog rada najdirektnije obezbeđuje ravnotežu potrošnje u granicama materijalne mogućnosti društva u celini. Praktično to znači da bi upravo ovako uspostavljeni odnosi u proizvodnji i prometu, umesto cene koštanja, mogli osigurati pravu ekonomsku kontrolu nad korišćenjem sredstava prenesene vrednosti minulog rada i novostvorene vrednosti novouloženog živog ljudskog rada.

Upravo zbog toga što navedena pitanja nisu rešena u skladu sa ekonomskim interesima udruženog rada i društva i imamo pojavu koja nedvosmisleno pokazuje da u nas inače pozitivnu privredu prati gotovo potpuna nelikvidnost, međusobno kreditiranje, povećanje dohotka u trci za porastom cena, zatim kursa dolara, u vidu raznih dotacija, regresa, premija i slično. Raspoloživi bilansni podaci dokumentovano pokazuju da se u nas upravo tako radi, iako je svima veoma dobro poznato da se izlaz iz ovakve situacije nalazi u većoj produktivnosti rada, u rentabilnijem poslovanju, u racionalnijem korišćenju raspoloživih sredstava, većoj proizvodnji, u domaćem i međudržavnom prometu roba i usluga itd.

Pre no što se pređe na analizu pojedinih ekonomskih kategorija treba istaći da za socijalističko samoupravno društvo i

Digitized by Google

razvoj društveno-ekonomskih odnosa nisu dovoljni samo demokratija i, s tim u vezi, takvi pravni instituti koji će obezbediti slobodno kretanje kako u privređivanju, upravljanju i raspolaganju društvenim sredstvima tako i u formiranju ukupnog prihoda i njegovoj raspodeli, kreditno-monetarnoj politici, deviznom i carinskom sistemu, sistemu finansiranja društveno-političkih zajednica, sistemu cena i slično. Ovo se ističe upravo zbog toga što u nekim naučnim i privrednim krugovima vlada mišljenje da je dovoljno ako postoji nekontrolisano kretanje potrošnje, pa će se na taj način, u procesu celokupne društvene reprodukcije, uspostaviti takvi društveno-ekonomski odnosi koji će odgovarati našim uslovima privređivanja. Međutim, bilansni podaci i praksa veoma dokumentovano pokazuju da nije baš uvek sve onako kako se misli, govori i piše.

To je povod da se ukaže na još neraščišćena pitanja iz teorije troškova koji se javljaju u proizvodnji i prometu, odnosno u procesu celokupne društvene reprodukcije. Naime, ovo je pokušaj da se skrene pažnja i na probleme koji nužno nameću potrebu da se što preciznije odredi granica između ekonomskih kategorija, kao što su: prenesena vrednost minulog rada (C) i novostvorena vrednost novododatog živog ljudskog rada (N + m), što u našim uslovima privređivanja predstavlja dohodak (D). Određivanje ekonomske granice vrednosti sredstava pojedinih elemenata strukture cena, ukupnog prihoda i dohotka nameće potrebu da se definiše i imovinsko-pravni odnos sredstava u društvenoj svojini. U ovako definisanim uslovima privređivanja ne bi se smelo, pravnim institutima organa uprave, jednostavno proglašavati troškovima reprodukcije i potrošnje, koji to *de facto* nisu, jer su im izvori sredstava novostvorena vrednost. Sve to veoma jasno kazuje da stvarni uzroci sporova i dilema nastaju oko sadržine i načina korišćenja društvenih sredstava izraženih u troškovima i mikroekonomskim kategorijama koje se finansiraju iz sredstava novostvorene vrednosti. Upravo zbog toga naredna analiza i ima za cilj da na osnovi raspoloživih bilansnih podataka pokaže u čemu se kriju nedostaci pravnih propisa organa uprave koji pretenduju da regulišu društveno-ekonomske odnose u socijalističkim samoupravnim uslovima privređivanja.

Analiza materijalne baze društvene privrede

Materijalna baza društvene privrede ogleda se u veličini vrednosti društvene imovine, načinu upravljanja društvenim sredstvima i uticaju udruženog rada na raspodelu novostvorene vrednosti. Samo na osnovu pravog stanja navedenih ekonomskih kategorija mogu se sagledati pravi problemi sa kojima se sukobljava naša privreda i predložiti prava ekonomska rešenja u cilju sređivanja prilika u materijalnim odnosima i finansijama zemlje u celini.

Digitized by Google

Polazeći od ovako utvrđenog činjeničnog stanja s pravom se može istaći da se od mere organa uprave koja narušava materijalne odnose postojećeg stanja, daljim povećanjem troškova i fiskalnih obaveza na teret dohotka društvene privrede, ne može očekivati poboljšanje, kako materijalno-finansijske ravnoteže tako i narušenih društveno-ekonomskih odnosa. Prema tome, s pravom treba konstatovati da se sa daljim povećanjem troškova i fiskalnih obaveza ne može očekivati poboljšanje materijalne osnove udruženog rada, niti ekonomskog položaja društvene privrede. Naprotiv, prema bilansnim podacima, svako dalje povećanje troškova i fiskalnih obaveza još više narušava postojeće materijalno-finansijsko stanje društvene privrede, pa, prema tome, i dalje, na mala vrata, donosi nestabilnost našim uslovima privređivanja i društveno-ekonomskim odnosima.

1. *Dinamika porasta društvene imovine*

Raspoloživi podaci bilansa stanja dokumentovano ukazuju na to da se vrednost društvene imovine iz godine u godinu sve više uvećava. Prema tim podacima, u 1980. godini vrednost društvene imovine iznosila je oko 5,3 biliona dinara, u 1981. godini 7,4 biliona, a u 1982. premašuje 10,4 biliona dinara, ili je gotovo dva puta veća u odnosu na 1980. godinu.

Ovako veliko povećanje vrednosti društvene imovine verovatno nije zabeležila nijedna privreda u svetu. Već i ova činjenica veoma dokumentovano pokazuje da je društvena privreda, samo u navedenom periodu, dala ogroman doprinos jačanju materijalne osnove udruženog rada. Prema tome, uzroke problema sa kojima se naša privreda sukobljava trebalo bi potražiti i drugde, a ne samo u investicijama, proizvodnji i produktivnosti rada.

I pored iznetih rezultata koje ostvaruje udruženi rad, na mnogim skupovima i napisima, kako u stručnoj tako i dnevnoj štampi, i dalje se govori i piše da je privreda sa ovakvim rezultatima rada nedovoljno akumulativna, a radnička klasa manje produktivna, i da se zbog toga nerentabilno i sa gubicima posluje. Upravo iz tih razloga, po mišljenju mnogih stručnjaka, naša privreda nije u stanju da se bez pomoći sa strane uključi u međunarodnu podelu rada. Pri tom treba napomenuti da se sa ovakvim ocenama mnogi vrsni stručnjaci slažu, iako bilansni podaci govore sasvim drugačije.

Iznete i slične ocene takvih stručnjaka ne bi trebalo da nas uzbuđuju, jer su one, bez argumenata, samo izrečene, ili napisane, i ništa više. Ovo se može reći upravo zbog toga što podaci bilansa stanja društvene privrede tvrdoglavo potvrđuju već utvrđene konstatacije koje dokumentovano pokazuju da je vrednost društvene imovine ogromna i da bismo morali biti zadovoljni sa rezultatima rada koje postiže udruženi rad. Naime, za to što se ostvareni rezultati i društvena imovina neracionalno koriste i što se

Digitized by Google

veliki deo od tih sredstava, pod pritiskom preraspodele, upotrebljava u nenamenske svrhe, i stoga nalazi van funkcije, ne može da snosi odgovornost udruženi rad, odnosno na to pitanje trebalo bi da odgovori organ uprave, imajući u vidu ekonomske funkcije koje on može nesmetano vršiti u granicama odgovornosti i svojih ustavnih ovlašćenja, to jest moralnih obaveza.

Koliki je ekonomski uticaj organa uprave na robnonovčane tokove najbolje se može oceniti na osnovi bilansnih podataka koji dokumentovano pokazuju da naša privreda upravlja i raspolaže samo sa oko 45 odsto ukupne vrednosti društvene imovine. Onaj drugi, daleko veći deo društvene imovine od oko 55 odsto angažovan je, na temelju naloga i propisa organa uprave, za plasmane koji se nalaze van opticaja i funkcije organizacije udruženog rada. Koliki je iznos vrednosti društvene imovine van funkcije društvene privrede najbolje se može videti iz narednog pregleda bilansnih podataka izraženih u apsolutnim iznosima u milijardama dinara i relativnim odnosima po godinama:

Vrednost imovine:	Apsolutni iznosi			Relativni odnosi		
	1980	1981	1982	1980	1981	1982
Ukupna vrednost:	5.330	7.468	10.464	100,0	100,0	100,0
u funkciji	2.319	3.334	4.723	43,5	44,6	45,1
van funkcije	3.011	4.134	5.741	56,5	55,4	54,9

Navedeni bilansni podaci nedvosmisleno pokazuju da se znatan iznos vrednosti sredstava društvene imovine nalazi van funkcije i opticaja organizacije udruženog rada. Prema tim podacima, van funkcije je oko 55 odsto vrednosti ovih sredstava. Tim sredstvima udruženi rad ne upravlja, iako snosi troškove plasiranih sredstava izvan njegove funkcije. Udruženi rad na ta sredstva nema ama baš nikakvog uticaja, zato što su ona plasirana izvan okvira organizacije udruženog rada. Ovo iz razloga što su ta sredstva oročena kod banaka i društveno-političkih zajednica, prema propisima i uputstvima nadležnih organa uprave. Ovako ogromna masa sredstava izvan funkcije udruženog rada dokumentovano pokazuje koliko je velika ekonomska moć i značaj ekonomske funkcije organa uprave za kružno kretanje sredstava u procesu celokupne društvene reprodukcije i za ravnotežu kretanja materijalno-finansijskih tokova društva u celini u našim uslovima privređivanja. Ako se ovome doda još i to da su ti plasmani izvršeni mimo volje udruženog rada, tada se s pravom može konstatovati da u nas udruženi rad radi i upravlja sa manjim ovlašćenjima od organa uprave i da taj naš organ uprave ima i te kako veliki uticaj na uslove privređivanja i da on, uglavnom, i treba da snosi odgovornost za stanje u kojem se društvena privreda našla.

Napred navedeni bilansni podaci takođe dokumentovano pokazuju da udruženi rad onim delom sredstava kojima raspolaže

Digitized by Google

domaćinski upravlja i koristi ga u granicama ekonomske ravnoteže. A to *de facto* znači da udruženi rad sa delom sredstava što su u njegovoj funkciji zaista ostvaruje veoma pozitivne rezultate i da u tom delu društvene imovine nema ekonomskog osnova da se bilo šta menja. Podaci bilansa stanja društvene privrede veoma ozbiljno upozoravaju: menjajući ovako uspostavljene odnose u ovom delu sredstava, verovatno bismo izazvali još veće poremećaje u procesu celokupne društvene reprodukcije. Upravo toga radi se i predlaže da se donesena mera ekonomske politike u nas obavezno zasniva na naučnim analizama i podacima pravog stanja sredstava kojima upravlja i raspolaže udruženi rad — u tom smislu se s pravom mogu očekivati pozitivni procesi i stabilnije privređivanje. Sve to veoma dokumentovano ukazuje na to da se pravo rešenje nalazi u odmrzavanju plasiranih sredstava koja su angažovana u nenamenske svrhe i kao takva su izvan funkcije i opticaja društvene privrede.

2. *Analiza ukupnih sredstava društvene privrede*

Analizirajući ukupno stanje sredstava društvene privrede, s pravom se može konstatovati da je struktura plasiranih sredstava, iskazanih u aktivi bilansa, veoma nepovoljna. Ovo upravo zbog toga što je, prema tim podacima, na ime osnovnih sredstava angažovano oko 59 odsto, a na ime obrtnih 41 odsto ukupnih sredstava društvene privrede. Koliki je iznos sredstava angažovan na ime osnovnih, a koliki na ime obrtnih sredstava, najbolje se može videti iz narednog pregleda bilansnih podataka izraženih u apsolutnim iznosima u milijardama dinara i relativnim odnosima po godinama:

	Apsolutni iznosi			Relativni odnosi		
	1980	1981	1982	1980	1981	1982
Vrednost aktive:	5.330	7.468	10.464	100,0	100,0	100,0
Osnovna sredstva	3.125	4.384	6.174	58,6	58,7	59,0
Obrtna sredstva	2.205	3.084	4.290	41,4	41,3	41,0

Prema navedenim bilansnim podacima, zaista se može konstatovati da je veoma nepovoljna struktura plasiranih sredstava u aktivi bilansa društvene privrede. Ti podaci istovremeno pokazuju da se relativni odnosi za tri godine nisu bitno izmenuli, iako apsolutni iznosi beleže znatniji rast u odnosu na prethodnu godinu. Osim toga, treba istaći da navedeni podaci nesumnjivo ukazuju na veoma čvrstu stabilnost odnosa sredstava o kojima je reč, iako su organi uprave u posmatranom periodu preduzimali niz mera u korist obrtnih sredstava.

Analizirajući odnose osnovnih i obrtnih sredstava, s pravom se može konstatovati da u nas ekonomski procesi, u proizvodnji

Digitized by Google

i prometu, stihijski teku, po shemi koja je proizvod stanja u kojem se naša privreda nalazi. Upravo se zbog toga, u poslednje vreme, mere organa uprave i ne osećaju, pošto se i dalje sve razvija po utabanom programu i ekonomskim zakonima koje je sama praksa izgradila. Sve to jasno pokazuje zbog čega se u nas veoma teško ostvaruju ciljevi ekonomske politike zemlje u celini.

Napred iznesene konstatacije dokumentovano potvrđuje ekonomska granica strukture sredstava društvene privrede, odnosno osnovnih i obrtnih sredstava koja se nalaze u funkciji. Tako, na primer, prema bilansnim podacima, ekonomska granica osnovnih i obrtnih sredstava u strukturi sredstava u funkciji, izraženih u apsolutnim i relativnim odnosima, izgleda ovako:

	Apsolutni iznosi			Relativni odnosi		
	1980	1981	1982	1980	1981	1982
Vrednost aktive:	2.319	3.334	4.724	100,0	100,0	100,0
Osnovna sredstva	1.703	2.470	3.554	73,4	74,1	75,2
Obrtna sredstva	616	864	1.170	26,6	25,9	24,8

Navedeni bilansni podaci nedvosmisleno pokazuju da se angažovana sredstva u funkciji koriste u granicama ekonomskog rentabiliteta, koje su, svojevremeno, utvrdili Marks i njegovi prethodnici. Praktično, to *de facto* znači da u delu sredstava, sredstava u funkciji kojima upravlja udruženi rad, i u nas u proizvodnji i prometu — vladaju ekonomske zakonitosti. U prilog ovoj konstataciji, napred navedeni podaci veoma jasno ukazuju na promene, kako u pogledu kvaliteta tako i kvantiteta sredstava u funkciji, koje se javljaju u strukturi osnovnih i obrtnih sredstava. Naime, u ovako utvrđenoj strukturi sredstava u funkciji učešće obrtnih sredstava se menja za 1,8 procentnih poena u korist osnovnih sredstava, što nedvosmisleno znači da materijalna osnova uudruženog rada jača. Ovaj kvalitet se ne vidi iz analize ukupnih sredstava aktive bilansa stanja društvene privrede. Prema tome, ovo je još jedan argumentovan dokaz da se problemi ekonomske prirode kriju u umrtvljenim sredstvima društvene privrede.

I ovom prilikom treba istaći da se, po Marksu i njegovim prethodnicima, ekonomska granica ukupno raspoloživih sredstava kreće u okvirima najmanje 80 odsto osnovnih i 20 odsto obrtnih sredstava u industriji, a kod poljoprivrede ovaj odnos se toleriše do 60 odsto onsovnih i 40 odsto obrtnih sredstava u ukupnim sredstvima organizacije udruženog rada. Naime, naša privreda, na bazi analize podataka ukupno raspoloživih sredstava društvene privrede, ne ostvaruje proporcije sredstava prema napred navedenim ekonomskim merilima. Nasuprot tome, takođe analiza bilansnih podataka dokumentovano pokazuje da se u delu ukupnih sredstava, koja se nalaze u funkciji, upravo Marksova proporcija sredstava ostvaruje. Sve to veoma dokumentovano ukazuje na to

Digitized by Google

da i u našim uslovima privređivanja vlada ekonomska zakonitost u procesu kružnog kretanja materijalno-finansijskih tokova i da udruženi rad delom sredstava u funkciji upravlja u granicama ekonomskog rentabiliteta koji ostvaruje privreda najrazvijenijih zemalja sveta.

a) Analiza osnovnih sredstava

Kao što je napred već jednom konstatovano, neusaglašena normativna akta sistemskog karaktera sa društveno-ekonomskim odnosima i te kako imaju velikog uticaja na plasman i normalno funkcionisanje kružnog kretanja sredstava društvene privrede, koji se ostvaruju na bazi udruživanja rada i sredstava u uslovima radničkog samoupravljanja. Polazeći od istorijskog razvoja ekonomskih odnosa u društvu, pre svega, organ uprave i u našim uslovima privređivanja morao bi raditi u granicama ekonomskog interesa udruženog rada i materijalno-finansijske ravnoteže društva u celini. Samo ovako usaglašeni društveno-ekonomski odnosi mogli bi obezbediti kontrolisano kretanje potrošnje i u granicama kako novostvorene vrednosti tako i materijalne mogućnosti zemlje u celini. Ovakva kretanja potrošnje mogla bi obezbediti stabilniju proizvodnju, promet robe i usluga i daleko stabilnije društveno-ekonomske odnose, kako u zemlji tako i sa inostranstvom.

U postojećim uslovima privređivanja s pravom treba reći da se ne mogu očekivati pozitivna kretanja u procesu celokupne društvene reprodukcije s obzirom na to da se u njima uspostavljaju takvi ekonomski odnosi koji su suprotni našem političkom opredeljenju. Ovakva i slična zapažanja najbolje se mogu sagledati putem analize plasiranih sredstava u osnovna sredstva društvene privrede. Naime, iz bilansnih podataka se jasno vidi da su sredstva i vrednost osnovnih sredstava u nas angažovani u namenske i nenamenske svrhe, a što se najbolje može utvrditi na osnovi narednog pregleda podataka bilansa stanja društvene privrede izraženih u milijardama dinara, u apsolutnim iznosima i relativnim odnosima:

Vrednost imovine:	Apsolutni iznosi			Relativni odnosi		
	1980	1981	1982	1980	1981	1982
Ukupna vrednost:	5.330	7.468	10.464	100,0	100,0	100,0
Obrtna sredstva	2.205	3.084	4.290	41,4	41,3	41,0
Osnovna sredstva	3.125	4.384	6.174	58,6	58,7	59,0
Sredstva u funkciji	1.666	2.422	3.497	31,2	32,4	33,4
Sredstva u pripremi	393	499	623	7,4	6,7	6,0
Van funkcije	78	94	134	1,5	1,3	1,3
Potraživanja oročena	951	1.321	1.864	17,8	17,7	17,8
U gotovom novcu	37	48	56	0,7	0,6	0,5

Digitized by Google

Navedeni bilansni podaci nedvosmisleno pokazuju da se u nas veći deo vrednosti društvene imovine koja je angažovana za osnovna sredstva koristi i u druge svrhe. Prema tim podacima, u 1980. godini se oko 32 odsto ukupnih sredstava, odnosno oko 53 odsto osnovnih sredstava koristi u namenske svrhe, to jest u funkciji za koju su i namenjena. Ostatak osnovnih sredstava od oko 25 odsto ukupnih sredstava, odnosno oko 47 odsto ovih sredstava, koristi se u druge namene, to jest van funkcije i pretežno van osnovne organizacije udruženog rada. Prema navedenim podacima, s pravom se može tvrditi da se ovo stanje osnovnih sredstava i u narednim godinama gotovo nimalo nije izmenilo.

Ovako stvoreni odnosi u osnovnim sredstvima društvene privrede nesumnjivo su odraz uslova privređivanja i ekonomskih funkcija organa uprave. Ovome treba dodati još i to da ta naša privreda privređuje sa opremom koja je mahom otpisana (više od 66 odsto). Prema tome, s pravom se može postaviti pitanje javnom mnenju i učesnicima u raspravi: gde su te ogromne investicije koje su naše društvo dovele u veoma težak ekonomski položaj, kada bilansni podaci dokumentovano pokazuju da se ni prosta reprodukcija ne ostvaruje u privredi. Sve to još jednom nesumnjivo potvrđuje da u nas udruženi rad radi u veoma teškim i neujednačenim uslovima privređivanja i da uglavnom zbog toga i ostvaruje nejednake rezultate rada.

U prilog napred iznesenim konstatacijama navode se podaci iz kojih se jasno vidi stanje opreme društvene privrede, izraženo u apsolutnim iznosima i relativnim odnosima:

Oprema:	Apsolutni iznosi			Relativni odnosi		
	1980	1981	1982	1980	1981	1982
Nabavna vrednost:	1.264	1.988	2.853	100,0	100,0	100,0
Ispravka vrednosti	786	1.275	1.896	62,2	64,1	66,5
Sadašnja vrednost	478	713	957	37,8	35,9	33,5

Navedenim zvaničnim bilansnim podacima nije potreban komentar. Ovo upravo zbog toga što ti podaci veoma dokumentovano pokazuju da se stanje opreme društvene privrede, u posmatranom periodu, iz godine u godinu samo pogoršava. Ovome treba dodati još i ovo: ako hoćemo veću proizvodnju, veći izvoz, bolju snabdevenost domaćeg tržišta, u tom slučaju moramo menjati svoj stav prema ulaganju u opremu društvene privrede.

b) Analiza obrtnih sredstava

I plasmani obrtnih sredstava takođe upozoravaju na nepovoljno stanje angažovanih sredstava za obrtne potrebe. Prema bilansnim podacima društvene privrede, i sredstva za obrtne potrebe se neracionalno i mimo svake kontrole koriste. Upravo zbog toga i ima-

Digitized by Google

mo potrebu za permanentnim povećanjem navedenih sredstava, što se može videti iz narednog pregleda bilansnih podataka u apsolutnim iznosima i relativnim odnosima:

Vrednost imovine:	Apsolutni iznosi			Relativni odnosi		
	1980	1981	1982	1980	1981	1982
Ukupna vrednost:	5.330	7.468	10.464	100,0	100,0	100,0
Osnovna sredstva	3.125	4.384	6.174	58,6	58,7	59,0
Obrtna sredstva	2.205	3.084	4.290	41,4	41,3	41,0
a) Novčana sredstva	513	657	863	9,7	8,8	8,2
— žiro-račun i blagajna	114	144	177	2,1	1,9	1,7
— hartije od vrednosti	279	374	510	5,3	5,0	4,8
— porto i ost. blagajne	120	139	176	2,3	1,9	1,7
b) zalihe	684	986	1.358	12,8	13,2	13,0
c) potraž. od kupaca	486	693	1.030	9,1	9,3	9,8
d) sredstva u obračunu	522	748	1.039	9,8	10,0	10,0

Napred navedeni podaci nedvosmisleno pokazuju da se problemi nedostajanja obrtnih sredstava društvene privrede kriju u plasmanima novčanih sredstava van osnovnih organizacija udruženog rada, a ne u utrošku na ime investicija. Ti podaci istovremeno pokazuju da naša privreda ima više od 510 milijardi dinara angažovanih na ime hartija od vrednosti, a više od 1.864 milijarde dinara leži joj zamrznuto u plasmanima oročenim na više godina. Ovome treba dodati još i to da naša privreda posluje, izraženo u novcu, sa oko 233 milijarde dinara, to jest samo sa 2,2 odsto ukupnih sredstava. Pri tom treba istaći — u svetu poznato pravilo — da minimum neophodnog novca u opticaju treba da iznosi 6 odsto ukupnih sredstava organizacije udruženog rada.

Analizirajući stanje sredstava društvene privrede na dan 31. XII 1982. godine, može se konstatovati da je ona u bilansu stanja iskazala ukupnu vrednost društvene imovine veću od 10.464 milijarde dinara. Od ovog iznosa vrednost imovine u novčanom obliku iznosi 2.783 milijarde dinara, ili 26,6 odsto ukupnih sredstava, a 7.681 milijarda dinara, ili 73,4 odsto vrednosti društvene imovine angažovano je na ime potraživanja i u naturalnim plasmanima.

Ove konstatacije, iznesene na osnovu bilansnih podataka, očito pokazuju da se veoma velika masa sredstava vrednosti društvene imovine nalazi u novčanom obliku. I pored toga, naša privreda je nelikvidna, a izlaz vidi u povećanju obrtnih sredstava, i to u novčanom obliku, ne upuštajući se u ocenu visine troškova koje za sobom povlači ovakvo rešenje, s obzirom na to da te troškove društvo pokriva.

Prateći razne diskusije, čitajući javna glasila, a uzimajući u obzir rešenja koja se predlažu, može se zaključiti da naša privreda, organi uprave i učesnici u raspravama rađe prihvataju predložena rešenja, bez obzira na ceh koji će se platiti i na izvore sred-

Digitized by Google

stava društva u celini. Na žalost, ovakva se rešenja prihvataju bez sagledavanja posledica — umesto da se izlaz iz ovakvog stanja potraži u odmrzavanju plasiranih sredstava u nenamenske svrhe i na taj način uvedu u opticaj sopstvena sredstva, a tuđa oslobode, i tako se smanje troškovi. Kakvo je stanje novčanih sredstava društvene privrede najbolje se može videti iz narednog pregleda podataka bilansa stanja za 1982. godinu, izraženih u apsolutnim iznosima u milijardama i relativnim odnosima:

	Iznosi	Struktura
Vrednost društvene imovine:	10.464	100,0
Plasmani u naturalnom obliku	7.681	73,4
Plasmani u novčanom obliku	2.783	26,6
a) plasmani oročeni na vreme	1.864	17,8
b) hartije od vrednosti	510	4,9
c) ostali novčani plasmani	176	1,7
d) stanje gotovog novca	233	2,2

Navedeni bilansni podaci dokumentovano pokazuju da društvena privreda u nas ima oko 26,6 odsto vrednosti imovine u novčanom obliku. Upoređujući ovaj iznos novčanih sredstava sa ukupnim prihodom, računica kaže da je koeficijent obrtaja u prošloj godini ostvaren 2,3 puta (6,1 : 2,8 = 2,2). Izvedena računica, na bazi bilansnih podataka, nedvosmisleno pokazuje da se u nas veoma sporo obrću novčana sredstva društvene privrede. Međutim, ako se masa gotovog novca uporedi sa ukupnim prihodom, dobiće se rezultat koji ukazuje na to da je koeficijent obrtaja ostvaren oko 26,2 puta (6,1 : 0,233 = 26,2), što je *de facto* i neostvarljivo. Pa ipak, u našim uslovima privređivanja, prema navedenim podacima, jasno se vidi da je, i pored svega, moguće realizovati ovako veliki promet i sa malo novca. Naime, u našim uslovima privređivanja ovako nešto se može postići, s obzirom na neograničenu mogućnost korišćenja sredstava poslovnih partnera putem međusobnog kreditiranja i fiktivnih hartija od vrednosti.

Ove konstatacije, utvrđene na bazi bilansnih podataka, upozoravaju na dualizam rezultata rada koji omogućava da se manipuliše stanjem materijalne osnove udruženog rada. Prema tome, ne bi se smelo u samoupravnom odlučivanju dozvoliti da rezultati rada udruženog radnika zavise od koje se računice i cifre polazi. Ovo tim više ako se zna da se u nas celokupan proces društvene reprodukcije ostvaruje na samoupravnoj osnovi, udružujući društvena sredstva i živi ljudski rad. Efekti napred navedenih predloga su od neprocenjivog značaja, s obzirom na to da ne traže dodatna ulaganja i ne stvaraju nove troškove društvenoj privredi za otvaranje procesa kružnog kretanja angažovanih sredstava plasiranih u nenamenske svrhe. Ovo tim više ako se zna da je tu reč o visini sredstava koja su dostigla iznos veći od 55 odsto ukupnih sredstava društvene privrede.

Digitized by Google

3. *Spoljna likvidnost zemlje u celini*

I povodom spoljne likvidnosti zemlje daju se različite ocene. Međutim, to nikome ne smeta da se problemi ovog sektora još rešavaju na isti način. Naime, u cilju poboljšanja spoljnoekonomskih odnosa, godinama se u nas ulažu ogromna sredstva društvene privrede za podsticanje izvoza roba i usluga, a istovremeno čine veoma veliki napori da se razmena sa inostranstvom poveća i uskladi sa ekonomskim interesom udruženog rada. Pri tom treba istaći da se ova pitanja godinama rešavaju na isti način — platnobilansnim ograničenjima i podsticanjem izvoza roba i usluga. Osim toga, valja naglasiti i to da se u nas godinama svi poremećaji u spoljnoekonomskim odnosima, izazvani napred pomenutim merama, na kraju, ispravljaju devalvacijom domaće valute. Takođe je važno napomenuti da se godinama ovako radi, a da se, pri tom, nikada nismo osvrnuli na efekte navedenih mera, koliko su takvim merama povećani troškovi, to jest ko snosi teret ovakvog postupanja.

I ako smo ova pitanja godinama rešavali devalvacijama domaće valute, ona su i dalje ostala nerešena. I pored toga, mi nismo izvukli pouku iz ranijih godina, pa smo i ovom prilikom pokušali probleme spoljne likvidnosti zemlje rešiti devalvacijom, iako nam ranija iskustva pokazuju da devalvacija domaće valute nije pravo rešenje. Devalvacija u datom momentu ne može biti pravo rešenje upravo zbog toga što svojim dejstvom nameće nove troškove oskudnim razvojnim mogućnostima, proizvodnji, pa i društvu u celini.

Devalvacija domaće valute, osim napred iznesenih konstatacija, nije pravo rešenje i zbog toga što nosioci ovih obaveza nisu materijalno osposobljeni za to da u datom trenutku plate dospele anuitete. Praktično, to znači da oni svojom delatnošću ne ostvaruju devize, a važećim propisima nije im omogućeno da u zemlji redovnim putem kupe njima neophodan iznos deviznih sredstava, pa je stoga nastupio zastoj u izvršavanju dospelih obaveza.

Napred iznesene konstatacije veoma dokumentovano potvrđuju zvanični podaci nadležnog organa uprave o ukupnom prilivu deviznih sredstava, o raspoloživim deviznim rezervama, inostranim potraživanjima u hartijama od vrednosti za prodatu opremu na kredit i tome slično. Prema tim podacima, ukupan priliv tekućeg platnog bilansa za 1982. godinu iznosi više od 17.733,9 miliona dolara. Potraživanja u hartijama od vrednosti, koje se mogu prodati, dostižu 1.718,0 miliona dolara, a devizne rezerve više od 1.676,0 miliona dolara, što sve ukupno iznosi oko 21.127,9 miliona dolara. Sa ovim potencijalom deviznih sredstava za inostranog bankara dospele obaveze u iznosu od oko 4.903,1 milion dolara verovatno ne bi bile toliki problem kao što je to za bankare u Jugoslaviji.

To znači da u nas nisu problem devizna sredstva, nego uslovi poslovanja stranim sredstvima plaćanja, a što se može najbolje vi-

Digitized by Google

deti iz izlaganja što sledi, a koje se oslanja na stanje zaključenih kredita sa inostranstvom na dan 31. XII 1982. godine.

Prema zvaničnim podacima, zaključno sa 31. XII 1982. godine, bilo je sledeće stanje kredita ugovorenih sa inostranstvom izraženo u milionima dolara i relativnim odnosima po korisnicima, odnosno nosiocima obaveza prema inostranstvu:

Nosioci obaveza	Iznosi u dolarima	Struktura
Vrednost zaključenih kredita:	19.626,0	100,0
a) društvena privreda	6.216,5	31,7
b) federacija	4.814,4	24,5
c) poslovne i druge banke	8.595,1	43,8

Navedeni bilansni podaci dokumentovano pokazuju da samo oko 32 odsto ukupnih obaveza, po zaključenim inostranim kreditima, imaju nosioci koji sopstvenom delatnošću, prodajom roba i usluga, ostvaruju devize na stranom tržištu. Ovi podaci takođe pokazuju da oko 68 odsto ukupnih kredita treba da otplate nosioci koji svojom delatnošću ne ostvaruju devizna sredstva, pa su, toga radi, i upućeni na devizno tržište. Pošto u nas devizno tržište ne funkcioniše, to su ovi dužnici upućeni da devizna sredstva za anuitetne obaveze kupuju na crnom tržištu, po kursu koji se formira na njemu. Uglavnom je usled toga i nastala panika oko dospelih obaveza prema inostranstvu, jer su i na ovom tržištu nastupile teškoće vezane za kupovinu deviznih sredstava.

Ovakvo stanje u pogledu sticanja deviznih sredstava veoma ozbiljno upozorava na značaj mera koje se preduzimaju u cilju sređivanja prilika na ovom sektoru privređivanja. Ovo tim više ako se zna da smo devalvacijom domaće valute stvorili probleme i kad je reč o domaćem novcu. Naime, devalvacijom smo povećali kurs dolara i time omogućili još veći pritisak na tržište dinara — radi plaćanja kursne razlike po dospelim obavezama i dažbina koje su vezane za uvoz opreme, robe i usluga. Praktično, to znači da smo merom devalvacije izazvali još veću nestašicu dinara i poremećaje oko kupovine deviznih sredstava, pa je stoga i nastao zastoj u procesu kružnog kretanja veoma oskudnih, kako dinarskih tako i deviznih sredstava.

U konkretnom slučaju nestašicu dinarskih sredstava nadležni organi pokušavaju da reše sužavanjem funkcije obrtnih sredstava društvene privrede, a pri tom se uopšte ne obaziru na dejstvo jedne ovakve mere. Nadležni organi, po svemu sudeći, verovatno da ne mogu, ili neće, da shvate da se nestašica dinara ne krije u obrtnim sredstvima. Prema zvaničnim bilansnim podacima, nestašica dinara krije se, pre svega, u plasmanima bez pokrića, u prikrivenim gubicima, u odlivu akumulacije sa anuitetnim obave-

Digitized by Google

zama prema inostranstvu, u međusobnom kreditiranju, u hartijama od vrednosti i tome slično, a zatim i u povećanim rashodima koji su devalvacijom stvoreni (veći troškovi poslovanja zbog kursnih razlika, veće obaveze, zbog većih carinskih i drugih dažbina) itd.

Sve to veoma jasno pokazuje da i mera u vezi sa obrtnim sredstvima nije prava ekonomska mera. Nije prava upravo zbog toga što se njome ne povećava obim neophodnih dinarskih sredstava potrebnih radi ostvarivanja ravnoteže odnosa narušenih navedenim rashodima. Prema tome, s pravom se može konstatovati da smo devalvacijom likvidnost zemlje još više pogoršali, kako na tržištu dinarskih tako i deviznih sredstava neophodnih za potrebe privrede, ali i zemlje u celini.

Navedeni bilansni podaci takođe veoma jasno ukazuju i na lokaciju problema koji proizlaze iz stanja kreditnih odnosa sa inostranstvom. Naime, prema ovim podacima, banke snose najveću odgovornost za stanje spoljne likvidnosti naše zemlje. Ovom prilikom treba istaći i to da mnogi poznati stručnjaci, i pored bilansnih podataka koji dokumentovano govore o pravom stanju na sektoru zaduživanja, odnose privreda — banka brane, na obrazloženje da su se banke zaduživale na ime i za račun udruženog rada.

Ovako nešto u našim uslovima privređivanja je moguće — da su banke uzimale inostrane kredite na ime i račun udruženog rada. Međutim, bilansni podaci neopozivo pokazuju da ta inostrana sredstva kredita nisu plasirana za potrebe udruženog rada, već, naprotiv, ta sredstva kredita su, uglavnom, utrošena u nenamenske svrhe. Naime, raspoloživi podaci nedvosmisleno ukazuju na činjenicu da su banke veći deo sredstava inostranih kredita koristile za poboljšanje sopstvene likvidnosti, prodajom sredstava ovih kredita za dinare. Ovo je, *de facto*, pravi odgovor na pitanje: zbog čega su inostranstvu više dužne banke od društvene privrede.

Polazeći od stvarnog stanja devizne likvidnosti zemlje i anuitetnih obaveze prema inostranstvu, ovi podaci nesumnjivo pokazuju da je, u datom trenutku, prava mera: omogućiti redovnim putem prodaju i kupovinu deviznih sredstava na deviznom tržištu. U situaciji u kojoj se nalazimo ovo je najbolji put da se ponuda i tražnja deviznih sredstava usklade sa materijalnim mogućnostima i potrebama zemlje u celini. I najzad, treba naglasiti da je devizno tržište neophodno i radi obaveza prema inostranstvu koje dospevaju u narednim godinama.

Ekonomski položaj društvene privrede

Ekonomski položaj društvene privrede uglavnom zavisi od rezultata rada i raspodele novostvorene vrednosti, uz pretpostavku da se ukupna raspoloživa sredstva koriste u granicama merila dobrog privrednika i ekonomske zakonitosti. Polazeći od Marksa i njego-

Digitized by Google

vih prethodnika, ukupan prihod kao standardna ekonomska kategorija i u našim uslovima privređivanja trebalo bi da predstavlja ukupnu masu sredstava, koju je osnovna organizacija udruženog rada ostvarila na tržištu prodajom roba i usluga, koje su proizvod uloženih društvenih sredstava i udruženog živog ljudskog rada. To, u principu, pretpostavlja da se društvena sredstva ne mogu koristiti u nenamenske svrhe i za prisvajanje tuđeg viška rada, niti za stvaranje uslova za takvo prisvajanje (član 12, stav 3. Ustava SFRJ). Osim toga, radnici u udruženom radu ne mogu u ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima sticati materijalne koristi i druga preimućstva koja nisu zasnovana na njihovom radu (član 15, stav 2. Ustava SFRJ), te da tako ostvaren prihod iskažu kao sopstveni rezultat rada, u cilju raspodele i jačanja ekonomskog položaja društvene privrede. Prema tome, ekonomski položaj društvene privrede, u samoupravnim uslovima privređivanja, u svemu zavisi samo od sopstvenog rezultata rada udruženih radnika i korišćenja društvenih sredstava u granicama ekonomske zakonitosti koje se utvrđuju u procesu celokupne društvene reprodukcije.

1. *Analiza formiranja ukupnog prihoda*

Ukupan prihod se, po Marksu, sastoji od uložene vrednosti minulog rada i novostvorene vrednosti nastale ulaganjem živog ljudskog rada. Prema našim političkim opredeljenjima, ukupan prihod se i u nas sastoji od prenesene vrednosti minulog rada, u vidu materijalnih troškova i amortizacije, i novostvorene vrednosti, u vidu dohotka.

Polazeći od ovako utvrđenih ekonomskih principa u raspodeli ukupnog prihoda, u nas se prateći propisi nisu upuštali u klasifikovanje i tumačenje pojedinih ekonomskih pokazatelja ni minulog ni živog rada. Prema tim tumačenjima, u procesu proizvodnje, pored materijalnog oblika minulog rada, u nas se menja i vrednost proizvodnje, i to na štetu novostvorene vrednosti ostvarene živim radom. Naročito treba istaći da je u nas, prema važećim propisima, dohodak obračunska kategorija, a ne rezultat novostvorene vrednosti. Upravo zbog toga prava vrednost rezultata rada, odnosno dohotka, i zavisi od mnogih faktora, što praktično znači da se u nas i na osnovi formiranja ukupnog prihoda i obračuna dohotka rađaju problemi koji nekontrolisano rasturaju ono što se u procesu reprodukcije stvorilo.

Formiranje ukupnog prihoda i sticanje dohotka, po Marksu, vezano je za tržište i za proizvod kao rezultat uloženih društvenih sredstava i živog ljudskog rada, a ne i za prihod koji se stiče preraspodelom novostvorene vrednosti, ili na osnovi obračuna. Ovo se ističe upravo zbog toga što se u nas, u smislu važećih propisa, ukupan prihod sastoji ne samo od realizacije proizvoda i proizvodnih usluga, nego još i od prihoda iskazanih po osnovu interne re-

Digitized by Google

alizacije, zajedničkih prihoda, prometa trgovine i ostalih prihoda ostvarenih i mimo tržišta. Ovako formiran ukupan prihod osnovne organizacije udruženog rada očito čini, osim prihoda koji je proizvod uloženih sredstava i živog ljudskog rada, i prihod koji je ostvaren putem normativnih akata sistemskog karaktera. U ukupan prihod se, dakle, svrstavaju i prihodi ostvareni po osnovu društvenih sredstava plasiranih u vidu kredita, kamate, premije, zatim regresi i tome slično. Za ovakve i slične prihode veoma je teško naći najpogodnija ekonomska merila za raspodelu, s obzirom na to da u stvaranju tog prihoda nije učestvovao živi ljudski rad, već samo uložena društvena sredstva koja su bila plasirana u namene van osnovne organizacije udruženog rada. Prema tome, ekonomski bi bilo pravilnije ovakve i slične prihode usmeravati na povećanje reproduktivne sposobnosti društvene imovine (član 18. Ustava SFRJ), jer je samo ona i učestvovala u stvaranju toga prihoda, ali ih, u principu, ne treba otuđiti od organizacije udruženog rada koja ih je ostvarila. Ovakvo korišćenje sredstava ukupnog prihoda bilo bi u skladu sa ekonomskim interesima, kako udruženih radnika tako i društva u celini.

Napred iznesene konstatacije i navedeni bilansni podaci veoma izražavaju deformacije koje proizlaze iz takvog načina formiranja ukupnog prihoda, tim više ako se ima u vidu materijalna, pa i strukturna razlika koja proističe iz raspodele i obračuna ukupnog prihoda. Tako, na primer, formiranje ukupnog prihoda, prema važećim propisima, daje jedne rezultate, dok bi se primenom standardnih marksističkih ekonomskih kategorija dobili sasvim drugi rezultati i u apsolutnom iznosu i u relativnim odnosima. Sve dok se ne otklone uočene deformacije u formiranju ukupnog prihoda, društvena privreda, iako relativno vrlo dobro posluje, imaće devalviranu vrednost rezultata svoga rada i rezultata rada koji se ostvaruje u samoupravnim uslovima privređivanja.

U vezi s napred izloženim s pravom treba konstatovati da se navedene i slične deformacije sistema veoma negativno odražavaju i na samoupravljanje, pa se, verovatno, zbog toga i javlja kritika na samoupravne uslove privređivanja. Sve to pokazuje da su uzroci problema trenutnog stanja u privredi u neraščišćenim odnosima između nasleđenih i novousvojenih samoupravnih uslova privređivanja. Ovo upravo zbog toga što samoupravni uslovi privređivanja zahtevaju apsolutni red u radu i materijalno-finansijskim tokovima, kao i standardna ekonomska merila u procesu reprodukcije i raspodeli novostvorene vrednosti, dok nasleđeni uslovi privređivanja i dalje nastoje da se radi po starom. Pri tom treba istaći da će se i dalje raditi po starom sve dok se prateći propisi organa uprave ne usklade sa marksističkim ekonomskim odnosima i ekonomskim interesima udruženih radnika i društva u celini, koji treba istovremeno da posluže i kao politička osnova i garantija da će se u procesu rada ekonomski zakoni poštovati.

Digitized by Google

2. *Analiza raspodele ukupnog prihoda*

Analizirajući zvanične podatke bilansa uspeha i ukupnog prihoda društvene privrede, s pravom se može reći da je u njima zadržano mnogo toga starog i da zbog toga i imamo poremećene odnose između pojedinih elemenata ukupnog prihoda koji se spiralno odražavaju na materijalno-finansijske tokove društva u celini. Kako se u nas, prema važećim propisima, vrši raspodela ukupnog prihoda i utvrđuje dohodak u osnovnim organizacijama udruženog rada, i šta takva raspodela znači za ekonomski položaj i materijalnu bazu društvene privrede, može se zaključiti iz podataka bilansa uspeha o raspodeli ukupnog prihoda:

Elementi ukupnog prihoda:	1978	1979	1980	1981	1982
Ukupni troškovi stvoreni u obračunskom periodu	80,8	80,3	80,6	81,5	82,
Nepokriveni deo troškova prenet preko zaliha	4,5	3,9	3,6	3,7	4
Pokriveni troškovi iz ukupnog prihoda	76,3	76,4	77,0	77,8	78
Deo ukupnog prihoda za dohodak privrede	23,7	23,6	23,0	22,2	21
Ukupan prihod:	100,0	100,0	100,0	100,0	10(

Prema navedenim podacima, ukupni materijalni troškovi stv reni i pokriveni u obračunskom periodu zaista u veoma velikoj m učestvuju u ukupnom prihodu. Tako, na primer, učešće ovih troš va u ukupnom prihodu, u posmatranom periodu, dostiže čak 82,3 odsto ukupnog prihoda, što nesumnjivo pokazuje da je 1982. godini finansijski rezultat ostvaren samo sa oko 17,7 od od ukupnog prihoda. Pri tom treba naglasiti da se sa ovom mas sredstava mogu pokriti samo izdvojena sredstva za lične doho društvene privrede, a za sva ostala izdvajanja pokriće se izna putem obračuna, što se najbolje može videti iz napred navede podataka bilansa uspeha društvene privrede.

Izvori sredstava za potrebe fondova i drugih izdvajanja l se alimentiraju iz dohotka umnogome zavise od toga koliki iznos troškova biti prenet na teret zaliha društvene privrede za plaćanje obaveza koje nastaju iz ovih odnosa koriste se sred stva za obrtne potrebe. Ova konstatacija, na bazi bilansnih poda taka, pokazuje da u nas finansijski rezultat, uglavnom, zavisi o dela nepokrivenih troškova, a ne od rezultata rada i tome sličnc

A nepokriveni troškovi, čije se pokrivanje odlaže za bolj vremena, prema podacima kojima raspolažemo, imaju blagu ten denciju porasta, kako u apsolutnim iznosima tako i u relativnin odnosima. Posebno treba istaći da u našim uslovima utvrđivanj dohotka upravo od visine ovih nepokrivenih troškova zavisi ko

Digitized by Google

ki će iznos troškova biti pokriven sredstvima ukupnog prihoda. akođe od obračuna i nepokrivenih troškova, a ne od rezultata ada zavisi koliki će iznos ukupnog prihoda ostati kao dohodak snovne organizacije udruženog rada. Sve to veoma jasno pokazuje kojoj je meri dohodak materijalno vezan za obračun i kretanje avedenih troškova. Otuda se s pravom može zaključiti da su avedeni ekonomski pokazatelji veoma čvrsto međusobno pove-ani i da je povećanje jednog vezano za kvantificiranje drugog. raktično to izgleda ovako: što su veći preneseni, a manji pokri-eni troškovi, veći je i dohodak, i to za isti iznos sredstava.

Sve što je dosad rečeno veoma ozbiljno upozorava na zna-aj koji u nas ima utvrđivanje dohotka na bazi obračuna, jer se bračunom dohotka stvara mogućnost da se potroši i ono što u om trenutku nema materijalnog pokrića. Prema tome, raspodela kupnog prihoda i utvrđivanje dohotka u nas omogućavaju dru-venoj privredi da se pod vidom materijalnih troškova nekontro-sano potroši i ono što *de facto* ne postoji, a da pri tom osnovna ganizacija udruženog rada čak i ne iskaže gubitak. Na žalost, je u našim uslovima korišćenja društvene imovine i načina lansiranja sredstava moguće zahvaljujući ogromnim sredstvima obrtne potrebe i međusobnom kreditiranju, to jest utvrđivanju hotka na bazi obračuna, kao i ukupnom prihodu ostvarenom mo na osnovu uloženih sredstava i realizovanog prometa roba i luga.

Ako želimo da nam udruženi rad posluje u stabilnijim uslo-na privređivanja, u standardnijim društveno-ekonomskim od-sima, onda obavezno moramo preći na utvrđivanje dohotka na zi bilansnih podataka o visini vrednosti minulog rada i ulože-vrednosti novododatog rada. Samo na temelju ovako utvrđe-g dohotka mogu se obezbediti stabilniji uslovi privređivanja štvene privrede.

*

lika odstupanja osnovnih ekonomskih kategorija u strukturi pno raspoloživih sredstava i strukturi ukupnog prihoda — od-su ekonomske moći i odnosa stvorenih pod uticajem organa ave. Naime, organ uprave u nas, rešavajući svoje potrebe i ebe društva u celini, koje se finansiraju iz sredstava novostvo-vrednosti, nije izgradio takav mehanizam sistemskog karak-ra koji bi obezbedio izvore sredstava u granicama novostvorene ednosti i materijalnih mogućnosti, a i ekonomskog interesa druženog rada i društva u celini.

Iznesene konstatacije potvrđuju napred navedeni podaci bi-sa stanja iz kojih proizlazi uticaj organa uprave i na korišćenje upno raspoloživih sredstava društvene privrede. Praktično to ači da se u nas potrošnja organa uprave i društva u celini fi-nsira, osim iz sredstava novostvorene vrednosti, to jest *dohotka*, iz sredstava vrednosti društvene imovine. Ovakvo korišćenje

Digitized by Google

društvenih sredstava suprotno je odredbama Ustava SFRJ i našem političkom opredeljenju. Prema tome, ako želimo postići to da udruženi radnici nesmetano i u stabilnijim uslovima privređivanja rade, upravljaju i raspolažu društvenim sredstvima, da rentabilnije i ekonomičnije koriste udružena sredstava, onda se i organ uprave, a i društveno-političke zajednice obavezno moraju pridržavati Ustava SFRJ, odnosno ako želimo da se potrošnja uklopi u granice materijalnih mogućnosti društva u celini. U protivnom, preti nam opasnost da se, ne znajući, pored novostvorene vrednosti, »pojede« i društvena imovina. S obzirom na to da smo, prema napred iznesenim konstatacijama, raznim kreditima i međusobnim kreditiranjem, uspeli da nauštrb društvene imovine potrošimo više od 55 odsto ukupno raspoloživih sredstava društvene privrede i da zbog toga moramo zaustaviti taj proces, neophodno je prihvatiti takav predlog finansiranja društvene i druge potrošnje koji će obezbediti da se ona uklopi u ekonomski interes udruženih radnika, u skladu s novostvorenom vrednošću i materijalnim mogućnostima zemlje u celini.

I najzad, treba naglasiti da se, na osnovi bilansnih podataka, može izvesti zaključak da privreda u nas pozitivno privređuje, ali da je zbog neusklađenosti i nedovoljne kontrole, posebno kada je reč o korišćenju ukupno raspoloživih sredstava i nekontrolisanim isplatama na ime nematerijalnih i drugih rashoda, praktično dovedena u težak položaj, s obzirom na ozbiljan zastoj kružnog kretanja sredstava. Izlaz iz takve situacije u ovom trenutku trebalo bi potražiti, pre svega, u smanjenju društvenih obaveza privrede.

Razume se, rigorozno smanjenje tih obaveza ne bi se, verovatno, moglo preko noći postići, a da mnogi, naročito vanprivredni, subjekti ne budu time osetno pogođeni. Isto tako, promena postojećih propisa organa uprave na osnovu kojih se formira ukupan prihod, te obračuna pojedinih ekonomsko-finansijskih pokazatelja kojima se iskazuju ekonomski efekti i finansijski rezultati, posebno raspodela novostvorene vrednosti i dohotka, a za koju smo se zalagali u ovom napisu, ne bi mogli biti samo puka, neutralna knjigovodstvena operacija koja ujedno ne bi uticala na proizvodnu i poslovnu orijentaciju organizacija udruženog rada, na ponašanja organa uprave i društveno-političkih zajednica i uopšte na kretanje ekonomsko-finansijskih tokova privrede. Ali ni smanjenje društvenih obaveza privrede i promena načina utvrđivanja ekonomsko-finansijskih rezultata privrede ne bi predstavljali nikakvo principijelno odstupanje od načela Ustava i Zakona o udruženom radu. Naprotiv, to bi bilo samo efikasnije raščišćavanje terena, stvaranje mnogo povoljnijih uslova za njihovu primenu u ekonomskoj praksi, a to znači i za jačanje i brži razvoj socijalističkog samoupravljanja u celini.

Imajući na umu stvarnost naših ukupnih odnosa, a i našu želju da subjekti i u privredi i van nje ne budu bitno oštećeni, možda je najprihvatljivije poći od nekog minimuma. A on bi se, po nama, sastojao u sledećem: ići tri do četiri godine na stalno,

Digitized by Google

ali postepeno smanjenje društvenih obaveza privrede, posebno na smanjenje obaveza svih subjekata prema saveznom budžetu, s tim da se najveće stavke saveznog budžeta finansiraju emisijom novca Narodne banke Jugoslavije. Na taj način bi se, na drugoj strani, privredi smanjile obaveze, a samim tim i povećala njena reproduktivna sposobnost iznad iznosa sredstava izdvojenog u poslovni fond društvene privrede u 1982. godini. Osim toga, u osnovnim organizacijama udruženog rada sa tom masom novca, kao i efektima od smanjenja drugih obaveza, otvorio bi se proces kružnog kretanja sredstava koja se nalaze zamrznuta u mnogim plasmanima što čekaju na pokriće.

Efekt predloženih mera ukidanjem samo saveznog poreza za promet iznosio bi po republikama i pokrajinama, izraženo u apsolutnim iznosima u milionima dinara, na bazi 1982. godine:

Republike i pokrajine	Iznosi	Struktura
Bosna i Hercegovina	31.201	13,7
Crna Gora	5.371	2,4
Hrvatska	59.272	26,0
Makedonija	13.589	6,0
Slovenija	32.795	14,4
Srbija	57.904	25,4
Kosovo	5.027	2,2
Vojvodina	22.487	9,9
Jugoslavija ukupno:	227.646	100,0

Napred navedeni podaci jasno pokazuju da bi, samo po ovom osnovu, društvenoj privredi bila uvećana materijalna osnova za više od 227 milijardi dinara, što je ravno izdvojenim sredstvima u poslovni fond društvene privrede u 1982. godini. Prema tome, to bi zaista bio pravi put za uspostavljanje stabilnijih i uravnoteženijih ekonomsko-finansijskih tokova i odnosa i za oživljavanje privredne aktivnosti u skladu s njoj imanentnim zakonitostima.

Digitized by Google

Zoran Vidojević

Dijalektika društvenog bića i svesti radničke klase

Društveno biće radničke klase (i svake druge klase) ne čini samo njen položaj u društvu, pogotovu ne isključivo materijalni položaj, mada je analiza njenog društvenog položaja polazna tačka teorijske spoznaje tog bića. Međutim, društveni položaj nije nešto što postoji kao posebna datost, odvojena od celokupnih odnosa klasnih snaga i klasnih borbi, političkih i ideoloških zbivanja. U njemu se presecaju i u njega slivaju klasne protivrečnosti konkretnog društva, ishodi konkretnih klasnih borbi, političke i ideološke hegemonije. Društveno biće radničke klase se zato mora shvatiti kao dijalektičko jedinstvo socijalne »statike« i »dinamike«, u kojem »statika« (položaj i način života) stalno prelazi u »dinamiku« (klasnu borbu, potencijalno-revolucionarnu praksu), a »dinamika« se objektivizuje, kristalizuje u »statiku«. Svest je, pri tom, posredujući element između tako shvaćenih konstitutivnih elemenata društvenog bića. Ali, kao revolucionarna svest, ona je i nešto više od toga, snaga koja menja, reorganizuje konstitutivne elemente društvenog bića radničke klase (njenog položaja, načina života i klasne borbe), povezuje ono što u njima ima snagu da iziđe iz postojećeg klasnog društva.

Kretanja i diferencijacije u ideološkoj sferi moraju se dovoditi u suštinsku vezu sa kretanjima i diferencijacijama u klasno-slojnoj strukturi društva, kao i sa reprodukovanjem bazičnih socijalnih nejednakosti. Ta se veza stalno mora imati u vidu, kako se

Digitized by Google

ideologija ne bi objašnjavala iz same ideologije. Kretanja i diferencijacije u ideološkoj sferi nikad nisu puki odblesak kretanja i diferencijacija u klasno-slojnoj strukturi društva. Međutim, ma koliko da je važno sagledati strukture i kretanja ideološke svesti sa klasno-slojnom strukturom i dinamikom društvenog razvoja, mora se uočiti i činjenica *razilaženja* te dve strukture i tendencija njihovog razvoja. Klasno-slojna struktura može biti u znaku prevlađivanja proizvođačkih klasa i slojeva a da struktura globalne ideološke svesti ne korespondira sa tom objektivnom klasno-slojnom strukturom, da u ideološkim opredeljenjima bude znatno više građansko-malograđanske svesti, privatnosopstveničke i nacionalističke svesti nego što bi se očekivalo na osnovu kvantitativne dominacije proizvođačkih delova društva u klasno-slojnoj strukturi. Naravno, to nepoklapanje ide i u suprotnom pravcu: u revolucionarnim situacijama ideologija radničke klase ili drugih revolucionarnih socijalnih subjekata može biti prihvaćena od najširih delova društva, iako je ta klasa, odnosno neka druga objektivno najprogresivnija socijalna grupa relativno malobrojna. Upravo u tom *nepoklapanju klasno-slojne i ideološke strukture,* odnosa i razvoja klasnih snaga, na jednoj, i odnosa i kretanja glavnih ideoloških tendencija, na drugoj strani, treba tražiti jedan od konkretno-istorijskih razloga *potrebe* za partijom radničke klase. U kojem pravcu će se kretati društvena svest i kakav će biti njen sadržaj zavisi, pre svega, od karaktera odnosa u proizvodnji i od životne perspektive proizvođačkih klasa i slojeva. Ali zavisi i od karaktera bića i životne snage partije. Društvena kriza u uslovima relativno diferencirane klasno-slojne strukture i naraslih aspiracija svih društvenih grupa još više potencira njeno nepoklapanje sa ideološkom strukturom, aktuelizuje značaj »faktora svesti« i klasne borbe za »osvajanje« društvene svesti.

Poznata Marksova misao o revolucionarnoj svesti kao ogromnoj materijalnoj snazi kad obuhvati mase mnogo je pominjana, a malo metodološki domišljana. Više je služila za literarnu ilustraciju nego za strategiju revolucionarnih promena. Međutim, ta misao buknе u pravom značenju tek kad je na ispitu revolucionarni pokret. Danas je on na ispitu i kod nas i u svetskim okvirima. Ponovo se aktuelizuje pitanje »šta da se radi«, a faktor revolucionarne svesti kao nužnost i zadatak eruptivno izbija na svetlost dana u okviru potrebe celovitih strukturalnih društvenih promena.

Revolucija samoupravljanja ne zasniva se samo na revoluciji u radu, na autoritetu proizvodnih snaga i suverenitetu udruženih proizvođača. Ona se zasniva i na ideji, na revoluciji u svesti. Revolucija nije moguća ako ne zahvata i svoje socijalne i političke subjekte: svest, bitne ciljeve, vrednosti, sadržaj i način života, klasu, pokret, partiju, napokon, čoveka kao subjekta svih subjekata, ako ne gradi novo ontološko jedinstvo vlastitog objekta i subjekta.

Druga Marksova misao koja ima prvorazredni ontološki i gnoseološki status jeste da je svest — svesni bitak. Ta misao

Digitized by Google

mora biti vodič u svakoj makrsističkoj analizi svesti. Društvo nije sazdano poput višespratnice: dole temelji nad kojima se uzdižu spratovi političke i ideološke nadgradnje, ili dole »društveno biće«, svedeno na materijalnu proizvodnju, a »gore« svest. Društveno biće je totalitet, diferenciran, protivrečan, stalno pulsirajući u mnogostrukim vezama i raznosmernim procesima razvitka. »Građevinarska« koncepcija društva koja računa sa jednim zauvek istim odnosom između »temelja« i »spratova« okiva i dan-danas misao. Njena varijanta je ona shema prema kojoj je društveno biće na jednoj, a svest na drugoj strani. Svest je shvaćena kao spoljašnji omotač bića. Ona je svest o nečemu, a ne svest nečega. Isitini za volju, i kod Marksa ima stavova koji idu u tom pravcu i daju mu podsticaje. Ali nisu jedini. U najmanju ruku, ravnopravan ontološki status imaju stavovi prema kojima je svest — svesno bivstvovanje. Svest nije pored, iznad ili izvan bića, ona je *deo bića.*

Svest kao svesno biće je uvek proces, protivrečan, račvast i višeznačan. Sâmo biće klase nije isključivo strukturalno određeno, nije isključivo mesto u sistemu društvene reprodukcije, nego je i *kretanje, proces.* Ono je neprekidno *strukturiranje, destrukturiranje i restrukturiranje.* Dakle, biće se mora misliti kao proces. Međutim, proces ne znači obavezno napredovanje. Moguće je reprodukovanje bića kao *kružnog procesa,* obnavljanje istih determinanti tog bića. Moguće je nazadovanje, degeneracija, rastakanje bića društva i klase. Biće ne sadrži u sebi mehanizam nužnog progresa. Biće klase ne mora rezultirati njenom oslobodilačkom praksom. Protivrečnosti tog bića ne moraju dovesti do sinteze na višem nivou. Upravo u tom ne-moranju, ne-nužnosti i ne-obaveznosti sadržan je onaj *prostor subjektiviteta* koji postaje delatan samo ako ga ispunjava revolucionarna praksa. Revolucionarna svest *nije svest o toj praksi nego svest u toj praksi i svest (samosvest) te prakse.* Ona nije naknadni dodatak toj praksi i ne zadržava se samo na nivou svesti. Ona je istovremeno aktivnost-borba, promena kao materijalizovana svest.

Revolucionarna svest je uvek anticipativna svest, svest iz horizonta budućnosti. Nema revolucionarne svesti bez revolucionarnog teleološkog momenta. Ali ona bi bila puki projekt, loš utopizam ukoliko ne bi bila izraz realno egzistirajućih elemenata sadržanih u totalitetu društvenog bitka. U tom smislu ona je jedinstvo onog što jeste i onog što može biti, potreba dana i potreba epohe, datog i zadatog, imanencije i transcendencije revolucionarnog procesa.

Sa stanovišta revolucije samoupravljanja, bitno se menja društveni, a u teorijskom smislu i ontološki status svesti. Svest kao unutrašnji sastojak klasne borbe za samoupravljanje, stvaranja tog samoupravljanja *nikad nije puka empirijska, psihološka svest.* To je već svest koja sadrži tendenciju (mada ne jedinu, čak ni prevlađujuću) samosvesti klase. Ta tendencija je bitno obeležje stvaranja klase za sebe samu. To je uvek svest-akcija, akcija-svest. U toj svesti-akciji, borbi-svesti narastaju, javljaju se i sa-

Digitized by Google

držaji *svojevrsne teorijske svesti.* Zato ta svest, tačnije tendencija te svesti, nije samo materijal za docniju teorijsku preradu, koju vrše partija, nauka, filozofija. Ukoliko je veća kolektivna samosvest klase, samospoznaja vlastitog bića i samoaktivnost klase, ona sadrži elemente specifične teorijske svesti nastale unutar borbe klase za svoju emancipaciju i svih drugih delova društva koji deluju na istom istorijskom pravcu kao i sama ta klasa. To nije zanatski, profesionalno izvedena i formirana teorijska svest. To je više sposobnost teorijskog mišljenja, koja nastaje unutar prakse *»življenja« marksizma,* procesa osvajanja samoupravljanja, a ne samo usled delovanja partije, inteligencije i spoljašnje nauke. U krajnjoj liniji, ako je teorija umno gledanje celine društvenog zbivanja, onda ona nije rezervisana isključivo za profesionalne teoretičare i ideologe koji se nalaze s one, ugodnije strane društvene podele rada. Čak teorija, koja je spoljašnja u odnosu na radničku klasu i borbu te klase za svoju emancipaciju, može biti manje *istorijski produktivna od zabluda sadržanih u svesti klase,* kada te zablude nastaju i ispoljavaju se u pokretu klase za svoje oslobađanje, u njenom traganju za vlastitim identitetom i istorijskom ulogom. Naravno, svaka teorija podrazumeva neke pretpostavke, određeno znanje i metod mišljenja. Ovde je važno zapaziti da se unutar te tanke samodelatnosti radničke klase javlja specifična sposobnost teorijskog mišljenja, samoosvešćenja radničke klase.

Samoupravljanje kao svesni bitak

Šturo je i u osnovi mehaničko određenje svesti u društvu prelaznog perioda kao »mešavine« raznih elemenata »stare« i »nove« svesti. Jednostrano je sabijati je i u neke hijerarhijske »nivoe«, »slojeve« i »blokove«. Ne postoji neka posebna, »čista« »samoupravna svest«. Jer ni samoupravljanje nije homogen, jednosmeran, nego protivrečan proces, podložan ne samo napredovanju, nego i stagnacijama, krizama i nazadovanjima. Svest deli »sudbinu«, ali i utiče na tu putanju, sadržaj i opseg samoupravljanja kao prakse. Krize i padovi samoupravljanja ne smeju dovesti i do pomračenja teorijskog uma u pogledu istorijske validnosti samog projekta samoupravljanja. Ali ni do slepila za njegovu sadašnju snagu, uzroke njegovih granica, neispunjenih očekivanja i njihovih izraza »na planu svesti«. Obe te potrebe mora zadovoljiti pojmovno mišljenje, da bi bilo na nivou vlastitog predmeta. Gubljenje pojmovne orijentacije (koja uvek mora sadržati kategoriju revolucionarne mogućnosti) nije »po samu stvar« ništa manje štetno nego lažno »optimistička«, nepojmovna anti-misao.

Kako pojmovno odrediti svest imanentnu toj protivrečnoj, istorijski otvorenoj (i za napredak, i za stagnaciju i nazadak) biti samoupravljanja? U čemu je suština te svesti i koje su njene bitne karakteristike?

Digitized by Google

Međutim, prethodno se mora postaviti pitanje: *da li samoupravljanje zaista ima svoju bit,* a ako je ima, u čemu bi se ona sastojala? Odgovor na ovo pitanje zavisi od toga šta se smatra samoupravljanjem. Ako se ono shvati kao proces *samoemancipacije radničke klase i samoodređenja čoveka,* onda je njegova bit u tom delatnom, praktično osvedočenom, rastućem *slobodnom i svestranom udruživanju ljudi,* u osvajanju i razvijanju slobode, dakle u *praksi slobode,* čija je srž ukidanje svakog oblika najamnog rada, eksploatacije, političke potčinjenosti i ideološke prinude. Ili, pozitivno određena, ta bit je u *razvijanju društvenih odnosa koji tendiraju »asocijaciji«, ljudskoj zajednici.*

Teza o bezbitnosti samoupravljanja teško da se može prihvatiti i iz sasvim praktičnih razloga. Jer, ako samoupravljanje nema svoje biti, onda svaki politički upravljač može proglašavati šta mu je volja za samoupravljanje, a svaki grupnosvojinski egoizam i privid samoupravljanja ima pravo da se deklariše kao »autentično« samoupravljanje. To što je samoupravljanje prelazni istorijski proces, što u sebi sadrži protivrečnost klasnog i besklasnog društva, što je mnogo bliže prvom nego drugom, što su mu koreni duboko unutar starog, a sadašnja snaga previše skromna da bi klasno društvo moglo ostaviti iza sebe, što je više određeno onim odakle proizlazi nego onim još-ne-postojećim, onim kuda smera — sve to ne znači da je ono bez biti, osuđeno da nema uporište u sebi samom. Naprotiv, ta celokupna dijalektička napetost i sukobi starog i novog *ulaze u samu tu bit.*

Samoupravljanje čini jedinstvo dva procesa: oslobađanja radničke klase kao njenog vlastitog dela i slobodnog razvoja pojedinca kao uslova slobodnog razvoja svih. Ostati samo kod radničke klase i njenog samooslobađanja, ne videti je kao protivrečno jedinstvo oslobađanja i otuđenja, ostvarivanja njene vlasti i ukidanja svake vlasti, njene afirmacije i njenog nestajanja kao klase i posebne sfere društva, znači upasti u zamke ne samo idealiteta radničke klase i njenog tretmana poput svih ranijih vladajućih klasa, nego i onoga što se može nazvati *metafizikom kolektiviteta.* S druge strane, ako pojedinac *kao pojedinac,* njegovi interesi i sloboda postaju alfa i omega razumevanja i traženja socijalizma, ako se ne vidi nužnost posredovanja oslobađanja klase i pojedinca, onda se ne izmiče građanskoj apsolutizaciji privatizovane individue, pa se upada u *metafiziku pojedinačnog subjektiviteta.* U oba slučaja gubi se sama bit samoupravljanja, i ono, umesto principa i prakse negacije klasnog društva, postaje samo jedan od oblika tog društva. Dakle, za shvatanje biti samoupravljanja neophodno je poći od *ontološkog prvenstva* principa i prakse slobode, bliže od posredovanja oslobađanja radničke klase i oslobađanja pojedinca kao dveju »strana« ukidanja samih izvora klasnog društva. To posredovanje, opet gledano na nivou pojma, rezultira procesom svestranog i autonomnog *udruživanja ljudi* kao proizvođača i građana, utemeljenom u interesima radničke klase kao celine i kao pokreta, i ostvarivanju samoupravljanja kao *većinske*

Digitized by Google

revolucije. Pri tom, tendencijski iščezava ne samo kategorija »apstraktnog« građanina, nego i *kategorija proizvođača,* ukoliko opstanak proizvođača znači opstanak klasne podele rada, kao i podele društva na međusobno otuđene »sfere« proizvodnje, raspodele, razmene i potrošnje. Tesno je shvatanje samoupravljanja kao nove proizvodne organizacije društva. U procesu samoupravljanja, shvaćenog u ranije navedenom smislu, nestaje primat ne samo političke, nego i usko-proizvođačke, potrošačke i svake druge »sfere« i delimične zajednice, i društvo se u dugoročnom istorijskom smislu konstituiše kao slobodna, asocirana ljudska zajednica. Zato bit samoupravljanja jeste u ovladavanju ljudi vlastitim društvenim životom posredstvom jedinstva oslobađanja radničke klase i čoveka kao pojedinca, u takvoj konstituciji ćelijskih nivoa i društva kao globalne zajednice koja omogućuje kretanje ka »udruženom načinu proizvodnje« (Marks). Tako shvaćena bit samoupravljanja se takođe mora razumeti kao *nešto procesualno,* sa svim svojim unutrašnjim suprotnostima, protivrečnostima, napredovanjima, nazadovanjima i istorijskim neizvesnostima.

Na prvi pogled ovo su »spekulativna«, »apstraktna« pitanja, bez neposrednog značaja za društvenu praksu. To se pričinjava samo u okviru zdravorazumskog mišljenja. Borba za regeneraciju samoupravljanja kao prakse nije moguća bez »apstraktnog«, pojmovnog mišljenja, bez borbe za *izgubljenu celovitost pojma* samoupravljanja.

Svest imanentna samoupravljanju mora se pojmiti iz *prelaznosti* istorijskog procesa transformacije klasnog u besklasno društvo. Iz horizonta stvarnih dometa i razvoja emancipatorske prakse koja dovodi u suštinsko jedinstvo uslove i snage negacije klasnog društva i ciljeve komunističkog pokreta.

Ona izražava *protivrečnost udruživanja i osposobljenja* (čiji je oblik danas famozno »zatvaranje«) u načinu proizvodnje društvenog života, dijalektiku predominacije starog (njegovog sporog ukidanja i stalnog »vraćanja«, često uvećanom snagom) i nastanka novog, ograničenog oslobađanja i novih otuđenja klase i pojedinca, mogućnost, ali ne i nužnost nadilaženja društvenih protivrečnosti novom istorijskom sintezom. Klice novog (teorijski dovedene do nivoa svojih maksimalnih istorijskih mogućnosti) u toj svesti izražavaju se kao:

1) svest o tome da je samoupravljanje moguće kao *sinteza socijalizma, slobode i demokratije,* da je čovek koren i svrha socijalističke revolucije, da ono mora biti proces ukidanja svih oblika kapital-odnosa i etatistički »ostvarenog« socijalizma;

2) svest o suštinskom značaju »samoupravne alternative« za razvoj našeg društva (i socijalizma u celini), ali i svest o tome šta samoupravljanje *stvarno jeste* po svojoj snazi, a *šta bi moglo i moralo biti,* po njegovim istorijskim potencijama i sadašnjem stanju, glavnim uzrocima njegovih ograničenosti i načinu njihovog nadilaženja;

Digitized by Google

3) svest o *istorijskoj neophodnosti savremene klasne borbe* protiv svih oblika i socijalnih nosilaca birokratske i kapitalske kontrarevolucije, da je potrebno i moguće jedno novo, drugačije, integralno samoupravljanje, da je prevladavanje njegove sadašnje delimičnosti i razdrobljenosti moguće samo na temelju ekonomske, političke i ideološke hegemonije udruženih proizvođača, što podrazumeva zaokret ka *novoj integraciji društva* zasnovanoj na jedinstvu principa komune i radničke samouprave;

4) svest o *centralnom značaju, ali i nedovoljnosti radničke klase,* kao aktuelno-potencijalnog subjekta revolucionarne preobrazbe društva svest o suštinskoj povezanosti njenog pokreta za vlastito oslobađanje, samoorganizovanja, samodelatnosti i autonomnosti i potrebe da se samoupravljanje zasniva i potvrđuje kao permanentna većinska i celovita društvena revolucija;

5) konkretno-istorijska svest o tome da se samoupravljanje gradi u *višenacionalnoj zajednici,* da ono mora biti oblik klasne i nacionalne emancipacije (pri čemu je prva temelj druge), što podrazumeva svakodnevnu masovnu svest o ravnopravnosti i svestranom povezivanju svih nacija i narodnosti, razvoju društvenih odnosa i institucija koji to omogućuju, obezbeđuju i neguju, pri čemu se takođe polazi od nesvodivosti čoveka na pripadanje naciji (narodnosti), ali i klasi i svakoj drugoj delimičnoj zajednici, od toga da i klasna i nacionalna emancipacija dobijaju smisao iz *ljudske emancipacije.*

Naravno, ovo je »model« revolucionarne svesti imanentne biti samoupravljanja, i to samoupravljanja koje je izašlo iz stanja vlastite pocepanosti i razdrobljenosti, što, u stvari, govori o stanju njegovog istorijskog subjekta. Ne sastoji se »sva« svest koja se rađa u sadašnjoj praksi samoupravljanja (možda ni njen pretežni deo) od »klica« ove, istorijski najnaprednije, svesti, zapravo, klasne samosvesti. Navedeni »model« je nužno *ideal-tipski* i ima transcendentalni karakter. Ali sve Marksove temeljne kategorije su transcendentalnog karaktera. One nisu puka slika empirije, nego *sublimacija biti epohe,* one su stvorene za spoznaju biti sadašnjosti, ali i za dolazak onog čega još nema, za stvar revolucionarne prakse. Taj model nema dovoljno empirijsko pokriće u stvarnoj klasnoj svesti radničke klase. Međutim, poklapanje empirije i pojma nikad nije moguće. Zato nam i taj model svesti, zapravo pojam onog što su klice novog unutar svesti imanentne procesu samoupravljanja, može poslužiti kao analitičko, metodološko oruđe i orijentacija za razumevanje samog smisla samoupravljanja i vrednosti borbe za njegovo oživotvorenje.

Sa tih teorijsko-metodoloških pozicija može se pristupiti sagledavanju sadržaja, odlika i glavnih tendencija razvoja postojeće svesti naše radničke klase.

Digitized by Google

Bitne karakteristike i protivrečnosti svesti jugoslovenske radničke klase

Prva bitna karakteristika postojeće svesti naše radničke klase[1] je *izrazito većinsko opredeljenje za samoupravljanje* kao sadržaj i oblik vlastite i celokupne društvene emancipacije. Ipak, to opredeljenje je manje, kako pokazuju određena istraživanja, *nego kod rukovodilačkog sloja.*[2] Identifikacija sa samoupravljanjem kao *postojećim sistemom* daleko je jača u redovima tog sloja nego u radničkoj klasi.

Opredeljenje većine radničke klase (i svih delova društva) za samoupravljanje kao temeljnu vrednost i strateški princip ima značaj *društvenog konsenzusa* povodom najvažnijeg pitanja: kakvo društvo želi izrazita većina njegovih članova. Međutim, širina i intenzitet opredeljenja za »projekt« samoupravnog društva nije nešto što je zasvagda osigurano i nepromenljivo. Podrška tom projektu, uverenje u njegovu superiornost nad ostalima, pre svega zavisi od njegove realizacije u društvenoj praksi. Ne može se očekivati masovna podrška samoupravljanju i u uslovima kad ono kržljavi kao praksa, posebno u svesti onih delova društva koje ekonomska i šira društvena kriza najviše pogađa. To može važiti i za većinu radničke klase ukoliko se ne bi našli putevi gašenja žarišta te krize, bitnog menjanja njenog sadašnjeg položaja i uloge kao klase. Ukoliko ne bi došlo do potpune promene same prakse samoupravljanja, i *sama ideja bi sve više bledela i gubila svoju motivacionu ulogu i privlačnu snagu.*

Preovlađujuće opredeljenje radničke klase za samoupravljanje još nije *dovoljno* za procenu njenog odnosa prema postojećoj praksi i sistemu samoupravljanja. Diferencijacija svesti radničke klase i tog odnosa nastaje povodom konkretnih životnih pitanja: raspodele, uslova rada, organizacije rada, odnosa sa drugim društvenim grupama itd. Tu se javlja protivrečno jedinstvo, pa i oštar sukob podrške samoupravljanju kao globalnom projektu i izostajanje podrške konkretnim odnosima u mikro-sredinama i u širim okvirima društva, određenim »sistemskim« merama, institucionalnim rešenjima i »mehanizmima« koji treba da realizuju generalnu ideju samoupravljanja.

Druga bitna karakteristika »žive« svesti naše radničke klase jeste *nezadovoljstvo te klase vlastitim društvenim položajem.* Nije tu reč samo o nezadovoljstvu materijalnim uslovima života do kojega dolazi u ponašanju i svesti većine radnika. Reč je o nezadovoljstvu *ukupnim društvenim položajem:* posebno mogućnostima

[1] Pojam naše radničke klase pokušao sam odrediti u knjizi *Samoupravljanje — delo radničke klase,* »Mladost«, Beograd, 1981, str. 40—47.

[2] Vidi: D. Pantić, *Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva,* u: *Društveni slojevi i društvena svest,* Centar za sociološka istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd, 1977, str. 349—351 i M. Popović, *Društveni slojevi, njihov stil života i njihova svest,* isto, str. 421.

Digitized by Google

rešavanja nekih bitnih pitanja njihove egzistencije, zadovoljavanja niza neposrednih interesa, uticajem na šira društvena zbivanja, tretmanom radničkih zanimanja, uslovima rada i socijalnom perspektivom. Gotovo da nema radnika (ovde se misli tradicionalni pojam radnikâ, od nekvalifikovanih do visokokvalifikovanih) koji bi želeo da mu deca budu radnici. Ako se to poveže sa činjenicom da se vrši samoreprodukcija inteligencije, da su šanse radničke dece da upišu i završe fakultete (bar doskora) bile i do pet-šest puta manje od šansi dece iz porodice pripadnika privilegovanih neproizvodnih slojeva, da nezaposlenost najviše pogađa omladinu iz radničkih i uopšte siromašnijih porodica, onda problem nezadovoljstva radničke klase svojim društvenim položajem i životnom perspektivom dobija u oštrini. Treba naglasiti da je to nezadovoljstvo po svom karakteru u biti *istorijski progresivno,* da se iz njega, pre svega, rađa težnja za onim promenama vlastitog položaja i ukupnog društvenog stanja koje bi bile na liniji društveno nadmoćnog, celovito razvijenog i u svakom pogledu efikasnog samoupravljanja. Naravno, nezadovoljstvom bitnim uslovima vlastitog društvenog položaja zahvaćena je većina radničke klase. Pojedini njeni delovi, oni relativno privilegovani, zadovoljni su svojim položajem. Njihova svest je, po prirodi stvari, najčešće konzervativna.

Treba upozoriti da se iz nezadovoljstva ne rađa automatski progresivna, a još manje revolucionarna praksa i svest. Nezadovoljstvo, posebno u situacijama društvene krize, može biti veoma plodno tlo i za retrogradne i konzervativno-dogmatske oblike svesti. U našim uslovima, pre svega, za etatističku i primitivno-komunističku svest, ali i za različite oblike nacionalizma. Zato je od ključnog značaja stvarno stanje revolucionarnog pokreta i njegovih organizovanih oblika, pre svega partije, ali i sindikata, stanje samoupravne demokratije u društvu. Nezadovoljstva postaju progresivna samo ako su politički profilirana u pravcu boljih socijalističkih rešenja osnovnih pitanja i dilema društvenog razvitka. Veoma je važna uloga partije i marksističke teorije u oblikovanju tih nezadovoljstava u progresivnom smeru, njihovom pretvaranju u konkretnu emancipatorsku energiju. Tek ona celina koju tvori jedinstvo progresivnih nezadovoljstava, znanja, klasne samosvesti i praktične klasne borbe za ukidanje uzroka tih nezadovoljstava — rezultira revolucionarnom praksom.

Možda se može reći da je u sadašnjem trenutku jedna od dominantnih odlika svesti radničke klase — *radikalizacija te svesti,* koja takođe ima različite predznake. U čemu se ona sastoji i koji su joj uzroci? U tom procesu radikalizacije najpre treba identifikovati *zaoštravanje klasnih zahteva* za promenom uslova života klase kao celine i sadašnjih društvenih prilika na liniji realizacije najvažnijih neposrednih i dugoročnih interesa radništva. Zatim se ta radikalizacija ispoljava kao jačanje svesti o *posebnosti* vlastitog društvenog položaja i interesa, o postojećoj i mogućoj društvenoj ulozi, razlikama između sebe i drugih dru-

Digitized by Google

štvenih grupa i slojeva u ukupnom procesu društvene reprodukcije, proizvodnje i raspodele nove vrednosti, distribucije društvene moći i političke vlasti. Klasni zahtevi se izražavaju u širokoj skali reagovanja radničke klase povodom bitnih društvenih problema čije nerešavanje nju kao klasu u većini slučajeva najteže pogađa. U vrlo oštrom obliku se najpre izražava *zahtev za univerzalnom i institucionalno sprovedenom odgovornošću:* političkom, materijalnom. radnom i moralnom. Radnici ne prihvataju stanje (i raznovrsna opravdanja tog stanja), u kojem postoji neodređena odgovornost za različite, često krupne, pa i sudbonosne promašaje, ekonomske, političke i druge.[3] Traže konkretnu, institucionalno osiguranu, svakodnevno vidljivu ličnu odgovornost za svaku odluku koja ima šire društvene posledice. Ovaj zahtev se spaja sa zahtevom za daleko većim uticajem radničke kritičke reči, za izlaskom klase na najširu političku scenu.

Radikalizacija svesti radničke klase usmerena je i *protiv društvenih nejednakosti s klasnim obeležjima.* U tom pogledu opravdano nezadovoljstvo rastućim socijalnim nejednakostima, posebno onima iza kojih je neki oblik sistematske i drastične pljačke društvene imovine, meša se sa egalitarističkim tendencijama koje vode »uravnilovci« (o tome će biti više reči pri razmatranju jednakosti kao vrednosti i ideje u klasnoj svesti radničke klase).

Radikalizacija svesti radničke klase usmerena je najviše protiv *sadašnjeg stanja društvene krize,* stalnog pogoršanja uslova života ogromne većine proizvođača, različitih oblika birokratske prevlasti, dezintegracije privrede i društva, ekonomskog i političkog zatvaranja, stihije privrednih kretanja.

Sazreva i postaje masovna svest o potrebi *krupnih društvenih promena,* o tome da postojeća kriza može ne samo ugroziti tekovine društvenog razvitka, nego nas i znatno unazaditi. Rečju, formira se *svest o bitnim dimenzijama sadašnjeg istorijskog trenutka i neophodnosti ubedljivog konkretnog socijalističkog programa društvenih promena.*

Ta svest o potrebi krupnih društvenih promena nije u svemu jasno profilirana. Više je u znaku oštrog nezadovoljstva postojećim stanjem i sagledavanja nekih njegovih uzroka nego što je pozitivna svest o tome kako to stanje prevladavati. Ipak, i tu se naslućuju novi momenti. Sve više jača svest o neophodnosti *nove društvene integracije.* U stvarnim društvenim tokovima dominira oposebljenje, izolacija, logika partikulariteta. Nameću ih etatistički i grupnosvojinski način proizvodnje i stvarna struktura političke vlasti i društvene moći. Međutim, unutar deprivilegovanih delova društva, pre svega najrazvijenijih snaga radničke klase, postoji

[3] Autor ovog teksta se uverio i u najnovijim razgovorima sa radnicima da je ovaj zahtev za univerzalnom odgovornošću, posebno ljudi koji zauzimaju značajne političke i, uopšte, društvene položaje, postao jedan od bitnih faktora povezivanja svesti različitih delova klase i jedan od najvidljivijih oblika njenog nezadovoljstva postojećim prilikama u društvu.

Digitized by Google

jaka težnja usmerena ka prevladavanju stihije partikularizma i razdvajanja, svest o tome da bez borbe za novo jedinstvo privrede i celoga društva, na osnovama stvarne vlasti udružene radničke klase i samoupravne organizacije društva od »dna« do »vrha«, nema izlaska iz postojeće krize. To čini nov kvalitet svesti radničke klase (i, uopšte, radne, deprivilegovane društvene većine). U toj tački se koncentrišu njeni bitni klasni zahtevi.

Ukoliko bude jačala ekonomska i šira društvena kriza, a izostajala odgovarajuća delatnost Saveza komunista na njenom prevladavanju i vlastitom klasnom, političkom i idejnom preobražaju, nije isključeno da počnu slabiti sada dominantna pozitivna nezadovoljstva, da usahnu revolucionarne klice što su u njima sadržane, da svest većih delova radničke klase počne da klizi ka društvenim modelima suprotnim samoupravljanju. U našim uslovima to znači, pre svega, okretanje ka modelu etatističkog socijalizma. Jer on, kako to i određena istraživanja pokazuju[4], čak i u svesti članova Saveza komunista nikako nije zanemarljiv. Taj model još ima lažni oreol »pravednog« društva jednakosti i pune zaposlenosti. Opredeljenje za povratak u kapitalističko društvo nema veću istorijsku šansu unutar političke prakse i svesti radnih klasa i slojeva.

Veoma je važno da li će Savez komunista uspeti da u svoju delatnost i svoje programe uključi ta pozitivna, ka samoupravnoj zajednici usmerena nezadovoljstva, da u njima nađe nove podsticaje i snage društvenog preobražaja ili će ona postajati podloga drugačijih pa i suprotnih ideoloških opredeljenja i političkih ponašanja. Iskustva, naša i tuđa (posebno najnovije poljsko iskustvo), i u tom pogledu su poučna.

Treća bitna karakteristika postojeće svesti radničke klase jeste *težnja za socijalnom jednakošću.* Ideja jednakosti i jednakost kao vrednost veoma su snažno utisnute u svest i borbu radničkog pokreta. Težnja za jednakošću, ukidanje svih klasnih razlika — jedan je od bitnih elemenata masovne svesti radnika. Veoma je važan motiv njihove klasne borbe za ukidanje uslova vlastite egzistencije i celokupni socijalistički preobražaj društva. To je istovremeno težnja za socijalističkim društvom kao društvom pravednosti i ravnopravnosti.

Možda nijedan ideal nije bio toliko snažan motivacioni faktor »juriša na nebo« ugnjetenih i obespravljenih radnih masa koliko je to bio ideal društvene jednakosti. Međutim, problem nastaje u realizaciji tog ideala, i to u uslovima kada se socijalistička revolucija ostvaruje na tlu višestruko nerazvijenih građanskih društava.

Realizacija jednakosti se nužno ispoljava kao određena mera društvenih nejednakosti. Bitno je, pri tom, da li se tendencijski

[4] Vidi: R. Nešković, *Samoupravljanje i kritička svest o državi,* u: *Svest i angažovanost komunista,* »Mladost«, Beograd, Marksistički centar CK SKS, 1981, str. 168—172.

Digitized by Google

ukidaju klasni izvori tih nejednakosti. U svesti radničke klase još egzistira idealizovana slika socijalizma kao društva pune jednakosti i pravde. Međutim, tu sliku ne treba odbacivati kao puku iluziju i pogrešnu svest. Ona je bila i ostala jedan od onih neposrednih dokaza da ideologija, makar i da sadrži naivno-romantičarske predstave o socijalizmu, kad se spoji sa bitnim težnjama i interesima masa, postaje ogromna materijalna snaga. Zato ta slika socijalizma ima u sebi revolucionarni naboj, ali i elemente primitivnog komunizma. S druge strane, težnja za socijalnom jednakošću, shvaćenom u smislu ukidanja samih izvora klasnog društva, pri čemu se podrazumeva zadržavanje onih razlika među ljudima koje proizlaze iz različitih rezultata rada, afiniteta i sposobnosti, neodvojiva je od suštine i prelaznog istorijskog karaktera samoupravljanja i onog što čini klicu novog u opredeljenju radničke klase za samoupravnu zajednicu. U tom smislu shvaćena, jednakost (egalitarnost) je bitno različita od vulgarnog egalitarizma.

U uslovima atomizacije klase, porasta razlika u materijalnom i opštem životnom položaju pojedinih delova društva, kao i same klase, dolazi do *razlaganja svesti o socijalnoj jednakosti.* Naime, počinje da *jača egalitarizam,* popularno nazvan »uravnilovka« na jednoj, i grupnosvojinska, sebična, privatizovana svest koja brani i neopravdane visoke raspone u primanjima i oštre nejednakosti u opštem društvenom položaju, stečene privilegije, pa čak i tendencije delimične eksploatacije drugih delova vlastite klase, na drugoj strani. Da li će u svesti radničke klase dominirati ono shvatanje jednakosti koje je primereno dijalektičkoj biti samoupravljanja zavisi, pre svega, od toga da li se ukidaju najamni odnosi u sferi rada i podela na vladajuće i podvlašćene u političkom i ideološkom životu. To shvatanje je usmereno na dijalektiku emancipacije klase i pojedinca, na stvaranje odgovarajućih proizvodnih, političkih i drugih pretpostavki ukidanja samih korena klasnih nejednakosti u društvu kao celini. Na toj osnovi može se graditi *jednakost životnih šansi za sve* članove društva. Ona ne vodi mehaničkoj nivelaciji prihoda, načina života i individualnosti, nego uvažava nužne razlike u materijalnom položaju ljudi ukoliko proizlaze iz različitih rezultata rada, pretpostavlja i afirmiše bogatstvo i različitost ljudskih potreba, sklonosti i stvaralačkih potencijala.

Danas se suočavamo sa jačanjem *»egalitarističkog sindroma«* i *»redistributivne etike«.* To karakteriše ne samo svest širokih delova radničke klase, nego i drugih neprivilegovanih društvenih grupa i slojeva. Svakodnevno se dokazuje da prevelika usmerenost pažnje na raspodelu postojećeg dohotka postaje vrlo značajna granica i demotivaciona snaga produktivnijeg rada i razvoja proizvodnih snaga rada. Ubedljivo se pokazuje koliko je način raspodele uslovljen načinom proizvodnje, da se moraju prevladavati nejednakosti u načinu proizvodnje društvenog života da bi nestajale nejednakosti u načinu raspodele. Razume se, ostvarivanje jednakosti primerene dijalektičkoj biti samoupravljanja ne odnosi se

Digitized by Google

samo na jedan »sektor« društvenog života, nega na celinu tog života. Mnogi znakovi govore da jačaju klasni zahtevi ne samo za prevladavanjem snažnih tendencija klasnih nejednakosti u oblasti materijalnih uslova života, nego i nejednakosti u sferi vlasti i društvene moći, obrazovanja, rekreacije, zdravstvene zaštite, dakle na svim bitnim tačkama društvenog života. Bez dvoumljenja se može reći da teče snažan proces transformacije svesti većine radničke klase i svih deprivilegovanih grupa i slojeva, od kvantitativnih ka kvalitativnim zahtevima. Dakle, nije reč samo o tome da li se ima više u smislu bolje »plate« (mada se taj »klasični« zahtev ne sme marginalizovati), nego i da li se *živi kvalitetnije,* s tim da proizvođač daleko više bude upravljač nego do sada. Iako se u većini štrajkova, na prvi pogled, iskazuje isključivo nezadovoljstvo visinom ličnih dohodaka, pažljivija analiza motiva štrajkova pokazuje da je upravo reč o ovim kvalitativnim zahtevima unutar kojih veoma značajan udeo ima onaj za bržim i potpunijim otklanjanjem izvora klasnih nejednakosti u mikro-okvirima, ali posredno i u celini društva.

Četvrta bitna karakteristika postojeće svesti naše radničke klase je *dominacija dihotomne slike klasne strukture društva.* To je tradicionalna odlika svesti radničke klase, koju potvrđuju kako ranija tako i najnovija istraživanja u našoj zemlji i u inostranstvu. Gotovo sa sigurnošću se može pretpostaviti da ta predstava klasne strukture našeg društva preovlađuje i u svesti svih radnih klasa i slojeva. U najnovijem istraživanju »Determinante političkog angažovanja članova SK« (koje srpovodi Institut društvenih nauka u Beogradu, na inicijativu i u organizaciji Marksističkog centra CK SK Srbije), od svih ispitanika koji su odgovorili na pitanje od kojih grupa je sastavljeno naše društvo 32 odsto smatra da ga čine dve klase (koje se različito imenuju), 25 odsto usvaja tročlanu sliku klasne strukture, 15 odsto nema određenu predstavu o toj strukturi, 10 odsto vidi tu strukturu kao višečlanu, a 8 odsto kao četvoročlanu. Dihotomna slika klasne strukture društva je nešto jače zasupljena u svesti onih koji nisu članovi SK nego u svesti članova. Naime, 34 odsto od onih koji nisu članovi i 30 odsto članova SK usvaja takvu predstavu.

Dihotomna slika klasne strukture društva pretpostavlja postojanje dveju osnovnih klasa ili društvenih skupina, onih koji su »gore« i onih koji su »dole«, rukovodilaca i ostalih, »nas« i »njih«. Iako to nije jedina slika klasne strukture u svesti radničke klase i pripadnika drugih društvenih grupa i slojeva, ona je važan indikator ne samo pojednostavljenog prilaza problemu klasne strukture, nego, pre svega, aktuelnih izvora reprodukcije klasnog društva. Nije bitno što je ta slika, sociološki gledano, uprošćena pa i netačna kad je reč o objektivnim kriterijumima identifikacije stvarne klasne strukture društva. U ovom slučaju je bitno da dihotomna slika izražava konkretni socijalni položaj onih koji je usvajaju, njihov odnos prema društvu i vlastitoj egzistenciji, njihovo klasno raspoloženje i neposrednu reakciju na taj položaj

Digitized by Google

i procese klasne diferencijacije u društvu. U situacijama zaoštravanja socijalnih suprotnosti, izrazitijih polarizacija u društvu na osnovi različitih oblika najamnog odnosa, posredne i neposredne eksploatacije, monopolisanja društvene moći i političke vlasti, ta slika nužno jača u svesti radnih klasa i slojeva. Međutim, socijalna kriza i objektivno deluje u pravcu cepanja društva na dva bloka klasa i slojeva, privilegovane i diprivilegovane. Ona seče i samu radničku klasu po istoj osnovi. Sužavaju se »tampon«-slojevi, posredujuće socijalne skupine i kategorije. Umesto postepenog prerastanja jednih društvenih grupa u druge u horizontalnoj ravni podele rada, sve više dolaze do izražaja nagli prelazi na vertikalnoj liniji društvenih nejednakosti. Rečju, dihotomija jača kao objektivna tendencija u odnosima proizvodnje i celini društvenog života. Svako proširenje područja najamnog rada i jačanje najamnog odnosa snaži dihotomiju kao objektivnu tendenciju u reprodukciji društvenog života i njene izraze u sferi svesti.

Naznačimo još neke protivrečnosti svesti, a to znači i bića, naše radničke klase, o kojima do sada nije bilo reči.

Postoji protivrečnost između *solidarnosti*, kao vrednosti i načina svakodnevnog života, i grupnosopstveničkog egoizma i privatizovane svesti unutar radničke klase. Ta se protivrečnost može identifikovati kako u mikro-zajednicama tako i u širim celinama radničke klase. Solidarnost se ispoljava u svesnom odricanju za drugog, u pomoći ugroženima i nerazvijenima, podeli nedaća i tegoba unutar užih i širih radnih kolektiviteta.

Solidarnost je povezana sa osećanjem pravde i socijalne jednakosti. Ona je vrednost koja ulazi u sistem vrednosti socijalističkog humanizma. Ali ona mora biti plod svesnog, demokratskog izbora, a ne naturena socijalizacija svih mogućih gubitaka, oblik svojevrsne unutarklasne eksploatacije i stabilizacije položaja birokratsko-tehnokratskog sloja, koji oduzima jednima da bi darovao drugima. Problem *subjekta i karaktera solidarnosti* takođe pokazuje svoju ne samo moralnu, nego i *klasnu uslovljenost.* Solidarnost koja bi išla protiv napretka proizvodnih snaga i služila socijalnom miru po svaku cenu, bila bi i uperena protiv vlastite osnove i svrhe. Ona postaje prinudna i lažna, forma prikrivanja strukturalnih uzroka ekonomske i šire društvene krize ako nastaje kao plod preraspodele viška vrednosti pod patronatom pomiriteljsko-spasilačke uloge birokratije. Umesto stvarne solidarnosti, u tim uslovima sve češće dolazi do pojava *desolidarizacije.* Ugrožavanje uslova života većine proizvođača potencira borbu na vlastiti opstanak. S druge strane, oni koji imaju privilegovan položaj nastoje da ga svim sredstvima održe i učvrste. Izgleda da te tendencije jačaju upravo sada, u uslovima teške ekonomske i šire krize. Javljaju se znaci zaoštravanja protivrečnosti između solidarnosti, na jednoj, i brige za opstanak, ali i grupnog i pojedinačnog egoizma, na drugoj strani. Pri tom treba razlikovati desolidarizaciju, koja je posledica životne nužde, borbe za samoodržanje na tržištu i u ukupnim tokovima materijalne proizvodnje, nastojanja da se očuvaju ele-

Digitized by Google

mentarni uslovi egzistencije, od desolidarizacije koja je posledica grupnog i pojedinačnog egoizma, privilegovanog položaja u postojećim uslovima proizvodnje i raspodele. Ta razlika je bitna, iako su njeni izrazi na ravni svesti prividno slični ili isti.

Postoji još jedna značajna protivrečnost u biću svesti i radničke klase: *protivrečnost između »fabrike« i »kuće«*. Radnik u fabrici u procesu rada, proizvodnji vrednosti i »carstvu nužnosti« je logikom uslova i odnosa proizvodnje često prinuđen da deluje, ako ne revolucionarno, onda svakako na nivou spontane težnje da ukine uslove najamnog rada i svoje ukupne egzistencije kao radnika. Njegova »fabrička svest« sadrži potenciju revolucionarne promene i klasne borbe. Međutim, kod kuće je privatna individua koja često usvaja drugačiju lestvicu vrednosti. Te vrednosti su obeležene i građanskim i malograđanskim sadržajima. Celokupan način shvatanja i upražnjavanja potrošnje, zabave i razonode ima snažne nanose težnji da se uđe u »srednje slojeve«, mada se ta težnja radnika zapaža i u odnosima u radu, u fabrici, ali su šanse za njeno ostvarenje, za bekstvo u »službenička« zanimanja objektivno male. Zato se naglasak te težnje da se pobegne od vlastitog klasnog bića prebacuje u *sferu privatnosti i potrošnje.* To je i razumljivo ako se ima u vidu celina društvenog položaja radničke klase i radnika kao pojedinaca. Sužavanje životnih šansi u radu, potčinjenost u nasleđenoj organizaciji rada i strukturi društvene moći — radnik nastoji da kompenzira na nivou sticanja materijalnih vrednosti i potrošnje. To su *kompenzatorski interesi* unutar radničke klase. Razume se, deo radničke klase, veoma uzak, po toj osnovi ulazi u »srednje slojeve«. Ali, po logici stvari, ni u odnosima u radu, ni u sferi privatnosti i potrošnje ogromnoj većini radničke klase to ne uspeva. Zato se nezadovoljstvo svojim društvenim položajem uvećava saznanjem o tome da se ne može prekoračiti okvir vlastitog klasnog bića u sferi privatnog života. Privatna, »kućna svest« se tako, zaobilaznim putem, sjedinjuje sa »fabričkom svešću«, a privatno biće radnika sa njegovim bićem kao pretežno najamnog radnika.

»Panorama« društvene svesti

U »panorami« društvene svesti izražava se (ali ne i odražava), kroz raznolika konkretno-istorijska posredovanja, sâm način proizvodnje materijalnog, političkog i ideološkog života. Sledeći tu polaznu teorijsko-metodološku poziciju, mogu se naznačiti glavni tokovi društvene svesti, koji u našem društvu postoje. Ni jedan od njih nije, niti može biti, čist, svaki ulazi u druge, njihova realna moć proizlazi iz snage njihovih socijalnih »nosilaca«, iz odnosa klasnih snaga i rezultata klasne borbe. Ta borba se vodi, pre svega, između radničke klase, na jednoj, i birokratsko-tehnokratskog sloja, na drugoj strani, u procesu i povodom proizvodnje i raspodele viška vrednosti, političke vlasti i društvene moći. Ali se ona vodi i između jedne dosta široke, heterogene skupine deprivilegovanih

Digitized by Google

delova društva, radnih klasa i slojeva — i svih onih delova društva koji svoju egzistenciju zasnivaju na nekom obliku *kapital-odnosa,* od birokratsko-tehnokratskog sloja do eksploatatorskih elemenata unutar privatnosopstveničkog sloja i različitih kategorija koje parazitiraju na grupnosvojinskom prisvajanju društvene imovine. Klasna borba, čiji su jedan od izraza štrajkovi, ali i oblici skrivenog i posrednog klasnog protesta, radnog i političkog apsentizma, ublažena je dejstvom različitih *amortizujućih činilaca,* počev od postojećih bitno ograničenih, ali ne i poništenih mogućnosti samoupravljanja, preko prihoda koji se stiču izvan redovnog radnog vremena, do privremenih ublažavajućih efekata podizanja cena i menjanja sistema kredita itd. Klasna borba različito utiče na svest njenih socijalnih protagonista. Ukoliko se razvija kao borba ne samo za više samoupravljanje, nego za kvalitativno novo, celovito samoupravljanje, ona revolucioniše svest radnih klasa i slojeva. Na drugoj strani, u redovima birokratsko-tehnokratskog sloja, kapitalizirajućeg dela privatno-vlasničkog sloja i svih onih delova srednjih slojeva koji teže građanskoj restauraciji u svojinskim odnosima, političkom uređenju i vrednosnim orijentacijama — razmah i produbljavanje samoupravljanja kao klasne borbe izaziva jačanje konzervativne, retrogradne, pa i autoritarne svesti, čija je skala vrlo široka, a sadržaji i oblici veoma različiti.

Mogli bismo naznačiti pet glavnih tokova i oblika društvene svesti koji prate i izražavaju osnovne procese u načinu proizvodnje i klasnoj strukturi našeg društva: (1) zameci revolucionarne svesti unutar svesti imanentne najrazvijenijoj praksi samoupravljanja (o kojima je ranije bilo govora); (2) etatistička svest; (3) građanska svest; (4) malograđanska svest; (5) ruralno-patrijarhalna svest.

Etatistička svest nije slučajno stavljena na prvo mesto kao sadržaj i oblik svesti suprotne onom aktuelno i potencijalno novom u praksi-svesti samoupravljanja, koje je sadašnjim klasnim sklopom bitno ugroženo i blokirano. Socijalni, pre svega proizvodni i ekonomski koreni etatističke svesti su veoma snažni. Državno-vlasnički, ili paradržavno-vlasnički odnos, sve izrazitiji etatistički način proizvodnje društvenog života (s primesama oligarhizacije moći), decentralizovani, ali i centralistički etatizam i ideologija državnosti u raznim oblicima snažno utiču na reprodukovanje, čak prošireno reprodukovanje te svesti. Može se reći da su njeni glavni socijalni nosioci segmenti upravljačkih struktura, pre svega politička birokratija, ali i *širi krug socijalnih kategorija koje su egzistencijalno zainteresovane za ovaj ili onaj oblik državnovlasničkih odnosa, apsolutizaciju države i državnosti,* dakle oni delovi društva koji nalaze neposredne i dugoročne interese u jačanju tendencija i »kompletiranju« modela etatističkog socijalizma, sa eventualnim primesama bitno ograničenog samoupravljanja, svedenog na usku participaciju. Ali tom modelu pružaju podršku i oni delovi radničke klase i socijalnih grupa i slojeva koji, pogođeni životnim uslovima i razočarani zbog konkretne prakse samoupravlja-

Digitized by Google

nja, vide u »efikasnoj« i »pravičnoj« državi osnovnog garanta rešavanja svojih i širih društvenih problema. Kriza u kojoj se nalazimo podstiče jačanje tih tendencija i njihovih izraza u svesti relativno širih delova društva.

Osim »sindroma egalitarizma«, u svesti radničke klase živi i *sindrom države-spasioca* i, s tim povezane, partije — kao partije vlasti. U suštini, to je *etatistički sindrom* koji je dosta snažno ukorenjen u svest radničke klase i ima svoje uzroke u životnoj situaciji velikog dela te klase, njenih najugroženijih delova pre svega. Može se osnovano postaviti hipoteza da su to oni segmenti društva koji su i u aktuelnom i u potencijalnom smislu najmasovniji oslonac etatizma. Međutim, treba uočiti da etatistička svest koja je duboko ukorenjena i u biću-svesti određenih delova društva može doživeti poseban preobražaj, rezultirati *negativnim kvalitativnim skokom,* biti *podrška autoritarnim tendencijama i opredeljenjima u društvenom razvoju.* Pri svemu tome, ipak, ceo ovaj problem treba situirati u prave razmere: većina radničke klase i drugih radnih klasa i slojeva je egzistencijalno, a to znači i ideološki okrenuta samoupravljanju; težak materijalni i opšti društveni položaj, kao što ne proizvodi automatski revolucionarnu, ne proizvodi nužno ni etatističku i autoritarnu svest. Etatistička svest je daleko više razvijena *ispod površine »oficijelne« ideološke svesti* koja operiše ciljevima radničke klase, unutar bića-svesti onih segmenata upravljačko-rukovodilačkog sloja koji u svojim rukama imaju monopol društvene moći i političke vlasti, ili teže da ga steknu. Naravno, i ovde je neophodna metodološka opreznost: rukovodeći položaj i funkcija nisu kao takvi izvori etatističke svesti, a pogotovu ne i njenog najnazadnijeg oblika — autoritarne svesti, koja se meša i sa određenim elementima ne samo starog nacionalizma nego i novog, *etatističkog nacionalizma.* Koreni ovog drugog su upravo u podržavljenju društvenih odnosa i međusobnom suprotstavljanju etatistički profiliranih nacionalnih interesa. Dakle, rukovodeći položaji i funkcije postaju izvorišta etatističke svesti u uslovima ekonomskog, političkog i ideološkog monopola, u meri u kojoj je taj monopol obeležje društvenih odnosa. Međutim, nikada taj monopol nije bio jedino svojstvo društvenih odnosa. Otpori tom monopolu imaju široku lepezu prostiranja, mada ne i dovoljnu snagu da bi ga mogli u sadašnjim okolnostima bitno ograničiti. S druge strane, praktično-politička delatnost i svest pripadnika rukovodilačkog sloja u velikoj meri zavise od njihovog ideološkog profila, faktora ideološko-političkog nasleđa, formiranja i kvaliteta ličnog teorijskog obrazovanja, šire političke kulture, »vizije« socijalističkog društva koju intimno usvajaju. Naravno, pre svega, zavise od sposobnosti izražavanja osnovnih težnji radničke klase kao celine i od toga da li postoje ili ne postoje krupne razlike u bitnim elementima životnog položaja te klase i pripadnika tog sloja.

Građanska svest kao tok i sadržaj društvene svesti, iako, kao i etatistička svest, prodire u svest imanentnu procesu samoupravl-

Digitized by Google

ljanja, bitno je suprotstavljena onim elementima unutar te svesti koji imaju potenciju transcendiranja granica postojećeg i usmereni su ka asocijaciji neposrednih proizvođača. Jednostrano je građansku svest tražiti samo u redovima posedničkih elemenata društva ili »ostataka« bivših klasa. Njeni glavni socijalni nosioci su oni delovi društva koji imaju *najviše koristi od grupnosvojinskog monopola* kao preobraženog oblika privatne svojine na uslovima rada, zapravo kapital-odnosa, odakle crpu svoje materijalne i statusne privilegije.

Građanska svest postoji u svim društvenim grupama i slojevima. Privatna svojina u njenim najrazličitijim klasičnim i preobraženim vidovima, kao njeno izvorište i ciljno određenje održava se kao »ideal« u aspiracijama svih delova društva (što ne znači i svakog pojedinca). Društvo kao celina *nije prošlo* kroz privatnu svojinu, nije je »iživelo«. Naravno, »mera« njenog ispoljavanja nije podjednaka u svim pojedinačno uzetim grupama i slojevima. Ali društvo nije živelo i prevladalo ni neke političke i kulturne obrasce građanskog života, a u nekim područjima ni doseglo najvrednije tekovine građanske civilizacije. Određene socijalne kategorije prednost dvaju građanskom načinu života i iz »staleških« razloga. Tehnokratija, na primer, može usvajati građansku svest ne samo zbog materijalnih privilegija i obrazaca potrošnje, nego i zbog fetišizacije privredne efikasnosti, tehnike, stručnosti, socijalne distance prema »običnim« radnicima, kapitalističke organizacije rada.

Građanska svest ima svoje glavno uporište u simbiozi *grupnosvojinskog (sa elementima i ornamentikom samoupravljanja) i privatnosvojinskog načina proizvodnje,* ali i u uticajnosti savremenih društava organizovanog kapitalizma koja pritiskaju »socijalizme oskudice« nadmoćnijom tehnologijom, »izlozima«, robama, potrošnjom. Ta svest se kreće od neživljenih oblika liberalizma (čija je osnovica sitna privatna svojina i građanski shvaćen individualizam), preko »modernih« tehnokratsko-korporativističkih, do krajnje desnih, mračnjačkih oblika, kao što su šovinistički nacionalizam, pa i rasizam. Glavno uporište i hranu ovoj svesti ne daje ni sitna privatna svojina ni uticaj takozvanog »američkog načina života«, nego sadašnja grupna svojina, kao preobraženi oblik privatne svojine i privacije. A to je društveno tle za relativno dugotrajno reprodukovanje građanskog života i njemu svojstvene svesti. Uzme li se u obzir da robni način proizvodnje (mada se danas etatističkim voluntarizmom stalno suzbija, a ne negira dijalektički posredstvom udruživanja proizvođača i razvoja proizvodnih snaga u skladu sa primarnim potrebama proizvođača) nužno rađa »materijal« reprodukovanja građanskog društva, onda je jasno da se sa građanskim bitkom društva i njemu svojstvenom svešću mora računati na dugu istorijsku stazu. Samoupravljanje se ne može razvijati ako ne nadilazi taj građanski bitak, ako se ne ostvaruje kao snaga koja ga iznutra prevladava.

Digitized by Google

Moglo bi se reći da u sadašnjim uslovima društvena svojina mora biti pomešana sa grupnom svojinom. Postojeći fond proizvodnih snaga, stvarnost samoupravljanja, stanje same radničke klase, organizacija rada i odnosi u celini društvene proizvodnje to nameću. Ali odnosi svojine (proizvodnje) ne smeju se trajno pretvoriti u sistem grupne svojine. Samoupravljanja nema bez bitne promene u odnosima proizvodnje, te stoga i svojine, negiranja državnosvojinskih, grupnosvojinskih i svih drugih vidova kapital-odnosa u pravcu globalnog proizvođačkog ovladavanja viškom rada, ukidanja proizvodnje kao proizvodnje viška vrednosti.

Najnazadniji sadržaji građanske svesti ispoljavaju se preko destruktivne desničarske svesti, antikomunizma i antisocijalizma. Oni u našim uslovima nužno obuhvataju, kao svoj bitan element, nacionalizam. Ali i tu nije reč samo o klasičnoj, krajnje desnoj inteligenciji kao socijalnom nosiocu, agensu te svesti. Ona uz različita posredovanja, ima i svoje nove subjekte i proizvodno-političko-ideološke osnove. Nju proizvode u »modernim« oblicima i »nacionalna« birokratija i njeni ideolozi logikom svog društvenog bića, traženjem legitimiteta za svoju poziciju i ulogu u sjedinjavanju monopola vlasti, pretenzijom na jedino ispravnu spoznaju »nacionalnih interesa« i vraćanjem u »slavnu prošlost«, na njenu apologiju. Etatizam, prožet nekim oblicima neofeudalizma, spaja se, mada ne nužno, s nacionalizmom i (ili) neostaljinizmom.

Desničarska svest je ideološka intima i onog uskog, kapitalizirajućeg dela privatnosopstveničkog sloja koji želi da se razmahne, i to, pre svega, posredstvom ovog ili onog oblika isisavanja viška vrednosti iz društvene privrede ili pojačanjem neposredne eksploatacije žive najamne radne snage. Toj svesti tendira i onaj, opet veoma uski, deo skupine povratnika sa rada u inostranstvu čiji bi pripadnici želeli da što pre i sami postanu »gazde« i da celo društvo urede po principu »gazda«. Naravno, postoje duboke *klasne razlike* između tih delova i ogromne većine sitnih privatnika, između šačice milijardera i sloja koji stvarno živi od »male privrede«.

Desničarske ideologije često imaju formu leve revolucionarne fraze, jer im je to legitimacija »progresivnosti« i sredstvo javnog nastupanja. Reč je o jednom na prvi pogled paradoksalnom spoju lažno-leve ideologije i tradicionalnog ili novog etatističkog nacionalizma. To ne znači da se sme proizvoljno suditi o poklapanju, »u krajnjoj instanci«, »ekstremno-levog« i »ultra-desnog«. Samo pažljiva, argumentovana analiza, na pretpostavkama demokratske rasprave (a ne osude i arbitrarne procene moćnog pojedinca ili grupe), u Savezu komunista i unutar procesa samoupravljanja, može pokazati da li se i kada levo (i koje levo), i usled čega, zaista preobražava u desno, kada je reč o prividu levog kojim se maskira desna pozicija, gde su granice levog i »ultra-levog«, i na osnovu čega se one određuju.

Prikrivena desničarska ideologija u uslovima ekonomske krize, birokratizacije društva i erozije socijalističkih vrednosti uspešno se

Digitized by Google

»lepi« za delove pojedinih socijalnih grupa i skupina, posebno za deo omladine koji nema socijalnu perspektivu, naročito kada je reč o mogućnosti zaposlenja. Naše najnovije iskustvo na Kosovu u najbrutalnijem vidu, ali i drugde, pokazuje da je društveno najeksplozivnija i najopasnija smesa koju čine breme zaostalosti, etatistička oligarhizacija moći (koja nije »lokalni« fenomen), sistemska i sistematska nacionalistička indoktrinacija u situaciji kada socijalističke vrednosti i komunistička praksa doživljavaju teške padove, kada jačaju procesi krize, ne samo ekonomske, nego i političke i moralne.

Malograđanska svest je eminentno hibridna svest. U njoj se susreću vrednosti i aspiracije različitih klasa i slojeva. Strukturalno gledano, malograđanstvo čine, pre svega, *»niži« srednji slojevi.* Ali nosioci malograđanske svesti su i one brojne kategorije koje su se u pogledu načina života razapele između sela i grada. Nisu to samo bivši i sadašnji seljaci-radnici, nego i deo »službenika« koji su u duhovnom i egzistencijalnom pogledu »živa protivrečnost«, nalaze se između tradicionalnog sela koje nestaje i urbane sredine koja i sama u svojoj utrobi nosi poreklo jednog načina proizvodnje i životnih obrazaca bivšeg sela. To je svest koja ima svoje prebivalište u »prigradskim naseljima«, ali je ukorenjena i u svesti najširih delova društva. Malograđanština, sa njoj svojstvenim simbolima statusne identifikacije (težnja da se kupe što skuplja kola, da se napravi što veća kuća ili »vikendica«, da se pokaže »buđelar« u raznim prilikama), masovnom potrošnjom jeftine zabave, averzijom prema svakom ozbiljnijem duhovnom poslu i naporu — nije odlika jednog sloja, nego osobina koja se može raspoznati u svesti svih društvenih grupa i slojeva.

Osa oko koje se kreće vrednosna skala malograđanske svesti je posedovanje, sticanje, ali ne radi akumulacije i proširenja proizvodnje, nego radi *prestiža,* radi svog *dokazivanja preko stvari.* To je postvarena svest, ali na *istorijski nižem nivou* od postvarene svesti kapitalističke ili, šire, građanske klase. U našem današnjem društvu malograđanstvo oscilira i između društvene i privatne svojine, vrednosti kapitalističkog i samoupravnog društva. To dvojstvo društvenog bića malograđanina izražava se i u njegovoj svesti. Malograđanska svest je vulgarno-materijalistička, utilitarna, obezduhovljena. Ona ne sadrži nikakav duhovni, kulturni motiv i poriv. Njen horizont je: *moje i danas.* Budući da joj je okosnica sticanje radi prikazivanja i pokazivanja, da joj je društveni interes preveden na privatni, da drhti nad stečenim imetkom i statusom, malograđanska svest je u osnovi *konzervativna.* Samo ukoliko mu to neposredno i sigurno koristi, malograđanin podržava progresivna opredeljenja i društvene promene. Međutim, on često spasioce svog privatnog dobra i interesa traži u autoritarnim sistemima. Malograđanin je u principu depolitizovan. Politizuje se u onoj meri u kojoj mu to donosi neki dobitak. Koreni malograđanske svesti su u protivrečnostima samog društvenog bića, u procesima socijalne stratifikacije, u sukobu dominantnog građanskog i ograničenog sa-

Digitized by Google

moupravnog u društvenom životu, u načinu proizvodnje iz kojega se rađaju ideal potrošnje, potrošački mentalitet i surogati kulture.

Ruralno-patrijarhalna svest je u odnosu na ostale oblike društvene svesti najviše izložena »udarima« i »osuđena« da nestane. Ona je glavni sadržaj svesti seljaštva, tog sloja koji je još brojan i značajan u celini društvene strukture i reprodukcije. To je »najžilaviji« oblik svesti koji se dugotrajno provlači u svesti svih delova našeg današnjeg društva, ali sve više gubi svoj uticaj. To je svest bez istorijske perspektive, ali još snažno izražena kao »ostatak« u svesti svih socijalnih grupa. Seoska patrijarhalna zajednica, sa njoj svojstvenim »pogledom na svet« i lestvicom vrednosti, nestaje sa ekonomske i šire društvene scene. Ali poreklo sa sela i »sećanje« na selo obeležavaju egzistenciju dominantnijeg dela članova društva.[5]

Vezanost za zemlju (vlastitu privatnu parcelu), tradicionalizam i religioznost (ova poslednja, naravno, nije specifična odlika samo ruralno-patrijarhalne svesti, niti ona obavezno nestaje sa nestajanjem seoske patrijarhalne zajednice) čine jezgro te svesti. Usled raslojavanja sela, prodora gradske civilizacije, masovnog prelaska na rad u grad, ovaj oblik svesti se svakodnevno nalazi pod uticajem drugih, društveno-istorijski nadmoćnijih oblika svesti i povlači se u »rezervate« zaostalijih sela i starijih generacija na selu. To često izaziva i dramatično sukobljavanje vrednosti i promene u načinu života. Industrijalizacija, raslojavanje sela, potrošačka groznica koja zahvata deo seljaštva dovode do toga da se ne samo prevazilazi »idiotizam seoskog života«, nego gubi i ono što u toj svesti čini humane sadržaje — osećaj bliskosti, uzajamnosti, porodične vezanosti, brige o svim članovima te primarne ljudske zajednice. Socijalistički preobražaj sela mora značiti i takav preobražaj svesti u kojem ono što je konzervativno i nazadno nestaje, a ono što je humano i vredno čuva se i uzdiže na viši istorijski nivo.

Završna razmatranja

Dosadašnje izlaganje pokazuje da ono istorijski noseće u svesti imanentnoj procesu samoupravljanja nije nešto što se može, poput posebnog supstrata, izolovati iz celokupne društvene svesti, kao čisto i neproblematično. Svest koja se pokazuje preko datog nije ni nešto što naprosto postoji kao gotova činjenica koju samo treba otkriti ispod površine postojećih oblika društvene svesti i prevesti u neposrednu političku praksu. Ta svest se mora sagledavati kao atribut bića onih delova društva koji stvarno revolucionarno deluju i imaju *snagu proboja* granica društvenog stanja, otvaranja

[5] Prema nekim istraživanjima od pre jedne decenije, 54% Beograđana, 61% Zagrepčana i 66% Ljubljančana bilo je poreklom sa sela. (Vidi: S. Šuvar, *Vrednost tradicionalne kulture u našem društvenom razvoju*, »Sociologija sela«, br. 27—28/1970, str. 5—13.)

Digitized by Google

procesa koji tendira ka asocijaciji neposrednih proizvođača i ljudskoj zajednici. Nijednoj klasi ili sloju kao takvima nije »prirođena« ta svest. Ona se rađa u klasnoj borbi za samoupravnu zajednicu u redovima svih deprivilegovanih, antibirokratskih i antikapitalskih, ka socijalizmu usmerenih delova društva. Ipak, njen najmasovniji i istorijski najznačajniji nosilac su najrazvijenije snage savremene jugoslovenske radničke klase, koja najviše oseća potrebu za integralnom samoupravnom organizacijom društva i ukidanjem svih vidova najamnih odnosa. Međutim, i dosta brojni delovi te klase ostaju na nivou najamne i grupnosvojinske, privatističke svesti.

Revolucionarna svest uvek znači svest o *opštem društvenom interesu,* pretpostavkama i snagama njegove realizacije. Ona je činilac *socijalne sinteze.* Ta sinteza može izrasti na podlozi borbe za realizovanje interesa radničke klase kao pokreta i celine, za hegemoniju udruženih proizvođača i samoupravljanje kao većinsku revoluciju. Ta svest je uvek više od svesti o bitnim granicama postojećeg, ona crpi snagu iz neostvarenog a mogućeg revolucionarnog humaniteta. Rečju, iz revolucionarne mogućnosti. Zato je svest imanentna klasnoj borbi za jedno novo, integralno smoupravljanje, zapravo svekoliko slobodno udruživanje ljudi u proizvodnji svog društvenog života, *transcendirajuća svest.* Ona više nije ono što jeste. Ali upravo onim što nije ona pokazuje na svoje granice i granice društvenog bića. Ona se ne spaja naknadno sa revolucionarnom praksom, ne dolazi joj spolja, nego je od početka unutar te prakse. Tom svojom otvorenošću prema budućnosti ona je i projekt, »vizija«, i istovremeno snažna motivacija praktičnog delovanja. Revolucionarno delovanje uvek je rukovođeno onim još neostvarenim, čak na prvi pogled nemogućim. Zato je izuzetno važna ta transcendirajuća dimenzija revolucionarne svesti.

Komunistička ideja, njene bitne vrednosti i ciljevi bili su jedno od glavnih oruđa komunističkog pokreta. Danas se te vrednosti i ciljevi posreduju preko ideje celovitog samoupravljanja, pokreta radničke klase i svih delova društva kojima je životni interes vezan za takvo samoupravljanje, preko njihove borbe za njegovo ostvarivanje kao društvene prakse. Međutim, ono ne samo da je istorijski neizvesno, nego su pri sadašnjem stanju stvari mnogo jače mogućnosti ostvarivanja drugačijih, pa i suprotnih »modela« društva. Borba za svest, za vrednosti i ciljeve integralne samoupravne zajednice u osnovi je *klasna borba,* te stoga neodvojiva od borbe za *strukturalne društvene* promene, za savladavanje žarišta društvene krize, za demokratizaciju društva i deblokiranje njegovih proizvodnih, materijalnih i duhovnih snaga. Sada ne možemo znati kakvi će biti ishodi te borbe. Ali znamo da bez superiornije ideje, bez ubedljivijih ciljeva i vrednosti koji su izraz emancipatorskih težnji, interesa i borbe radničke klase i proizvođačkih klasa i slojeva u celini — nema kretanja ka takvoj samoupravnoj zajednici. Bez toga dolazi do građanske ili etatističke restauracije, ili nekog njihovog socijalnog hibrida.

Digitized by Google

Poluga društvenih promena koje bi vodile *preporodu* prakse i ideje samoupravljanja, ponovo je, kao i uvek u situaciji istorijskih raskršća i socijalnih kriza, na strani *organizovanog subjektiviteta.* Međutim, svako prepotenciranje subjektiviteta i u okviru toga značaja svesti ili političke volje, znači mogućnost voluntarizma, diktature te volje koja se može pretvoriti i u samovolju. Ali i svako prepotenciranje takozvanog »objektivnog faktora« predstavlja mogućnost pojave *pozitivizma,* koji se kreće u rasponu od građanskog pozitivizma tehnokratskog uma do primitivnog staljinističkog pozitivizma političke i ideološke prinude.

U kontekstu propitivanja stvarne i potrebne, postojeće i moguće uloge organizovanog subjektiviteta društva u formiranju revolucionarne svesti, posebnu pažnju zaslužuje razmatranje unutrašnjih granica i mogućnosti Saveza komunista da bude faktor formiranja te svesti. Pri tome se mora poći od uvida, koji se potvrđuje svakodnevnim iskustvom, da dolazi do snažnih tendencija *razdvajanja idejno-teorijske i praktično-političke funkcije* Saveza komunista. Prva se sve više utapa u propagandizam i jednu vrstu ideologizacije koja ne propituje vlastite temelje, druga klizi u sve jači pragmatizam i politički voluntarizam. Na nizu mesta puca neophodno dijalektičko jedinstvo te dve bitne funkcije avangarde, pa se pretvara u dva paralelna toka. Idejno-teorijski život partijske borbe je u dubokoj krizi. Klasnu svest sve više karakterišu akumulacija težnji za promenama i nezadovoljstvo koje ima socijalistička obeležja i emancipatorski naboj. Međutim, kidaju se neophodne veze i posredovanja ne samo između idejno-teorijske i praktično-političke funkcije partije, nego i između obe te funkcije i klasne svesti. U velikoj meri Savez komunsta ostaje ne samo ispod potencijala koji su sadržani u najnaprednijoj svesti naše radničke klase, nego i ispod vlastitih idejnih i političkih potencijala. Tânje se veze i posredovanja između potreba emancipacije klase i stvarnog delovanja Saveza komunista. U partiji se formira tip *rukovodilaca pragmatičara,* van partije (ali i u njoj) tip *teoretičara zanatlije.* Pragmatizam velike većine rukovodilaca, njihova nedovoljna teorijska obrazovanost, ateorijska, a ponekad i antiteorijska pozicija pretvaraju se i materijalizuju u razne društveno važne odluke u kojima ne progovara na pravi način ni marksistička analiza ni revolucionarni potencijal društva, potencijal samog Saveza komunista i klasne svesti radničke klase.

Pitanje dijalektičkog jedinstva idejno-teorijske i praktično-političke funkcije partije nije moguće rešavati isključivo unutar nje same. Jer *nije moguć samopreporod partije,* bez široke aktivizacije klase, njenog pokreta za vlastito oslobađanje, bez napredovanja samoupravne demokratije. Pogotovo nije moguć preobražaj partije na nekoj izvedenoj, na primer organizacionoj, ideološkoj ili moralnoj ravni. Nužno je da obe te funkcije izrastaju iz revolucionarnog naboja klasne svesti, celokupnog emancipatorskog iskustva radničke klase i potencijala revolucionarnih kretanja sadržanih u celini društva. Tek tada partija može oblikovati, osmišljavati to iskustvo i

Digitized by Google

tu svest, aktivirati te potencijale, podizati ih na nivo epohalnog iskustva, delatnosti i svesti, i uklopiti ih u jedinstveni proces.

U dubljim slojevima društvene stvarnosti, u interesima i težnjama radne većine društva postoji, mada prvenstveno u latentnom obliku, snažna svest i težnja, ponajpre u proizvođačkim i deprivilegovanim delovima društva, usmerena ka udruživanju, globalnoj samoupravnoj organizaciji društva. Radnička klasa (i radna većina društva) zna šta su središnji problemi društva, sve više sagledava u čemu se sastoje njihovi glavni uzroci i gde su mogući izlazi. Jača svest o nužnosti društvenih promena i sadržaju tih promena. Radikalizam proizvođačke svesti nosi veoma snažan — iako ne čist, niti jedini — pečat upravo te svesti o neophodnosti zasecanja u korene postojećih društvenoopasnih, etatističkih i grupnosvojinskih podela, izlaska iz stanja društvene krize, na osnovama samoupravne integracije društva. Na toj svesti i praktičnoj tendenciji, čiji je ona izraz, može se graditi budućnost društva, ona otvara mogućnosti, daje opravdanje i legalitet klasnoj borbi za jedno kvalitativno novo, celovito samoupravljanje.

Digitized by Google

Ljiljana Jovičić

Dohodovni odnosi i razvoj nedovoljno razvijenih

Razvoj nedovoljno razvijenih zemalja i regiona jedan je od najaktuelnijih problema današnjice. Kapitalizam je već po svojoj prirodi vodio stalnom povećanju razlika u stepenu ekonomske razvijenosti, koje su danas dostigle takve razmere da predstavljaju veliku smetnju društvenom progresu. Ako su se do sada razvijene zemlje i razvijale na račun nedovoljno razvijenih, razlike koje su time stvorene sve više ugrožavaju i njihovu sopstvenu ekonomiku. Zato je ubrzani razvoj nedovoljno razvijenih zemalja i regiona od opšteg interesa.

Zbog velikih razlika u stepenu razvijenosti pojedinih republika i pokrajina, za Jugoslaviju je to istovremeno bitan interni problem. Da će on predstavljati objektivnu smetnju razvoju socijalističkih odnosa, bilo je jasno od samog početka. Zato je brži razvoj nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova naše društveno opredeljenje. Ustavom SFRJ utvrđeno je da se, »radi ostvarivanja materijalne osnove ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije, radi ujednačavanja materijalnih uslova društvenog života i rada radnih ljudi i radi što usklađenijeg razvoja privrede kao celine, u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji posvećuje, u opštem interesu, posebna pažnja bržem razvitku proizvodnih snaga u privredno nedovoljno razvijenim republikama, u autonomnim pokrajinama, i u tu svrhu osiguravaju potrebna sredstva i preduzimaju druge mere«.

Digitized by Google

Do sada je u privrednom razvoju Jugoslavije, pa i u razvoju nedovoljno razvijenih područja, postignut značajan napredak, jer prosečna godišnja stopa privrednog rasta prelazi 6%. Ali približno istim tempom razvijala su se i razvijena i nedovoljno razvijena područja, pa su se nasleđene razlike u stepenu ekonomske razvijenosti ne samo zadržale već i povećale. To pokazuje da politička opredeljenja nisu u praksi ostvarivana. Da bi se razlike u stepenu ekonomske razvijenosti smanjivale, nerazvijena područja morala bi se razvijati brže od razvijenih. To se, međutim, nije moglo postići ni tržišnom ni administrativnom preraspodelom.

Osnivanje Fonda federacije za kreditiranje privrednog razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina, budžetske dotacije nerazvijenim republikama i Kosovu za finansiranje društvenih službi i društvenih delatnosti, kao i davanje prioriteta u raspodeli sredstava međunarodnih kredita — sve su to bile posebne mere društvene solidarnosti za obezbeđenje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih područja zemlje. One, međutim, nisu značile neku radikalnu promenu sistemskog karaktera, pa zbog toga nisu ni mogle dati velike efekte. Kreditni princip, na temelju kojeg je vršena raspodela sredstava Fonda, nije obezbeđivao samoupravno raspolaganje tim sredstvima, pa zbog toga ni njihovo najcelishodnije usmeravanje, koje bi, sa stanovišta ubrzanog rasta nedovoljno razvijenih područja, davalo maksimalne efekte.

Zato je prihvaćena orijentacija na postupnu transformaciju kreditnih odnosa u dohodovne odnose, na principima samoupravnog udruživanja rada i sredstava i zajedničkog ostvarivanja dohotka. Dogovorom o politici bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova za period 1981—1985. predviđeno je da se 50% stalnih sredstava Fonda federacije obrazuje samoupravnim udruživanjem na dohodovnim principima i na temelju zajedničkih interesa.

Jedino je na toj osnovi i moguće trajno rešiti problem ubrzanog razvoja nedovoljno razvijenih područja, i time stvarati materijalnu bazu za postupno prevazilaženje nasleđenih razlika u stepenu ekonomske razvijenosti. Ovde će biti učinjen pokušaj da se, na osnovu istraživanja koja su vršena u Veću Saveza sindikata Jugoslavije*, naznače mogućnosti razvoja dohodovnih odnosa između organizacija udruženog rada u razvijenim i nedovoljno razvijenim područjima, i kritički analiziraju početna iskustva u toj oblasti.

Mogućnosti razvoja dohodovnih odnosa

Pouzdanu garantiju za prevazilaženje razlika u stepenu ekonomske razvijenosti dohodovni odnosi pružaju već time što označavaju raspodelu prema radu, kojom se isključuje mogućnost otuđivanja do-

* U istraživanju je korišćena dosta široka dokumentacija i vođeni su razgovori u 52 organizacije udruženog rada.

Digitized by Google

hotka od nedovoljno razvijenih organizacija i zajednica. Stvaranje uslova da svako raspolaže rezultatima sopstvenog rada upravo i čini osnovnu pretpostavku za uspostavljanje socijalističkog zajedništva, koje implicira opšti interes za prevazilaženje ekonomskih i društvenih nejednakosti. Zato se tek dohodovnim odnosima stvara obostrani interes — i razvijenih i nedovoljno razvijenih — za brži razvoj ovih poslednjih.

Sva tri oblika neposrednog sticanja dohotka prema radu, koje predviđa Zakon o udruženom radu (zajednički prihod, zajednički dohodak i slobodna razmena rada), pružaju široke mogućnosti za razvoj dohodovnih odnosa između razvijenih i nedovoljno razvijenih organizacija i zajednica. Koliko će te mogućnosti biti iskorišćene zavisi, međutim, od mnogih okolnosti u kojima teče proces društvene reprodukcije i u okviru kojeg razvijene i nedovoljno razvijene organizacije i zajednice stupaju u međusobne odnose.

Zajednički prihod pruža mogućnost za najčvršću integraciju i najdugoročniju saradnju razvijenih i nedovoljno razvijenih organizacija. Ali on pretpostavlja razvijenu podelu rada u kojoj sve veći broj organizacija zajednički proizvodi određeni proizvod, stupajući time u odnose neposredne međuzavisnosti. Umesto da se nerazvijena područja zadržavaju u poziciji snabdevača sirovina, koje se prerađuju u industrijskim centrima, proces društvene reprodukcije objektivno vuče u pravcu opšte industrijalizacije, koja omogućuje da se sirovina što više prerađuje tamo gde se i stvara, čime se znatno unapređuje ekonomija rada. Takva industrijalizacija zahteva ne samo razvijenu podelu rada, već i ravnopravnu saradnju različitih subjekata društvene reprodukcije, koja se može ostvariti samo na dohodovnim osnovama, to jest pod uslovom da u raspodeli ostvarenog dohotka svako učestvuje prema uloženom radu. Kao oblik zajedničkog ostvarivanja dohotka, zajednički prihod se na taj način javlja kao sudbonosno društveno-ekonomsko rešenje opšte industrijalizacije, bez koje se ne može ubrzati razvoj nedovoljno razvijenih, niti prevazići njihovo zaostajanje u odnosu na razvijene.

Pod uslovom da u raspodeli novostvorene vrednosti učestvuju prema svom doprinosu, nedovoljno razvijeni mogu perspektive svog razvoja otvarati samo kroz zajedničku proizvodnju sa razvijenima. Svaka težnja ka zatvaranju u nekakve zaokružene reprodukcione cikluse može ih dovoditi samo u kritične situacije, jer će zadržavati nisku produktivnost s kojom ne mogu izdržati konkurenciju razvijenih. Zajednički prihod, na bazi razvijene podele rada i specijalizacije, za njih je, prema tome, jedini pravi izlaz iz nerazvijenosti.

Ali pod uslovom da je isključena mogućnost prisvajanja tuđeg rada, zajednički prihod je jedina prava perspektiva i za dalji razvoj razvijenih. Optimalna ekonomija rada može se postići samo ako se svaki deo proizvoda proizvodi tamo gde je njegova proizvodnja najjeftinija, toš utiče na povećanje i ukupnog dohotka i udela svakog učesnika u njegovom stvaranju. Zato bi i razvijeni

Digitized by Google

objektivno morali biti zainteresovani za zajedničku proizvodnju sa nerazvijenima u onoj meri u kojoj uslovi za takvu proizvodnju uopšte postoje.

Ukoliko postoji zajednička proizvodnja, utoliko mora postojati i zajednički interes za ujednačavanje uslova proizvodnje, odnosno za stvaranje što povoljnijih uslova proizvodnje za sve udružene proizvođače. Na tome se zasnivaju i široke mogućnosti ostvarivanja zajedničkog dohotka u odnosima između razvijenih i nedovoljno razvijenih organizacija. Pošto od proizvodne sposobnosti svakog pojedinog proizvođača zavise mogućnosti zajedničke proizvodnje, koje u osnovi određuju veličinu zajedničkog dohotka, ulaganje u razvoj onih koji zaostaju dobija prioritetan značaj. U svakom slučaju, ono postaje *zajednički* interes svih učesnika u proizvodnji zajedničkog proizvoda.

Ali interes za ulaganja u razvoj nedovoljno razvijenih može postojati i bez udruživanja na principu zajedničkog prihoda, ako uopšte postoji reprodukciona zavisnost, izražena kroz potrebu za trajnim snabdevanjem sirovinama i energijom, ili za pouzdanim plasmanom proizvoda i slično. Pa čak i kad nema neposredne reprodukcione zavisnosti, takva ulaganja se isplate ukoliko nerazvijena područja, zbog povoljnijih prirodnih i drugih uslova, omogućuju veću rentabilnost uloženih sredstava. Udruživanje na principu zajedničkog dohotka je u svim navedenim slučajevima povoljnije od kreditnog odnosa, ne samo za korisnika sredstava, već i za ulagača, jer mu može doneti veći dohodak nego kad sredstva daje na kredit.

I slobodna razmena rada može znatno doprineti bržem razvoju nedovoljno razvijenih područja, jer eliminiše »prelivanja« do kojih dolazi tržišnom razmenom i administrativnom preraspodelom. Ubrzani razvoj privrede naglo povećava potrebe i za određenim neprivrednim uslugama, naročito u oblasti obrazovanja i nauke, koje nedovoljno razvijene organizacije i zajednice ne mogu same zadovoljiti. Slobodna razmena rada je najpouzdanija garantija da se kroz cene usluga dohodak neće »odlivati« iz nerazvijenih područja, ali ona i davaocima usluga garantuje ekvivalentnu naknadu za uloženi rad.

Dohodovni odnosi upravo i podrazumevaju ekvivalentnu razmenu rada u svakom pojedinom slučaju, kojom je jedino i moguće isključiti njegovo otuđivanje. Samo se takvom razmenom mogu održavati trajni i ravnopravni odnosi između razvijenih i nedovoljno razvijenih organizacija i zajednica, koji čine izlišnim bilo kakvo posredovanje. I obostrani interes za saradnju može se stvoriti i održati jedino ako iz nje svako dobija srazmerno onome što ulaže.

Da bi se to postiglo, rad koji se razmenjuje ili ulaže u zajednički proizvod mora se neposredno meriti i upoređivati. Za to se u praksi sve više koriste normativi i standardi živog i opredmećenog rada, bez kojih se dohodovni odnosi ne mogu ostvarivati. Da bi se znalo koliko ko u slobodnoj razmeni rada i od zajednički

Digitized by Google

ostvarenog dohotka treba da dobije, mora se znati koliko je ko uložio, za što su neophodna objektivna i samoupravno dogovorena merila. A što je neophodno za dohodovne odnose uopšte, neophodno je i u dohodovnim odnosima između razvijenih i nedovoljno razvijenih organizcija i zajednica.

Kao objektivna merila rada, standardi označavaju društveno potrebni, a ne individualno »utrošeni rad«. To je upravo ono što sve udružene proizvođače podstiče na što veću produktivnost i što bolju ekonomiju rada, jer u raspodeli ostvarenog dohotka svako učestvuje prema društveno opravdanom, a ne prema individualnom utrošku živog i opredmećenog rada. To je najpouzdanija garantija i da će nedovoljno razvijene organizacije i zajednice racionalno koristi udružena sredstva u ostvarivanju zajedničkog dohotka.

Pa ipak, dohodovni odnosi se sporo razvijaju, pogotovu između razvijenih i nedovoljno razvijenih organizacija i zajednica. Od 1978. do 1981. godine učešće zajedničkog prihoda u ukupnom prihodu povećano je sa 7,2% na 11,3%, a zajedničkog dohotka sa 0,49% na 1,37%. Od toga je u odnosima između razvijenih i nedovoljno razvijenih područja ostvaren sasvim mali deo zajedničkog dohotka, dok primera udruživanja na principu zajedničkog prihoda gotovo da i nema. O istinski slobodnoj razmeni rada još se ne može ni govoriti, mada se pod nju formalno podvodi celokupna distribucija dohotka u samoupravnim interesnim zajednicama, a često i tržišna razmena između korisnika i davalaca usluga.

Inicijative za udruživanje rada i sredstava iz razvijenih i nedovoljno razvijenih područja ograničavaju se uglavnom na Fond federacije, ali se najveći deo i tih sredstava još daje u vidu kredita. Udruživanje na principu zajedničkog dohotka dobilo je snažniji impuls tek od 1980. godine, kada je udružen 91,1 milion dinara ili trostruko više nego od 1976. do 1979. godine. Prema samoupravnim sporazumima zaključenim u proteklom planskom periodu, treba da se u tekućem srednjoročnom periodu po osnovu zajedničkog dohotka realizuje oko 350 miliona dinara.

U tekućem planskom periodu 1981—1985. organizacije udruženog rada izdvojiće po osnovu obaveza prema Fondu federacije oko 228 milijardi dinara, od čega 50% treba samoupravno da udruže na principima zajedničkog ostvarivanja dohotka. Do decembra 1981. godine evidentirano je ili se nalazilo u fazi pripreme i usaglašavanja oko 380 programa i projekata udruživanja rada i sredstava iz razvijenih i nedovoljno razvijenih republika i pokrajina. Do kraja 1981. udruženo je, međutim, svega 31,5 miliona dinara što je samo 2 promila od 15,6 milijardi, koliko se moglo udružiti.

Uzroci sporog razvijanja dohodovnih odnosa između organizacija iz razvijenih i nedovoljno razvijenih područja mogu se uslovno raščlaniti na opšte, koji otežavaju uspostavljanje novih odnosa uopšte, i posebne, koji u odnosima između razvijenih i nedovoljno razvijenih izazivaju dodatne teškoće. Stvarne mogućnosti bržeg razvoja nedovoljno razvijenih područja sadržane su, u stvari, u

Digitized by Google

spletu tih uzroka sa potencijalnim prednostima koje dohodovni odnosi, po svojoj suštini, pružaju.

U opšte uzroke sporog razvoja dohodovnih odnosa mogu se svrstati naročito sledeće okolnosti.

1. Udruživanje rada i sredstava na dohodovnim principima je stvar samih udruženih radnika i nespojivo je sa bilo čijim posredovanjem. Da bi se ono ostvarivalo, udruženi radnici moraju neposredno raspolagati sredstvima i rezultatima svog rada, i sami odlučivati o uslovima društvene reprodukcije. Činjenica je, međutim, da se najveći deo sredstava proširene reprodukcije još otuđuje od osnovnih organizacija udruženog rada, zbog čega je njihova akumulativna i reproduktivna sposobnost mala, pa su samim tim znatno ograničene i stvarne mogućnosti samoupravnog udruživanja rada i sredstava.

2. Da bi se dohodovni odnosi razvijali, udruženi rad bi se morao i organizovati na dohodovnim principima, što je do sada samo delimično učinjeno. Ne samo što osnovne organizicije nisu svugde adekvatno konstituisane, nego je i njihovo udruživanje u radne, i radnih u složene organizicije često vršeno mehanički, bez poštovanja kriterijuma reprodukcionog i dohodovnog povezivanja. Ukoliko između osnovnih organizicija nije sprovedena funkcionalna podela rada koja omogućuje udruživanje oko zajedničkog programa, onda ne postoji ni osnovni uslov za zajedničku proizvodnju i zajedničko ostvarivanje dohotka.

3. Dohodovno povezivanje pretpostavlja samoupravno usklađivanje proizvodnih programa i planova razvoja, koje je, međutim, znatno otežano nerazvijenom podelom rada i na njoj zasnovanom autarhijom. Ukoliko svaka organizacija nastoji da na tržište izlazi sa finalnim proizvodom, zatvaranje je neizbežno, ali je neminovno i dupliranje proizvodnih programa, koje, umesto saradnje, podstiče konkurenciju i, umesto samoupravnog planiranja i dohodovnog povezivanja, zahteva državnu intervenciju.

4. Dohodovni odnosi podrazumevaju ravnopravne uslove privređivanja i sticanja dohotka. Oni se, međutim, počinju razvijati u izrazito neravnopravnim uslovima stvorenim državnim regulisanjem društvene reprodukcije. Položaj različitih organizicija, grana i grupacija utoliko je neujednačeniji i nepostojaniji što se administrativnim merama sa različitih nivoa (federacije, republike, pokrajine i opštine) često i nesinhronizovano menja. Takvo regulisanje društvene reprodukcije ima za posledicu da organizicije koje su u povoljnijem položaju ne pokazuju interesovanje za dohodovno povezivanje s organizacijama koje su u nepovoljnom položaju.

5. Veliku smetnju za razvoj dohodovnih odnosa predstavlja i otuđenost monetarnog sistema od udruženog rada. Da bi se dohodovni odnosi ostvarivali, neophodno je da udruženi radnici ovladaju ukupnim, pa i monetarnim tokovima društvene reprodukcije. Dominacija kreditnih odnosa i drastična inflacija, koje proističu iz otuđenosti monetarnog sistema, destimulišu, međutim, svaku ini-

Digitized by Google

cijativu za uspostavljanje dohodovnih odnosa, jer znatno obezvređuju napore koji se u tom pravcu čine.

6. Razvoj dohodovnih odnosa otežan je i visokim stepenom tehnološke zavisnosti naše zemlje od inostranstva. Predominantna orijentacija na uvoznu tehnologiju učinila je da se mnoge naše organizacije danas lakše povezuju sa stranim partnerima nego međusobno. Oko 90% ugovora o uvozu tehnologije sadrži restriktivne klauzule koje i direktno otežavaju saradnju između domaćih organizacija, jer obavezuju na korišćenje uvoznih sirovina i repromaterijala, zabranjuju izvoz proizvoda koji su dobijeni korišćenjem kupljene tehnologije, ili obavezuju kupca da svoja tehnološka otkrića i unapređenja vezana za kupljenu tehnologiju prijavi partneru od kojeg je tehnologiju kupio.

Navedene okolnosti koje otežavaju samoupravni razvoj jugoslovenske privrede u celini posebno se reflektuju na odnose između razvijenih i nedovoljno razvijenih područja. U posebne uzroke sporog dohodovnog povezivanja tih područja spadaju naročito sledeće okolnosti.

a) Razlike u stepenu ekonomske razvijenosti već i same po sebi otežavaju samoupravno udruživanje rada i sredstava i zajedničko ostvarivanje dohotka. Da bi se razvijalo socijalističko zajedništvo, koje podrazumevaju dohodovni odnosi, te razlike se moraju prevazilaziti, pored ostalog i većim ulaganjima u razvoj nedovoljno razvijenih koja se relativno sporije isplaćuju. To zahteva da se zajednički i dugoročni interesi često pretpostavljaju pojedinačnim i kratkoročnim interesima, na što se bez veće nužde, ne samo razvijeni, već i nedovoljno razvijeni nerado odlučuju.

b) Ako je podela rada u jugoslovenskoj privredi uopšte nedovoljno razvijena, ona je pogotovu nerazvijena između organizacija iz razvijenih i nedovoljno razvijenih područja. To je jedan od osnovnih faktora zatvaranja privrede u regionalne, republičke i pokrajinske okvire, koje višestruko nepovoljno utiče na razvoj dohodovnih odnosa. Kao što svaka organizacija nastoji da kompletira proizvodnju određenog finalnog proizvoda, tako svaka republika, pokrajina, region, pa čak i svaka opština teži da kompletira neku svoju privredu. To je jedan od snažnih faktora dezintegracije jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, koji otežava i samoupravnu integraciju jedinstvenog društveno-ekonomskog sistema.

c) Takve tendencije vuku i ka dezintegraciji ekonomske politike, tako da se različitim ekonomskim merama organizacije udruženog rada sa različitih područja dovode u nejednak ekonomski položaj, čime se otežava njihovo dohodovno povezivanje. To se naročito ispoljava u oblasti devizne i poreske politike, gde su najizraženije tendencije zatvaranja u republičke, pokrajinske, pa i opštinske granice. U trci za devizama teži se izvozu na konvertibilna područja po svaku cenu, a razmena s organizacijama iz drugih republika i pokrajina uslovljava se plaćanjem u devizama. I poreskom politikom štite se, pre svega, parcijalni interesi, što dovodi do velikih razlika u poreskim opterećenjima istovrsnih proizvoda

Digitized by Google

i usluga sa različitih područja, kao i do razlika u oporezivanju dohotka i ličnih dohodaka. Time se vrši neadekvatno usmeravanje robnih tokova, stvaraju neravnopravni uslovi privređivanja i sticanja dohotka i otežava plasman proizvoda na drugim područjima.

d) Tendencije autarhičnog razvoja otežavaju usklađivanje interesa razvijenih i nedovoljno razvijenih područja pri udruživanju rada i sredstava. Interesu nedovoljno razvijenih područja da i sama razvijaju prerađivačku industriju suprotstavlja se interes razvijenih da, u cilju optimalnog uposlenja i daljeg proširivanja svojih prerađivačkih kapaciteta, ulažu prvenstveno u razvoj sirovinske i energetske baze u nedovoljno razvijenim područjima.

Sve navedene okolnosti koje otežavaju razvoj dohodovnih odnosa izražavaju, u suštini, tendencije zadržavanja starih odnosa i predstavljaju oslonac birokratsko-etatističkim, anarholiberalističkim, tehnokratskim i nacionalističkim snagama, koje se na razne načine suprotstavljaju razvoju samoupravljanja. Zato se dohodovni odnosi ne mogu uspešno razvijati bez organizovane političke akcije, čije se jedinstvo mora ostvarivati u jugoslovenskim razmerama. Glavni uzrok sporog razvoja dohodovnih odnosa i leži, pre svega, u tome što je izostajala kontinuirana i sinhronizovana društveno-politička akcija socijalističkih snaga. Ako zatečene društvene okolnosti i predstavljaju neposrednu smetnju za razvoj dohodovnih odnosa, one se jedino tim razvojem i mogu prevazići, ali je za to neophodna revolucionarna društvena akcija. Sve što je do sada ostvareno u samoupravnom udruživanju i dohodovnom povezivanju nije postignuto drugačije nego upravo takvom akcijom.

Dosadašnja iskustva u ostvarivanju zajedničkog dohotka

Pošto ostali oblici dohodovnih odnosa između organizacija iz razvijenih i nedovoljno razvijenih područja nisu razvijani, za sada se može govoriti, uglavnom, o iskustvima u ostvarivanju zajedničkog dohotka. Iako su i ona još u začetku, njihova kritička analiza, sa stanovišta društveno-ekonomske suštine dohodovnih odnosa, može biti od dragocenog značaja za dalje unapređivanje samoupravne prakse. Naročito je značajno da se analiziraju motivi udruživanja, odnosi u raspoređivanju zajedničkog dohotka i snošenju poslovnog rizika, kao i način odlučivanja o zajedničkim interesima.

1. *Motivi udruživanja*

Motivi udruživanja bar delimično ukazuju na karakter odnosa koji se uspostavljaju između organizacija iz razvijenih i nedovoljno razvijenih područja. Prema tome kako su u samoupravnim sporazumima utvrđeni ciljevi udruživanja, već na prvi pogled uočava se razlika u poređenju s motivima na kojima se zasnivaju kreditni odnosi. Ni u jednom slučaju uvećanje dohotka nije postavljeno kao

Digitized by Google

jedini, pa ni kao predominantni cilj udruživanja. Istina, dohodak se u najvećem broju sporazuma javlja kao jedan od osnovnih ciljeva, ali uvek u kontekstu ostalih činilaca reprodukcije koji treba da omoguće njegovo ostvarivanje.

Karakteristično je da se samo učešće u zajedničkom dohotku sasvim retko ističe kao jedan od ciljeva udruživanja, što pokazuje da njegove ekonomske prednosti u odnosu na kreditni sistem još nisu praktično ispoljene. Motivi udruživanja su i za ulagače i za korisnike sredstava izraženi, pre svega, kroz stvaranje povoljnijih uslova proizvodnje, kao što su podizanje novih i racionalnije korišćenje postojećih kapaciteta, obezbeđenje sirovinske i energetske baze, supstitucija uvoza i povećanje izvoza, modernizacija proizvodnje, poboljšanje ekonomije rada i drugi.

Prema prirodi ciljeva koje postavljaju, svi samoupravni sporazumi o udruživanju mogu se svrstati u dve osnovne grupe. Jedni se ograničavaju samo na proizvodno-ekonomske ciljeve, dok drugi, pored proizvodno-ekonomskih, ističu još i društveno-ekonomske, pa i šire društvene ciljeve. Druga grupa je, međutim, relativno malobrojna, što pokazuje da društveno-ekonomska suština dohodovnih odnosa još nije dovoljno sagledana, te da se oni u praksi jednostrano doživljavaju.

Među proizvodno-ekonomskim ciljevima najčešće se ističe dohodak, ali uvek u kontekstu sa drugim činiocima reprodukcije, i to, pre svega, sa povećanjem proizvodnje i produktivnosti rada. Interesantno je da se u nekim sporazumima dohodak uopšte ne spominje kao motiv udruživanja, već se ističu samo ciljevi koji treba da obezbede njegovo ostvarivanje. U svakom slučaju, pozitivna je strana samoupravnih sporazuma što borbu za dohodak vezuju za unapređivanje kvalitativnih elemenata privređivanja, ali drugačije u samoupravnom sporazumevanju ne bi ni moglo.

Jedan od najčešćih motiva udruživanja je i obezbeđenje sirovina, energije i repromaterijala, koje se najneposrednije povezuje sa supstitucijom uvoza. Izgleda da je to za sada i najsnažniji motiv udružilaca sredstava, koji su zbog otežanog uvoza i objektivno prinuđeni da se oslanjaju na domaće izvore. Ali to je područje i najteže za sporazumevanje, pošto su i proizvođači sirovina zainteresovani za razvoj prerađivačke industrije, ili im se izvoz na strano tržište više isplati.

Od društveno-ekonomskih ciljeva ističe se, pre svega, udruživanje rada i sredstava na dohodovnim principima. U većini samoupravnih sporazuma ono se ne svrstava među ciljeve udruživanja jer se podrazumeva samo kao sredstvo za ostvarivanje proizvodno-ekonomskih ciljeva. Posebno je značajno što u pojedinim sporazumima za ciljeve udruživanja postavljaju podela rada i specijalizacija i usklađivanje razvojnih programa, odnosno skladniji privredni razvoj. Pored toga, među ciljeve udruživanja se još uključuju i zapošljavanje, odnosno socijalna sigurnost radnika. Iako su u pitanju sporazumi između organizacija iz razvijenih i nedovoljno raz-

Digitized by Google

vijenih republika i pokrajina, brži razvoj nedovoljno razvijenih područja retko se eksplicitno ističe.

Kao primer široke motivacije udruživanja može poslužiti Samoupravni sporazum između RO »Josip Kraš« — Zagreb i ZIK »Pelagonija« — Bitola o podizanju nasada badema i lešnjika, u kojem se, kao zajednički interesi udružilaca, utvrđuju: »stvaranje uslova za uspešnije vlastito i zajedničko poslovanje, za povećanje produktivnosti rada i dohotka i za ostvarivanje određenih interesa i potreba, kao što su podela rada i specijalizacija, supstitucija uvoza i povećanje izvoza, usklađivanje planova proizvodnje i razvoja vezano za bolje i stabilnije snabdevanje sirovinama, energijom i repromaterijalom, poluproizvodima i gotovim proizvodima, zajedničko nastupanje na domaćem i inostranom tržištu, korišćenje naučnih i tehničko-tehnoloških dostignuća i druge zajedničke akcije u cilju proširivanja materijalne osnove pojedinačnog i ukupnog rada«.

2. *Odnosi u raspoređivanju zajedničkog dohotka*

Odnosi u raspoređivanju zajedničkog dohotka su u analiziranim samoupravnim sporazumima dosta različito regulisani. U 23% slučajeva udruživanje je izvršeno na principu kredita, pa tu, u suštini, i nije reč o zajedničkom dohotku, pošto se uložena sredstva vraćaju uz kamatu koja ni u kom pogledu ne zavisi od poslovnog uspeha korisnika. Formalno podvođenje kreditnog odnosa pod kategoriju zajedničkog dohotka nema praktično nikakvog značaja, mada može stvarati pogrešnu predstavu o karakteru dohodovnih odnosa.

Način utvrđivanja zajedničkog dohotka u slučajevima gde se na tom principu zaista vrši udruživanje — različito je regulisan. U 50% analiziranih sporazuma predviđeno je da se obračunavanje *materijalnih troškova* vrši po standardima, što znači da će se u ostalih 50% slučajeva priznavati individualni troškovi. Suvišno je dokazivati da troškovni princip destimuliše udruživanje sredstava jer ne pruža nikakvu garantiju da će ona biti racionalno korišćena, ali on može dovoditi i do sukoba između korisnika i davalaca sredstava kada su troškovi neopravdano visoki.

Nije, međutim, sigurno da do toga neće dolaziti i kad se troškovi obračunavaju po standardima ukoliko standardizacija nije zajednički izvršena. Analiziranim sporazumima se većinom ne reguliše kako se standardi utvrđuju, a iz prakse su poznati i primeri da to svaka organizacija čini sama za sebe, u kom slučaju može dolaziti do špekulacija i pristrasnog normiranja troškova. Da bi standardi izražavali društveno opravdan utrošak, neophodno je ne samo da se normiranje vrši naučnim metodima, već i da se oni utvrđuju samoupravnim sporazumevanjem svih zainteresovanih subjekata. Samo u tom slučaju standardi mogu predstavljati pouzdanu garantiju da će se udružena sredstva zaista racionalno koristiti.

Digitized by Google

Različito je regulisano i obračunavanje *amortizacije.* U većini samoupravnih sporazuma predviđeno je da se ona obračunava po minimalnim zakonskim stopama, redak je slučaj da se uvećava, dok u jednom broju sporazuma to pitanje nije uopšte regulisano. Revalorizacija sredstava amortizacije nije sporazumima nigde predviđena, što će u slučaju inflacije sigurno ugroziti interese korisnika, pogotovu tamo gde se vrši revalorizacija udruženih sredstava. Da bi se obezbedilo dosledno ostvarivanje dohodovnih odnosa, revalorizacija amortizacije morala bi kontinuirano pratiti dinamiku devalvacije.

Najraznovrsnija su rešenja u raspoređivanju zajedničkog dohotka. Svim analiziranim sporazumima predviđeno je da se najpre vrše određena izdvajanja za korisnika sredstava, i da se tek ostatak raspoređuje prema radnom doprinosu. Namena prethodnih izdvajanja nije, međutim, svugde identična. U svim slučajevima ona obuhvataju obaveze iz dohotka i sredstava za lične dohotke i zajedničku potrošnju, a u 60% slučajeva još i sredstva za proširenje materijalne osnove rada, dok se u nekim slučajevima uključuju još i rezerve.

Iako su izdvajanja za obaveze iz dohotka, lične dohotke i zajedničku potrošnju predviđena zakonom, ona su destimulativna i za korisnika i za davaoca sredstava, i ne odgovaraju prirodi dohodovnih odnosa. Izdvajanjima za proširenje materijalne osnove i rezerve ta destimulativnost se još više pojačava. Kroz takvo raspoređivanje i dalje se provlači troškovni princip, koji umanjuje zainteresovanost za podizanje produktivnosti i poboljšanje ukupne ekonomije rada. S obzirom na suštinu dohodovnih odnosa, lični dohoci, kao i svaki deo dohotka korisnika sredstava, morali bi zavisiti od njegovog udela u zajedničkom dohotku, koji se određuje na osnovu radnog doprinosa, a ne obratno. Samo na taj način može se podstaći zainteresovanost svakog udruženog radnika — da što većom produktivnošću i ukupnom ekonomijom rada doprinosi optimalnom povećanju zajedničkog dohotka. To je istovremeno i najpouzdanija garantija da će se udružena sredstva optimalno koristiti, bez čega se ne može obezbediti veća zainteresovanost za njihova ulaganja na dohodovnim principima. Troškovni princip je upravo najveća smetnja bržem dohodovnom povezivanju razvijenih i nedovoljno razvijenih organizacija i zajednica.

Iz ostatka dohotka, posle izdvajanja za potrebe korisnika, pristupa se *povraćaju* dela *udruženih sredstava,* prema dinamici koja je u jednom broju samoupravnih sporazuma striktno utvrđena. U 60% slučajeva predviđena je obavezna ili moguća revalorizacija udruženih sredstava, dok u ostalim sporazumima to pitanje nije regulisano, što u uslovima inflacije može dovoditi do ozbiljnih nesporazuma ukoliko se ne reguliše posebnim odlukama. S obzirom na to da inflacija znatno destimuliše samoupravno udruživanje rada i sredstava, revalorizacija bi morala predstavljati neizostavno obezbeđenje od narušavanja suštine dohodovnih odnosa.

Digitized by Google

Visina *naknade* za korišćenje udruženih sredstava veoma se različito određuje. Samoupravnim sporazumima predviđaju se tri vrste rešenja koja se suštinski razlikuju. U 20% slučajeva visina naknade određuje se procentualno, prema veličini udruženih sredstava, što znači da se, u suštini, ne razlikuje od kamate, jer nije ni u kakvoj vezi sa veličinom zajedničkog dohotka. Razlika je samo u tome što davalac sredstava ipak može ostati bez naknade ako se ne ostvari određeni iznos zajedničkog dohotka, s obzirom na prethodna izdvajanja za potrebe korisnika. U 10% slučajeva visina naknade određuje se u fiksnom iznosu, što znači da ne zavisi ni od veličine udruženih sredstava, ni od visine zajedničkog dohotka, a rizik je sličan kao i u prethodnom slučaju. Samo u 40% slučajeva visina naknade vezuje se za veličinu zajedničkog dohotka, dok se u 30% ne reguliše, ili se predviđa da bude regulisana posebnim sporazumom.

Visina naknade vezuje se za veličinu zajedničkog dohotka, tako što se svodi na preostali deo njegovog ostatka posle povraćaja dela udruženih sredstava, a raspodeljuje se na investitore srazmerno uloženim sredstvima. Očigledno je da je takvo rešenje uslovljeno prethodnim izdvajanjima za potrebe korisnika sredstava, ali ono je stimulativno utoliko što je visina naknade uopšte dovedena u zavisnost od veličine zajedničkog dohotka. Suštini dohodovnih principa odgovaralo bi da visina naknade direktno zavisi i od doprinosa minulim radom, ali to je moguće postići samo ako se i udeo korisnika sredstava dovede u direktnu zavisnost od doprinosa tekućim radom.

Iako je raspolaganje devizama kamen spoticanja pri samoupravnom sporazumevanju, ono u 80% analiziranih sporazuma nije uopšte regulisano. U nekim sporazumima predviđa se da se to pitanje reguliše posebnim sporazumom, dok se u jednom slučaju utvrđuje da se devize raspoređuju srazmerno uloženim sredstvima. Ali tu se i korisnik javlja kao investitor, i to sa 50% sredstava, pa sporazum nije bilo teško postići. U slučaju da korisnik sredstava udružuje samo rad, ili da ulaže manji deo sredstava, takvo rešenje svakako ne bi bilo prihvatljivo. Teškoće u raspoređivanju deviza proističu otuda što se zajednički dohodak u celini ne raspoređuje prema radnom doprinosu.

3. *Poslovni rizik*

Pri doslednoj primeni dohodovnih principa bilo bi, u osnovi, samim odnosima u raspoređivanju zajedničkog dohotka rešeno i pitanje participacije u poslovnom riziku. Pošto odgovarajuća rešenja za takvu primenu još nisu pronađena, poslovnom riziku je u samoupravnim sporazumima o udruživanju posvećena posebna pažnja. Pa ipak, u 20% slučajeva to pitanje nije uopšte regulisano, što na međusobne odnose učesnika u ostvarivanju zajedničkog dohotka može vrlo nepovoljno uticati, jer je poslovni rizik najneposrednije povezan s odgovornošću za izvršavanje međusobnih obaveza.

Digitized by Google

Ali, i kad je pitanje poslovnog rizika samoupravno regulisano, pojedinačna i zajednička odgovornost nisu svugde do kraja razgraničene. Slučajevi koji podležu zajedničkom riziku konkretno su utvrđeni samo u 50% analiziranih sporazuma. Normalno je da se poslovni rizik zajednički snosi samo u slučaju zajedničke odgovornosti ili kad neispunjenje obaveza pojedinih organizacija prouzrokuju objektivne okolnosti na koje one nisu mogle uticati, a da u slučaju pojedinačne odgovornosti i rizik pada samo na odgovarajuće organizacije. Takvo razgraničenje napravljeno je, međutim, samo u 10% sporazuma, gde su taksativno nabrojani slučajevi u kojima se snosi zajednički, a u kojima pojedinačni rizik. U 30% slučajeva pod zajednički rizik podvedeni su svi vidovi eventualnih gubitaka, dok se među taksativno nabrojanim slučajevima zajedničkog rizika u 40% sporazuma nalaze i oni koji mogu nastati i usled subjektivnih propusta pojedinih organizacija.

Zajednički rizik povlači za sobom i zajedničke obaveze u pokrivanju eventualnih gubitaka. U 70% sporazuma predviđeno je da se te obaveze raspoređuju prema veličini udruženih sredstava, što je bez osnova, jer se veličina sredstava ne mora podudarati sa stepenom odgovornosti za nastale gubitke. Da bi se očuvali dobri odnosi među udruženim organizacijama, visina participacije u pokrivanju eventualnih gubitaka morala bi se određivati, pre svega, prema stepenu odgovornosti za nastanak gubitaka.

Bez pojedinačne odgovornosti udruženih organizacija ne može se obezbediti ni njihova zajednička odgovornost. U većini analiziranih sporazuma ona, međutim, nije do kraja definisana. Samo u 30% slučajeva predviđeno je da svaka organizacija sama naknađuje štetu koju pričini neispunjavanjem svojih obaveza.

4. *Odlučivanje o zajedničkim interesima*

Osnovni oblik odlučivanja o zajedničkim interesima u ostvarivanju zajedničkog dohotka je samoupravno sporazumevanje. Samoupravnim sporazumima utvrđuju se uslovi i način ostvarivanja zajedničkih interesa. Analiza zaključenih sporazuma pokazuje, međutim, da oni u tom pogledu nisu dovoljno konkretni i da u regulisanju međusobnih odnosa udruženih organizacija ostavljaju manje ili veće praznine, zbog kojih u praksi može dolaziti do nesporazuma, pa i težih sukoba. Saradnja na ostvarivanju zajedničkog dohotka utoliko će biti uspešnija ukoliko je samoupravno doslednije regulisana.

U većini samoupravnih sporazuma o udruživanju nije utvrđen način njihovog usvajanja iako je to jedno od suštinskih pitanja samoupravnog odlučivanja. Samoupravni sporazumi o udruživanju rada i sredstava morali bi se usvajati referendumom, jer se tiču životnih interesa svih udruženih radnika. Zato se o njima ne bi smelo odlučivati u organima upravljanja, što se u praksi ipak čini.

Digitized by Google

Svim samoupravnim sporazumima o udruživanju predviđa se zajednički organ, čije kompetencije u pogledu odlučivanja nisu velike, iako se on konstituiše na delegatskom principu i odluke donosi jednoglasno. U sporazumima se pojavljuje pet različitih naziva zajedničkog organa (poslovni odbor, koordinacioni odbor, odbor za zajedničke poslove, savet, odbor za praćenje i primenu samoupravnog sporazuma), ali se u pogledu kompetencija mogu razlikovati, uglavnom, dve vrste tog organa. U većini slučajeva njegove osnovne kompetencije, utvrđene sporazumom, svode se na praćenje, analiziranje, razmatranje i predlaganje, dok je ređi slučaj da on, pored toga, donosi i određene odluke iz oblasti organizacije i poslovanja. U nekim slučajevima, na primer, zajednički organ utvrđuje standarde materijalnih troškova, dok ih u drugima samo predlaže. Očigledno je da o mnogim pitanjima od zajedničkog interesa odlučuju organi upravljanja udruženih organizacija, ali to u samoupravnim sporazumima nije eksplicitno izraženo.

Mogućnost izbijanja sporova među udruženim organizacijama je sasvim realna, naročito u početku, dok mnoga pitanja međusobne saradnje i raspoređivanja zajedničkog dohotka nisu najpovoljnije rešena. Zato je način rešavanja sporova od posebnog značaja, iako on u nekim sporazumima nije utvrđen. U većini slučajeva predviđeno je da se nastali sporovi rešavaju u zajedničkom organu, a kada se ne postigne saglasnost, u pomoć se priziva posebna arbitraža sastavljena od predstavnika davalaca i korisnika sredstava, ili se rešavanje spora prenosi u nadležnost stalnog suda pri privrednoj komori republike ili Jugoslavije.

Digitized by Google

Milivoje Vujačić

Aktuelni problemi strategije razvoja

U toku su aktivnosti na izmenama i dopunama tekućeg društvenog plana, koje bi trebalo da budu završene i usvojene krajem ove godine. Istovremeno, aktuelan je i zadatak — utvrđivanje dugoročne razvojne strategije koja treba da posluži kao osnova, orijentir i okvir za buduće planove i programe razvoja. Ovim dokumentom utvrdiće se razvojna perspektiva naše privrede i društva na duži rok.

Uslovi i pretpostavke za utvrđivanje (i ostvarivanje) ciljeva i zadataka razvojne politike su izuzetno nepovoljni, mnogo nepovoljniji nego u vreme kada su donošena sva tri prethodna srednjoročna plana, odnosno kada je donesen (1974. godine) dokument »Osnove zajedničke politike dugoročnog razvoja SFR Jugoslavije do 1985. godine«.

Mada je naš dosadašnji razvoj — dugoročnije gledano — bio dinamičan i relativno uspešan, ipak je njegovo bitno obeležje bilo ekstenzivnost, kao i stihijnost, bez obzira na to što smo imali društvene planove razvoja. To je imalo za posledicu mnoge disproporcionalnosti u društvenoj reprodukciji, izraženu ekonomsku nestabilnost i visoku inflaciju.

Višegodišnje postojanje i reprodukovanje, i to u proširenim razmerama, mnogih negativnih činilaca u društveno-ekonomskom razvoju dostiglo je upravo danas svoju kulminaciju. Multiplikacija negativnog ozbiljno je ugrozila ne samo proces proširene, već i normalno funkcionisanje proste društvene reprodukcije. Nesumnjivo,

Digitized by Google

tome je primarni uzrok pogoršana platnobilansna pozicija zemlje, koju je, opet, uslovilo mnoštvo faktora.

Postojanje jasno utvrđene strategije i osnova razvojne politike od izuzetnog je značaja za prevladavanje sadašnje snažno izražene i veoma složene ekonomske nestabilnosti. Bez toga se ne može zamisliti ostvarivanje dugoročno intenzivnog i stabilnog društveno-ekonomskog razvoja. Međutim, imajući u vidu našu realnost i višegodišnju praksu, valja reći koliko je važno imati jasno utvrđenu i dogovorenu strategiju razvoja; još je bitnije postojanje spremnosti da se ona dosledno i ostvaruje. A to nam je upravo do sada najviše i nedostajalo, što se može bez teškoća i dokazati. Odnos prema dosadašnjim planovima i mnogim opredeljenjima u partijskim i drugim dokumentima to najbolje potvrđuje.

Zato prevazilaženje do sada izraženog nesklada između razvojnih i planskih opredeljenja, s jedne, i stvarnih tokova, s druge strane, ima takođe primaran i prioritetan značaj za uspešan i kvalitativan razvoj u narednom periodu. To svakako podrazumeva veoma krupne promene, odnosno zaokrete u praksi, koji se, u suštini, svode na kvalitativno i racionalno privređivanje, a naročito na racionalno i ekonomski opravdano investiranje. U osnovi takve prakse dominaciju bi morale imati dugoročnije razvojne perspektive, elementi zajedničkih interesa, racionalne društvene podele rada i specijalizacije — umesto dosadašnje »vladavine« kratkoročnih i, uz to, parcijalnih, pa i grupnosvojinskih interesa.

Prethodno svakako ne znači umanjivanje značaja postojanja jasno utvrđene strategije razvoja. No uzaludno bi bilo postojanje i idealno utvrđene strategije, planova i programa razvoja — ukoliko istovremeno nema spremnosti, odnosno ukoliko se istovremeno ne budu stvarali uslovi za to da se ekonomski razvoj usmeri i ostvari u skladu sa postavljenim ciljevima i zadacima.[1] Na ovakvu obazrivost upozorava naše višegodišnje iskustvo. Jer ne bi se moglo tvrditi da u proteklih petnaestak godina nismo imali strategiju razvoja, da nismo imali razvojne planove, odnosno da su njima bili opredeljeni loši ciljevi i zadaci razvoja. U tome, svakako, nije glavni problem, već prevashodno u ostvarivanju te politike, kao i u načinu i metodima njene realizacije.

O (ne)ostvarivanju petogodišnjih planova

1. Osnovni ciljevi i zadaci protekla tri srednjoročna plana (koji su obuhvatali period od 1966. do 1980. godine) bili su u mnogo čemu veoma slični. Njihova osnovna opredeljenja, pored razvoja samoupravnih produkcionih odnosa, u materijalnom smislu su bila, pre svega u sledećem:

[1] Planiranje nije u praksi uspelo da — kako bi to rekao Oskar Lange — slučajnosti svede na najmanju meru i ekonomski razvoj usmeri prema svesno odabranim ciljevima.

Digitized by Google

— Dinamičan privredni razvoj, utemeljen na stabilnim osnovama. To je, uz ostalo, podrazumevalo i značajno usporavanje stope inflacije, stvaranje stabilnijih uslova privređivanja i slično.

— Na osnovama dinamičnog rasta proizvodnje i dohotka planiran je visok rast svih vidova potrošnje, posebno investicija i životnog standarda.

— Jačanje ekonomske pozicije naše zemlje u međunarodnoj podeli rada — povećanjem izvoza i ostvarivanjem razmene na ravnopravnijim osnovama.[2] S tim u vezi orijentacija je bila u tome da se izvozom adekvatnije valorizuju sopstveni prirodni, proizvodni i drugi potencijali i da se istovremeno izvoz u sve većoj meri zasniva na višim i savremenijim oblicima ekonomske razmene. Kod uvoza akcent je stavljan na selektivniji, organizovaniji i efikasniji transfer inostrane tehnologije, kao i na oslobađanje od uvoza onih proizvoda koji se mogu proizvoditi dovoljno racionalno u zemlji.

— Otklanjanje strukturnih disproporcija u privredi. Pri tome, sva tri društvena plana prioritetan značaj su davali energiji, hrani i sirovinama, kao i nekim drugim delatnostima (turizam, pomorstvo, železnički saobraćaj i drugo). Naglašeno plansko opredeljenje bilo je potpunije korišćenje sopstvenih potencijala i izvesnih komparativnih prednosti.

— Jačanje ekonomskih zakonitosti, tržišnih kriterijuma privređivanja i motiva za efikasnije i racionalnije poslovanje. U tom kontekstu posebno su bili potencirani procesi racionalnije podele rada, specijalizacije i, na tim osnovama, integracija privrede u najširim razmerama; nastojanje da ekstenzivnost u sve većoj meri ustupa mesto elementima intenzivnog razvoja je bila orijentacija sva tri srednjoročna plana.

2. Kada je u pitanju ostvarivanje planskih ciljeva i zadataka, kao zajedničko u njihovoj realizaciji moglo bi se, pored ostalog, konstatovati sledeće:

— U razmatranom periodu ostvarivan je dinamičan privredni rast, s tim što su se u okviru svakog planskog perioda javljale značajne oscilacije — posmatrajući intenzitet rasta po godinama. Poređenje ostvarenih prosečnih stopa rasta sa planiranim pokazuje da — gledajući planske periode u celini — nisu zabeležena neka veća odstupanja.[3]

— Unutrašnja finalna potrošnja, naročito pojedini njeni vidovi, konstantno je rasla iznad stope rasta društvenog proizvoda i dohotka.[4] To je bilo moguće zahvaljujući prvenstveno platnobilans-

---

[2] Istovetno opredeljenje sadrži i dokument »Osnove zajedničke politike dugoročnog razvoja Jugoslavije do 1985. godine«.

[3] Za period 1966—1970. bila je planirana stopa rasta 5,5 do 6,5%, a ostvarena je 5,9%; 1971—1975. planirano je 7,5, a ostvareno 5,9%; 1976—1980. planirano je 6,9, a ostvareno 5,7%.

[4] Ukupna unutrašnja potrošnja je u periodu 1966—1970. premašivala društveni proizvod za 3,2%, 7,5% u periodu 1971—1975. i 7,1% u periodu 1976—1980 (izvor: *Razvoj Jugoslavije 1947—1981*, SZS, str. 89).

Digitized by Google

nom deficitu iz ekonomskih odnosa sa inostranstvom[5], kao i deficitnom finansiranju unutrašnje potrošnje — putem visokog usmeravanja i kratkoročnih izvora sredstava u finalnu potrošnju, posebno u investicionu.

— Neostvarivanje planiranih promena u privrednoj i proizvodnoj strukturi zemlje bila je jedna od osnovnih ocena svih analiza srednjoročnih planova. S tim u vezi, na kraju petogodišta isticano je, kao što je to bio slučaj i na kraju proteklog, da nisu valorizovani ni približno, onako kako je to bilo planirano i kako je to bilo realno moguće, potencijali na području energije, hrane, sirovina i nekih uslužnih delatnosti (turizam, saobraćaj i drugo). Istovremeno, s druge strane ponavljale su se konstatacije da je razvoj velikog broja prerađivačkih grana bio neracionalan. Ne samo što je razvoj tih kapaciteta prevazilazio mogućnosti tržišta, kao i mogućnosti njihovog snabdevanja energijom, sirovinama i reprodukcionim materijalom, već taj razvoj nije, ni u približnoj meri, bio zasnovan na ključnim ekonomskim pretpostavkama, kao što su racionalna podela rada, specijalizacija, adekvatan izbor tehnologije, optimalna veličina serije, lokacija kapaciteta itd. Takođe je naglašavano da odnosi cena i politika cena, zaštitna politika, politika kursa, korišćenje inostranih kredita i drugo nisu pogodovali i nisu bili dovoljno saglasni sa potrebnim promenama u privrednoj strukturi.

— Posebno je nepovoljna činjenica što nije ostvareno poboljšanje pozicije naše privrede u međunarodnoj podeli rada i ekonomskim odnosima sa inostranstvom. Ne samo što dostignuta pozicija nije održana, već je ona veoma pogoršana — prevashodno zbog neostvarivanja pozitivnih promena na sektoru izvoza, bilo da je reč o robama ili uslugama.[6] Razloge tome treba prvenstveno tražiti kako u visokoj i neracionalnoj unutrašnjoj potrošnji tako i u neostvarivanju pozitivnih promena u pogledu jačanja kvalitativnih faktora privređivanja, u nerešavanju strukturnih disproporcija itd. Posledice nedovoljnog uključivanja naše privrede u međunarodnu podelu rada upravo se danas pokazuju u svom punom svetlu. Deficit platnog bilansa i spoljna zaduženost zemlje postali su primarni ograničavajući faktor ekonomskog razvoja, i to za duži period.

— Društveno-ekonomski razvoj u celom posmatranom periodu je ostvarivan u izrazito nestabilnim uslovima privređivanja. Stopa inflacije, kao sintetički pokazatelj te nestabilnosti, povećavala se daleko brže u odnosu na planska predviđanja. Dimenzije te nestabilnosti povećavale su se iz perioda u period. Veliki uticaj na to imale su i cene iz spoljnotrgovinske razmene.

— Nepovoljni trendovi došli su naročito do izražaja u pogledu kvalitativnih faktora razvoja i poslovanja. I ti rezultati su, po pra-

[5] Učešće tog deficita povećano je sa 2,9% u 1965. na 10,2% u 1979, odnosno na 8,5% u 1980. godini.

[6] Učešće našeg izvoza u svetskom uvozu smanjeno je sa 0,53% u periodu 1966—1970. na 0,48% u 1971—1975, odnosno na 0,44% u periodu 1976—1980. Još je drastičnije smanjivano naše učešće u razmeni sa razvijenim zemljama Zapada (sa 0,40 na 0,32, odnosno 0,25%).

Digitized by Google

vilu, iz perioda u period bivali sve manje zadovoljavajući.[7] Tako, umesto očekivanih promena u smislu jačanja elemenata intenzivnog razvoja, javio se obrnuti proces — jačali su elementi ekstenzivnosti u razvoju, prvenstveno tokom minule decenije.

3. Nesumnjivo je da brzi ekonomski razvoj, kakav je ostvarivala naša zemlja tokom jednog dugoročnog perioda, mora neminovno biti praćen i negativnim tendencijama, neracionalnostima itd. No u svemu tome je bitno kolika je mera tih odstupanja. Gledano sa tog aspekta, u našem razvoju, posebno poslednjih godina, značajno su prevaziđeni tolerantni okviri. Pre svega, usled subjektivnih slabosti, u velikoj meri su reprodukovani i, ono što je posebno negativno, zaoštreni mnogi problemi u tokovima i odnosima društvene reprodukcije.

Ako je reč o nepostojanju unutrašnjih pretpostavki, zbog čega je i došlo do ovakvih poremećaja u ekonomskom razvoju i društvenoj reprodukciji, onda među primarne treba istaći:

— U osnovi svih prethodnih procesa, koji sa kvalitativne strane umanjuju naše inače zadovoljavajuće kvantitativne rezultate u ekonomskom razvoju, nalazi se potiskivanje, pa i onemogućavanje korisnog uticaja ekonomskih zakonitosti i tržišnih kriterijuma privređivanja.[8] Istina, u periodu 1966—1970. godine dejstvo ekonomskih zakonitosti i tržišnih kriterijuma privređivanja došlo je do adekvatnijeg izražaja — što je našlo povoljnog odraza i u kretanju nekih kvalitativnih faktora privređivanja. Međutim, kako zbog naglih i nedovoljno odmerenih poteza i zaokreta tako i usled zapostavljanja planskih elemenata nije, istovremeno, onemogućavano stihijno delovanje tržišta i njegovih zakonitosti. Tako se odlazi u drugu krajnost. Nastojeći da se od sredine sedamdesetih godina afirmišu čisto planski mehanizmi, što je dobrim delom usledilo i kao reakcija na iskustva iz prethodnih godina, odlazi se u drugu krajnost. Javljaju se subjektivizam i voluntarizam u planiranju, tendencije autarkičnog razvoja, kako u odnosu na svet tako i u

[7] Posmatrano po petogodištima od 1966. godine, prosečna stopa produktivnosti rada kretala se: 5,6% (plan 6—7%), 2,1% (5%), 2,0% (3,9%). Istovremeno, rezultati u pogledu ekonomičnosti privređivanja su krajnje nepovoljni. To potvrđuje i podatak da je udeo materijalnih troškova u vrednosti društvenog bruto proizvoda povećan sa 48,5% 1966. na oko 57% u 1980. godini (istina, ove podatke treba uzimati sa izvesnom rezervom — s obzirom na određene promene u metodologiji obračuna pojedinih kategorija poslovanja). Ili, učešće troškova transporta u vrednosti proizvodnje povećano je sa 9% u 1967. na oko 17% poslednjih godina.

[8] Zahvaljujući procesu liberalizacije cena nakon reforme, početkom 1970. godine 60% cena proizvođača industrijskih proizvoda formirano je slobodno (prema 20% sredinom 1965. godine), a u trgovini na malo za 63% prometa. Međutim, krajem 1980. godine, samo oko 35% cena proizvođača u industriji formiralo se slobodno. Uz sužavanje okvira liberalizacije, došao je do izražaja i visok nivo zaštite domaće proizvodnje — pod uticajem sve izrazitijih autarkičnih tendencija u razvoju, kao i pod uticajem sve naglašenijih platnobilansnih ograničenja.

Digitized by Google

unutrašnjim okvirima. Uporedo sa tim, etatizacija rizika i ekonomske odgovornosti za poslovanje i razvoj postaje sve izraženije obeležje odnosa u društvenoj reprodukciji. Rezultat svega toga je: sve ekstenzivniji razvoj sa svim posledicama koje iz toga proizlaze.

— U praksi nisu adekvatno primenjivani ni planski elementi. Umnogome je nedostajalo planiranja u pravom smislu i adekvatni planski uticaj. S tim u vezi, poseban je problem bio što se nije uspevao uspostaviti adekvatan i dovoljno konzistentan sistem proširene reprodukcije. Nije polazilo za rukom da proces decentralizacije i koncentracije, koji imaju svoj pun ekonomski i društveni značaj, budu istovremeno uporedni procesi. Stoga su sistem proširene reprodukcije i investiciona politika, s jedne, a planiranje i razvojna politika, s druge strane, bili stalno u velikom raskoraku. To su glavni razlozi našeg disproporcionalnog ekonomskog razvoja.

— Funkcionisanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta vremenom je sve više bilo ograničavano, i to po raznim osnovama. Umesto jačanja integracionih procesa, zasnovanih na ekonomskim interesima, u suštini su sve više jačale dezintegracione tendencije, uz sve izraženije i raznovrsnije karakteristike autarkičnog razvoja.[9] U tesnoj vezi s tim je i pitanje republičkih ekonomija. Pri tome, nije problem u opredeljenju za takve ekonomije, već prevashodno u njihovom poimanju, u odnosu prema tom pitanju. Naime, praksa je upravo takva da je u tom pogledu dominirao veoma jednostran pristup. Moglo bi se govoriti možda i o vulgarizovanom poimanju karaktera i suštine nacionalnih ekonomija. Na to, pored ostalog, ukazuju i nastojanja da svaka od tih ekonomija ima sve, počev od pržionica kafe, fabrika automobila, čeličana, pa do rafinerija i elektroprivrednih dispečerskih centara itd. Poseban je problem što između republičkih ekonomija postoje vrlo velike, neopravdane razlike u uslovima privređivanja, što je u suprotnosti sa kategorijom jedinstvenog tržišta, što se, mimo ekonomske racionalnosti, štite »svoji« proizvođači itd. S druge strane, zapostavljena je međurepublička podela rada, nisu uvažavani elementi komplementarnosti, korišćenja komparativnih prednosti, ekonomije obima, korišćenja prednosti jedinstvenog tržišta — u onom smislu kako je to bilo naglašavano i u Rezoluciji XI kongresa SKJ.

— Uslovi privređivanja nisu bili u zadovoljavajućoj meri u funkciji ostvarivanja prioritetnih i dugoročnijih razvojnih ciljeva i zadataka. Oni su više bili prilagođeni dnevnoj, tekućoj politici. U suštini, oni su pogodovali reprodukovanju nepovoljnih trendova, ostvarivanju parcijalnih, kratkoročnih i ispodprosečnih rezultata. Da nije tako, kako bi se inače moglo objašnjavati ekspanzivno investiranje upravo u one sektore kojima su neracionalno uvećavani kapaciteti, a ne u one grane kojima bi se otklanjale očigledne strukturne disproporcije, uska grla u proizvodnji itd. Da se uspešnije

[9] To potvrđuju podaci o permanentnom opadanju međurepubličko-pokrajinskog prometa, o simboličnom učešću zajedničkog investiranja, o mnogim primerima zaokruživanja regionalnih privrednih struktura.

Digitized by Google

realizovala planirana struktura investicija ne bismo, već duže vremena, imali stagnirajuće, pa i opadajuće trendove u proizvodnji i ukupnoj privrednoj aktivnosti. Zato su investicije, i sve ono što je vezano za njih, glavno i polazno izvorište ekonomske nestabilnosti.

4. Jasno je da nasleđene protivrečnosti i kumulirani problemi neizbežno moraju, u vrlo velikoj meri, opredeljivati koncepciju i smer razvoja u narednom periodu — i to mnogo više nego što bi to, inače, bio slučaj da smo u prethodnim godinama bili dosledniji u ostvarivanju naših planskih i drugih opredeljenja. Posebno to ne bi bio slučaj da smo blagovremeno reagovali na sve one promene do kojih je dolazilo kako na unutrašnjem planu tako i na svetskom tržištu i u međunarodnim ekonomskim odnosima — bilo da je reč o naglim skokovima cena, energije, hrane, tehnologije, bilo da su u pitanju monetarni i finansijski poremećaji.

O bitnim aspektima razvoja

Uslovi u kojima treba opredeljivati i ostvarivati strategiju razvoja za naredni period su krajnje složeni i protivrečni, kako unutrašnji tako i spoljni. S obzirom na sadašnju ekonomsku nestabilnost i kulminaciju nekih negativnih trendova, nesporno je da su u razvojnoj i ekonomskoj politici neophodne radikalne promene i odlučni zaokreti — s ciljem otvaranja i intenziviranja pozitivnih procesa i tokova u društvenoj reprodukciji. Pri tome, politika ekonomske stabilizacije treba da bude osnovni cilj i sadržina strategije razvoja. Jer je ta politika ne samo neposredan nego i naš dugoročan cilj i zadatak. Ona prevashodno podrazumeva da se u narednom periodu mora izbeći stihijan razvoj — koji bi bio opredeljen inercijom tekućih trendova. Jer eventualno reprodukovanje dosadašnjih tokova, zatečenih struktura i odnosa — značilo bi mirenje sa postojećim problemima i povlađivanje negativnim pojavama. Naravno, buduća strategija razvoja značiće, istovremeno, i reafirmaciju mnogih dosadašnjih opredeljenja, koja su — prvenstveno usled mnogih nedoslednosti i neobezbeđivanja neophodnih pretpostavki — ostala nerealizovana, ili u nedovoljnoj meri ostvarena. To se podjednako odnosi kako na problem racionalnog uključivanja u međunarodnu podelu rada tako i na promene u proizvodnoj i ukupnoj privrednoj strukturi, na jačanje kvalitativnih elemenata u privređivanju, na povećanje efikasnosti u investiranju, na usklađivanje obima i strukture potrošnje i proizvodnje itd.

Imajući sve prethodno u vidu, čini se da nekoliko aspekata zaslužuje posebnu pažnju i od izuzetnog je značaja da oni adekvatno budu opredeljeni i tretirani u našoj budućoj strategiji razvoja.

1. Uzimajući u obzir implikacije izuzetno nepovoljnih uslova na startu i sve ono što nam u »nasleđe« ostavlja dosadašnji razvoj, očigledno je da u nekoliko sledećih godina naš ekonomski razvoj u suštini mora imati karakteristike sanacionog programa. Prema tome, glavna preokupacija razvojne i ekonomske politike treba

Digitized by Google

da bude usmerena na konsolidovanje ekonomskih tokova i odnosa, na saniranje mnogih žarišta ekonomske nestabilnosti. To saniranje znači ne samo obezbeđivanje urednog vraćanja visokih obaveza po osnovu inostranog duga, uz istovremeno svođenje spoljne zaduženosti na tolerantan nivo, već i saniranje mnogih deficita na unutrašnjem planu — ako je reč o izmirivanju obaveza po osnovu dinarskih kredita, regulisanju dužničko-poverilačkih odnosa, pokrivanju gubitaka, eliminisanju inflatornog i anticipativnog finansiranja potrošnje itd. Sanacija neizbežno znači velika odricanja. U našem slučaju to znači da su i u nekoliko sledećih godina neophodne krupne restrikcije u potrošnji — koja se mora usklađivati sa realno raspoloživim sredstvima, uz istovremeno ostvarivanje značajnih izmena i u njenoj strukturi. Dosadašnji obim ukupne potrošnje ne samo što je, i to dugoročno, prevazilazio okvire opredeljene obimom i dinamikom rasta nacionalnog dohotka, nego je i formirana struktura naše potrošnje bila (a i danas je još uvek) u velikom raskoraku sa nivoom ekonomske razvijenosti.

Puno uvažavanje ovih činjenica u budućoj razvojnoj i ekonomskoj politici — jedna je od primarnih pretpostavki za stvaranje uslova za oživljavanje privrednog rasta, koji bi se zasnivao na zdravijim i ekonomski skladnijim osnovama. Bez takve orijentacije jednostavno je nemoguće ostvariti snažnu, i to dugoročnu, ekspanziju izvoza — koji je, bez konkurencije, prvi preduslov ostvarivanja zadovoljavajuće dinamike i kvaliteta privrednog rasta i očuvanja spoljne likvidnosti zemlje. Naravno, restrikcije u potrošnji moraju biti utemeljene na selektivnim osnovama. Ali njihov ukupni efekt moraće, verovatno, i tokom naredne dve-tri godine biti negativan. Ukupna potrošnja u tom periodu teško da bi se mogla povećavati. U najboljem slučaju, ona bi morala stagnirati, da bi negde od sredine 80-ih godina postepeno rasla. Da bi se potrošnja uskladila sa realnim mogućnostima, neophodno je preispitivanje, revizija, pa i ukidanje pojedinih prava. Neophodno je, takođe, sužavanje mreže, pa i ukidanje nekih institucija, što je slučaj, na primer, sa pojedinim obrazovnim institucijama i slično. Bude li se ponavljala dosadašnja praksa, posebno neki najsveži primeri, kao što je slučaj sa novim Zakonom o penzijskom i invalidskom osiguranju[10], neće se moći sanirati sadašnje disproporcionalnosti u društvenoj reprodukciji.

2. Za uspešan društveno-ekonomski razvoj bitna je ne samo dinamika, nego i to na kojim i kakvim će se kvalitativnim osnovama ostvarivati taj rast, čemu upravo do sada nije posvećivana odgovarajuća pažnja. Kvalitet ekonomskog razvoja i rasta podrazumeva, pre svega: koliki je i kakav doprinos izvoza tome, koliki je doprinos kvalitativnih faktora privređivanja (kao što su ekonomičnost, produktivnost i rentabilnost), kolike su promene u pogle-

[10] Ovim zakonom se samo u startu povećavaju izdaci za penzije za oko 50 mlrd. dinara (videti »Ekonomsku potrošnju«, br. 1621/1622, 1983).

Digitized by Google

du efikasnosti investiranja i efikasnosti proizvodnih fondova, da li je stopa privrednog rasta rezultanta adekvatnih promena u privrednoj strukturi (u tom smislu, koje su to delatnosti i grane participirale u povećanju proizvodnje i dohotka) itd.

Snažna orijentacija na intenzivno privređivanje je prva i osnovna pretpostavka za uspešnije uključivanje u međunarodnu podelu rada. Jasno je da kontinuirano povećanje izvoza mora biti prioritetan cilj. Jer od izvoza najtešnje zavisi ostvarenje mnogih drugih ciljeva društveno-ekonomskog razvoja. Bez ekspanzije izvoza bila bi ugrožena ne samo spoljna likvidnost zemlje, već bi bili dovedeni u pitanje kako dinamika tako i kvalitet ekonomskog rasta. Isto tako, sa opadajućim i stagnirajućim uvozom ne može se ostvarivati ne samo zadovoljavajuća dinamika i kvalitet privrednog rasta, nego ni izvoz — čak i pod pretpostavkom dovoljno intenzivnih i blagovremenih promena u privrednoj strukturi i u pogledu supstitucije uvoza. Zato, osnovni strateški cilj u pogledu uključivanja u međunarodnu podelu rada — treba da bude sve viši nivo ukupne razmene, što znači povećavati se mora kako izvoz (naravno, mnogo brže) tako i uvoz.

Racionalno uključivanje naše privrede u međunarodnu podelu rada i osvajanje novih pozicija na svetskom tržištu podrazumeva optimalno korišćenje sopstvenih potencijala, prirodnih resursa i drugih pogodnosti (geografsko-saobraćajnih i slično), proizvodnih kapaciteta, radne snage, znanja i drugo. Gledano u tom svetlu, postavlja se pitanje: kako i preko kojih sektora ostvarivati ne samo veći, nego i dovoljno rentabilan izvoz? Da li je to sadašnja izvozna struktura? Ili, pak, treba nastojati da se ona znatnije menja — u zavisnosti, prvenstveno, i od promena i u privrednoj strukturi zemlje. U pravu su oni koji tvrde da su nam izvozni rezultati loši i da je izvoz nerentabilan i zbog toga što je neadekvatnim sektorima prepušten.[11] Mi smo gotovo potpuno zanemarili neto-devizni efekt kao kriterijum uključivanja u međunarodnu podelu rada. Zato bi u osnovi buduće izvozne orijentacije težište moralo biti na sledećem:

— težiti ka smanjivanju dosadašnjih preteranih disperziranosti izvozne strukture;

— istovremeno, oblikovati kvalitativno novu izvoznu strukturu, s težištem na tome da, dugoročnije gledano, potpunije valorizujemo neke naše prednosti i specifičnosti, da forsiramo takav izvoz roba i usluga putem kojeg se možemo afirmisati na svetskom tržištu, stičući ugled dobrih proizvođača i izvoznika;

— maksimalno, koliko je to moguće (u perspektivi), napuštati onaj izvoz koji znači preterano odlivanje nacionalnog dohotka — bez izgleda da se u dogledno vreme poboljša njegov rentabilitet;

[11] Videti: D. Sabolović, *Osiromašuje li izvoz ili izvoze siromašni*, »Ekonomska politika«, br. 1546/1982.

Digitized by Google

— posebno, smanjivati izvoz sirovina i repromaterijala, s orijentacijom da se oni potpunije valorizuju natprosečnim povećanjem izvoza finalnih proizvoda.[12]

S obzirom na sve prethodno, nesumnjivo je da se naša izvozna ekspanzija — gledano dugoročnije — mora oslanjati na nekoliko sektora. Najznačajniji među njima trebalo bi da budu:

— Oprema, pod uslovom da se adekvatnije reši problem kreditiranja tog izvoza, da se ova proizvodnja u većoj meri osloni na domaće sirovine i repromaterijale, da se obezbedi daleko veće učešće opreme pri izvođenju investicionih radova u inostranstvu[13], da mnogo organizovanije nastupamo na stranom tržištu itd.

— Agroindustrijski kompleks, što podrazumeva ubrzani razvoj ove delatnosti — ali na osnovama racionalne društvene podele rada i korišćenja komparativnih prednosti pojedinih regiona — u onom smislu kakva su i opredeljenja Dugoročnog programa razvoja agroindustrijske proizvodnje. Posebno je važno da strana tržišta osvajamo ne samo izvozom roba, nego i tehnologijom, inženjering-uslugama, to jest da se tamo pojavljujemo kompletni. Jer samo na taj način mogu se ostvarivati zadovoljavajući rezultati, posebno u slučaju agroindustrijskog izvoza. Da postoje realne šanse za ovakve prodore ukazuju mnoga kompetentna istraživanja koja prognoziraju dugoročnije deficite u hrani, odnosno povećanu tražnju za hranom na svetskom tržištu[14], uz tendenciju rasta cena.

— Nerobni sektor, posebno turizam i saobraćaj. Kada je u pitanju inostrani turizam treba imati u vidu da ova delatnost ima — istraživanja su to pokazala — najveći koeficijent multiplikativnog dejstva na sve ostale delatnosti.[15] No valorizovanje turističkih potencijala zahteva krupne promene, počevši od turističke propagande, racionalnije ukupne organizovanosti[16] do razvoja i unapređivanja svih onih delatnosti koje su komplementarne ovoj privrednoj grani.

— Veće neto devizne efekte mogle bi ubuduće imati i takve grane, kao što su tekstilna i industrija obuće — pod uslovom da

[12] Bilo bi ekonomski krajnje neracionalno ukoliko bi se nastavila dosadašnja dosta česta praksa da se iste sirovine i repromaterijali prvo izvoze, da bi se oni kasnije uvozili, ali najčešće po višim cenama.

[13] Prema podacima za 1981. godinu, u vrednosti izvedenih građevinskih radova u inostranstvu udeo našeg materijala i opreme iznosio je svega 10%.

[14] To je potvrdila i 1982. godina, u kojoj je, pri smanjenju ukupnog obima svetske trgovine za 2%, razmena poljoprivrednih proizvoda povećana za 1% (prema podacima GAT-a).

[15] Taj koeficijent kod inostranog turizma iznosi 3,9, odnosno prihod realizovan potrošnjom inostranog turista utiče na ostale privredne delatnosti u srazmeri 1 prema 3,9.

[16] Ne bude li se, primera radi, menjala dosadašnja praksa da mnogi zaposleni u turističkim mestima svoje godišnje odmore koriste u jeku sezone, ili da trgovinske radnje i ugostiteljske objekte zatvaraju već u ranim večernjim časovima — i da ne nabrajamo dalje slične primere totalne neposlovnosti — neće biti ni neophodnih prodora u razvoju turizma.

Digitized by Google

se oslobode visoke i, u značajnoj meri, neracionalne uvozne zavisnosti od osnovnih sirovina i reprodukcionih materijala.[17] Stručne analize pokazuju da postoje realne mogućnosti — da se izvrši supstitucija uvoznih sirovina zamenom prirodnih vlakana hemijskim iz domaće proizvodnje, da se poveća proizvodnja prirodnih sirovina u zemlji (pamuk, lan, vuna), za što postoje i povoljni klimatski uslovi.

3. Što se tiče mogućnosti uvoza, one će isključivo zavisiti od izvoznih tokova. Međutim, veoma je važno da se vremenom značajno menja sadašnja, kako ekonomska tako i regionalna struktura uvoza. Te promene su u tesnoj međuzavisnosti sa promenama u privrednoj strukturi zemlje, kojima se moramo osloboditi neracionalnog i ekonomski neopravdanog uvoza. Time će se, istovremeno, širiti mogućnosti za uvoz tehnike i tehnologije koju ne možemo sami proizvoditi, ili nije racionalno da je proizvodimo. Regionalno posmatrano, postoje realne šanse da se ubuduće daleko više usmerimo na uvoz (kao i izvoz) iz zemalja u razvoju. Nije nimalo povoljna okolnost što smo se — zbog izuzetno visoke zavisnosti na sektoru sirovina i reprodukcionog materijala, pa i proizvoda široke potrošnje — danas našli u situaciji da se učešće uvoza tehnologije mora svesti na minimalan nivo.

4. Prevazilaženje strukturnih disproporcija u privredi neizostavno mora biti jedan od primarnih ciljeva razvojne strategije. Za to postoji više dovoljno opravdanih razloga. Uostalom, ni uključivanje u međunarodnu podelu rada i, u tom kontekstu, obezbeđivanje uslova za izvoznu ekspanziju — što se s pravom označava kao ključni prioritet razvoja — nije moguće uspešno realizovati bez istovremenog menjanja sadašnje privredne strukture. Međutim, u sagledavanju razvojnih perspektiva i u traženju puteva za savladavanje ekonomske nestabilnosti prethodna međuzavisnost se nedovoljno ističe, neretko ona se i ne uvažava.

Na razne načine se može dokazivati da je nerešavanje strukturnih disproporcija u privredi jedan od glavnih uzroka naših sadašnjih ekonomskih problema. Strukturni neskladi su posebno uslovili visok trgovinski i platni deficit. Da je to tačno, potvrđuje i analiza nosilaca tog deficita. Izražena zavisnost od uvoza karakteristična je gotovo za sve sektore koji su od vitalnog značaja i imaju strateški karakter (nije to slučaj samo sa energijom, nego i sa pretežnim brojem sirovina i reprodukcionih materijala, kao što su čelik, železna ruda, bazni hemijski proizvodi, pamuk, hrana itd.). Tolika i takva uvozna zavisnost ne može se pravdati nikakvim objektivnim razlozima. Ona ni ekonomski nije više podnošljiva — budući da je postala osnovnim ograničavajućim faktorom daljeg rasta proizvodnje. Najgore je što se zavisnost proizvodnje od uvoza

[17] Često se tekstilna industrija ističe kao veliki izvoznik. Međutim, ova grana je i veliki uvoznik, tako da je njen suficit iz spoljnotrgovinske razmene veoma skroman (u poslednjim godinama kreće se oko nekoliko desetina mil. dolara).

Digitized by Google

sirovina i repromaterijala konstantno povećavala.[18] I vrlo veliki broj izvoznih grana je visoko uvozno zavisan, tako da su njihovi neto izvozni efekti nezadovoljavajući. Otuda je brži razvoj nekih primarnih delatnosti bitan preduslov ne samo većeg izvoza finalnih proizvoda, nego i ostvarivanja većih neto deviznih efekata.

Sve su to razlozi zbog kojih se u opredeljivanju buduće strategije razvoja problemi privredne strukture ne samo ne mogu zaobilaziti, nego se oni moraju stavljati u prvi plan. Oni moraju biti okosnica i osnovni orijentir proizvodne orijentacije. Izmene u privrednoj strukturi trebalo bi tretirati ravnopravno sa izvozom — kako zbog njihove visoke međuzavisnosti tako i zbog neophodnosti da se oslobađamo neracionalnog uvoza.

Svakako da pojam strukturnih disproporcija ima široko značenje. Ipak, ako se imaju u vidu naši konkretni uslovi, posebno raspoloživi prirodni i drugi resursi, aktuelna platnobilansna situacija, strateški i drugi razlozi, onda bi se među razvojnim prioritetima morali naći sledeći sektori: proširivanje energetskih kapaciteta na osnovama korišćenja sopstvenih izvora[19]; proizvodnja osnovnih metala (gvožđe, čelik, obojeni metali i drugi)[20]; bazna hemija, agroindustrijski kompleks; turizam i saobraćaj; sektor male privrede i drugi.

No treba istaći da su prethodno pomenute delatnosti i do sada u našim razvojnim planovima označavane prioritetnima, ali, uglavnom, u tim dokumentima, a ne i u stvarnosti. Istina je i to da su ti prioriteti bili preširoko postavljeni, pa se dešavalo da su, na primer, u metalurgiji, ili poljoprivredi ionako nedovoljna investiciona sredstva usmeravana prvenstveno ne u primarne, nego u više faze proizvodnje. Time su produbljivane i stvarane nove disproporcije — u okviru samih tih delatnosti.

Zato je veoma bitno da se izvrši adekvatna selekcija prioriteta, da se oni precizno definišu i dezagregiraju. Pri utvrđivanju takvih razvojnih prioriteta maksimalno se mora uvažavati jedinstveno jugoslovensko tržište, osnovne ekonomske zakonitosti, a posebno kri-

---

[18] Dok je 1960. godine uvoz sirovina i reprodukcionog materijala učestvovao sa 56,8% u ukupnom uvozu, već 1980. to učešće dostiže 70,6%, a 1982. čak 76,5% — mada je i takav uvoz bio znatno niži u odnosu na naše stvarne potrebe (u stvari, to je bio gotovo jedini razlog što je industrijska proizvodnja u toj godini stagnirala).

[19] Za tako nešto postoje znatne mogućnosti. Zna se da je hidroenergetski potencijal kod nas iskorišćen samo sa oko 50%, dok ga razvijene zemlje maksimalno koriste. Velike rezerve uglja omogućuju da se njegovom većom proizvodnjom bitno smanji naša uvozna energetska zavisnost. U vezi s tom supstitucijom veoma su interesantna najnovija istraživanja Rudarskog instituta u Beogradu. Ona pokazuju da bi ugalj u roku od najviše godinu dana mogao zameniti oko 2,5 mil. tona mazuta. Samo time bi se godišnje uštedelo oko 500 mil. dolara.

[20] Teško je naći, na primer, opravdane razloge za to što je proizvodnja čelika od 1970. do 1982. godine povećana samo 1,6 puta, dok je industrijska proizvodnja u istom periodu povećana 2,1 put.

Digitized by Google

terijumi racionalne društvene podele rada, specijalizacije, ekonomije obima itd.

5. Naglašena usmerenost na policentrični razvoj treba da bude jedan od bitnih elemenata buduće strategije razvoja. Takva orijentacija morala bi se podsticati i podržavati mnogim merama razvojne i ekonomske politike. Bez disperzije privrednih kapaciteta, stanovništva, zaposlenih, pa i društvenih delatnosti — ne bi se mogao ostvarivati dovoljno racionalan društveno-ekonomski razvoj, posmatrano, pre svega, sa aspekta ukupnih društvenih troškova, kao i racionalnog korišćenja prirodnih resursa i proizvodnih snaga. Dosadašnja preterana koncentracija proizvodnih snaga — prevashodno u republičko-pokrajinskim centrima — iz više razloga nije racionalna. Do takvog zaključka se dolazi i na osnovu poređenja uloženih sredstava, angažovanih ljudskih i proizvodnih potencijala, s jedne, i ostvarenih ekonomskih efekata iskazanih dohotkom, nivoom produktivnosti rada, s druge strane. Koncentracija privrednih aktivnosti i stanovništva u malom broju velikih urbanih centara uslovljavala je nesrazmeran rast društvenih troškova, počev od troškova same proizvodnje, preko stambenih i troškova ukupne infrastrukture, sve do troškova obrazovanja, zdravstva, zaštite čovekove okoline itd.[21] Razne socijalne deformacije su poseban i svojevrstan problem.

S druge strane, preterana koncentracija u nekoliko velikih centara osiromašuje u raznim vidovima (nedostajanje stručne radne snage, deficitarnost sredstava akumulacije, inferiorna pozicija, ne samo u ekonomskom, nego i u društvenom i kulturnom pogledu) mnoge druge urbane sredine i regione.

Sve su to razlozi koji nameću potrebu da se u budućem razvoju izbegne reprodukovanje dosadašnjih negativnih procesa koji su uslovili superkoncentraciju stanovništva i privrednih delatnosti. Ta orijentacija, u suštini, podrazumeva ostvarivanje ravnomernijeg regionalnog i prostornog razvoja, uz adekvatniji razmeštaj pojedinih grana i delatnosti — zavisno i od njihovih specifičnosti. Imajući taj cilj u vidu treba forsirati razvoj relativno manjih urbanih i privrednih centara. Time bi se, pored ostalog, otvorio proces »rasterećivanja«, u raznim vidovima, velikih gradskih centara, koji su po nizu elemenata prešli ne samo optimalne, nego i podnošljive granice koncentracije.

Usmerenost na ovakav razvoj već je delimično, poslednjih godina, došla do izražaja u pojedinim regionima (Slovenije i Hrvatske), pokazujući još na startu mnoge pozitivne efekte — kako na strani troškova tako i dohodovnih rezultata, životnog i društvenog standarda itd. Takvi primeri trebalo bi da postanu uzor, oni bi se morali šire afirmisati. Ovo tim pre ako se ima u vidu činjenica

[21] Tako je, na primer, opterećenost dohotka po osnovu izdvajanja za opšte i zajedničke potrebe u velikim gradovima, po pravilu, iznad prosečnog opterećenja privrede, cene stanova su daleko veće (u nekim slučajevima i 2 do 3 puta) nego u manjim gradovima, troškovi prevoza takođe, a i drugi.

Digitized by Google

da će u dužem periodu raspoloživa sredstva društvene akumulacije za ulaganja u razvoj biti relativno mnogo oskudnija u odnosu na period protekle dve decenije. Uostalom, ravnomerniji regionalni razvoj, koji se prevashodno obezbeđuje prethodnom orijentacijom, jedan je od prioritetnih ciljeva i zadataka ne samo zemlje u celini, nego i svih federalnih jedinica (svaka od njih posebnu pažnju posvećuje i sopstvenom regionalnom razvoju).

6. Jugoslavija je u celom posleratnom periodu imala visoku stopu zapošljavanja. U proseku, ona je iznosila oko 5%. Samo u poslednjoj deceniji broj novouposlenih se povećao za 1,9 miliona lica. No, i pored toga, nezaposlenost se konstantno povećavala. Krajem 1982. godine je oko 880.000 lica tražilo zaposlenje. Iako statističko iskazivanje broja lica koja traže posao jednim delom predimenzionira obim stvarne nezaposlenosti, činjenica je da je taj problem snažno izražen.[22]

Pitanje zapošljavanja moglo bi se naročito zaoštriti u novonastalim okolnostima, koje karakteriše stagnacija privrednog rasta, opadanje investicija, intenziviranje povratka naših radnika iz inostranstva itd. To bi se zaista moglo desiti ukoliko bi duže potrajalo dejstvo ključnih ograničavajućih faktora dinamike privrednog rasta.

Uspešnije rešavanje problema zapošljavanja u narednim godinama pretpostavlja krupne, kvalitativne promene u razvojnoj i investicionoj politici, u sistemu obrazovanja, u ukupnoj ekonomskoj i politici zapošljavanja. S tim u vezi, pored ostalog, veoma je značajno:

— Zaustaviti dalje opadanje investicija, s tim da se istovremeno brže menja struktura ulaganja (u funkciji ekonomski racionalnog zapošljavanja), da se povećava ekonomska efikasnost investicija i skraćuju aktivizacioni periodi, da se obezbeđuje optimalna kombinacija faktora proizvodnje (jer u dosadašnjem razvoju izvršena je znatnim delom neracionalna supstitucija rada kapitalom).

— Ubrzati i reafirmisati, u najširem značenju, razvoj takvih delatnosti, kao što je poljoprivreda. Ukoliko bismo bili dosledni u sprovođenju utvrđene agrarne politike, realno bi bilo očekivati da se u narednim godinama u većoj meri uspori proces deagrarizacije.[23] Efekti ubrzanog rasta poljoprivredne proizvodnje, uz usporavanje deagrarizacije, bili bi višestruki.[24]

— Ubrzati razvoj tercijarnih delatnosti, koje ne traže velika ulaganja (otvaranje radnog mesta u maloj privredi je oko 5 puta jeftinije nego u »velikoj« privredi). Istraživanja su pokazala da bi

[22] Prema prethodnim rezultatima primene Društvenog dogovora o selektivnom evidentiranju nezaposlenih proizlazi da bi se samo oko 80% prijavljenih lica moglo stvarno tretirati kao nezaposleno.

[23] Za nas bi mogao biti veoma poučan primer Mađarske u kojoj se u jednoj (1981) godini vratilo iz gradova u sela više od 35.000 radnika da bi se bavilo poljoprivredom.

[24] Vidi: M. Vujačić, *Poljoprivreda i ekonomska stabilizacija*, »Jugoslovensko bankarstvo«, broj 2/1982.

Digitized by Google

u relativno kratkom periodu mala privreda mogla, i to produktivno, zaposliti oko 1,5 miliona radnika. Ovaj bi sektor mogao veoma uspešno preuzeti i deo sadašnjih »funkcija« same industrije. Da za to postoje realne mogućnosti, pokazuju ne samo primeri razvijenih zemalja, nego i nekih naših velikih organizacija udruženog rada. Ilustracije radi, stručnjaci »Prvomajske« u Zagrebu ističu da bi oko 30% pozicija koje se sada proizvode u modernim halama, uz svu organizaciju koju zahteva moderna industrijska proizvodnja, moglo proizvoditi u kućnoj radinosti i da sve to bude daleko racionalnije.[25] Po ovakvoj saradnji sa malom privredom ističe se naročito »Iskra« iz Kranja.[26]

— Kontinuirano stvarati kako materijalne tako i društvene, moralne i druge uslove za vraćanje poverenja u proizvodni i stvaralački rad i proizvodna zanimanja.

— Prilagoditi celokupni obrazovni sistem stvarnim potrebama privrede, odnosno i prethodno naglašenim strateškim pravcima razvoja. Usklađivanje ponude i tražnje radne snage je nezaobilazna pretpostavka bržeg zapošljavanja.

— Prethodno naznačene promene u prostornom razmeštaju proizvodnih snaga i društvenih delatnosti mogu i treba da budu u direktnoj funkciji širenja mogućnosti za veće zapošljavanje. Dokazano je da takva orijentacija obezbeđuje veću pokretljivost radne snage, niže troškove otvaranja novih radnih mesta, znatno produktivnije i brže zapošljavanje, uz relativno niže druge društvene troškove.

O osnovnim sistemskim pretpostavkama

Imajući u vidu neostvarivanje mnogih naših dosadašnjih razvojnih opredeljenja, veoma je bitno da budući strateški razvojni pravci i obaveze u vezi s tim budu što određeniji, konkretno identifikovani i adresovani na prave nosioce. To, istovremeno, znači potrebu da utvrđena razvojna opredeljenja budu adekvatno podržana i instrumentima sistema i merama ekonomske politike. U stvari, ukupni uslovi privređivanja treba da budu faktor ekonomske selekcije, to jest da budu prilagođeni i podređeni ostvarivanju razvojnih prioriteta. Sve bi to moralo, mnogo više nego do sada, biti međusobno koordinirano i sinhronizovano, kako po dejstvu tako i vremenski. Od posebnog je značaja blagovremeno stvaranje uslova za iniciranje i otvaranje pozitivnih promena u ekonomskom razvoju i društvenoj reprodukciji.

Zadovoljavajuće promene u prethodnom smislu moguće su prevashodno pod pretpostavkom maksimalnog sadejstva i adekvatne kombinacije na relaciji: planiranje — ekonomske zakonitosti i

[25] Vidi: »Ekonomska politika«, br. 1566/1982.

[26] Ona sarađuje sa oko 800 privatnih kooperanata (vidi: NIN, 22. maj 1983).

Digitized by Google

tržišni kriterijumi privređivanja — proširena reprodukcija — zajednička ekonomska politika.

Pri tome saniranje i konsolidovanje ekonomskih tokova je polazna pretpostavka za otpočinjanje kvalitativnih promena u privređivanju i razvoju. To, uz usklađivanje obima i strukture potrošnje, podrazumeva da razvojna i ekonomska politika moraju tako biti postavljene da podstiču preorijentaciju privrede i društva sa ekstenzivnog na intenzivno privređivanje, da stimulišu natprosečne rezultate — umesto njihove dosadašnje veće podređenosti prosečnim i ispodprosečnim privrednim subjektima. Uz sve prethodno, razvojna i ekonomska politika ubuduće moraju daleko više uvažavati elemente komplementarnosti i potrebu efektuiranja komparativnih prednosti u našem razvoju. U osnovi svega nezaobilazno je uspostavljanje racionalnije društvene podele rada, afirmacija i korišćenje prednosti jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. I »izlaganje« naše privrede uticaju ekonomskih kriterijuma razvijenih privreda i svetskog tržišta je od izuzetne i višestruke važnosti za uspešan razvoj.

U tesnoj međuzavisnosti sa svim prethodnima je i pitanje ostvarivanja sinteze pojedinačnih i posebnih interesa, odnosno njihovog usklađivanja sa strateškim i globalnim opredeljenjima razvojne politike. S tim u vezi, od posebnog je značaja da se u praksi reafirmišu neka bitna načela i opredeljenja iz Ustava SFRJ, koja su do sada u velikoj meri bila zapostavljena. Primera radi, u članu 74. Ustava se ističe obaveza organa društveno-političkih zajednica da svojim propisima i merama obezbeđuju opšte uslove za što skladniji i stabilniji razvoj i da dovode u što potpuniju saglasnost posebne interese i samostalno delovanje organizacija udruženog rada i samoupravnih zajednica sa zajedničkim interesima i ciljevima razvoja utvrđenima društvenim planovima. Što se tiče planiranja na nivou federacije, punu podršku zaslužuju opredeljenja iz »Polaznih osnova dugoročnog programa ekonomske stabilizacije«, prema kojima je za kvalitet društvenog planiranja najznačajnije da se usklađivanjem planova obuhvati ona proizvodnja koja u osnovi opredeljuje usklađenost osnovnih tokova društvene reprodukcije u celini. Prema tome, bitno je da se težište planiranja usmeri na vitalne sektore privrede, koji svojim potencijalima i razvojem opredeljuju ukupan razvoj. S tim ciljem bi mnogo veći značaj moralo imati i takozvano susretno planiranje.

Da opredeljenja u pogledu razvojnih prioriteta ne bi ostala samo planska opredeljenja, neophodno je — posebno imajući u vidu višegodišnju praksu — uporedo činiti konkretne poteze u razvojnoj i ekonomskoj politici i na planu uslova privređivanja. Ti potezi treba, u suštini, da imaju za rezultat, pre svega, gransko i teritorijalno preusmeravanje sredstava društvene akumulacije. Za to je neophodno obezbediti sve one pretpostavke koje će organski povezati i učiniti konzistentnima planska opredeljenja i proces proširene reprodukcije. To je upravo ono što, uglavnom, nismo bili u stanju da postižemo tokom minulih petnaest godina. Zato je od

Digitized by Google

presudnog značaja obezbeđivanje uslova za adekvatnu koncentraciju sredstava proširene reprodukcije i njenu optimalnu alokaciju. Ti procesi se moraju podsticati instrumentima sistema i merama ekonomske politike — kako je to i naglašeno u »Polaznim osnovama . . .«.

Ovo je, nesumnjivo, jedan od najvitalnijih, kako neposrednih tako i dugoročnih društvenih interesa. Bilo bi nedopustivo i ekonomski nerazumno ako bismo se, na primer, i na kraju ove (ili naredne) decenije našli u situaciji da konstatujemo: da nisu ostvarene planirane promene u privrednoj strukturi, da nije postignuto planirano uključivanje u međunarodnu podelu rada, da nisu valorizovani značajni potencijali i unutrašnje rezerve, da uslovi privređivanja nisu svemu tome pogodovali, da nisu bili u funkciji ostvarivanja potrebnih promena — kao što se to činilo do sada.

Promenama u mehanizmima privrednog sistema najvažnije je da se omogući funkcionisanje svih bitnih elemenata jedinstvenog jugoslovenskog tržišta — s ciljem stvaranja uslova za slobodnije kretanje robnih tokova, društvenih sredstava i akumulacije, radne snage. Otklanjanje neopravdanih razlika u uslovima privređivanja je takođe krupan preduslov za funkcionisanje i jačanje jedinstvenog tržišta. Iako se svojevremeno olako išlo na takve razlike, koje nisu u skladu sa karakterom jedinstvenog tržišta i jedinstvenog privrednog područja, ipak je pozitivno što su u poslednje vreme sve češći zahtevi, a u tom pravcu čine se i konkretni potezi, da se eliminišu neopravdane i neracionalne razlike u uslovima privređivanja.[27]

Sa prilagođavanjem privrednog sistema posebno je bitno da se obezbede uslovi za rešavanje problema sadašnje izražene dezintegrisanosti društvenih sredstava, posebno preko usitnjenog i isparcelisanog bankarskog mehanizma, s ciljem da se poveća mobilnost i efikasnost upotrebe sredstava. S tim u vezi, potrebna je i reorganizacija sadašnjeg bankarskog sistema, koji je do krajnosti teritorijalizovan i neracionalan. Ima više razloga zbog kojih bi bilo celishodno da se, uporedo sa formiranjem takozvanih reprocelina i sličnih oblika organizovanja udruženog rada, stvaraju bankarske organizacije po toj liniji.

Takođe, potrebno je da se izmenama u fiskalnoj politici ostvari pravedniji raspored opterećenja privrede porezima i doprinosima (s tim da se finansiranje opšte i zajedničke potrošnje prebacuje na oporezivanje vanrednih prihoda, prihoda od imovine, prometa nekretnina i slično). Naročito je neophodno da se onemogući dosadašnje izraženo prelivanje (koje je poprimilo ogromne i neželjene razmere) društvenih sredstava na stanovništvo. Zatim, da se mnogo realnije vrednuju faktori proizvodnje, da se, uz po-

[27] To je slučaj sa zahtevima da se ujednači sistem izvoznih podsticaja, da se utvrde zajedničke osnove sistema poreza i doprinosa, kao i za raspoređivanje dohotka i raspodelu sredstava za lične dohotke, da se primenjuju jedinstvene cene za neke vitalne proizvode, jedinstvene podsticajne mere u poljoprivredi itd.

Digitized by Google

stepene promene relativnih odnosa cena, adekvatnim metodima utiče na to da se njihovo formiranje zasniva na objektivnim ekonomskim kriterijumima (a ne na individualnim troškovima, kako je najčešće do sada bilo), da se reafirmiše kategorija ekonomskog rizika i odgovornosti za poslovanje i razvojne poduhvate, a da se istovremeno podstaknu zdrave ekonomske inicijative.

Međutim, i orijentacija na uspostavljanje relativne stabilnosti u pogledu uslova privređivanja morala bi, istovremeno, da bude značajna preokupacija u budućoj strategiji razvoja. To je izuzetno važna pretpostavka za pravilnu i blagovremenu orijentaciju privrednih subjekata, za uspešnost i efikasnost u poslovanju i razvoju. Čestim zahtevima za radikalnim izmenama u uslovima privređivanja, odnosno u mehanizmima sistema stvara se, pored ostalog, klima stalnog iščekivanja, oslanjanja na neka nova i efikasnija rešenja. Time se umnogome slabi aktivnost na sprovođenju onoga što je već doneto i što može dati pozitivne rezultate — ali ne i bez dovoljno istrajnosti i spremnosti da se — ako treba — menjaju zatečene pozicije, da se potrošnja svodi u okvire ostvarenog dohotka, da se troši racionalno, da se ekonomiše, posebno da se racionalno investira, da se snose ekonomske posledice, kako pozitivne tako i negativne. Bez toga, nikakav sistem — bio on i idealno zamišljen — ne može rešiti nagomilane probleme u ekonomskom razvoju i društvenoj reprodukciji. Ovim se ni najmanje ne želi dovoditi u pitanje uloga i značaj sadašnjih nastojanja da se privredni sistem prilagođava potrebama ekonomske stabilizacije. Želi se samo ukazati na poznatu činjenicu da nijedan sistem ne može, sam po sebi, obezbediti zadovoljavajuće rezultate, posebno ne u ovako nestabilnim uslovima — ukoliko nema spremnosti da se menjaju dosadašnja praksa i dosadašnja shvatanja, ukoliko ne budemo dosledni u primeni zakona, dogovora i sporazuma.

Uz prilagođavanje instrumenata privrednog sistema, neodložno se moraju otvarati i intenzivirati procesi samoupravne integracije na osnovama interesa udruženog rada, i to na celom jugoslovenskom prostoru. Adekvatnije organizovanje udruženog rada je jedna od polaznih i bitnih pretpostavki za uspešnije rešavanje nagomilanih ekonomskih problema, kao i za dosledniju primenu suštine samoupravnih produkcionih odnosa. To je najbolji put kako za optimizaciju celokupnog reprodukcionog procesa i za kvalitetnije privređivanje tako i za stvaranje uslova da udruženi rad preuzima sve one funkcije, i u pogledu uslova privređivanja, koje mu sistemski pripadaju. A s tim u vezi je izuzetno bitno da će se i na taj način najuspešnije prevazilaziti razni vidovi narušavanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Naročito je urgentno adekvatno reorganizovanje vitalnih, infrastrukturnih sistema, kao što su železnica, elektroprivreda i drugi.

Veća efikasnost kako u procesu dogovaranja tako i u procesu izvršavanja onog o čemu se postigne dogovor takođe spada među nezaobilazne, ključne pretpostavke za uspešno opredeljivanje i ostvarivanje buduće strategije razvoja (posebno to važi za dogovo-

Digitized by Google

re na nivou federacije, jer je tu, čini se, do sada bilo najviše komocije). To pretpostavlja da se pri dogovaranju u prvi plan stavljaju elementi zajedništva, međusobne zavisnosti, nastojeći da se, pri tom, proširuju horizonti posmatranja. Dogovaranje se ne bi smelo posmatrati prevashodno u svetlosti raspodele, već prioritetno u svetlosti ostvarivanja zajedničkih i dugoročnijih ekonomskih rezultata. Ako se tako bude prilazilo dogovaranju o razvojnim i ekonomskim pitanjima, onda će se najčešće određena »davanja«, odnosno ustupci u suštini pokazati kao »primanja« i jednih i drugih, a i svih zajedno. Afirmacija takve orijentacije ima svoje puno ekonomsko i društveno opravdanje. Ona je nužna tim pre što se zbog tekućih ekonomskih problema i zaokupljenosti njima često ne vidi da se — zbog upornog insistiranja na sopstvenim stavovima (i interesima) — ne rešavaju ne samo zajednički, nego ni sopstveni ekonomski i razvojni problemi.

Digitized by Google

Koviljka Romanić

Samoupravne interesne zajednice — problemi i perspektive razvoja

Uzroci kritika samoupravnih interesnih zajednica

U poslednjih nekoliko godina samoupravne interesne zajednice su predmet opšte kritike, koja povremeno dobija takvu težinu da pojedinci ne vide drugo rešenje nego da interesne zajednice budu ukinute.

Korisno je analizirati uzroke tih kritika. Prvo, izgleda da je potrebno ponovo objašnjavati i reafirmisati suštinu ustavnog koncepta interesnih zajednica. Drugo, učestalost pomenutih kritika bez kvalifikovanog odgovora o njihovoj opravdanosti predstavlja jedan od faktora sadašnjih teškoća u funkcionisanju delegatskog sistema u interesnim zajednicama. Naime, logično je pretpostaviti da jedan broj radnih ljudi nerado prihvata da bude delegat u skupštini interesne zajednice ili je pasivan u obavljanju delegatske funkcije, zbog sumnje u opravdanost svog ličnog angažovanja u instituciji koja je, gotovo od svog osnivanja, predmet široke kritike. Ili, pak, usmeravanje kritike samo na jedan problem, kao što su izvršni odbori i stručne službe, stvara iluziju da u interesnom organizovanju drugih problema nema, ili su nevažni.

Prvo, prema našem shvatanju određene kritike su objektivno opravdane, o čemu će biti više reči kasnije.

Drugo, određene kritike su posledica neznanja ili nedovoljnog poznavanja suštine ustavnog koncepta interesnih zajednica. Tako

Digitized by Google

se često čuje da je cilj osnivanja interesne zajednice ostvarivanje slobodne razmene rada, što nije tačno. Pre svega, u više oblasti interesnog organizovanja, društveno-ekonomski odnosi se ne ostvaruju slobodnom razmenom rada (na primer, penzijsko i invalidsko osiguranje, stanovanje). Ili, poneki postavljaju pitanje: zašto postoji interesna zajednica za određenu oblast, kad korisnici usluga plaćaju cenu usluge neposredno radnim organizacijama koje vrše usluge u toj oblasti (na primer, elektroprivreda, PTT-saobraćaj, gradski javni saobraćaj). Ne shvata se da je cilj interesnog organizovanja u takvim oblastima podruštvljavanje odnosa, ostvarivanje interesa korisnika usluga sporazumevanjem sa radnim organizacijama koje vrše delatnost od posebnog društvenog interesa itd. Drugim rečima, konkretni ciljevi udruživanja i zadaci interesnih zajednica u pojedinim oblastima su različiti. Ako subjekt interesnog udruživanja to ne zna, posledica može biti njegovo nesnalaženje ili njegovo nezadovoljstvo svojom ulogom itd.

Isto tako, i treći delegatski mandat pokazuje da se neke delegacije ne snalaze, odnosno ne znaju šta je njihova prava uloga.

Na ovu situaciju može se primeniti misao prof. Najdana Pašića: »Velike ideje pobeđuju tek kad se usade duboko u društvenu svest i postanu motiv akcije miliona ljudi. Ali sama ta afirmacija kojom se pretvaraju u »materijalnu silu« društvenog i političkog života izlaže takve ideje opasnosti od vulgarizacije i različitih izvrtanja i »pristrasnih« interpretacija njihovog sadržaja i osnovnog smisla.«[1]

Treće, ispoljava se nestrpljenje u tom smislu da se načela Ustava i Zakona o udruženom radu što pre ostvare, a ima i verovanja da su sporosti i teškoće u realizovanju tih načela prouzrokovane prvenstveno subjektivnim slabostima, pre svega stručnih službi interesnih zajednica. Pojednostavljeno rečeno, neki veruju da sve što je zapisano u Ustavu i Zakonu o udruženom radu predstavlja zaokružen normativni sistem i da je lako ostvarljivo. Međutim, normativni koncept interesnih zajednica nije normativno zaokružen, niti u svemu jasan, a pogotovu lako i brzo ostvarljiv. I Kardelj je jednom prilikom upozorio da je u pogledu interesnih zajednica Zakon o udruženom radu prilično neodređen.[2]

Predsednik Tito je to jasno rekao: »Prilikom donošenja Ustava, Zakona o udruženom radu i u drugim prilikama govorio sam da pravno regulisanje društvenih odnosa samo po sebi ne daje i gotova rješenja. Bili smo svjesni da proces ostvarivanja Ustava i Zakona neće ići lako, bez teškoća, pa i otpora. Teškoće su, prije svega, u još nedovoljno razvijenoj materijalnoj osnovi društva, nedostatku iskustava, zadržavanju stare prakse, a i u idejnom za-

[1] N. Pašić, *Političko organizovanje samoupravnog društva*, »Komunist«, Beograd, 1974, str. 73.

[2] E. Kardelj, *O komuni*, »Radnička štampa«, Beograd, 1981, str. 513.

Digitized by Google

ostajanju jednog dijela radnih ljudi, pa i komunista. Tu su još uvijek i otpori raznih antisamoupravnih snaga.«[3]

Četvrto, u poslednje vreme čuju se mišljenja da se koncepcija interesnih zajednica nije potvrdila i da ih treba ukinuti, pri čemu se najčešće misli na SIZ-ove društvenih delatnosti. Prema ovim mišljenjima, u oblasti društvenih delatnosti treba primeniti tržišni princip, a tamo gde njegova primena nije moguća, država treba da preuzme brigu o funkcionisanju tih delatnosti. Pri tom, jedni više naginju modelu građanskog društva, a drugi modelu »jake« socijalističke države, pri čemu se ističe da je ova država zasnovana na sistemu socijalističkog samoupravljanja, u kojem je skupština društveno-političke zajednice zasnovana na delegatskom principu, što je brana otuđivanju odlučivanja od radnih ljudi.

Međutim, nosioci ovakvih shvatanja u suštini ne prihvataju koncepciju socijalističkog samoupravljanja, kako je postavljena u Ustavu i dokumentima SKJ. O čemu je reč?

Planiranje potreba, odlučivanje o sredstvima za njihovo zadovoljavanje, priroda i način ostvarivanja društveno-ekonomskih odnosa između ljudi koji zadovoljavaju svoje lične i zajedničke potrebe i ljudi koji svojim radom stvaraju uslove za ostvarivanje tih potreba — tri su osnovna područja društveno-ekonomskih odnosa u sferi zadovoljavanja potreba.

U načelu, ovi odnosi se mogu uspostaviti kao tržišni odnosi, kao budžetsko-fondovski sistem finansiranja uz dominantnu ulogu države u odlučivanju o planiranju potreba i o sredstvima za njihovo zadovoljavanje, ili kao specifični samoupravni odnosi zasnovani na neposrednom i demokratskom usklađivanju interesa i potreba interesenata i na njihovom samoupravnom sporazumevanju o svim ključnim pitanjima od značaja za razvoj delatnosti, o materijalnim sredstvima i drugom.

U društvu zasnovanom na socijalističkom samoupravljanju tržišni odnosi kao isključivi, pa čak i kao preovlađujući, ne mogu biti bitno obeležje društvenih i drugih delatnosti značajnih za zadovoljavanje određenih ličnih i zajedničkih potreba ljudi, a naročito iz sledećih razloga: karakter rada u društvenim delatnostima je specifičan u odnosu na rad u materijalnoj proizvodnji; tržišna razmena i princip solidarnosti i uzajamnosti u zadovoljavanju određenih ličnih i zajedničkih potreba se isključuju; zadovoljavanje potreba u oblasti društvenih i nekih drugih delatnosti zahteva značajna materijalna ulaganja tokom dužeg perioda, što nije lako ostvarljivo u uslovima tržišne razmene. Tržišni odnosi, kao oblik društveno-ekonomskih odnosa u društvenim delatnostima, mogu se javiti kao izuzetak, u određenim okolnostima.

U celom posleratnom periodu, sve do ustavnih amandmana 1971, a naročito do Ustava iz 1974. država je imala ključnu ulogu u planiranju razvoja društvenih i drugih delatnosti značajnih za

[3] Tito, Referat na XI kongresu SKJ, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 42.

Digitized by Google

zadovoljavanje potreba ljudi, u odlučivanju o izdvajanju i raspoređivanju sredstava namenjenih za te potrebe, kao i u drugim pitanjima. U ovom periodu su vršene određene promene u načinu finansiranja društvenih i drugih delatnosti, ali su te promene više predstavljale poboljšanje, a ne radikalnu izmenu sistema.

U stvari, ceo posleratni razvoj pokazuje sledeće: sve dok radnici u materijalnoj proizvodnji ne postanu ne samo normativno, već i faktički, vladajuća snaga u društveno-ekonomskom i političkom sistemu, oni se objektivno ne mogu, bez posredstva države, povezivati sa radnicima u drugim oblastima udruženog rada, niti radnici u društvenim delatnostima mogu imati jednak društveno-ekonomski položaj kao radnici u materijalnoj proizvodnji.

Drugim rečima, ni čisto tržišni odnosi ni budžetsko-fondovski način finansiranja ne obezbeđuju ostvarivanje neotuđivog prava radnog čoveka da suvereno i neposredno odlučuje o zadovoljavanju svojih potreba, brže prevazilaženje nasleđene razdvojenosti materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti, kao i potpunije ostvarivanje principa socijalističke solidarnosti i uzajamnosti.

Kada je reč o solidarnosti i uzajamnosti, poznato je da je to jedan od temeljnih principa socijalizma, odnos svakog prema svima i svih prema svakome, i zasniva se na svesti radnih ljudi o tome da svoje trajne interese mogu ostvarivati samo na tim načelima. U socijalističkom samoupravljanju su solidarnost i uzajamnost bitan element sistema zadovoljavanja zajedničkih potreba ljudi. Pri tom, zadovoljavanje potreba ljudi po osnovu solidarnosti i uzajamnosti ne znači da se mogu prenebreći materijalne mogućnosti društva. Sredstva za zadovoljavanje zajedničkih i opštedruštvenih potreba određuju se u skladu sa kretanjem društvenog proizvoda ukupne privrede i proizvodnosti društvenog rada. Važno je ne samo kako se ta sredstva određuju, već i ko o tome odlučuje. Prema Ustavu, radnici-stvaraoci dohotka, rešavajući o celini dohotka koji stvaraju, odlučuju o raspodeli dohotka na proširenje materijalne osnove rada i na deo za zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba. Odnosi međusobne solidarnosti i uzajamnosti i samoupravno udruživanje sredstava — dva su bitna obeležja odlučivanja o sredstvima za zadovoljavanje zajedničkih potreba.

Polazeći od toga, može se konstatovati da je samoupravna interesna zajednica vrsta zajednica interesa, u kojoj udruženi interesenti ravnopravno i zajednički, na osnovama sporazumevanja i dogovaranja, odlučuju o politici razvoja delatnosti, o udruživanju sredstava za zadovoljavanje određenih ličnih i zajedničkih potreba, kao i o drugim pravima i obavezama iz međusobnih odnosa. Drugim rečima, na sadašnjem stepenu razvoja socijalističkog samoupravljanja samoupravna interesna zajednica je samoupravni oblik organizovanja u koji se radni ljudi udružuju radi potpunijeg, racionalnijeg i organizovanijeg zadovoljavanja svojih određenih ličnih i zajedničkih potreba.

Ako se ima u vidu da je pre nastanka samoupravnih interesnih zajednica država bila posrednik između radnih ljudi koji izdvajaju

Digitized by Google

sredstva za zadovoljavanje potreba i radnih ljudi koji svojim radom ostvaruju, odnosno obezbeđuju uslove za zadovoljavanje tih potreba (finansiranje preko budžeta ili fondova), može se zaključiti da samoupravne interesne zajednice imaju značajnu ulogu u podruštvljavanju odnosa u sferi zajedničkih potreba i uopšte u celovitom procesu odumiranja države.

Tako posmatrano, samoupravne interesne zajednice nisu nastale same od sebe ili kao rezultat trenutnih odluka, već kao sastavni deo ukupnih društvenih napora na razvijanju samoupravljanja kao svesne transformacije društva i na jačanju uloge radničke klase kao vladajuće snage društva.

Može se zaključiti sledeće:

1) S obzirom na to da su samoupravne interesne zajednice bitan element i uslov daljeg razvoja sistema samoupravljanja, kao i da je samoupravljanje pravo i sloboda čoveka i prožeto humanizmom i etikom slobode i solidarnosti proizvođača, mora se naglasiti da je doprinos proširivanju uslova i mogućnosti za svestrani razvitak ljudske ličnosti — jedan od osnovnih ciljeva osnivanja i delovanja samoupravnih interesnih zajednica.

2) Međutim, u ostvarivanju ustavne koncepcije interesnih zajednica postižu se tek početni rezultati, a njihovo funkcionisanje bremenito je mnogim teškoćama i slabostima. Te činjenice ipak nisu razlog napuštanju ustavne koncepcije interesnih zajednica. U stvari, onaj ko smatra da to treba učiniti, mora istovremeno ponuditi drugo rešenje, koje će takođe biti zasnovano na koncepciji socijalističkog samoupravljanja. Uvođenje tržišnog principa kao jedinog ili osnovnog društveno-ekonomskog odnosa u sferi obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite i sličnim delatnostima ili pak vraćanje na budžetsko-fondovski način finansiranja, očigledno nije u skladu sa koncepcijom socijalističkog samoupravljanja na sadašnjem stepenu razvoja.

3) Proces izgrađivanja interesnih zajednica je objektivno dugoročan i protivrečan i zato se raskorak između normativnog i stvarnog ne može pripisivati samo subjektivnim slabostima, niti očekivati da se sve što je projektovano može odmah i ostvariti. Povezano s tim, bilo bi jednostrano gledanje ako bi se samo u promeni uloge države, odnosno u prevazilaženju postojeće faktičke pozicije interesnih zajednica kao »produžene« ruke države videli jedini pravci ubrzanja procesa prerastanja interesnih zajednica u istinske samoupravne asocijacije radnih ljudi i njihovih osnovnih ćelija rada i života.

Otklanjanje pojave preorganizovanosti, prevazilaženje formalizma i neefikasnosti u odlučivanju, razvijanje delegatskog sistema, unapređivanje informisanja i informacionog sistema, a posebno iznalaženje teorijskih i praktičnih rešenja za realizaciju principa slobodne razmene rada, kao i naučno i praktično razrešavanje niza drugih problema koji sputavaju potpunije ostvarivanje koncepta interesnih zajednica — organski su delovi tog dugoročnog procesa.

Digitized by Google

To nije stihijni proces ni spontana akcija, već svesno usmeren proces u kojem je nezamenljiva uloga svesnih subjektivnih snaga društva.

Ključni nosioci procesa izgradnje samoupravnih interesnih zajednica kao samoupravnih zajednica interesa su radni ljudi samoupravno udruženi u svojim osnovnim ćelijama rada i života. Upravo svest, interes i odgovornost svakog radnog čoveka su osnovni motiv i pokretačka, motorna snaga tog procesa.

4) Iako samoupravne interesne zajednice deluju relativno kratko vreme, ispoljene slabosti i teškoće u njihovom funkcionisanju upućuju na neophodnost utvrđivanja jasnog i društveno verifikovanog programa ostvarivanja ustavne koncepcije samoupravnog interesnog organizovanja, u kojem bi se svi zadaci posmatrali iz tri ugla, i to:

prvo, koje su to pretpostavke čije rešavanje predstavlja dugoročan proces, a koji se zadaci mogu ili, bolje rečeno, moraju izvršiti u kraćem periodu;

drugo, o kojim pitanjima treba menjati, odnosno izgrađivati drugačija normativna rešenja, odnosno za koja pitanja je potrebno obezbediti dugoročnije naučno ispitivanje, i koja se to pitanja mogu rešavati širokom samoupravnom i društveno-političkom aktivnošću;

treće, ko su nosioci izvršenja ovog programa, odnosno koje zadatke treba da ostvare pojedini subjekti sistema: radni ljudi u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, organi SIZ, organi društveno-političkih zajednica, naučne institucije, društveno-političke organizacije.

Tako definisan program bio bi od višestruke koristi. Pre svega, postojeće teškoće i slabosti u interesnom organizovanju bile bi, verovatno, brže prevazilažene. Zatim, otpale bi stalne kritike da nešto ne valja ili da »neko« odbija da ostvari ono što je u Ustavu zapisano.

U prilog ovom predlogu biće izloženo nekoliko ideja o mogućim pravcima promena u samoupravnom interesnom organizovanju.

Organizacija interesnih zajednica

Kada se govori o preorganizovanosti interesnih zajednica, obično se ističe jedan element, kao na primer, da li interesnu zajednicu treba organizovati na opštinskom ili širem teritorijalnom nivou, ili, pak, da li treba primeniti teritorijani ili funkcionalni princip. Međutim, problem organizacije interesnih zajednica je znatno složeniji, što se može videti iz sledećeg:

1) Posle usvajanja Ustava 1974. godine, samoupravne interesne zajednice su shvaćene kao značajan oblik samoupravnog organizovanja i nastalo je svojevrsno pomodarstvo — bez prethodne stvarne analize o njihovoj opravdanosti, počele su nicati raznovrs-

Digitized by Google

ne interesne zajednice. Čak je u jednom velikom gradu formirana posebna interesna zajednica za područje poznate, ali ipak samo jedne ulice, pri čemu se materijalna sredstva za pokrivanje troškova njenih organa obezbeđuju, uglavnom, preko budžeta društveno-političke zajednice.

2) Prve interesne zajednice osnivane po sili zakona, po pravilu, imale su zakonom garantovan stalan i siguran izvor prihoda iz doprinosa koji su po zakonskoj obavezi morali da plaćaju udružioci u SIZ.

Takvo zakonsko opredeljenje omogućilo je da dođu do izražaja parcijalni interesi. Naime, subjekti zainteresovani za obezbeđivanje sigurnih prihoda za finansiranje određene delatnosti, bez mnogo argumenata, mogli su tvrditi da je ta delatnost od posebnog društvenog interesa i da je zbog toga potrebno osnovati interesnu zajednicu.

3) Društvena suština samoupravnih interesnih zajednica je jasna. Međutim, ako se analiziraju sve vrste do sada osnovanih samoupravnih interesnih zajednica, onda je teško naći njihova zajednička obeležja. Koliko su to različiti organizmi, može se videti kada se analiziraju, primera radi, interesne zajednice za zdravstvenu zaštitu, za penzijsko i invalidsko osiguranje, za ekonomske odnose sa inostranstvom, za upravljanje građevinskim zemljištem, za protivgradnu zaštitu, za elektroprivredu itd. Postojanje određenog interesa nije dovoljno kao zajednički imenitelj ovako heterogenih organizama, jer se određeni interesi ostvaruju i u drugim oblicima organizovanja, u OOUR-u ili mesnoj zajednici, na primer.

Poznato je da Zakon o udruženom radu predviđa raznovrsne oblike samoupravnog organizovanja udruženog rada. Pored OOUR i radne organizacije, kao najpoznatijih oblika, postoji mogućnost formiranja i složenih organizacija udruženog rada, poslovnih zajednica, zajednica za plansku i poslovnu saradnju i drugih. Verovatno bi konkretna analiza pokazala da bi, umesto pojedinih postojećih samoupravnih interesnih zajednica, suštini odnosa više odgovarao neki drugi oblik samoupravnog organizovanja predviđen Zakonom o udruženom radu.

Isto tako, umesto udruživanja u stalan institucionalni oblik, moguće je da zainteresovani subjekti rešavaju pitanja od obostranog interesa samoupravnim sporazumima i na drugi način.

U tom smislu, neophodno je analizirati i utvrditi bliže uslove za osnivanje samoupravnih interesnih zajednica u raznim oblastima. Pri tom, problem nisu takozvane dobrovoljne SIZ, ne samo zato što ih je najmanje od ukupno osnovanih, već, pre svega, stoga što nastaju dobrovoljnim udruživanjem zainteresovanih samoupravnih subjekata. Ako, dakle, zainteresovane samoupravne organizacije i zajednice žele da se, radi rešavanja nekog interesa, na takav način udruže i da u istom cilju, po potrebi, udruže i materijalna sredstva, nema razloga da se stavljaju pod sumnju takve SIZ. Razume se, one moraju biti organizovane u skladu sa načelima Ustava.

Digitized by Google

Isto tako, nema razloga da se dovode u pitanje interesne zajednice u oblastima u kojima se, po Ustavu, obavezno osnivaju.

Akciju preispitivanja treba usmeriti na interesne zajednice koje se obavezno osnivaju po sili zakona ili je zakonom predviđena mogućnost njihovog osnivanja.

Naime, tumačenjem člana 51. Ustava SFRJ, može se zaključiti da su interesne zajednice oblik dobrovoljnog samoupravnog organizovanja i da nastaju samoupravnim sporazumom zainteresovanih radnih ljudi, odnosno njihovih samoupravnih organizacija i zajednica. Dakle, SIZ nastaje na osnovi principa dobrovoljnosti, ravnopravnosti i sporazumevanja samoupravnih subjekata.

U odnosu na odredbe člana 51. Ustava SFRJ, odredbe člana 58. Ustava SFRJ treba tumačiti kao izuzetak, odnosno da se zakonom može utvrditi obaveza osnivanja, naime, osnivati SIZ samo kad su određene delatnosti ili poslovi takve zajednice od posebnog društvenog interesa.

S druge strane, kada se analizira osnov formiranja svih postojećih interesnih zajednica, proizlazi da su interesne zajednice osnovane u skladu sa članom 58 — pravilo, a SIZ po osnovu člana 51. Ustava SFRJ — izuzetak. U stvari, reč je o tome da je zakonodavstvo veliki broj delatnosti proglasilo za delatnost od posebnog društvenog interesa i istovremeno za većinu takvih delatnosti utvrdilo obavezu samoupravnog interesnog organizovanja. Pri tom, čini se da se dosta široko tumači odredba člana 58. Ustava SFRJ, prema kojoj se zakonom mogu utvrditi načela za organizaciju interesne zajednice, za međusobne odnose u njoj i propisati obaveza plaćanja doprinosa toj zajednici. Jer, bez obzira na stvarnu nameru zakonodavca, u praksi se odredbe zakona najčešće tumače tako kao da zakon obavezuje na određen nivo organizovanja (opština, region i slično), odnosno na primenu teritorijalnog ili funkcionalnog principa organizovanja, zatim, da zakon utvrđuje obavezne funkcije SIZ i druge.

Sve je to dovelo do određenog shematizma u organizovanju interesnih zajednica, na primer do shvatanja da je postojanje opštinskih interesnih zajednica neophodan uslov izražavanja interesa radnih ljudi u opštini i bitna pretpostavka izgradnje opštine kao složene samoupravne zajednice. Da li je to baš tako, valjalo bi posebno preispitati.

4) Na ovom mestu nije neophodno objašnjavati opravdanost osnivanja i delovanja interesnih zajednica u određenim oblastima društvenih delatnosti i u oblasti socijalne sigurnosti.

Međutim, otvoreno je pitanje mnoštva interesnih zajednica u takozvanoj oblasti materijalne proizvodnje i u nekim drugim oblastima (na primer, urbanizam, zaštita životne sredine, trgovinske usluge i snabdevanje i drugo).

Pre svega, oslanjajući se na član 55. Ustava SFRJ i odgovarajuće odredbe republičkih i pokrajinskih ustava, zakonodavstvo je utvrdilo obavezu osnivanja velikog broja interesnih zajednica ili

Digitized by Google

je predvidelo fakultativno osnivanje takvih zajednica. To su, primera radi, interesne zajednice za: železnički saobraćaj, PTT-saobraćaj, puteve, vodoprivredu, elektroprivredu, protivgradnu zaštitu, šume, geološka istraživanja, uređivanje građevinskog zemljišta, komunalne delatnosti i druge.

Neprekidno funkcionisanje delatnosti u prethodno pomenutim oblastima na određen način i pod određenim uslovima, po pravilu, predstavlja širi društveni interes, jer je vršenje tih delatnosti nezamenljiv uslov života i rada građana i poslovanja organizacija udruženog rada. Suština je u tome što zastoji u obavljanju tih delatnosti ili njihovo vršenje na neki drugi način (na primer, samo na način koji odgovara vršiocima tih delatnosti) može izazvati nesagledive štetne društvene posledice (poremećaji u nekim bitnim uslovima privređivanja radnih organizacija, poremećaji u zadovoljavanju vitalnih potreba građana).

U načelu posmatrano, radne organizacije koje vrše ovakve delatnosti i korisnici njihovih proizvoda i usluga mogu pitanja od uzajamnog interesa rešavati na osnovama sporazumevanja, ravnopravnosti i dobrovoljnosti, i treba stvarati uslove za postepeno razvijanje takvih odnosa.

Međutim, na sadašnjem stepenu razvoja, ovakvi odnosi ne mogu biti osnovni oblik odnosa između pomenutih radnih organizacija i korisnika njihovih proizvoda i usluga. Pre svega, u uslovima ukupno nedovoljno razvijenih samoupravnih odnosa nije moguće da korisnici proizvoda i usluga obezbede svoj interes u neposrednom odnosu sa vršiocima delatnosti (na osnovama sporazumevanja i ravnopravnosti), pogotovu kad su vršioci delatnosti faktički u monopolskom položaju ili kad »proizvodnja« proizvoda i usluga nije usklađena, po obimu i kvalitetu, sa potrebama korisnika proizvoda i usluga.

Poseban društveni interes u vršenju ovih delatnosti može se obezbediti na više načina: uticajem organa društveno-političke zajednice (propisivanje uslova za vršenje delatnosti, saglasnost na programe razvoja i cene usluga i drugo), učešćem predstavnika korisnika usluga u upravljanju poslovima od posebnog društvenog interesa u radnoj organizaciji (takozvani prošireni organi upravljanja), preko samoupravnih interesnih zajednica, kao i na drugi način, u skladu sa Ustavom i zakonom.

Teorijski, samoupravna interesna zajednica, u većoj meri nego neki drugi oblici, obezbeđuje uspostavljanje neposrednih, samoupravnih odnosa između vršioca delatnosti i korisnika njihovih proizvoda i usluga. Međutim, samoupravna interesna zajednica ne treba da bude »produžena ruka« države, a neke interesne zajednice u pomenutim oblastima rada su faktički u toj poziciji. Naime, u skladu sa propisima, organi društveno-političkih zajednica imaju odlučujući uticaj na sredstva, planiranje razvoja delatnosti, cene usluga i druga bitna pitanja. Recimo, sredstva za razvoj delatnosti se ne obezbeđuju samoupravnim sporazumom u okviru interesne za-

Digitized by Google

jednice, već zakonom iz poreza ili parafiskalnim putem, na osnovu interventne odluke skupštine društveno-političke zajednice.

Ako su objektivni uslovi u određenoj privrednoj delatnosti takvi da je na sadašnjem stepenu razvoja neophodno obezbediti odlučujući uticaj organa društveno-političkih zajednica, onda je samoupravna interesna zajednica za iste delatnosti faktički samoupravna forma bez samoupravne sadržine.

5) U praksi se pridaje nepotrebno prevelik značaj principima organizovanja interesnih zajednica — da li prednost ima teritorijalni ili, pak, funkcionalni, odnosno granski princip. Međutim, ni jedan od pomenuta dva principa nije prihvatljiv kao opšti princip za sve oblasti interesnog organizovanja.

Načelno posmatrano, teritorijalni princip je pogodniji za one interesne zajednice u okviru kojih se zadovoljavaju potrebe u funkciji životnog standarda radnih ljudi i građana po mestu stanovanja (na primer, dečja zaštita, osnovno obrazovanje i vaspitanje i drugo). Funkcionalni princip je pogodniji za one samoupravne interesne zajednice u okviru kojih se zadovoljavaju potrebe koje su u fukncij povećanja proizvodnosti rada i unapređivanja proizvodnje i poslovanja (na primer, usmereno obrazovanje za potrebe pojedinih ili više organizacija udruženog rada itd.).

Pomenuta dva principa se međusobno ne isključuju. Moguće je da se u okviru iste oblasti, za određene funkcije organizuju interesne zajednice po funkcionalnom principu, a za druge funkcije po teritorijalnom, ili pak da se interesna zajednica organizuje po jednom, a osnovne zajednice i jedinice unutar nje po drugom principu. Drugim rečima, načelne rasprave o prednostima i slabostima jednog i drugog principa nisu svrsishodne. Analizom stvarnih odnosa u određenoj oblasti može se lakše i brže doći do pravog odgovora.

Uočljivo je da se ranijim zakonom utvrđeni principi organizovanja postepeno menjaju u korist teritorijalnog, na štetu funkcionalnog principa, a u okviru primene teritorijalnog principa rešenja se menjaju u korist formiranja interesnih zajednica za uža područja (naročito opštine i, delimično, regiona).

Uzroci ove tendencije su različiti:

— Pre svega, u vreme nastanka interesnih zajednica postojalo je opredeljenje da se u oblasti takozvanih velikih sistema, ili u oblastima u kojima je neophodan širi nivo uzajamnosti i solidarnosti interesne zajednice osnivaju za teritoriju republike ili, eventualno, regiona. Međutim, višegodišnja iskustva su pokazala da su takve samoupravne interesne zajednice otuđene od svoje delegatske osnove i pod snažnim uticajem stručnih službi i izvršnih organa skupština samoupravnih interesnih zajednica i da u njihovom delovanju dominiraju parcijalni interesi pojedinih grupa interesenata. Umesto da se odgovarajućim merama otklanjaju takve slabosti i teškoće, izlaz je tražen u reorganizaciji, odnosno u formiranju regionalnih i opštinskih samoupravnih interesnih zajednica, ume-

Digitized by Google

sto republičkih samoupravnih interesnih zajednica u nekim oblastima, odnosno u formiranju opštinskih samoupravnih interesnih zajednica, umesto nekih regionalnih samoupravnih interesnih zajednica.

— Zatim, u praksi se počela javljati teza o tome da je kompletna mreža opštinskih interesnih zajednica bitan preduslov ostvarivanja ustavne koncepcije opštine. Međutim, iako svih 527 opština u SFRJ ima isti ustavnopravni položaj, one se međusobno bitno razlikuju prema broju stanovnika, razvijenosti privrede, ostvarenom dohotku i drugim pokazateljima. Veliki broj opština još nema svoju materijalnu osnovu koja bi omogućila da obezbede uslove za ostvarivanje svojih osnovnih funkcija, pa po osnovu solidarnosti i uzajamnosti dobijaju dodatna materijalna sredstva preko republičkog budžeta i fondova, odnosno republičkih samoupravnih interesnih zajednica.

Nema samoupravljanja bez materijalnih, kadrovskih i drugih uslova. U tom smislu, opštinska samoupravna interesna zajednica za neku oblast može ostati uglavnom samoupravna institucija bez prave sadržine, ako, s jedne strane, radni ljudi koji treba da zadovoljavaju svoje potrebe u toj oblasti nemaju materijalna sredstva koja mogu udružiti radi zadovoljavanja tih potreba, i, s druge, ako na području te samoupravne interesne zajednice ne deluju odgovarajuće radne organizacije s kojima oni mogu da razmenjuju rad.

Drugi aspekt ovih problema je tendencija da se samoupravna interesna zajednica osniva za svaku pojedinu oblast ili užu delatnost u okviru iste oblasti. Naime, u vreme osnivanja prvih interesnih zajednica postojalo je opredeljenje da se u opštinama formira jedna samoupravna interesna zajednica za više srodnih oblasti, kao na primer, jedna samoupravna interesna zajednica za oblasti osnovnog obrazovanja i vaspitanja i društvene brige o deci predškolskog uzrasta ili jedna samoupravna interesna zajednica za oblast obrazovanja kulture, fizičke kulture itd. Opredeljenje za osnivanje jedne samoupravne interesne zajednice za više srodnih oblasti odnosilo se prvenstveno na nerazvijene opštine u kojima pojedine delatnosti nisu dovoljno razvijene. Međutim, vremenom je u velikom broju opština došlo do reorganizacije samoupravnih interesnih zajednica, tako što je za svaku oblast formirana posebna samoupravna interesna zajednica. Jedan broj važećih zakona podržava i podstiče takve promene, jer, za razliku od ranijih zakona, više ne predviđa mogućnost formiranja jedne samoupravne interesne zajednice za više srodnih oblasti.

Izloženo upućuje na sledeće zaključne konstatacije:

Praksa pokazuje tendenciju da se u pojedinim oblastima ide iz jedne u drugu krajnost — od ranije jedne republičke ili regionalne samoupravne interesne zajednice formira se samoupravna interesna zajednica u svakoj opštini, umesto jedne samoupravne interesne zajednice za više srodnih oblasti, formira se posebna samoupravna interesna zajednica za svaku delatnost. I tako, umesto

Digitized by Google

da se društvena akcija usmeri na unapređivanje društveno-ekonomskih i samoupravnih odnosa u samoupravnoj interesnoj zajednici, manje-više svi relevantni samoupravni i društveni subjekti se u dosta kratkim vremenskim razdobljima (otprilike 3—4 godine) bave reorganizacijom samoupravnih interesnih zajednica, a to zahteva vreme i znatna materijalna sredstva i odvlači pažnju od rešavanja suštinskih pitanja.

Organizaciju interesnih zajednica treba stabilizovati kako bi se brže rešavala druga pitanja u interesnom organizovanju. Jedan od značajnih preduslova za to jeste da se modeli organizacione sheme interesnih zajednica u opštini ne nude stalno »odozgo«, jer u životu nema »prosečne« opštine, svaka od njih ima svoje specifičnosti. Sve dok zakon propisuje obaveznu shemu za sve opštine u republici sputava se inicijativa ljudi da iznalaze praktična rešenja koja u datoj društvenoj sredini najviše odgovaraju. Teorijski posmatrano, da li će interesna zajednica organizovati po funkcionalnom ili teritorijalnom principu, nije ključno pitanje. Međutim to pitanje u praksi dominira i daje mu se značaj koji objektivno ne zaslužuje. Najgore je to što se vrlo često u praksi smatra da će nova organizaciona rešenja, sama po sebi, uticati na brže rešavanje ključnih pitanja u interesnoj zajednici. Iskustvo pokazuje da takva nadanja ne daju očekivane rezultate.

Društveno-ekonomski odnosi

Planiranje potreba, odlučivanje o sredstvima, priroda i način ostvarivanja društveno-ekonomskih odnosa između vršilaca delatnosti i korisnika njihovih usluga — tri su osnovna područja društveno-ekonomskih odnosa u sferi zadovoljavanja zajedničkih potreba, a samim tim i u samoupravnim interesnim zajednicama.

Problemi koji se javljaju u pogledu organizacije interesnih zajednica i u funkcionisanju delegatskog sistema, su znatni. Međutim, bitna su pitanja društveno-ekonomskih odnosa, a tu se upravo javljaju ključni problemi interesnog organizovanja.

1. Osnovna koncepcija planiranja u interesnim zajednicama, koja proizlazi iz Ustava i sistemskih zakona, jasna je. Međutim, ni teorijski ni praktično nisu rešena mnoga pitanja bitna za kvalitetno i efikasno planiranje i samoupravno odlučivanje o planskim dokumentima.

U praksi, planovi interesnih zajednica su često uopšteni i deklarativni; kasni se sa donošenjem planova; samoupravne sporazume o osnovama plana samoupravne interesne zajednice ne prihvataju svi subjekti — članovi samoupravne interesne zajednice, bilo tako što odbijaju predloženi sporazum ili što se o njemu uopšte ne izjašnjavaju i ne preduzimaju mere za ostvarivanje opredeljenja utvrđenih u pomenutom sporazumu, odnosno planu samoupravne interesne zajednice itd. Ove i slične slabosti su u

Digitized by Google

velikoj meri izraz nepostojanja odgovarajućih preduslova za kvalitetno, odgovorno i efikasno planiranje. Naime:

— Ključno pitanje je planiranje u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Ako tu ne dođe do formulisanog predloga potreba ili ako ne postoji spremnost radnih ljudi da svoje parcijalne interese usaglašavaju sa drugima, planiranje u interesnoj zajednici će po formi biti samoupravno, a po sadržini formalno i deklarativno, a planovi doneti preglasavanjem, umesto usaglašavanjem.

Međutim, da bi radni ljudi u jednoj osnovnoj samoupravnoj organizaciji mogli izraziti svoje dugoročne potrebe i izjasniti se o sredstvima koja su spremni da izdvoje iz svog dohotka, odnosno ličnih dohodaka, to ne zavisi samo od njihove svesti i dobre volje. Potrebno je da radni ljudi raspolažu širim podacima o celini odnosa u samoupravnoj interesnoj zajednici, a te podatke treba blagovremeno da im stave na raspolaganje nadležne službe (službe SIZ, SDK, zavodi za plan i statistiku i druge); da imaju stručnu službu koja će im svojim stručnim predlogom pomoći u zauzimanju stavova; da raspolažu elementima uslova privređivanja koji će biti sigurni ili bar izvesni u periodu za koji se plan donosi, a te uslove utvrđuju društveno-političke zajednice (poreski sistem, devizni sistem i drugi). To su samo neki od elemenata koji utiču na planiranje u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama a u praksi upravo na tom planu još ima određenih teškoća i slabosti: informacioni sistem je nerazvijen, mnoge organizacije i zajednice nemaju kvalifikovanu stručnu službu, pojedini elementi privrednog sistema se često menjaju, a sve to nepovoljno utiče na kvalitet, sigurnost i efikasnost planiranja u osnovnim organizacijama i zajednicama.

— Svaki samoupravni i drugi društveni subjekt je subjekt planiranja u sistemu društvenog planiranja. Međutim, mnoštvo subjekata planiranja i njihov različit interes otvaraju pitanje na kom nivou se donose strateške odluke razvoja delatnosti kao celine.

Posmatrano po vertikali, mogu se uspostaviti dva niza, pri čemu ovo rangiranje nema hijerarhijsku vrednost u smislu nadređenosti i podređenosti. Jedan niz čine: osnovna organizacija udruženog rada — radna organizacija — složena organizacija udruženog rada — grana itd. Drugi vertikalni niz su društveno-političke zajednice.

Što je mesto nekog subjekta u vertikalnom nizu niže, to se njegova mogućnost za sagledavanje razvojne politike više razlikuje. Ono što spada u sferu njegovih neposrednih interesa i potreba izaziva i njegovu veću mobilnost u odlučivanju i, obrnuto, što je interes širi i udaljeniji, njegova mobilnost opada, ali i njegova mogućnost da se objektivno i celovito informiše i taj širi interes sagleda i usvoji kao svoj neposredni interes. Ovakvi odnosi nisu samo teorijska mogućnost, jer se u praksi javljaju slični odnosi. I teorijski i praktično, neophodno je naći takva rešenja koja će

Digitized by Google

obezbediti da svaki subjekt u vertikalnom nizu raspolaže svim relevantnim činjenicama. No raspolaganje svim informacijama nije jedini uslov da svaki subjekt sagleda i prihvati širi interes kao svoj. Izgrađivanje svesti o širem interesu kao sopstvenom — sastavni je deo razvoja samoupravljanja kao dugoročnog procesa.

— Iznalaženje i primena odgovarajućih standarda i normativa može otkloniti određene teškoće i slabosti u planiranju i u nekim drugim odnosima u samoupravnim interesnim zajednicama. Tako, na primer, standardi potreba i standardi delatnosti moraju biti usklađeni sa materijalnim mogućnostima društva i kao takvi nisu statični, odnosno mogu se menjati u skladu sa jačanjem materijalne osnove društva. Standardi mogu da izražavaju najniži, ili viši, dogovoreni obim i kvalitet potreba, odnosno vršenja delatnosti, što zavisi od specifičnosti delatnosti, materijalnih i drugih uslova.

S druge strane, nepostojanje standarda može biti uzrok ekonomski i društveno neopravdanog trošenja sredstava po osnovu solidarnosti i uzajamnosti, što novija istorija pokazuje u oblasti usmerenog obrazovanja, a u određenoj meri i u nekim drugim oblastima.

U praksi su postignuti početni rezultati na utvrđivanju i primeni standarda i normativa.

— Postoje određeni dokumenti, postoji i određena praksa, ali još ne postoji razvijena i celovita metodologija planiranja, i njen stručni i samoupravni aspekt.

Sada se često dešava da podaci bitni za planiranje nedostaju, odnosno ne prate se, stižu neblagovremeno, nerazumljivi su ili sumnjivi. Naime, raznim povodom, radnici velikog broja kolektiva širom zemlje ističu da pokazatelje koje im pripremaju njihove stručne službe i društvene službe evidencije i statistike ne razumeju, jer su sročeni tako da ih može shvatiti samo stručnjak. Isto tako, u praksi je zapaženo da o istoj činjenici razne društvene službe ponekad objavljuju različite podatke, što izaziva sumnju u njihovu tačnost.

U nas se već dosta dugo raspravlja o potrebi izgrađivanja savremenog informacionog sistema. Izgradnja takvog sistema je sigurno složen posao, koji zahteva kadrove, opremu, razrađenu metodologiju i drugo, ali je isto tako sigurno da su kompletne, tačne i blagovremene informacije bitan preduslov planiranja i ukupnog samoupravnog odlučivanja.

Višefaznost procesa planiranja i mnoštvo subjekata, koji moraju usaglašavati svoje interese, zahteva razvijenu samoupravnu metodologiju planiranja (uloga svakog subjekta, u kojoj fazi pojedini subjekti usaglašavaju interese, kad i kako se međusobno informišu, uloga privredne komore i organa samoupravne interesne zajednice u usaglašavanju interesa i drugo).

— Može se zaključiti da naš normativno postavljeni sistem društvenog planiranja ima nesumnjive prednosti u odnosu prema

Digitized by Google

centralističkom, totalitarnom društvenom planiranju. Međutim, taj sistem je objektivno složen i zahteva i dosta vremena za usaglašavanje, što znači da treba i teorijski i praktično rešavati problem moguće neefikasnosti; razvijenu tehnologiju planiranja; kompetentnu nauku i stručne institucije i uvažavanje njihovih naučnih i stručnih predloga; razvijen i efikasan informacioni sistem; razvijednu svest svakog subjekta planiranja, ne samo za sopstvenu razvojnu politiku, već i za ukupan društveni razvoj i drugo.

Sve to zahteva izvestan prelazni period između centralističkog i društvenog planiranja zasnovanog na sporazumevanju, period koji je objektivno bremenit ostacima starog i u kojem se rađaju klice novog; to je period u kojem se objektivno postojeći konflikti teže i sporije usaglašavaju itd. Naše društvo se upravo nalazi u takvom prelaznom periodu, koji, verovatno, predugo traje, bar kad je reč o nekim principima i elementima sistema društvenog planiranja. Međutim, te sporosti, slabosti i teškoće spadaju u osnovne uzroke postojećih teškoća i slabosti ukupnih društveno-ekonomskih odnosa u zadovoljavanju zajedničkih potreba, kao i ostvarivanju ustavnog koncepta sistema samoupravnih interesnih zajednica. Očigledno je da je razvijanje planske funkcije i otklanjanje postojećih ozbiljnih teškoća i slabosti u planiranju jedan od ključnih dugoročnih zadataka.

2. Osnovna karakteristika sistema finansiranja zajedničkih potreba, po ustavima 1974. godine, jeste samoupravno uređivanje ovih odnosa.

U okviru ove zajedničke karakteristike, obeležja sistema finansiranja, ili, preciznije rečeno, samoupravnog uređivanja društveno-ekonomskih odnosa, različita su od jedne do druge oblasti zajedničkih potreba. Različitost se ispoljava u više pravaca: u izvorima sredstava (lični dohodak, dohodak OUR, cena za individualizovane usluge ili drugi izvori); nivou na kojem se odlučuje o konačnoj nameni i rasporedu sredstava (OOUR, SIZ, mesna zajednica); u načinu odlučivanja o obezbeđenju sredstava (referendum, samoupravni sporazum, propis skupštine društveno-političke zajednice, odluka o ceni usluga) i u drugome. Ta različitost znači da je i uloga samoupravne interesne zajednice u pojedinim oblastima različita.

Bitne razlike se javljaju i unutar istih oblasti. Primera radi, u oblasti upravljanja dobrima u opštoj upotrebi i u okviru privredne infrastrukture deluju radne organizacije čija su osnovna obeležja rada sledeća privredna delatnost: izgradnja i održavanje obala, obaloutvrda, puteva i ulica; PTT-saobraćaj; proizvodnja, prenos i distribucija električne energije; snabdevanje naselja vodom i toplotnom energijom; izgradnja i održavanje javnih zelenih površina; održavanje čistoće na javnim površinama i drugo.

Međutim, ove delatnosti se razlikuju od drugih privrednih aktivnosti po tome što je vršenje tih delatnosti nezamenljiv uslov života i rada građana ili poslovanja organizacija udruženog rada.

Digitized by Google

Zbog toga se u društveno-ekonomskim odnosima u ovoj oblasti primenjuju specifična rešenja. Međutim, ne postoji čist sistem finansiranja (jednak za sve pomenute delatnosti), niti sistem jedinstven u celoj zemlji, bar za neke delatnosti. Paralelno egzistiraju razni sistemi obezbeđivanja sredstava: udruživanje sredstava društvene reprodukcije po osnovu zakonske obaveze, preko doprinosa čija se obaveza plaćanja SIZ utvrđuje zakonom; preko budžeta društveno-političke zajednice; putem cena usluga ili na osnovu ugovora, pod određenim dejstvom tržišnih zakonitosti; udruživanje sredstava putem samoupravnog sporazuma ili samodoprinosa; raznih naknada; slobodnom razmenom rada; i drugi načini.

Specifičnost ovih delatnosti opravdava različitost rešenja u pogledu izvora finansiranja i uloge pojedinih društvenih subjekata u tome. Međutim, može se postaviti pitanje: A kakva je prava uloga i funkcija interesnih zajednica u ovoj oblasti? Ako se o sredstvima odlučuje van interesne zajednice, onda interesna zajednica nije samoupravna zajednica u kojoj se samostalno i samoupravno utvrđuju politika i program razvoja delatnosti u oblasti za koju je interesna zajednica osnovana. Jer, ne može se utvrđivati program razvoja delatnosti bez obezbeđenih materijalnih sredstava neophodnih za programirani razvoj.

Zbog toga su u praksi interesne zajednice u ovoj oblasti specifične, odnosno one su samo jedan od društvenih subjekata koji samostalno odlučuje jedino o određenim pitanjima, a povodom drugih je konsultant ili učesnik u dogovaranju. Primera radi, o cenama pojedinih usluga odlučuju izvršna veća skupština širih društveno-političkih zajednica ili zajednica za cene, a odgovarajuće interesne zajednice nisu učesnici u odlučivanju o cenama usluga, ili samo odaju mišljenje i nejasno je kakav je društveni značaj, odnosno uticaj njihovog mišljenja (cene PTT-usluga, cene komunalnih usluga i druge). Ili, iz zakona pojedinih republika proizlazi da program razvoja komunalne delatnosti od posebnog društvenog interesa donosi komunalna radna organizacija koja vrši tu delatnost, uz saglasnost skupštine opštine, a cene komunalnih usluga odobrava zajednica za cene. SIZ za komunalne delatnosti je samo konsultant u rešavanju ovih pitanja.

Ako se o programu razvoja i cenama usluga i sličnim vitalnim pitanjima ne odlučuje u interesnoj zajednici, verovatno se tu krije jedan od uzroka teškoća u interesnom organizovanju u određenim oblastima. Jer korisnici usluga faktički nemaju o čemu da odlučuju. Od njih se najčešće traži da udruže dodatna sredstva za finansiranje odgovarajuće delatnosti (dodatna uz sredstva koja se obezbeđuju cenom usluge koju plaća korisnik). S druge strane, ni davaoci usluga faktički nemaju interes ni spremnost da se okrenu korisnicima usluga i da se s njima sporazumevaju u okviru SIZ, jer se o bitnim pitanjima njihovog društveno-ekonomskog položaja odlučuje van SIZ.

Digitized by Google

Problem druge vrste koji se odnosi na sve interesne zajednice jeste karakter materijalnih sredstava i način odlučivanja o njima u interesnoj zajednici.

U praksi su, naime, raširena shvatanja da je »plaćanje doprinosa« interesnoj zajednici ostatak starog sistema i da se može govoriti samo o samoupravnom udruživanju sredstava. Međutim, Ustav SFRJ na više mesta pominje doprinos. Tako je u članu 51. predviđeno da radni ljudi plaćaju doprinos interesnoj zajednici. Zakonom se može propisati obaveza plaćanja doprinosa interesnoj zajednici, kad su određene delatnosti, odnosno poslovi interesne zajednice od posebnog društvenog interesa (član 58, stav 1). Isto tako, prema članu 266, stavovi 1 i 3, doprinosi iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada ili ličnog dohotka plaćaju se u korist interesne zajednice koja obezbeđuje zadovoljavanje odgovarajućih potreba, odnosno korišćenje usluga. S druge strane, Zakonom o udruženom radu predviđaju se obaveze za zadovoljavanje zajedničkih potreba (na primer, član 122).

Smatramo da bi suštini koncepcije interesnih zajednica više odgovaralo samoupravno udruživanje sredstava, a ne plaćanje doprinosa. Pojam »obaveza izdvajanja doprinosa« verovatno bi trebalo zadržati samo za interesne zajednice koje vrše delatnost od posebnog društvenog interesa. Pri tom, i kod ovih zajednica bi samoupravno udruživanje sredstava trebalo da bude pravilo (samoupravni sporazumi, samodoprinos), a obavezno izdvajanje posili zakona — izuzetak. Razume se, zakonom bi valjalo precizno utvrditi uslove i način obaveznog plaćanja doprinosa. Čini se da važeće zakonodavstvo ne razrađuje ustavnu odredbu prema kojoj se odlukom skupštine društveno-političke zajednice privremeno rešava pitanje od kojeg bitno zavisi rad interesne zajednice, pod uslovima i po postupku koji su propisani zakonom (član 59. Ustava SFRJ), što u praksi dovodi do olakog donošenja interventnih odluka. U smislu Ustava, interventne odluke bi trebalo da budu izuzetak, a u praksi postaju pravilo odlučivanja. Sigurno je da nedorečeno zakonodavstvo nije ni jedini ni glavni uzrok ovakve situacije, ali nema ni analiza stvarnih uzroka. Ovaj kompleks pitanja je izuzetno značajan i ne bi ga trebalo mimoići u predstojećim raspravama o promenama u interesnom organizovanju.

Razume se, prethodno su naznačeni samo neki elementi inače veoma kompleksnog problema obezbeđivanja sredstava.

3. O slobodnoj razmeni rada je toliko pisano da se na prvi pogled može steći utisak da nema više šta da se kaže. Međutim, otvorenih pitanja i problema ima dosta. Ovde će se pomenuti samo sledeća:

— O samom pojmu može se posebno raspravljati. Pre svega, šta znači »slobodna« razmena? Ovaj pojam se ne može shvatiti u apsolutnom smislu, kao potpuno slobodan odnos čija sadržina isključivo zavisi od volje učesnika u tom odnosu, jer je svaka razmena rada u određenoj meri podvrgnuta ekonomskim zakonito-

Digitized by Google

stima socijalističkog načina proizvodnje. Dalje, od ustavnih amandmana iz 1971. godine više je došlo do izražaja parafiskalno obezbeđivanje sredstava u interesnim zajednicama ili ograničena razmena rada nego slobodna razmena rada. Činjenica da se merama tekuće ekonomske politike praktično svake godine utvrđuju limiti stope doprinosa za interesne zajednice nije jedini, ali je ipak jedan od glavnih razloga ove pojave.

— Kvalitet odnosa i brzina kojom će se razvijati slobodna razmena rada ne zavise samo od dobre volje učesnika u tom odnosu. Potrebno je da se ostvari niz preduslova, kao što su: razvijenost samoupravnih odnosa u samoupravnim organizacijama i zajednicama koje su subjekti tog odnosa; samoupravno planiranje; kriterijumi za svođenje »individualnih« radova na društveno potreban rad, za ekvivalentnu razmenu rada; cena usluga, odnosno samoupravno dogovorena naknada za rad; raščlanjivanje zajedničkih potreba na one koje se zadovoljavaju putem neposredne razmene rada i na one koje se zadovoljavaju u okviru interesne zajednice; angažovanost nauke i drugih subjektivnih snaga i drugo. U ostvarivanju ovih pretpostavki postižu se tek početni rezultati. Doduše, u svakoj interesnoj zajednici u kojoj se odnosi zasnivaju na načelima slobodne razmene rada doneta su samoupravna opšta akta kojima se teži da se ova načela konkretizuju, ali, sadržinski gledano, sve to je još veoma daleko od idejno-teorijskih postavki slobodne razmene rada.

— Da li se rezultat rada radnika u svim društvenim delatnostima izražava u dohotku u materijalnoj proizvodnji i kako to identifikovati; kako, na koji način i na kom nivou utvrđivati doprinos radnika društvenih delatnosti stvaranju nove vrednosti u materijalnoj proizvodnji, povećanju proizvodnosti ukupnog društvenog rada i razvoju društva u celini.

Relativno lako je utvrditi doprinos radnika društvenih delatnosti kada svojim radom zadovoljavaju potrebe, odnosno obezbeđuju usluge značajne za određenu organizaciju udruženog rada, naime, može se utvrditi doprinos povećanju produktivnosti rada i unapređivanju poslovanja u konkretnoj radnoj organizaciji udruženog rada. Međutim, kako utvrditi doprinos radnika, recimo, u osnovnim školama ili bolnicama, pozorištima i sličnim organizacijama koje pružaju usluge velikom broju radnih ljudi i građana, odnosno učestvuju u pripremi mladog čoveka za rad?

U stvari, reč je o dva pitanja. Prvo, sada se najčešće sredstva za rad radnika društvenih delatnosti koja se obezbeđuju preko SIZ vezuju za tekući dohodak u materijalnoj proizvodnji (za godinu dana). Međutim, rezultat rada radnika pojedinih društvenih delatnosti može se sagledati tek protekom određenog perioda, koji se ne može matematički izraziti. Recimo, promene u zdravstvenom stanju stanovništva mogu se uočiti stalnim praćenjem tokom dužeg perioda; rezultat rada radnika obrazovnih institucija mogao bi se sagledati tek kad jedna srednješkolska, odnosno studentska

Digitized by Google

generacija završi školovanje i uključi se u radni proces; kako sagledati stvarni doprinos radnika u oblasti kulture kad je to proces koji neprekidno traje itd. Razume se, u svim ovim slučajevima ostaje otvoreno pitanje kojim se to parametrima može identifikovati i izraziti ovaj doprinos. Pod pretpostavkom da se ovaj doprinos može izraziti, postavlja se pitanje: na kom nivou interesnog organizovanja se to može činiti. U većini društvenih delatnosti, interesne zajednice su organizovane u opštini, iz čega sledi zaključak da se na istom nivou meri i doprinos radnika društvenih delatnosti, kao bitan element slobodne razmene rada. Međutim, opština nije zatvorena zajednica kao feudalna zajednica u kojoj se ljudi rađaju, rade i umiru. U savremenim uslovima čovek je u toku svog života često veoma pokretljiv — u jednoj opštini se školuje, u toku radnog veka menja ne samo radna mesta, već i radne sredine, leči se u različitim zdravstvenim institucijama itd.

Ukupno uzev, odredba Zakona o udruženom radu po kojoj dohodak radnika društvenih delatnosti zavisi od njihovog doprinosa koji svojim radom daju stvaranju nove vrednosti u materijalnoj proizvodnji, povećanju proizvodnosti ukupnog društvenog rada i razvoju društva u celini — jeste suštinski princip. Ali za sada ni nauka ni praksa nisu u stanju da ponude kriterijume i način realizacije tog principa. Nije stvar u tome da to neko neće ili da se u praksi ne čine pokušaji u tom pravcu. Jednostavno, to je izuzetno složen problem koji zahteva dosta angažovanja, možda i u narednih 10—20 godina. Ako većina smatra isto, onda bi bilo korisno da se to jasno i javno kaže. Ovako, kako se sada radi — nije dobro. Naime, često se čuju kritike da to što se primenjuje u interesnim zajednicama ne valja, da to nije slobodna razmena rada, dakle, svi znaju šta nije, ali niko ne kaže šta jeste, odnosno kako ostvariti slobodnu razmenu rada. Jasno reći da je za realizaciju proklamovanog principa potrebno niz godina mukotrpnog rada, ne znači priznavati nemoć ili nemogućnost primene principa.

— Lako je reći da je svaki rad merljiv, a teže je to ostvariti. U težnji da se ovaj princip što brže primeni, izgleda da se u društvenim delatnostima prave greške koje imaju dalekosežne posledice. Pre svega, pojedini faktori koji se uzimaju kao elementi cene rada objektivno vode ka neracionalnom trošenju društvenih sredstava koja se izdvajaju za zadovoljavanje zajedničkih potreba, a istovremeno ne dovode do poboljšanja kvaliteta u zadovoljavanju potreba. Recimo, broj učesnika u srednjoj školi ili studenata na fakultetu, kao jedan od osnovnih kriterijuma za određivanje visine dohotka obrazovne institucije, objektivno stimuliše kolektive takvih institucija da se grčevito bore za to da se kod njih upiše što više učenika, odnosno studenata, i pri tom niko ne haje što društvo nema potrebe za određenim profilom kadrova ili bar ne za broj koji se školuje. Ili, lakše je izračunati broj izvršenih pregleda, operacija ili bolničkih dana, nego vrednovati sve ono što čini preventivnu zdravstvenu zaštitu. Čini se da mnogi kolek-

Digitized by Google

tivi u društvenim delatnostima nisu još osposobljeni za funkciju planiranja niti da sami ponude korisnicima usluga u okviru interesne zajednice kriterijume na osnovu kojih bi se objektivnije utvrđivao njihov dohodak. Razume se, to što se školuje više učenika i studenata nego što je društvu u ovom trenutku potrebno, ili što se više grade skupi stacionarni kapaciteti u zdravstvu, umesto da se više razvija preventivna zdravstvena zaštita, nije pitanje odgovornosti samo kolektiva u obrazovanju, odnosno zdravstvu, već i drugih društvenih faktora.

Od mnoštva otvorenih pitanja vezanih za dohodak koji se ostvaruje slobodnom razmenom rada, biće pomenut još jedan. U praksi je dosta učinjeno na iznalaženju kvantitativnih pokazatelja rezultata rada. Ti pokazatelji se utvrđuju, po pravilu, na osnovama sporazumevanja u okviru interesne zajednice. Međutim, malo je učinjeno na iznalaženju pokazatelja kvaliteta rada. Broj završenih studenata ne govori o kvalitetu obrazovanja, kao što ni broj posetilaca u pozorišnoj sezoni sam po sebi ne govori o kvalitetu predstava. S druge strane, ni porast odsustvovanja radnika sa posla zbog bolesti ne mora da bude izraz lošeg rada zdravstvene službe, već i nekih drugih okolnosti (loši uslovi rada, nizak lični dohodak, stambeni uslovi itd.). Koliko god da je teško iznaći prave pokazatelje kvaliteta i primerene specifičnostima svake oblasti, verovatno bi to trebalo da bude jedan od prioritetnih zadataka u narednom periodu.

— Na kraju, ukazuje se samo na još jedan problem. Ima mišljenja da je neposredna razmena rada »samoupravnija« od slobodne razmene rada u okviru i preko samoupravne interesne zajednice. Ne može se zaključiti da je jedan oblik razmene značajniji od drugog, jer se koristi onaj koji u datim uslovima više odgovara. Isto tako, ima mišljenja da organi i službe interesnih zajednica koče razvoj neposredne razmene rada, pri čemu se kao primer ističe da neka osnovna organizacija udruženog rada mora interesnoj zajednici plaćati pun iznos doprinosa, iako je u krugu fabrike organizovana dečja ustanova ili zdravstvena stanica koju neposredno finansiraju radnici te OOUR. Ovakvi prigovori su delimično opravdani, jer, sa stanovišta onog ko iz svog dohotka izdvaja sredstva, nelogično je da dva puta plaća istu uslugu. Međutim, mora se imati u vidu i to da se doprinosom SIZ obezbeđuju sredstva i za niz drugih funkcija (u zdravstvu, na primer, i za rad stacionarnih ustanova, za solidarnost i drugo). Problem je u tome što još nisu u svakoj oblasti i svakoj SIZ kvantifikovani troškovi za svaku vrstu poslova, što je jedan od bitnih preduslova da se konkretnoj organizaciji umanji visina doprinosa, kada određene potrebe zadovoljava, odnosno usluge obezbeđuje neposrednom razmenom rada.

Društvenom akcijom treba podsticati i podržavati razvijanje neposredne razmene rada, jer ona omogućava zadovoljavanje određenih potreba i interesa radnih ljudi u konkretnim kolektivima

Digitized by Google

i mesnim zajednicama, njihov neposredan uticaj na sredstva koja za ove svrhe izdvajaju itd. Međutim, ne može se samo apelovati na to da se ovakvi neposredni odnosi brže razvijaju. Mora se prethodno raspraviti u kojim je oblastima i u kojim funkcijama neposredna razmena rada realno moguća na sadašnjem stepenu razvoja, imajući u vidu materijalne mogućnosti, kadrovske i druge uslove. Recimo, mesna zajednica jeste prosto prirodna sredina u kojoj se mogu uspostavljati neposredni odnosi između osnovne škole i radnih ljudi i građana kao takozvanih korisnika usluga. Međutim, ako bi građani konkretne mesne zajednice bili u poziciji da obezbeđuju sva sredstva za rad osnovne škole koja deluje na njihovom području, sigurno bi se dovelo u pitanje ustavno načelo o dostupnosti osnovnog obrazovanja svim građanima pod jednakim uslovima. Ili, ako je zadovoljavanje određenih potreba na izvestan način značajno za razvoj društva u celini, može li finansiranje delatnosti kojima se obezbeđuje zadovoljavanje takvih potreba zavisiti od materijalnih mogućnosti, interesa i svesti radnih ljudi u pojedinim kolektivima i mesnima zajednicama.

Ukratko, trebalo bi u svakoj oblasti utvrditi koje se funkcije od posebnog društvenog interesa moraju udružiti i sva pitanja rešavati zajednički slobodnom razmenom rada u okviru samoupravne interesne zajednice, što znači da je sve ostalo stvar dogovaranja neposrednih interesenata, neposrednom razmenom rada.

•

Ovde su naznačena samo određena pitanja u razmatranim područjima. Prostor ne dozvoljava da se učini osvrt na probleme u funkcionisanju delegatskog sistema. Određeni problemi koji se ovde javljaju su u uzročnoj vezi sa prethodno izloženim pitanjima. Pored toga, može se analizirati niz drugih pitanja i odnosa koji takođe doprinose uočenim slabostima u funkcionisanju delegatskog sistema, kao što su izborni sistem, idejno-političko osposobljavanje radnih ljudi za obavljanje delegatskih funkcija, informisanje i uloga stručnih službi interesnih zajednica i radnih organizacija-članica SIZ i drugih službi i organa, stvarna uloga i odgovornost subjektivnih snaga društva i drugo.

Sve ukazuje na okolnost da u funkcionisanju interesnih zajednica ima ozbiljnih teškoća i slabosti. Zato je neophodno doneti širi društveni program njihovog preispitivanja i otklanjanja teškoća i slabosti. Pri tom se mora stalno imati u vidu suština ustavne koncepcije i da je na ostvarivanju te koncepcije neophodno angažovanje svih društvenih snaga tokom dužeg perioda.

Digitized by Google

Milenko Marković

Decentralizovani etatizam i međunacionalni odnosi

Naš revolucionarni pokret ima za sobom zaista izuzetno i u mnogo čemu jedinstveno revolucionarno iskustvo, kao i bogata teorijska saznanja u rešavanju nacionalnog pitanja. No to ne znači da nemamo otvorenih, kontroverznih pitanja ili da smo sve aspekte nacionalne problematike podjednako dobro izučavali i izučili. Neka pitanja smo dublje zahvatali, neka površnije, a u neka nismo još ni kako treba zakoračili. Uopšte uzev, ako nas utisak ne vara, mi smo sferi nacije i međunacionalnih odnosa više prilazili sa politikološkog ili filozofsko-teorijskog stanovišta, manje sa ekonomskog (mada se u tom pogledu u novije vreme nešto menja nabolje), a mnogo smo manje ulazili u sociološke i socio-psihološke aspekte nacionalnog bića. Šta bismo sve, na primer, mogli reći povodom teze, koja je izražena u marksizmu, da je svest o nacionalnoj pripadnosti jača od svesti o klasnoj pripadnosti? Ili, recimo, o njoj suprotnoj tezi, isticanoj u okviru marksizma, da se, sa osvajanjem političke vlasti od strane radničke klase, nacionalna svest apsorbuje u klasnoj (internacionalističkoj) svesti. Istorija socijalizma pruža dovoljno primera nemirenja sa gubitkom nacionalnog identiteta i svesti o nacionalnim interesima. Svakako da se fenomen nacionalnog ne može redukovati na ekonomsku sferu ili samo na klasno. Inače, kako bismo objasnili činjenicu da su kod nas najčešći i najoštriji sporovi o jeziku, literaturi, istoriji, dakle, o sferi kulture. To, dakako, ne znači da je dozvoljena neka druga redukcija, u

Digitized by Google

ovom slučaju socio-psihološka. Reč je o indikaciji, o upozorenju da su nam neke najdublje slojevitosti nacije još uvek nedostupne ili našim saznanjima slabo dostupne. A nacija je takav istorijski fenomen koji je obavijen sa najviše velova tajanstvenosti, pa, prema tome, i mogućnosti da se biće nacije mistifikuje, da se, kako bi Krleža rekao, stavlja na pijedestal božanstva.

Iz tih razloga čini nam se da bi veću pažnju nego do sada trebalo da posvetimo različitim aspektima unutrašnjih preobražaja nacije. Utisak je da smo se mi više bavili političkom i državno-pravnom problematikom, što znači više »spoljnim« nego »unutrašnjim« aspektima nacije. Nije reč o tome da je oblast međunacionalnih odnosa manje značajna ili da se te dve sfere mogu mehanički podvajati. U stvari, i unutrašnji i spoljni aspekt su izraz jedinstvenog života jedne nacije. Stvar je jednostavno u tome da od sadržaja i smisla unutrašnjih promena u samoj naciji zavisi i karakter međunacionalnih odnosa. »Sa padom suprotnosti klasa u okviru nacija pada i neprijateljski stav među narodima« (Marks). U tom smislu rekli bismo da bi u našim istraživanjima i teorijskim raspravama trebalo mnogo više da tragamo za odgovorima na jedno od krucijalnih pitanja: šta se zbiva, koje i kakve se promene događaju u naciji, do čega sve dolazi u njenom »istorijskom susretu« sa socijalizmom? Razume se, time se u isto vreme otvara i pitanje šta taj susret znači ne samo za naciju i odnose između nacija, već i za radničku klasu.

Svakako da je za unutrašnji preobražaj nacije od posebnog značaja relacija samoupravljanje — nacija i država — nacija. Jer od promena koje se zbivaju na relaciji samoupravljanje — nacija zavisi i karakter promena na relaciji nacija — država. To, dakako, ne znači da je taj proces promena jednosmeran, da ne deluje dijalektika uzajamne uslovljenosti, već samo ukazujemo na osnovnu ishodišnu tačku tih promena, koje donose novine u unutrašnjoj organizovanosti nacije, u karakteru i smislu ostvarivanja njene uloge u procesima društvene reprodukcije i podruštvljavanja rada. Razume se, to nije jednoznačan ni pravolinijski proces, već je prožet nizom različitih protivrečnosti. Imamo na umu protivrečnosti kao što su: odnos državne i društvene svojine, klasičnog državno-političkog, reprezentativnog i samoupravno-delegatskog u političkom sistemu, teritorijalnog i transteritorijalnog u procesu društvene reprodukcije, naime, odnos nacionalnih ekonomija i jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, samostalnosti nacija i njihove uzajamne zavisnosti itd. Tih protivrečnosti, dakako, ima i više. No nije problem u tome, jer mi nismo beskonfliktno društvo. Pravo je pitanje koje socijalno-klasne snage bitno utiču i u kom smeru se razrešavaju te protivrečnosti. Jedan je smer razvoja ako slabi samoupravna supstanca nacije, ako se društveno-istorijska bit nacije poistovećuje sa njenom klasičnom državnom egzistencijom, a drugi je smer razrešavanja pomenutih protivrečnosti ako se nacija razvija kao »specifičan vid samoupravljanja ljudi« (Kardelj).

Digitized by Google

Sudeći prema negativnim tendencijama o kojima se u poslednje vreme mnogo govori (etatistiko zatvaranje republika i pokrajina, autarkizam sa jakim primesama ekonomskog nacionalizma, stagnacija i čak opadanje učešća udruženog rada u raspolaganju dohotkom itd.), opravdano se postavlja pitanje: koliko smo mi stvarno, a ne samo normativno izišli iz okvira državnog socijalizma i kakve sve konsekvence proizlaze iz toga po razvoj nacije i međunacionalnih odnosa, po odnos klasnog i nacionalnog u našem sistemu federalizma? Morali bismo se ozbiljnije zapitati otkuda pojave da se nacija više vezuje za državu nego za samoupravljanje, odnosno da se u državi sagledavaju veće mogućnosti afirmacije istorijske uloge nacije nego u samoupravljanju? Simptomatično je u tom kontekstu, da se poslednjih godina više govori o »razvijanju socijalističke države« i »jačanju nacionalnog karaktera države«, a da se gotovo više i ne pominje odumiranje države. Ili, i ako se ponekad i u nekom stidljivom obliku i pomene taj pojam, onda nailaze teškoće — kako shvatiti tu dijalektiku odumiranja države putem njenog jačanja?

S pravom ističemo da u nas nije klasična federacija, da imamo samoupravni tip federacije, te da nema osnova da se stalno pitamo jesmo li federacija ili konfederacija. Zašto do toga, ipak, dolazi? Jesu li uzroci u našim opredeljenjima i ustavnim rešenjima ili u načinu njihovog oživotvorenja? Šta stoji u Ustavu? Ustavom su, kao što je poznato, republike definisane i kao državne i kao samoupravne društveno-političke zajednice; pokrajine kao samoupravne društveno-političke zajednice; one su samostalne u raspolaganju svojim viškom rada, ali je klasno-samoupravna pretpostavka te samostalnosti da udruženi rad ovladava viškom rada svoje republike ili pokrajine; one su odgovorne za sopstveni razvoj, ali i za razvoj jugoslovenske zajednice; zajedničke osnove te samostalnosti su jedinstveni samoupravni produkcioni odnos, jedinstveni politički i privredni sistem, jedinstveno jugoslovensko tržište.

A kako je tekao razvoj u postustavnom periodu? Ta opredeljenja i ustavna rešenja su neravnomerno realizovana, u tom smislu da se jedna komponenta sistema razvijala na račun druge. Republike i pokrajine su više isticale svoj državni, a manje samoupravni karakter; one su, bez sumnje, postale samostalne u raspolaganju svojim viškom rada, ali je udruženi rad ostajao u granicama skromnog uticanja na njegovo kretanje; one su suverene u odgovornosti za sopstveni razvoj, ali je, pri tom, slabila odgovornost za ukupni razvoj jugoslovenske zajednice; autarkičan razvoj nacionalnih ekonomija uslovio je slabljenje reprodukcionih veza i jedinstvenosti jugoslovenskog tržišta. Sve u svemu, državni faktor sticao je prevagu u odnosu na samoupravljanje, usko shvaćeni nacionalni interes sticao je prevagu u odnosu na klasni interes i opšte interese zajedništva.

Iako ne smatramo da se prema Ustavu treba odnositi kao prema nečemu što ne može biti podložno promeni, ne mislimo da su uzroci označenog postustavnog razvoja u samom Ustavu, već u

Digitized by Google

etatističkim »deformacijama« ustavnih rešenja. Iz tih razloga rekli bismo da je za probleme nacije i međunacionalnih odnosa bitno pitanje samoupravne korekcije postustavne prakse, u stvari borbe za dosledno sprovođenje Ustava, što bi bio i put revitalizacije izvornih tokova naše revolucije.

Posebno je, svakako, pitanje koji su uzroci doveli do tih etatističkih »deformacija«. Koliko su tome doprinela neka zakonska, podsistemska rešenja, slabosti u mehanizmima sistema, a kogiko su u pitanju neki drugi uzroci — stvar je za analizu. Tu se može govoriti i o svojevrsnim doprinosima nacionalnih birokratskih i tehnokratskih struktura. Jer, kao što je poznato, birokratija se može ponašati i nacionalno i anacionalno, u zavisnosti od toga gde se sele centri društvene i političke moći. Nacionalni etatizam, držeći na distanci udruženi rad od poluga društvene i političke moći, u isto vreme potencira problem nacionalne države, nacionalnog suvereniteta i nacionalne ekonomije na način za koji bi se moglo reći da je pod velikim znakom pitanja — da li stvarno služi nacionalnoj emancipaciji i ostvarivanju zajedništva na osnovama samoupravljanja.

S obzirom na to, otvaraju se neka pitanja poimanja i funkcionisanja nacionalne države i suvereniteta, imajući u vidu društveno-istorijski kontekst, to jest da smo i samoupravno društvo i višenacionalna zajednica. Mi smo u građenju federacije pošli od osnovog principa revolucije da se nacionalno samoopredeljenje, to jest pravo naroda da vladaju sobom i budu ravnopravni sa drugima, politički realizuje u pravu na sopstvenu nacionalnu državu. Rukovodeći se time u temelje naše federacije ugrađena su upravo takva neotuđiva prava naroda. Uvođenjem samoupravljanja i rušenjem centralističke strukture federacije stvorene su nove istorijske pretpostavke za puno ostvarivanje istorijske uloge nacije i odnosa ravnopravnosti. Možemo s pravom reći da u tom pogledu nema presedana u savremenom svetu. Prema tome, jedno (nacionalno) i drugo (klasno) idu jedno s drugim. Međutim, da smo ostali samo na decentralističkoj federaciji, mi bismo, verovatno, u pogledu radikalnosti bili ispred postojećih federacija u svetu, ali se time ne bi bitno prekoračivale ni etatističke ni građanske granice u rešavanju nacionalnog pitanja. Stvarnu veličinu revolucionarnih rešenja u sferi međunacionalnih odnosa čini ne samo decentralizacija federacije, nego i klasno-samoupravna transformacija odnosa u okviru nacije.

Mi se, međutim, za razliku od problema koji su se javljali u uslovima centralističke federacije, već duže vremena suočavamo sa problemima druge vrste, ali i sa ne manje težim konsekvencama i po klasu i po naciju. Ako smo se tada sučeljavali sa metodom oktroisanja opštih interesa, hijerarhijske nadređenosti federalnog centra, sa nadnacionalnim subjektivitetom federacije, odnosno nekom vrstom »ograničenog suvereniteta« republika i pokrajina, majorizacijom i slično, danas se sučeljavamo sa apsolutizacijom nacionalnih interesa i, u tom kontekstu, sa apsolutizacijom suvereniteta nacio-

Digitized by Google

nalne države, pojavama blokade sistemskih rešenja od interesa za celu zajednicu, tendencijama svođenja federacije na zbir federalnih jedinica, tako reći na oblik dnevnog dogovaranja, bez obzira na to da li je reč o značajnim ili manje značajnim pitanjima za celinu zajednice. Bukvalno, stojimo pred problemom konstituisanja i realizacije opštih interesa, kojima se ne bi dovodili u pitanje vitalni interesi bilo koje nacije, ali koji bi u isto vreme, trebalo da su lišeni opstrukcija iz uskonacijskih interesa. Reč je, bez sumnje, o vitalnoj pretpostavci samoreprodukcije sistema i življenja u zajedništvu.

Kad govorimo o nacionalnom suverenitetu u našim uslovima, morali bismo imati u vidu nekoliko pretpostavki njegovog konkretno-istorijskog funkcionisanja. Pre svega, da smo višenacionalna zajednica te da se neke funkcije nacionalnog suvereniteta ostvaruju zajednički u federaciji, a ne svaka nacija za sebe. Već sa tog stanovišta nacionalni suverenitet nije neograničen u apsolutnom smislu. Prvo, on je, da tako kažemo, relativno neograničen s obzirom na to da je njegovo potpuno funkcionisanje, istina dobrovoljnim činom, ali ipak ograničeno suverenitetom ostalih članica federacije; drugo, mi više nemamo centralističku federaciju, pa, prema tome, ni sistem nametanja opštih interesa odozgo. Ne postoje, dakle, sistemske osnove za teoriju i praksu »ograničenog suvereniteta« koja, kao što znamo, postoji u nekim savremenim sistemima socijalističkih federacija. Opšti interes u našem sistemu federalizma stiče legalitet tek kad je kao takav prihvaćen od svih republika i pokrajina. To, dakako, ne znači da ne postoje društvene ili idejne pretpostavke i tendencije za obnavljanje federalnog centralizma u nekom obliku. Ali to je nešto drugo. Ovde je reč o tome da on nema sistemsku legitimnost i da se u uslovima socijalističkog samoupravljanja ne bi moglo govoriti o nacionalnom suverenitetu kao isključivoj funkciji nacionalne države, kao o njenom monopolu na reprezentovanje nacionalnog interesa. Jer republike su, kao što smo rekli, i državne i samoupravne društveno-političke zajednice, pa već iz toga proizlazi da nacionalna država deli to pravo sa samoupravno udruženim radom nacije. Iz toga proističe da država još uvek u nekim aspektima zadržava ulogu opšteg reprezentanta nacije, te da radnička klasa i radni ljudi deo svojih klasnih i nacionalnih interesa ostvaruju preko nacionalne države. Međutim, samoupravni i delegatski sistem, kao istorijska supstitucija klasičnog sistema političke reprezentacije, dovodi samoupravno udruženi rad u položaj da deluje kao jedinstveni nosilac klasnog i nacionalnog interesa, da ih artikuliše bez posredovanja nacionalne države i unutar nacije i u odnosima među nacijama, što inače predstavlja istorijski dominantnu tendenciju unutrašnjeg preobražaja nacije. Sa tog stanovišta posmatrano, našem društvenom biću i federalizmu ne mogu biti istorijski primerene one »opšte zakonitosti« koje pretpostavljaju birokratsko-unitaristički koncept »ograničenog suvereniteta«, ali ni one »opšte zakonitosti« koje impliciraju koncept apsolutnog suvereniteta iz epohe apsolutnih monarhija.

Digitized by Google

Ako se, dakle, polazi od naših konkretnih uslova samostalnosti nacije i odnosâ ravnopravnosti koje razvijamo na osnovama socijalističkog samoupravljanja, od našeg opredeljenja za odumiranje države, što je samo druga strana procesa izrastanja samoupravljanja u integralni sistem, onda teško da bi bila održiva teza o neophodnosti »jačanja nacionalnog karaktera države« ili, u jednoj drugoj varijanti, teza o »jačanju nacionalne države« sa istim ili sličnim implikacijama. Isto tako je sporno i shvatanje po kojem nacionalna država, opredeljujući se za federaciju, ne gubi ni jednu od funkcija zbog kojih je nastala. Tu se javljaju mnoge nedoumice, mnoštvo pitanja o kojima bi vredelo podrobnije i svestranije raspravljati. Primera radi, otvara se pitanje da li je u nas proces konstituisanja nacionalne države istorijski dovršen ili je još uvek istorijski nedovršen proces? To se pitanje postavlja u vezi sa istorijskim mogućnostima ili nemogućnostima odumiranja države, odnosno sa mogućnostima supstitucije državno-pravne samoupravnom osnovom razvoja nacije i međunacionalnih odnosa. Zatim, ako je smisao jačanja nacionalne države da se ona ne odriče ni jedne od svojih klasičnih funkcija, kako onda nacija može ostvarivati svoju istorijsku ulogu ako joj se dodeljuju dve funkcije koje se međusobno isključuju: da stalno jača kao država, odnosno da se ne lišava ni jedne od svojih klasičnih prerogativa i da bude nosilac u procesu podruštvljavanja rada? Da li je naš ideal »nacija—država« ili »nacija—republika rada«? Po čemu bismo se mi mogli razlikovati kao revolucionarna socijalistička alternativa državnim konceptima socijalizma bilo staljinističke bilo socijaldemokratske provenijencije?

Nema sumnje da treba razlikovati nacionalnu državnost od etatizma, ali isto tako valja razlikovati i naciju od države. Jer, i pored istorijske spone između nacije i države, država je samo modalitet nacionalne egzistencije, ona je istorijski neophodni, ali ne i poslednji oblik ispunjenja njenih potencijala u kretanju društva prema ljudskoj zajednici u Marksovom smislu.

Drugi kompleks pitanja tiče se relacije nacija — ekonomija. Razume se, opet u kontekstu samoupravne višenacionalne zajednice. Problemi su mnogobrojni, mnoga pitanja su sporna, pa ćemo pokušati da naznačimo neka od njih. Već sam pojam »nacionalna ekonomija« je više nego sporan i tumači se na različite načine koji se kreću od potpune negacije do potpune afirmacije. Stoga je možda najbolje da se taj pojam uzima uslovno, dok se ne vidi šta ko pod njim podrazumeva, koji je njegov sadržaj i koja su mu bitna određenja.

Morali bismo, čini nam se, poći od dvaju uzajamno uslovljenih momenata: od istorijskog prava nacije da raspolaže nacionalnim materijalnim bogatstvima i viškom rada, dakle, od ekonomskog suvereniteta nacije, i od istorijskog prava radničke klase da ovlada celinom društvenog dohotka ili, kako mi to kažemo, uslovima i rezultatima svoga rada. U socijalizmu se ovaj »istorijski susret« nacije i radničke klase ostvaruje na zadatku »pobede političke eko-

Digitized by Google

nomije rada nad političkom ekonomijom privatnog vlasništva« (Marks). U tom smislu i nacija i radnička klasa nemaju baš velikog izbora u pogledu sredstava i puteva realizacije pomenutog zadatka: to su državni centralizam sa kvazirobnom proizvodnjom i tržištem ili opadajuća uloga države u kombinaciji sa robnom proizvodnjom i tržištem. Ako je reč o prvom izboru, i ako se on primenjuje u višenacionalnoj zajednici, onda je na delu proces društvene integracije rada koji ne prelazi granice državnosvojinskih odnosa sa svim poznatim konsekvencama po ostvarivanje pomenutih istorijskih prava i nacije i radničke klase. Mi smo se opredelili za ovaj drugi put, mada ga ostvarujemo uz velike oscilacije u smislu povremenog pojačavanja uloge države i ograničavanja delovanja zakonitosti robne proizvodnje i tržišta. Već duže se suočavamo upravo sa takvom situacijom u kojoj se etatizam savezne države pojavljuje u novom obliku, kao etatizam nacionalne države, sa svim poznatim konsekvencama o kojima se u poslednje vreme veoma mnogo govori.

Verovatno je najmanje sporno to da postoji istorijska uslovljenost relacije nacija — država i nacija — tržišna ekonomija. Sporovi nastaju tek kad se povede razgovor o karakteru, vidovima i tendencijskom smislu navedenih relacija. Nacija je, između ostalih činilaca, i nastala na integrativnoj funkciji tržišta u spoju sa značajnom ulogom države u njenom formiranju i konstituisanju u ekonomski i politički subjektivitet. Postavlja se pitanje — kakva je priroda tih relacija u socijalizmu i, još konkretnije, u uslovima socijalističkog samoupravljanja i višenacionalnog zajedništva? U državnim sistemima socijalizma izražen je antitržišni odnos, ali i svojevrstan antinacijski odnos, u smislu osporavanja nacionalne državnosti i nacionalnog suvereniteta, i afirmativan odnos prema državi, razume se, u njenom centralističko-unitarnom vidu.

Dosadašnja jugoslovenska praksa pokazuje da se samoupravno udruženi rad ne može odricati usluga države tamo gde je ona istorijski neophodna, ali da ne može izrasti u integralni sistem pod starateljstvom države, bilo savezne ili nacionalne države, odnosno bez oslonca na zakonitosti robne proizvodnje i tržišta. Iskustvo, pa i najnovije, svedoči o još jednoj činjenici: kad god se država ponaša etatistički, dolazi do ograničavanja funkcija tržišta, jača politički voluntarizam u ekonomiji, što uzrokuje stagnaciju samoupravljanja, slabi zajedništvo i slično.

Ovde nije reč ni o kakvom negativističkom odnosu prema državi niti o fetišizaciji tržišta, o tome da je država apriorno negativan činilac, a da je tržište »spasonosna« formula socijalizma. Jednostavno je stvar u tome da su, kako kaže Kardelj, robna proizvodnja i slobodno samoupravno tržište na ovom stepenu društvenog razvitka uslov samoupravljanja i vodeće uloge radničke klase u društvu.

Pa ipak, i pored ove generalno prihvaćene orijentacije, ne može se reći da nema sumnji i rezervi prema mogućnostima tržišne ekonomije i prema ostvarivanju društvene uloge radničke klase i

Digitized by Google

nacije ili podruštvljavanju rada kako unutar nacije tako i na jedinstvenom privrednom području Jugoslavije. Postoje, na primer, shvatanja da tržišna privreda nema više onaj značaj za naciju koji je imala prilikom njenog formiranja. Izraženo je takođe i shvatanje: kad je u pitanju suverenitet nacionalne ekonomije, suverenitet mora stajati iznad ekonomskih zakonitosti itd., itd!

Rekli bismo da se, i pored svih nesavršenosti i negativnih tendencija koje tržište nosi, a njih ima utoliko više ukoliko ne postoji komponenta svesnog planskog usmeravanja, ne mogu osporavati ni njegov pozitivni uticaj na produktivnost rada i na rast proizvodnih snaga, na integrativne procese i procese podruštvljavanja rada, a ne mogu se osporiti ni njegove antibirokratske i antivoluntarističke potencije. A upravo to su ona svojstva tržišta koja ga u našem društvu, s obzirom na samoupravnu usmerenost i višenacionalni sastav, čine istorijski nezaobilaznim. Robna proizvodnja i slobodno samoupravno tržište u spoju sa udruženim radom predstavljaju moćno sredstvo ne samo protiv sistema velikodržavne integracije koja, kao što znamo, lišava nacije ekonomskog suvereniteta, nego oni čine i snažnu prepreku dezintegracionim tendencijama koje izviru iz etatizma republika i pokrajina.

Razume se, ostaje uvek da se pitamo u čemu su specifičnosti u kretanju društvenog kapitala u samoupravljanju i samoupravnog tržišta u odnosu na kretanje kapitala u kapitalizmu?

I na kraju, reč-dve o nacionalizmu. Nemajući mogućnosti da šire uđemo u uzroke najnovijih pojava oživljavanja nacionalizma, ali bez namere da redukujemo problem, čini nam se ipak da najdublje uzroke treba tražiti u etatističkim trendovima, svojevrsnom oživljavanju državnosvojinskih i grupnosvojinskih odnosa u republikama i pokrajinama. Ti trendovi ugrožavali su dve vitalne sfere našeg društva: sferu raspolaganja viškom rada od strane udruženog rada unutar nacije i sferu međunacionalnih odnosa, to jest jugoslovenskog zajedništva. U meri u kojoj je dolazilo do potiskivanja samoupravljanja i osamostaljivanja centara moći u raspolaganju viškom rada unutar nacije jačale su i tendencije zatvaranja, autarkije i kidanja reprodukcionih veza na jedinstvenom jugoslovenskom području itd. Mi smo na taj način, usuđujemo se reći, sami pripremali pogodno tle nacionalizmu, koji je zahvatao, kao što znamo, čak i neke delove Saveza komunista.

U tom kontekstu posmatrano, događaji na Kosovu, uz sve specifičnosti uzrokâ, u isto vreme su priča o svima nama. *De te fabula narratur!* Stoga i sređivanje stanja na Kosovu, dovođenje do stanja normalizacije može biti uspešno privedeno kraju samo u kontekstu opštejugoslovenske revolucionarne akcije na prevladavanju etatizma i reafirmaciji samoupravljanja u svim sferama društvenog, nacionalnog i zajedničkog življenja. To bi, po našem mišljenju, bila i najveća pomoć i podrška kosovskim komunistima.

U tom pogledu, svakako, uvek se moramo držati principijelnog stava da svako treba da bije bitku u prvom redu sa sopstvenim

Digitized by Google

nacionalizmom, da ne postupamo tako da su nam velike oči kada su u pitanju pojave nacionalizma u drugoj sredini, a da se ćutke ili blagonaklono odnosimo prema »svom« nacionalizmu. Ali taj, sam po sebi inače ispravan stav, ostaje na nivou političkog rituala ili čak političke ekvilibristike, ako u isto vreme ne dolazimo do jedinstvenih stavova o pravim uzrocima nacionalizma i, još više, ako jedinstveno ne radimo, ako nismo svi podjednako dosledni u otklanjanju pravih uzroka nacionalizma.

Poznato je da smo protivrečno društvo i da ćemo tokom dužeg perioda morati da računamo sa pojavama nacionalizma. S tog stanovišta posmatrano, nema razloga za dramatizacije. Samo centralisti i unitaristi imaju »ključeve« za postizanje stanja beskonfliktnosti. Ali mi ne možemo dozvoljavati da se protivrečnosti našeg društva i protivrečnosti u međunacionalnim odnosima razrešavaju tako da se stvara pogodno tle za plimu nacionalizma. U tom slučaju ćemo se uvek iznova pitati kako je moguće da toliko i toliko godina nakon revolucije, razvoja samoupravljanja i uspešno rešenog nacionalnog pitanja dolazi do takvih erupcija nacionalizma, ili ćemo stajati pred pitanjem — nije li nacionalizam naša sudbina?

Ali za jedinstveno razumevanje uzrokâ i za jedinstvenu revolucionarnu akciju na otklanjanju tih uzroka potrebni su otvoreni, principijelni i teorijski i politički razgovori o svim problemima međunacionalnih odnosa. Rukovodeći se time, mi smo već do sada sa dnevnog reda skidali mnoge tabu-teme, pa nema razloga da to ne činimo i ubuduće. Nacionalne teme nisu delikatne same po sebi. One to postaju ukoliko ne dajemo pravovremene i prave odgovore na nerešena pitanja, ukoliko dopuštamo da se protivrečnosti gomilaju i stihijno razrešavaju, pa, umesto naše akcije, dolazi do nacionalističkih artikulacija i »osmišljavanja« tih protivrečnosti.

Digitized by Google

Stanko Nick

Stanje i aktivnost pokreta nesvrstanih nakon samita u Nju Delhiju

Sedma konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja održana je početkom marta 1983. u Nju Delhiju u izuzetno nepovoljnoj međunarodnoj situaciji. Nije to, razumije se, prvi put da se najviši predstavnici nesvrstanih sastaju u atmosferi opterećenoj krupnim problemima. Još 1961. učesnici Beogradske konferencije sastali su se, prije svega, da upozore na rastuću opasnost od rata, da spriječe potpunu podjelu svijeta na antagonizirane blokove i da udruženim snagama djeluju u pravcu popuštanja međunarodne zategnutosti.

Svaki naredni skup nesvrstanih zemalja morao je rješavati specifične probleme trenutka u kome se održavao. Tih problema je uvijek bilo, bez obzira na stalno jačanje politike i pokreta nesvrstanosti, na porast uloge nesvrstanih zemalja u međunarodnim odnosima i utjecaja koji su one vršile u međunarodnoj zajednici. Može se reći da su pritisci na pojedine nesvrstane zemlje i na pokret u cjelini rasli srazmjerno afirmaciji nesvrstanosti, jer su — kako je pokret nesvrstanosti dobijao sve značajniju ulogu u svjetskim zbivanjima — drugi faktori imali sve više interesa da suzbijaju taj utjecaj ili da ga iskoriste u ovkirima vlastite globalne politike. Zbog toga je pokret nesvrstanosti izrastao u borbi za mir, nezavisnost, ravnopravnost i razvoj, izgrađujući u toj borbi svoje akciono jedinstvo i solidarnost i definirajući svoje fundamentalne principe, ciljeve i kriterije.

Digitized by Google

Specifičnost okolnosti u kojima su tekle pripreme za Sedmi samit ogleda se, prema tome, ne toliko u općoj zategnutosti u svijetu koliko u činjenici da se pokret nesvrstanih zemalja — nakon više od dvadeset godina postojanja i zajedničkog djelovanja — prvi put našao u neizvjesnosti u pogledu održavanja jedne konferencije na vrhu, i to nepuna dva mjeseca prije nego što je ona trebala da se održi. Dileme oko Sedmog samita, sporovi i sukobi unutar pokreta (posebno iračko-iranski rat koji je i onemogućio održavanje konferencije u Bagdadu), izuzetno težak ekonomski položaj niza nesvrstanih zemalja i grubi pritisci, pa i otvorene intervencije kojima su pojedine nesvrstane zemlje bile izložene, doprinosili su jačanju sumnji u sposobnost pokreta da prebrodi jednu očigledno tešku fazu u svom razvoju.

Pokazalo se, ipak, da u krizi nisu ni politika ni pokret nesvrstanosti, već da je došlo do dubokog poremećaja ukupnog sistema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa zasnovanog na blokovskoj podjeli i hegemoniji velikih sila.

Opći politički i ekonomski uvjeti u kojima je održana Sedma konferencija

Ovaj poremećaj posljednjih godina manifestira se nizom elemenata zaoštrenosti i destabilizacije. Poremećeni odnosi između SSSR i SAD koji su dostigli najnižu tačku od vremena hladnog rata, potvrđuju da je koncepcija blokovskog detanta i politike kondominija neodrživa u dužem vremenskom razdoblju. Obje velike sile već godinama pokušavaju da pomire dva suprotna interesa: težnju za jačanjem svoje globalne pozicije sa željom da najvažnija međunarodna pitanja rješavaju direktnim međusobnim dogovorom, isključujući ne samo širu međunarodnu zajednicu, već najčešće i neposredno zainteresirane zemlje i narode.

Politika sile i miješanja u unutrašnje poslove drugih zemalja praćena je, a dobrim dijelom i uvjetovana, sve intenzivnijom trkom u naoružavanju u koju se sve više uključuju i nesvrstane i druge zemlje u razvoju.

Uporedo s tim međunarodna ekonomska situacija i ekonomski položaj nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju i dalje se pogoršavaju. Svjetska privreda je u recesiji, stope rasta većine zemalja u razvoju stagniraju (kod mnogih i opadaju), svjetski reprodukcioni procesi su ugroženi; dramatična inflacija pogađa veliki broj zemalja i postaje opća pojava; opada međunarodna trgovina; većina zemalja u razvoju suočena je s katastrofalnim platnim debalansom, stalno rastućim dugovanjima i nemogućnošću da u takvim uvjetima sanira svoje privrede. Zaoštreni odnosi među velikim silama i blokovima ne ostaju bez posljedica ekonomskog karaktera, a ekonomski odnosi tih zemalja sa zemljama u razvoju sastavni su dio blokovskog nadmetanja i borbe za interesne sfere. S druge strane, sovjetska privredna kriza dobija istovremeno izrazito poli-

Digitized by Google

tički karakter i sve više postaje jedan od glavnih izvora zategnutosti u svijetu.

Upravo tokom priprema za Sedmi samit nesvrstanih zemalja manifestirao se u međunarodnim odnosima jedan nov zabrinjavajući element — kriza multilateralizma. Njoj svakako pogoduje opća pogoršana situacija u međunarodnoj zajednici i tendencije najmoćnijih faktora da o važnim otvorenim međunarodnim pitanjima odlučuju jednostrano, ne rijetko i uz upotrebu sile, a tamo gdje to nije moguće vraćaju se bipolarizmu i direktnom međusobnom pogađanju. To se odnosi kako na politička pitanja i situaciju u pojedinim kriznim žarištima (Jug Afrike, Bliski istok, Centralna Amerika itd.) tako i u ekonomskom domenu, što ima dalekosežne štetne posljedice, dovodi do konzerviranja i nagomilavanja neriješenih globalnih problema i opterećuje međunarodne odnose u cjelini. Sve to i niz specifičnih faktora prouzrokovali su svojevrsnu paraliziranost najvažnijih međunarodnih instrumenata i kanala komuniciranja, stvorenih prije svega s osnovnim ciljem očuvanja mira i boljeg sporazumijevanja među zemljama i narodima. Baš u toku 1982. manifestirale su se mnogobrojne slabosti u radu niza regionalnih organizacija i mehanizama regionalne suradnje (Organizacija afričkog jedinstva, Organizacija američkih država, Konfederacija o evropskoj sigurnosti i suradnji itd.), što je ugrozilo njihovo normalno funkcioniranje. Unutrašnje krize pogodile su Arapsku ligu, Organizaciju islamske konferencije, OPEC i niz drugih foruma međunarodne saradnje. Čak su i Ujedinjene nacije i njihov glavni organ za očuvanje mira u svijetu, Vijeće sigurnosti, blokirani u vršenju svog primarnog zadatka, prije svega i najčešće zbog suprotnosti koje postoje među velikim silama — stalnim članicama Vijeća sigurnosti.

U takvoj situaciji bilo je još važnije da pokret nesvrstanosti potvrdi svoju vitalnost i sposobnost djelovanja, da se, bez obzira na nepovoljne okolnosti ili, možda, upravo zbog njih, dokaže kao jedina snaga voljna i sposobna da doprinese zaustavljanju daljeg pogoršavanja u međunarodnim odnosima i njihovom vraćanju na put koegzistencije i ravnopravne suradnje.

Stanje u pokretu nesvrstanih zemalja uoči Sedmog samita

Zaoštrenost u odnosima među velikim silama i šira zategnutost u svijetu pogodila je u prvom redu nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju, ostavljajući svoj pečat na stanje u pokretu. Sve brojnije manifestacije politike sile, održavanje starih i izbijanje novih kriznih žarišta, uporno odbijanje razvijenih zemalja da pristupe pregovorima o promjeni neravnopravnih ekonomskih odnosa u svijetu, rastući broj sporova i sukoba među samim nesvrstanim zemljama — sve je to uticalo na nastanak određenih sumnji u pogledu realnih dometa nesvrstanosti i dovelo do pojava malodušnosti među članicama pokreta.

Digitized by Google

Jačalo je, s druge strane, uvjerenje da se pred nesvrstane zemlje postavljaju još odgovorniji zadaci i da pokret nesvrstanosti upravo zbog nepovoljnih tokova međunarodnih zbivanja dobija još značajnije mjesto. Na politiku sa pozicija sile nesvrstani odgovaraju širokom akcijom osude i isticanjem principa koegzistencije, spoljni pritisci jačaju osjećaj solidarnosti i podstiču orijentaciju nesvrstanih zemalja na svestrano razvijanje međusobne suradnje, ekonomske teškoće upućuju ih na kolektivno oslanjanje na vlastite snage. Pokazalo se da, uporedno se produbljivanjem krize u međunarodnim odnosima, jača globalni interes za politiku nesvrstanosti (uključujući i zainteresiranost »trećih zemalja« za oživljavanjem aktivnosti pokreta), kao činioca koji se najodlučnije zalaže za neophodne promjene neravnopravnih političkih i ekonomskih odnosa u svijetu i za dosljedno poštovanje principa suvereniteta, nezavisnosti, nemiješanja i prava na samostalni razvoj. U periodima teškoća samo se jače ističu vrijednosti nesvrstanih načela.

Nisu se, međutim, mogle potcjenjivati teškoće i dileme koje su objektivno dolazile do izražaja unutar pokreta. Djelovanje s radikalističkih pozicija i tendencije da se pokret nesvrstanosti veže za politiku jedne od supersila nisu, doduše, uoči Sedmog samita imali onu težinu i ulogu iz vremena prije konferencije u Havani. Do promjene je došlo zbog odlučnog otpora koji je glavna struja u pokretu pružila pokušajima radikalizacije, tako da su oni ostali bez većih rezultata na Šestom samitu i poslije njega, zbog široke i nesmanjene reakcije ogromne većine nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju na vijetnamsku intervenciju u Kampučiji i sovjetsku u Avganistanu, pa zatim i širег međunarodnog političkog pritiska na SSSR u vezi s tim, a prije svega zbog narasle svijesti o neophodnosti očuvanja izvornih principa i ciljeva nesvrstanosti kao nezavisne, izvanblokovske, pa i antiblokovske snage u međunarodnim odnosima i o potrebi sprečavanja svakog pokušaja njene strategijske preorijentacije. Ta svijest došla je do izraza i u stavovima prema pokušajima nametanja prozapadnih stavova i nastojanjima da se pokretu imputira koncepcija ekvidistance između dva bloka. U periodu između 37. zasjedanja Generalne skupštine UN i Sedmog samita ovi pokušaji su dobijali na intenzitetu, nagovještavajući opasnost da dokumenti samita izgube konstruktivan ton, principijelan prilaz, dostojanstvo izražavanja i državničku širinu. U toku završnih priprema za samit postalo je jasno da većini nesvrstanih zemalja ne odgovara ekstremni kriticizam ni prema jednoj ni prema drugoj velikoj sili, jer bi to vodilo izazivanju ozbiljnih podjela unutar pokreta, rezultiralo pasivizacijom, distanciranjem i — u krajnjoj liniji — pogodovalo uvlačenju nesvrstanih zemalja u strategiju velikih sila.

Poseban problem predstavljali su odnosi unutar pokreta. Iako fenomen sporova i sukoba među pojedinim nesvrstanim zemljama nije nov, broj i intenzitet nekih od njih uoči Sedmog samita dali su ovom problemu novu dimenziju, posebno s obzirom na opću pogoršanu međunarodnu situaciju. U takvim okolnostima spo-

Digitized by Google

rovi među nesvrstanim zemljama lakše se internacionaliziraju, doprinoseći povećanju međunarodne zategnutosti, dok se, istovremeno, povećava i mogućnost miješanja stranih faktora. S druge strane, svaka sporna ili konfliktna situacija u pokretu svojim negativnim sadržajem preokupira ne samo direktno involvirane zemlje, već najčešće i širi krug nesvrstanih, nanoseći dugoročnu štetu jedinstvu i akcionoj sposobnosti pokreta u cjelini, vjerodostojnosti politike nesvrstanosti i njenoj moralnoj snazi u međunarodnoj zajednici.

Po svojoj ozbiljnosti i implikacijama koje je imao za stanje u pokretu nesvrstanih zemalja nesumnjivo treba izdvojiti iračko-iranski rat. Još na Šestom samitu 1979. u Havani usvojena je odluka da se Sedma konferencija nesvrstanih zemalja održi 1982. godine u Bagdadu.[1] Sredinom 1982, nakon niza bezuspješnih nastojanja da se sukob okonča, među nesvrstanim zemljama porasle su sumnje u mogućnost održavanja normalnog i uspješnog samita u Bagdadu. Prenošenjem ratnih operacija na iračku teritoriju postalo je jasno da su i same pripreme koje Irak sprovodi postale svojevrsni *casus belli* za Iran, koji je sve više intenzivirao ratne operacije. Široke konsultacije koje su među nesvrstanim zemljama o tome vođene za vrijeme vanrednog ministarskog sastanka, jula 1982. u Nikoziji, pokazale su da ovu dilemu treba što prije otkloniti.

Opasnost od dubokih podjela i rascjepa koje bi svaki prijedlog o premještanju samita izazvao, mogla se otkloniti jedino tako da Irak sam predloži promjenu mjesta konferencije. Nakon niza posjeta kubanskog ministra vanjskih poslova Teheranu i Bagdadu, poruke koju je Fidel Kastro kao predsjedavajući pokreta uputio šefovima svih nesvrstanih zemalja i razgovora koje je član Predsjedništva SFRJ Cvijetin Mijatović vodio u Bagdadu, irački predsjednik Sadam Husein podnio je 11. jula prijedlog da se Sedmi samit premjesti iz Bagdada u Nju Delhi. Indija je prihvatila da bude domaćin samita ukoliko o tome postoji konsensus u pokretu. Time je otklonjena jedna velika neizvjesnost. I ovom prilikom se potvrdilo da pokret nesvrstanosti ima snage, spremnosti i odgovornosti da prebrodi postojeće razlike i da odgovori svom historijskom zadatku.

Sedmi samit sazvan je s ciljem da ukaže na pravce rješavanja otvorenih problema suvremenog svijeta i da ponovo potvrdi akciono jedinstvo i solidarnost nesvrstanih zemalja.

Rezultati Sedmog samita

Sedma konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja održana je u Nju Delhiju od 7. do 12. marta 1983. godine. Konfe-

[1] Na Ministarskoj konferenciji 1981. godine u Delhiju precizirano je da se konferencija održi početkom septembra. Interesantno je spomenuti da se Iran tada nije suprotstavio usvajanju ove odluke.

Digitized by Google

renciji je prethodio pripremni sastanak na nivou visokih funkcionera (1. i 2. marta) i Konferencija ministara inostranih poslova (od 3. do 5. marta). Nema sumnje da je već samo održavanje konferencije u tako nepovoljnim međunarodnim uvjetima i uz sve teškoće koje je iransko-irački rat izazvao — uspjeh vrijedan pažnje. Njeno uspješno održavanje samo šest mjeseci nakon termina predviđenog za bagdadsku konferenciju potvrda je žive zainteresiranosti najšireg kruga nesvrstanih zemalja i sposobnosti pokreta da uspješno i efikasno djeluje na međunarodnoj sceni.

Izbor Indije za domaćina konferencije i predsjedavajućeg pokreta do narednog samita povoljan je i zadovoljava sve kriterije nesvrstanosti, nagovještavajući novu fazu dinamizacije i konsolidacije pokreta. To ni u kom pogledu nije bio kompromis, prihvatanje prve solucije do koje se moglo doći u jednoj nepovoljnoj situaciji.

Sedma konferencija okupila je najveći broj učesnika, sa do sada najvećim brojem šefova država ili vlada.[2] Time je dalje afirmiran univerzalni karakter politike nesvrstanosti i pokreta nesvrstanih zemalja i potvrđena je odlučnost članica pokreta da zajedničkim djelovanjem daju aktivan doprinos rješavanju otvorenih međunarodnih problema.

Dalje širenje pokreta uključivanjem novih punopravnih učesnika, posmatrača i gostiju potvrđuje taj interes i u širim međunarodnim okvirima. Prijem novih članova iz Latinske Amerike i iz Kariba znatno jača nesvrstanost u ovom području.[3]

Konferencija se usredsredila na glavna pitanja međunarodnih odnosa: mir, razoružanje, jačanje nezavisnosti, razvoj i unapređenje međusobne saradnje, najkrupnija otvorena krizna žarišta. Spriječeno je da neka manje značajna pitanja oko kojih postoje nesuglasice kritično opterete rad konferencije. O svim globalnim pitanjima postignut je puni konsensus, a usvojene formulacije i ocjene izražavaju najširi okvir zajedničkih interesa nesvrstanih zemalja.

Politika i pokret nesvrstanosti kao nezavisna izvanblokovska snaga doživjeli su u Delhiju novu afirmaciju. Snažno je potvrđena filozofija nesvrstanosti sadržana u izvornim principima i ciljevima,

---

[2] Sa novoprimljenim zemljama na konferenciji je učestvovalo 99 punopravnih članova (97 država i 2 oslobodilačka pokreta), 18 posmatrača (10 država, 5 međunarodnih organizacija i 3 oslobodilačka pokreta) i 27 gostiju (10 država i 17 međunarodnih organizacija) — ukupno 144 učesnika. Šezdeset dve delegacije predvodili su šefovi država ili vlada, odnosno predsjednici oslobodilačkih pokreta. Sa Demokratskom Kampučijom (oko čijeg učešća nije bila postignuta suglasnost) i Sv. Lucijom (koja nije prisustvovala) broj punopravnih učesnika pokreta iznosi 101.

[3] Novi punopravni učesnici primljeni na konferenciji su: Bahami, Vanuatu, Barbados (ranije imao status posmatrača) i Kolumbija (ranije posmatrač). Papua — Nova Gvineja (ranije imala status gosta) i Antigva-Barbuda primljeni su sa statusom posmatrača, a Dominikanska Republika dobila je status gosta.

Digitized by Google

čemu su u velikoj mjeri doprinijeli Indija kao domaćin, ali i svijest ogromne većine drugih nesvrstanih zemalja o potrebi očuvanja izvorne orijentacije te filozofije. U Delhiju nije bilo potrebno braniti ni dokazivati vrijednost izvornih principa i ciljeva, koji se danas smatraju u cjelini prihvaćenima. Bilo je pokušaja (što izražavaju i formulacije pojedinih dijelova završne deklaracije) da se proguraju pojedine radikalističke tendencije, tonovi »ekvidistance« ili stavovi ekstremno kritički intonirani prema jednoj ili drugoj velikoj sili. Ipak, usvojeni dokumenti odlikuju se u cjelini općim uravnoteženim i principijelnim prilazom, odgovarajućim tonom primjerenim rječniku šefova država i adekvatnom širinom. Njihova glavna karakteristika je otvorenost i konstruktivnost, spremnost da se zajedno s drugim međunarodnim faktorima traže zajednička rješenja problemâ koji pogađaju cijelu međunarodnu zajednicu. To ne znači da u dokumentima nema kritike tamo gdje je ona potrebna. Zauzeti stavovi u biti predstavljaju balans između kritike postojećih i konstruktivnog doprinosa izgradnji novih odnosa u svijetu.

Razmatranje problematike međunarodnih ekonomskih odnosa i položaja zemalja u razvoju podignuto je na viši stupanj, a po značaju i po spremnosti na traženje rješenja dobilo je jedno od prioritetnih mjesta.

Među političkim temama prioritet je dat Namibiji i Bliskom istoku. Osnovna ocjena međunarodne situacije uravnotežena je i realna, jasno je dato do znanja da velike sile i blokovi snose glavnu odgovornost za pogoršano stanje međunarodnih odnosa i ubrzanu trku u naoružavanju.

U cjelini, Sedma konferencija je dala očekivane pozitivne rezultate, nagovijestila konsolidaciju i jačanje pokreta i otvorila značajne mogućnosti akcionog djelovanja nesvrstanih zemalja u narednom periodu.

Najvažnije odluke Sedmog samita svakako su one koje se odnose na upućivanje poziva šefovima država ili vlada da učestvuju na 38. zasjedanju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija; da Indira Gandi, u svojstvu predsjedavajućeg pokreta, govori na Šestom UNCTAD-u, juna 1983; da, kao predsjedavajući, nastavi korake za obustavljanje iračko-iranskog rata; da ministri inostranih poslova niza nesvrstanih zemalja (među njima i Jugoslavije) istupe u Vijeću sigurnosti u debati o Namibiji, dajući aktivan doprinos naporu da se problem Namibije vrati pred Ujedinjene nacije i tamo rješava; zatim, da se formira Komitet za Bliski istok na nivou šefova država, s Indijom kao predsjedavajućim (uz učešće Jugoslavije); doneti odluku o sastavu Koordinacionog biroa, kojom se omogućuje da u Biro uđu sve nesvrstane zemlje koje su za to izrazile želju[4]; da sastanci Koordinacionog biroa budu otvoreni za učešće svih

[4] Broj članica Koordinacionog biroa sada iznosi 74; među njima su i sve tri evropske nesvrstane zemlje (Jugoslavija, Cipar i Malta).

Digitized by Google

nesvrstanih zemalja i da se odluke donose na osnovu izraženih mišljenja prisutnih delegacija; da se donese odluka da se redovna ministarska konferencija nesvrstanih zemalja održi 1985. godine u Luandi (Angola); da se održi sastanak nesvrstanih zemalja Mediterana; da Koordinacioni biro izuči problem Kampučije i da s tim u vezi iznese konkretne prijedloge na ministarskoj konferenciji 1985, kao i da utvrdi sastav radne grupe za miroljubivo rješavanje sporova koja će pažljivo izučiti sve relevantne prijedloge i podnijeti izvještaj Ministarskoj konferenciji 1985; usvojen je i niz značajnih odluka iz oblasti međunarodnih ekonomskih odnosa (prijedlog da se globalni pregovori zakažu za početak 1984, prijedlog da se sazove međunarodna monetarna konferencija, usmjeravanje Šestog UNCTAD-a na hitno oživljavanje svjetske privrede, niz konkretnih odluka o daljim akcijama u okviru međusobne suradnje nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju itd); pozdravljena je ponuda Jugoslavije da Brioni postanu mjesto za stalno jačanje ideja i ciljeva nesvrstanosti, susreta političara, naučnih radnika i drugih ličnosti iz javnog života nesvrstanih zemalja.

U odnosu prema pojedinim pitanjima, stavovima i prijedlozima nije bilo moguće otkloniti postojeće razlike i usaglasiti stavove. Tako nisu bili prihvaćeni prijedlozi o formiranju zajedničke banke nesvrstanih zemalja; o osnivanju komiteta šefova država ili vlada koji bi posjetio neke razvijene zemlje i založio se za usvajanje hitnih mjera za oporavak svjetske privrede; nije prihvaćen prijedlog da Indira Gandi na samitu razvijenih zemalja u Williamsburgu istupi u ime pokreta nesvrstanosti (ostala je otvorena mogućnost da ona, po svojoj proceni, postupi po ovim prijedlozima i da se 38. zasjedanje Generalne skupštine iskoristi za kontakte na najvišem nivou o međunarodnim ekonomskim problemima). Nije bilo moguće postići konsensus o zajedničkom apelu šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja Iranu i Iraku koji bi bio prihvatljiv objema zaraćenim stranama i olakšao okončanje sukoba. Isto tako, nije usvojen sadržajniji tekst o miroljubivom rješavanju sporova koji bi dalje razrađivao metode angažiranja pokreta nesvrstanosti u rješavanju sporova i sukoba među nesvrstanim zemljama. Usvojeni tekst ostao je dosta uopćen, ali omogućuje nastavak rada u željenom pravcu. Konačno, nije bilo moguće postići dogovor o mjestu održavanja Osme konferencije — iako se većina učesnika zalagala za Bagdad, bilo je i otpora, pa je ostalo da o tome odluči Ministarska konferencija 1985.

Sedma konferencija šefova država ili vlada dala je u cjelini pozitivne i u postojećoj situaciji realno moguće rezultate. Ona je znatno doprinijela konsolidaciji i jačanju pokreta, otvarajući značajne mogućnosti njegovog aktivnog djelovanja — što ostaje najvažniji zadatak nesvrstanih zemalja u narednom periodu. Nema sumnje da teška međunarodna situacija i mnogi problemi u međusobnim odnosima među nesvrstanim zemljama otežavaju realizovanje stavova usvojenih u Delhiju. Isto tako, ne treba izgubiti iz vida da objektivne teškoće i međusobne razlike prema nizu važnih pi-

Digitized by Google

tanja ostaju i dalje prisutne. Iako one nisu onemogućile uspjeh Sedmog samita, neke krupne razlike nisu uklonjene i s njima treba računati i ubuduće.

Aktivnosti nesvrstanih zemalja nakon samita u Delhiju

Sedmi samit dao je niz konstruktivnih prijedloga i inicijativa usmjerenih na pojačanje napora nesvrstanih zemalja i mobilizaciju cijele svjetske zajednice, sa ciljem zaustavljanja sadašnjih nepovoljnih tokova u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima i pronalaženja pravednih i trajnih rješenja za goruće svjetske probleme i otvorena krizna žarišta.

Nesvrstane zemlje su odmah po završetku samita krenule u akciju. Nekoliko dana nakon konferencije šefova država ili vlada u Nikoziji je održan sastanak kontakt-grupe za Cipar, na kome je detaljno analizirana tekuća situacija i proučeni pravci mogućih akcija nesvrstanih zemalja.

U Buenos Airesu je od 28. marta do 9. aprila održana Ministarska konferencija Grupe 77, koja je pripremila zajedničke stavove zemalja u razvoju kao osnovu za njihov nastup na Šestom UNCTAD-u, juna ove godine u Beogradu. Uspješnom radu i ishodu ovog sastanka, a prije svega otklanjanju mnogobrojnih razlika među zemljama u razvoju, doprinijelo je usaglašavanje pogleda na međunarodnu ekonomsko-političku situaciju i na pravce djelovanja postignuto na samitu u Delhiju. Prvi put je izrađen i usvojen nacrt dokumenta o svim pitanjima koja će biti na dnevnom redu zasjedanja UNCTAD-a. I tom su prilikom došli do izražaja cjelovito gledanje i odmjerenost u ocjeni međunarodne ekonomske situacije, realizam u prilazu i u predlaganju konkretnih mjera za izlazak iz krize, te konstruktivna spremnost na saradnju sa razvijenim zemljama kojima je upućen poziv na pregovore i na ulaganje zajedničkih napora u traženju općeprihvatljivih solucija.

Krajem aprila Indija je — na osnovu stavova i zaključaka deklaracije i poruke iz Nju Delhija — sazvala sastanak ministara inostranih poslova devet nesvrstanih zemalja (među njima i Jugoslavije), posvećen međunarodnim ekonomskim problemima. Bila je to prilika za svestrane konsultacije i korisnu razmjenu mišljenja o akcijama koje nesvrstane zemlje treba da preduzmu u cilju djelovanja na razvijene zemlje, kako bi se što prije otvorio sadržajan dijalog o rješavanju najkrupnijih otvorenih međunarodnih ekonomskih problema. Učesnici ovog sastanka izrazili su spremnost da se u svojim redovnim kontaktima sa razvijenim zemljama angažiraju prenoseći im osnovne stavove i zaključke usvojene na Sedmom samitu. Dogovoreno je, isto tako, da Indira Gandi, kao predsjedavajući pokreta, uputi šefovima država ili vlada razvijenih zemalja posebne poruke posvećene ovoj problematici.

Na inicijativu nesvrstanih zemalja sa Sedmog samita, krajem maja u Njujorku je održan sastanak Vijeća sigurnosti na kojemu

Digitized by Google

je razmatrano pitanje Namibije. Tom prilikom pružena je podrška antikolonijalnoj borbi naroda Namibije i njegovog oslobodilačkog pokreta SWAPO. Ne umanjujući značaj tekućih pregovora između Angole i kontakt-grupe pet zapadnih zemalja, nesvrstane zemlje su i pred ovim značajnim forumom svjetske organizacije izvršile dodatni pritisak na Južnu Afriku i na SAD kako bi se ubrzalo rješavanje problemâ Namibije — u skladu sa stavovima iz Delhija i sa Rezolucijom 435. Vijeća sigurnosti. U Vijeću sigurnosti prethodno je bila održana debata o žalbi Nikaragve povodom situacije stvorene intervencijom protiv suvereniteta ove zemlje. Nesvrstane zemlje su i tom prilikom pružile podršku Nikaragvi i založile se za političko rješavanje krize u Centralnoj Americi, u duhu stavova Sedmog samita i prijedlogâ koje su iznijele četiri latinsko-američke zemlje (»Grupa Contadora«).[5]

Indijski premijer Indira Gandi, kao predsjedavajući pokreta nesvrstanih zemalja, preduzela je korake u cilju realizovanja inicijative pokrenute na samitu u Delhiju i uputila poruke šefovima država izvan kruga nesvrstanih zemalja pozivajući ih da podrže važnu akciju nesvrstanih i da učestvuju na 38. redovnom zasjedanju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija. Generalni sekretar Ujedinjenih nacija pozvan je da surađuje u ostvarivanju ove inicijative. Ovaj skup državnika svijeta bio bi izvanredna prilika za neformalne konsultacije o najznačajnijim svjetskim problemima i sam po sebi krupan doprinos poboljšanju atmosfere u međunarodnim odnosima. Nema sumnje da bi tom prilikom bio učinjen napredak i u rješavanju niza problema u bilateralnim odnosima među pojedinim zemljama. Ohrabruju mnoge pozitivne reakcije na ovu inicijativu i aktivno djelovanje generalnog sekretara Ujedinjenih nacija. Niz istaknutih državnika, međutim, još nije dao svoj odgovor, iako ni jedna zemlja nije odbacila prijedlog.

U vrijeme pisanja ovog teksta u Beogradu se održava (od 6. do 30. juna 1983) Šesti sastanak Konferencije UN o trgovini i razvoju (UNCTAD). To je jedan od najznačajnijih međunarodnih sastanaka ove godine, za koji je u dokumentima Konferencije u Delhiju istaknuto da pruža povoljnu priliku ne samo za obnovu pregovora između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, već i za rješavanje ključnih problema svjetske privrede i napretka zemalja u razvoju. Samit u Delhiju sugerirao je da Šesti UNCTAD usmjeri pažnju na potrebu hitnog oživljavanja svjetske privrede, dajući prioritet problemima zemalja u razvoju. Konferencija u Delhiju je upravo ekonomskim problemima posvetila izuzetnu pažnju, što je znatno doprinijelo usaglašavanju stavova zemalja u razvoju i njihovom organiziranijem zajedničkom nastupu na UNCTAD. Na osnovu mandata Sedmog samita, Indira Gandi kao predsjedavajući pokreta istupila je na UNCTAD-u i detaljno obrazložila stavove nesvrstanih zemalja. Iako je sigurno da će njegovi rezultati znatno zaostajati za potrebama zemalja u razvoju, beogradski sastanak

[5] Grupu sačinjavaju Meksiko, Kolumbija, Panama i Venecuela.

Digitized by Google

je — više nego ijedan raniji — ukazao na goruće probleme svjetske privrede i nesumnjivo predstavlja važnu etapu u borbi za izgradnju novog međunarodnog ekonomskog poretka.

U Adis Abebi je od 8. do 12. juna održan još jedan neobično važan sastanak čijem je uspjehu znatno pridonijela delhijska konferencija, a to je 19. samit OAJ, koji je održan uz učešće svih članica Organizacije, osim Libije. Na njemu su razmatrana najvažnija pitanja od interesa za Afriku i postignut je konsensus u pogledu svih afričkih problema (uključujući i sporna pitanja Zapadne Sahare i Čada). Time je, nakon dužeg perioda krize i ponovljenih neuspješnih pokušaja, učinjen supstancijalni napredak na učvršćenju jedinstva afričkih zemalja, jačanju akcione sposobnosti organizacije i njenom širem angažiranju na rješavanju regionalnih pitanja. Sve to, razumije se, objektivno sužava prostor djelovanja velikih sila i ostalih neafričkih faktora. Istovremeno, stvaraju se povoljni uvjeti za punije i svestranije djelovanje afričkih zemalja u pokretu nesvrstanosti. Pokazalo se da su svestrane pripreme za Sedmi samit nesvrstanih zemalja i njegovi dobri rezultati pozitivno utjecali na kretanja u Africi i podstakli jačanje svijesti afričkih zemalja o zajedničkoj odgovornosti za očuvanje OAJ.

Pravci daljeg djelovanja

Iz odluka i preporuka Sedmog samita proističu i prioritetni pravci akcije nesvrstanih zemalja. One obuhvaćaju prije svega sve ono što doprinosi očuvanju i jačanju jedinstva pokreta i što povećava njegovu sposobnost da aktivno djeluje na učvršćenju mira i nezavisnosti, na podsticanju slobodnog razvoja svih zemalja i naroda, na zaustavljanju trke u naoružavanju, na borbu protiv kolonijalizma, politike sa pozicija sile i svih oblika dominacije i eksploatacije. Pokret nesvrstanosti će biti kadar da odgovori svojoj historijskoj ulozi samo ako zadrži svoj izvorni nezavisni i izvanblokovski karakter, ako sačuva i kreativno primjenjuje svoje principe, razvijajući ih u skladu sa dinamikom međunarodnih odnosa i rastućom ulogom nesvrstanosti u svijetu.

Nesvrstane zemlje moraju se, kao i do sada, u punoj mjeri angažirati na rješavanju glavnih kriza i kriznih žarišta koja opterećuju međunarodne odnose. Sve značajnije mjesto dobija borba za promjenu postojećeg nepravednog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa i izgradnju novog ravnopravnijeg međunarodnog ekonomskog poretka. U tom cilju nesvrstane zemlje će se i dalje zalagati za što skorije pristupanje globalnim pregovorima, za uspostavljanje svestranog i sadržajnog dijaloga između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja, za realizaciju onih ciljeva s kojima su zemlje u razvoju došle na Šesti UNCTAD. Neposredno olakšanje kritičnog privrednog položaja niza zemalja zahtijeva preduzimanje hitnih mjera u korist zemalja u razvoju — mjera u oblasti trgovine, finansija (uključujući i rješavanje problema dugova zemalja

Digitized by Google

u razvoju), hrane, energije itd. Ogroman značaj imat će i dalje razvijanje međusobne suradnje nesvrstanih zemalja i drugih zemalja u razvoju.

Značajna aktivnost nesvrstanih zemalja odvijat će se i ubuduće na pravcu borbe za okončanje procesa dekolonizacije u svijetu, za likvidaciju rasizma, aparthejda i drugih oblika diskriminacije, uz pružanje političke, materijalne, humanitarne i druge podrške i pomoći oslobodilačkim i antikolonijalnim pokretima; borba za okončanje trke u naoružavanju i otpočinjanje procesa sveobuhvatnog razoružanja: jačanje UN kao glavnog instrumenta mira i nezamjenjivog okvira djelovanja nesvrstanih zemalja; miroljubivo rješavanje sporova i otklanjanje sukoba među samim nesvrstanim zemljama, kako bi se i na taj način jačalo jedinstvo i akciona sposobnost pokreta (ne prekidaju se napori nesvrstanih zemalja usmjereni na miroljubivo, pravedno i časno okončanje iračko-iranskog rata, a Indira Gandi ima u tom pogledu izričit mandat pokreta; predstoji, također, formiranje posebne radne grupe za miroljubivo rješavanje sporova pri Koordinacionom birou u New Yorku).

Jugoslavija ima u ovim aktivnostima zapaženo mjesto, a u predstojećim djelatnostima imat će vrlo aktivnu ulogu. Pokazalo se da ideje i stavovi za koje se predsjednik Tito tokom niza godina zalagao zadržavaju svoju punu vrijednost i za Jugoslaviju i za pokret nesvrstanosti u cjelini. Jugoslavija ostaje na Titovom putu. To potvrđuje i nedavno izražen stav Predsjedništva SFRJ o neophodnosti aktivnog učešća svih subjekata međunarodnih odnosa Jugoslavije u ostvarivanju programa mjera i aktivnosti Jugoslavije u sprovođenju odluka Sedme konferencije nesvrstanih zemalja.

Digitized by Google

Predrag Radenović

Postmarksovski razvoj i podele u marksizmu

(Za marksizam koji znači: dalje od Marksa, ali ne i protiv Marksa)

I

Uprkos mnogim idejama u Marksovom opusu koje su ponekad u »napetosti« (pa se čak i isključuju) i zbog kojih je i sam Marks razdvojen na »mladog« i »starog«, ipak je moguće rekonstruisati osnovni motiv, integralnu ideju koja povezuje sve delove Marksove doktrine. Mnogi marksisti i marksolozi sugerisali su da je *zajednički imenitelj,* centralni motiv, koji je eksplicitno ili implicitno prisutan u svim Marksovim delima, *»kritika načina proizvodnje celokupnog života«* u građanskom društvu.

Drugim rečima, centralno jezgro Marksovog mišljenja je *kritička teorija i praksa* koja radikalno dovodi u pitanje »način proizvodnje *celokupnog života*« (a ne samo način *materijalne* proizvodnje) u građanskom svetu. Ova kritička teorija (ne zaboravimo: gotovo sve Marksove knjige imaju u naslovu reč »kritika«) istovremeno je i *revolucionarna,* jer radikalno dovodi u pitanje *celinu* (»totalitet« — da upotrebimo Lukačevu kategoriju) građanskog društva, a ne neki njegov poseban deo ili segment (na primer: ekonomiju, politiku, kulturu). Dakle, Marksova kritička teorija je po sebi revolu-

Digitized by Google

cionarna, jer se ne zadovoljava parcijalnim rešenjima koje nude reformisti (na primer, Bernštajn), već traži temeljnu izmenu »samog načina ljudskog opstanka u istoriji«. Ova kritička i revolucionarna nit u Marksovom mišljenju, koja se provlači kroz sva njegova dela, duboko je isposredovana i nerazdvojno povezana sa *humanističkim motivom* u Marksovoj poziciji. Kritička teorija može da dovede u pitanje celinu građanskog društva (i da ga revolucionarno destruira) tek iz perspektive humanizma (»koren svih stvari je čovek« — Marks) koji ukazuje na radikalno nov oblik istorijske egzistencije čoveka. Zato je Marks u svojim meta-teorijskim refleksijama u *Desetoj Tezi o Fojerbahu* rekao: »Stanovište starog materijalizma je građansko društvo, stanovište novog je ljudsko društvo, podruštvljeno čovečanstvo.« Iz navedenog sledi — da uopštimo — da je *jezgro,* centralni motiv i zajednički imenitelj svih Marksovih spisa — kritička teorija, koja sa svojim humanističkim potencijalom radikalno dovodi u pitanje, i revolucionarno menja, celinu građanskog oblika egzistiranja. Marksov marksizam je kritička teorija emancipacije i radikalna izmena čoveka kao čoveka, revolucionarni program istorije u kojoj čovek treba sebe da ostvari kao *ljudsko biće,* kao rod.

Ako se centralni motiv Marksovog mišljenja može opisati fundamentalnim kategorijama kao što su *Kritika, Način proizvodnje (Humanizam)* i *Revolucija,* postavlja se pitanje u kakvom su odnosu ove tri kategorije. Ovde bismo samo napomenuli da su ove tri kategorije u Marksovoj teoriji »unutrašnje povezane«, da svaka pretpostavlja svaku i da ni jedna po-sebi ne bi mogla da opstane bez celine odnosa. Drugim rečima, na primer, *humanistička* vizija ljudske budućnosti pretpostavlja, s jedne strane, radikalnu *kritiku* celine građanskog društva, a, s druge strane, i zahtev za njegovom *revolucionarnom* izmenom. Da bi se revolucionarni obrt u krilu građanskog društva izveo, mora se, po Marksu, pronaći »istorijski subjekt« koji će izvršiti tu prevratničku ulogu. Kao što je poznato, »istorijski subjekt« je identifikovan u proletarijatu i revolucija je, po Marksovom dubokom uverenju, nezamisliva bez proletarijata. »Zato se prelomni tekst u Marksovom intelektualnom razvoju može smatrati *Prilog kritici Hegelove filozofije prava; Uvod.* Naime, tu se prvi put javlja ideja određene istorijske misije proletarijata, te interpretacija revolucije kao akta »koji nije nasilje izvršeno na istoriju, nego ostvarenje njene prirodne tendencije«. Naravno, Marks nije arbitrarno izabrao proletarijat kao nosioca opšteljudske emancipacije; jer, revoluciju može izvesti samo ona klasa čiji se posebni interesi podudaraju sa opštim interesima celog čovečanstva. Pošto proletarijat univerzalno pati, on ne traži nikakva posebna prava, — jer mu nije učinjena nikakva posebna nepravda, nego nepravda uopšte, te je i njegovo oslobođenje opšte. Oslobođenje proletarijata podrazumeva ne samo ukidanje proletarijata kao posebne klase, već ukidanje klasa uopšte. U tom smislu Marksove napomene o proletarijatu se moraju smatrati integralnim delom njegove teorije opšteljudske emancipacije i revolu-

Digitized by Google

cije, a samim tim i presudnim mestom u njegovom misaonom i teorijskom naporu.

Iz navedenih razloga Marksovu teoriju proletarijata smatramo takođe presudnom za njegovo mišljenje; proletarijat ima privilegovanu ulogu u jezgru Marksovog projekta kao ona materijalna sila koja će da ukine celinu građanskog društva. U ovom smislu ideja proletarijata je imanentno prisutna u Marksovoj teoriji revolucije.

II

Podsećamo na istorijsku činjenicu, i to onu koja je u direktnoj vezi sa »ljudskim faktorom«, da je marksizam živa revolucionarna misao, otvoren projekt, što znači da se permanentno razvija, te da se kao takva suprotstavlja bilo kakvim finalnim sistematizacijama, shemama, ili bilo čijoj, odnosno bilo kakvoj završnoj doktrinarnoj sintezi. Zato je Lefevr duboko u pravu kad kaže: »Marksizam pripada svetu koji nas napušta, ali nam ocrtava svet u koji ulazimo. Taj svet ne možemo razumeti a da ne pođemo od marksizma, njegove istorije, njegovih teškoća i njegove problematike.« Inače su čudne, zagonetne, i samo na izgled nepredvidive sudbine ove revolucionarne misli koja se do sada različito ispoljavala u svojim raznim oblicima (prihvatljivim i neprihvatljivim sa aspekta originalnog Marksa) — od prometejskog humanizma, obuhvatajući pri tome sve ljudske probleme, do monstruozne staljinističke tiranije, u kojoj se marksizam, kako bi rekao E. Bloh, do te mere promenio do neprepoznatljivosti i pretvorio u svoju suprotnost, u »filozofsko« opravdanje ropstva. Taj sterilni dogmatsko-staljinistički marksizam ozbiljno je unazadio autentičnu marksističku misao.

Imperativno je takođe ovde napomenuti, zbog nezamenljivog značaja, da je Marks kao humanist dao bitne elemente i viziju faktičkog oslobađanja čoveka i društva u celini. Imajući u vidu tu generalnu preokupaciju i viziju značajnih problema sa kojima se čovečanstvo tada suočavalo, Marks je tvrdio da je »prvi istorijski akt, stoga, proizvodnja materijalnog života«. I da se iz društvenih odnosa sadržanih u toj proizvodnji razvija određeni »način života«, koji se ispoljava, pre svega, kao izraz tih odnosa. Taj ispoljeni način života oblikuje ono što nazivamo čovekovom prirodom. Otuda dalja Marksova konstatacija: »Kako pojedinci izražavaju svoj život, takvi su. Stoga ono što su podudara se sa njihovom proizvodnjom, sa onim što proizvode i kako proizvode.« Stoga i zaključivanje da priroda čoveka i priroda društva potiču prevashodno iz proizvodnje materijalnog života, ali, kako Marks kaže i »različiti elementi suprastrukture takođe vrše svoj uticaj na tok istorijske borbe i u mnogim slučajevima pretežu u određivanju njihovog oblika«.

Polazeći od tih stavova, Marks je dalje tvrdio da »čovek pravi svoju istoriju« i da je istorija rezultat njegove svrsishodne delat-

Digitized by Google

nosti. Po Marksu, »nije istorija koju upotrebljava čovek kao sredstvo za dostignuće — kao da je individualna osoba — njenih ciljeva..., već delatnost ljudi koji idu za svojim ciljevima«. Pošto društvo u stvari čine ljudi, jedino ga oni mogu i menjati. Međutim, jedna od karika u toj promeni koja se ne može zaobilaziti proizlazi iz usklađivanja svesti i neposredne prakse. Stoga proletarijat mora biti svestan svoje političko-socijalne situacije i preduzimati adekvatne mere, shodno konkretnoj istorijskoj situaciji, da se ona izmeni. Ali izvođenje socijalne revolucije zavisi pre svega od objektivnih — datih i zatečenih — društvenih uslova, kao i od revolucionarne svesti »subjekata istorije«.

Naime, izvor promena u društvu leži u protivrečnostima privrednog života, u privrednoj infrastrukturi društva. Izraz protivrečnosti privrednog života su i antagonizmi i sukobi klasa. Oni (klasni sukobi) predstavljaju primarnu socijalno-političku osnovu za dijalektiku društvenih promena. Radikalna promena u strukturi kapitalističkog društva nastaje kada jedna klasa, u ovom slučaju radnička klasa, počinje da se preobražava od »klase po sebi« u »klasu za sebe«. Nedvosmislenu ulogu proletarijata u poimanju buržoaskog društva Marks je izneo u nekim odeljcima *Svete porodice* iz 1844. godine. Proletarijat je, navodi on, »prinuđen« da ukine privatnu svojinu i samog sebe. Radničku klasu »na pobunu... nužno goni protivrečnost između njene ljudske prirode i njenog životnog položaja koji je otvorena, odlučna, sveobuhvatna negacija te prirode... pošto je čovek izgubio u njemu samog sebe«. Ili, dalje: »Nije po sredi to šta ovaj ili onaj proleter, ili čak ceo proletarijat u datom trenutku zamišlja kao svoj cilj. Po sredi je šta on jeste i šta će shodno svom biću biti istorijski prinuđen da učini.«

Jasno istorijski determinisan cilj proletarijata Marks je dao i ovim stavom: »Njegov cilj i njegova istorijska akcija predznačeni su čulno jasno, neopozivo u njegovoj vlastitoj životnoj situaciji, kao i u celoj organizaciji današnjeg građanskog društva.«

Dakle, čovek i svet različitih civilizacija i kultura mogu se saznavati kroz proces preobražavanja u svom radu. No taj proizvodni, radni proces ne samo da nije individualan, on je, naprotiv, društven, kao što je u isto vreme i istorijski. Ovom arsenalu polaznih pitanja i aspekata problematike čoveka i društva treba, razume se, dodati, pored sociologije i ekonomije kapitalizma generalno, i posebna pitanja: otuđenosti, dijalektike, ideologije, Marks-kritičar države, ukupnost kritike političke ekonomije, koncept vrednosti i viška vrednosti, varijacije na temu socijalizam i komunizam i mnoga druga. U pomenutim interpretacijama i mogućim interpretacijama samo navedenih pitanja naznačeni su bitni elementi te nove, Marksove društvene, revolucionarne teorije — marksizma. Ali marksizam ne završava sa Marksom. Naprotiv, on sa njim počinje, kao »simbol i sinteza mnogostranog usmerenja... i nije i neće ostati sav zatvoren u spise Marksa i Engelsa«[1]. Marksizam je ne

[1] Ovu je misao izgovorio Labriola 1897. godine povodom opaske o novijem korišćenju termina marksizam.

Digitized by Google

samo izišao iz spisa Marksa i Engelsa, nego je osvojio čitave kontinente; pored Evrope, u kojoj je stekao prve velike pristalice i »verne« nastavljače, on je ostvario teorijsku afirmaciju (uveden je na univerzitete kao predmet u mnogim kapitalističkim državama) i na drugim kontinentima: u Aziji, Africi, poslednje decenije u SAD, Latinskoj Americi. Ovakav, u osnovi širok prodor marksizma može se dovoditi u vezu da dosta rasprostranjenom borbom u mnogim regionima sveta i kontinentima za novo, socijalističko društvo, i u isto vreme sa izraženijim protivrečnostima i čestim krizama kapitalizma, kao i nastojanjem kapitala da se taj sistem održi. Tako se interesovanje i izučavanje marksizma u kapitalističkom svetu pojavljuje i kao oblik borbe za očuvanje postojećeg sistema.

III

U toku svog razvoja marksizam je, pored faza uspona, imao i momente kriza.[2]

Na osnovu istraživanja o tokovima u marksizmu vidno se ispoljava više snažnih, karakterističnih uspona, koji beleže značajne prodore u razvoju marksističke misli, te stoga ti uočeni usponi ostaju istorijski i teorijski označeni kao momenti kada je marksizam snažno osvajao, ili imao osobene prodore, po čemu se ta razdoblja ističu, izdvajaju i obeležavaju kao značajna u istoriji marksizma.

Mi smatramo da je takvih osobenih uspona, koji ostaju kao kameni međaši u razvoju jedne društvene misli kakav je marksizam, bilo pet osnovnih.

Prvi, i čini se najznačajniji prodor jeste stvaranje Marksovih *fundamentalnih tekstova* u koje ubrajamo: *Kritiku Hegelove filozofije državnog prava,* napisanu 1842/43, *Ekonomsko-filozofske rukopise iz 1844, Nemačku ideologiju,* napisanu 1845, *Grundrisse,* napisane oko 1859. godine, *Teze o Fojerbahu, Kapital* (I tom), *Manifest komunističke partije iz 1848. godine* i mnoge druge. Budući da je znatan broj njih objavljen tek dvadesetih i tridesetih godina našeg veka, to je bio razlog što smo imali faktički jednu slojevitost u poimanju i interpretiranju marksizma. Stvaranje tih dela značilo je ne samo pojavu, već i prodor u razvoju nove misli, odnosno

[2] U istoriji marksizma zapažene su tri »krize marksizma«. Prva je s kraja prošlog veka ili, bliže, iz perioda Druge internacionale; druga obuhvata razdoblje tridesetih godina našeg veka ili, preciznije, deo Treće internacionale; i, najzad, treća »kriza marksizma«, u jednom svom blagom obliku, vremenski koincidira sa poslednjom decenijom našeg stoleća (decidno, period od 1972. pa nadalje). Svaka od ovih »kriza marksizma« ima neke svoje specifičnosti u pojavi, manifestaciji i uslovljenostima. Međutim, te »krize marksizma« imaju i neke zajedničke odlike, među kojima treba svakako navesti: (a) da svaka od njih »izbija iz okrilja radničkog pokreta« i (b) »one su u nekom, bar vremenskom odnosu sa odgovarajućim krizama kapitalizma« (opširnije vidi: C. Luporini, *Bobbio e la crisi del marxismo,* »Mondoperaio«, br. 10/1978, str. 91. i sledeće).

Digitized by Google

udaranje temelja i ispoljavanje suštine, jezgra Marksove misli i marksizma kao revolucionarne teorije o promeni sveta. Inače, poimanje marksizma mimo navedenih dela imalo je, razume se, sasvim drugu orijentaciju koja je u marksizmu poznata kao ekonomistička ili vulgarno-mehanička.

Drugi prodor marksizma vremenski (i tematski) koincidira sa poslednjom decenijom XIX veka sa erom šireg stvaranja građanskih, a napose radničkih političkih partija, u okviru kojih se tada i razvijao marksizam. Tada se oseća i veće uključenje inteligencije u radnički pokret, pa samim tim i veće njeno angažovanje na planu razvijanja i propagiranja marksističkih ideja.

Treći prodor u širenju marksizma obuhvata prvi svetski rat i vreme neposredno posle njega, do početka tridesetih godina ovoga veka. U tom razdoblju je karakteristično za uspon, širenje marksizma i više značajnih konkretno-istorijskih, revolucionarnih zbivanja od posebnog uticaja na dalju teorijsku afirmaciju, nove prodore i prve dugoročnije podele u marksizmu. Pomenimo samo neka: (a) revolucionarna situacija sa radničkim borbama u razvijenijim zapadnoevropskim zemljama; (b) pojava i rezultati oktobarske revolucije kao snažnog revolucionarnog impulsa; i (c) pojava diferencijacije unutar marksizma, dovešće do oformljenja dva velika, i u isto vreme protivrečna, nedodiriva, u osnovi suprotna teorijska bloka, orijentacije u marksizmu, i to: marksizma Treće internacionale i takozvanog »zapadnog marksizma«.

Četvrti period u širenju marksizma je razdoblje neposredno posle drugog svetskog rata u kome se marksizam, potaknut revolucionarnom praksom, počeo naglo širiti, odnosno razvijati. Najpre se odvijala faza prevazilaženja marksizma Treće internacionale, a potom je nastao proces obnove i razvoja marksizma, to jest proces »povratka Marksu«. Taj proces je karakterističan posebno u svim onim zemljama u kojima je političku vlast uzela radnička klasa, ali i šire. On se odnosi i na one zapadne zemlje u kojima je bila jaka, uticajna komunistička partija. Posebno je raslo interesovanje za marksizam, posredstvom izdavačke delatnosti, gde je došlo do izdavanja izabranih i sabranih Marksovih i Engelsovih dela, od kojih se neka prvi put objavljuju, razume se, ne računajući izdavanje na jeziku originala, a neka se zaista prvi put objavljuju u svetu, na pojedinim nacionalnim jezicima.

Najzad, peti prodor u marksizam je, po našem mišljenju, najširi po sadržaju i obuhvata razdoblje od šezdesetih do sedamdesetih godina i izražava, na jednoj strani, osmišljenu celinu Marksovog misaonog bogatstva, daje žestoku kritiku marksizma Treće internacionale — dogmatsko-staljinističku, i, na drugoj, reafirmiše i dalje nastavlja »zapadni marksizam« Korša, R. Luksemburg, Lukača, Gramšija i drugih i čini nove prodore razvijajući humanističku orijentaciju marksizma kao revolucionarne misli na osnovu konkretno-istorijske prakse; osvajajući pri tom tako reći sve kontinente i postajući predmet nastave na velikom broju univerziteta kako na Istoku tako i na Zapadu.

Digitized by Google

IV

Marksizam je otvorena, vitalna revolucionarna teorija, — misao sveta. Razume se, on kao živa teorija ne predstavlja neki monolitni teorijski sistem. Naprotiv, to je široka, otvorena »struja mišljenja koja se očituje i deluje već jedno stoleće« (Lefevr). Ovde želimo da naglasimo da je, van sumnje, od posebnog i trajnog značaja i uticaja Marksova kritička metoda. Tu činjenicu moramo stalno imati na umu kad govorimo o razvoju i perspektivama marksizma.

Međutim, od pojave Marksove misli pa do našeg vremena — do stogodišnjice njegove smrti — ova misao je bila u različitim socijalnim vremenima i na različite načine prihvatana i interpretirana. Te raznovrsne interpretacije marksizma su se kretale uglavnom (imajući u vidu osobenost, različitost civilizacija, kultura i istorija, jer marksizam to izražava) u dva osnovna pravca:

a) u pravcu zrele, izvorne i originalne interpretacije i reinterpretacije Marksove misli i daljeg stvaralačkog razvoja te misli. Kao ilustraciju toga ovde ćemo navesti samo neke marksiste, značajne predstavnike ove orijentacije, koji su, kao što smo naveli, ne samo nastavili, nego i obogatili Marksovu misao svojim vlastitim doprinosima. To su: V. I. Lenjin, R. Luksemburg, K. Korš, Đ. Lukač, A. Gramši i drugi marksisti.

b) U pravcu loše vulgarizacije i grubog iskrivljavanja, krivog prikazivanja onoga što je Marks uistinu »dao« kao programski i teorijski stav (što izražava marksizam kao revolucionarnu teoriju koja teži za promenom čoveka i sveta). To iskrivljavanje marksizma ispoljilo se preko sledećih orijentacija, struja u marksizmu, u vidu: (a) vulgarnog marksizma; (b) revizionizma Druge internacionale; (c) staljinizma (domgatsko-staljinističke, pozitivističke orijentacije, totalitarizma marksizma, koji je dobio poseban izraz u praksi Staljinove diktature); i (d) »kritičke škole« i drugih oblika odstupanja od autentičnog marksizma, ispoljenih ranije i u naše vreme.

Naime, istorija marksizma je pokazala da se Marksova temeljna ideja, njegovo *osnovno stanovište raspalo u brojne »izme«* (»marksizme«) i da se samim tim izgubila iz vida celina Marksovog mišljenja. Istina, neki od tih »izama« (»marksizama«) je sledio osnovne Marksove podsticaje, dalje ih razrađujući, dok su se drugi »marksizmi« okrenuli protiv samog Marksa, uprkos čestom pozivanju na njega. Ove suprotne, pa čak i protivrečne interpretacije Marksa unutar mnogih »marksizama« (bez obzira na to da li osporavaju ili afirmišu centralno jezgro Marksovog mišljenja) pozivaju se kako na višeslojnost i složenost bogatog Marksovog teorijskog opusa tako i na specifične društvene, političke i kulturne klime, u kojima se dati »marksizam« javio. Bez pretenzija na sveobuhvatnost, pokušaćemo da izložimo neke »marksizme« koji afirmišu, odnosno osporavaju izvorne Marksove teorijske podsticaje.

4.1. Kao što smo napomenuli, u razvoju marksizma kao otvorene i kritičke misli poseban je i veliki značaj i doprinos marksi-

Digitized by Google

sta za koje smatramo da su najbliže izvorno interpretirali i reinterpretirali Marksov marksizam i dalje ga stvaralački razvijali. Tu na prvom mestu navodimo teorijsko delo i praktično-revolucionarni doprinos *V. I. Lenjina.* Poseban, osnovni značaj Lenjinov, sumarno dat, može se izneti u sledećem: (1) on je razvio marksizam u novim konkretno-istorijskim uslovima kakvi nisu postojali u njegovo vreme (osobito u Evropi), marksizam koji se ispoljavao u kretanju sveta u pravcu bitno novih socijalno-ekonomskih oblika kakav je monopolistički kapitalizam i otvorio je mogućnosti za revolucionarne promene i na tlu takozvanih istorijski, ekonomski i kulturno zaostalih, nerazvijenih društvenih formacija kakva je bila, na primer, caristička Rusija. Jednom rečju, primenom marksističke teorije na novu društvenu praksu XX veka Lenjin je ojačao, do tada inače oslabljenu vezu teorije i prakse, i, u isto vreme, razradio zasnovanu političku i taktičku teoriju proleterske revolucije, a nadasve bitnom potavkom da se ona ne razvija svuda podjednako i na isti socijalno-politički i istorijski način, Tu, na terenu Lenjinove teorijske i praktične primene političke revolucije, treba tražiti u marksizmu idejno-teorijske osnove za različite oblike i puteve borbe za socijalizam. (2) Borba za socijalizam ostvaruje se revolucionarnom diktaturom proletarijata, podrazumevajući pod tim pojmom u osnovi relativno dug period revolucionarnih preobražaja koji uključuju revolucionarnu vlast radničke klase i koji u sebi sadrže ukidanje: privatne, kapitalističke svojine; klasne, izrabljivačke podele rada; države, kao od čoveka otuđene, pa time i nametnute sile iznad društva; i stvaranje takve društvene zajednice koja će počivati na osnovama slobodne, ravnopravne zajednice, slobodno udruženih proizvođača. Na drugoj strani, odmah se postavlja pitanje može li odista proletarijat postati faktički vladajuća društvena klasa i izboriti se za istorijsku socijalističku demokratiju a da u isto vreme ne počne i političko-socijalni proces odumiranja države. U svojoj knjizi *Država i revolucija,* koja se inače pojavila te odsudne 1917. godine, Lenjin se svom teorijskom snagom zalagao za proces odumiranja države decentralizacijom i prenošenjem državne vlasti na samu radničku klasu. On na početku revolucije nastoji da usmerava državu ka odumiranju — ali, već tokom same revolucije pravi novi zaokret potpuno suprotan od onog teorijski iznetog stava u *Državi i revoluciji* i u praksi okreće državu u pravcu njenog jačanja. Potpuno je identična situacija i sa koncepcijom i praksom radničke demokratije.[3]

Na mnogim mestima u *Državi i revoluciji* Lenjin je ispoljio misao o asocijaciji proizvođača i često upozoravao na potrebu njene realizacije stavom: »U socijalizmu će neizbežno oživeti mnogo šta od primitivne demokratije, jer prvi put u istoriji civilizovanih društava masa stanovništva uzdiže se do samostalnog učešća ne samo u glasanju i izborima nego i u svakodnevnom upravljanju. U

[3] Govor V. I. Lenjina na VI sveruskom kongresu sovjeta, 6. novembra 1917.

Digitized by Google

socijalizmu će svi upravljati radom i brzo će se navići na to da ne upravlja niko.«[4] Ili, na drugom mestu: »Građani svi odreda treba sami da učestvuju u ocenjivanju i upravljanju državom. I za nas je važno da pridobijemo u upravljanje državom apsolutno sve trudbenike. To je ogromno težak zadatak. Ali socijalizam ne može da ostvari manjina — Partija. To mogu da učine desetine miliona kad se nauče da sami to rade. Naša zasluga je u tome što težimo da pomognemo masi da se ona sama odmah toga prihvati, a ne da se upravljanju uči iz knjiga, iz predavanja.«[5]

»Sovjetska organizacija, prelazeći od formalnog demokratizma buržoaske republike na stvarno učešće radnih masa u upravljanju, prvi put postavlja takmičenje na široku bazu. U političkoj oblasti to je mnogo lakše postaviti nego u ekonomskoj, ali je za uspeh socijalizma važno baš poslednje.

...Svaka fabrika, svako selo predstavlja proizvođačko-potrošačku komunu koja ima pravo i dužnost da na svoj način primenjuje opšte sovjetske zakone, da na svoj način rešava problem evidencije proizvodnje i raspodele proizvoda.«[6]

Naime, Lenjin je doslovno sutradan posle oktobarskog uzimanja vlasti napisao Projekt uredbe o radničkoj kontroli[7], u kojem se nalaže »radnička kontrola nad proizvodnjom, čuvanjem, kupovinom i prodajom svih proizvoda i sirovina«, a nju »vrše svi radnici i nameštenici preduzeća ili neposredno, ako je preduzeće tako malo da je to moguće, ili preko svojih izabranih predstavnika«.

Iz ovih i mnogih drugih Lenjinovih stavova vidi se da je on pre i u vreme oktobarske revolucije u potpunosti prihvatio Marksove postavke o samoupravi proizvođača i, kao što smo naveli, teorijski ih i sam dalje utemeljivao. Međutim, sticajem raznih opravdanih i neopravdanih razloga i okolnosti i spoljnih uticaja koji su zadesili prvu zemlju socijalizma, još za Lenjinova života došlo je, uprkos naznačenim Lenjinovim idejno-teorijskim stavovima, do promena, inače uvedenih u praksi raznih oblika učešća radnikâ u upravljanju privredom (u obliku radničkih saveta) — u oblike takozvanog centralističkog upravljanja privredom i društvom u celini — posredstvom države. Tako je uz, tako reći, prisutnost samoupravne koncepcije i njenu istorijski kratku oživotvorenost u, rekli bismo, zaista presudnom istorijskom momentu za Marksovu viziju socijalizma tih godina, a i kasnije, na žalost i na istorijski ozbiljnu

---

[4] V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, u: *Izabrana dela*, tom II, knjiga 1, Zagreb, 1950, str. 272.

[5] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 12, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 145.

[6] Isto, str. 208.

[7] U svim industrijskim, trgovačkim, bankovnim, poljoprivrednim i ostalim preduzećima sa više od pet radnika i nameštenika (ukupno) ili sa prometom većim od 10.000 rubalja godišnje, uvodi se radnička kontrola nad proizvodnjom, čuvanjem, kupovinom i prodajom svih proizvoda i sirovina.

Digitized by Google

štetu autentičnog humanističkog marksizma, etatističko shvatanje socijalizma prevagnulo nad samoupravljanjem.

Na primeru uloge države u socijalizmu, karakteru njenog razvoja i primene Marksove koncepcije asocijacije slobodnih proizvođača, na iskustvu prve zemlje socijalizma došlo je do raskoraka izvorne Marksove teorije sa praksom, iako se, razume se, moraju imati na umu istorijski uslovi, teorijske intencije i konkretno-istorijska situacija tadašnje Rusije. Taj raskorak je za dalji razvoj marksizma i socijalizma od tako reći sudbonosnog značaja, jer će etatistički, birokratski tip socijalizma postati trajan oblik i u zemljama takozvanog realsocijalizma, zaključno i u našem vremenu, što vodi ka irealnom socijalizmu.

U revolucionarnom poletu i toku samovlasnog organizovanja i delovanja proletarijata 1917—1920, pre svega u Nemačkoj, ali ne samo u njoj, već i u nekim drugim evropskim zemljama (na primer, u Austriji, Mađarskoj, Italiji, Engleskoj) vrlo su značajni marksistički stavovi i nastojanja jednog broja marksista, revolucionara-teoretičara i drugih mislilaca tog vremena za koje se obično kaže da su i naši savremenici. Tu posebno imamo u vidu marksističke doprinose R. Luksemburg, K. Korša, A. Gramšija i Đ. Lukača. U ovim teoretičarima je humanistička suština Marksovog učenja našla svoje dosledne nastavljače. Oni su u isto vreme i najbliži originalnom Marksovom učenju, jer su bili i najbliži konkretno-istorijskoj stvarnosti svoga vremena, pa su kritičkom analizom te stvarnosti nalazili odgovore, polazeći od Marksa, na pitanja oslobađanja čoveka i sveta.

Roza Luksemburg (1871—1919) jedan je od uglednih i značajnih revolucionara i marksista Poljske i nemačkog radničkog pokreta. Njene su posebne revolucionarne zasluge u radu na organizovanju Komunističke partije i proleterske revolucije u Nemačkoj i u osobenom marksističkom teorijskom doprinosu razvijanju nekih aktuelnih pitanja društva, kao što su, na primer, teorijsko osmišljavanje partije, revolucije, diktature proletarijata i, napose, problematizacija pitanjâ radničkih i vojničkih saveta.

Roza Luksemburg, vođa novoformirane Nemačke komunističke partije, decembra 1918. je s posebnim naglaskom govorila o mestu i ulozi, karakteru i osposobljenosti savetâ radnika i vojnika po uzoru na ruske »sovjete«, kao o organima radničke klase u procesu uništenja buržoaske vlasti.[8] Jer, tokom 1917, a osobito 1918. godine u Nemačkoj je značajnu revolucionarnu klimu — koju, kao što smo pomenuli, karakterišu, s jedne strane, štrajkovi i pobune, a, s druge, osnivanje većâ radnika i vojnika. Naime, »reč je o tome, upozorava R. Luksemburg, da se borimo stopu po stopu, prsa u prsa, u svakoj državi, u svakom gradu, u svakom selu, u svakoj komuni, kako bismo savetima radnika i vojnika dali u ruke sve instrumente vlasti koju komad po komad treba otimati od buržo-

[8] R. Luxemburg, *The Russian Revolution and Leninism or Marksism.*

Digitized by Google

azije. U tom cilju treba najpre vaspitavati naše drugove, treba najpre vaspitavati proletere«[9].

I u programu revolucionarne organiazcije Saveza »Spartak«, na čijem su čelu bili takođe R. Luksemburg i K. Libkneht, 1919. godine celovito je iznet programski zahtev revolucionarnog radničkog pokreta istorijskom tezom o asocijaciji proizvođača. Naime, u programu je zapisano da »oslobađanje socijalističkog društva, najkrupniji zadatak koji je ikada u svetskoj istoriji pao u deo jednoj klasi ili jednoj revoluciji, ne može biti izvedeno dekretom vlasti, komisija ili parlamenta — to može započeti i sprovesti samo narodno mnoštvo«. Ovde se ponavljaju i reči Opšteg statuta Prve internacionale da »oslobađanje radničke klase mora biti delo same radničke klase«, a to se može ostvariti jedino preko radničkih i vojničkih saveta.

U takvoj istorijskoj i teorijskoj klimi, kada postoji opasnost da »izvorni Marks« uzmiče, a prednost se daje Kantu i Darvinu, Druga internacionala, sa Kauckim na čelu, u stvari predstavlja prvu ozbiljnu krizu marksizma. Istina, kriza je ubrzo prevladana zahvaljujući pre svega genijalnim radovima Đ. Lukača *Istorija i klasna svest* (1923) i K. Korša *Marksizam i filozofija*, objavljenom iste godine. Oba autora istovremeno, i nezavisno jedan od drugog, kritikuju »marksizam« Druge internacionale koji je otupeo revolucionarnu oštricu dijalektičke metode. Odbacuju svođenje Marksa na Kantovu etiku i Darvinov evolucionizam i vraćaju se »izvornom Marksu«. Nezaobilazan teorijski učinak ovih autora je bio u tome što su kod Marksa rekonstruisali filozofsku ideju revolucije i humanizma i što su *anticipirali* u Marksovom jezgru ove ideje, za koje se još nije moglo znati s obzirom na to da su takozvani *Rani radovi* objavljeni tek 1932. godine.

Karl Korš (1886—1961) jedan je od najpoznatijih nemačkih marksista, istaknuti levičarski i marksistički opredeljen intelektualac, teoretičar prelomnih dvadesetih godina našeg stoleća, a i kasnije, koji je dao značajan doprinos razvoju marksizma ozbiljnom kritikom vulgarnog materijalizma, zalažući se za »povratak Marksu« preko shvatanja dijalektičke strukture društvenog razvoja kao totaliteta teorije i prakse. Za K. Korša je, posebno polazeći od marksizma, bitna kritika čoveka i sveta sa pozicija proletarijata kao klase. Suština teorijskih shvatanja K. Korša može se uočiti njegovim zahtevom za novom pozicijom, mestom i ulogom koju u novoj društvenoj organizaciji mora imati ceo proletarijat. Inače, kako drugačije tumačiti Koršove stavove za zbiljskom »zajednicom rada«. Naime, Korš navodi: »Pokret savjeta se više ne pojavljuje kao puka pripremna akcija za glavnu bitku socijalne revolucije što dolazi, nego kao zbiljski i konačni početak te odlučujuće socijalne bitke same. »Vapaj za savjetima« nije, u prvoj fazi revolucionarnog pokreta u Njemačkoj, bio samo fraza novinskih piskarala, ne-

[9] Iz govora R. Luksemburg na Osnivačkom kongresu Saveza »Spartak«.

Digitized by Google

go je u ustima masa značio, doduše, još vrlo nejasnu i zbrkanu, ali ipak vrlo odlučnu i jaku volju za socijalnom revolucijom. On znači da su u najnovijoj fazi borbe radničke klase za njezino oslobođenje, u fazi koja je počela sa strašnim potresima i užasnim patnjama svjetskog rata, radnici napokon bili voljni i činom otvoreno i potpuno prekinuti s onom, objektivno već odavno nadmašenom, građanskom predodžbom o pravu po kojoj se svaki radnik smatra privatnim vlasništvom nekoga posjednika, svaki radnik, čovjek, sredstvom poduzeća što ga je kupio taj posjednik. Izborom svojih »revolucionarnih« savjeta radnici su objavili svoju odluku da najprije pojedino poduzeće, a potom i svu kapitalističku narodnu privredu, sastavljenu od mnoštva konkurentskih pojedinačnih poduzeća i koncerna, smatraju zbiljskom, »zajednicom rada«, a u njoj zaposlene radnike punopravnim »građanima« te zajednice«.[10]

»Na koncu, potpuno isto kao što je još u vreme prvih početaka apsolutnog režima započela borba trećeg staleža za građansku slobodu i saodlučivanje u državi, i sada se sa uspostavljanjem bezgraničnog despotizma u zajednici rada odmah počinju rasplamsavati one uporne borbe u kojima »četvrti stalež«, klasa proleterskih najamnih radnika, suprotstavlja kapitalističkoj klasi svoj vlastiti klasni cilj: oslobođenje »radnog čovjeka« i zadobijanje prava sudelovanja građanina-radnika u »zajednici rada«... borba radničke klase za sudelovanje i saodlučivanje pri oblikovanju radnog odnosa i celokupnog privrednog života«[11].

Teorijske koncepcije KP Nemačke iz tog perioda i koncepcije R. Luksemburg, pa K. Korša, kao što se vidi iz stavova koje smo ovde naveli, u vezi sa prirodom i karakterom veća radnika, svode se na konstataciju da su:

prvo, radnička veća su istorijska nužnost radničkog pokreta; drugo, radnička veća su oblik političke i ekonomske vlasti proletarijata, odnosno ona su forma diktature proletariajta na određenom stepenu razvoja radničkog pokreta; treće, radnička veća su osnov novog privrednog konstituisanja; i, četvrto, u radničkim većima se odigrava proces političkog i ekonomskog oslobađanja rada i ličnosti i ostvaruje autentičnost Marksovog koncepta asocijacije proizvođača.

Za marksističku teorijsku misao i praksu značajni su pogledi, kao što smo već napomenuli, i vrlo poznatog mislioca, mađarskog marksističkog filozofa i našeg bliskog savremenika, *Đerđa Lukača* (1885—1971). Posebno su vredna pažnje njegova nastojanja za daljim razvojem Marksovog marksizma, poimajući ga u svom poznatom delu *Istorija i klasna svest* kao »misaoni izraz samog revolucionarnog procesa, koji se odnosi na pravu klasnu svest proletarijata i njegovu organizacionu formu, komunističku partiju«. Osobito u pomenutom delu, a i u drugim delima, Đ. Lukač je otvorio vidike za ukupnu revalorizaciju Marksove misli, koja je jednim

[10] K. Korš, *Radno pravo za savjete poduzeća*, str. 81.
[11] Ibid.

Digitized by Google

delom počela da pada u zaborav ili da se negira, »izvorni Marks« da se vulgarizuje i destruira, a za drugi znatan deo se, na žalost, nije još ni znalo. Ti vidici su otvoreni posebno rehabilitacijom nekih značajnih Marksovih pojmova i kategorija od suštinskog značaja za marksizam kao revolucionarnu teoriju, kao što su kategorije: dijalektika, otuđenje, učenje o proletarijatu kao subjektu-objektu istorijskih procesa, praksi, posredovanju, komunističkoj avangardi i druge. Osoben Lukačev značaj za dalji razvoj marksizma jeste u uvođenju kategorije totaliteta. A to znači da se istorijska stvarnost i suština jednog vremena može dijalektički shvatiti samo sa stanovišta klase, odnosno, primenjeno na konkretnu istorijsku situaciju kapitalizma, sa stanovišta radničke klase, jer samo ona može, delujući, da promeni društvenu stvarnost u njenom totalitetu. Za Lukača je revolucija »perfekcija praksisa«, gde klasna svest i akcija proletarijata predstavljaju jedno. Kao i u Nemačkoj i Italiji, i ovde će, po ugledu na ruske sovjete, doći do formiranja radničkih veća, a kasnije takozvanih sovjeta. Otuda Lukač iskazuje svoj stav o samoupravi proizvođača kao najodlučnijem faktoru u organizaciji proletarijata. U sistemu sovjeta Lukač vidi glavno sredstvo oslobođenja proletarijata i emancipacije radničke klase.

I u Italiji je, kao i u Nemačkoj, vladala revolucionarna situacija praćena radničkim štrajkovima i drugim oblicima radničke revolucionarne aktivnosti. Tako je revolucionarna aktivnost osobito bila ispoljena revolucionarnim zanosom koji je počinjao formiranjem fabričkih saveta — do okupacije fabrika od strane radnika.

Idejni i teorijski nosilac i propagator ideje o fabričkim savetima bio je *Antonio Gramši* (1891—1937) i grupa torinskih naprednih radnika i intelektualaca oko časopisa-nedeljnika »Ordine nuovo«, koji je osnovan 1. maja 1919. godine. Urednici tog časopisa bili su A. Gramši i P. Toljati.

Pre nego što iznesemo osnovne koncepcije A. Gramšija o fabričkim savetima, i koncepcije pokreta za osvajanje fabrika, interesantno je napomenuti da je on dao i vidne, šire doprinose teoriji marksizma razmatrajući probleme filozofije, političke ekonomije, sociologije i drugih oblasti, posebno ističući značaj Marksove dijalektičke metode pomoću koje se mogu vrlo uspešno objasniti mnogobrojni problemi društva, pa među njima i borba proletarijata za novo, socijalističko društvo.

A. Gramši je jedan od velikana evropske marksističke misli i osnivač Komunističke partije Italije. Teorijski je osmišljavao borbu proletarijata za stvaranje radničke države, ali ne države sa propozicijama sile, već države kao organizacije udruženih slobodnih proizvođača. Tako zamišljena država se može stvoriti preko radničkih saveta, u kojima je on video ne samo oblike klasne borbe, već im je dao i šira ovlašćenja, kvalifikujući ih kao oblike neposredne demokratije. Ideja vodilja u koncipiranju fabričkih saveta svodila se na sledeće: prvo, fabrički saveti kao univerzalni organi su jezgro i obrazac vlasti proleterske države, posredstvom kojih radnička klasa preuzima sve ekonomske i političke funkcije upravljanja;

Digitized by Google

drugo, pomoću njih se stvaraju uslovi za odumiranje države. Naime, fabrički saveti su, navodi A. Gramši, »obrazac proleterske države«. Svi problemi vezani za organizaciju proleterske države vezani su za organizaciju saveta . . .[12]

Ako se pođe od bitnih Marksovih stavova i stavova pomenutih i drugih njegovih »vernih« sledbenika — koji su teorijski osmišljavali novu stvarnost iz duha svog vremena (i socijalnih tokova danas) — dolazi se do zaključka da je budućnost razvoja socijalističke države u njenom odumiranju koje pretpostavlja: društveno vlasništvo, ukidanje eksploatacije, razvoj radničke demokratije, a onemogućavanje političko-ekonomske i svake druge vlasti tehno-birokratije koja je objektivno najozbiljnija opasnost po dalji progres i slično, te da se ideja samoupravljanja i praksa socijalizma istorijski nameće, kako smo prikazali, ne samo u revolucijama i u revolucionarnim zbivanjima, već i kao nov oblik ostvarivanja klasnih borbi izražen u zahtevu za samoupravljanje.

4.2. Razdoblje između dva svetska rata je uistinu period uspona u marksizmu pojave nekih dela: Bloha, Korša, Lukača, Gramšija i drugih, ali i period ozbiljne dekadencije, zastoja, pa i odista krize marksizma. Kažemo da se marksizam u tom vremenu i degenerisao ispoljiviši se u krivotvorenom vidu staljinističke, totalitarne varijante. Dakle, u tom periodu nije bilo šireg razvoja autentične marksističke misli. Po rečima K. Korša, marksizam je tih decenija proživljavao ozbiljnu unutrašnju krizu, u kojoj će, na žalost, ostati više od dve decenije.[13]

Na drugoj strani, u tom vremenu su se odigrali sudbonosni, kako za čoveka tako i za ceo svet, socijalno-politički događaji, prema kojima ni marksizam ni međunarodni radnički pokret nisu mogli biti indiferentni. Ti događaji, socijalna dešavanja, jesu: ekonomska kriza od 1929—1933; pojava, prodor i širenje fašizma; pojava staljinističke diktature i ispoljavanje staljinizma kao vida degeneracije marksizma i njegova opasnost po objektivno stanje u međunarodnom radničkom pokretu. Svi ti tako značajni događaji su vrlo malo ili nedovoljno razmatrani u marksizmu. Teško je dati bolju, zasnovaniju argumentaciju tezi da je kriza marksizma tada odista postojala od argumentacije koju smo naveli — da tako značajna pitanja marksizam nije razmatrao.

Da bi se staljinizam prikrio i održao, jedino što mu je odgovaralo jeste suzbijanje razvoja autentične revolucionarne marksističke misli. Istina, ovde smo dužni da ponovimo činjenicu da su mnoga Marksova dela, inače neobično značajna, objavljena u tridesetim godinama ovoga stoleća, pa možda i kasnije. Taj podatak je od velikog značaja i nužno ga je uvek imati na umu, jer ta dela svojom teorijskom snagom nisu mogla imati uticaja, s obzirom na vreme kada su objavljena, jer je bez njih nemoguće isto-

[12] A. Gramši, *Ordine Nuovo*, 11. IX 1919, *Izabrana dela*, Beograd, str. 161. i sledeće.

[13] K. Korš, *Kriza marksizma*, 1931.

Digitized by Google

rijski i naučno prodreti u svu suštinu složene revolucionarne Marksove misli.

4. 3. U razvoju marksizma kao otvorene i kritičke misli, pored revolucionarne, autentične, humanističke orijentacije u marksizmu — koju smo u osnovi naznačili — egzistirale su, pod nazivom marksizam, i mnoge druge orijentacije u marksizmu, koje su nastajale u određenim društveno-istorijskim periodima, sa pretenzijom da se predstave za autentičnu Marksovu misao. U ovom delu rada nemamo nameru da sve te druge orijentacije u marksizmu široko prikazujemo, već da ih pre svega tematski naznačimo, zbog aktuelnosti i boljeg razumevanja teorijskih tokova u marksizmu. U pitanju su sledeće orijentacije u marksizmu, odnosno naprosto sledeći »marksizmi«: (1) vulgarni, mehanički marksizam; (2) reformizam Druge internacionale; (3) staljinizam (ili dogmatsko-staljinistička, pozitivistička orijentacija marksizma); i (4) »kritička škola«.

Vulgarni, mehanički marksizam stavlja akcent na analizu, otkrivanje promena u društvu, na osnovu delovanja ekonomskog faktora na jedan pozitivistički način, mehanički uzeto, analizu koja se izvodi iz izolovano istrgnutih stavova takozvanog »starog Marksa«, posebno iz poznatog i vrlo korišćenog Marksovog teksta *Predgovor za Prilog kritici političke ekonomije.* Polazeći od izolovano istrgnutih stavova i tumačeći ih formalno-mehanički, ova varijanta marksizma je, u isto vreme, odbacivala nedvosmisleno kritičke vizije, stvaralačke opcije, čime se faktički približava buržoaskoj nauci. Ona je bila dugo, pa i danas je, i na Zapadu i na Istoku, mada u nekom modifikovanom obliku, prisutna i prihvaćena. Razloge za tako dugo egzistiranje ovog »marksizma« treba tražiti u prirodi nerazvijenog kapitalističkog načina proizvodnje, pored nemoći i radničke klase da suptilno ulazi u izvorno tumačenje marksizma.

Opšte je poznato da je dugo vremena sudbina Marksove teorije bila u rukama ideologâ nemačke socijaldemokratije i vođa Druge internacionale. Celokupan Marksov opus nije bio poznat niti objavljen, a ono što je bilo poznato čitano je iz druge ruke, preko popularne obrade Marksovog *Kapitala* koji je priredio Karl Kaucki. Podsetili bismo da se u to vreme formira jedan od prvih marksističkih »izama« — *revizionizam Druge internacionale Eduarda Bernštajna* — koji je u biti deformisao osnovno jezgro Marksovog mišljenja. Nasuprot Marksovom humanizmu, Bernštajn nudi Darvinov biologizam; nasuprot Marksovoj teoriji revolucije, Bernštajn nudi evoluciju; nasuprot kritike celine građanskog života, Bernštajn zagovara apologetske ideje *statusa quo.* U celini, filozofski potencijali Marksove dijalektike su odbačeni, a Kaucki, Bernštajn, Bebel, Adler, Bauer i drugi svode i degradiraju Marksovu misao ili na kantovsku etiku ili Darvinov evolucionizam.

Dakle, reformizam Druge internacionale, pored nekih doprinosa na popularizaciji Marksovog marksizma, predstavlja, na jednoj strani, napuštanje Marksovog revolucionarnog učenja o diktaturi

Digitized by Google

proletarijata, klasnoj borbi i proleterskoj revoluciji, a na drugoj se zalaže za očuvanje postojećeg kapitalističkog načina proizvodnje, uz promene tog sistema koje bi se vršile postepenim reformama. Dakle, reformizam je iznosio tezu da se socijalizam može ostvariti postepenim političkim i socijalnim reformama.

Staljinizam kao »marksizam« je jedan od uticajnih »marksizama«. On se zasniva na uprošćenom, krivotvorenom citiranju klasikâ, na dogmatski način, u obliku iskonstruisanih, formalizovanih principa, zamenjujući pri tom dijalektiku mehaničkim materijalizmom. Staljinizam nije usmeren kritički prema društvenoj stvarnosti, to jest nije orijentisan na revolucionarno menjanje postojećeg društvenog poretka; i, najzad, on ne akceptira bitan Marksov postulat — dijalektičku uslovljenost revolucionarne teorije i prakse. On je izraz socijalnog stanja, društvenih protivrečnosti socijalističkog društva SSR-a i ostalih društava realnog socijalizma, u ranijim razdobljima i u današnjem periodu. Jasna je njegova orijentacija i na krucijalna pitanja, — na pitanja pobede socijalizma i samog razvoja socijalizma. Tako on zastupa tezu o razvoju socijalizma — po sili »objektivnih socijalističkih zakonitosti«, na vanekonomski način, razvitkom materijalnih proizvodnih snaga koje će po principu »zakonitosti« stvoriti nove društvene odnose. Osnovna sadržina staljinizma se ispoljava u zalaganju za centralističko jačanje države, potčinjavanje radničke klase državnoj birokratiji, koja se pak, sa svoje strane, pretvara u vlast nad ukupnim radom i rezultatima rada radničke klase, uz pasivnu poziciju i ulogu radnikâ. On takođe zagovara centralistički (etatistički) model društvenog sistema kao isključivi i jedino važeći model socijalizma, čime faktički ne priznaje različitost puteva u izgradnji socijalizma. Ovaj »marksizam« je nesposoban da objasni nove pojave, stvarnu suštinu revolucionarnog bića novog društva, jer ne ulazi u stvarne urzoke socijalnih protivrečnosti i jer mu nedostaje dijalektička komponenta, u kojoj se odvija određena socijalistička revolucija čija je bitna osnova humanistička i antropološka dimenzija marksizma. Ovaj tip marksizma postaje poznat i po tome što nedvosmisleno iskazuje »važeću«, »zvaničnu« liniju i »svesno« daje odgovarajuće istrgnute citate Marksa, Engelsa, Lenjina, sekretara KP određene zemlje — jednom rečju, stavove službene politike. Na taj način, staljinski marksizam »veže ljude za nove ilu-zije« — kako kaže Marks — »umesto da ograničava svoju nauku na poznavanje društvenih kretanja koja ostvaruju sami ljudi«. Potom, staljinizam se predstavlja i »homogenim« budući da se sastoji od ustaljenih simplifikovanih tvrdnji o društvenom totalitetu, koje se *in continuo* ponavljaju. On primenjuje i princip hijerarhije u marksista, razvrstavajući ih na one koji su »verni«, — a to su, po pravilu, i članovi službenih, državnih ustanova — i na one druge koji to nisu i čijim se teorijskim tvrđenjima ne može pokloniti poverenje.

Imajući u vidu celinu ovog »marksizma«, nerealno je brzo očekivati evoluciju, na liniji afirmacije autentičnog, humanističkog

Digitized by Google

marksizma, pre nego bi se odigrao ozbiljan lom, koji bi mogao označiti prelom u daljem razvoju — pre svega, na istorijsko-teorijskom planu — radikalnom i doslednom kritikom staljinizma.

Kritička škola kao »marksizam« se pojavljuje u Nemačkoj, gde se tridesetih godina u Frankfurtu na Majni osniva Institut za društvena istraživanja, čiji je direktor Maks Horkhajmer, a na kojem radi grupa poznatih filozofa: H. Markuze, T. Adorno, E. From, H. Polok i drugi. Filozofija frankfurtskog kruga je apstraktno-humanistički marksizam oformljen na ideji kritike i, čak, hiperkritike izopačenog i degradiranog marksizma dogmatske interpretacije i ideologizacije Marksa. I to je od izuzetnog značaja za mogući rasplet u marksizmu i reinterpretaciji revolucionarne kritičke Marksove misli. Međutim, frankfurtski krug je širio polje svog interesovanja i istraživanja i sam se vremenom povećavao kako po broju, dobijajući bezbroj pristalica i u drugim zemljama, tako, razumljivo, i po svom objektivnom uticaju prerastavši u takozvanu »frankfurtsku školu«, u kritičku teoriju. Ukratko, kritička teorija je uspela da »rehabilituje ideju subjektivnosti u marksizmu« koju je oficijelni marksizam sasvim zanemario. Nadalje, ovi autori su izvršili izvanrednu rekonstrukciju Marksovog pojma »ideologije« koji im je služio kao temeljni motiv za kritiku »celine građanskog sveta« i kapitalizma uopšte. Posebno su značajni njihovi radovi iz oblasti ideološkog karaktera kulture, gde su pokazali da i najbolji proizvodi građanske kulture, na koncu, služe kao ideološko opravdanje »neljudskog sveta« i za falsifikovanje građanskog oblika egzistiranja. Uprkos ovim teorijskim rezultatima, koji su inspirisani Marksom, i koji predstavljaju veliki doprinos marksističkoj tradiciji, poznato je da su »frankfurtovci«, nakon drugog svetskog rata, »teorijski degradirali«, da su napustili marksizam, a posebno ideju revolucionarne izmene sveta, i da su završili u pesimizmu i nostalgiji. Uostalom, i sam M. Horkhajmer, idejni vođa kritičke teorije, rekao je: »Radnička klasa više nije garant ispravne teorije,« čime je jasno stavio do znanja da napušta marksističku pretenziju jedinstva teorije i prakse kroz revolucionarnu izmenu sveta. »Marksizam« frankfurtske škole se u svom daljem radu usredsređuje na područje kritičkog odnosa prema stvarnosti, a izvan faktičkih istorijskih mogućnosti rešenja, te stoga nije u stanju da pronađe važne puteve za zamišljeno revolucionarno tretiranje određene konkretno-istorijske stvarnosti, — konsekventno, kako u savremenom kapitalističkom tako i u socijalističkom društvu. Jedan od nedostataka ove orijentacije jeste u činjenici da predstavnici ove škole nisu pronašli način na koji bi teorija i praksa mogle imati jedan realan međuodnos.

Naime, »frankfurtovci« su napustili ideju jedinstva teorije i prakse i samim tim i Marksovu viziju revolucionarne izmene sveta. Horkhajmer je često tvrdio: »Praktična situacija savremenog proletarijata nije garant ispravne teorije.« Pošto situacija proletarijata više ne obećava, »frankfurtovci« se vremenom pomeraju iz marksizma, a svoju kritičku teoriju kao »savest čovečanstva« ad-

Digitized by Google

resiraju kritičkoj inteligenciji. Na kraju, »kritička teorija« je postala jedna vrsta *skepticizma* koja sve kritikuje i ništa ne obećava.

•

Da zaključimo:

1) Marksizam iz vremena Druge internacionale, koliko god da je u nekim stavovima pojedinih marksista bio izražen kao odstupanje, revizija, grubo vulgarizovanje, bio je, van sumnje, i »marksizam« za koji se mora reći da je bio pun živih i plodnih rasprava, sa znatnim brojem inspirativnih i sjajnih duhova toga vremena.

2) Period Treće internacionale od 1919—1943. godine — koliko je ona trajala — označen je u marksizmu (izuzimajući, naravno, Lenjinov doprinos) kao razdoblje ozbiljnog zastoja, pa i stagnacije na planu stvaralačkog razvoja ove misli, jer se više nije mogla, ili se u osnovi vrlo malo mogla kritički, stvaralački proučavati stara i nova stvarnost. Marksizam se pretvorio prevashodno u ideologiju koja opravdava postojeći socijalistički sistem i u zatvoreni sistem »učenja« i dogmu pod maskom nauke. Vladao je strah i pretilo se bezumljem. U tim nepovoljnim uslovima nije se moglo govoriti o iole ozbiljnim isturenim teorijskim snagama, odnosno nije bilo objektivne mogućnosti za dalji razvoj originalne marksističke misli.

3) I posle drugog svetskog rata, na žalost, staljinizam kao »marksizam« je i dalje oblik »vladajućeg marksizma« i služi skoro isključivo za opravdanje, objašnjenje postojećeg oblika socijalističkog društva. Naime, na snazi je pozitivističko-apologetsko poimanje i prezentiranje postojeće stvarnosti kojim se objektivno ne može ništa naučno, konkretno-istorijski otkriti i objasniti, da bi se uočile ili izvršile neke promene u društvu. Takođe je činjenica da i nastupanjem procesa destaljinizacije u zemljama istočne Evrope nije došlo do faktičkih promena u osnovnoj usmerenosti, orijentaciji u marksizmu, iako je, na izgled, otvoren proces oslobađanja marksističke misli ispod staljinističkih sprega i zamki. I ne samo u socijalističkim društvima, staljinizam ili neostaljinizam kao »marksizam« je vladajuća teorija i ideologija, ili je pod njenim uticajem, i ne u malom broju komunističkih partija koje nisu na vlasti, — dugo vremena posle drugog svetskog rata. Međutim, pozitivno je to da se povećava broj komunističkih partija koje napuštaju dogmatsko-staljinistički, pozitivističko-apologetski »marksizam« i postepeno prelaze na pozicije revolucionarno-humanističkog marksizma. Naime, marksizam kao revolucionarna humanistička misao stvarno doživljava dekadenciju, propada decenijama u modelu društva takozvanog realnog socijalizma, gde bi istinski trebalo da »vlada«.

4) Osoben značaj i doprinos reafirmaciji i daljem razvoju Marksovog revolucionarnog humanističkog marksizma dao je takozvani »zapadni marksizam«, posebno teoretičari Korš, Lukač, Luk-

Digitized by Google

semburg, Gramši i mnogi drugi. Njihov se doprinos i interpretacija Marksa već danas mogu smatrati »klasičnom« tradicijom, iako njihove teorijske intencije dosežu tako u naše vreme, kao da su marksisti ovovremene etape — ove decenije. Imamo, naime, u vidu njihov teorijski doprinos između dva svetska rata, akceptiranje tog doprinosa i značaj za dalji razvoj marksizma tada objavljenih njihovih dela. Takođe su vredni pažnje i mnogi naslovi nekih od njih, objavljeni i posle drugog svetskog rata. Tu pre svega mislimo na Lukača.

5) Značaj, pak, »kritičke škole«, — kao »marksizma« ili orijentacije iz korpusa takođe »zapadnog marksizma« — jeste u žestokoj kritici i suprotstavljanju staljinizmu. Međutim, njen osnovni nedostatak je u nemoći da ostvari efektivan odnos teorije i prakse.

V

Ozbiljni su problemi koje donosi nova stvarnost — neokapitalizam ili kapitalizam rasta, kao što nisu ni mali problemi koje stara i nova stvarnost nameće takozvanim zemljama realsocijalizma, a u teškoćama su, političkim, pa i socijalno-ekonomskim krizama, evrokomunizam i zemlje u razvoju. Na ove poslednje se vrši dvostruki politički, a i ekonomski pritisak, — sa Istoka i sa Zapada. Na drugoj strani, društvena teorija je u stagnaciji; marksizam je, rekli bismo, u nekom vidu zastoja.

U oblasti kapitalizma rasta bogatstvo proizvedeno radom radničke klase, najamnih radnika, prisvaja sve manji broj ljudi-vlasnika; budući oštra, utakmica koja vlada na tržištu izbacuje iz snažne proizvodnje rasta sve osim moćnih kompanija. A njih je sve manje. Broj nezaposlenih je sve veći. Umnožava se i broj socijalno nezbrinutih i onih bez ikakve socijalne pomoći. Takvi i mnogi drugi društveni procesi iskazuju i uvećavaju oštrinu protivrečnosti neokapitalizma i povećavaju širinu i stepen intenziteta socijalnih sukoba. Sada je stvar socijalnog vremena kad će revolucionarni proletarijat, u kontekstu stvarnosti svoje konkretne istorijske situacije, kao motor promene učiniti odsudni korak. Naime, upravo će ta odsudna revolucionarna konkretno-istorijska svest voditi proletarijat — kako kaže Marks — »revoltu na koji je primoran protivrečnošću između svoje humanosti i svoje situacije, koja je otvorena, jasna i apsolutna negacija svoje humanosti«.

Više nego ikada ranije protivrečnosti izbijaju svom žestinom, ali i širinom svetskih razmera, na koje poznati marksista, urednik zapadno-nemačkog časopisa »Das Argument«, W. F. Haug, upozorava: »Tehnološki razvitak stvara nove odnose snaga na svjetskom tržištu, destabilizuje poredak svjetske privrede, ujedno kod velesila jača militaristički kapacitet uništavanja na globalnom nivou, totalni atomski rat ulazi u sferu mogućega. Na drugoj strani, tradicionalne koncepcije rasta ekonomskog razvitka nailaze na ekološke granice. Revolucije u biologiji i u informatici stvaraju nove

Digitized by Google

mogućnosti manipulacije. Paralelno sa tim razvojnim putevima, koji potiču još iz tridesetih godina, kreće u trijumfalni pohod american way of life, čiji centar predstavlja robna potrošnja i robna estetika. Tu odlučno trijumfuje vladajuća ideologija kapitalizma, a marksizam ne uzima dovoljno u obzir tu promjenu i ne daje odgovore na nju. Rasturanje, svojstveno tom načinu života, unapređivano novim medijima, predstavlja sistem distrakcije (disperzije) radnih masa. Radnička klasa se rastura. Rastureni proizvođači se rekonstruišu kao potrošači. Stara imena klasnih aktera, koja i dalje žive u marksističkim diskurzima, počinju sve više da odudaraju.«[14]

Stari, a posebno novi problemi nastaju i na područjima takozvanih socijalističkih država, u kojima su pored odvijanja svetskog procesa borbe za socijalizam, ispoljene najpre političke, a potom i privredne krize, mada i ove druge mogu usloviti prve, snažna etatizacija načina proizvodnje i svi procesi i akteri koji prate taj tip proizvodnje (na primer, ekonomska dominacija u načinu proizvodnje, totalitarizacija države, pitanje oblikâ realizacije diktature proletarijata itd.), što sve traži nove, smele teorijske projekcije, osvetljavanje osnovnih problema i razumevanje savremenog sveta, — ukazivanje na postojanje nekih objektivnih tendencija koje se u njemu razvijaju. Na primeru ostvarivanja diktature proletarijata ispoljavaju se trideset i više godina, i u radničkom pokretu i u marksizmu, različite interpretacije. Tako, pozitivističko-apologetska orijentacija marksizma *a priori* fetišizira državu i državno upravljanje i izjednačava državnu vlast sa prelaznim periodom u razvoju socijalizma, a protiv je Marksovog koncepta slobodne i ravnopravne asocijacije slobodnih proizvođača; — dakle, protiv socijalističkog samoupravljanja i, samim tim, protiv koncepcije i prakse odumiranja države. Svi ti problemi imperativno nalažu nove impulse novih teorijskih snaga u otvaranja rešenja stare i nove stvarnosti i davanje odgovora na nove probleme koje stvara složeni život savremenih društava. Marksizam može dati odgovor na nove probleme, pa, naravno, i prevazići stanje zastoja ako ima *slobodu istraživanja, slobodu stvaralaštva,* nesmetanog, od bilo kog ograničenog, dijaloga; i, najzad, ako ima političko-socijalnu mogućnost »potpune konfrontacije, sa bilo kojim sistemom, praksom, teorijom« itd.[15] U protivnom, imaćemo stanje apologetske i dogmatske svesti. Na ovom mestu želimo da istaknemo doprinos razvoju marksističke teorije i prakse samoupravnog koncepta u jugoslovenskom socijalističkom društvu, — što je snažna potvrda i prodor afirmacije i razvoja *humanističkog, revolucionarnog Marksovog marksizma.*

Jedno od glavnih pitanja koje s razlogom danas svom žestinom ponovo izbija na površinu ovovremene epohe i koje takođe

---

[14] W. F. Haug, *Kriza i dijalektika marksizma.*

[15] P. Vranicki, *Kriza marksizma,* »Naše teme«, br. 11/1982, str. 1938.

Digitized by Google

znači potvrdu reafirmacije Marksa, njegovu životnost — jeste pitanje kompleksnog pojma »totalnog čoveka«, u kontekstu sposobnosti radničke klase da ostvari taj pojam. Taj problem je postavio Marks u *Ranim rodovima* kroz inače složeni socijalni proces razotuđenja čoveka. Pojam »totalni čovek« podrazumeva, u stvari, razotuđenog čoveka, — što je bitna dimenzija stvaralačkog, humanističkog marksizma. Novo aktueliziranje ovog pitanja u današnjoj stvarnosti i nove analize, — izraz su i potvrda toka stvaralačke Marksove misli u dijalektičkom elementu, što sadrži proces preokreta. Pitanje »totalnog čoveka« je u naše vreme, sto godina posle smrti Karla Marksa, ponovo vrlo aktuelno, osobito za savremeni humanistički marksizam i prevazilaženje postvarenja u realsocijalizmu, kao antiteža vulgarnom marksizmu i dogmatsko-staljinističkom, pozitivističkom marksizmu. To pitanje, pored teorijske aktuelnosti, nameće i konkretno-istorijska situacija savremenog društva u celini, socijalističkog napose. Međutim, Marks na jednom mestu upozorava — na šta nas podseća E. Bloh — na samootuđenje proletarijata i buržoazije (ovo poslednje takođe moramo imati na umu), da među njima postoje razlike u tome što se buržoazija oseća dobro, a proletarijat ne. Međutim, na jednom drugom mestu Marks navodi da, ukoliko se u određenom periodu ne bi konkretno-istorijski ništa dogodilo, proletarijat i buržoazija bi zajedno propali u varvarstvu. Dakle, Marks se nije usredsredio samo na otuđenje proletarijata — kako nam generalno izgleda kad analiziramo mnoge njegove radove — već i buržoazije, što nam se samo na izgled čini neverovatnim. »Sada, kaže Bloh, imamo stanje dosade, što je tek početak varvarstva.«

Naznačeni i mnogi drugi problemi savremenog čoveka i društva, koji, kao što se vidi, nisu samo ekonomske, već i političke, kulturne, moralne i duhovne naravi, mogu se razumeti, otkriti rešenja, sagledati dalje tendencije jedino primenom Marksove analize u napred naznačenim mogućnostima i korišćenjem kritičkog Marksovog metoda, naravno — polazeći od Marksove kritičke teorije društva. Naprotiv, ti problemi se ne mogu razumeti ukoliko bi se polazilo dogmatski, što znači od marksizma kao doktrine ili od marksizma kao gotovog sistema, kao ni od bilo koje varijante u marksizmu koje smo naznačili, a koje su objektivno nemoćne (kao struje u marksizmu), ili naprosto kao »marksizmi«, jer ne polaze od marksizma *kao revolucionarne stvaralačke, kritičke misli.*

Povodom stogodišnjice Marksove smrti, koja se obeležava u ovoj godini, a i unazad, za nekoliko poslednjih godina, izražavane su protivrečne ocene o vrednosnom stanju Marksove teorije i o moći i nemoći marksizma danas kao revolucionarne misli. Dok se marksizam pedesetih godina obnavlja, šezdesetih, pa i sedamdesetih godina (našeg veka) doživljava širok procvat, preporod i afirmaciju, tako reći širom sveta. To je vreme kada je marksizam bio zaista rasprostranjeno i gotovo nezaobilazno teorijsko mišljenje. Međutim, u poslednjoj deceniji kao da se dešava proces oseke marksizma. Naime, prisutne su mnogobrojne kontroverze o marksizmu kao

Digitized by Google

društvenoj teoriji današnjice. Te kontroverze kreću se u dijametralno različitim konstatacijama kao što su: da je marksizam u ozbiljnoj krizi, da postoje simptomi krize marksizma, da je nastupio trenutak kada je nužno izvršiti njegovu reviziju, da se on poistovećuje sa saljinizmom, da ga treba odbaciti ili napustiti kao balast i druge — do konstatacije da je on i dalje, van sumnje, superiorna misao našeg vremena. Takva različitost u oceni stanja i vrednosti Marksove misli danas govori više o njenoj složenosti i životnosti nego o faktičkoj slabosti ili napuštanju ove teorije. Ono što se kao uopštenost zapaža jeste teorijsko zaostajanje zbog odsustva produbljenih rasprava, teorijskog promišljanja o krupnim pitanjima savremenog društva koja ispunjavaju dramatični potresi, a preovlađuje taktički pragmatizam. Zato se imperativno nameće obaveza daljeg *razvijanja marksizma.* Ta obaveza je na snagama nauke, — na teorijskim snagama u komunističkoj partiji, — kad ih i ako ih danas ima. Stiče se utisak da je negovanje takvih kadrova u partiji zapušteno ili blokirano snagom besomučne birokratije. »Krizu« marksizma prihvatamo: (a) jedino logikom Marksovog mišljenja — samo kao novi, dalji korak u kritici postojećih saznanja, i pojavi novih, na osnovu konkretno-istorijske prakse — kao vid stvaralačkog, daljeg razvoja marksizma; i (b) kao odbacivanje dogmatskog i ostalih orijentacija marksizma koje su se razvile bez pokrića.

U tom smislu i Lefevr eksplicitno iznosi stav da marksizam danas predstavlja široko shvatanje, »struju mišljenja« mnogih mislilaca tokom celog jednog stoleća. Odnosno marksizam »nije samo Marksova misao, još manje sistematizovana Marksova misao. Marksizam ili marksisti — to je termin koji označava celu jednu široku struju mišljenja koja se očituje i deluje već jedno stoleće... Smatram, dakle, da u marksizmu postoji levica i desnica, tendencije, škole. Treba voditi računa o činjenici da danas postoje *mnoge marksističke škole,* ... a zatim tendencije koje se sučeljavaju i sukobljavaju«[16] (*kurziv* — P. R.).

Ovakav Lefevrov pristup i slični ili identični pristupi drugih marksista prezentiranju, interpretiranju marksizma ide za tim da, na jednoj strani, ukaže na apsurdnost dogmatskog prikazivanja monolitnosti marksizma, a, na drugoj, da podseti na postojeće i moguće bogatstvo vlastitih orijentacija, različitih interpretacija marksizma (u nekim oblicima slične, a katkad i međusobno dijametralno različite). Svedoci smo postojanja do sada različitih »marksizama« kao autentično-humanističkog staljinizma, »kritičke škole«, o kojima smo napred govorili, — ali i pojave novih orijentacija u marksizmu »novih marksizama« poslednjih decenija. Reč je, uglavnom, o modernim orijentacijama, interpretacijama Marksa, u prvom redu onih kojima se iznose i slede duboke promene u ekonomskim, socijalnim, političkim i kulturnim uslovima od vremena opšte svetske recesije i prodora raznih diktatura od 1930.

[16] H. Lefebvre, *Le temps des meprises,* Ed. Stock, Pariz, 1975, str. 183. i sled.

Digitized by Google

godine pa nadalje. Te moderne interpretacije Marksa danas problematiziraju, pored naznačenog, i neke akutne i značajne probleme *sadašnjeg društva,* kao što su: »jačanje centralizacije kapitala u velikim transnacionalnim korporacijama, pojava novih formi imperijalizma, jačanje državne moći... promene u klasnoj strukturi i političkim orijentacijama različitih klasa i »autoritarnim« i »elitističkim« tendencijama u različitim tipovma socijalističkog pokreta, i to ne samo u staljinizmu. Mnoge od ovih tema su već razmotrene, u stvari, od ranijih marksističkih mislilaca... Marksizam Korša, Lukača i Gramšija, frankfurtske škole i austromarksista i drugih«.[17] Na drugoj strani, neki od tih problema se tek sada otvaraju u različitim oblicima — modernim interpretacijama.

U pitanju su dva velika bloka struja modernih interpretacija Marksa (nastala pre svega u suprotstavljanju dogmatskom — staljinističkom marksizmu), a to su: (1) *naučni marksizam,* sa svoje dve podvarijante: (a) austromarksizam, i (b) strukturalistički marksizam; i (2) *marksizam kao socijalna filozofija ili marksizam humanističke orijentacije,* kojoj pripadaju: (a) doprinosi ranijih marksističkih mislilaca Korša, Lukača i drugih, (b) »kritička teorija« frankfurtske škole; i (c) humanistički marksizam, u kome značajnu ulogu i mesto ima teorijski doprinos i praksa jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog društva.

Prvi blok struja moderne interpretacije Marksa — »naučni marksizam« — ističe naučni karakter marksizma, ali je, na svoj način, protiv dogmatsko-staljinističke orijentacije marksizma, — »protiv njegove široke i dogmatske teoretske pozicije«[18], kao što je u osnovi i kritika apstraktnog humanizma, kao i vulgarnog marksizma. Iako unutar bloka, struja — naučni marksizam »austromarksisti — sa izuzetkom Oto Nojrata, ako ga možemo uvrstiti kao člana ove škole — nisu pozitivisti na način Bečkog kruga, budući da oni eksplicitno ne tvrde da su značajni jedino iskazi empirijskih nauka i logike. Oni daju primat naučnom znanju i filozofija za koju se oni interesuju jeste filozofija nauke, a ne etika ili socijalna filozofija i oni razmatraju marksizam pre svega, ako ne i isključivo, kao nauku o društvu«[19].

Ili, jasna dalja konstatacija da »ništa manje nije istinito da su austromarksisti, kao i drugi »naučni marksisti« poklonili malo svog intelektualnog napora za probleme etike i socijalne filozofije — to je bio glavni doprinos humanističkog marksizma«[20]. Druga, pak, podvarijanta struje »naučnog marksizma« jeste, kao što smo naveli, *strukturalistički marksizam.*

Polazna osnova strukturalističkog marksizma, koji se pojavljuje u poslednjoj deceniji našeg veka, jeste težnja da se stvori teori-

---

[17] T. Bottomore, *Modern Interpretations of Marx,* Oxford, 1981, str. 2.
[18] T. Bottomore, ibid., str. 3.
[19] Ibid., str. 17.
[20] Ibid., str. 18.

Digitized by Google

ja društvenog, bez uloge čoveka, jer ova interpretacija Marksa polazi od ideje o društvenoj celini kao mnoštvu autonomnih, kompleksnijih struktura. Glavni predstavnici ove struje su L. Altiser i N. Pulancas. Postoji u poimanju ove teorije faktički više posebnih proizvodnji. Tako, svaka od tih »posebnih proizvodnji: ekonomska, politička, ideološka, teorijska ima svoje vlastite zakonitosti po kojima se kreće. Svako područje društvenog života (kultura, ekonomija, religija) ima vlastiti ritam i logiku razvoja«. Ova teorijska orijentacija se naslanja na »starog Marksa« istražujući relativno trajne i stabilne, dakle, statičke strukture društvenih sistema, naglašavajući značaj objektivnih uslova, njihove posebne proizvodnje i vlastite zakonitosti. Međutim, postoje u ovoj teoriji, između navedenih i drugih područja života, i promenljivi odnosi koji su određeni — u osnovi ekonomskom praksom — društvenim načinom proizvodnje, kao bitnim elementom društvene strukture, koji ima snagu reprodukovanja. Bitnost ove struje jeste, pored ostalog, u poistovećivanju društva generalno sa osobenostima klasnog društva, koje kao jednu od osnovnih karakterističnih obeležja u svom sadržaju ima — otuđenost rada, bez navođenja i drugih sličnih osobenosti i karakteristika. Dakle, bitnost strukturalističkog marksizma jeste u nastojanju ove varijante marksizma da objasni društvo, društveni sistem isključivo prikazivanjem njihovog mehanizma i logičke statičke strukture izvan uloge čoveka, za koga se tvrdi da nije aktivni, autonomni subjekt.

Drugi veliki blok struja moderne interpretacije Marksa jeste, kao što smo naveli, marksizam kao *socijalna filozofija* ili *marksizam humanističke orijentacije.* Osnovni sadržaji ove orijentacije marksizma, njegove bitne teorijske preokupacije, bez obzira na njene razne oblike, ogledaju se, prema T. Botomoru, u: (1) »preeminentnom odnosu prema svesnim akcijama pojedinaca i grupa, sa kulturnim studijama i istorijskim interpretacijama, pre nego sa analizom ekonomske strukture i procesa;«[21] i (2) u ključnim pojmovima današnjeg humanističkog mišljenja, i to: (a) u ljudskoj prirodi, i (b) u ljudskim potrebama. Prve klice ove orijentacije nalazimo u delima K. Korša i Đ. Lukača, koji su ih *de facto* inicirali, mada neke premise humanističke orijentacije postoje i u sadržaju frankfurtske »kritičke škole«, ma koliko ona mistifikovala probleme i konfrontirala Marksovu dijalektiku sa aktuelnim tendencijama u savremenom životu, posebno sa nerevolucionarnom praksom zapadnog proletarijata.[22]

VI

Kada se iz današnje perspektive gleda na istoriju marksizma, jasno se vidi da u njemu vlada »pluralizam« teorijskih orijentacija, škola i pravaca. Uprkos činjenici da se svi »marksizmi« pozivaju

[21] Ibid., str. 2—3.
[22] Opširnije vidi: T. Botomor, ibid., str. 5.

Digitized by Google

na Marksa (na svoju odanost velikom misliocu), pokušali smo da pokažemo da postoje struje u marksizmu koje afirmišu i one koje osporavaju »autentičnog Marksa«. Čini se da su ti sukobi među raznim »marksizmima«, koji su se borili za privilegovano mesto s obzirom na svoju praksu jedinog i pravog sledbenika Marksovih ideja, rađali permanentnu *krizu* u marksizmu. Po pravilu, ta je kriza uvek bila i mehanizam revitalizacije osnovnih Marksovih načela. U istoriji marksizma takvih i sličnih kriza je bilo više. Naime, radilo se o krizama transformacije i razvoja marksizma, a ne o krizi verovanja. I sve su one bile samo *epizode* koje su, po pravilu, dovodile do *obnove* izvornih Marksovih ideja, oživljavanja i daljeg razvoja marksizma, što očekujemo i danas, — pod uslovom da ga postavimo na nove, zdrave temelje. Mada ima i takvih tvrdnji, poput one koju iznosi P. Anderson u provokativnoj knjizi *Razmatranja zapadnog marksizma* (1976), u kojoj bez ograde optužuje takozvani zapadni marksizam, identifikujući mnoge njegove »fatalne zablude« — da »proizvodi i u sebi reprodukuje krizu marksizma«.

Međutim, danas smo prvi put suočeni sa činjenicom da se o krizi marksizma govori i argumentiše u pravcu *napuštanja marksizma.* Mnogi marksisti — pomenimo samo najpoznatije slučajeve kao što su K. Korš, L. Kolakovski, L. Koleti, — došli su u »graničnu situaciju«, gde su se, preispitujući svoja temeljna marksistička uverenja, suočili sa činjenicom svog raskida sa marksizmom. Po ovim autorima, kriza marksizma više ne može biti mehanizam obnove marksizma, već se mora »izaći« iz marksističke misaone paradigme. Tako u *Krizi marksizma* (1931) K. Korš kaže: »Marksizam kao pokret i kao teorija nalazi se sada u krizi. Pri tom više nije u pitanju kriza *u marksizmu,* nego *kriza samog marksizma.*« U predgovoru za prvi tom svoje obimne knjige *Glavni tokovi marksizma* (1974) L. Kolakovski ukazuje »na vezu između razvoja marksističke doktrine i njenih funkcija kao političke ideologije« i smatra da je ova veza dovoljan razlog da se napusti marksizam. U stvari, L. Kolakovski, kao i L. Koleti (u predgovoru srpskohrvatskom izdanju svoje knjige *Marksizam i Hegel* (1982), nedvosmisleno kaže: »Nisam više marksist — iako sam i dalje materijalist«). Oni, čini se, ne napuštaju marksizam samo iz teorijskih razloga, već pre svega iz ideološko-političkih razloga. (Jer, upravo nas istorija marksizma upozorava da »marksizmi« nisu škole, pravci, jedinstvene celine, ali im je zajedničko ideološko poreklo, — te u tome leži osnov međusobnih borbi za ideološku prevlast.) Želimo da kažemo da je njihova odluka usledila nakon uvida u strahote staljinističke politike, koju su naknadno neobazrivo izveli iz marksističke teorije. Obojica su smatrali da se u teorijskoj dimenziji marksizma krije direktna odgovornost za strahote staljinističke prakse. Bez obzira na sve ove teškoće, koje su autori naveli kao razlog za svoje deklarativno »napuštanje« marksizma, čini se da Korš i Kolakovski, kao ni Koleti i Korc, *nisu napustili marksistički način mišljenja,* uprkos njihovom uveravanju u suprotno.

Digitized by Google

Pored ovih »ekscesnih« slučajeva, koji zaista predstavljaju manjinu, u marksizmu postoje mnogobrojni značajni autori (ovde ne mislimo na »službene marksiste«) koji i dalje plodno razvijaju Marksovo teorijsko nasleđe. Oni i dalje smatraju da marksizam nije iscrpao svoje teorijske mogućnosti i da je relevantna misao savremenog sveta. Tu mislimo pre svega na Sartra i Bloha, Lefevra i Botomora itd., kao i na sve one mislioce koji smatraju da treba ići s Marksom dalje od Marksa. Svi pomenuti autori smatraju da je »marksizam — misao našeg vremena«, »ofanzivno oruđe«, »ideja vodilja« koja će živeti sve dok živi građanski svet koga će marksizam revolucionarno da prevaziđe.

Digitized by Google

Boris Nonevski

Rastezanje društvene rezonance pozorišta

(Povodom Sterijinog pozorja — 83)

Poslednjih nekoliko godina pozorište u nas prevazilazi stanje dugogodišnje letargije koja se ponajpre manifestovala u stvaralačkom posustajanju i gubljenju interesovanja publike za ovu vrstu kolektivne umetnosti. Teatar je iz te bolesne usnulosti, koja ga je dovela na margine društva, izlazio na razne načine, ali ponajviše stavljanjem na repertoar savremenih tekstova domaćih pisaca. Potpis domaćeg autora kod publike je, odjednom, postao atraktivniji i od samih vrhova klasikâ. Pozorišni poslenici, pak, uvidevši probitačnost domaćih tekstova na blagajni kuća i kod kritike — u nedostatku izvornih dramskih tekstova — da bi udovoljili interesu publike, počeli su da naručuju adaptacije i dramatizacije delâ koja u prvobitnom obliku nisu bila namenjena scenskom izvođenju. Tako je ova umetnost, u skladu sa imanentnim principima vlastitog bića, pred očima javnosti počela intenzivnije da testira moralni dignitet društva, da suočava pojedinca sa zgusnutim entitetima egzistencije koji se prelamaju kroz dioptriju kolektivnog pozorišnog čina, da ispituje društvenu i individualnu sposobnost za očišćenjem od negativnog taloga življenja. Zauzimajući dvostruku distancu (vremensku i onu koja je primerena svakom umetničkom činu), savremeni teatar je započeo da istražuje i prošlost. Kroz tako izoštrenu viziju i neke ideološki zamagljenije predstave i sli-

Digitized by Google

ke o prošlosti u pozorišnim komadima postaju osvetljenije i jasnije. A kolektivna memorija biva očišćenija od nejasnih naslaga.

Promenom ugla posmatranja savremenosti (i prošlosti) u dramskoj literaturi i pozorištu javili su se novi autori i značajna dela koja su još na startu dobila visoke ocene stručne javnosti. Taj zaokret nije, međutim, uvek dovršavao proširivanjem horizonta umetnosti ili estetskom promocijom ka višem nivou. Osobenost novog repertoarskog trenda, dakako, i savremene scenske interpretacije, koja prevazilazi standarde klasicističkog teatra, jeste, pre svega, u socio-kulturnim, čak političkim promenama koje izaziva i trpi teatar. One se očituju, pre svega, u promeni duhovne lokacije pozorišta. Teatar više ne pristaje da bude aristokratoidni dekor društva koji će prebivati u stratosferi svesti. Pokretanjem novih tema ili obradom starih novim dramaturškim postupkom, iznošenjem na uvid javnosti prećutkivane teme, skidanjem maski sa nekih istina koje svi znaju i osećaju, ali nemaju kuraži da ih javno izgovore — teatar je hteo da se iskupi za dugogodišnje ćutanje, ali i da bude uziman kao relevantan sagovornik i arbitar u konstituisanju društvene svesti. Sve to skupa ne samo što je pozorište prebacilo sa periferije kulturne situacije u epicentar naše duhovnosti, već je stavilo na probu i neke naše stare navike u individualnoj i društvenoj recepciji umetnosti i umetničkg dela. Osobito je aktuelizovalo problem društvenih vrednovanja umetnosti.

Povećani kvantum političke supstance u nekim dramskim tekstovima, koji je rediteljskim intervencijama bivao retuširan u scenskim izvođenjima, u dnevno-političkoj elektrolizi bivao je graduiran kao alarmantno zagađivanje svesti i atak na temeljne vrednosti našeg društva. Dnevna politika sa nenaviknutim i ideološki osetljivo naštelovanim instrumentima nije mogla da izdrži povećani naboj nekoliko pozorišnih predstava. Te predstave su probile dozvoljenu liniju tolerancije. Stoga su u društvenom vrednovanju umetnička dostojanstva tih komada postajala irelevantna, slojevitost umetničkog dela se unificirala i bivala supstituirana pojavnim političkim planom. Ako je to prva redukcija, druga se događala prebacivanjem estetskog predmeta u pojmovno-kategorijalni i vrednosni sistem dnevne politike koji je o umetničkom delu prosuđivao neprimerenim administrativnim mehanizmima. Koliko je taj »društveni« odnos neprimeren umetnosti, a vrednovanje i recepcija relativni, pokazuje slučaj sada već famozne predstave *Golubnjača*. Dok je u jednoj sredini kod nas ona probijala limite dnevno-političkih parametara, u drugoj je ostajala u granicama tolerancije, a u trećoj bivala nagrađivana za svoja estetska dostojanstva. Kada jedan komad do te mere izađe ili biva istisnut iz svog ležišta, onda je on nepodatljiv za argumentovano prosuđivanje i vrednovanje, već postaje linija određivanja.

Tako pozorište, odnosno jedan broj teatarskih predstava iz kulturne sfere biva prebačen u političke forume. O njima se raspravlja kao o političkim činjenicama. Tim činom, međutim, ne razjašnjava se bit odnosnih predstava. Naprotiv. One se još više mistifi-

Digitized by Google

kuju, a pozorište dobija nove znakove i značenja. Predstave postaju komunikacijski prostor kojim jedna sredina drugoj šalje poruke i u javnosti degažira svoj politički stav.

Politizacija teatra, koliko god da represivno deluje na njegovu estetsku supstancu, bar kod nas, poslednjih nekoliko godina rastezala je njegovu društvenu rezonancu. Ona se najviše manifestovala u povećanom interesovanju publike za tu vrstu umetnosti. Pojedine predstave doživele su estradnu popularnost. Nakon niza godina bili smo svedoci redova posetilaca koji su čekali pred blagajnama pozorišnih kuća. I uporedo sa pojačanim zanimanjem za predstave koje su klasifikovane kao političko pozorište jačalo je i interesovanje za teatar uopšte. S druge strane, pak, predstave sa takvim atributima povećavale su netrpeljivost kod jednog dela političkog stratuma zajednice. I, kao što je poznato, u nekoliko slučajeva to trenje između pozorišta i politike dovršavalo je u nesporazumu, a u jednom slučaju čak i posezanjem za administrativnim zabranama.

U takvom ambijentu započele su i pripreme za najreprezentativnija zborovanja teatra u nas — Jugoslovenske pozorišne igre. Taj nesporazum se najuočljivije manifestovao u krnjenju autonomije instituta selektora. Naime, on, i pored toga što je u svoj izbor svrstao predstavu *Golubnjača,* zbog poznatih razloga nije uspeo taj komad da »dobaci« u zvaničnu selekciju. Kada nije uspeo konsekventno da sastavi repertoar Sterijinog pozorja, ovogodišnji selektor Ljubiša Georgijevski branio je integritet vlastitog ukusa i dostojanstvo instituta jednim potezom visoke diplomatije. Na ovogodišnjem skupu najboljih jugoslovenskih predstava ostavio je jednu »praznu stolicu«. Tako je uspeo da igre poštedi dodatnih zapleta, a da, pri tom, iz ovogodišnje pozorišne produkcije pokaže jedan reprezentativan uzorak našeg teatra.

Posle uzbuđenja koja su mu prethodila, Sterijino pozorje — 83. počelo je mirno. Igre su bile otvorene dramom Fabijana Šovagovića *Sokol ga nije volio* u izvođenju Dramskog kazališta »Gavela«, iz Zagreba, u režiji Božidara Violića. Radnja Šovagovićevog komada, u kome on igra glavnu ulogu, locirana je u poslednjem ratnom vihoru, a odvija se u nekom slavonskom selu. Žarište dramskog zapleta je jedna porodica, a njegov epicentar glava porodice. »On — kako kaže autor — nije klasičan heroj s velikom odgovornošću. Njegova je odgovornost maksimalna u malenom krugu kretanja.« I ogleda se u tome kako da porodicu izvuče čitavu iz ratnog udesa koji nije nastao njegovom krivicom niti ga on može okončati svojom voljom. Tim saznanjem motivirani su svi postupci glavnog junaka. On u svojoj kući skriva partizane, ali ne iz uverenja da su oni na pravom putu. Posećuju ga ustaše — prema njima se, takođe, drži rezervisano. Razapet u toj ekvidistanci, stiže mu sin na odsustvo koji je dotle bio regrutovan za armiju Vermahta. Tada nastaju iskušenja. Sakriti sina ili dopustiti mu da se vrati na front. Odlučuje da ga zadrži. Kuća se pretvara u veliku skrivaonicu. Kada je osetio kamo kloni ratna sreća, Šima

Digitized by Google

(glava porodice) dopustio je svom sinu da se pridruži oslobodiocima. Ali oslobodioci s predumišljajem ginu. Šime gubi sina od zalutalog kuršuma na kraju rata. Kada je nesreća ušla u kuću prvog dana mira, svi se okupljaju oko oca. Da bi joj doskočio, Šime svoje dve kćeri udaje za partizane. U jednom danu događa se i sahrana i svadba. Seljačkom lukavošću glavni junak nadhitrio je ratna iskušenja, ali nije uspeo da umakne sudbini. I njega će odneti slučaj. Pod kopitama konja Sokola. Jer, »Sokol ga nije volio«.

Postavivši tako ključne punktove radnje, Šovagović omeđeni prostor ispunjava sadržajem u kome se mešaju sećanja na vlastito detinjstvo i fragmenti imaginacije koji povezuju »dokumentarističku« građu. On svoje junake drži skraja glavnih ratnih arterija, ali time slika ratna nimalo nije okrnjena. Naprotiv. Locirajući radnju u pozadini, pokazuje nam kapilare, područje u kome se meša čista i nečista krv sumanutog organizma rata. Time slika o tom tektonskom pomeranju istorije postaje iznijansiranija — bliža istini. U većini slučajeva naša dramaturgija rat i revoluciju obrađuje kao herojski čin, isturajući u prvi plan njihove protagoniste — partizane. Ovim komadom Šovagović analizira i scenski oblikuje karaktere, životne situacije i ponašanja ljudi koje je rat doticao, a koji revoluciju još nisu stigli da osete. Otuda možemo reći da je to drama mentaliteta i seljačke lukavosti.

Scensko obrazlaganje reditelja Violića išlo je za tim da maksimalno očuva i poštuje integritet teksta. Tim je postupkom reditelj kod publike plasirao sve literarne mogućnosti Šovagovićevog komada, ali su zato bile otupljene dramske tenzije. Ima u tom tekstu podosta »nepotrebnih« pasaža i čitavih slika čijim bi izostavljanjem prikazivanje dobilo na dinamici. Međutim, iz nerazumljivih razloga, Violić je bio bolećiv prema eventualnom skraćivanju. Razvučenosti izvođenja doprinela je i sama struktura teksta. On je komponovan kao hronika. Time se nisu mogle izbeći izvesne feljtonističke primese, tako da je on na sceni tekao kao neka usporena i lenja ravničarska reka.

Na Sterijino pozorje, u skladu sa lepom tradicijom, bile su pozvane i dve predstave van konkurencije. Jedna od njih je bila drama *Nema braća* Matjaža Kmecla u izvođenju Slovenskog stalnog gledališća iz Trsta i u režiji Jožeta Babića. Tekst Matjaža Kmecla je, u stvari, poučna priča o slovenačkoj dijaspori, tačnije, presek psihosocijalnog i društveno-političkog stanja Slovenaca iza Karavanki. Svoju zamisao autor realizuje kroz jednu podosta upotrebljavanu dramaturšku formulu. Radnja je locirana u jednu tradicionalnu porodicu u Koruškoj koja zdušno neguje slovenačku tradiciju i sećanje na svoju nacionalnu pripadnost. Kao kontrapunkt takvom osećanju, ubačen je jedan renegat koji će se oženiti kćerkom jedinicom Smrtnikova — glave umiruće tradicionalne slovenačke porodice. Zbog toga će u koruškim brdima biti još jedno »slovenačko ostrvo manje«.

Jedan drugi tok kolektivne svesti odnosne situacije simbolizovan je unošenjem mutave braće. To su oni ljudi, kako kaže autor,

Digitized by Google

koji »na lošem nemačkom jeziku stalno pričaju o nemačkoj nedeljivosti Koruške, a na zabavama, kad se već nacugaju, pevaju samo »po starinski« na slovenačkom«. Dakle, raspolutani karakteri koji nastaju kada se ljudima nasilno oduzima identitet, kada ljude nasilno otrgnu od sopstvenog roda, kulture i jezičke tradicije. Ako su to tragični rudimenti koruških Slovenaca, njihov kontrapunkt u drami Matjaža Kmecla pojavljuje se stupanjem na scenu »sentimentalno komičnih, ali i zaista potresenih i istovremeno potrošački raspoloženih »matičnih izletnika« iz SR Slovenije. Na jednakoj razdaljini od svih sudeonika stoji bečki turista koji je došao da provede odmor kod porodice Smrtnikovih. On je inkarnacija nekakve neutralne svesti koja, koliko je daleko, toliko je zbunjena i ne razume prenapregnuta emotivna stanja protagonista.

Matjaž Kmecl je, zaista, za dramaturšku obradu odabrao relevantnu temu koja može da bude značajna za sve manjine sveta. Izvršio je i zanimljivu podelu i raslojavanje materijala, ali prilikom režiranja, ili još u fazi pisanja literarnog predloška, *Nema braća* nisu dostigla nivo autentičnog estetskog entiteta. U komadu se sučeljavaju čitavi blokovi svesti, što je elementarna pretpostavka dramaturške strukture, ali oni nisu optimalno konkretizovani da bi udovoljili zakonima umetničke egzistencije, tako da se prikaz stanja Slovenaca s one strane Karavanki, govoren transparentnim jezikom, doima kao dramatiziran esej.

Treća na repertoaru, a druga u zvaničnoj konkurenciji, bila je predstava *Zatočenici slobode* (autor teksta Emil Filipčič, režija Janez Pipan) u izvođenju Slovenskog mladinskog gledališća iz Ljubljane. Ovim komadom napravljen je izvestan pomak u našem teatru koji je najviše ispoljen u scenskom iskazu i artikulaciji dramaturških ideja. Ono što su prikazali umetnici iz Slovenskog mladinskog gledališća uslovno se može nazvati *pank-teatrom.* Na tu pomisao navode nas sledeće osobenosti komada.

Prvo, lapidarnost dramaturgije i literarnog predloška kojom su organizovane ideje za scensku promociju. Autori su u vremenskom razmaku od dva sata, koliko traje izvođenje, uspeli da sintetizuju (zgusnu) čitavu parabolu toka jedne civilizacijske svesti — od mitskih prapočetaka preko naučne artikulacije te svesti do njenog iracionalnog razgrađivanja (ili nadgrađivanja), koje se dovršava u bahanalističkom pohodu. Taj postupak zgušnjavanja bio je posredovan jezikom velike semantičke gustoće kakvog poseduju takozvane marginalne socijalne grupe, recimo, grafitisti, *inclusive* i pankeri.

Drugo, tako komprimirana, nabijena građa od Kronosa (boga vremena) i Geje (mati zemlje), pa sve do slavnog italijanskog reditelja Felinija u čije vreme završava radnja, nije se mogla scenski predstaviti pripovedačkim jezikom. Kada je otvorena slavina scene za protok vremena, dramaturška građa počela je da teče uz veliku buku i kroz zaglušujući krik u kome je nataloženo trajanje sputanih emocija. Taj govor povećanih decibela takođe je osobenost pank-potkulture čije vrednosti akceptuje ova predstava.

Digitized by Google

Treća osobenost komada *Zatočenici slobode*, koja me navodi da je imenujem kao pank-teatar, jeste njena polemičnost. Ona ulazi u dijalog sa vrednostima i privilegijama koje se izvode iz socijalnog statusa, generacijskih razlika itd. U furioznom naletu osporavanja mlazevi sumnje obrušavaju se najviše na ideološku patinu kojom je pokriven najveći deo površine totaliteta ljudske egzistencije. I najveći deo dramaturške građe u ovom komadu obuhvata baš politički stratum života, preciznije — talog represivne politike koja kroz ideološku mimikriju sputava ljudsku slobodu. (Izvorni dramski tekst u tom segmentu rediteljskom intervencijom dopunjavan je i aktuelizovan levičarskim fragmentima iz »Tribine«, Jezikoslovnog rasodišča, »Glembajevih« i stihovima Jani Kovačiča, čime se intenzivira dramatika radnje.) U takvom kolažu autori *Zatočenika slobode* prave razliku između ideoloških predznaka represije, ali kada nju dovedu, kada je ogole do supstancionalnog stanja, ona se pokazuje podjednako hendikepirajuća za ljude bilo da je »opravdavana« utopijskim argumentima srpa i čekića ili Biblijom. Taj radikalizam koji vrši destrukciju jednog sveta, da bi zatim parodirao sve relevantne ideje i institucije u ime nihilizma koristi se jednim postupkom, koliko saznajno toliko i estetski, neprimerenim umetničkom činu. Naime, autori prvo infantiliziraju ideje i vrednosti, da bi zatim pokazali njihovu apsurdnost.

Četvrto, takvom dramatskom sklopu autori komada primerili su adekvatan scenski govor. Nasuprot klasičnoj literaturi, koja je umetnički sadržaj eksplicirala jednim brušenim, rafiniranim jezikom, koji je svojom ornamentikom bio podatljiv i za sakrivanje suštine stvari, u ovom slučaju — kod *Zatočenika slobode* — susrećemo jedan redukovan govor, koji je »osiromašen« od sintaksičkih purista, ali koji svojom lapidarnošću fiksira suštinu stvari. On je, kadikad, izgovoren u sinkopama, ali uvek ostaje u ritmu životnosti.

Za razliku od prethodne predstave koja je imala za cilj da sažme jedan civilizacijski kontinuum, dramatizacija romana Jovana Ćirilova *Neko vrijeme u Salcburgu* u režiji Zlatka Svibena, a u izvođenju Narodnog pozorišta iz Zenice jeste pokušaj da se scenski rekreira jedna tačka u istoriji. Reč je, u stvari, o prisećanju jednog studenta iz Srbije na vreme (1968. godine) provedeno u međunarodnom studentskom centru u Salcburgu. Uvodeći studenta Marka Radmilca u taj međunarodni intelektualni rezervat, autor njegov način života, vrednosti ovog podneblja — kadikad opterećene osećanjem inferiornosti, ali snažno motivisane da se eksponiraju van granica balkanskog podneblja — suočava sa planetarnim iskustvom. Taj izlog u kome su poređane ideje, saznanja i vrednosti od Berklija i Njujorka do Tibingena i Ankare, samim tim što je istrgnut iz matične sredine i podvrgnut ograničenjima rezervata i akademskih normi, počinje da živi jednim osobenim životom primerenim malim socijalnim grupama. U takvom intimnom društvenom ambijentu i pozitivne vrednosti i devijantna po-

Digitized by Google

našanja postaju uočljiviji. Student Radmilac biva suočen sa jednim retuširanim iskustvom određenim širokom lepezom atributâ — od homoseksualizma do revolucionarnih gibanja. U tom galimatijasu ideja, ponašanja i iskušenja ambiciozni student, »naše gore list«, poput lakmusove hartije biće stavljan u različite životne rastvore (od nostalgije, preko studentskih demonstracija do flerta), ali ni jedan od tih rastvora nije bio do te mere životno zasićen da bi ga doveo do dramatičnih tenzija. Oblikovan jednom eklektičkom dramaturgijom, ovaj komad se doimao kao pikantno pripovedanje ilustrovano scenskim prikazima.

Druga predstava koja je na Sterijinom pozorju bila prikazana van konkurencije jeste *Ja, Halil Garija,* Bećira Musliua u izvođenju albanske drame Teatra narodnosti iz Skopja i u režiji Dušana Naumovskog. Ovaj komad visokih vizuelnih dometa rekreira mit o vakrsenju. Dramski podložak Bećira Musliua, koji je najavljen kao odlomak iz njegovog romana *Skupljači purpura,* nastoji da artikuliše kosovsku varijantu mističkog arhetipa o vaskrsenju. Njegova literarna obnova, pak, izvedena je na taj način što je jednoj dramskoj družini stavljeno u »zadatak« da igra mit o Halilu Gariji. Taj postupak osavremenjivanja udvajanjem teatra u mnogo slučajeva pokazao se kao delotvoran metod potenciranja i vrhunenja zadate ideje. Međutim, i pored toga što se oslonio na oprobano iskustvo, autor teksta nije uspeo svoju zamisao da artikuliše u saglasnosti sa temeljnim principima dramaturgije. Tako se reditelj, kada je započeo njegovu scensku rekonstrukciju, umesto konzistentnog materijala, suočio sa jednim sinopsisom. Takva »organizacija« teksta poslužila mu je kao »okvir... za preispitivanje«. Uz izdašnu ispomoć scenografa Čeda Hristova i disciplinovanog ansambla, Dušan Naumovski je sačinio prijemčiv igrokaz sa originalnim režiserskim razrešnicama. U konačnom rezultatu to je bila predstava visoke vizuelne kulture i ubedljivog scenskog učinka. Sem po fusnoti u katalogu, ničim drugim izvođenje *Ja, Halil Garija* nije se razlikovalo od predstava koje su ušle u zvanični izbor selektorâ.

Najveći umetnički domet 28. Jugoslovenske pozorišne igre u Novom Sadu dostigle su izvođenjima *Hrvatskog Fausta* Slobodana Šnajdera, najpre u interpretaciji ansambla Jugoslovenskog dramskog pozorišta iz Beograda i u režiji Slobodana Unkovskog, a zatim u izvođenju Narodnog kazališta »August Cesarec« iz Varaždina i u režiji Petera Večeka. — Taj komad na Sterijinom pozorju došao je sa reputacijom događaja sezone. Prvo, kritika ga je proglasila za najrelevantniji dramski tekst u ovogodišnjoj produkciji, a pojedini kritičari stavljali su ga na najviše mesto od oslobođenja do danas. Drugo, taj bez sumnje kvalitetan dramski tekst bio je u toku jedne sezone, osim u Beogradu i Varaždinu, izvođen još u Sarajevu i Splitu. Treće, na festivalu Malih i eksperimentalnih scena u Sarajevu beogradska predstava *Hrvatskog Fausta* bila je proglašena za najbolju. Četvrto, drama Slobodana Šnajdera i njena izvođenja uvršćena su u red onih predstava koje su »uzbudile« dnevno-političku svest i ponukale je da o njima izrazi svoj sud.

Digitized by Google

Doduše, u ovom slučaju politika je reagovala više na neke interpretacije kritike i javnog mnenja povodom *Hrvatskog Fausta* negoli na imanentne osobenosti sadržaja Šnajderove drame. Ali, svejedno, to je već bila »preporuka« i agens koji je podgrejavao interesovanje za predstavu.

Kako se to uobičajeno kaže, drama Slobodana Šnajdera inspirisana je istinitim događajem koji se zbio 1942. godine u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu. Tada, nakon premijere Geteovog *Fausta*, glavni protagonist Vjekoslav Afrić i grupa glumaca odlaze u partizane. Taj čin umetnika bio je motivisan neslaganjem sa fašističkom vlašću, a značio je i demonstraciju na brutalne metode uplitanja vlasti u teatar. Nakon toga dolazi do razgrađivanja tkiva predstave i Geteov *Faust* nikad više neće biti izveden pred publikom. Samim tim prestaje funkcija umetnosti, teatar umire. Doveden je Dušan Žanko za intendanta NDH. On će pokušati da oživi predstavu kako bi se ona igrala pred elitnom publikom domaćih glavešina, sa Antom Pavelićem na čelu, i nemačkih viših oficira, ali niti će intendant imati moralni i intelektualni kredit da okupi glumce oko napuštenog projekta, niti će naglo razoreni teatar moći iznova da se uspostavi. Teatar koji naglo i bez estetskog razloga prekida vezu sa prošlošću ne može da komunicira sa sadašnjošću. I u tom smislu on je homologan sa vladajućim strukturama koje ne mogu da uspostave kontinuitet političkog legitimiteta. Nakon nasilnog prevrata predstava *Fausta* neće uspeti da se konstituiše kao estetski čin niti, pak, da se društvo okupi oko teatra kao publika. Na toj trasi odnosno stanje je paradigmatično za istorijsko iskustvo endehazije.

Nakon oslobođenja Afrić je ponovo u Hrvatskom narodnom kazalištu. Pred njim stoji mogućnost da obnovi teatar, da uspostavi kontinuitet umetnosti. Međutim, ubrzo će se uveriti da »sloboda ne ume da peva kao što su sužnji pevali o njoj«. Mladi komesar, u čijem društvu je došao u HNK, u ime novog poretka postaviće mu drugačije zadatke — da igra jednočinke i agitke. Veliki glumac i umetnost ostaju bez utočišta. Oni bivaju reducirani do neprepoznatljivosti. »Sloboda u teatru — kako kaže ovogodišnji selektor u obrazloženju za ovu predstavu — najpre će se izraziti preko jedne dosta pojednostavljene osećajnosti najširih narodnih masa, koje su je, uostalom, i izborile. Igraće se agitke protiv fašizma! To, naravno, duboko pogađa krajnje suptilni senzibilitet Afrića i on ostaje razočaran, osamljen i tužan zbog gubitka svih svojih najbližih koje je tako voleo i koji su dali svoje živote za slobodu.«

U kritičkim interpretacijama Šnajderovom tekstu pripisivana je krležijanska etičnost i umnost u obračunu sa negativnim talozima prošlosti, osobito sa nacionalizmom. Taj njegov sloj izvlačili su u prvi plan kritičari koji dotad nisu pokazivali osobit interes za socijalno-političke stratume u umetničkom delu. Ti kritičari su podizali intelektualni kuraž autora za oktavu više zato što se u pomenutoj drami efektno obračunava sa »matičnim« nacionalizmom. *Hrvatski Faust* ima i tu dimenziju, ali ona obuhvata pojav-

Digitized by Google

ni plan teksta. U svom esencijalnom jezgru ta drama rekreira problem instrumentalizacije umetnika i umetnosti, odnosno utilitarne koristi koje vladajuće političke strukture pokušavaju da izvuku iz umetnosti za svoje pozitivne društvene programe. Otuda je nacion samo socijalno-psihološka lokacija, medijum da bi se ubedljivo plasirala osnovna ideja i njena univerzalna značenja. U tom smislu *Hrvatski Faust* se legitimiše kao jedan povesni čin u kome se sintetizuje prošlost i sadašnjost anticipirajući budućnost. Kako i zašto?

Ovom prilikom prihvatamo instruktivnu sugestiju prof. Danka Grlića da »pozajmimo« Hegelovo određenje povesnog koje je paradigmatično i za objašnjenje supstancionalnog značenja *Hrvatskog Fausta*. Grosmajster dijalektike taj pojam teorijski zasniva na empiriji jedne istorijske situacije — na Cezarovom prelazu Rubikona. Zašto je Rubikon postao povesni trenutak? — Mladić šeće predveče krajolikom i prelazi malu reku. Tu nema ništa povesnog. Međutim, Cezar ima u vidu budućnost. Cezar ima u vidu da osvoji Rim. Ali ni to još ne bi bio povesni trenutak. Konačno, on je moguć i kao neki avanturistički čin, gde je jednom čoveku pala na um ideja da osvoji Rim. I to nije to. Cezar, međutim, ima prošlost. On je prešao Alpe. Učinio je već nešto u povesti. I upravo zato što se u trenutku sadašnjosti sintetizira i prošlost i budućnost — to postaje povesni trenutak. Na koji je način povesno prisutno u Šnajderovom tekstu? Prvo, u profiliranju lika i karaktera, u umetničkoj biografiji Vjekoslava Afrića, a zatim u čitavoj predstavi kao estetskom entitetu. Afrić je veliki glumac, prvenac koji iza sebe ima veliki broj maestralnih uloga. On je dokazana umetnička individualnost. Dakle, ima svoju povest. Kao takav, ima svoju budućnost, koja je skeptična, kritička. Misaona u odnosu na budućnost. Zato je njegova odluka da ne igra Fausta i estetski i društveno relevantna. Nasuprot njemu, Žanko, koga je u teatar ustoličila vlast NDH, jeste pseudointelektualac. On nema vlastitu prošlost. Njegovi postupci su dirigovani spolja, a unutrašnja motiviranost je određena utilitarnim koristima. Otud on nema perspektivu. Bez budućnosti je. Stoga on misli da može da insistira na sadašnjosti kao na pravoj vrednosti. Ali, kako nema ni prošlosti ni budućnosti, on ne može da nađe utemeljenje ni u sadašnjosti. — Kada je reč o povesnoj supstanci predstave kao estetskom entitetu, onda se ona ne ogleda u tome što se radnja odigrava u prošlosti, već u postupku obrade istorijskog događaja. Slobodan Šnajder njemu pristupa sa primerenom dozom ironije. Tako se mogu odnositi pisci koji su izrasli u jednoj kritičkoj kulturnoj situaciji. U naciji koja je prevazišla svoju dečju bolest — gledanje u vlastitu prošlost kroz romantičnu dioptriju. Dakle, u povesnoj naciji.

Na Sterijinom pozorju *Hrvatskog Fausta* smo videli u dve varijante. Ona u izvođenju Jugoslovenskog dramskog pozorišta i u režiji Slobodana Unkovskog zasnivala je scensku nadgradnju na umetničkom potencijalu ansambla. Glumci ove kuće, od najmanjeg epizodiste do nosioca glavnih uloga, ostvarili su antologijske kre-

Digitized by Google

acije. Njihovu majstorsku igru omogućio je režiserski koncept zasnovan na uvažavanju dramskog predloška i, dakako, na adekvatnoj podeli uloga među članovima tog vrsnog ansambla. Slobodan Unkovski, praveći samo najnužnija skraćenja, u iznošenju osnovnih ideja priklonio se analitičkom postupku. Misli autora teksta on je u scenski jezik prevodio jasnim i prepoznatljivim pozorišnim znacima, da bi, u konačnom rezultatu, oblikovao predstavu velike sugestivne moći. — Peter Večeк, pak, koji je bio režiser predstave Narodnog kazališta »August Cesarec« iz Varaždina, tačno odmerivši umetnički potencijal ansambla, pribegao je sintetičkom postupku. On je, najpre, radikalno »štrihovao« izvorni tekst, a zatim tako dobijenu dramaturšku građu podredio snazi i talentu jednog glumca — protagonisti uloge Afrića. Tako zasnovana rediteljska nadgradnja kulminirala je u završnim scenama kada lik komesara biva transplantiran u ulogu Afrića i on kao strano telo nagriza i razara umetnički senzibilitet glumca.

I pored toga što smo videli dve različite predstave *Hrvatskog Fausta*, koje su svaka za sebe koherentne i opstaju kao autonoman estetski čin, one nadopunjuju jedna drugu. Dovođenjem dva izvođenja jednog teksta selektor Ljubiša Georgijevski pokazao je jedan uzorak mogućnosti nadograđivanja Šnajderove drame.

Poslednja predstava na repertoaru najrenomiranijeg jugoslovenskog zborovanja teatra bila je *Zlatne cipelice* Dominika Smolea u režiji Mileta Koruna, a u izvođenju Slovenskog narodnog gledališća iz Ljubljane. Literarni predložak (dramulet) nad kojim je građena predstava rekreira jedan stari problem — relativnost sistema vrednosti — njihovo uspostavljanje i razgrađivanje u zavisnosti od socio-kulturne situacije i moralne strukture pojedinca i zajednice. Da bi ubedljivo demonstrirao svoju zamisao, Smole radnju locira u sudnici. Sud i suđenje po sebi su fokus u kome se zgušnjava dramatska tenzija življenja. U njima se susreću suprotnosti egzistencije. Ali Smole ide korak dalje. On na tom mestu demonstrira apsurdne naslage života. U jednom trenutku tužilac izgovara: »... zločini se menjaju tako reći od trenutka do trenutka: juče zločinac, danas u oltaru, juče u oltaru, danas bičevan i razapet«. Da bi apsurd doveo do usijanja, Smole sud stavlja u situaciju da sudi mrtvacu. Tako se taj makabristički ambijent doima tragikomično.

Zadatu literarnu građu reditelj Mile Korun obrazlaže preciznim jezikom. U njegovom scenskom čitanju osvetljene su sve nijanse Smoleovog komada. Pri tom je i sva materija izneta u jednom navratu. Ali, što zbog odsustva životnosti u samom tekstu, što usled hermetičnosti rediteljskog postupka, tek predstava o kojoj je reč nije uspostavila adekvatan stupanj komunikacije sa publikom. Moguće je da je ona i prevazišla egzistencijalističke probleme na kojima drama zasniva svoj idejni prosede.

Ovaj izveštaj sa 28. Jugoslovenskih pozorišnih igara bio bi nepotpun ako se bar ne pomene još nekoliko propratnih manifestacija koje oblikuju programski profil Sterijinog pozorja. Pre svega,

Digitized by Google

to je Pozorje mladih koje okuplja kreativna nastojanja nadolazećih u teatru. Ove godine pod njegovim zaštitnim znakom svoje kolokvijalne ili diplomske predstave izveli su studenti pozorišnih akademija iz Ljubljane, Zagreba, Sarajeva, Skopja, Beograda i Novog Sada. U terminu Sterijinog pozorja bila je otvorena i izložba »Pozorište u fotografskoj umetnosti«. Na njoj su bili prikazani eksponati stvaralaca iz većine evropskih zemalja, kao i iz Bangladeša, Argentine, Japana, Kube i Kanade. I treća manifestacija, koja zaslužuje da bude registrovana u okviru ovogodišnjeg zborovanja teatra, jeste Mala tribina Sterijinog pozorja koja je okupila učesnike na temu »Savremena jugoslovenska drama«. Međutim, i pored vidljivog nastojanja organizatora, ove godine nije mu pošlo za rukom da animira optimalan broj kompetentnih učesnika. Stoga se ova rasprava, sem nekoliko izuzetaka, odvijala na marginama zadate teme.

Digitized by Google

Ванчо Бурзевски: Дијалектиката во Титовото дело

(ООЗТ »Комунист«, Скопје, 1982, страна 114)

U okviru biblioteke »Aktuelna društveno-ekonomska i politička popularna literatura«, u izdanju OOUR »Komunist« — Skoplje, krajem prošle godine, izašao je iz štampe rad Vanča Burzevskog »Dijalektika u Titovom delu«.

Rad Vanča Burzevskog, u osnovi, predstavlja malu studiju u kojoj se otkrivaju nove dimenzije ličnosti, aktivnosti i stvaralaštva Josipa Broza Tita. Prelomljene kroz prizmu materijalističke dijalektike, one osvetljavaju lik izuzetnog poznavaoca marksističke teorije, čija su gledišta, pretočena u revolucionarnu praksu, presudno uticala na tok i karakter socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Autor nam otkriva Titovo svestrano poznavanje marksizma, koje nije bilo samo preduslov i putokaz za donošenje jedino ispravnih rešenja u toku NOB-a i socijalističke revolucije već i mogućnost za njegovo dopunjavanje novim saznanjima i iskustvima iz revolucionarne prakse. Ta iskustva, koja su potvrđena tokom razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja i jačanja uloge nesvrstane Jugoslavije u svetu, predstavljaju doprinos u razvoju marksizma.

Rad je podeljen u deset poglavlja, od kojih svako obrađuje po jedan aspekt materijalističke dijalektike i njenog praktičnog revolucionarnog značaja u Titovom delu.

U prvom poglavlju — »Praktični značaj marksističke nauke za revolucionarnu aktivnost«, autor ukazuje na dijalektički razvoj društva i ulogu marksističke nauke i subjektivnog faktora u tom razvoju, predstavljajući nam Titov odnos prema nauci, uspostavljen još od prvih dana njegove revolucionarne aktivnosti.

»Najjače oružje kojim se radnička klasa služi u svojoj borbi je marksističko-lenjinistička teorija. Od toga kako će je komunisti usvojiti zavisi i uspjeh borbe radničke klase« — pisao je Tito u predvečerju drugog svetskog rata (»Proleter« 1939). Obrazujući se marksistički u toku zarobljeništva, Oktobarske revolucije i šestogodišnje robije u Jugoslaviji, koji su bili, kako sam kaže, njegovi univerziteti, Tito je bio naoružan saznanjima koja su mu uvek omo-

Digitized by Google

gućavala da sopstvene ocene političke situacije gradi na osnovu tačne marksističke analize i primenjuje marksističku nauku u praksi u najtešnjoj povezanosti sa specifičnim uslovima u našoj zemlji.

U stvari, marksistička nauka, odnosno objektivna dijalektika, za Josipa Broza Tita predstavljaju osnovu za postavljanje realnih političkih zadataka KPJ (SKJ). Baš takav odnos autor rada nam prikazuje u drugom poglavlju, ukazujući da se ispravnost Titovih odluka, koliko god u određenim trenucima bile neshvatljive za »zdrav razum« (odluka o podizanju ustanka protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja 1941, odlučno NE u 1948.) zasnivala na marksističkoj analizi događaja i na sagledavanju objektivnog dijalektičkog razvoja u Jugoslaviji i u svetu.

U trećem i četvrtom poglavlju — »Dijalektičko jedinstvo revolucionarne borbe suprotnosti« i »SKJ — organizovani odred i nosilac progresivnog u borbi društvenih suprotnosti«, kroz primer protivrečnosti u kapitalističkoj Jugoslaviji. za koje je jedino rešenje mogla da ponudi socijalistička revolucija, autor nam ponovo otkriva lik revolucionara i marksiste, koji — sagledavajući razvojnu tendenciju objektivne dijalektičke logike — rešenja društvenih protivrečnosti traži u razvoju progresivnog, stavljajući KPJ na čelo borbe za rešavanje tih protivrečnosti.

»Ulazeći u objektivnu dijalektiku, Tito usmerava mere i delovanja Komunističke partije Jugoslavije i svih progresivnih snaga u borbi za promenu društvenih odnosa« — kaže autor (str. 29), a praktični značaj dijalektičkih zakona za revolucionarnu borbu komunista Jugoslavije, može da se vidi i kroz celokupnu aktivnost Josipa Broza Tita koji je bio uvek opredeljen za odlučno i beskompromisno razračunavanje sa svim nosiocima nazadnih tendencija.

U petom poglavlju — »Revolucionarno značenje zakona o prelasku kvantiteta u kvalitet i obratno«, autor nam pokazuje kako Tito, sagledavajući pravac razvitka objektivne dijalektike usmerava aktivnost snaga progresa ka sistematskom razvijanju socijalističkih karakteristika i kvaliteta i kako sistematski potiskuje snage reakcije.

»Oslanjajući se, prije svega, na trazenje i stremljenja radnin masa u svojoj zemlji, u nasim konkretnim historijskim uslovima, naša Partija stvaralačkom primjenom marksizma postala je samostalni politički faktor, koji je bio sposoban da uzme na sebe odgovornost za sudbinu svoje zemlje u najtežim i najdramatičnijim danima njene historije«, kaze Tito.

Ali, to predstavlja, kaže autor, nov kvalitet u opštem odnosu snaga drustvenih protivrečnosti. I pored toga što je buržoazija u Jugoslaviji imala i organizovanu i naoružanu vojsku, ona ne samo što ne uspeva da pruži otpor neprijatelju već je potpisala i sramni pakt, dok su Josip Broz Tito i Komunistička partija Jugoslavije, stavljajući se na čelo narodnooslobodilačke borbe protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja sa uspehom vodili borbu, koja je sve više prerastala u nov kvalitet — u socijalističku revoluciju.

U toku rata vršila se dalja diferencijacija između snaga progresa i konzervativnih snaga i promene koje su nastale (formiranje komunističkih partija i glavnih štabova NOV i POJ na nacionalnom nivou, formiranje narodnooslobodilačkih odbora, prvog partizanskog odreda itd.) stvarani su novi odnosi koji imaju istorijski značaj za stvaranje socijalističke Jugoslavije.

U šestom poglavlju — »Praktični revolucionarni značaj zakona negacije negacije«, istražuje se ovaj aspekt materijalističke dijalektike kao proces društvenog razvitka. Tito i KPJ su sagledali revolucionarni značaj ovog zakona, primenjujući ga u celokupnoj njihovoj praktičnoj aktivnosti.

»Jedan stvarni društveno-politički sistem ne rađa se gotov, niti proizilazi samo iz proučene teorije, makar koliko da je ona bli-

Digitized by Google

zu istine. Novo društvo se rađa iz starog, koje se postepeno menja u svojim osnovnim društvenim i pravnim odnosima«, kaže Tito. Otud, iako je socijalistička revolucija u Jugoslaviji predstavljala radikalnu negaciju starog kapitalističkog sistema, recidivi tog sistema se i dalje pojavljuju kao protivrečnosti u socijalističkoj izgradnji i oni moraju biti stalno prevazilaženi, odnosno negirani. Poznata nam je Titova deviza »Ništa nije toliko savršeno da ne može da se mijenja«, u kojoj možemo da prepoznamo zakon negacije, koji se praktično pretače u revolucionarnom preobražaju naše zemlje.

Na »protivrečnosti u socijalističkoj izgradnji« autor se kompleksnije osvrće i u sedmom poglavlju, izdvajajući nekoliko njih; koje se javljaju bilo kao recidiv starog kapitalističkog sistema ili kao rezultat iskustava socijalističke izgradnje; socijalistička državna svojina, nedovoljno razvijena socijalistička svest, protivrečnost između intelektualnog i manuelnog rada — da bi ukazao na neophodnost njihovog rešavanja i na neophodnost produžavanja socijalističke revolucije, i to, kao što kaže, često i nesmanjenom žestinom. Titov odnos prema protivrečnostima koje koče našu socijalističku izgradnju svima nam je poznat — otvoren, smeo, odlučan i bez kompromisa, jednom rečju — titovski.

»Mi produžavamo revoluciju u kojoj sadašnja faza nije manje važna od prethodnih«, naglašava Tito 1979. godine, a to važi za njegovu celokupnu revolucionarnu aktivnost.

Prevazilaženje svih protivrečnosti svaka socijalistička zemlja treba da rešava kroz konkretne razvojne probleme, naglašava autor u sledećem poglavlju, a u poslednjim: »Protivrečnosti u međunarodnom radničkom pokretu kao razvojna istorijska neminovnost« i »Slamanje antidijalektičkih političkih koncepcija u radničkom pokretu« zadržava se na sukobu KPJ i Tita sa Staljinom i Kominternom i grubi napad Informacionog biroa na Jugoslaviju, što je predstavljalo, kako Tito kaže, »samo manifestaciju šireg sukoba i šire potrebe puta socijalističkog razvitka da se otklone prepreke koje su nikle u periodu stvaranja i ostvarivanja staljinističke koncepcije«.

Savlađivanje protivrečnosti u međunarodnom radničkom pokretu i prevazilaženje antidijalektičkih koncepcija Tito je pravio na osnovu objektivnih analiza, uključujući svoje analitičke i organizatorske sposobnosti i u razvoj pokreta nesvrstanosti kojim se negira antidijalektičko shvatanje blokovske koncepcije međunarodnih odnosa i otvaraju širi putevi za slobodan razvoj socijalističkih snaga.

Podstaknut željom da pomogne, da se proučavanje materijalističke dijalektike učini bližim i razumljivijim mlađim generacijama, Vančo Burzevski je napravio interesantno štivo kojim na nov način predstavlja ličnost Josipa Broza Tita, omogućavajući da na jednostavan i zanimljiv način ovlada principima materijalističke dijalektike.

Lidija Simovska

Vjekoslav Mikecin: Marksisti i Marks

(»Globus«, Zagreb, 1982, strana 380)

Kad god pročitamo knjigu koja nam govori o nečem o čemu smo već sami razmišljali i o čemu nismo stekli sasvim jasnu predstavu, osećamo se u izvesnom smislu lepo, ali, istovremeno, malo i nelagodno. Džordž Orvel je rekao da su takve knjige najbolje. Pa, ipak, kako da se takva knjiga oceni ili, bar, da se ukratko upozori na ono što je bitno u njenoj sadržini, pogotovu, ako je već snabdevena kompetentnim i ana-

Digitized by Google

litičkim uvodom? Naime, već u uvodu možemo pročitati da u Mikecinovim knjigama nećemo nigde naći linearnu i idiličnu sliku marksističkih ideja. Umesto toga, naći ćemo kontroverze, sretanja i prožimanje ideja. Jer prave ideje, po mišljenju uvodničara, mogu jedino tako da žive (Kalanj Rade, str. 117).

Iz uvoda bi trebalo istaći još nešto, a to je tvrdnja da postoje dva načina vrednovanja marksističkog nasleđa i analize razvojnih tokova savremenog marksizma: (1) golo rezimiranje, sistematski prikaz, deskripcija ideja, stanovišta, teorijskih koncepcija pojedinih marksističkih mislilaca koji pate od ograničenja »teoricističke prirode« (str. 5); (2) pristup koji obuhvata celinu misaonog kretanja, i njegove raznovrsne aspekte objašnjava iz »konkretnoistorijske stvarnosti«, a ne samo iz »duha datoga vremena«; pristup koji celinu misaonog kretanja vrednuje iz »socijalne anatomije toga vremena« (str. 6).

Ovome poslednjem pripada i Vjekoslav Mikecin, za koga su ilustrativne, kako kaže uvodničar, dve sintagme: »kritička svest« i „rešenje dogme", ili, drukčije rečeno, zatvoreni marksizam je besmislica, a ako takva besmislica negde ipak postoji, onda to može da bude samo dogma (str. 11).

Nasuprot takvom shvatanju marksizma, Mikecin se zalaže za marksistički zasnovanu, kritičku nauku, za nauku o društvu koja bi se klonila ideološke apologetike i koja bi iz same društvene biti ukazivala na raspadanje starih i nastajanje novih oblika svesti. Takvu autorovu usmerenost Kalanj naziva »marksističkim aktivizmom« i definiše ga kao napor da se visoki dometi svetske i naše kulture i progresivno idejno bogatstvo u svoj širini ugrade u naš prostor i postanu faktor našeg kulturnog života (str. 8).

Knjiga je podeljena u dva dela. Prvi deo nosi naslov »Sučeljavanje stanovišta«, a drugi »Ličnosti«. Već iz toga se vidi osnovni autorov »graditeljski« postupak, a to je da je reč o stalnom razgrađivanju, dograđivanju, nadgrađivanju itd., o neprestanom kritičkom dijalogu o osnovnim teorijskim problemima kojima se bavio Marks, a s njim ili za njim marksisti, kao i o dijalogu (ponekad i o oštroj polemici) s ličnostima koje su te probleme razrešavale na ovaj ili onaj način.

Osnovnu namenu knjige i njenu »vodeću ideju« autor je već sam sažeto saopštio u sledećem: »Uostalom; šta drugo pokazuje historija marksizma nego neprestanu elaboraciju vlastitih teorijskih stavova, njihovo međusobno kritičko konfrontiranje i kritičko konfrontiranje s drugačijim ili direktno protivnim teorijskim stavovima. Dakako, to konfrontiranje nije predstavljalo tek puku dijalektiku misli kao takvih, tj. života duha po sebi, nego, prije svega, izraz dijalektičkog totaliteta zbiljskih povijesnih zbivanja. Jer, kako je tvrdio Marks, u sferi ideja i idejnih sustava ljudi tek postaju svjesni prirode svojih stvarnih međusobnih odnosa i odnosa sa svijetom u cjelini« (str. 17).

Pošto sadržaj knjige nije moguće, a bilo bi i besmisleno, reprodukovati, ograničićemo se u ovom prikazu na ono što je, po našem mišljenju, bitno ne samo za nas već i za eventualnog kritičkog čitaoca ovog zapisa. Ono što ne dopuštaju njen bogati sadržaj i brojnost problema koje ona otvara, pa i razrešava, ne smemo ni mi dopustiti. Ne smemo reprodukovati ili, što je još gore, redukovati sadržaj koji ona obuhvata. U tom smislu je ova knjiga svakako ozbiljno štivo s naučnim, pa ipak razumljivo izloženim sadržajem i kad se dotiče najtežih filozofskih pitanja.

Na početku, pod naslovom »Problemi marksističke misli danas«, autor postavlja niz pitanja o dosadašnjem razvoju »marksističke misli«, kao, na primer, o logičkoj koherentnosti, istorijskom razvoju, teorijskim razlikama, specifičnim društveno-istorijskim i kulturnim uslovima, i čak o eventualnoj univerzalnoj vrednosti marksizma. Time je autor obeležio panoramu svojih problema i ujedno uspostavio svestrani kritički od-

Digitized by Google

nos prema bitnim pitanjima ranije i savremene marksističke teorije. U daljem izlaganju on otkriva tri pravca savremenog marksizma: teoriju odraza, dijalektički materijalizam i humanistički marksizam, pa se pita: »Je li marksizam *prije svega* određeni sistem spoznaja o prirodi i ljudskom društvu i o vrijednostima koje valja ostvariti, ili je on *prije svega* naročita, do sada najsuperiornija metoda istraživanja?«

Tako postavljeno pitanje dovodi autora u samo središte, u samu srž pitanja koje režava marksizam. Pokazuje da je vrlo produktivan onaj postupak interpretacije marksizma koji polazi od »Marksove koncepcije čovjeka«, pa kao interpretativni okvir postavlja sebi zadatak da obrazloži »novi materijalizam«. Njegov sadržaj je najjezgrovitije izražen u tezama o Fojerbahu. Autor kaže ovako: »Nasuprot jednoj i drugoj ‚liniji' (materijalizmu i idealizmu — nap. J. K.) koje nisu dale niti mogu dati zadovoljavajuće rješenje stoljetnog pitanja filozofije o odnosu subjekta i objekta, novost i nadmoćnost Marksova rješenja je u tome što on ne polazi ni od apstraktnog, za sebe uzetog objekta, niti od apstraktnog, za sebe uzetog subjekta, nego od dijalektičkog jedinstva subjekta i objekta, i to takvog jedinstva koje je dano u praksi, to jest u praktično-misaonoj djelatnosti konkretnih, historijski danih ljudi«. Čovekova praksa je, dakle, središna tema Marksove filozofije.

Upravo u tome i u shvatanju čoveka treba tražiti specifično obeležje marksizma i tako razlikovati marksizam od drugih teorija. Štaviše, time je dato metodsko uputstvo za utvrđivanje razlika među nemarksističkim teorijama. Praksa je referentna tačka svake filozofije, a marksistička misao je shvata kao »jedinstvo mišljenja i stvarnosti, ideje i materije, svijesti i prirode, što je u principu uvijek na djelu u čovjeku, što je, dakle, način bivstvovanja čovjeka kao čovjeka«.

Posle objašnjenja Marksovog shvatanja rada kao „slobodne djelatnosti« autor se usredsređuje na još jedno pitanje kojim se savremeni marksizam bavi i različito ga rešava, na pitanje dijalektike, odnosno dijalektičke metode.

Iz cele knjige proističe da je to pitanje vrlo značajno i jedno od najtežih pitanja koje je u svojoj istoriji rešavala marksistička teorija. Tom problemu autor posvećuje posebno raspravljanje u poglavlju o »Italijanskim marksistima i dijalektici«. Suština tog raspravljanja sažeta je u sledećem stavu: »Marksova je dijalektika historijska dijalektika, dok je Hegelova — zbog ropstva sistemu — na kraju krajeva dogmatska dijalektika historije. S druge strane, dogmatska je i takozvana materijalistička koncepcija dijalektike (mehanički okrenuti hegelizam), po kojoj je priroda (materija) kao takva (tj. neovisno o čovjeku), dijalektički struktuirana«. To znači: »najprije prirodi pripisati svojevrsnu racionalnost (i to na bazi čovjekove stoljetne prakse), a zatim tu racionalnost, zakonitost itd. tretirati kao nešto što postoji neovisno o toj ljudskoj praksi« (str. 59). Misao koju je autor ovde izrazio, još nekoliko puta ističe i doslovno je ponavlja na str. 94. To znači da joj pripisuje bitnu težinu u celini problema koje knjiga, kao svojevrsna *anatomija dogmatizma*, rešava.

Kao što je poznato, autor uživa glas izvanrednog poznavaoca marksističke misli iz »romanskog jezičkog područja«. To je dokazao i ovaj put, i to kad raspravlja o pitanju dijalektike. Preko Antonija Labriole, Gramšija, »della Volpeove škole« on raspravu nadovezuje upravo u ono vreme kad je knjiga nastajala (šezdesete godine). Više vremena posvećuje dijalogu (polemici) sa savremenim italijanskim marksistima (Norberto Bobbio, Mario Rossi, Nikolao Merker, Lucio Colletti i dr.). Možda će biti zanimljivo da se navede nekoliko Gramšijevih rečenica i autorov zaključak povodom njih. Tako na primer: »U stvarnoj historiji antiteza teži da uništi tezu, sinteza će biti prevladavanje, ali ne takvo da se mo-

Digitized by Google

že a priori utvrditi ono što će od teze biti »sačuvano« u sintezi, niti da se mogu a priori »izmjeriti« udarci kao u nekom konvencionalno uređenom »ringu«. Da se to pak doista događa, pitanje je neposredne »politike«, jer se u stvarnoj historiji dijalektički proces usitnjuje na bezbrojne parcijalne momente; pogreška je uzdići na metodički moment ono što je čista neposrednost, podižući tako ideologiju na filozofiju«. I dalje: »Teze o Fojerbahu već su prije« (pre nego što ih je Marks razvio — nap. J. K.) »kritizirale takvo uprošćeno shvatanje. U stvari, može se »naučno« predvidjeti samo borba, ali ne i njeni konkretni momenti, koji su rezultat protivurječnih snaga u stalnom kretanju, pa se i ne mogu nikada svesti na fiksni kvantitet«. Sve je to rečeno u okviru raspravljanja o dijalektici kao naučnoj metodi istraživanja. Zanimljivost toga raspravljanja je možda i u tome što otvara i neka pitanja planiranja u društvu koja su i za naš društveno-politički sistem i te kako značajna. Naime, tvrdnja o antitezi koja ometa i produžava tezu, skriva u sebi pretenziju, tako karakterističnu za svaki reformizam, na *razradu plana buduće istorije* (možda scenarija — nap. J. K.) koji će sam od sebe morati da se ostvari, a time se unapred diskvalifikuje svako revolucionarno menjanje. Zatim Gramši nastavlja: »»Predviđa« se doista u onoj meri u kojoj djeluje, u kojoj se vrši neki dobrovoljan napor, pa se tako konkretno doprinosi ostvarenju »predviđenog« rezultata. Predviđanje se dakle očituje ne kao neki naučan način spoznaje, već kao apstraktan izraz učinjena napora, kao praktičan način stvaranja kolektivne volje«. (A. Gramsci, *Il materialismo storico*, str. 135).

Do sličnog zaključka dolazi i autor, kad to interesantno poglavlje završava ovako: »Kada Marks u *Uvodu iz 1857.* raspravlja bitno metodološku problematiku, tada on ujedno izlaže i opću koncepciju historije i čovjeka, a to je zato što su Marksove kategorije uvijek historijski strukturirane« (str. 97). To znači da su kod Marksa metoda (dijalektika) i sadržaj (historija) nerazdruživo povezane celine.

Dalja poglavlja »Sučeljavanja« produbljuju pitanja o »korenima dogmatizma«, o odnosu među »filozofijom, političkom ekonomijom i socijalizmom«, o »teoriji alijenacije« i o »sporovima između mehanista i dijalektičara u Sovjetskom Savezu«. Uprkos tome što autor vrlo suptilno raspravlja o navedenim pitanjima, u ovom prikazu se ne možemo zadržavati na svemu tome. Možemo jedino izvući iz celog izlaganja neku vodeću nit, koja bi možda bila u tome da se autor zalaže za kritički marksizam, za borbu protiv okoštalih shema, protiv crno-belog tretiranja problema i protiv primitivnog gledanja na funkciju kulture u društvu. U tom raspravljanju on je na sasvim nov, moderan i duhu situacije primeren način prikazao marksistički pristup shvatanju savremenih idejnih i kulturnih tvorevina.

Nešto više ćemo se zadržati na poslednja dva poglavlja prvoga dela, u kojima autor raspravlja o estetičkim pitanjima, odnosno o pitanjima marksističke estetike, i posebno izlaže Gramšijevo shvatanje.

Nasuprot Hegelovom shvatanju estetike, autor konstatuje da je već »upravo banalna činjenica da umjetnost posjeduje gnoseološke odlike« (str. 177).

»Umjetničko djelo je, naime, svojevrsno proizvođenje svijeta — nove stvarnosti, i mi, ako se poslužimo filozofskim terminom, možemo prije svega govoriti o »ontološkoj« dimenziji umjetnosti« (str. 177). S tim u vezi generalnoj kritici je podvrgnuta takozvana teorija odraza: »Ta teorija, kad je riječ o umjetnosti, polazi od metafizičke konstrukcije subjekt-objekt relacije (ne pitajući se za uvjete te relacije, jer inače ta klasična subjekt-objekt relacija ispada kao čin puke kontemplacije, kao samovoljna konstrukcija subjekta, naknadna pretpostavka i slično), po kojoj objekt postoji naprosto kao dan i subjekt koji

Digitized by Google

o toj danosti reflektira naknadno. Subjekt prema tome može manje ili više uspješno odraziti bogatstvo te danosti. Tako se dospijeva u očit nesporazum. Pošto se pošlo od svojevrsnog idealizma (kontemplacije, pretpostavljanja itd.), s obzirom na ontološko obrazloženje bitka, došlo se do svojevrsnog materijalističkog determinizma koji je u biti izvrnuti idealizam, jer ostaje i dalje na nivou naknadne kontemplacije subjekta o objektu« (str. 178). A autoru se tim povodom postavlja pitanje: da li je uopšte moguća i na kakav način je moguća marksistička estetika?

Odgovor on traži u opširnom dijalogu s Gramšijem, pa preko Gramšija i s celokupnom marksističkom mišlju o estetici (Plehanov, Lukač, Galvano dela Volpe, Karel Kosik i dr.). Možda bi bilo celishodno predstaviti višeslojnost raspravljanja o umetnosti i estetici preko tri pitanja koja autor ističe u dijalogu s Gramšijem: 1) Šta je čovek? 2) Zašto slikari slikaju i zašto pesnici pišu? 3) Šta je specifično u umetničkom delu, šta ga odvaja od drugih delatnosti čoveka?

Po Gramšiju se »filozofiji prakse« povodom pitanja šta je čovek postavlja pitanje: Šta čoveć može da postane? To jest »može li on da upravlja svojom sudbinom, može li sebe »izgraditi«, može li sebi stvoriti život«? Tu Gramši, u duhu Marksa, razvija ovakvo shvatanje čoveka: »Čovjeka naime treba shvatiti kao niz aktivnih odnosa (kao proces) u kojima individualno, ako i jest najvažnije, nije ipak jedini element koji treba razmotriti. Čovečansko koje se odražava u svakoj individualnosti sačinjavaju razni elementi: 1) pojedinac; 2) ostali ljudi; 3) priroda« (str. 219). Gramši postavlja marksizmu sledeći zadatak: »Potrebno je razraditi učenje po kojemu su svi ti odnosi aktivni i u kretanju, i sasvim jasno istaći da je središte te aktivnosti svijest čovjeka pojedinca, koji hoće, spoznaje, divi se, stvara, utoliko što već zna, hoće, divi se, stvara itd.« (nekakva proizvodnja potreba pomoću potreba — nap. J. K.), »te shvaća da nije izoliran, nego da je bogat mogućnostima što mu ih pružaju drugi ljudi i zajedništvo stvari, o kojima ne može a da ne posjeduje izvjesnu spoznaju« (str. 219).

Zašto slikari slikaju?

Ako se, dakle, »individuum ne može misliti izvan društva, i prema tome, ako se ne može misliti nikakav individuum koji ne bi bio povijesno određen, jasno je da se nikakav individuum, pa niti umjetnik, i nikakva njegova aktivnost, ne mogu misliti izvan društva«. Ukratko, svako je »umjetnik samo utoliko ukoliko obilježuje izvanjski, opredmećuje, historizira svoja priviđenja«.

Reč je dakle o »povijesnosti« umetnosti, o pitanju »povijesnosti i vječnosti« u samom vremenu, o istraživanju činjenice: »... je li sirova, ekonomsko-politička činjenica, činjenica sile« (nužde — nap. J. K.), »doživjela (ili može doživjeti) daljnju razradu koja se izražava u umjetnosti, ili se pak radi o čistoj ekonomskoj činjenici koju je nemoguće umjetnički originalno razraditi« (str. 222).

Na pitanje zašto slikari slikaju ne može se dati spekulativan odgovor, jer se u njemu skriva dublje pitanje koje premaša i obuhvata prvo, naime, zašto čovek jeste, ako jeste? Međutim, Marks je to pitanje zaobišao jer je pogrešno postavljeno (pogrešno apstrahovanje). On kaže ovako: »Pitaj se kako dolaziš na ovo pitanje; pitaj se da li tvoje pitanje ne dolazi sa stajališta na koje ne mogu odgovoriti zato što je izopačeno?

Pitaj se da li onaj progres kao takav postoji za razumno mišljenje? Ako pitaš za stvaranje prirode i čovjeka, ti apstrahiraš, dakle, od čovjeka i prirode. Ti ih smatraš za nepostojeće, a ipak hoćeš da ti dokažem da postoje. Ja ti samo kažem: napusti svoju apstrakciju, onda napuštaš i svoje pitanje, ili, ako se želiš čvrsto držati svoje apstrakcije, onda budi konzekventan, pa ako čovjeka i prirodu zamišljaš kao neposto-

Digitized by Google

jeće koje misli, onda zamisli sebe samog kao da ne postojiš, jer ti si ipak i priroda i čovjek. Ne misli, ne pitaj me, jer čim ti misliš i pitaš, tvoja apstrakcija o bitku prirode i čovjeka nema smisla. Ili si takav egoist da sve postavljaš kao ništa i želiš da postojiš sam?" (Karl Marks, *Ekonomsko-filozofski rukopisi (1844)*, u: K. Marx—F. Engels, *Dela*, tom 3, Prosveta, Beograd, 1972, str. 244).

Dakle pitanje suštine umetnosti je pitanje suštine čoveka kao čoveka. A šta je onda ono što odvaja umetnost od drugih delatnosti čoveka?

Autor zajedno s Gramšijem odgovara: »Umjetničko djelo kao takvo jest zapravo organska »sjeminjenost i »slivenost« forme i sadržaja; u onoj mjeri u kojoj je postignuta ta sjedinjenost možemo govoriti o više ili manje uspjeloj umjetničkoj realizaciji« (str. 222).

Na sledećim stranicama knjige autor predstavlja sledeće marksističke mislioce: Antonija Labriolu, Karla Korša, Đerđa Lukača, Žan-Pola Sartra, Luja Altisera i Rože Garodija, upuštajući se u toku izlaganja i u kritički dijalog s njima.

U zaključku, koji čini poseban deo knjige i ima naslov »Post scriptum drugom izdanju«, autor, po ugledu na Marksovih jedanaest teza o Fojerbahu, postavlja svojih jedanaest teza o marksizmu. U njima daje kratak rezime cele knjige i, naravno, sopstvenih stavova o osnovnim pitanjima savremenog marksizma. Ukratko, tu saopštava ono bitno što marksizam kao »revolucionarno mišljenje i mišljenje revolucije« danas predstavlja i kako deluje. Ujedno, taj deo možemo razumeti kao nekakav »credo« u kojem autor pokušava da izrazi sva svoja dosadašnja saznanja u marksizmu.

Janez Kolenc

O moralnom liku člana Saveza komunista Jugoslavije

(Marksistički studijski centar GK SK BiH »Đuro Pucar Stari«, Sarajevo, 1983, strana 146)

Nedavno je Marksistički studijski centar Gradskog komiteta SK BiH »Đuro Pucar Stari«, Sarajevo, publikovao zbornik: »O moralnom liku člana Saveza komunista Jugoslavije«. Ova publikacija predstavlja rezultat savjetovanja koje je organizovao izdavač zbornika. Cilj savjetovanja je bio produbljenije fundiranje teorijskih saznanja u oblasti morala i proleterske avangarde, te sagledavanje svih pitanja u aktuelnim uslovima socijalističkog samoupravnog društva, odnosno njihovog promišljanja sa stanovišta neposrednih zadataka i dosezanja istorijskih ciljeva SKJ.

Zbornik sadrži tekstove sljedećih autora: dr Džemal Sokolović, *Etički aspekt čovjekova samoozbiljenja;* dr Stojan T. Tomić, *Hod politike, moralna načela i lik komuniste;* dr Franjo Kožul, *Komunista samoupravnog lika;* Mile Lasić, *Samoupravljanje i moral komunista;* Miodrag Bogićević, *Stvaralačko angažovanje komunista;* mr Vukota Vuković, *Tri fusnote za jedno mišljenje o moralnim svojstvima komunista;* mr Hidajet Repovac, *Prilog raspravi o idejno-političkom i moralnom liku člana Saveza komunista Jugoslavije;* mr Nikola Poplašen, *O liku člana Saveza komunista u našim uslovima;* Živko Mijić, *Suština lika komuniste i njegova izgradnja;* Fadil Šero, *Idejno-politički i moralni lik člana SK.* Osim toga, u zborniku su publikovane i diskusije dr Nikole S. Filipovića, dr Rasima Muminovića, dr Ismeta Dizdarevića, dr Atifa Purivatre i mr Muje Slatine.

Da bi politička partija proletarijata bila uistinu istorijski djelatan subjekt, to jest »partija u velikom istorijskom smislu« kako navodi Marks, odnosno da bi mog-

Digitized by Google

la kontinuirano ostvarivati postulate klasne ideologije sadržane u njenim temeljnim programsko-akcionim dokumentima, neophodno je da članovi takve organizacije i teorijski prednjače, ili kako je istaknuto u »Manifestu komunističke partije« da »razumije uslove, tok i opšte rezultate proleterskog pokreta«. Teorijsko prednjačenje kao težišna dimenzija aktiviteta komunista, bitan je ali ne i jedini faktor od koga zavisi uspješnost djelovanja članova proleterske avangarde. Naime, stvaralačka aktivnost komunista u društvu determinisana je i posjedovanjem, te samorazvijanjem odgovarajućih moralnih i drugih ličnih kvaliteta, koje su, takođe, značajna pretpostavka za uticaj u socijalnoj sredini, odnosno za uspješno pretakanje neposrednih i dugoročnih ciljeva avangarde u revolucionarnu praksu. Isto tako, uspješnost djelovanja komunističke organizacije zavisi i od toga u kojoj meri njeni članovi imaju mogućnost i sposobnost da programsko-političku orijentaciju avangarde osmišljavaju društvenom zbiljom. U tom kontekstu, dr Stojan Tomić analizira kako su moralne kvalitete komunista i njihov lični primjer uticale na jačanje uloge Komunističke partije Jugoslavije u predratnom i ratnom periodu, a kako utiču danas kada SK idejno-politički djeluje u socijalističkom samoupravnom društvu. Ilustrujući kolika je bila snaga ličnog primjera u doba narodnooslobodilačke borbe, dr Stojan Tomić kaže: »Pored silovitog juriša boraca proleterskih brigada koji je fizički demontirao okupatorski i eksploatatorski režim, narod je osjetio još jednu snagu — snagu jednog novog morala«. Upravo zato ni veoma smišljena, organizovana i kontinuirano provođena propaganda neprijatelja protiv partizana nije mogla imati ni približno onakav uticaj na narod kao lični primjer disciplinovanih proletera.

Komunistički moral nastajao je kao rezultat radničko-klasnih borbi, ostvarivanja jedinstva klasnog i nacionalnog, civilizacijskih tekovina, teorije naučnog socijalizma, te ukupnosti ekonomskih, kulturnih i političkih uslova konkretnog društva. Upravo zato, analiza relevantnih odrednica moralnog lika komuniste, započinje od specifičnosti konkretnog društva u konkretnom vremenu i prostoru. Dakle kroz opservaciju cjeline društvenih uslova, a u okviru njih i postojećeg morala koji je u uzročno-posljedičnom međuodnosu sa istorijskim kretanjem, te uz spoznaju ciljeva avangarde, moguće je neposredno izgrađivati i programatski koncipirati stvaranje takvih moralnih kvaliteta komunista pomoću kojih bi se, uz ostalo, uticalo na društvene preobražaje, a u sklopu kojih bi se postepeno formirao moral, za koji Fridrih Engels u »Anti Düringu« kaže da »...stoji iznad klasnih suprotnosti i iznad uspomena na njih«. Zato je nenaučno komunistički moral svoditi isključivo na jedno obilježje, i to još statičnog tipa (iako postoje neke dimenzije morala koje su relativno konstantnije i univerzalnije). U vezi s tim dr Franjo Kožul ističe da je antipodan komunističkom moralu kako egoizam koji lično suprotstavlja društvenom, a tako i asketizam koji slijepo žrtvuje sve što je lično u interesu opšteg. Isto tako, nenaučno je i shvatanje da proleterska avangarda nakon završetka revolucije treba uspostaviti egalitarizam i u takvom društvu izgrađivati socijalističke društveno-ekonomske odnose. Smisao izgradnje socijalizma, kako ističe dr Franjo Kožul, nije u »odricanju od onoga što čovjek radom doprinese, nego u stvaranju uslova u kojima nije moguće živjeti od tuđeg rada«.

Društvene okolnosti u kojima djeluje avangarda i komunisti pojedinačno i zadatak dalje izgradnje socijalističkog samoupravljanja zahtijeva od članova SK da budu u stalnoj akciji. A biti djelatan i mijenjati postojeće stanje, moguće je samo idejno-političkom akcijom koja se temelji na znanju, sposobnosti i mogućnosti uticaja člana organizacije i politike Saveza komunista. Ovo saznanje nam postavlja upit: na koji način član Saveza komunista stiče

Digitized by Google

saznanja i ostvaruje uticaj u društvu gdje živi i radi, odnosno djeluje? Prema mišljenju većine autora koji su analizirali ovo pitanje, uticaj člana Saveza komunista je determinisan mnoštvom faktora. Među njima poseban značaj imaju: pravilan odnos prema radu, društvenoj svojini i samoupravljanju, pozitivan stav prema bratstvu i jedinstvu i socijalističkom zajedništvu, odnosno jugoslovenskom socijalističkom patriotizmu, kao i drugim temeljnim vrijednostima za koje se zalaže SKJ. A upravo je Josip Broz Tito na ovim kvalitetima insistirao u svim periodima revolucije, smatra Mile Lasić koji u dijelu svog teksta iznosi i osnove Titovog poimanja moralnog lika komuniste.

Formiranje moralnih kvaliteta komuniste, kao i njegovo idejno-političko osposobljavanje, veoma je složen proces u kome djeluju različiti činioci. Tu, uz uticaj porodice i škole, spada i djelovanje sistema marksističkog obrazovanja, idejno-političkog i akcionog osposobljavanja komunista i drugih radnih ljudi. Otuda je, po mišljenju dr Nikole Filipovića, neophodno stalno propitivanje dostignutog razvoja sistema idejno-političkog osposobljavanja i njegovo dalje izgrađivanje, prije svega, aktuelizacijom programskih sadržaja, te organizaciono-metodskim usavršavanjem. Proučavanje temeljnih dokumenata Saveza komunista, kao i izvorne marksističke literature, trebalo bi, pri tom, da bude stalan zadatak komunista, bilo da su uključeni u organizovane oblike idejnog rada ili se, pak, individualno idejno-politički osposobljavaju. U vezi s tim, mr Mujo Slatina ističe da je za člana Saveza komunista od izuzetne važnosti da poznaje Program SKJ i Statut Saveza komunista, te da se u svakodnevnoj idejno-političkoj aktivnosti rukovodi opredeljenjima koja su sadržana u tim temeljnim dokumentima. Isto tako, i djela naših revolucionara, te spomenici revolucije i sve druge revolucionarne tradicije trebalo bi stalno biti izvor razvijanja idejno-političkog znanja i moralnih kvaliteta komunista, a posebno mladih članova SK.

Iako je evidentan proces materijalnog i kulturnog preobražaja jugoslovenskog društva kroz razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, još uvijek su prisutni i recidivi buržoaske i dogmatske svijesti, koji su ishodište svim »izmima« sa negativnim predznakom, a koji se u našem prostoru iskazuju. Zato je, između ostalog, i u politici prijema u Savez komunista neophodno razvijati takav metod i sadržaj rada koji će omogućiti da se stekne potpuniji uvid u političku opredeljenost i moralne kvalitete budućeg člana SKJ. Jer, kada osnovne organizacije SK, uslijed masovnog prijema ili neadekvatne izgrađenosti svog metoda rada, nisu u mogućnosti sagledati sve Statutom utvrđene kriterije potencijalnog člana SK, tada se u Savezu komunista mogu naći (i nalaze) i takvi pojedinci čiji stavovi i opredjeljenja nisu u skladu sa ciljevima avangarde. Takvi članovi SK kasnije postaju nosioci oportunizma, te promicanja vlastitih ili užih grupnih interesa u Savez komunista. Na taj način oni vrše eroziju principa demokratskog centralizma, a time negativno djeluju i na moral drugih članova SK, čime objektivno destimulišu ostvarivanje ciljeva Programa SKJ. Upravo zato mr Hidajet Repovac ističe da i prijem u Savez komunista, s obzirom na značaj koji ima, jeste tema za istraživanje i raspravu.

Da bi Savez komunista mogao voditi aktivniju idejno-političku borbu protiv svih antisamoupravnih i antisocijalističkih pojava, neophodno je i to da se i sam diferencira od onih koji u njegove redove unose shvatanja i djeluju mimo stavova utvrđenih u programsko-statutarnim dokumentima SK. A da bi se proces idejno-političke diferencijacije u Savezu komunista mogao uspješnije provoditi nije dovoljna, po mišljenju Miodraga Bogićevića, »apstraktna kritika, koja misli da stvari podrazumjeva, pa čak ni samo konkretna kritika koja apeluje, nego i neposredne mjere odgovornosti

Digitized by Google

prema članovima SK koji se ponašaju suprotno normama samoupravnog morala«.

Na temelju uvida u sadržaj tekstova koji su publikovani, može se sa sigurnošću konstatovati da zbornik »O moralnom liku člana Saveza komunista Jugoslavije« predstavlja literaturu koja će korisno poslužiti komunistima uključenim u različite oblike marksističkog obrazovanja, kao i onim članovima SK koji se individualno idejno-politički osposobljavaju. U podjednakoj mjeri ovaj zbornik ima obrazovno-vaspitnu funkciju u sistemu školovanja kadrova u srednjem usmjerenom obrazovanju i visokoškolskom studiju.

Zoran Dakić

Dr Ivan Cvitković: Religija: pitanja i odgovori

(Centar društvenih aktivnosti RK SSO BiH, Sarajevo, 1983)

Svojim brojnim knjigama u kojima razmatra fenomen religije dr Ivan Cvitković poznat je ne samo u naučnoj, stručnoj javnosti nego i svima onima koji se na neki način, iz nekih pobuda, bave problematikom religije u najširem smislu te riječi. U najnovijoj svojoj knjizi — »Religija: pitanja i odgovori«, dr Cvitković popularno objašnjava osnovne kategorije neophodne za razumijevanje religije u svim njenim dimenzijama i značenjima. Knjiga je nastala na temelju pitanja što su ih polaznici raznih omladinskih političkih škola i drugih oblika marksističkog obrazovanja i idejno-političkog osposobljavanja, kao i učenici osnovnih škola i škola srednjeg usmjerenog obrazovanja postavljali autoru ove knjige kada je sa njima vodio razgovor na temu »Religija i mladi«, a kojom prilikom je bilo riječi i o položaju religije u socijalističkom društvu, odnosu subjektivnih snaga spram religije, te nekim aktuelnim pitanjima vezanim za manifestiranje religijske svijesti itd.

Sadržaj knjige čine, zapravo, odgovori na četrdeset pitanja koje je dr Cvitković sistematizovao u četiri bloka, odjeljka shodno njihovoj tematskoj profiliranosti. U prvom bloku su pitanja i odgovori na njih, koja imaju određenu teorijsku relevantnost, koja nose u sebi određeni naučni »naboj«. Razumljivo, odgovori su primjereni, adekvatni pitanjima. Tu je autor dao odgovore na pitanja tipa: »Šta je religija?«; »Kakva je razlika između religije, religioznosti i vjere?«; »Šta je ateizam?«; »Da li postoje bitne razlike u Marksovoj i Engelsovoj kritici religije?« itd. Druga grupa, blok pitanja problematizira odnos društva i države spram religije, crkve, vjerskih zajednica, problem zloupotrebe slobode vjeroispovijesti, klerikalizma i uključenosti, participacije vjernika u političkom životu preko institucija političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, itd. Odnos Saveza komunista Jugoslavije prema pitanjima i problemima religije, religioznosti, vjerskih zajednica, programskih i statutarnih načela koja regulišu ova pitanja itd., naravno u formi pitanja i odgovora, tematika je trećeg dijela knjige. Tu je autor dao odgovore i na sasvim konkretna, aktuelna, praktična i u praksi sprovodiva pitanja, na primjer: »Može li vjernik biti član SKJ?« »Da li je ateizam religija komunista?« »Da li član SKJ smije ići u crkvu—džamiju?«; »Zašto nema više vjernika na rukovodećim mjestima u OUR-ima i društveno-političkim zajednicama?« itd. U četvrtom odjeljku Ivan Cvitković je sabrao odgovore na možda najinteresantnija pitanja jer se u njima traže tumačenja i rješenja vjerskog uticaja na mlade i odnosa mladih spram nekih manifestacija fenomena religijskog. Evo nekih pitanja koja su interesovala polaz-

Digitized by Google

nike raznih oblika marksističkog obrazovanja i idejno-političkog osposobljavanja: »Kako objasniti sve masovnije prisustvo mladih u crkvi?«; »Da li religiozan omladinac može biti aktivan u Savezu socijalističke omladine Jugoslavije?«; »Da li se smiju javno nositi križići na lančiću ako je to ukras?« itd., itd.

Odgovori što ih je autor dao u teorijskom pogledu ne predstavljaju nikakvu novost, oni su rezultat autorovog prethodnog izučavanja ove problematike, stavova klasika marksizma, naših teoretičara i stavova SKJ, Ustava i zakonâ o ovim pitanjima. Uostalom, Cvitković i sam priznaje, u »Predgovoru«, da je veliki broj odgovora direktno preuzeo iz svojih ranije objavljenih knjiga i članaka.

Umjesto parafraziranja, odnosno prepričavanja sadržaja Cvitkovićevih odgovora, tj. knjige, navest ćemo neke odgovore ili samo dijelove odgovora, koji najbolje prikazuju stav autora. Evo, dakle, pasusa, dijelova odgovora za koje smatramo da će pobuditi interes čitalačke publike da knjigu u cjelosti pročitaju. »Religioznost, pobožnost je subjektivno osjećanje pojedinca prema religijskim modelima, načelima ponašanja. Pod religioznošću, dakle, podrazumijevamo lično osjećanje kod vjernika koje se temelji na religijskom načinu ponašanja i vjerovanja u nadnaravna bića i njihovu moć«; »... Vjera je nekritičko prihvatanje religijskih stavova o nadnaravnom (bogu), svetom i ostalim učenjima religije...« (str. 11—12); »Za Marksa je religija sama po sebi besadržajna, ne živi od neba već od zemlje. Ona je poseban način čovjekove proizvodnje i prisvajanja svijeta i nema svoj sopstveni razvoj. Njena istorija je, u stvari, istorija ljudskog društva« (str. 14); »Ni religija, ni marksizam se ne prenose biološki. I ne samo da je moguće da postane marksistom onaj ko je rođen u porodici koja upražnjava religiju, već je — zahvaljujući sticajem niza socijalnoistorijskih okolnosti — čitava plejada naših poslijeratnih marksista rođena u takvim porodicama. To im nije bila prepreka da dadnu izuzetan i teorijski i praktični doprinos razvoju samoupravnog socijalističkog društva.« (str. 17); »Ljenin je isticao da se u socijalizmu ne smije praviti nikakva razlika između pripadnika pojedinih religijskih zajednica niti između pojedinih pojavnih oblika religije. Zbog toga se zalagao za potpunu slobodu vjeroispovijesti koja dozvoljava svakome da vjeruje u što hoće ili da ne vjeruje ni u što...« (str, 27); „Naravno, to da će religija ovakva kakva postoji biti prevladana razvojem socijalizma i socijalističkog samoupravljanja, to je samo hipoteza marksizma...« (str. 34); „Marksizam, kao pogled na svijet i idejna osnova praktične djelatnosti komunista, nespojiv je s bilo kakvim religioznim uvjerenjem. Stoga pripadnost Savezu komunista Jugoslavije ne dopušta nikakvo religiozno vjerovanje...« (str. 60); „Ono što se nudi učesnicima takmičenja u »vjeronaučnim olimpijadama«, maturantskim misama, susretima mladeži, po svom karakteru je više usmjereno na njihovo vjersko uzdizanje...« (str. 80); »Savez socijalističke omladine nije nikakav »savez ateista«, te u njemu ima mjesta za svakog ko prihvata njegovu programsku osnovu. Ako je omladincu vjera njegova intimna, privatna potreba koju ne želi probuđivati kod drugih u Savezu socijalističke omladine, nema nikakvih razloga, da se on ne angažuje u ovoj organizaciji...« (str. 85) itd., itd.

Citirani odlomci Cvitkovićevog teksta daju, nadamo se, dovoljno podataka da se nasluti šta se ispred i iza njih još nalazi, odnosno koji su problemi još dotaknuti, ako ne i riješeni.

Naravno, minucioznija ekspertiza autorovog teksta rezultirala bi izvjesnim neslaganjem sa određenim odgovorima, odnosno autorovim stavovima, prvenstveno onima koji imaju teorijsku narav. Međutim, budući da je »materija« publikacije namijenjena za marksističko obrazovanje i idejno-političko osposobljavanje mlade ge-

Digitized by Google

neracije, moguće i potrebne zamjerke ipak valja staviti u drugi plan, barem u ovom napisu. »Religija: pitanja i odgovori« je knjiga koja će zadovoljiti potrebu mladih, i ne samo njih, za upoznavanjem sa fenomenom religije i njenim aktuelnim značenjem.

Slobodan Nagradić

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

LIBRARY
AUG 20 1984
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

7-8
1983

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: RO štamparija „Budućnost", Novi Sad, Šumadijska 12

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-8675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVI 1983 Broj 7—8

Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja

Žarko Papić
Uvodna reč 975

Svetislav Taboroši
U čemu se razlikuje normativizam? 979

Tihomir Vlaškalić
Razlike u mišljenju i autentični oblici robne proizvodnje 987

Aleksandar Raič
Ideologija i nauka u ekonomskoj teoriji 990

Dragoje Žarković
Osloboditi se utopijskih predstava o privrednoj stvarnosti 998

Tomislav Ž. Nikolić
Samoupravni odnosi ili način proizvodnje 1003

Dag Strpić
»Potiskivanje« »ekonomskih zakonitosti« 1015

Fuada Stanković
Da li su u nas definisane ekonomske zakonitosti? 1030

Žarko Papić
Bavimo se praksom, a ne spoljašnjim usmeravanjem 1033

Božidar Cerović
Kako razrešiti protivrečnosti robne proizvodnje? 1035

Stipe Šuvar
Robna proizvodnja na djelu 1039

France Černe
Razmišljanje o radu »Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja« 1042

Ivan Stojanović
Robna proizvodnja — od Marksa do savremene socijalističke prakse 1052

Misao i praksa

Živojin Rakočević
Svetske cene kao parametri i kao promenljive vrednosti 1075

Cveta Mlakar
Ekonomske zakonitosti i stabilizacija 1115

Osvrti

Ranko Petković
Osnovne komponente bezbednosti na Mediteranu 1148

Pero Rakočević
Potvrda principa naše spoljne politike 1163

Prikazi 1171

Digitized by Google

Содержание

Товарное производство при условиях социалистического самоуправления

Жарко Папич
Вводное слово 975

Светислав Табороши
В чем скрывается нормативизм? 979

Тихомир Влашкалич
Различия в мнениях и подлинные формы товарного производства 987

Александр Раич
Идеология и наука в экономической теории 990

Драгое Жаркович
Отбросить утопические представления о хозяйственной действительности 998

Томислав Ж. Николич
Отношения самоуправления или способ производства 1003

Даг Стрпич
»Оттеснение« »экономических закономерностей« 1045

Фуада Станкович
Определены ли у нас экономические закономерности? 1030

Жарко Папич
Заняться практикой, а не направлением извне 1033

Божидар Церович
Как разрешить противоречия товарного производства? 1035

Стипе Шувар
Товарное производство на деле 1039

Франце Черне
Размышления по поводу труда »Товарное производство при условиях социалистического самоуправления« 1042

Иван Стоянович
Товарное производство — от Маркса до современной социалистической практики 1052

Мысль и практика

Живоин Ракочевич
Мировые цены как параметры и как переменная стоимость 1075

Цвета Млакар
Экономические закономерности и стабилизация 1115

Обзоры

Ранко Петкович
Основные компоненты безопасности на Средиземноморье 1148

Перо Ракочевич
Подтверждение принципов нашей внешней политики 1163

Рецензии 1171

Contents

Commodity Production in Socialist Self-management

Žarko Papić
An Introductory Statement 975

Svetislav Taboroši
In What Does Normativism Lie Hidden? 979

Tihomir Vlaškalić
Differences in Opinion and Authentic Forms of Commodity Production 987

Aleksandar Raič
Ideology and Science in Economic Theory 990

Dragoje Žarković
Let Us Rid Ourselves of Utopian of Images of Economic Reality 998

Tomislav Ž. Nikolić
Self-management Relations or Mode of Production 1003

Dag Strpić
»Suppression« of »Laws of Economics« 1015

Fuada Stanković
Have We Defined the Laws of Economics? 1030

Žarko Papić
We Are Concerned with Practice, and not with External Direction 1033

Božidar Cerović
How to Resolve the Contradictions in Commodity Production? 1035

Stipe Šuvar
Commodity Production in Practice 1039

France Černe
Meditations on the Work »Commodity Production in Socialist Self-management« 1042

Ivan Stojanović
Commodity Production — from Marx down to Contemporary Socialist Practice 1052

Theory and Practice

Živojin Rakočević
World Prices as Parameters and as Changeable Values 1075

Cveta Mlakar
The Laws of Economics and Stabilization 1115

Surveys

Ranko Petković
The Basic Components of Security in the Mediterranean 1148

Pero Rakočević
A Confirmation of the Principles of Our Foreign Policy 1163

Reviews 1171

Digitized by Google

Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja*

Žarko Papić

Uvodna reč

Uvodna napomena, data u samom materijalu, sadrži ono što bi, verovatno, trebalo reći u vezi sa pristupom, metodom obrade teme o kojoj je reč. Nikakve potrebe nema da se to sada ponavlja, ali ću ja, ipak, nešto reći.

Naravno, problematika robne proizvodnje je svakako trajna, aktuelna i, reklo bi se, stalno kontroverzna u socijalističkoj teoriji, ne samo u nas. Naša je socijalistička misao i praksa u vezi sa ovom temom stalno vršila temeljne prodore i krčila nove puteve. Možda bi vredelo, najkraće, osvrnuti se na faze kroz koje je rasprava o robnoj proizvodnji u socijalizmu u nas do sada prolazila. Izgleda mi, pojednostavnjeno rečeno, da je moguće govoriti o tri faze rasprava o robnoj proizvodnji u nas.

Prva faza se odnosila na pitanje o tome da li je robna proizvodnja u socijalizmu moguća ili je ona socijalizmu strano telo, nešto što mu je suprotstavljeno. Mislim da je visok stepen saglasnosti u našoj, i ne samo našoj teoriji, i da je pozitivan odgovor na pi-

* Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj« i Uređivački odbor časopisa »Socijalizam« organizovali su raspravu o temi: »Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja«. Rasprava je, na osnovu analize sačinjene pri Saveznom društvenem savetu za pitanja društvenog uređenja (»Socijalizam« br. 4/83), vođena 16. juna ove godine u Novom Sadu. Objavljujemo autorizovana izlaganja i naknadno prispele priloge Franca Černea i Ivana Stojanovića, koji su bili sprečeni da učestvuju u raspravi.

Digitized by Google

tanje odnosa socijalizma i robne proizvodnje krupan doprinos naše marksističke misli opštem fondu socijalističkih ideja u svetu.

Treba uočiti da se i u toj ranoj fazi afirmacije robne proizvodnje tema robne proizvodnje i tržišta nije uzimala sama za sebe, već u najtešnjoj vezi sa počecima razvoja samoupravljanja početkom 50-tih godina. Dakle, istorijski gledano, afirmacija robne proizvodnje izvedena je iz kursa vezanog za samoupravljanje. Pre svega, u praksi izgradnje socijalizma u nas u tom vremenu. Dakle, ta međuzavisnost robne proizvodnje i samoupravljanja u nas je tu od samog početka. Deo teorije, i u nas i u svetu, izgleda da tu međuzavisnost istaknutu na samom početku afirmacije robne proizvodnje u nas niti je onda primećivao niti je primećuje danas.

Druga faza rasprave odnosila se na istorijski oblik delovanja zakona vrednosti u socijalizmu, na dilemu da li u nas deluje robna proizvodnja u svom univerzalnom, klasičnom obliku, modifikovanom za socijalističku kontrolu države, ili deluje u novom istorijskom obliku izražavajući i reprodukujući socijalističke samoupravne odnose. I ta je rasprava izražavala, bolje rečeno, najavljivala prelomne periode u razvoju samoupravljanja, ono što je korak ka neposrednom samoupravljanju, dakle, stvarna vlast radnikâ nasuprot tehnokratskih, birokratskih monopola moći. I ta je rasprava razrešena u praksi, kao afirmacija teze o novom obliku zakona vrednosti, sa dohotkom kao centralnom kategorijom.

Danas govorim o ličnom utisku. Ovde i onde priželjkuje se povratak na tu raspravu, govori se o obnavljanju spora između dohodaša i profitaša, kako je ova rasprava onda popularno i sasvim neteorijski nazivana. Lično mislim da bi povratak na tu raspravu objektivno bio anahroničan, dakle, da nije moguć. To, naravno, ne znači da se i danas ne javljaju gledišta čija aktuelnost pripada prethodnim periodima, prethodnim fazama rasprava o robnoj proizvodnji.

Interesantno je — dozvolite mi da vam skrenem pažnju — da je i ovaj tekst *(Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja)* već doživeo dve javne kritike, dakle, dva teksta su se povodom njega pojavila, čije je stajalište neka kombinacija pozicija, koje su prevladavane u obe ove »bivše« faze rasprava o robnoj proizvodnji. »Časopis za kritičku znanost«, br. 55—56 iz ove godine, objavljuje tekstove dva mlada autora. I. Bavčar u tekstu: *Prevrat u ekonomiji saveznih društvenih saveta* i S. Kirn: *Za pravednu moć robne proizvodnje ili na putu ka novoj apologiji* obavili su, slobodno govoreći, takozvanu levu kritiku našeg teksta. Polazište je sledeće: robna proizvodnja i u socijalizmu ove etape je realno nužna, ali ona ostaje socijalizmu suprotstavljena; teza o socijalističkoj samoupravnoj robnoj proizvodnji stoga je tehnokratska, te se sam tekst bavi apologijom tržišta. Istina, u sukobu između tehnokratije i birokratije, što, po mišljenju autorâ, dominira našom društvenom scenom — kaže jedan od njih (Bavčar) — bolja je tehnokratija, te »ja zato samo u tom negativnom smislu takođe glasam za socijalističku samoupravnu robnu proizvodnju«.

Digitized by Google

Pominjem to kao ilustraciju sopstvene ocene: da su u pomenutim raspravama i dogmatsko odbacivanje robne proizvodnje i njeno liberalističko naglašavanje u osnovi robnu proizvodnju u socijalizmu teorijski interpretirali na isti način, u njenim univerzalnim klasičnim oblicima, najrazvijenijim u kapitalizmu. Naravno, tako shvaćenu, dakle, istu robnu proizvodnju, prvi su odbacivali, a drugi prihvatali, da bi i jedni i drugi teorijski promašili suštinu stvari — novi oblik robne proizvodnje u socijalizmu bez kojeg ona u istorijskom smislu nije moguća u jedinstvu sa socijalizmom.

Izgleda da smo poslednjih godina u trećoj fazi ovih rasprava. Reč je o raspravama o konkretnim modalitetima, aspektima delovanja socijalističke samoupravne robne proizvodnje; o novim oblicima njenog usmeravanja, dakle, o odnosu robne proizvodnje i samoupravnog planiranja; o oblicima integracionih procesa u nas, o odnosu robne proizvodnje i udruživanja; o ovladavanju proširenom reprodukcijom od strane radnikâ. Dakle, reč je o sintezi robne proizvodnje, samoupravnog planiranja i privrednog razvoja.

I ova faza rasprave vezana je za procese širenja prakse samoupravljanja celinom društvene reprodukcije, dakle, nastajanje socijalističkog samoupravnog produkcionog odnosa i ispoljavanje svih kontroverzi i protivrečnosti tog procesa.

U tom kontekstu treba videti i ovaj tekst ponuđen za raspravu. Naravno, mi smo danas u našem društvu suočeni sa veoma ozbiljnim problemima. Njihova ozbiljnost svakako zahteva punu temeljitost u ustanovljavanju uzrokâ tih problema. Neophodnost konkretnog i praktičnog delovanja — važno je, čini mi se, napomenuti — istovremeno znači nužnost teorijskih analiza protivrečnosti socijalističkog samoupravljanja. Stoga i osvetljavanje onih problema naše prakse koji se zajednički manifestuju kao potisnutost ekonomskih zakonitosti u nas zahteva i teorijsku analizu problematike robne proizvodnje u samoupravnim uslovima. Čini se da se tek u jedinstvu tih praktičnih poteza i marksističkih teorijskih analiza problema može pronaći dugoročno rešenje problema, dakle, trajna stabilizacija na samoupravnim osnovama. U tome je, rekao bih, svrha ovoga teksta.

Naravno, ponoviću: platforma za dugoročnu ekonomsku stabilizaciju, dakle, njena strategija, sadržana je u *Polaznim osnovama* Krajgerove komisije i drugim dokumentima, rađenim za potrebe ove komisije.

Materijal *Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja* teorijski obrađuje deo problema koji je u *Polaznim osnovama* obrađen sa višim stepenom praktičnosti, kao osnova za program ekonomske stabilizacije. Stoga je ovaj tekst metodološki i sa stanovišta osnovnih stavova komplementaran *Polaznim osnovama.* Materijali Krajgerove komisije ekonomske zakonitosti i robnu proizvodnju interpretiraju iz ugla kontinuiteta odnosâ marksističke misli u nas prema robnoj proizvodnji, dakle, sa stanovišta razvoja socijalističkog samoupravljanja, te u tom smislu kao nov, specifičan oblik robne proizvodnje, sa dohotkom kao ključnom ka-

Digitized by Google

tegorijom u kojoj se sintetizuju i društveni odnosi i njegova ekonomija. U tom smislu materijali Krajgerove komisije dobar su kritički odgovor onome što se može uočiti — slobodno ću reći — kao neoliberalistička orijentacija u našoj ekonomskoj teoriji koja, naravno, korespondira sa jačanjem neoliberalizma u ekonomskoj literaturi u svetu.

Zanimljivo bi bilo načiniti komparativnu analizu odnosa našeg domaćeg neoliberalizma i onoga što mu je korespondent u svetu u širem smislu reči. Dodaću da ova orijentacija našu ekonomsku teoriju istorijski u značajnoj meri unazađuje, te čini generator onoga što ću slobodno nazvati krizom ekonomske teorije u nas, koja nikako nije među najmanjim od svih naših kriza.

Završiću pokušajem da skrenem vašu pažnju na dva problema koja mi se čine, u vezi sa temom o robnoj proizvodnji, neobično bitnim.

Prvo je pitanje: šta se objektivno desilo na ovom nivou razvoja materijalnih proizvodnih snaga u svetu, a u vezi s ekonomskim zakonitostima, i, drugo: šta u tom objektivnom kontekstu na planu robne proizvodnje znači vrednosno opredeljenje za socijalističko samoupravljanje, dakle, za vlast radnikâ. Sasvim kratko, kad je reč o prvom pitanju, objektivno je ukrupnjavanje i koncentracija proizvodnje u svetskim dimenzijama pod rukovodstvom monopola kapitala. Unutar toga robna proizvodnja se i u kapitalizmu modifikuje. Ekonomskim zakonima se, dakle, danas više ne upravlja pre svega sa pozicije kapitalističke države, ne odozgo (što bi odgovaralo vremenu dominacije Kejnzovog »modela«), već sve više »iznutra«, u okvirima korporacije. Pitanje nije, dakle, za ili protiv tržišta u klasičnom smislu, već je pitanje kako ekonomske zakonitosti deluju u uslovima koncentracije proizvodnje i, preciznije, kako se ekonomske zakonitosti »spajaju« sa svesnim delovanjem. Makar kako to paradoksalno izgledalo, naša prosečna ekonomska teorija u ovom pogledu temeljito zaostaje za svetskom, ako se, naravno, izuzmu neoliberali i monetaristi. Premeštanje težišta svesnog delovanja u ekonomiji sa države na korporaciju — govorim o kapitalizmu — uzrokovano je mnogim faktorima. Pomenuću samo neke: rast korporacija u njihovoj transnacionalnoj fazi, s jedne strane, kome očito smeta nacionalna država, a, s druge strane, etatizacija »države blagostanja« koja je u velikoj meri kompromituje i omogućuje širu prihvatljivost ideologije povratka tržišta, kao, naravno, ideološki omotač uzimanja vlasti od strane korporacija protiv države ili tehnokratije protiv birokratije.

»Odumiranje« tržišta jačanjem koncentracije derogira i značaj državnog, jer moć tržišta traži kontrolu države — kako je to Dž. K. Galbrajt zapisao u svojoj knjizi *Novac*. Dakle, »odumiranje« tržišta istovremeno vodi i odumiranju te klasične funkcije države.

Poenta je u tome da se danas odnos ekonomskih zakonitosti i svesnog delovanja objektivno ne može rešavati na relaciji tržište—država, dakle, u okvirima klasičnog modela ili njegovih modi-

Digitized by Google

fikacija, ni u svetskim relacijama. Govoriti o našoj privredi kao tržišno-planskoj, ne ulazeći ni u jedan drugi aspekt, teorijski je, prosto rečeno, konzervativno. Dakle, kontrola ekonomskih zakonitosti dešava se objektivno celinom organizovanja kapitalističke reprodukcije. Naravno, u obliku monopolâ upravljačke vlasti.

Pokušaj da odgovorim na drugo pitanje biće nešto kraći. Očito je, pojednostavnjujući stvar, da radnici ne mogu vladati društvom bez vladanja ekonomijom, a da ekonomijom ne mogu vladati bez kontrole ekonomskih zakonitosti. Dakle, socijalistička samoupravna robna proizvodnja svojim sopstvenim zakonitostima proizvodi udruživanje kao »naš« oblik koncentracije proizvodnje. Znači, na objektivnim uslovima koncentracije, o čemu je bilo reči malopre — koji su, recimo, univerzalno određeni razvojem materijalnih proizvodnih snaga — realizuje se socijalistički samoupravni odnos ili, preciznije, robna proizvodnja se modifikuje shodno samoupravljanju. Ona se modifikuje, svakako, i u kapitalizmu. Ovde je reč o društvenom tipu modifikacije.

U meri u kojoj smo mi kao autori ovoga teksta to bili u stanju, ovde smo pokušali da izložimo konkretnije aspekte te istorijske modifikacije socijalističke samoupravne robne proizvodnje.

Svetislav Taboroši

U čemu se krije normativizam?

Svi posebni materijali koji se pripremaju za potrebe Komisije za probleme ekonomske stabilizacije nose relativno jasne naznake onoga što spada u mehanizme tekućeg ekonomsko-političkog reagovanja na duboko poremećene odnose u našoj privredi, za razliku od srednjoročnih i dugoročnih ciljeva stabilizacije. Izvesno je da u ovom vremenskom kontekstu treba razmatrati i probleme robne proizvodnje u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Oni se, takođe, javljaju u dve analitičke ravni: (a) različite manifestacije odsustva ili delimičnog deformisanja delovanja ekonomskih zakona u tekućoj privrednoj praksi i (b) definisanje specifičnih karakteristika robnih odnosa među samoupravnim privrednim subjektima. Kao što nema odgovora na drugo pitanje ukoliko se pažljivo ne analiziraju faktičke okolnosti koje su uslovile stanje za koje konstatujemo da je voluntarističko uplitanje državnih organa i preuzimanje funkcija koje im nisu poverene imalo destabilizirajuće dejstvo i osporavalo delovanje ekonomskih zakona (u dimenziji kratkoročnih problema funkcionisanja tržišta), tako ne može da bude ni pravog odgovora na prvo pitanje — neposredno organi-

Digitized by Google

zovanje udruženog rada u skladu sa zahtevima robne privrede — ukoliko se ne razluče posebne karakteristike socijalističke robne proizvodnje od opštih karakteristika robne proizvodnje u savremenom svetu, a naročito od posebnih karakteristika drugih istorijskih tipova robne proizvodnje.

Dileme u kojima smo sada nisu nove. Sa sličnim teškoćama smo bili suočeni i posle 1965. godine, kada je, u glavnim crtama, a na osnovu negativnih iskustava s kraja šezdesetih godina i pozitivnog koncipiranja sistema udruženog rada početkom sedamdesetih godina, nastao privredni sistem o kojem i danas govorimo kao o svojevrsnom normativnom sistemu, još udaljenom od prakse, ili modifikovanom još pre nego što je stvarno uspostavljen.

Jedna od kritika poimanja socijalističke proizvodnje kao robne, koja je bila izražena u literaturi naročito polovinom šezdesetih godina, polazila je od tvrđenja da je robni karakter privrede samo jedno željeno stanje, daleko od stvarnosti. Društvena praksa u narednoj dekadi kao da je potvrdila takav, po svojim osnovama potpuno nekonzistentan pristup; umesto razvoja specifičnih robnih odnosa među novim, samoupravnim privrednim subjektima — OOUR-a i radnih organizacija — došlo je do njihovog potiskivanja i plime uticaja koji ograničavaju delovanje tržišta kako u oblasti cena tako i u oblasti srazmerne raspodele rada.

(1) U materijalu se, pored mnoštva teza sa kojima se čitalac bez ikakvih rezervi može složiti, ipak mogu naći i stavovi koji zaslužuju pažljivi osvrt. Jedan od njih je i ocena po kojoj se »uzroci potisnutosti ekonomskih zakona ne mogu ni implicitno tražiti u samoupravljanju i u osnovama samoupravnog privrednog sistema«. Ukoliko je ova fundamentalna teza tačna, teško je objasniti kako je bilo moguće to da imamo »više« ekonomskih zakona u vreme kada je, po opštim i nepodeljenim ocenama, bilo manje samoupravljanja nego danas. I obrnuto, da li razvoj samoupravljanja automatski korelira sa robnim odnosima u privrednom životu?

Uprkos neprihvatanju osnova ni implikacija koje ima pomenuti pristup o normativnom karakteru robne proizvodnje u socijalizmu, mislimo da se u bezrezervnom tvrđenju da naš privredni sistem nije blokirao ili doprinosio iskrivljavanju ekonomskih zakonitosti krije upravo takav normativizam, budući da robnu proizvodnju definiše kao implicitni cilj samoupravljanja, a ne kao istorijski ambijent u kojem počinje njegov razvoj, ali kojeg ono samo menja i dokida sa sopstvenim samoprevazilaženjem.

Radi testiranja ovakve ocene, postavićemo prethodno pitanje: da li se samoupravljanje može identifikovati sa privrednim sistemom ili je ono znatno šire od njega? To pitanje, po našem mišljenju, iziskuje pozitivan odgovor, jer se po uobičajenom shvatanju privrednog sistema taj sistem menjao više puta od uvođenja samoupravljanja. Nakon ovog prethodnog pitanja, sledi pitanje: da li su privredno-sistemske kompetencije društveno-političkih zajednica, samoupravnih interesnih zajednica i drugih samoupravnih

Digitized by Google

subjekata koji se smatraju delovima političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, takve da su oni samo svojom namerom ograničavali delovanje ekonomskih zakona ili je takva njihova aktivnost proisticala i iz ovlašćenja koja su imali u skladu sa Ustavom i zakonima. Mada ovo pitanje iziskuje dužu argumentaciju, mišljenja smo da bi i ona morala na kraju da ponudi pozitivan odgovor, odnosno ocenu da je i u neuzurpiranoj oblasti delatnosti ovih subjekata bilo osnova za ograničavanje delovanja ekonomskih zakona.

Svaki privredni sistem postoji u izvesnom okruženju — internom, koji čine nedruštveno-svojinski oblici proizvodnih odnosa, ali i u onom istorijski neminovnom koji proističe iz konkretne dinamike svetske privrede — spoljnoekonomskom, iz inflacije i drugih okolnosti koje deluju tako da remete teorijski model koji, kao i svi čisti modeli, implicira zatvorenu privredu u uslovima privredne ravnoteže. Ukoliko tvrdimo da privredni sistem nije podsticao voluntarizam, onda će nam upravo odsustvo odbrambenih sredstava u privrednom sistemu biti dovoljan osnov za osporavanje citiranog stava. Ukoliko je privredni sistem dozvolio ograničavanje manifestovanja zakona vrednosti u samoupravnom socijalizmu, a mi ne identifikujemo »saveznike« tog procesa u samom sistemu, već ih stalno tražimo van njega, plašim se da se približavamo onoj početnoj ideji o normativizmu robne privrede.

Robna privreda u socijalizmu, kao, uostalom, i svaka druga robna privreda, nije oblik svesno uspostavljene društvene organizacije rada, oblik koji je deriviran iz prethodno prihvaćenog koncepta privrednog razvoja. To je sistem odnosa koji, u krajnjoj liniji, proističe iz određenih tehničkih i društvenih osobenosti savremenog sveta, koje su vezane za karakter osnovnih privrednih subjekata, za motive njihovih ponašanja, odnosâ u priznavanju društvenog karaktera rada u kvantitativnom i kvalitativnom smislu i, s tim u vezi, alokativnom funkcijom zakona vrednosti.

Savremeni privredni sistem udruženog rada nastao je na iskustvima koja su pokazala da delovanje zakona vrednosti nije socijalno neutralno. U nameri da se promeni ovaj pravac delovanja definisan je novi privredni subjekt kojem je privredni sistem dao šira obeležja od onih koja su minimalno iziskivana radi neutralizovanja socijalno neprihvatljive tendencije pri spontanom odvijanju privrednog života. Kontrola uslovâ sticanja dohotka i njegove raspodele, odnosno funkcionisanje osnovnog zakona društvene reprodukcije u socijalizmu, koji treba da izrazi revolucionaran prekid istorijske prakse prisvajanja viška rada, ne iziskuje da utvrđivanje dohotka shvatimo i kao samostalno sticanje dohotka razmenom robe. Drugim rečima, ako je privredni sistem zasnovan na ZUR-u ugradio u našu ukupnu društvenu praksu saznanje da je samoupravljanje nespojivo sa bilo kakvim odnosima dominacije koji imaju koren ili ishodište u monopolu, učinio je ogroman korak ka uspostavljanju takve društvene organizacije rada koja je, s jedne strane, uslovljena strukturnim obeležjima i nivoom ukup-

Digitized by Google

nog društvenog razvoja, a, s druge, izražava i specifične ciljeve koje ovo društvo legitimno samo sebi postavlja. Istovremeno je, međutim, definišući OOUR kao robnog proizvođača (na čemu ovaj materijal insistira čak eksplicitnije od ZUR-a), sistem zasnovan na kompromisu između ciljnog, meta-ekonomskog određenja privrednog subjekta i njegove egzistencije kao robnog proizvođača. Budući da se robni proizvođači nužno ponašaju kao da volja (onog drugog) obitava u njegovom proizvodu, pa se zato uzajamno odnose kao njihovi čuvari, ZUR je osnovnoj ćeliji samoupravljanja poverio i funkciju koja joj je strana ukoliko se shvati u sklopu klasičnog pojmovnog aparata (kapitalističke) robne proizvodnje. Istovremeno, vezujući ovakva ovlašćenja za privredne jedinice koje su, s obzirom na ekonomski dominantne centre u savremenoj tržišnoj strukturi, već u samom startu inferiorne, »odgovornost« privrednog sistema za blokadu ili iskrivljavanje delovanja ekonomskih zakona ne bi postojala samo u slučaju da je istovremeno omogućeno funkcionisanje tržišta kao otvorenog sistema u kojem postoji slobodna, gotovo neograničena konkurencija. Jedino bi tada zakonitost samoupravnog dohodovnog povezivanja postala i zakonitost »po sebi«. Ovako ostaje zakonitost »za nas«, normativno i željeno stanje, dosta različito od stvarnosti.

Najkarakterističnija manifestacija procesa koji je sinergično delovao u smislu rasta dezekonomije, uz usitnjavanje robnog proizvođača, bila je sužavanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta na republička i lokalna, kao i nekoordiniranost proizvodno-poslovnih centara u odnosima sa inostranstvom. Takvo zatvaranje se ne može pripisati samo delovanju političke strukture, koja je na taj način ispoljavala svoj voluntarizam, već i samim OOUR-ima koji su pribegli ostvarivanju legalnih ekonomskih ciljeva (maksimizaciji svog mikro-dohotka) metodima koji su nelegitimni sa stanovišta ekonomskih zakona.

Mi, naravno, nemamo osnova da tvrdimo da bi utvrđivanje šire proizvodne celine kao robnog proizvođača (ili čak proizvodno-prometne celine) bezuslovno dovodilo do stanja u kojem bi ekonomski zakoni imali manje iskrivljeno dejstvo, ili da bi bilo manje lokalističkih tendencija zatvaranja tržišta, ali smatramo nespornim da bi takvo zatvaranje bilo manje nužno, a i moguće, da je pri definisanju privrednog sistema usvojen kao pravilo stav da OOUR svoj dohodak može da stiče samo u zajednici sa drugim OOUR-ima, sa kojima je tehnološki i poslovno povezan, a samo izuzetno neposredno — prodajom roba i usluga. U tom slučaju bi takozvani ekonomski zakoni društvene nadgradnje — koji se delimično poklapaju sa instrumentalistički shvaćenim privrednim sistemom — svojim uticajem podržavali, a ne delovali nasuprot onim tendencijama u razvoju robne rpoizvodnje koje se mogu uočiti u onim društvima u kojima ona ima svoje razvijene, mada ne i socijalističke forme, odnosno sadržaje.

Smatramo, dalje, da nisu samo OOUR-i kao relativno sitnije i zato nedovoljno konkurentne privredne jedinice usporile proces

Digitized by Google

sazrevanja posebnog istorijskog tipa robne proizvodnje. Oni, uostalom, često i nisu nastajali prema principima ZUR-a, već su, kako to neki pisci navode, prosto »montirani«. Na usporavanje pomenutog procesa delovala je ukupna klima koja je podsticala atomizaciju, prekidanje materijalno-proizvodnih veza tamo gde su one neposredno proisticale iz logike razvoja proizvodnih snaga, i nasilno uvođenje »robno-novčanih« veza unutar određenih sistema. Sve je to često ličilo pre na karikaturu tržišta nego na stvarno povezivanje potčinjeno cilju podizanja ekonomije rada.

Kompromitovanje tržišta izazivalo je i kompromitovanje mehanizma društvenog povezivanja. Gotovo se kao anegdota može uzeti slučaj jedne opštine u kojoj je čitav društveni sektor (sem nekoliko beznačajnih izuzetaka), bez obzira na grane, usredsređen u jednu složenu organizaciju udruženog rada. Svojevrsna mitologizacija OOUR-a pripisala mu je funkcije kakve on nikada ne može da ima, jer su direktno pojmovno suprotne njegovoj prirodi: oslobođenje rada koje u njemu započinje mora da se iz njega i emituje, širi u ukupni društveni prostor, a ne da se zatvara. Hipertrofiranje shvatanja da je OOUR samostalni robni proizvođač pokazuje da OOUR nije takav centar oslobađanja rada za druge, a da to, ranije ili kasnije, mora da prestane da bude i za sebe.

Ourska isključivost vodi kompromitovanju i drugog tipa društvenog povezivanja — onog koje se neposredno izražava preko različitih samoupravnih sporazuma. Dok se kod složenijih struktura udruženog rada samoupravnim sporazumima zaista regulišu odnosi uzajamne zavisnosti u stvaranju novih vrednosti ili usluga, sporazumi koje sklapaju pojedinačni OOUR-i svode se mahom na različita pitanja u vezi sa cenama ili odnosima u kojima se prikriveno javlja faktička neravnopravnost (na primer, monopolski položaj jedne strane u odnosu na mnogobrojne i neorganizovane OOUR-e).

(2) Jedno od polazištâ na kojima počiva koncepcija sadržana u materijalu jeste da je zakonitost robne proizvodnje u socijalizmu da OOUR bude robni proizvođač. No to bi moglo da bude samo jedna strana zakonitosti. Uprkos izrečenim rezervama, OOUR može da bude robni proizvođač samo ukoliko se opredeli konkretni istorijski sadržaj pojma »robni proizvođač«, pokaže njegova stvarna dimenzija i ukaže na činjenicu da je OOUR pre i iznad svega osnovna ćelija novog proizvodnog odnosa koji nema nikakve uzore u prošlosti. Nakon takvog određenja, tvrdnja da je OOUR robni proizvođač u uslovima postojanja robne proizvodnje u socijalizmu dobija znatno manju specifičnu težinu.

OOUR je robni proizvođač samo utoliko ukoliko rad koji se u njemu opredmećuje u različitim proizvodima još nije neposredno društven. U meri u kojoj je rad OOUR-a izdat u skladu sa zajedničkim planom proizvodnje roba on više nije privatan. Rad sadržan u nekoj komponenti robe koja ima karakter zajedničkog proizvoda i rad sadržan u proizvodu koji se iznosi na tržište i nudi nepo-

Digitized by Google

znatom kupcu nemaju isti stepen privatnog karaktera. Može se čak reći da je proizvod OOUR-a posredna roba, jer je takav rad, pri postojećem stanju društvene podele rada, samo posredno privatan, jer se najčešće spaja sa drugim, isto tako ograničeno privatnim radovima, u proizvod — pravu robu.

Zakonitost da je OOUR robni proizvođač ne samo što nije opšta (u tom smislu da se na OOUR mogu projektovati sve karakteristike do sada poznatih osnovnih privrednih subjekata koji su robni proizvođači, a koje znamo iz drugih tipova robne proizvodnje), nego se čak i u okvirima privrednog sistema socijalističkog samoupravljanja za OOUR može vezati samo uži obim robnih karakteristika od onog koji se javlja u organizacijama (radnim i složenim), koje se sa drugima povezuju prevashodno tržišnim vezama. Kao što je poznato, OOUR se mora udružiti u radnu organizaciju — i po osnovu pravnih propisa i pod pritiskom ekonomskih zakona — iz čega sledi da je OOUR samo u logičkom smislu osnovni oblik robnog proizvođača, a ne i u istorijsko-pojavnom. Ne zaboravimo pri tom Marksovu napomenu da se ekonomske kategorije moraju izlagati redosledom koji proizlazi iz njihovog značaja u savremenom (kapitalističkom) društvu, a ne redosledom istorijskog nastajanja. U takvoj realnoj svetskoj privredi osnovnu masu roba ne daju usitnjeni, poslovno samostalni subjekti. Oni, doduše, postoje, ali samo kao akcesorni tehnološki visoko organizovanim sistemima koji daju osnovno obeležje tržišnoj strukturi.

Specifičnost socijalističke robne proizvodnje proističe pre svega iz motiva privrednih subjekata. Dohodak, a ne profit, rast korporacije, apstraktni državni ili društveni interes, akumulacija ili slično — predstavlja osnov koji opredeljuje ponašanje svakog proizvođača, grupe individualnih radnika, koji, koristeći društvena sredstva za proizvodnju, proizvode u svom zajedničkom, ličnom i opštem interesu. Subjekt se organizuje u skladu sa mogućnostima ostvarenja ovih interesa, ali je takva organizacija samo funkcija cilja, a ne samostalni cilj. Stoga osnovne specifičnosti socijalističke robne proizvodnje ne treba nalaziti u onome što je u njoj prisutno, a izvedeno iz nekog drugog društveno usvojenog cilja, pa na tome zasnivati sistem koji kao rezultat treba da dâ makroekonomsku dimenziju robne organizacije privrednog života, dovoljno konkurentne da se pojavi i na svetskom tržištu.

Mikroekonomska rentabilnost sa stanovišta ekonomski suboptimalnog subjekta ne može da proizvede mezo-, a pogotovo ne makro-optimalnu situaciju. U suštini je u takvom pristupu društveni interes identifikovan samo sa njegovom neposrednom finansijskom formom — doprinosom odgovarajućoj društveno-političkoj zajednici, tim poslednjim reliktom državno-svojinskog proizvodnog odnosa.

(3) Na osnovu iznetih razloga smatramo da korene ograničenja delovanja ekonomskih zakona, pa stoga i njihove iskrivljene funkcije, kao i korene neželjenih posledica do kojih ona dovode, ne

Digitized by Google

možemo naći u samoupravljanju kakvo je fiksirano u programskom smislu, ali da privredni sistem koji je stvoren početkom sedamdesetih godina nije potpuno »oslobođen odgovornosti« za neke teškoće u kojima se nalazimo. Možda bi se ovaj stav mogao još preciznije odrediti tako što je prilikom realizovanja osnovne organizacione strukture koja je uspostavljena ustavnim amandmanima iz 1971. godine i ZUR-om prevladalo shvatanje o OOUR-u kao osnovnom robnom proizvođaču, mada je privredni sistem, shvaćen kao skup propisa, dozvoljavao i drukčije skretanje. U tom smislu naš stvarni privredni sistem, shvaćen ne kao potencija, nego kao stvarni odnosi socijalističkog samoupravljanja kakvi postoje danas, ne korespondira sa normativnim privrednim sistemom.

Koncepcija o OOUR-u kao robnom proizvođaču se upravo zasniva na argumentima zaštite samoupravnih prava radnikâ od različitih uzurpacija i voluntarizma, uključujući i one državnog aparata (što je stav sa kojim se, svakako, moramo složiti), ali istovremeno zanemaruje činjenicu da se na taj način faktički ograničava samoupravljanje kao makro-proces i da je upravo zbog toga vanekonomska struktura i mogla da se pojavi kao interpretator šireg interesa i zaštitnik sopstvenog udruženog rada. Različite uskogrudosti, ili čak zle namere, pothranjuju, ali ne proizvode voluntarizam. Politička struktura to čini jer je opšti interes konstitutivni element sistema, a udruženi rad, zatvoren u OOUR-e i podeljen prividno tržišnim međama, nema ni dovoljno široku perspektivu sagledavanja opštijeg interesa, niti je prinuđen da ga utvrđuje, jer njegov dohodak nije funkcija strateških poslovnih poduhvata. Često on nije funkcija ni običnog tekućeg rada, već posebnih institucionalnih renti. Takva mogućnost proizvođenja institucionalne rente je osnovni izvor moći političkog aparata i ujedno osnov nečasne koalicije sa atomiziranim i nepovezanim udruženim radom. Borba za potpuno razvijeno samoupravljanje u OOUR-u, a u okvirima njegove neograničene poslovne samostalnosti, neminovno rezultira odsustvom samoupravljanja van OOUR-a. Upravo se na ovoj tački odvajaju putevi logičke analize teorijskog sistema udruženog rada i njegove neposredne praktične dimenzije.

(4) U ovom trenutku se proširivanje sfere delovanja ekonomskih zakona može ostvariti na dva načina: (a) istovremenim prestankom političkog voluntarizma u domenu cena i kredita i pooštravanjem uslovâ poslovanja privrednih jedinica u skladu sa zahtevima svetskog tržišta, i (b) pooštravanjem ovih uslova privređivanja, uz definisanje i svesno podržavanje alternativnog integracionog procesa privrede koji bi počivao na granskim osnovama. Prva alternativa bi nosila rizik pojave nekog drugog sistema dominacije koji bi, kao što nam to pokazuju različita iskustva u savremenom svetu, vrlo brzo stupio u koaliciju sa hipertrofiranim birokratskim aparatom. Zato nam se druga alternativa čini prihvatljivijom: dovođenje u vezu dohotka svakog OOUR-a sa novom integracijom udruženog rada jeste proces kojeg treba čak i institucionalno uvoditi. To je

Digitized by Google

već učinjeno u pogledu nekih prometnih organizacija. U okvirima takve nametnute integracije može da nastane nova podela rada mnogo brže i efikasnije nego slepom stihijom ekonomskih zakona, uz neprestano usporavanje tog procesa od strane razvlašćenih struktura. Formalno — cilj je isti, samo su putevi i sredstva dolaženja do njega bitno drukčiji. Sadržinski nije, jer tržišna stihija može da uguši onu najvažniju karakteristiku socijalističke robne proizvodnje — motiv udruženih radnika, i da ga zameni nekim drugim. Takva promena bi bila radikalna, jer socijalističku robnu proizvodnju najpre pojmovno razvodnjuje u robnu proizvodnju u socijalizmu, a u narednoj fazi bi mogla da je neposredno poistoveti sa »opštim« pojmom robne proizvodnje u savremenom svetu.

Protivrečnosti dohotka proističu najpotpunije iz suprotnosti njegove sadržine i oblika — novostvorene vrednosti i njenog novčanog izraza. Ovaj je, pak, funkcija novčanog izraza društvenog proizvoda, veličine koja zavisi ne samo od onih društvenih organa koji su Ustavom zaduženi da se o njoj staraju (Narodna banka Jugoslavije), nego i svih mnogobrojnih subjekata platnih odnosa sa inostranstvom, kreditne funkcije, kao i same privrede koja takođe učestvuje u kreiranju emisije putem izdavanja menica bez kreditnog osnova. Više ekonomskih zakonitosti ili eliminisanje voluntarizama znači, pre svega, poštovanje ove osnovne zakonitosti da nominalni izraz društvenog proizvoda odgovara ukupnoj masi društveno priznatog rada (interno, u zemlji, i kroz odnose sa inostranstvom). Samoupravljanje ovu kontrolu nije uspostavilo, a čak i kada su samoupravni subjekti počeli u njoj da učestvuju, u njihovo ime je istupio usamljeni OOUR, ogoljen kao robni proizvođač. Takvu grešku sebi nije dopustio čak ni liberalni kapitalizam. U njemu se pojedinačni kapitalista nikada nije mogao pojaviti kao punopravni predstavnik kapitala, a mi i dalje poštujemo aksiom po kojem je izolovani OOUR, ili čak pojedini radnik u njemu, generički predstavnik udruženog rada. Osobine izvesnog rodnog pojma možemo neposredno da identifikujemo tek pri onom obimu pojava kojim se prelazi izvesna kritična masa — a ona je kod udruženog rada tek na onom nivou na kojem ovaj može da se ponaša i odlučuje uz poštovanje sva tri tipa konkurentnih interesa.

Finansijska disciplina je preduslov onog ispoljavanja ekonomskih zakona koje poznaje literatura i prema kojem se možemo orijentisati radi ostvarivanja različitih društvenih ciljeva. Dozvolite mi da primetim da takvu disciplinu samoupravna ekonomija ne može da ostvari politikom kamatnih stopa, već planiranjem stvarnih potreba, materijalno-proizvodnih veza i zajedničkog dohotka; ono prvo isuviše podseća na dresuru.

(5) Istraživanje zakonitosti robne proizvodnje u uslovima socijalističkog samoupravljanja se mora obavljati u više analitičkih ravni — ravni teorije sistema i ravni ekonomske politike — kao što je to u materijalu i učinjeno. Budući da ovaj drugi deo analize počiva na različitim stavovima čija je saznajna priroda funkcionalna,

Digitized by Google

on može da bude visoko autonoman u odnosu na prvi i da se tek u dužem vremenskom toku ostvarivanja sistema manifestuje njihova neusklađenost. Deo studije koji sadrži pregled konkretnih rešenja u daljoj dogradnji sistema je vrlo realističan, dovoljno operativno definisan da može da posluži svrsi izrade svodne studije i kao inspiracija za konkretne mere u odgovarajućim oblastima. No on, uzet za sebe, ne može da odgovori čak ni na apriorno pitanje da li uopšte postoji robna proizvodnja u socijalizmu, a posebno na pitanje kakvi to ekonomski zakoni u njoj deluju. Odgovor na ova pitanja zahteva da se na nivou teorije sistema postigne viši stepen saglasnosti oko osnovnih obeležja, prirode i dinamike samoupravnih proizvodnih odnosa u njihovoj ukupnosti.

Konsenzus koji pominjem daleko je širi od onog koji bi se mogao postići u okvirima naučne discipline, jer pretpostavlja homogene stavove globalnog političkog karaktera, i to kako one koji imaju svoj koren u klasnoj prirodi samoupravljanja (mobilisanost celog samoupravnog sistema u odnosu na sve njegove poznate osporivače: kapital, političku birokratiju, tehnokratiju i nedefinisanu, verovatno anarho-grupno-svojinsku strukturu), tako i one koji proističu iz specifične višenacionalne prirode jugoslovenske federacije.

Ne smatramo suštinskim pitanje kako omogućiti šire delovanje ekonomskih zakona i na taj način minimizirati ona odstupanja koja proističu iz naših pokušaja da delujemo njima nasuprot, već koji su pravi ekonomski zakoni robne proizvodnje koji imaju opšti karakter pa deluju i u socijalizmu, koje zakonitosti moramo da uvažavamo na tačkama dodira naše privrede sa svetskim tržištem, a koje su specifične zakonitosti socijalističke robne proizvodnje. Nedovoljno distinkciranje ovih grupa može takođe da stvori konfuziju kako u našoj svesti tako i u našem delanju.

Tihomir Vlaškalić

Razlike u mišljenju i autentični oblici robne proizvodnje

Razmišljajući o tome kako da nađem svoj ugao u ovoj raspravi, odlučio sam da svoj pristup ovoj materiji ograničim na tri relativno kratke napomene, izvlačeći ih iz naših aktuelnih rasprava iz oblasti ekonomije. Pošto su te moje napomene u osnovi metodološkog karaktera, mislim da je najbolje da odmah na početku uzmem reč.

Digitized by Google

Želeo bih, prvo, da kažem sledeće: teorijske konfuzije i značajne teorijske konfrontacije u ekonomskoj teoriji, koje su se kod nas posle niza godina ponovo dobro razigrale u raspravama koje vidimo na raznim tribinama i u časopisima, između ostalog, ili verovatno pre svega, odnose se na problematiku robne proizvodnje u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Te kontroverze i konfrontacije kreću se po jednom vrlo širokom dijapazonu — od osporavanja samog pojma socijalistička robna proizvodnja ili samoupravna socijalistička robna proizvodnja pa do različitih tumačenja njenih osnovnih kategorija i oblika njenih zakonitosti.

U sistemskom aspektu može se reći da postoji široka saglasnost o potrebi jačeg, odnosno slobodnijeg delovanja ekonomskih zakonitosti u privređivanju i privrednom razvoju. Međutim, u praksi i praktičnoj primeni dolazi do razlika koje nisu uvek i samo pitanje modaliteta ili ekonomsko-političke procene, pitanje ekonomsko-političke oportunosti i slično (te razlike su normalne kada se vode rasprave o izgrađivanju ekonomske politike), već su posledica i razlika u teorijskim pogledima na problematiku socijalističke robne proizvodnje.

Ja sada, ovde, ne bih to ilustrovao, jer svakome od nas koji se iole bavi ovom materijom te razlike su poznate. U laičkim shvatanjima te razlike se interpretiraju kao postojanje dveju ekonomskih škola u nas sa neadekvatnim naslovima ili predznacima da se radi o dohodašima i profitašima, o dohodnoj ili profitnoj orijentaciji. Smatram da je to, zaista, laičko poimanje problematike i hoću da se založim da se ti termini odbace.

Međutim, problem ostaje, a u vezi s tim problemom i pitanje o čemu se zapravo radi, šta je zapravo uzrok takvim razlikama u teorijskom interpretiranju i poimanju samoupravne robne proizvodnje, njenih kategorija i zakonitosti. Pogotovo što se skoro svi akteri u teorijskim raspravama i svi teorijski pogledi unapred deklarišu za samoupravljanje, za robnu proizvodnju i tržište i za planiranje.

Opterećeni našom i svetskom ekonomskom situacijom, odnosno savremenom svetskom ekonomskom krizom, kako se sve češće govori (koja, usput da kažem, u nas još nije celovito marksistički istražena i objašnjena), i naše teorijske debate počinju da poprimaju manir i često terminologiju neprijatnog etiketiranja suprotnih gledišta. To naravno, po mom mišljenju, otežava debatu koja zahteva naučnu skrupuloznost i ne može da urodi potrebnim rezultatom, jer napušta teorijski teren i argumentaciju i udara na ličnost, a ne na ideju i tezu koja se zastupa. Zato se u ovoj prvoj napomeni zalažemo za to da vodimo rasprave, pa i žestoke polemike, ali na takav način da iz njih nastaju studije i debele knjige sa rezultatima koji bi uvek trebalo da znače manji ili veći doprinos, odnosno korak napred u marksističkoj teoriji.

Druga napomena tiče se razlogâ koji dovode do razlika u teorijskim shvatanjima o kojima sam govorio. Dolazim do zaključka da u našim raspravama o robnoj proizvodnji u samoupravnom

Digitized by Google

socijalističkom društvu još nije savladana ili još nije u dovoljnoj meri savladana osnovna i prva prepreka koja presudno opredeljuje karakter kategorija i pojavnih funkcionirajućih oblika robne proizvodnje. Šta pod tim podrazumevam? Smatram da se cela ekonomska aparatura samoupravne robne proizvodnje ne može izvoditi iz same robne proizvodnje, niti iz opšte robne proizvodnje ili iz robne proizvodnje uopšte, kao važećeg tipa privređivanja u više društvenih sistema, niti iz određenog istorijskog oblika robne proizvodnje, na primer, iz kapitalističke robne proizvodnje. Teza koja se kod nas može primeniti, nekad *explicite*, a često *implicite*, da je robna proizvodnja uvek robna proizvodnja i da se može biti samo za robnu proizvodnju ili protiv robne proizvodnje — naučno je neodrživa. Opšta robna proizvodnja ili robna proizvodnja uopšte zadržava nas na nekoliko opštih principa i kategorija objektivne društveno progresivne valorizacije individualnih utrošaka ljudskog rada u njihovoj razmeni kroz robne oblike i za dalju razradu traži svoje društveno-istorijsko utemeljenje.

Kapitalistička robna proizvodnja, baš zato što je društveno-istorijski utemeljena, razvija svoj kategorijalni sistem i svoje zakonitosti upravo na tom svom društveno-istorijskom utemeljenju. Marks je to, uostalom — kao što je poznato — i dokazao, posebno u prvoj i trećoj knjizi *Kapitala*. Iz nje se, iz te kapitalističke robne proizvodnje, ne mogu jednostavno preuzimati kategorije i oblici robne proizvodnje koji su nastali i razvili se na njenom utemeljenju u kapitalistički produkcioni odnos.

U slučaju teorijske analize socijalističke robne proizvodnje neophodno je primeniti isti metodološki postupak koji je Marks primenio, a to znači da opštu robu, to jest robu uopšte ili robnu proizvodnju uopšte, treba podruštviti, to jest utemeljiti je u sistem produkcionih odnosa socijalističkog samoupravljanja, interpretiranog kao teorijski model društvenih odnosa. Tako se otklanja ta prepreka o kojoj sam govorio i otvara mogućnost za teorijsku analizu novih, bolje rečeno, autentičnih kategorija i oblika robne proizvodnje. Tako su, po mom mišljenju, postupili autori teksta koji je pred nama, što im je omogućilo da analiziraju i obrazlažu osnovnu kategorijalnu aparaturu socijalističke robne proizvodnje.

Mnogi naši autori, po mom uverenju, ne postupaju tako; zapravo, onu prepreku o kojoj sam govorio nisu u dovoljnoj meri savladali. To je druga moja napomena.

Treće. Veza između sveta realnih činjenica i ponašanja ljudi i njihovih unutrašnjih svojstava i objektivnih motiva nije uvek lako prepoznatljiva niti se može tražiti u svakom pojedinačnom slučaju. Kada bi bilo tako, teorijska analiza bi bila izlišna. Zadatak i cilj teorijske analize, kao što je poznato, jeste da pronikne u unutrašnju suštinu i da objasni objektivne zakonitosti, u našem slučaju zakonitosti socijalističke robne proizvodnje. Međutim, domet svake teorijske analize iz raznih razloga ne može biti isti, pa će i zaključci morati biti različiti. A drugo, ona nije ni radi sebe same. U društvenim naukama, pa i u ekonomskoj teoriji, ona uvek

Digitized by Google

izražava određene društvene interese i služi određenim društvenim ciljevima. Takvu identifikaciju moramo svi prihvatiti. A pošto se još radi o klasnim društvima, nauke u društvu, pa prema tome i ekonomska nauka kao njihov deo ne može biti klasno neopredeljena, odnosno klasno neutralna. Ona uvek, na kraju krajeva, mora da pokaže svoje pravo lice. Zato svaka klasa ne može prihvatiti svaku ekonomsku teoriju, odnosno svaka od njih traži svoje teoretičare i svoju teoriju, odnosno svoju ekonomsku nauku. Marks je o tome u *Bedi filozofije,* kao što znamo, napisao vrlo snažne rečenice.

Kada se radi o samoupravnom socijalističkom društvu u razvoju, klasni interes je, po mom uverenju, jasno dat. U teorijskoj analizi i zaključcima o robnoj proizvodnji u tom društvu taj klasni interes ne može biti zaobiđen ili izgubljen. Udruženi radnici na podruštvljenim sredstvima proizvodnje su robni proizvođači, koji, naravno, ne mogu preskočiti okvire robne proizvodnje, ali mogu u njoj promeniti ono što Marks naziva *differentia specifica* robne proizvodnje u kapitalističkom društvu i stvoriti svoju *differentia specifica* u robnoj proizvodnji. Autori studije koja je pred nama su, po mom sudu, upravo tu *differentia specifica,* tu karakterističnu razliku, tražili u robnoj proizvodnji u uslovima socijalističkog samoupravljanja i želim da kažem da su, po mom mišljenju, to tražili sa uspehom.

Aleksandar Raič

Ideologija i nauka u ekonomskoj teoriji

Pridružujem se današnjoj raspravi s uverenjem da ona za nas ima veoma važnu ulogu. Vreme je da se o pitanjima robne proizvodnje u uslovima socijalističkog samoupravljanja, kako se ono u našem društvu u poslednjoj deceniji ili nešto više razvija, povede rasprava u kojoj može da se ostvari neophodan korak ka novom kreativnom horizontu naše političko-ekonomske misli. Profesor Vlaškalić s pravom ukazuje na formalizam »dohodaško-profitaškog« raskola u toj misli. Rasprava koja bi se i dalje kretala u tom dogmatizovanom okviru još više bi nas udaljila od vitalne teorijsko-saznajne problematike na koju urgentno upućuje naša i svetska ekonomska i politička stvarnost. Danas, više nego ikada u našoj socijalističkoj istoriji, ekonomska misao ima zadatak da svim socijalističkim, delatnim snagama pruži odgovor na pitanje o prirodi savremenog društveno-ekonomskog procesa. Taj proces — neki ga

Digitized by Google

nazivaju krizom — izvorište je nastajanja, funkcionisanja i preobražaja čak i onih elemenata našeg društveno-ekonomskog sistema koji se čine konačno utvrđenom suštinom socijalističkog samoupravljanja. Od tog živog procesa, a ne od apstraktnih, stoga i utopijskih, u biću neutemeljenih projekcija razvitka društva udruženog rada mora da proistekne tok misli koji pretenduje na ulogu naučnog instrumenta u savlađivanju prepreka koje su se nataložile na putu našeg socijalističkog samoupravnog razvitka.

Odnos prema koncepciji socijalističke robne proizvodnje, u onoj formulaciji te koncepcije u kojoj je ona postala »zvanična«, čak ustavna koncepcija, moguće je uspostaviti bilo u izvornom, teorijsko-saznajnom smislu, bilo, pak, u ideološkom smislu. Danas je za našu raspravu od osobitog interesa prvi, autentični naučni smisao koncepcije socijalističke robne proizvodnje. Time ne tvrdim da rasprava o ideološkim uslovljenostima različitih pristupa ovoj koncepciji nema opravdanje. Naprotiv. Ideološka previranja kojima je zahvaćeno naše društvo, čak otvoreni nastup militantnih konzervativnih ideologija, zahtevaju beskompromisno kritičko pronicanje u najudaljenije idejno-filozofske implikacije različitih varijanti i podvarijanti koncepcija robne proizvodnje u savremenim društvenim ekonomskim formacijama, pa i u našem društvu. U ovom smislu neprekidni, dve decenije dugi polemički disput postojećih škola u našoj političkoj ekonomiji zaslužuje najozbiljniju pažnju. Nesumnjivo nam nedostaje celovit istorijsko-teorijski kritički prikaz geneze naše političko-ekonomske misli tokom poslednje dve decenije, koji bi argumentovano otkrio opipljivo, ovozemaljsko poreklo različitih ideoloških zaleđina naših sopstvenih političko-ekonomskih koncepcija. Pokušaji polemičkih antikritika i ideološko-propagandnog »rubriciranja« različitih struja u našoj teorijskoj ekonomskoj misli ne mogu da nadomeste takvu celovitu i nepristrasnu naučnu analizu.

U autentičnom naučnom, gnoseološkom smislu koncepcija socijalističke robne proizvodnje ima obavezu da traži odgovor na pitanja: kakva je ekonomska stvarnost, koje suštinske snage, koje suprotnosti proizvodnih snaga i odnosâ proizvodnje čine izvorište razvitka ekonomskih oblika u kojima ta stvarnost postaje dostupna iskustvu? Na koji suštinski način opšti prirodno-istorijski proces kretanja modernog društva robnih proizvođača oblikuje površinu ekonomske stvarnosti — objektivno kretanje robnog sveta, kao i subjektivni svet predstava, motivâ, ponašanja akterâ tog robno-fetiškog sveta? U osnovi ovih pitanja jeste stav o istorijskoj inerciji robnog sveta. Teorijska projekcija o dokidanju i prelazu robnog oblika proizvoda rada od njegovog prostog, prostorobnog oblika, u razvijeni kapitalski oblik (koji je dvostruk: oblik robe-radne snage kao sekundaran i oblik robe-novca, kredita, kao tercijarni oblik robe), koja uključuje dijalektiku kapitala, njegovu samonegaciju putem povratka u sopstvenu aktivnu osnovu, ne može se — u horizontu Marksove misli — preformulisati u koncepciju »socijalističke robe« koja u isto vreme nije involucija kapitalskog ka pro-

Digitized by Google

storobnom obliku. »Sekundarna« i »tercijarna« roba su momenti dijalektičkog kretanja kapitalskog oblika koji sadrži mogućnost nove, više sinteze, dakle, mogućnost prelaza u udruženi način proizvodnje. Mogućnost je data, potencijalna, ali njena realizacija zahteva organizovanje aktivne osnove — udruženog radnika-samoupravljača.

Koncepcija socijalističke robne proizvodnje ima smisla ukoliko je usmerena ka postavljanju i rešavanju problema dovršavanja dijalektike kapitalskog oblika robe kao njenog istorijski finalnog oblika. Taj problem se ne može rešiti konstrukcijom »nove« robe, one koja nasleđuje kapitalski oblik. Takav pokušaj rezultira povratkom teorijskog uvida na elementarniji, prostorobni oblik. U tome se ispoljava inercija robnog oblika. Koncepcija socijalističke robne proizvodnje se, prema tome, ne može razviti na diskontinuitetu, na temelju apstraktnog »skoka« u novi robni kvalitet. Socijalistička robna proizvodnja postaje koncept naučnog zahvatanja u suštinu aktuelnog ekonomskog procesa samo ako uspeva da sumira konkretnu dijalektiku razlaganja i obnavljanja (inercije) robnog oblika, oblika vrednosti u njenom najcelovitijem obliku kapital-vrednosti. Iz rečenog zaključujem: koncepcija socijalističke robne proizvodnje može se razvijati u autentičnom Marksovom smislu samo kao jezgro ekonomske teorije prelaza dijalektičkog jedinstva najamnog rada-kapitala u udruženi rad kao njihovu negaciju-održanje. Taj prelaz je kretanje koje pulsira u oblicima krize starog (građanskog) društva i realnog, revolucionarnog nastajanja novog društva samoupravnog udruženog rada.

Ako se dalje razvija tok misli čiji je osnovni pravac upravo skiciran, onda postaje prepoznatljivo izvorište najvažnijih gnoseoloških teškoća u raspravi o socijalističkoj robnoj proizvodnji. U svom opravdanom nastojanju da pruži teorijski oslonac za projekt socijalističkog samoupravnog kretanja našeg društva pomenuta koncepcija se isuviše ideologizovala, postala je signatura okupljanja subjektivnih snaga koje se zalažu za socijalistički samoupravni projekt našeg razvitka. Stvarni istorijski proces samoupravne revolucije našeg društva se, ipak, ne može poistovećivati ni sa jednom koncepcijom robne proizvodnje. Fetišizam robe, makar se ona označavala i socijalističkom, neminovno se izražava i u našim aktuelnim uslovima, a to je dovoljan razlog za najveći kritički oprez prema svim današnjim političko-ekonomskim školama i ideologizovanim strujanjima u ekonomskoj misli. Sama činjenica da polemika o socijalističkoj robnoj proizvodnji *versus* robnoj proizvodnji u socijalizmu (prisustvo sholastičke svađe oko reči je u ovoj polemici nesumnjivo) kod nas uporno istrajava dovoljan je razlog da postavimo pitanje o ideološkoj pozadini tog spora.

Suštinski teško mesto u razvijanju koncepcije oblika vrednosti u savremenom socijalističkom društvu može se formulisati pitanjima: Kako se odvija proces krize građanskog društva — a takvo je svako društvo čije bogatstvo dobija robni oblik — koje je preseglo u državu? Kako taj oblik subjektivacije kapital-vrednosti us-

Digitized by Google

peva da deluje kao surogat aktivne osnove društvenog kapitala? Kako državni, osamostaljeni, ospoljeni oblik egzistencije društvenog kapitala uspeva da vlada krizom čiji epicentar predstavlja razlaganje razmenske vrednosti u svim njenim vidovima? Zašto proces razlaganja i krize ima prevagu nad procesom realnog preobražaja individualnog rada u društveni rad i, *vice versa*, koji predstavlja suštinu samoupravne integracije udruženog rada i društvenog kapitala?

Rasprava o tim pitanjima oslanja se na Marksovo gledište o obrnutom redu nestajanja kategorija robne privrede (obrnutom u odnosu na redosled pojavljivanja kategorija vrednosti u njihovoj pojmovnoj, dijalektičkoj vezi). Po preovlađujućem tumačenju ovog ključnog pitanja Marksove teorije oblikâ vrednosti — koja predstavlja jezgro svake marksističke koncepcije robne proizvodnje — obrnuti dijalektički niz ekonomskih kategorija prelaznog perioda počinje kategorijama realnog kapitala (neposredni pojavni oblici ospoljene kapital-vrednosti, dohoci na koje se razlaže višak vrednosti, pogotovo oblici koji dovršavaju mistifikaciju kapitalskog oblika vrednosti kao kamatonosnog kapitala, poprimajući oblik »tercijarne robe«, dakle, novca na tržištu kapitala). On se, zatim, nastavlja kategorijama suštine kapitala (oblicima procesa oplođavanja kapitala njegove reprodukcije, dakle, kategorijama kapitalskog načina proizvodnje), a završava najopštijim, elementarnim kategorijama novca i robe. Istorijska evidencija socijalističkog procesa otkriva da ova teorijska shema, uzeta apstraktno, kao pretpostavka realnog socijalističkog procesa, izražava samo privid negacije robne proizvodnje, pa i ideološku predrasudu o negaciji kapitalskog oblika proizvodnje. Stvarni rezultat socijalističkog procesa nije ni u jednom istorijskom socijalističkom društvu redukcija ekonomije na oblike proste robne proizvodnje. Samo je ideološka inercija u pitanju kada se u raspravama o socijalističkoj planskoj privredi ekonomska misao sateruje u krug apstraktnih kategorija radne teorije vrednosti, a ekonomski zakoni svode samo na neposredne izraze zakona vrednosti (uz eventualno pribegavanje tehničko-ekonomski pojmljenim kategorijama »hozraščota«, na primer, kategoriji profita). Ovaj privid ima ideološku funkciju prikrivanja procesa presezanja, koncentrisanja građanskog društva, totaliteta ekonomije u dovršeni državni oblik subjektivacije društvenog kapitala.

Subjekt prividnog procesa negacije razvijene — dakle, kapitalske — robne proizvodnje jeste socijalistička država u kojoj se dovršava proces razlaganja oblikâ vrednosti. Ta država preuzima funkciju ekvivalentnog oblika vrednosti i, ukoliko se u toj funkciji fiksira kao monopolski subjekt, ona nužno postaje izvor restauracije svih onih evolutivnih oblika vrednosti koji čine realnu istoriju građanskog društva. U tome je izvorište nesumnjivih involutivnih tendencija u dosadašnjim istorijskim primerima socijalističkog procesa. Primena Marksove dijalektičke analize protivrečnosti ekvivalentskog oblika vrednosti nezaobilazan je korak prilikom

Digitized by Google

aktuelnih rasprava o socijalističkoj robnoj proizvodnji koja se, *nolens-volens,* realizuje u nekom državnom obliku vrednosti.

Prethodne napomene imale su zadatak da pokažu mogućnost uspostavljanja logičke veze između koncepcije socijalističke robne proizvodnje i Marksove dijalektičke analize oblikâ vrednosti. Stalo mi je do primene tog fundamentalnog naučnog kriterijuma marksističke ekonomske analize na koncepciju socijalističke robne proizvodnje u svim njenim varijetetima. Teorija fetišizma robnog sveta mora se protegnuti i na koncepciju socijalističke robne proizvodnje jer je i ona izložena kontaminaciji robnog fetišizma čiji je najmističniji izraz — fetišizam državno-kapitalskog oblika vrednosti.

Skicirani tok misli čini logičku osnovu sledećih mojih primedbi i pokušaja interpretacije stavova koje nalazimo u studiji o robnoj proizvodnji u uslovima socijalističkog samoupravljanja, koja je povod današnjoj raspravi.

Suština teme o kojoj danas raspravljamo može se odrediti pitanjem: zašto se i u kojim konkretnim oblicima u uslovima socijalističkog samoupravljanja reprodukuje kapital-odnos? Iako ga eksplicite ne postavljaju, autori studije to pitanje akceptiraju samim tim što, već na prvoj stranici, ukazuju na »zaoštrene protivrečnosti između razvoja naše samoupravne prakse i postojeće prakse drugih društvenih korena«. Zanemarivanje pomenutih »drugih društvenih korena« — a oni mogu biti samo izdanci starog građanskog društva u njegovom aktuelnom obliku državno subjektivizovanog kapitala — može da izazove specifičnu samoupravno-dogmatsku apercepciju upravo onih živih procesa u kojima se rešava sudbina prelaza našeg društva od starog građanskog u novo društvo udruženog načina proizvodnje. Iako samo uzgred dotiču ovo pitanje, autori studije, navodeći obilje empirijskih svedočanstava o našoj aktuelnoj ekonomskoj praksi, uvode u delokrug svoje analize problem održavanja i mistifikovanja kapital-odnosa. Zaista, gde god se pozivaju na stvarnost autori studije raspravljaju upravo o tom problemu.

Na više mesta u studiji se s pravom kritikuje nadmoć državnog administriranja nad samoupravnim ekonomskim odnosima i iz toga se izvodi zaključak o potisnutosti ekonomskih zakona u nas (što se izlaže na 8. stranici studije). Kritika je usmerena na pravu adresu utoliko ukoliko pod državom podrazumeva personifikaciju društvenog kapitala, njegovog svojinsko-monopolskog raspolaganja. Pod državom se može pojmiti savremeni, do totaliteta doveden oblik kapital-odnosa. Stoga je teza o potisnutosti ekonomskih zakona samo parafraza za nerazvijenost, neostvarenost unutrašnjih društveno-ekonomskih, dohodovnih odnosa u udruženom radu, bolje reći, neostvarenost odnosâ vrednosti među OOUR kao institucionalnim začecima udruženog rada. Nestabilnost tih začetaka izraz je njihove realne sadržine, naime, toga da su naše OOUR još uvek i pretežno samoupravna preduzeća radnikâ koja odgovaraju teorijskom modelu Marksovih kooperativnih radničkih fabrika.

Digitized by Google

Upravo ta sadržina dobija realan izraz u državnom intervencionizmu koji, stoga, nije samo izraz lukavog etatističko-kapitalskog duha, nego je utemeljen u stvarnoj nerazvijenosti subjekta samoupravnog udruženog rada.

Problem društvenog karaktera radničke klase koja, kao samoupravno organizovana klasa, postaje subjekt gospodarenja društvenim kapitalom, dakle, Marksova aktivna osnovica u koju se vratila društvena sila kapital-vrednosti — postavio je Kardelj svojom koncepcijom samoupravne integracije udruženog rada i društvenog kapitala. Ta koncepcija je u Kardeljevim tekstovima samo skicirana. Njena teorijsko-saznajna funkcija je nesumnjiva jer predstavlja odlučujući korak ka revitalizaciji dijalektičke analize protivrečnosti socijalističke prakse. Ono što se isprečuje neophodnom razvijanju Kardeljevih koncepata o socijalističkoj robnoj proizvodnji i njenom prevazilaženju sistema odnosâ slobodnog udruženog rada jeste insistiranje na instrumentalnoj funkciji Kardeljevih tekstova, koji su nastali povodom rešavanja konkretnih ekonomsko-političkih problema izgradnje našeg privrednog sistema. Gnoseološki potencijal Kardeljevih studija je, međutim, primaran i nezaobilazan u svakom nastojanju da se naša političko-ekonomska misao dalje razvija kao autentična misao socijalističkog samoupravljanja.

Subjekt socijalističkog samoupravljanja — u Kardeljevom smislu radnika koji vrši ekonomske društvene funkcije upravljanja društvenim kapitalom, koji, dakle, u sebi internalizuje dijalektiku kapital-vrednosti — i pored svoje antietatističke ideologije, ne isključuje državni oblik organizacije (Marksova radnička klasa organizovana kao država). Metafizička antiteza etatizma i samoupravnosti ne pripada toku misli koji je do sada oblikovao naš društveni razvitak (to je misaoni horizont Tita i Kardelja). Ta antiteza je odlika onog samoupravnog dogmatizma koji je u našu ideologiju i ranije unosio elemente anarhističke utopije (koju jezgrovito izražava prudonovski sitnoburžoaski muntualizam). Pravi problem u vezi sa odnosom etatizma i samoupravnosti tiče se pitanja: da li i u kom stepenu državna intervencija izražava i realizuje zakonitosti koncentracije i centralizacije (integracije) društvenog kapitala? Kada danas pokrećemo pitanje potisnutosti ekonomskih zakona, onda pod tim moramo podrazumevati upravo ove zakone atrakcije realnih kapitala, zakonitosti koje *prima faciae* izražavaju kolaps konkurencije. Društveni kapital koji preseže u državu kao svoj apsolutni, totalni organ, zakoni njegove ekonomije (koji su neminovno zakoni kapitala uopšte, zakoni kretanja viška vrednosti i njegove transformacije u dodatni kapital u procesu proširene reprodukcije društvenog kapitala) — to su ekonomski zakoni kretanja modernog, socijalističkog društva. U ovim konkretnim zakonima supsumirani su svi apstraktniji zakoni robne proizvodnje. S pravom profesor Korać ističe da se primarna roba ne može tretirati kao model, odnosno kao saznajni instrument za analizu našeg aktuelnog stanja u kojem socijalistička robna proizvodnja tek pro-

Digitized by Google

lazi kroz elementarne razvojne procese. Pravi model analize naše ekonomske stvarnosti može da predstavlja samo »tercijarna roba«, to jest kreditni oblik novca kao imaginarne robe. Aktuelno, panično preobražavanje društvenog oblika bogatstva iz njegovog dinarskog u devizni oblik ubedljiv je argument za ovu tvrdnju.

Govor o robnoj proizvodnji uz apstrahovanje zakonâ kretanja kapitala udaljava, umesto da približava kritičku naučnu ekonomsku analizu suštini mistifikovanih oblika savremenog društvenog kretanja.

Autori studije o kojoj danas raspravljamo (na stranici 7) uvode pojam samoupravne centralizacije i koncentracije, stavljajući taj proces u suštinu samoupravnog udruživanja. Razvijanje tog pojma, međutim, otkriva ozbiljno ograničenje njegovih analitičkih domašaja. U tom pojmu se, naime, ne nazire dijalektička sadržina procesa samoupravnog udruživanja koju čini internalizacija društvenog kapitala. Kapital-vrednost, osamostaljena sila društvenog rada, ne prestaje da produkuje sve suštinske suprotnosti robnog oblika bogatstva time što namesto izolovanog privatnog proizvođača robe funkciju vlasnika nad kapitalom preuzima neposredno samoupravno udruženi ukupni radnik. Pounutrašnjenje protivrečnosti društvenog kapitala čini samu radničku klasu poprištem dijalektike građanskog društva. To je, nesumnjivo, onaj duboki razlog koji definitivno ovladavanje društvenim kapitalom od strane udruženog rada čini kamenom kušnje svih dosadašnjih socijalističkih revolucija.

Dijalektika, jedinstvo i uzajamna negacija udruženog rada (kakav istorijski nastaje kao tvorevina kapitala) i društvenog kapitala (u njegovom istorijski nastalom obliku državno-svojinskog monopola) ispunjavaju sadržinu socijalističkog samoupravljanja. Subjekt ove dijalektike jeste radnik u dvojnoj funkciji apstraktnog funkcionera tekućeg rada (o tome videti zaključna poglavlja trećeg toma Marksovog *Kapitala),* odnosno konkretnog, društveno uslovljenog funkcionera gospodarenja društvenim kapitalom. U ovoj dvojnosti održava se neminovno društveni karakter najamnog rada kao i kapitala. Stihijni društveno-ekonomski proces neprestano razdeljuje ove karaktere na različite individue ili njihove veće ili manje grupe. Preuzimajući naizmence funkcije rada i kapitala, samoupravljač deluje kao subjekt razrešavanja suprotnosti društvene svojine. Bez ove fluktuabilnosti društvenih uloga — a ona je nužno posredovana robnom razmenom, funkcionisanjem radnika kao kupca i prodavca robe u svim njenim vidovima — gubi se realna osnova samoupravne integracije udruženog rada i društvenog kapitala. U tome je utemeljenje socijalističke robne proizvodnje.

Idealistička predstava o radniku-samoupravljaču imunom od protivrečnosti kapital-odnosa nesumnjivo je gnoseološka prepreka koja onemogućuje neophodnu kritiku socijalističke prakse i u našim uslovima. Marks je pokazao da i radnik kao takav, kao funkcioner ekonomije rada *in actu,* u uslovima robne proizvodnje, ta-

Digitized by Google

kođe podleže izokretanju ekonomske svesti (izokretanje se izražava u poimanju prodavanja radne snage kao prodavanja samog rada). Polazeći od tog naučnog uvida, Kardelj razvija svoju kritiku fiksiranja najamnog položaja radnika putem vezivanja njegovog udela u rezultatu proizvodnje samo za efekte tekućeg, živog rada na radnom mestu. Samoupravni položaj radnika počinje da postoji samo od trenutka kada ekonomski položaj radnika biva stvarno regulisan i rezultatima gospodarenja minulim radom, to jest celokupnim društvenim kapitalom. Prateći u ovom smislu tok Kardeljeve misli, socijalističko samoupravljanje se može pojmiti samo kao praksa prevladavanja kapital-odnosa, to jest kao praksa u kojoj radnička klasa kao celina kontroliše kretanje osamostaljene sile društvenog kapitala. Ova dijalektika se gubi u normativističkoj, dogmatskoj koncepciji udruženog rada kao već uspostavljene stvarnosti

Naposletku, još jedna napomena. Osmo poglavlje u studiji, o kojem raspravljamo, sadrži najcelovitije i stvarnošću najneposrednije inspirisano razmatranje problematike novca i finansiranja društvene reprodukcije. U skladu sa gore izloženim tezama, upravo u ovoj sferi novca i kredita na koncentrisan način se ispoljavaju svi ekonomski zakoni socijalističke robne proizvodnje. Zato ovo, osmo poglavlje i dotiče najkonkretnije probleme naše ekonomije koji i predstavljaju žarište krize našeg samoupravnog razvitka. Istorijski uvid pokazuje da oblici državno-finansijskog, monopolizacijom zahvaćenog kapitala iz naše stvarnosti nisu iščezli sve do danas. Do 1965. godine oblici ovog kapital-odnosa bili su institucionalizovani u državnim investicionim fondovima. Od tada subjektivacija državno-finansijskog kapitala postaje bankarski sistem, ali samo kao tehničko-ekonomski institucionalni okvir takozvanih anonimnih sredstava. Taj anonimni, impersonalni kapital u poslednjoj deceniji se pojavljuje kao sila koja se neposredno nadovezuje na svetski kapital, i to prvenstveno na onaj njegov »lutajući«, privatni, kamatonosni oblik. Pristup tog kapitala na naš teren nesumnjivo je jedno od žarišta krize sistema socijalističkih samoupravnih odnosa. Stihijni pritisak tog kapitala disocirajuće utiče na tek uspostavljene zametke socijalističke robne proizvodnje koja može da se razvija samo na udruženom načinu proizvodnje, a upravo taj način proizvodnje potpada pod razorni uticaj svetskog kamatonosnog kapitala. I u ovom pravcu smo dužni da razmišljamo kada je reč o problemu zaduženosti naše ekonomije u inostranstvu.

Uverenje koje je drug Krajger saopštio prilikom obrazlaganja *Polaznih osnova* za dugoročnu ekonomsku stabilizaciju pre dve godine o tome da naša revolucija može sebe da dovede u pitanje ukoliko ne reši problem vlasti samoupravno udruženih radnika — kao vladajuće klase u našem socijalističkom društvu — nad društvenim kapitalom, izražava istu onu misao koju sam na jedan teorijski, apstraktan način pokušao da formulišem u prethodnim napomenama. Okretanje realnostima naše i šire, svetske, pogotovo socijalističke prakse, izvođenje teorije socijalističkog ekonomskog

Digitized by Google

procesa iz prakse, a ne podleganje hipostaziranju još uvek apstraktnih zadatih koncepcija — to je perspektiva koja se otvara našoj autentičnoj političko-ekonomskoj misli. U našem daljem naučnom projiciranju puteva razvitka socijalističkog samoupravljanja put vodi preko nepristrasne analize onoga što je ostvareno u proteklih nekoliko decenija.

Dragoje Žarković

Osloboditi se utopijskih predstava o privrednoj stvarnosti

Kao što je poznato, pitanje karaktera proizvodnje u socijalizmu postalo je predmet živog interesovanja mislilaca od pojave teorija o socijalizmu. Praksa socijalističke izgradnje još više ga je potencirala, pa su mnoge dileme do danas otvorene.

Ubeđen sam da ima sve manje razloga da se sumnja u tačnost postavke da će kraj građanskog društva značiti i kraj robne proizvodnje. Nevolja je u tome što je došlo do pogrešnog tumačenja kad nastaje kraj klasnog građanskog društva. Kad je pobedom velike oktobarske socijalističke revolucije radnička klasa preuzela političku vlast, smatralo se da je to kraj građanskog društva — praktično su bili ukinuti robno-novčani odnosi (period takozvanog ratnog komunizma). Međutim, nastupile su teške ekonomske posledice te mere, došlo je do velikih razočaranja. Lenjinova veličina ogleda se, pored ostalog, i u tome što je javno istupio protiv zablude kojoj je i sam bio podlegao, pa se založio za novu ekonomsku politiku, za razvitak tržišne privrede, za uvažavanje objektivnih zakonitosti privrednog života. Lenjin se zalaže za takvo privredno planiranje koje će biti što više oslobođeno voluntarizma, kojim će se svesno uvažavati delovanje objektivnih zakonitosti kako bi rezultati ekonomske aktivnosti bili što bolji. O tome najbolje svedoči njegova aktivnost u vezi sa pripremama plana GOELRO. U tom poslu angažovao je najsposobnije naučne kadrove, sve je rađeno temeljito i sa velikom pažnjom. Da je i kasnije na takav način tretiran odnos između plana i tržišta, da nije došlo do bujanja političkog voluntarizma i raznih improvizacija, uveren sam da socijalizam ne bi danas patio od mnogih krupnih ekonomskih i drugih problema. Kao što je poznato, od 1928. godine na planiranje počinje drukčije da se gleda, u njemu je sve izraženiji subjektivizam političkih struktura, koji je bio neminovno praćen mnogim promašajima. Moralo je doći do novog otrežnjenja, pri kome se javljaju i koncepcije o,

Digitized by Google

tobože, novom istorijskom obliku robne proizvodnje, o socijalističkoj robnoj proizvodnji, kojoj neki naši teoretičari pridodaju i atribut »samoupravna«, koncepcije kojima se veliča značaj tržišta i zapostavlja važnost planiranja itd.

Naš privredni sistem i ekonomska politika našli su se poslednjih godina u procepu između tržišta i plana, pa se s pravom ističe da naša privreda nije ni tržišna ni planska i da je, pored ostalog, zbog toga moralo doći do sadašnje vrlo ozbiljne ekonomske krize.

Pri razmatranju teme o kojoj danas raspravljamo trebalo bi najpre reći nešto o tome šta je osnovni uzrok robnog karaktera proizvodnje. Po mom mišljenju, to je delovanje zakona ekonomije društvenog rada kao najvažnijeg ekonomskog i socijalnog zakona. Na određenom stepenu razvitka proizvodnih snaga taj zakon deluje u vidu zakona vrednosti, pri čemu se individualna radna vremena svode na društveno potrebno radno vreme. Time se najbolji proizvođači nagrađuju, a najslabiji kažnjavaju. Do danas i u doglednoj budućnosti to je najznačajniji motor ekonomskog napretka, ne samo u razvijenim kapitalističkim zemljama, već i u socijalističkim državama.

Zakon srazmerne podele ukupnog fonda društvenog rada proističe iz zakona ekonomije društvenog rada. Srazmere u proizvodnji koje su uspostavljane kroz mehanizam tržišnih cena podsticale su napredak, ali danas sve manje. Dosadašnji razvitak proizvodnih snaga je pokazao da je svesno, *ex ante* uračunavanje zakona ekonomije društvenog rada najpre i u najvećoj meri mogućno upravo u toj oblasti. Spontano uspostavljanje srazmera na nizu sektora izaziva velike gubitke, koji su za moderna društva neprihvatljivi. Saznanja o neophodnim proporcijama u privrednom životu zaista se mogu u praksi primenjivati i tu je, po mom mišljenju, najveći značaj planiranja.

Na osnovu primene dostignuća savremene naučno-tehničke revolucije visoko razvijene kapitalističke zemlje danas su dostigle toliki stepen razvitka proizvodnih snaga da bi neke značajne srazmere morale da se uspostavljaju na međunarodnom planu. Ni tržište ni dosadašnja državna regulativa u okviru pojedinih zemalja ne omogućuju uspešno razrešavanje nekih problema iz te oblasti, pa je došlo do krize svetske kapitalističke privrede. Postoje izrazite ekonomske suprotnosti između tri velika centra savremenog kapitalizma — SAD, Zapadne Evrope i Japana. Otuda međunarodno regulisanje nekih srazmera u privredi nije na vidiku, pa ni izlazak iz postojeće ekonomske krize.

Po mom mišljenju, do danas ne postoji ni jedan naučni dokaz koji bi opravdavao upotrebu atributa »socijalistička«, odnosno »samoupravna« ispred pojma robna proizvodnja. Ispravno je reći robna proizvodnja u socijalizmu, odnosno robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Dosadašnje iskustvo je pokazalo da je socijalizam određena intervencija u građansko društvo da bi se brže prevazilazile neke njegove slabosti, naravno, sa

Digitized by Google

stanovišta interesâ većine. Ta intervencija je nekad više ili manje uspešna, a ponekad, na žalost, i neuspešna. Težnja da se izgrađuju novi društveni i proizvodni odnosi ima izvestan uticaj na uslove delovanja zakonitosti robne proizvodnje, ali to nije takvog značaja da bi se javile neke nove zakonitosti i neke nove karakteristike robne proizvodnje koje bi opravdavale upotrebu pomenutih atributa.

Nakon ovih mojih uvodnih napomena, osvrnuću se na neke postavke sadržane u tekstu grupe autora *Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja.*

Na strani 5. se kaže da je jedinstvo dohotka izraz »stvarne društvene vlasti radnih ljudi nad pretpostavkama, uslovima i rezultatima sopstvenog rada i raspodele prema rezultatima rada«. To je još pusta želja, a ne naša stvarnost. S pravom se poslednjih godina govori i piše o otuđivanju dohotka od onih koji su ga stvorili, o malom i, na žalost, sve manjem uticaju proizvođačâ na raspodelu dohotka, o sve većem narušavanju principa raspodele prema radu. Ako se željeno pretpostavi kao ostvareno, onda se u teorijskim razmatranjima neminovno zapada u utopizam.

Na strani 6. se ističe da »dohodna motivacija... objektivno uzrokuje proces povezivanja i udruživanja različitih kolektiva, robnih proizvođača, a u cilju porasta njihovog dohotka«, te da je udruživanje i povezivanje »zakonit oblik ukrupnjavanja proizvodnje u uslovima socijalističkog samoupravljanja i u tom smislu ekonomska zakonitost samoupravnog društva«. U našoj stvarnosti sve su prisutniji dezintegracioni procesi i autarkične tendencije u privrednom životu, prisutno je grupno-svojinsko rasparčavanje društvene svojine i teritorijalno zatvaranje, prisutna je ekonomska i tehnološka razdrobljenost u privredi. Prema tome, prisutne su tendencije sasvim suprotne citiranim postavkama. Ako prihvatamo marksističku postavku da je praksa kriterijum tačnosti ili netačnosti teorije, onda je zaključak u ovom slučaju sasvim jasan.

Na strani 8. se kaže da se »uzroci potisnutih ekonomskih zakonitosti u nas ne mogu ... ni implicitno tražiti u samoupravljanju i osnovama samoupravnog privrednog sistema. Potisnutost ekonomskih zakonitosti rezultat je veoma izraženog širenja administrativne uloge države na svim nivoima, dakle, narastanja etatističkih odnosa u klasičnim i novim oblicima«. A šta je uzrok tome narastanju? Po mom mišljenju, to su mnoge slabosti u postojećem privrednom sistemu. Na primer, mi na nivou federacije nemamo ravnopravne uslove privređivanja (sticanja i raspodele dohotka). Godinama su jedne delatnosti po mnogo čemu u privilegovanom položaju, a druge u vrlo nepovoljnim uslovima. Republike, pokrajine, pa i opštine brinule su se o tome da se na njihovim područjima razvijaju privilegovane delatnosti, što je vodilo usitnjavanju i multiplikovanju proizvodnih kapaciteta, koji nisu mogli biti ekonomski racionalni. Naprotiv, ti kapaciteti i u privilegovanim uslovima zahtevali su sve veću zaštitu i brigu pomenutih društveno-političkih zajednica, što je jačalo policentrični etatizam i autarkiju. Diskri-

Digitized by Google

minisane delatnosti životarile su uz pomoć i brigu užih društveno-političkih zajednica, na koje su se sve više oslanjale i što je, takođe, jačalo policentrični etatizam i autarkiju. Zakon o deviznom poslovanju snažno je uticao na cepanje jugoslovenskog tržišta i na jačanje uticaja užih društveno-političkih zajednica u privrednom životu. Zakon o cenama potencirao je suprotnosti među društveno-političkim zajednicama u toj vrlo značajnoj oblasti, pa je na nivou federacije došlo do zamrzavanja svih cena.

Na strani 9. se ističe »da su afirmacija ekonomskih zakonitosti i delovanje robne proizvodnje u nas objektivno vezani za afirmaciju i dalji razvoj prakse socijalističkog samoupravljanja«. Dobro, ali šta je onda sa planiranjem, kakav je njegov značaj za razvitak samoupravljanja, kakav treba da bude njegov karakter? O tome bi na pomenutom mestu trebalo bar nešto reći.

Na strani 13. se tvrdi da je tendencija ovladavanja udruženih radnika celinom dohotka »izraz istorijskog procesa prevazilaženja apriorne podele novododatog rada na potreban rad i višak rada«. Kao što sam već rekao, u nas je prisutna upravo suprotna tendencija, pa ne može biti ni govora o prevazilaženju podele na potreban rad i višak rada. Naprotiv, ta podela postaje sve izrazitija.

Na strani. 22. se kaže da »robni oblik proizvoda ne formira društvene odnose, naprotiv, on stvarno izražava stvarne društvene odnose u kojima je nastao«. Stepen razvitka proizvodnih snaga određuje društvene odnose. Robno-novčani odnosi su jedan od oblika društvenih odnosa, organizacije celokupnog društvenog života. Oni su izraz razvitka proizvodnih snaga; one ih uzrokuju, a ne društveni odnosi.

Na istoj strani se ističe »da su iz odnosa razmene roba u uslovima socijalističkog samoupravljanja isključeni odnosi prisvajanja po osnovu svojinskog monopola«. Ova tvrdnja uopšte nije tačna. U nas je prisutan monopol korišćenja određenih činilaca proizvodnje, po osnovu koga se u uslovima robno-novčanih odnosa u određenim slučajevima mogu prisvajati razne rente, koje nisu rezultat rada. Do sad ni jedna republika ni pokrajina nije donela zakon na osnovu koga bi se razni oblici rente u knjigovodstvu mogli evidentirati i isključiti iz raspodele ličnih dohodaka. U nekim delatnostima razne rente značajno utiču na visinu ličnih dohodaka.

U materijalu koji danas razmatramo ima i rečenica čiji je smisao nemoguće dokučiti. Na primer, na strani 27: »Stoga je osnovni problem sporazumevanja u našoj privredi urgentna potreba da se ostvare stvarni samoupravni i ekonomski sadržaji sporazumevanja« (?!).

Na strani 43. tvrdi se da »eksterno ograničavanje raspodele pomoću fiksiranih iznosa akumulacije... ne samo što limitira udruženi rad u upravljanju osnovnim tokovima reprodukcije, već znači i narušavanje opštih zakonitosti ponašanja subjekata u namenskoj raspodeli«. U vezi s ovim najpre se postavlja pitanje koje su to »opšte zakonitosti ponašanja subjekata u namenskoj raspodeli«?

Digitized by Google

Ono što u našoj praksi danas imamo jeste to da se iz dohotka sve više zahvata za opštu i zajedničku potrošnju, a gde god je moguć-no i za lične dohotke, a za akumulaciju — koliko ostane, a ostaje sve manje. Poznato je da je Engels isticao da je akumulacija najznačajnija društvena funkcija, koja se u socijalizmu ne bi smela prepustiti samovolji desetina hiljada subjekata. U nas se zakonom štite i manje značajni društveni interesi, na primer, izdvajanje za rezervni fond; propisuje se i visina dnevnica, regres za godišnji odmor, naknada za topli obrok i drugo. Međutim, akumulacija je u nas rezidualna stavka u raspodeli dohotka. Društveno-političke zajednice, samoupravne interesne zajednice, privredne komore i mnoge druge zajednice uzimaju iz dohotka onoliko koliko im treba, pa kad se podmire i lični dohoci proizvođača i njihove ogromne administracije, za akumulaciju preostaje sve manje. Pošto je akumulacija bitna osnova celokupnog društvenog napretka, briga o njenom formiranju morala bi doći do izražaja na nivou našeg društva kao celine. Sada imamo situaciju da izdvajanje za akumulaciju iz čistog dohotka u najvećoj meri zavisi od volje radnog kolektiva (OOUR), a na tu volju snažno utiče situacija u kojoj se posluje. Tamo gde u tom pogledu postoji monopolistička pozicija, gde nema konkurencije, o akumulaciji se ne mora mnogo brinuti. Tamo su visoki lični dohoci i zajednička potrošnja, a društvo neka brine o obezbeđivanju sredstava za izgradnju novih kapaciteta. Prisutna su grupno-svojinska ponašanja i praktično derogiranje društvenog vlasništva na grupno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju.

Suština samoupravljanja ne bi smela da se svodi na atomizaciju privrede i samovolju mnogobrojnih radnih kolektiva. Privreda je složen organizam, a ne mehanički zbir niza preduzeća. Samoupravljanje mora imati i svoju vertikalnu dimenziju kroz koju bi trebao da dolazi do izražaja uticaj radničke klase kao celine u rešavanju takvih pitanja kao što je namenska raspodela nacionalnog dohotka, struktura investicija, uključivanje zemlje u međunarodnu podelu rada itd., to jest u rešavanju svih onih pitanja od kojih zavisi stabilnost i napredak celokupne privrede.

Na strani 64. tvrdi se da je usko unutrašnje tržište jedan od uzroka autarkije u našoj privredi. Po mom mišljenju, to nije tačno. Usko unutrašnje tržište trebalo bi da podstiče integraciju — kako je to pokazalo iskustvo u svetu. Privredni sistem i ekonomska politika u nas poslednjih godina sve su više ograđivali jugoslovenski ekonomski prostor od spoljnjeg okruženja i, kao što sam već rekao, uticali na unutrašnje cepanje našeg tržišta, na dezintegraciju i autarkiju.

Na kraju, da kažem da ovih mojih nekoliko napomena upućuje na zaključak da je neophodno temeljito analizirati našu privrednu stvarnost, da se treba osloboditi utopijskih predstava o njoj. Samo od takve teorijske analize izgradnja socijalizma u našoj zemlji može imati koristi. U protivnom, teorija dolazi u raskorak sa praksom, pa nastaju zablude i razočaranja.

Digitized by Google

Tomislav Ž. Nikolić

Samoupravni odnosi ili način proizvodnje

Pažljivo sam pročitao ovaj materijal, odnosno studiju o robnoj proizvodnji u uslovima socijalističkog samoupravljanja i došao do zaključka da u njoj nema ničeg novog, niti se nude neka nova rešenja, niti, pak, neka koja nam do sad nisu bila poznata. Sve je to, mahom, poznato, naročito za onog ko redovno prati naše časopise ili knjige u kojima se o ovoj temi piše.

U svojoj diskusiji ću poći od osporavanja samog pojma i suštine »socijalističke samoupravne robne proizvodnje«. Može to neko shvatiti i kao »negatorski« pristup diskusiji, ali verujem da moramo o tome danas govoriti. Pre svega, mislim da je proizvodnja vrednosti kao specifično kapitalistički oblik razvijene robne proizvodnje poslednji ekonomski oblik proizvodnje društvenog bogatstva. Tvrdim da novi robni oblik proizvodnje ne postoji. Tu mislim, pre svega, i na onu tezu o navodnoj »tercijarnoj robi« u samoupravnom socijalizmu itd.

Jedna od temeljnih Marksovih misli, prisutna u mnogim njegovim delima, a naročito jasno izražena u *Grundrisse,* jeste teza da je razvijena kapitalistička robna proizvodnja, u kojoj je osnovni proizvodni odnos onaj između najamnog rada i kapitala, poslednji oblik robne proizvodnje koji počiva na proizvodnji vrednosti. Citiraću baš taj pasus, s obzirom na to da on isključuje mogućnost različitog tumačenja Marksovih misli:

»Razmena živog rada za opredmećeni, tj. postavljanje društvenog rada u obliku suprotnosti kapitala i najamnog rada — posljednji je razvitak *odnosa vrijednosti* i proizvodnje koja počiva na *vrijednosti*«. Marks odmah nastavlja: »Njena pretpostavka jest i ostaje — masa neposrednog radnog vremena, količina upotrijebljenog rada kao odlučujući faktor proizvodnje bogatstva«. Ovaj je citat uzet iz našeg prevoda, odnosno iz drugog toma *Osnovna kritike političke ekonomije,* a nalazi se na 72. stranici.

Prema tome, teza da u socijalizmu robna proizvodnja dobija novi istorijski oblik, oblik proizvodnje koji bi predstavljao negaciju najamnog rada i kapitala, bez sumnje nema naučnog oslonca u Marksovim radovima, niti se ona uklapa u celinu njegovog teorijskog opusa. Kasnije ću, sasvim ukratko, navesti i uslove koji su neophodni za ukidanje proizvodnje vrednosti i samim tim navesti i uslove za ukidanje međusobnog odnosa najamnog rada i kapitala. Sada želim samo da skrenem pažnju na jednu drugu činjenicu, a to je Marksovo određenje društveno-ekonomske formacije kapitalizma kao poslednje ekonomske forme društva u kome odnosi među ljudima uzimaju ekonomski, odnosno vrednosni, cenovni i novčani oblik.

Digitized by Google

Marksovo određenje društveno-ekonomske formacije kapitalizma kao poslednje ekonomske forme društva nalazi se u trećem tomu *Kapitala*, i to na stranici koja prethodi njegovom objašnjenju odnosa između »carstva nužnosti« i »carstva slobode«. To se mesto često citira, uvek kada se piše i govori o socijalizmu. Međutim, Marks tu govori o komunizmu kao besklasnom društvu. Tekst koji ću sada citirati obično se preskače, a on neposredno prethodi Marksovom određenju komunizma kao »carstva slobode«. Tu Marks kaže sledeće: »Videli smo da je kapitalistički proces proizvodnje istorijski određen oblik društvenog procesa proizvodnje uopšte. Ovaj je *poslednji (kurziv* T. N.) kako proces proizvodnje materijalnih uslova egzistencije ljudskog života, tako i proces koji se zbiva u specifičnim, istorijsko-ekonomskim odnosima proizvodnje i koji proizvodi i reprodukuje same ove odnose proizvodnje, a s time i nosioce toga procesa, materijalne uslove njihove egzistencije i njihove uzajamne odnose, tj. njihov određeni ekonomski društveni oblik«.

Znači, društveno-ekonomska formacija sa postvarenim odnosima proizvodnje, sa odnosima najamnog rada i kapitala, poslednja je ekonomska formacija. Jer kada Marks govori o komunizmu, on onda ne govori o ekonomskoj formaciji. Marks za komunizam kaže »viša formacija«. Znači, reč »ekonomska« kod komunizma kao besklasnog društva ne postoji. Prema tome, kapitalistički ili građanski oblik proizvodnje društvenog bogatstva je poslednji ekonomski ili robni oblik proizvodnje.

Na poslednjoj stranici *Bede filozofije* Marks se pita da li će posle rušenja starog društva doći novo klasno društvo. Na to pitanje on je odgovorio negativno. Po njemu, posle rušenja starog, znači, kapitalističkog ili građanskog društva, ne postoji više izgleda za bilo kakvo drugo klasno društvo. Znači, građanski način proizvodnje, građansko društvo itd., u kome se kreće i socijalizam (i ovaj naš samoupravni socijalizam), poslednji je ekonomski oblik društva. Socijalizam je, prema tome, i dalje klasno društvo. Posle klasnog društva dolazi samo besklasna zajednica — komunizam.

Mnogi autori, koji inače misle da je kapital-odnos nestao eksproprijacijom buržoazije, gube iz vida činjenicu da u razvijenoj robnoj proizvodnji, zasnovanoj na najamnom radu i društvenom kapitalu (bilo u kapitalizmu ili socijalizmu), subjekti društvenog procesa proizvodnje nisu lica u smislu kapitalistâ ili najamnih radnika, već su to stvari, što znači da su proizvodne snage i njihov način iskorišćavanja, to jest kapital — osnovni subjekt robne proizvodnje (proizvodnje vrednosti).

Pre svega, u uslovima otuđenog rada — a ta otuđenost u biti rada prisutna je i u samoupravnom socijalizmu — postvarenje društvenih odnosâ i subjektiviziranje stvari osnovni je princip dijalektike klasnih odnosa proizvodnje u modernom društvu. Ni kod nas nisu ni izdaleka prevladani ni kapital-odnos ni otuđeni i najamni karakter rada. Za promenu tih odnosa potrebni su određeni

Digitized by Google

uslovi, odnosno nove proizvodne snage i nov čovek, jer je i čovek sam uključen u proizvodne snage.

Proizvodni odnosi u uslovima proizvodnje vrednosti za Marksa nisu prosto odnosi među ljudima, već odnosi među ljudima preko stvari. Postvarenje društvenih odnosa nije vezano samo za kapitalizam, već za robnu proizvodnju, naročito za njen najrazvijeniji i ujedno poslednji oblik — oblik robne proizvodnje kao proizvodnje vrednosti. Samo ekonomsko društvo Marks definiše preko odnosâ proizvodnje, ali te odnose posmatra u njihovoj ekonomskoj strukturi. Znači, društvo se definiše preko robnih, odnosno vrednosnih ili cenovnih oblika društvenih odnosa. Zbog toga mislim da je neprihvatljiv stav dr Vlaškalića, odnosno teza da za socijalizam nije bitna roba, to jest da robni oblik ne određuje društvene odnose u nas. To je osnovna zabluda svih onih teoretičara koji samoupravljanje tumače kao osnovni odnos socijalizma. Mnoge su teze, inače izrečene u ovoj studiji, ali ničim argumentovane, zasnovane na navedenoj zabludi.

Kada se samoupravljanje tumači kao osnovni produkcioni odnos samoupravnog socijalizma, onda se tvrdi da samoupravljanje pretpostavlja ili ukida odnose između rada i kapitala. Postavlja se pitanje: da li je samoupravljanje nov ekonomski odnos ili je ono, pak, oblik upravljanja procesom proizvodnje, raspodele itd. Prema E. Kardelju, samoupravljanje u osnovnoj organizaciji udruženog rada je odnos radnikâ prema društvenom kapitalu, to jest odnos radnikâ u izvršavanju određenih ekonomskih funkcija društvenog kapitala. Kada to govorim, imam na umu tumačenje društveno-ekonomskih odnosa E. Kardelja dato u njegovoj studiji *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi.* On je o tome više govorio i pisao.

Da rezimiram. Kapitalizam ili građansko društvo definiše se kao društvo robne proizvodnje, jer je sâmo društvo ekonomsko (trgovačko). Po Marksu, društveni odnosi čine društvo, a društveno-ekonomski odnosi čine robno društvo. Znači, robni oblik proizvodnje, odnosno roba kao oblik predstavlja suštinu, bit, ili »ćeliju« robne proizvodnje. Međutim, u našoj literaturi, u mnogim knjigama i člancima o socijalizmu, stoji teza da je to osnovna organizacija udruženog rada. Naime, tvrdi se da je roba osnovna ćelija za kapitalizam, dok je za socijalizam to osnovna organizacija udruženog rada.

Kada se stvarno i teorijski protumače osnovni produkcioni odnosi u osnovnoj organizaciji udruženog rada, onda se dolazi do zaključka da tu nije prevladan kapital-odnos. Međutim, ideološki zaključci su vam poznati. Po ideologiji, osnovna organizacija udruženog rada je novi produkcioni odnos, što treba da znači da je kapital-odnos prevladan. Ako se ovi ideološki stavovi odbace, s obzirom da ni stvarno ni teorijski ne stoje, onda se može reći da je Marks naše ekonomiste već odavno kritikovao, naročito kada je govorio o vulgarnoj ekonomiji. Naime, vama je svima poznat Marksov stav, odnosno njegova kritika upućena vulgarnoj ekonomiji,

Digitized by Google

koja je u objašnjavanju proizvodnih odnosa polazila ne od rada (radnika), nego od pojedinog proizvođača. Nema tu bitnih izmena, kada je reč o ekonomskim odnosima, svejedno da li je reč o preduzeću ili osnovnoj organizaciji udruženog rada. Kapital-odnos je prisutan i u jednom i u drugom obliku udruženosti rada i sredstava. Ono što je Marks posebno zamerio vulgarnoj ekonomiji to je činjenica da, kada se pođe od osnovne organizacije udruženog rada u nas, ili u kapitalizmu od preduzeća, onda se ne vidi podvajanje potrebnog rada od viška rada. Gubi se iz vida suština odnosa između radnika i sredstava za proizvodnju, to jest višak vrednosti, jer na površini, u pojavi, deluju tako kao da je sav rad plaćen. Kada se govori o osnovnoj organizaciji, u kojoj je rad već uključen u društveni kapital, onda se zadržavamo u objašnjavanju pojava, objašnjavamo odnose između kapitalâ, a gubimo osnovni produkcioni odnos socijalizma — odnos između rada i društvenog kapitala. Mnogi su autori u zabludi, odnosno žive u iluzijama kada misle da je osnovna organizacija udruženog rada suština socijalizma.

Sledeće pitanje je način proizvodnje u socijalizmu. Zamerio bih autorima, i ne samo autorima ove studije, nego i drugim autorima koji se javljaju u našoj ekonomskoj literaturi, što gube iz vida način proizvodnje kao osnovnu ekonomsku kategoriju marksističke političke ekonomije. Umesto da se dijalektičko jedinstvo proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa — način proizvodnje — problematizira, to jest da se, drugim rečima, uzme kao centar istraživanja, odnosno kao vodilja u istraživanju socijalističkih samoupravnih odnosa itd., samoupravni odnosi se tumače kao »kategorija« koja objašnjava i određuje sve ostalo.

Za Marksa je način proizvodnje centralna kategorija marksističke političke ekonomije. To je i razumljivo, jer Marks uvek govori o proizvodnji, govori o položaju čoveka-radnika u procesu proizvodnje. On ne polazi odmah od kapital-odnosa, ili, kao naši autori, od sistema udruženog rada. Svi oni pretpostavljaju da je rad udružen. U stvarnosti, rad nije udružen, on se tek mora uključiti u proizvodni odnos, a onda imamo kapital-odnos.

Prema svim onim Marksovim radovima u kojima on govori o proizvodnim odnosima radnik je otuđen u procesu proizvodnje, inače on ne bi bio radnik. On bi bio vlasnik sredstava za proizvodnju ili bi čovek bio udružen u slobodnu asocijaciju udruženog rada, ali to ne bi više bio socijalizam, već komunizam kao besklasno društvo. Kada se u nas polazi od »udruženog rada« kao pretpostavke, onda je radnik već uključen u kapital-odnos. Radnik je u kapital-odnosu apstrakcija, sveden na količinu radnog vremena, odnosno on je tvorac apstraktnog bogatstva — vrednosti i viška vrednosti.

Kada je radnik u procesu proizvodnje, onda je on tvorac apstraktnog bogatstva. Tu je čovek od krvi i mesa otuđen u procesu proizvodnje. Da to nije tako, radnik bi bio slobodan i njegov rad se ne bi ni njemu suprotstavljao kao kapital. Prema tome, i u nas je radnik samo količina apstraktnog rada, tvorac opredmećenog

Digitized by Google

radnog vremena. Svi oni koji tvrde suprotno u suštini ne primenjuju Marksov metod politekonomske analize. Kada bi se primenio dijalektičko-materijalistički metod u tumačenju proizvodnih odnosa, onda bi se moralo doći do zaključka da socijalizam nije prevladao kapital-odnos.

Mnogi autori poistovećuju način upravljanja društvenim kapitalom sa načinom proizvodnje. Ako se uzme činjenica da upravljanje društvenim kapitalom može biti od strane države, od strane kapitalista, tehnostrukture ili od strane samih radnika, onda se mora reći da se time ne menja sam način materijalne proizvodnje, već se samo smenjuju (ili isprepliću) različiti subjekti koji vrše ekonomske funkcije društvenog kapitala. U našoj, i ne samo našoj, nego i inostranoj literaturi često susrećemo pojmove: etatistički način proizvodnje, tehnokratski način proizvodnje, državni način proizvodnje, a kod nas i samoupravni način proizvodnje. To su sve oblici upravljanja kapitalom, ali ne posebni načini proizvodnje. U njihovoj suštini stoji — neprevladani kapitalistički način proizvodnje.

Promena subjekta upravljanja proizvodnjom, po meni, ne menja vlast kapitala kao društvene sile u uslovima proizvodnje vrednosti. Podsetio bih vas na jednu činjenicu. Kapitalista je samo personificirani kapital, što znači da kapital kao društveno-ekonomski odnos ima upravljačku vlast ne samo nad radom, nego i nad proizvodima rada. U *Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844.* Marks je jasno i glasno rekao: »Kapitalist posjeduje tu vlast (upravljačku vlast nad radom i njegovim proizvodima — prim. T. N.) ne zahvaljujući svojim ličnim ili ljudskim svojstvima, nego kao *vlasnik* kapitala. Njegova moć jest *kupovna* moć njegova kapitala, kojoj se ništa ne može opirati.« Budući da je kapital u biti dijalektička protivrečnost, kapitalista pomoću kapitala vrši svoju vlast nad radom, odnosno nad radničkom klasom. Međutim, ni sam kapitalista ne može izbeći činjenicu koja proizlazi iz bića kapitala, to jest činjenicu da postoji vlast kapitala i nad kapitalistom. Prema tome, oblik upravljanja proizvodnjom je u suštini determinisan načinom proizvodnje, a ne obrnuto, time da subjekti upravljanja određuju način materijalne proizvodnje u modernom društvu.

Kapital se nalazi u biću otuđenog rada, te u uslovima kapitalističkog načina proizvodnje nužno ispumpava višak rada iz svakog radnika uzetog pojedinačno. Poznato je da se višak rada u uslovima razvijene robne proizvodnje (proizvodnje vrednosti) javlja u više oblika: kao višak rada, kao višak proizvoda i višak vrednosti. Međutim, svemu tome je zajednička činjenica ta što kapital ispumpava višak rada iz radnika, i to bez ekvivalenta. Sve je to moguće zahvaljujući tome što rad radnika kako u kapitalizmu tako i u socijalizmu ostaje po svojoj suštini prinudni (otuđeni) rad, bez obzira na to da li je radnik radni odnos zasnovao sa kapitalistom, državom (odnosno, direktorom kao predstavnikom države) ili se, pak, radni odnos reguliše samoupravnim sporazumom kao što je slučaj u našem samoupravnom socijalizmu.

Digitized by Google

Međutim, u nekim našim studijama, pa i doktorskim disertacijama, pretenduje se na naučno objašnjenje karaktera radne snage u nas, pa njihovi autori »dokazuju« tezu o ukidanju robnosti radne snage u socijalizmu i »dokazuju« to da radnik prisvaja celokupnu vrednost, odnosno vrednost koju proizvodi. Istina, kaže se da to radnik prisvaja ne kao pojedinac, nego kao udružen, ali se onda društvena svojina tumači kao grupna, a ne kao društvena. Radnik se na taj način identifikuje sa osnovnom organizacijom, to jest sa društvenim kapitalom. Sve je to usmereno ka »dokazivanju« teze da se rad ne deli na potreban rad i višak rada (višak vrednosti).

Nije tu reč samo o tome da li je dohodak novostvorena vrednost ili ne, odnosno da li se među pojedinim granama proizvodnje preliva višak vrednosti, po čemu se dohodna cena razlikuje od specifične cene proizvodnje, nego je tu reč o činjenici što se ne istražuje osnovni ekonomski odnos između rada i kapitala. A to je osnovni produkcioni odnos i socijalizma. Zašto se ne govori o radniku i njegovom odnosu prema sredstvima za proizvodnju, nego se govori o osnovnoj organizaciji udruženog rada? Kada se tako pristupi objašnjenju proizvodnih odnosa u socijalizmu, onda se ne vidi odvojenost radnika od sredstava za proizvodnju; ne vidi se, naime, činjenica da su sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini, ali u obliku društvenog kapitala.

U literaturi je prisutna teza da se radnici međusobno udružuju, pa se onda tako udruženi »spajaju« sa sredstvima za proizvodnju. To nije tačno. Radnici se ne udružuju međusobno, nego ih udružuje društveni kapital, kako je to s pravom isticao drug Kardelj. Kada bismo mi pravno i ekonomski imali grupnu svojinu nad sredstvima za proizvodnju, onda bi naše radnike udruživala njihova svojina nad sredstvima za proizvodnju, a ne njihov rad. Svojina je ta koja je uslov da bi se sam rad mogao obaviti.

Ako je tačno da samo rad radnika određuje njegov položaj u našem društvu, odnosno da je on veza između čoveka-radnika i društva, onda se mora zaključiti da radnik nema svojinu nad sredstvima za proizvodnju. Ako se, naprotiv, tvrdi da u nas radnik nije odvojen od sredstava za proizvodnju, onda se *implicite* polazi od pretpostavke da je naše društvo ostvarilo neposrednu društvenu svojinu. A neposredna društvena svojina znači ostvarivanje komunističkih odnosa proizvodnje. Drugačije rečeno, neposredna društvena svojina u uslovima robne proizvodnje je apsurd; to je nemoguće određenje društvene svojine u socijalizmu kao još uvek klasnom društvu. Radnik ne može prisvojiti kapital kao svoju suprotnost; odnosi između rada i kapitala su antagonistički, jer su rad i kapital ekonomske kategorije, odnosno nosioci klasnih odnosa u modernom društvu.

To je moj zaključak. Ja ne kažem da autori to tvrde, ali ako se pretpostavlja da radnik nije odvojen od sredstava za proizvodnju, onda je to biće komunizma, biće besklasnih odnosa. Ako se to pretpostavi, onda se socijalizam tumači kao besklasno društvo,

Digitized by Google

to jest kao komunizam. Jer, šta je osnovna bit društvene svojine u socijalizmu kao još uvek klasnom društvu? Po meni, društvena svojina u socijalizmu kao društveni kapital ukazuje na to da je još prisutna protivrečnost između čoveka i prirode, protivrečnost između individue i društva. Drugim rečima, u socijalizmu još postoji dijalektička protivrečnost između čoveka i prirode ili — da sada ne filozofiram — dijalektika između esencije i čovekove egzistencije.

Teza da višak rada i višak vrednosti nestaju u socijalizmu počiva na zabludi ili nerazumevanju oblika robne vrednosti u razvijenoj robnoj proizvodnji (proizvodnji vrednosti). Marks je u III tomu *Kapitala,* govoreći o »carstvu nužnosti« i »carstvu slobode«, rekao da višak rada uopšte, kao rad preko mere datih potreba, mora uvek ostati. Znači, višak rada kao deo rada koji ostaje za proširenu reprodukciju i dalje će ostati, on će biti i u komunizmu višak rada, bez obzira na to što tamo neće biti robne proizvodnje, odnosno što neće biti klasnog društva itd.

Viška rada biće, znači, i u komunizmu, samo ga neće davati jedan isključivi deo društva, s obzirom na to da će se u komunizmu ukloniti ropska potčinjenost čoveka podeli rada. Ukidanjem fiksiranosti profesije, a putem novih proizvodnih snaga (automatizacije) neposredni rad, sâmo fizičko trošenje radne snage, biće sveden na najmanju moguću meru. Prema tome, nema govora o spajanju potrebnog rada i viška rada u uslovima robne proizvodnje u socijalizmu. To je — da sada ne kvalifikujem tu tezu kao apologetsku ili birokratsku — osnovna slabost teze o »socijalističkoj robnoj proizvodnji«. Neprihvatljivo je tumačiti socijalizam kao društvo sa neprotivrečnim odnosima, odnosno negirati protivrečnost između čoveka (individue) i društva.

Odnos između potrebnog rada i viška rada dobija antagonistički oblik kako u kapitalizmu tako i u socijalizmu, bez obzira na to što je socijalizam eliminisao buržoaziju. I kada se pretpostave odnosi unutar »udruženog rada«, odnosno kad se pretpostavi da socijalizam nema države, što je apsurdna pretpostavka, ostaje činjenica da način proizvodnje diktira podelu rada na potreban rad i višak rada. Akumulacija društvenog kapitala u socijalizmu ili, drugačije rečeno, minuli rad radničke klase, nužno se suprotstavlja potrebnom radu. Suprotnost između ličnih dohodaka i akumulacije nužno je antagonistička, jer ta suprotnost proizlazi iz samog načina materijalne proizvodnje. Ona objektivno postoji, nju reguliše zakon ekonomije društvenog rada, to jest svi mogući ekonomski zakoni razvijene robne proizvodnje. Pre svega, to je osnovna protivrečnost modernog društva, tako da možemo reći da čini bit kapitalističkog načina proizvodnje, a on nije prevladan u socijalizmu. Ta se protivrečnost može ukinuti samo u komunizmu, odnosno samo onda kada se ukine poizvodnja viška vrednosti.

Rekao bih da je za ukidanje proizvodnje vrednosti, a samim tim i za ukidanje suprotnosti između kapitala i rada (ukidanje suprotnosti između minulog i živog rada), važno dalje razvijanje pro-

Digitized by Google

tivrečnosti kapitalističkog načina proizvodnje. Svako ignorisanje, bilo u teoriji ili u praksi, određenih protivrečnosti, pa makar koliko se one javljale u antagonističkom obliku, to jest u suprotnostima između društvenog i privatnog prisvajanja, ne vodi rešavanju problema naše savremene stvarnosti. Sa narastanjem naše ekonomske krize rad se sve više izbegava kao kakva savremena kuga, a jačaju težnje da se do zarade dođe mimo rada. Sve je to posledica voluntarizma, odnosno posledica ignorisanja ekonomskih zakonitosti. Ekonomske zakonitosti ne deluju samo na odnose među osnovim organizacijama udruženog rada, već one deluju i u okviru ekonomskih odnosa unutar same osnovne organizacije udruženog rada. U proizvodnji vrednosti roba je prisutna ne samo u odnosima među osnovnim organizacijama, nego i u svakoj pojedinačnoj organizaciji. Marks govori o »malom« i »velikom« prometu.

Za Marksa nema dvojbe šta je to socijalizam. On je jasno rekao u *Kritici Gotskog programa,* koji se naveliko »eksploatiše« kada se govori i piše o socijalizmu, da je socijalizam prelazni period od kapitalizma ka komunizmu. Ako je socijalizam prelazni period, društvo bez svoje vlastite osnove, što znači da najamni rad i kapital izrastaju iz same ekonomske osnove, dakle, iz ekonomije, iz materijalnog načina proizvodnje — onda se ne mogu prihvatiti ideološki zaključci da je socijalizam prevladao osnovnu protivrečnost klasnog društva, to jest odvojenost sredstava za proizvodnju od radnikâ. U tumačenju teze o »socijalističkoj robnoj proizvodnji« svi se ekonomski odnosi u socijalizmu tumače kao sušta suprotnost odnosima kapitalizma.

Ja ću na kraju diskusije pročitati tekst iz *Kritike Gotskog programa,* tekst iz koga se jasno vidi da Marks tumači socijalizam kao politički prelazni period.

Kada sam govorio o potrebi zaoštravanja protivrečnosti između rada i kapitala u nas, onda sam imao na umu različito tumačenje društvene svojine u našem socijalističkom samoupravnom društvu.* Naime, jedni društvenu svojinu tumače kao da je ona državna; drugi kao da je ona grupna svojina bez obzira na to što ona ni pravno ni stvarno nije postavljena u određenju grupne svojine, svojine radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada. Po meni, prisutne grupno-svojinske tendencije, tendencije u ponašanju naših osnovnih organizacija udruženog rada ne mogu se tumačiti u smislu da imamo grupnu svojinu nad sredstvima za proizvodnju. Za

* U daljem izlaganju B. Nikolić je odgovarao na pitanje Božidara Cerovića, koje je glasilo: Ukoliko sam dobro pratio izlaganje druga Nikolića, proizlazi da on misli i da se zalaže da se uvek, pa i u nas, treba da pooštravaju protivrečnosti između rada i kapitala na sadašnjem stupnju razvoja. Da li drug Nikolić smatra da socijalizam jeste, ili da bi trebalo da bude, poprište još žešćih sukoba i protivrečnosti između rada i kapitala u odnosu na kapitalizam (što bih ja držao za teorijsku novost pod uslovom da se iznese dovoljno argumenata) ili preporučuje reafirmaciju kapitalističkih odnosa kako bi ove protivrečnosti mogle nesmetano na se razvijaju?

Digitized by Google

mene je jedino ispravno tumačenje društvene svojine dao drug Edvard Kardelj, naime, tumačenje društvene svojine kao društvenog kapitala. Kada Kardelj govori o integraciji rada i društvenog kapitala, tu nema spajanja rada i kapitala u smislu ukidanja podvojenosti potrebnog rada i viška rada. Kardelj govori o obliku upravljanja društvenim kapitalom. U pitanju je oblik upravljanja, odnosno samoupravljanje radnikâ u samom procesu proizvodnje vrednosti i viška vrednosti. Tako shvaćeno samoupravljanje Kardelj tumači kao izvršavanje ekonomskih funkcija društvenog kapitala od strane samih radnika. Prema tome, samoupravljanje na sadašnjem stepenu društveno-ekonomskog razvoja javlja se kao proces čija je osnova otuđeni rad (kapital-odnos). Dakle, samoupravljanje nije takav društveni odnos koji bi predstavljao negaciju odnosa rada i društvenog kapitala. Uostalom, možemo o tom problemu kasnije više raspravljati.

Da se sada vratim na problem ukidanja proizvodnje vrednosti. Po Marksu, odnosno prema tekstu iz *Grundrisse*, doslovno se moraju stvoriti takve proizvodne snage koje će neposredan rad radnikâ svesti na najmanju meru. Kada se neposredni rad javi kao marginalan, kada se radno vreme svede na najmanju meru, onda rad i radno vreme gube svoje određenje kao suštine, ili supstance proizvedene vrednosti. Neposredni rad, naime, prestaje biti osnovna komponenta stvaranja materijalnih dobara u obliku robe. Proizvodnja materijalnog bogatstva prestaje da zavisi od količine neposrednog rada, a sve više zavisi od stanja i razvoja nauke kao osnovne proizvodne snage.

U materijalu, to jest u studiji o kojoj se raspravlja, piše da socijalizam ima nove proizvodne snage, te se iz toga izvodi zaključak o samoupravljanju kao novom proizvodnom odnosu u socijalizmu. To je za mene novost. Zna se da mi imamo proizvodne snage, ne kažem da su one na nižem nivou od razvijenih kapitalističkih zemalja, koje su uvezene iz inostranstva. Način korišćenja tih proizvodnih snaga u nas nije bitno izmenjen u odnosu na savremeni kapitalizam. To i nije moguće budući da nije prevladan kapitalistički način proizvodnje.

Drugi uslov neophodan za ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje, odnosno za ukidanje proizvodnje vrednosti, jeste ukidanje viška rada kao neophodnog uslova za razvitak opšteg bogatstva. Ovaj uslov znači ukidanje antagonističke suprotnosti između potrebnog rada i viška rada. Ukidanje proizvodnje vrednosti jeste i ukidanje proizvodnje viška vrednosti. Ukidanjem proizvodnje vrednosti i viška vrednosti ukida se i mogućnost eksploatacije ili krađe tuđeg radnog vremena. Naime, čim se u proizvodnji materijalnog bogatstva ne pojavljuje neposredan rad ni radno vreme, nego proizvodnja zavisi od opšteg stanja nauke, odmah se gubi osnova kako proizvodnje vrednosti tako i podela rada na potreban rad i višak rada. Višak rada prestaje da bude osnova za uvećanje proizvodnih snaga, a nauka postaje prava proizvodna snaga. Suprotnost između individualnog i društvenog rada prestaje, a zakon

Digitized by Google

vrednosti gubi svoju realnu osnovu, to jest radno vreme kao meru u razmeni društvenog bogatstva.

Stoga bez revolucionarnog menjanja načina materijalne proizvodnje, za šta su potrebne nove proizvodne snage, nema izgleda za nove proizvodne odnose. Kada govorim o proizvodnim odnosima, onda imam na umu činjenicu da su oni objektivno determinisani nivoom proizvodnih snaga. Po Marksu, ljudi ulaze u proizvodne odnose nezavisno od svoje volje ili subjektivne želje. U nas se o samoupravljanju govori kao o novom proizvodnom odnosu, ali se onda gubi pravi smisao proizvodnih odnosa u materijalističkom smislu. Govori se, naime, da mi svesno »izgrađujemo« i menjamo društvene odnose. Takvo tumačenje proizvodnih odnosa ne dogu prihvatiti.

Što se tiče samog materijala, želim da kažem da u njemu izrečene teze nisu argumentovane. Možemo diskutovati o bilo kojoj tezi. Profesor Žarković je s pravom osporavao većinu iznetih teza. U potpunosti se slažem sa njegovim primedbama. Tvrdim da mnoge teze nisu ni teorijski ni praktično dokazane. Sama studija, po mom mišljenju, teži pravdanju sadašnjeg privrednog sistema, sistema koji je u dobroj meri normativistički. Jedno je sigurno: ova studija neće mnogo pomoći u savladavanju naših ekonomskih teškoća.

Autori su u uvodnim napomenama rekli da se neće držati normativističkog ili ideološkog pristupa, to jest da se neće zadržati na opredeljenjima, nego će govoriti o stvarnim ekonomskim zakonitostima u uslovima samoupravljanja. Bez namere da dajem ideološke kvalifikacije, mislim da je u studiji prisutan normativistički pristup. Uopšte se nije pokušalo da se neka teza teorijski ili praktično dokaže. Tvrditi samo da je to to i to, a ničim sve to ne dokazivati — ne vodi ničemu. Takav pristup neće nam koristiti u savladavanju sadašnjih ekonomskih teškoća, bez obzira na činjenicu što se na ovom materijalu nalazi označena Komisija Saveznih ekonomskih saveta.

Mislim da teza o »socijalističkoj samoupravnoj robnoj proizvodnji«, bez obzira na to koliko se mi pozivali na Marksa, ne stoji. Ne vidim razloge da se promenom imena nešto može postići. Verujem da je u duhu marksizma, i u smislu teorije radne vrednosti, nužno nazvati stvar onako kakva ona stvarno jeste.

Zalažem se za tezu o nužnosti odvajanja načina upravljanja od načina proizvodnje. Tek kada shvatimo suštinu načina proizvodnje možemo preduzimati akcije u borbi protiv naraslog etatizma, voluntarizma itd. Koliko je meni poznato, a dosta sam o tome čitao i studirao, još niko nije uspeo da dokaže tezu da postoje (ili da mogu postojati) neke nove ekonomske zakonitosti, to jest zakonitosti »socijalističke samoupravne robne proizvodnje«. Autori ove studije samo tvrde da je »socijalistička samoupravna robna proizvodnja« nov istorijski oblik robne proizvodnje. Samo je gola tvrdnja do postoje neke nove ekonomske zakonitosti u nas.

Digitized by Google

Ako želimo da govorimo o ekonomskim zakonitostima, onda se moramo obratiti Marksu. Tvrdim da u sva tri toma *Kapitala* postoje objašnjenja o dejstvu ekonomskih zakonitosti proizvodnje vrednosti. Tvrdim, dalje, da one deluju i u nas, bez obzira na to koliko neki autori tvrdili da smo mi kadri da svesno delujemo na te ekonomske zakonitosti. Mnogi autori kažu da te ekonomske zakonitosti važe za kapitalizam, pa čak se tvrdi i to da su one važile za kapitalizam za života klasikâ marksizma, a da za savremeni kapitalizam ne važe. Marks je o tim ekonomskim zakonitostima, protivrečnostima građanskog društva, pisao sa tolikom pažnjom i naučnom strogošću da ne vidim razloga zašto se sve to ignoriše. Zar samo zato što je to pisano za kapitalizam?

Smatram da mi ne možemo govoriti o ekonomskim zakonitostima ako izbegavamo da govorimo o proizvodnji i o položaju čoveka u proizvodnji njegovih sredstava za život. Ima i za to razloga, naime, da se svesno izbegavaju istraživanja odnosâ proizvodnje. Marks je u svojim *Ekonomsko-filozofskim rukopisima 1844.* rekao i ovo: »*Nacionalna ekonomija skriva otuđenje u suštini rada tako što ne razmatra neposredan odnos između radnika* (rada) *i proizvodnje*«. Ova se primedba podjednako odnosi i na savremeni marksizam, na mnoge naše radove iz marksističke literature o socijalizmu, a mogu da kažem i na veliki deo današnjeg razgovora o robnoj proizvodnji u uslovima samoupravljanja.

Ako se uopšte ne govori o radu, o položaju čoveka-radnika u procesu proizvodnje, o proizvodu njegovog rada, kako je onda moguće govoriti o stvarnim proizvodnim odnosima u socijalizmu? Zar je Marksova teorija otuđenja zastarela? Ako se mnogi autori ne pozivaju na teoriju otuđenja, ako je svesno ignorišu, da li to znači da je otuđenje u biti rada prevladano? Zar je u marksizmu dopušteno da se bira, odnosno da svako uzima od Marksa ono što mu odgovara.

Najviše se »eksploatišu« tekstovi klasikâ marksizma u kojima se govori o komunizmu kao besklasnom društvu. Neko je izračunao da to ima svega 30 i nešto stranica, normalno, ako se sve ono što su klasici pisali o budućem društvu sakupi. Posedujem dosta veliku ličnu biblioteku naših »marksista« koji su to sve iskoristili da napišu knjige o socijalizmu.

Međutim, pravih marksističkih istraživanja u kojima bi čovek našao objašnjenje stvarnih odnosa u socijalizmu — veoma je malo. Da ne govorim sada o potrebi daljeg razvoja Marksove teorije radne vrednosti, jer se ne može stati tamo gde su klasici marksizma stali. Ono što se može naći kao novo, i bar kao težnja da se dalje razvija marksizam, posebno ekonomska teorija, to se može naći u radovima marksista na Zapadu. Kod njih nema toliko ideološkog natezanja, odnosno uporne težnje da se socijalizam prikaže kao antipod kapitalizmu.

Kada sam govorio o zapadnim marksistima, onda sam imao u vidu radove profesora Hauga i njegove dve knjige koje su u nas

Digitized by Google

prevedene. Reč je o njegovim knjigama: *Uvod u »Kapital«* i *Kritika robne estetike.* Mnogi zapadni marksisti govore i pišu o krizi marksizma, ali zvanični marksizam političkih partija koje su na vlasti negira tezu o eventualnoj krizi marksizma. Zar sama ova činjenica ne traži diskusiju? Što se tiče ekonomije, pre svega teorije radne vrednosti, u njihovim radovima ćete naći lepe tekstove o dijalektici i o daljem razvijanju dijalektike oblika vrednosti.

Ovde smo čuli kako roba ne čini biće socijalizma. Kako se mogu istražiti i tumačiti ekonomske zakonitosti bez analize robne vrednosti i, uopšte, bez analize ekonomskih odnosa? Drugim rečima, kako se u nas mogu negirati otuđenja, mislim na sve one oblike kada se ne istražuju ekonomski odnosi u proizvodnji društvenog bogatstva? Može li, naime, naučna analiza mimoići analizu razvitka robne vrednosti, razvitak robe u novac i novca u kapital?

U nas se jednostavno kaže da su sredstva za proizvodnju izgubila određenje kapitala te postala prosta materijalna pretpostavka udruženog rada. Takva je teza za uslove razvijene robne proizvodnje (proizvodnje vrednosti) besmislica. Tvrdi se da samo rad prisvaja, a ne i svojina. Kako bi se, onda, uvećala društvena svojina, odnosno stvorila akumulacija, ako minuli rad (kapital) ne bi prisvajao živi rad? Zar u nas radnik ne radi i u višku radnog vremena? Zar je u nas ukinuta suprotnost između individue i društva, individue i same radničke klase kojoj individua pripada? Zar priznavanje te osnovne suprotnosti klasnog društva može da šteti našem marksizmu?

I kada sam govorio o ideološkom skrivanju otuđenja u suštini rada mislio sam na činjenicu da to skrivanje ne doprinosi razrešavanju postojećih protivrečnosti u našem društvu. Baš suprotno. Čim se otuđenje skriva, čim se apstrahuju stvarne suprotnosti ili protivrečnosti, onda se lako ubacuje neko treći koji, pod firmom samoupravljanja, radi suprotno istorijskim ciljevima radničke klase. Tu treba tražiti korene za eskalaciju etatizma u nas.

Na kraju, želim da otklonim sumnju u vezi sa tumačenjem socijalizma kao prelaznog perioda, odnosno socijalizma kao političkog društva. Marks je u *Kritici Gotskog programa* pisao: »Između kapitalističkog društva i komunističkog društva leži period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo. Njemu odgovara i politički prelazni period, a država tog perioda ne može da bude ništa drugo do *revolucionarna diktatura proletarijata.*« Ja ovaj tekst nisam izmislio, niti se time bavim.

Želim samo da zaključim činjenicom da se socijalizam još kreće u predistoriji ljudskog društva, što znači da mi nismo preskočili uski horizont buržoaskog društva. Mi se ne nalazimo u istoriji, to jest u smislu besklasnih odnosa proizvodnje — komunizma.

Digitized by Google

Dag Strpić

»Potiskivanje« »ekonomskih zakonitosti«

Ne bih želio previše govoriti o materijalu Ž. Papića i drugova, koji je ponuđen kao uvod za ovu raspravu. Čini mi se da je nekorektno takav materijal postaviti kao »predložak« jedne teorijske analize. Očito je da je on rađen kao stručno-politički tekst određene svrhe, iz djelokruga rada saveznih savjeta. To ne znači da se o njemu ne može teorijski raspravljati, ali vjerujem da bi ga i sami autori, vjerojatno i s istim tezama nešto drukčije pisali da je rađen s namjerom da bude uvod u ovakvu raspravu.

Tema o kojoj se ovdje raspravlja (na osnovi jednog citata iz predloženog materijala) odnosi se na *dugoročne tendencije razvoja robne proizvodnje u uvjetima samoupravljanja* i na tendencije *suzbijanja ekonomskih zakonitosti* koje su vezane uz takvu robnu proizvodnju. Kad bi se govorilo o materijalu u tome svjetlu, moralo bi se postaviti pitanje jesu li u njemu utvrđene takve tendencije. Mislim da nisu. Ali bitnijim mi se čini jedno prethodno pitanje, vezano za metodički karakter. Ono se naprosto nameće. Naime, *sa koje je metodičke osnove u ovoj relaciji »robne proizvodnje« i »potisnutosti ekonomskih zakonitosti«* u aktualnom trenutku jugoslavenskog samoupravljanja *uopće moguće odgovarati i odgovoriti* na pitanje o njihovim dugoročnim tendencijama?

Ne slučajno — nego vezano uz metodičku predodluku autorâ — u materijalu se, kad bi trebalo da se radi o ocjeni postojećeg stanja, mahom govori o hipotetičnom modelu čija bi eventualna realnost mogla ležati negdje u budućoj realizaciji prešutno pretpostavljenih tendencija. A kad bi trebalo da se radi o dugoročnim tendencijama, zapravo se govori o mogućnostima neposrednog popravljanja postojećeg stanja prema zamislima autorâ. Zbog tog, nimalo slučajnog, začaranog kruga čini se da je i sa stajališta samoga materijala nužno govoriti o pretpostavkama od kojih je on *implicite* pošao, a ne toliko o onima koje su u njemu eksplicirane.

Pod tim prešutnim pretpostavkama ne mislim samo na pretpostavke — ili, ako hoćete, i postavke — teorije dohodne cijene. One su tu, ali nipošto nisu prešućene. Tek, pretpostavlja se vjerojato da su one dokazane u već obimnoj literaturi o toj temi, pa ih ne treba ponovo dokazivati (ovdje bez odgovarajućih referenci na tu literaturu, jer se radi o političkom tekstu). U okviru tih pretpostavki, valja kazati, materijal je sasvim korektno izveden.

Međutim, ovdje mislim prije svega na pretpostavke koje su više ili manje zajedničke ne samo svim teorijama normalne cijene u nas, nego su i mnogo šire, bezmalo općeprihvaćene kao kolokvijalno teorijsko ishodište samoupravljanja o kome se naprosto više

Digitized by Google

ne pitamo. Unutar takvih neupitnih općih pretpostavki nekritički se pojavljuje i relacija u kojoj se kao kateogrijalni par javljaju ekonomske zakonitosti vezane uz robnu proizvodnju u socijalizmu, napose samoupravnom, i potiskivanje tih zakonitosti koje kao da ima vlastite posebne subjekte, posebne »potiskivače«. Pri tom i ti »potiskivači« i te ekonomske zakonitosti ostaju mahom nedefinirani, nekako po strani fokusa analize, a ipak dominirajući; sami teorijski neutemeljeni, a ipak pretpostavljeni u svakom teorijskom izvođenju kao njegov temelj.

Ideologijska relacija ekonomskih zakonitosti (utemeljenih robnom proizvodnjom) i subjekata njihova »potiskivanja«

Više je metodičkih puteva, teorijski već dobrano oprobanih u kontekstualnom postavljanju relacije »politike« i »ekonomije«, primijenjenih na robnu proizvodnju u uvjetima socijalističkog samoupravljanja, te na njoj zasnovane oblike društvene reprodukcije.

1.

U tekućoj teorijskoj, pa i političkoj praksi, najčešće se na jednu stranu postavlja zamišljen sistem samoupravnih ekonomskih zakonitosti, konstruiran po nekom teorijskom ili normativno-pravnom modelu, a na drugu se stranu stavljaju njihovi »potiskivači«, koji kao da ne spadaju u taj model. Iz takvog ishodišnog okvira dobija se uvijek odgovor koji se već unaprijed zna, odgovor zbog čije je elementarne teorijske i praktične insuficijencije ovaj problem i danas postavljen kao ozbiljno pitanje u danom obliku.

Naime, iz ovakvog se rakursa mora zaključiti da treba — prema željama »analitičarâ« — mijenjati ili »zakonitosti« robne proizvodnje ili njihove »potiskivače«. Autori materijala, ukoliko su išli ovim putem, kao da su se odlučili pomalo i za jedno i za drugo. Meni se, pak, čini da taj put u razmišljanju, koliko se god danas mogao činiti više no plauzibilnim, ne može donijeti naročita ploda. Čini mi se da je, ukoliko je uopće ozbiljno mišljen, i teorijski i politički na sasvim nesigurnim temeljima. On mora rezultirati političkim i ekonomskim voluntarizmom koji danas više naprosto nije održiv (ukoliko, dakako, nema eksterne izvore financiranja sistema). U teoriji, pak, on je u stalnoj opasnosti sustajanja na razini isprazne ideologije u povodu koje se više može kazati o njenom interesnom nego znanstvenom utemeljenju.

2.

Druga, u materijalu jednako korištena mogućnost, jest izvođenje »potiskivača« iz »samoupravne socijalističke robne proizvodnje«. Tako je moguće konstruirati jedan naoko harmoničan model. No

Digitized by Google

istodobno postaje sasvim nejasno otkuda u tom modelu problemi kojih smo danas svjedoci. »Potiskivanje« ekonomskih zakonitosti, prema implicitnim pretpostavkama ovog kontekstualnog okvira analize, bilo bi logično ukoliko je državno-politička suprastruktura utemeljena državno-socijalistički, »etatistički«, i ukoliko se radi o robnoj proizvodnji »tržišno-planske« privrede. Ako je, pak, riječ o osobitoj, »samoupravnoj« robnoj proizvodnji i njenoj izvornoj nadgradnji, onda je za takvu konstrukciju sasvim iznenađujuće imanentno potiskivanje vlastitih zakonitosti. Odgovarati na pitanje zadano na početku, u tom okviru, može se jedino izgovarajući se eventualnim »subjektivnim slabostima« samoupravnih proizvođača koji se javljaju uporedno i u ekonomskom i u delegatskom sistemu kao političkom. Sam sistem jednostavno ne može pokazati slabosti. Može biti slaba samo »praksa« koja nije »znala« realizirati propisani model. Treba modelu dati vremena da »zaživi« itd.

3.

Moguće je, također, robnu proizvodnju i njene »zakonitosti« u samoupravnom sistemu izvesti upravo iz njenih »potiskivača«. Tada nam se ona može učiniti posljednjom slamkom lukavoga političkog uma koji je za svoju praktičnu nesposobnost da riješi probleme pronašao alibi u decentralizaciji i samoupravljanju, te nekakvim ekonomskim zakonitostima o kojima treba da vode računa robni proizvođači i samoupravljači na nižim razinama sistema, a više će se razine pojavljivati uvijek kao legitimni ispravljači njihovih pogrešaka. »Robna proizvodnja« »ekonomske zakonitosti«, tržište, decentralizirano samoupravno odlučivanje — sve to ovdje figurira kao naprosto izmišljeno, kao legitimacija za intervencionizam i vječni »pozicionizam« političke sfere.

(1) Neupitna plauzibilnost svih ovih analitičkih okvira dolazi nam vjerojatno dobrim dijelom i od djelomične svakodnevične realnosti svakoga od njih. No ona nalazi i temeljniju verifikaciju u povijesnom sklopu odnosa/kategorija epohalnog tipa zajednice u čijim realnim okvirima svi još, htjeli ili ne, živimo. Doista, ekonomija i politika u tom sklopu, na jednoj razini njegova pojavljivanja, imaju svaka svoju »stranu«, svaka svoju funkciju nasuprot druge. I doista je, na drugoj razini, politika uz brojna posredovanja tek izraz ekonomije. Pa svaka specifična politička sfera i proizlazi iz svoje specifične ekonomije. A istina je (stara hobsovska, hegelovska i marksovska), također, da »politička država« nužno treba atomizaciju »građanskog društva« za svoju legitimaciju (u različitim historijskim varijantama). Ali da li je ovdje u tome stvar?

Ne radi li se ovdje o do kraja ideologiziranom građanskom postupku — u sva tri skicirana okvira — koji, na ovaj način, ishodišnim referentnim okvirom osigurava logično realiziranje građanskog interesa u znanstvenom rezultatu? A ako se samoupravna po-

Digitized by Google

zicija *a priori* shvati kao nešto što je neposredno izvan građanske, pa se umjesto ovog starog epohalnog *dvojstva* nekritički nastoji uspostaviti »novoepohalni« *trokut*, ne postavlja li se time građanska pozicija samo na svoje naličje?

Ako se liberalistička i intervencionistička reakcija imanentno potkradaju raznim samoupravnim modelima kao njihova skrivena zakonitost — koja ovog puta njima treba da bi se uvijek iznova legitimirali kao »treći put« — nije li onda takvo »modelsko samoupravljanje« upravo ovim ideologijskim posunovraćenjem ukazalo na vlastiti građanski karakter? I to građanski karakter koji je, uslijed dodatnog ideološkog izvrtanja, mnogo teže utvrdiv, pa otuda i teže prevladiv. (Srećom, samoupravljanje ne možemo identificirati ni s jednim od ovih — svaki put — najzad pronađenih! — modela. Ono nije njihov rezultat. Naprotiv, oni su rezultat njegovih prijelaznih disfunkcija.)

U svojoj kritici političke ekonomije, pa i u cjelini svoga djela, Karl Marx je utvrdio kritičnu točku ovoga epohalnog građanskog sklopa odnosâ/kategorija; a u osnovi je teorijski izradio i polugu za njegovu imanentu revoluciju. Nimalo slučajno, osnovna struktura ideologije građanskog društva — prema Marxovim nalazima — paradigmatski odgovara svome proizvodnom, robnom utemeljenju. Ta je paradigma *»camera obscura«*[1], mračna komora — ne samo u običnoj predodžbi i znanstvenoj teoriji, već i u institucionalnoj »ideološkoj« suprastrukturi, na primjer, državi — koja izvrće realni proizvodni odnos. To je iz temelja omogućeno time što je i sam taj materijalni odnos u sebi ideološki/fetišistički izvrnut. On to robno izvrtanje dalje reproducira na cijelom prostoru građanskog oblika zajednice.

Tako odmjerivši njegovu važnost, Marx je na principu ovog temeljnog proizvodnog izvrtanja razvio cijelu svoju metodologiju i metodiku kritike političke ekonomije. A u istom svjetlu, nastavljajući na dosege ove kritike, valjalo bi istraživati i elemente njegove kritike politike, države i prava.

Svi analitički postupci koje smo shematski skicirali teku u osnovi klasičnim građanskim načinom, urpavo onim koji je Marx uspješno prevladao. Stoga, bez obzira na svoje deklarativno pozivanje na Marxa (ili ne eventualno proklamirano raskidanje s Marxovom epohom), oni ne mogu biti putevi nastavljačâ Marxove kritike. Naprotiv, oni spadaju u njen predmet. Već i sama prividna polarizacija na ekonomske zakonitosti i njihove izvanjske potiskivače — indicira da je riječ o varijanti građanske zajednice. A teorijsko pristajanje uz takvu polarizaciju ukazuje na teoriju s građanskim tradicionalističkim pedigreom.

(2) Svi ti oprobani putevi pristupa problemima o kojima je ovdje riječ temelje se, nadalje, svjesno ili ne, na shvaćanju socijalizma prije svega kao sistema (nasuprot njegovu razumijevanju

[1] Termin se u Marxa prvi put sistematski javlja u *Njemačkoj ideologiji*. Usp.: K. Marx—F. Engels, *Dela*, tom 6, str. 23.

Digitized by Google

kao procesa) — kako drug Kardelj upozorava M. Koraća.[2] Temelje se na shvaćanju socijalizma uopće[3] — pa još i posebno samoupravnog socijalizma! — kao posebne »društveno-ekonomske formulacije«, kako upozorava i V. Bakarić, u sličnom smislu kao i Kardelj, u svome *Traktatu*[4] pred Deseti kongres SKJ.

Iz tih presudnih metodičkih napomena nisu izvučeni odgovarajući zaključci, barem ne do krajnjih konzekvencija. One, doduše, nisu izvedene do kraja ni kod samih njihovih autora. Tome su uzrok vjerojatno nadasve objektivne teorijske teškoće koje moraju stajati na putu svakom takvom izvođenju. Dodatnu otežavajuću okolnost vjerojatno je predstavljao i uvijek prije svega politički kontekst u kojem su se ovi problemi pokretali. Uvijek kao da je trebalo i nešto politički izboriti u tim raspravama. Nije se radilo naprosto o istraživanju. Iako ni mi danas nikako nismo izvan sličnog konteksta, čini mi se da nam je dužnost da ne zastajemo u njemu. Rukovodeći se rečenim napomenama, mislim da danas možemo učiniti i koji korak dalje no što su u svoje vrijeme mogli njihovi autori. A ako se s njima ne slažemo, valjalo bi argumentirano oboriti njihove teze.

Teorija socijalizma kao posebne »društveno-ekonomske formacije« ili čak kao posebnog, prije svega, političkog sistema, još neprerezanom pupčanom vrpcom vezana je uz tradicionalističko utemeljenje socijalizma političkom revolucijom radničke klase i njene komunističke avangarde. (Karakteristično je to da je ovo shvaćanje u osnovi identično građanskom liberalnom razumijevanju socijalizma kao javnopravne intervencije u, po prirodi, privatno-pravnu društvenu sferu.) Revolucionarno osvajanje političke vlasti i ekonomska vlast koja bi iz toga trebalo da proizlazi omogućuju radničkoj klasi — po tom shvaćanju — da proklamacijom i zaštitom državnog/društvenog prava vlasništva proizvodnju društva primjeri svojim interesima. Iz implicirane premise da prijelaz u novu epohu predstavlja povijesni interes proletarijata ovdje se bukvalno skače na zaključak da je političkom vlašću radničke klase (ako se pretpostavlja da je ta vlast uistinu zadobivena) ta nova epoha već nastupila.

U toj se tradiciji Marx interpretira tako kao da je upravo to zaključak njegova *Kapitala*.[5] Kao da je tu novu epohalnu osnovu

---

[2] Korać, vrlo korektno, citira Kardeljevo pismo u kojem se nalazi to izravno upozorenje. Usp.: Miladin Korać, *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, I, »Komunist«, Beograd, 1977, str. 44 (fusnota).

[3] Usp. na tu temu, na primjer, J. A. Kronrod, *Zakony političeskoj ekonomii socializma. Očerki metodologii i teorii*, »Mysl«, Moskva, 1966, kao i A. M. Rumjancev, *O kategorijah i zakonah političeskoj ekonomii kommunističeskoj formacii. Metodologičeskij očerk*, ibid., 1965.

[4] Vladimir Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, I, »Informator«, Zagreb, 1974, str. 79.

[5] Marx je, uistinu, utvrdio i teorijski dokazao pojavu »društvenoga rada« u kapitalskom pogonu kao »neposredne društvene proizvodne snage« i smatrao je klicom budućeg društva i budućeg načina proizvodnje u starom načinu i društvu. Usp. *Kapital*, tom I, *Dela*, tom 21, str. 292, 293—296.

Digitized by Google

baš on dokazao. Svojedobni Engelsov tajnik, Karl Kautzky, upravo time poantira svoje — u ovoj tradiciji vrlo utjecajno — *Ekonomsko učenje Karla Marxa.* »Sa gledišta na koje nas je Marx uzdigao, kaže tamo Kautzky, (...) saznaje se i jedini put koji preostaje za dalji razvitak društva: *prilagođavanje oblika prisvajanja načinu proizvodnje, uzimanje sredstava za proizvodnju u društvene ruke,* sprovođenje do kraja i bez zadržavanja pretvaranja proizvodnje iz pojedinačne u društvenu proizvodnju, koje je kapital samo do polovine sproveo. Ali time počinje za čovečanstvo jedna nova epoha (....) Umesto anarhične proizvodnje stupa planska svesna organizacija društvene proizvodnje; *dolazi kraj vladavini proizvoda nad proizvođačima,* čovek koji postaje u sve većoj meri gospodar prirodnih snaga, time postaje i gospodar društvenog razvitka.«[6]

To je pozicija koju je u cjelini preuzela ne samo stara socijaldemokratska, već i kasnija boljševička tradicija. To je, eto, pozicija koja se — pola kao proročanstvo, a napola kao dnevni zadatak — održala i do naših dana, i prešla je u ova naša sporenja o zakonu vrijednosti i oblicima njegova današnjeg djelovanja, do naših prijepora o robnoj proizvodnji u socijalizmu, društvenom vlasništvu, »novoj«, socijalističkoj (državnoj ili samoupravnoj) »epohi« ekonomske formacije društva i njenog »načina proizvodnje«, pa i ekonomskim zakonima u socijalizmu i njihovu potiskivanju u ovom kontekstu.

Otuda, kad samo već bili prinuđeni da priznamo nužnost robe i robne proizvodnje u socijalizmu — ne možemo je priznati i kao »kapitalističku« robu i robnu proizvodnju, jer naprosto ne bismo više znali gdje smo. Stoga ih radije vidimo kao nešto što je društveno i povijesno neutralno; kao »defetišiziranu« »prostu robu« (ali ne i »prostu robnu proizvodnju«, jer je jasno da bi se iz nje morale povući preteške teorijske, pa i praktičke konzekvence). Ili ih promatramo čak kao epohalno specifičnu »socijalističku«, malo i kao samoupravnu robu i robnu proizvodnju.

Određenja te robe nisu postavljena reflektirano, kao kod Marxa, već su robi jednostavno pridana, kao u protagonista klasične političke ekonomije. Ona proizlaze naprosto iz činjenice da postoji tržište, dakle, robna razmjena. Nema tu prave *robne proizvodnje* u Marxovu smislu. Za razliku od jednostavnih određenja robe, shvaćenih čisto ekonomski, povijesna određenja pridodaju se robi iz vanjskih društvenih okolnosti, iz političko-pravnog sistema. Umjesto da se te okolnosti (uz mnoga posredovanja, dakako) izvode iz robnih određenja, kako je to činio Marx i kako bi se i dalje moralo činiti ukoliko je robni oblik još uvijek dominantan oblik proizvodnje i proizvoda rada.

Na temelju analize bilo kog oblika »jednostavne proizvodnje roba« i »proste robe« (roba koja je posrednik razmjene radova, ali

[6] Karl Kaucki, *Ekonomsko učenje Karla Marksa,* »Rad«, Beograd, 1953, str. 225—226.

Digitized by Google

sama ne proizvodi niti reproducira dano društvo po mjeri oblika vrijednosti; dakle, oblika proizvodnje roba koji nije povijesno-epohalno utemeljujući za to društvo), dakako, ne mogu se o nekom društvu niti o njegovim ekonomskim zakonitostima izvoditi nikakvi temeljni zaključci.

Takve bi zaključke bilo moguće izvoditi eventualno na temelju nekog drugog odnosa koji bi za takvo društvo bio fundamentalan. Ovo posljednje je i implicirano u aparatu teorije socijalizma kao posebne »društveno-ekonomske formacije«, u kategorijama »socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje«, društvenog vlasništva kao »nevlasničko-pravnog« odnosa utemeljenog legislativno-političkí (kao prava društvenog vlasništva); ili pak u kategorijama državnog vlasništva kao društvenog ili »svenarodnog«, odnosno »socijalističkog/komunističkog načina proizvodnje« na državnoj osnovi.

Stanovito neutralno shvaćanje robe i robne proizvodnje prisutno je i u materijalu Ž. Papića i drugova. U njemu se kaže da roba ne proizvodi društvene odnose — dakle, nije njihov subjekt — već da, naprotiv, dati društveni odnosi nameću robi svoj specifični karakter. Po logici ovakvog razmišljanja, roba mora biti nešto izvanjsko, kako socijalističkom tako i svakom drugom društvu, ali istodobno ne i nešto što bi mu bilo epohalno suprotstavljeno. Stoga joj to ili bilo koje drugo društvo i može davati svoj pečat.

U tom smislu je i teza koju je ovdje postavio drug Vlaškalić — teza fundamentalnog karaktera, bez obzira na to slažemo li se s njom ili ne. Mislim pri tom na njegov stav da imamo posla s nekom vrstom »opće robe«[7] koju je neophodno »podruštviti«. Ako bismo mogli znanstveno dokazati ovu tezu, onda bismo s njom dokazali bezmalo i sve ostalo. Mislim da je nije moguće dokazati, ali je to problem za više od jedne rasprave poput ove.

Marxovo utemeljenje ekonomskih zakonitosti kapitala i djelovanja na te zakonitosti

Nisam ovdje ulazio u analizu znanstveno-ideologijskog postupka klasične političke ekonomije i političke teorije uopće, koje je Marx kritizirao. Po više prešutnoj analogiji, pokušao sam upozoriti na još uvijek nedovoljno kritičku sraslost tradicionalne i moderne teorije radničkog pokreta s tim i takvim postupkom. Stoga ovdje nema mjesta ni sustavnom prikazu te Marxove kritike. Ograničit ću se na to da istaknem one poante Marxova kritičkog postupka koje mi se čine neposredno referentnim za našu današnju raspravu.

[7] U tom smjeru jedan tip argumentacije vrlo je korektno izveden u radu Aleksandra Vacića *Uzroci robne proizvodnje u socijalizmu*, »Naučna knjiga«, Beograd, 1966.

Digitized by Google

4.

Za gotovo cijelo Marxovo djelo karakteristično je njegovo uporno traganje za jednim konstitutivnim materijalnim odnosom građanske zajednice, odnosom čiji će mu teorijski razvoj omogućiti da kritički prevlada njenu klasično formuliranu dvostruku utemeljenost, u državi i u društvu.[8] U disciplinarnoj parcelizaciji marksizma fundamentalni značaj te Marxove potrage kao da je ostao zagubljen na nekoj od međa između političke ekonomije, političke teorije, sociologije, filozofije, pa se taj problem u političkoj ekonomiji — a na različite načine i drugdje — više ne smatra konstitutivnim metodičkim pitanjem. Upravo se zbog toga i mora događati da se, kad je zaboravljeno njegovo marksovsko, kritičko postavljanje, on kroz mala vrata vraća na skicirane ideološke načine. Utoliko prije što Marx nije dospio nastaviti svoju kritiku političke ekonomije kritikom prava, politike i države na istoj sistematskoj osnovi.

Ovaj jedinstveni temeljni odnos Marx je, kako je poznato, općenito označio kao »način proizvodnje«. A ako je riječ o modernoj, građanskoj zajednici, onda ga je utvrdio kao način proizvodnje kapitala (odnosno »kapitalistički« ili »građanski« način proizvodnje, odnosno »način proizvodnje građanskog društva« — što je sve u to doba moglo značiti isto), odnosno kao *»robnu proizvodnju kao način proizvodnje«*[9].

Robu je Marx u tom kontekstu vidio ne samo kao »elementarni oblik« u kojem se pojavljuje bogatstvo proizvedeno tim načinom, nego i kao ono društveno »tijelo«[10] preko kojega se »subjektivira« građanska zajednica — društvo i država — to jest preko kojega ona proizvodi, proizvodi se i reproducira. Građanska je zajednica subjekt vlastite razmjene s prirodom samo tako da *roba postaje subjekt proizvodnje* građanskog društva i države. Ona je — kroz »procesiranje« svoje vrijednosti — pravi političko-ekonomski subjekt načina proizvodnje kapitala kao vlastitog načina, kao — sa tog stajališta — samo jedne instance procesiranja robne/radne vrijednosti.

Taj subjekt, dakle, nije niti hegelovski »pojam« vrijednosti (kako Marx u *Glosama o Wagneru* kori njemačkog profesora)[11], ali to nije neposredno ni društvo kao cjeloviti »poseban entitet«[12], kao ni klasa kapitalista. Kapitalisti, koje Marx vidi prije svega kao »agente kapitala«, mogu se subjektivirati kao klasa samo preko političke sfere građanske zajednice, iako na osnovi političko-ekonomskog utemeljenja u njenoj proizvodnji.

---

[8] Usp. karakteristično, metodički prijelomno mjesto u *Osnovima kritike političke ekonomije (Grundrisse), Dela,* tom 19, str. 326—329.

[9] K. Marx, *Kapital,* tom I, op. cit., str. 78.

[10] K. Marx, *Uvod u kritiku političke ekonomije, Dela,* tom 19, str. 7.

[11] K. Marx, *Glose na marginama »Udžbenika političke ekonomije« Adolpha Wagnera, Dela,* tom 30, str. 301. i 304.

[12] K. Marx, *Uvod...,* op. cit., str. 13, 19, 22.

Digitized by Google

I kad se — podjednako liberalističkoj i intervencionističkoj varijanti klasične političke ekonomije i političke teorije — čini da država izvana »potiskuje« zakonitosti ekonomske sfere, onda im Marx odgovara da se radi samo o novoj formi reprodukcije istih ekonomskih zakonitosti[13], utemeljenih robnom proizvodnjom kao načinom proizvodnje.

Ako, dakle, *robnu proizvodnju na industrijskoj proizvodnoj osnovi* — kao što to čini Marx — shvatimo *epohalno,* kao način proizvodnje kapitala koji zajedno s robama proizvodi i svoju suprastrukturu u građanskom društvu i državi kao sferama svoga oblika zajednice, onda smo se uputili Marxovim i metodički revolucionarnim analitičkim smjerom. Onda smo, barem po tendenciji, sposobni da prevladamo u osnovi građanski ideološki uklon na kojem su, nesvjesno tradicionalistički, zasnovana na početku spomenuta shvaćanja.

Tada iz tog epohalnog temelja možemo osnovano pokušati razumjeti i ekonomske zakonitosti o kojima govorimo i »potiskivače« tih zakonitosti (ovdje pretpostavljamo da to potiskivanje dolazi iz političke sfere građanske zajednice, sfere koja se s te osnove promatrana pokazuje kao »oslonjena« na građansko društvo, a ne njemu suprotstavljena izvana). Jednako tako možemo razumijevati samoupravljanje kao jedan od oblika povijesno cjelovitog procesa prevladavanja kapitala, ili, točnije, njegova samoprevladavanja.

Umjesto nemarksovskih teorijskih konstrukcija posebnih »društveno-ekonomskih formacija« (kapitalističke, državno-socijalističke i samoupravne), kao paralelnih i konkurentskih epoha ekonomske formacije društva, na toj bismo teorijskoj osnovi, po mome mišljenju, mogli samoupravnu — teorijsku i privrednu — praksu usmjeriti na ubrzanje imanentnih socijalističkih tendencija samoprevladavanja načina proizvodnje, prometa i reprodukcije kapitala na osnovi robne proizvodnje. Mundanog načina proizvodnje u kojem ni danas još uvijek, prema svoj literaturi koja o tome postoji, nije moguće dokazati epohalne razlike (u Marxovu smislu) na regionalnoj osnovi.

Tada bismo, također, mogli u drugom svjetlu razumjeti osebujnu »ideologiju zadržavanja« prijelaznih kapitalskih procesa, ideologiju koju u različitim varijantama u aktualnom prijelaznom razdoblju razvijaju državno-političke strukture, koje, i kad su socijalističke, nisu još uvijek ništa manje kapitalske. Razumjeli bismo ih kao izraz, iako — uslijed institucionalne inercije i kašnjenja za burnim prijelaznim procesima — neadekvatan izraz ekonomskih zakonitosti o kojima ovdje govorimo.

U tom bi svjetlu, po mome sudu, valjalo pokušati utvrditi i epohalno prijelazni — ne interepohalni! — oblik robne proizvodnje i specificiranih ekonomskih zakonitosti primjerenih samou-

[13] Usp., na primer, *Prilog kritici političke ekonomije, Dela,* tom 20, str. 407—409.

Digitized by Google

pravnom udruživanju rada kao pozitivnom obliku prijelaza iz strukture kapitalskog načina proizvodnje, usmjerenom izravno spram načina proizvodnje udruženog rada kao osnovi buduće asocijacije slobodnih proizvođača, umjesto da se to čini na temelju hipotetičnih zakonitosti budućeg načina proizvodnje, eventualno pomiješanih s nekim, jednako epohalno hipotetskim oblicima proste robne proizvodnje.

(3) Vratimo li se u ovoj analizi malo unatrag, vidjet ćemo da je treća, manje ili više zajednička, odlika svih teorijskih okvira o kojima je bilo govora — ta da su svi oni građeni na uvjerenju u *epohalni karakter promjene klasnog subjekta* odnosa u državi i društvu, pa tako i u privredi. U tome je uvjerenju implicirano to da je subjekt odnosa kapitala — kapitalistička klasa, da je ona nametala društvu privatno vlasništvo kao svoje pravo, te da je posebni kapitalist na temelju toga prava podredio radnike svome kapitalu. Promjenom klase na vlasti, smatra se, mijenja se i oblik vlasništva, pa radnička klasa kao novi klasni subjekt može ustrojiti društvo prema svojoj mjeri na način nove epohe, nove »društveno-ekonomske formacije«.

Time se i načinu proizvodnje (kao prije robi) odrekao svaki povijesno temeljni karakter. Određeni političko-ekonomski tip društva nije proizveden, dakle, svojim načinom proizvodnje, nego način proizvodnje (ako se on uopće uzima u obzir) određuje klasa koja je u njemu izborila vlast, već prema stupnju svoje klasne svijesti. Time je ideološki otvoren put svakovrsnom voluntarizmu.

Način proizvodnje kapitala (u Marxovu smislu)[14] u posljednjih se stotinu godina mijenjao, razvijao, ali teško bi se moglo pokazati da je igdje izgubio svoju kapitalsku osnovu. Dapače, nove proizvodne snage koje su u međuvremenu razvijane — bile su do sad prilagođavane toj osnovi, a ne obrnuto. Drugi, konkurentan način proizvodnje koji bi temeljio novu epohu — nigdje još u međuvremenu nije razvijen na prestrukturiranim proizvodnim snagama. Doista, ima sve više elemenata koji će moći temeljiti takav novi način proizvodnje, ali njihovo epohalno prestrukturiranje još nije nastupilo i nema nikakvog izgleda da nastupi mimo logike prijelaznih tendencija samoga kapitala koje su sve izrazitije.

Radnička je klasa u tim promjenama još uvijek ostala utemeljena osnovnim određenjima koja je utvrdio Marx u *Kapitalu*. To, naravno, ne znači da je ta klasa ista danas kao u Marxovo doba. Ali, iako je umnogome promijenjena i njena funkcija u proizvodnji (prateći razvoj konstantnog/fiksnog kapitala!), ona nije prošla i kroz epohalnu mijenu. Ona je ostala; nije nestala. Nema, doduše, više klasičnog proletera o kome se ni u *Kapitalu* više nije

[14] Ovdje shvaćen kao povijesno specificirana struktura u kojoj se međusobno odnose proizvodne snage — u proizvodnji kao odnošenju spram prirode i istodobnom međuodnošenju članova zajednice, dakle, kao određeni način proizvodnje proizvoda i same »društvene veze«.

Digitized by Google

govorilo, ali je ostao »kombinirani radnik«, podvrgnut robnoj proizvodnji kao načinu proizvodnje, sa svim marksovskim konzekvencijama robnog oblika kao dominantnog oblika proizvoda rada. Tome su kombiniranom radniku silno razvijene neposredno društvene potencije njegova rada, ali je on i dalje podvrgnut proizvodnji viška vrijednosti koja ga u temelju političko-ekonomski i konstituira u klasnim razmjerima i terminima. A ista proizvodnja koja reproducira kombiniranog radnika kao agenta kapitala, i koja održava njegov udruženi rad kao kapitalov udruženi rad, ta ista proizvodnja reproducira i one funkcije kapitala koje je prije obavljao kapitalist (tamo gdje ga više nema). Sada se država ili razni paradržavni subjekti (odnosno, alternativno ili kombinirano, subjekti poduzetničke funkcije) pojavljuju u funkciji »apstraktnog kapitalista« koji regulira proizvodnju viška vrijednosti s različitim formama dohotka kao pokretačkim motivom reprodukcije sa stajališta posebnog kapitala.

Za Marxa je *radnička klasa* bila na toj osnovi *klasa građanskoga društva,* ali ona klasa građanskoga društva koja ima povijesni interes da ga revolucionira tako da nestane kao klasa (što je podudarno s epohalnim prevladavanjem načina proizvodnje kapitala i robne proizvodnje). Još u mladosti Marx ju je, drugim riječima i drugim analitičkim postupkom, ali u istome smislu, odredio u duhu klasične političke teorije kao »klasu građanskog društva koja nije klasa građanskog društva«[15]. No nije mu padalo na um da je vidi samo zato što je klasa »vezana radikalnim lancima«, i kao zarobljenu klasu budućega društva, koja samo treba da raskine svoje okove i da se predstavi kao legitimni predstavnik budućnosti u sadašnjosti. Tek širenjem i prestrukturiranjem kolektivnog radnika i njegova udruženog rada do društvene cjeline, za Marxa je ostvaren proizvodni uvjet početka nove epohe na vlastitoj osnovi.

Međutim, kada se radnička država i radničko društvo — umjesto toga — postave jedno naspram drugog, u interesno različito zasnovanoj borbi za ideologijsku legitimaciju, onda se nalazimo u ideologijskoj situaciji od koje smo krenuli u ovoj analizi, u strukturalnom okviru koji korespondira klasičnom okviru odnosa građanskoga društva i njegove države, s tendencijom reproduciranja takvoga okvira. Ako, po pretpostavci, danas bivaju sve dominantnijim prijelazne ekonomske zakonitosti kapitala, onda se na obje »strane« ovakvoga političko-poduzetničkog društva takve zakonitosti »potiskuju«.

No ekonomske zakonitosti, ako jesu zakonitosti, mogu biti potisnute samo tako da djeluju na drugi način i da na drugim točkama sistema iskazuju svoje efekte. Ocrtano »zadržavanje prijelaza« potiskuje ekonomske zakonitosti prijelaza tako da u promijenjenim i na drugi način fetišiziranim oblicima — zapravo

[15] K. Marx, *Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod, Dela,* tom 3, str. 159.

Digitized by Google

afirmira i konzervira izvorne zakonitosti kapitala, ali na taj način da se na neočekivanim mjestima društvene i političke strukture njihovi efekti prikazuju kao socijalni i politički, a tek u drugom redu kao ekonomski. Rezultat je najčešće ekonomska neefikasnost — baš uslijed nužnog djelovanja ekonomskih zakonitosti, i uslijed njihove bitne nepotisnutosti.

Kada je Marx utvrđivao tranzitivne oblike kapitala, vidio je »radničku kooperativnu tvornicu« kao pozitivno prevladavanje kapitala u procesu prijelaza, na osnovi zakonitosti samoga kapitala U takvoj samoupravnoj kooperativi radnici su, za Marxa, »kao asocijacija svoj vlastiti kapitalist«[16]. Oni proizvode višak vrijednosti i reguliraju tu proizvodnju po zakonitostima konkurencije, samoeksploatiraju se. Jer, proizvodnju viška vrijednosti i kapitala, po Marxu, ne može se prevladati samim osvajanjem tvornice kao ni samim osvajanjem političke vlasti, iako ovo drugo i treće može biti pretpostavka za ono prvo.

Ali da bi se ova osvojenja potvrdila kao te pretpostavke, pretpostavke prijelaznih procesa »iz kapitalističkog načina proizvodnje u udruženi«, samoupravljačima ne smiju biti zastrte zakonitosti po kojima se obavlja proizvodnja toga prijelaza. U najmanju ruku im te ekonomske zakonitosti ne bi smjele ostati neprozirnije no što su konkurentskom privatnom kapitalisti ili upravnom odboru akcionarskog društva.

»Kapital uopće« i ekonomske zakonitosti na razini »konkurencije mnogih kapitala«

Pitanje — koje je i ovdje postavljeno — je, naravno, kakve su točno te zakonitosti. Pokazalo se da dosadašnja politička ekonomija i ekonomika nakon Marxa, kao i prije njega, ne mogu precizno odgovoriti na to pitanje. Ekonomika (i kao *Economics),* deklarirano se baveći samo procesima s »površine« društva, kako bi rekao Marx, i ne pokušava dati taj odgovor sa povijesnog stajališta. Sam Marx, pak, u svome *Kapitalu* (I—III) ostao je pri analizi takozvanog »općeg pojma kapitala« ili »kapitala uopće«, a nije uspio prijeći na analizu takozvane »konkurencije mnogih kapitala«[17]. Izveo je te ekonomske zakonitosti u njihovoj povijesno bitnoj kapitalskoj strukturi, ali nije izveo kako se one pojavljuju na društvenoj »površini«. Upozorio je, međutim, da se one moraju pojavljivati na »izvrnut« način u odnosu na tu bitnu strukturu, po principu *camerae obscurae.*[18]

---

[16] K. Marx, *Kapital,* tom III, *Dela,* tom 23, str. 373. — Osobito je značajno Marxovo shvaćanje po kome samoupravnu kooperaciju vidi kao naličje akcionarskog društva. Usp. loc. cit., str. 370—374.

[17] »Opći pojam kapitala« Marx najopširnije izvodi u *Grundrisse, Dela.* tom 19, str. 292—295, a »konkurenciju« u: *Dela,* tom 20, str. 30—32, 37.

[18] K. Marx, *Kapital,* tom III, op. cit., str. 580.

Digitized by Google

Ovo je upozorenje u marksističkoj političkoj ekonomiji — koje i inače nikada nije usvojila Marxov kritički znanstveni postupak, već je samo preuzela njegove izvode uz zadržavanje klasičnog procédéa — mahom zaboravljeno. Stoga su brojni pokušaji da se rezultati Marxove analize sa razine »kapitala uopće« izravno verificiraju na razini konkretnih privrednih sistema i konkretnih ekonomskih procesa (to jest razini »konkurencije«), upravo onako kako je činila klasična politička ekonomija, a Marx ju je zbog toga kritizirao.

Dakako, takva izravna primjena dovodila je do najneočekivanijih rezultata. Ona karakterizira i sve teorije takozvanih normalnih cijena u socijalizmu koje polaze od Marxa, kao i općenito razumijevanje djelovanja zakona vrijednosti — kako ga je vidio Marx. Osobito se to odnosi na one momente njegova djelovanja koji u suvremenim socijalističkim kao i kapitalističkim sistemima moraju imati unekoliko različite pojavne oblike. I to kako u odnosu na Marxovo vrijeme tako i u odnosu na opći pojam tog djelovanja kakav je izveden u *Kapitalu* (I—III).

Osobito bih želio istaknuti da se, po mome mišljenju, ovdje ne radi o parcijalnoj pogrešci u ekonomskoj primjeni tek jednog segmenta Marxova aparata. U pitanju je, po mome sudu, iz temelja pogrešna tradicionalna interpretacija Marxove kritike političke ekonomije u njenoj cjelini.

Ona je utemeljena već restriktivnim klasicističkim tumačenjem određenjâ robe u *Kapitalu* (I) i izoliranim razumijevanjem robe i novca u odnosu na »opći pojam kapitala« u njegovoj cjelini. Nema prostora da se ovdje u to šire upuštam. Ističem samo ideološki reducirano tumačenje »robnog fetišizma« iz tog segmenta Marxove *Kritike*.

Fetišizam robe mahom se tumači kao efekt ideološke iluzije kapitalistâ i apologetske ideologije ekonomistâ. On za Marxa, međutim, povezano s reflektiranim određenjima robe u »obliku vrijednosti«, znači nadasve to da se društveni odnosi robnih proizvođača — u društvu koje počiva na robnoj proizvodnji — nužno doista odvijaju preko stvari i da stvari/robe isto tako nužno postaju logičkim subjektima odnosa u takvome društvu; da robe, kao nužni bitak kapitala, postaju materijalizirana izvanjska moć nad proizvođačem (podjednako nad kapitalistom kao i nad najamnim radnikom).

Riječ je, prema tome, o materijaliziranoj, realnoj ideologijskoj strukturi — a ne tek o ideološkoj iluziji. Da bi se strgnuo »mitski veo« sa tog postvarenog svijeta, potrebno je mnogo više od uvjerenja da njegovo funkcioniranje počiva na klasnoj obmani. Za to je nužna kritika političke ekonomije koja je podjednako imanentna kritika ekonomske teorije, kao i imanentna kritika cijelog epohalnog sustava građanske proizvodnje i reprodukcije zajednice. Kritika koja može biti dovršena tek kao korjenita praktična revolucionarna kritika, kao realni prijelaz u novi epohalni oblik zajednice.

Digitized by Google

Što smo od ovog posljednjeg još prilično daleko, posljedica je različitih objektivnih povijesnih okolnosti, a ne pomanjkanja dobrih želja u tom smislu. Među tim okolnostima nikako nije najmanje važna i ta da u interpretacijama *Kapitala* kao odlučnog, ali samo prvog koraka teorijskog aspekta ove kritike — nismo uzeli u obzir metodološki i metodički značaj efekta robnog fetišizma za cjelinu Marxova kritičkog postupka.[19]

Ovdje nema prostora za izvođenje apstraktno-konkretnog procesiranja vrijednosti koje Marx, koliko to može s obzirom na svladavanje problema čisto ekonomske teorije s kojima se bori, konzekventno provodi kroz izvedbu cijelog »općeg pojma kapitala«. U tom procesu ovaj »fetišistički« efekt izvrtanja, »postavljanja na glavu« i opet »na noge«, neprestano je na djelu — osobito pri prijelazima s jednog na drugi plan analize (unutar samog »kapitala uopće«).

A taj je efekt morao biti još izraženiji, kao *salto mortale* cijeloga sistema, pri — u više navrata skiciranom ali neizvedenom — Marxovom prijelazu na razinu »konkurencije«, u sferu pojavnih oblika djelovanja ekonomskih zakonitosti. Taj je *salto* fundamentalno određenje konkurencije. »Da bi njemu imanentne zakone nametnula kapitalu kao vanjsku nužnost, piše Marx u *Grundrisse*, konkurencija ih očito sve preokreće. I z v r ć e i h.«[20]

Na taj je način Marx *načelno* riješio metodički i metodološki problem pred kojim je kapitulirala klasična politička ekonomija, a kojeg je zaobišla praktički sva kasnija ekonomska teorija. Osnovna karakteristika tog klasičnog postupka bila je da se njime »proturječnost između općeg zakona i dalje razvijenih konkretnih prilika (...) ne pokušava riješiti iznalaženjem srednjih članova, nego se konkretno direktno supsumira i neposredno prilagođava apstraktnome«[21]. A to je također osnovna karakteristika i nama suvremene marksističke političke ekonomije. Ona je, umjesto da nastavi Marxovim putem i dalje razvija aparat Marxove *Kritike*, izvadila historijsku i dijalektičku dušu i onom dijelu tog aparata koji je Marx sam uspio razviti. Stoga je sama pala ispod razine svoga nesuđenog učitelja čak i nakon cijelog stoljeća života njegova glavnog djela.

Zbog toga pada mi danas ne možemo dati precizan znanstveni odgovor — na Marxovim temeljima — na pitanje kakve ekonomske zakonitosti djeluju u našem privrednom sistemu, niti kako one točno djeluju. Ne možemo precizno utvrditi postoji li njihovo potiskivanje i tko su i zašto njihovi potiskivači. Odgovore možemo (ako možemo) davati samo vrlo uopćeno, jer smo političku ekonomiju i reducirali na znanost o općim ekonomskim pojmovima (s razine

[19] Na drugi i manje određen način na ovaj moment upozorio je još I. I. Rubin, u svom delu *Ogledi o Marxovoj teoriji vrijednosti*, 1928, »Stvarnost«, Zagreb, 1978.

[20] K. Marx, *Grundrisse*, *Dela*, tom 20, str. 119.

[21] K. Marx, *Teorije o višku vrednosti*, tom III, *Dela*, tom 26, str. 68.

Digitized by Google

»kapitala uopće«). Skokovi koje s te razine činimo baziraju se na ekonomističkim ili političkim procjenama, jer se s Marxova stajališta i nemaju na čemu drugom zasnivati (osim stanovite opće orijentacije). Mogu se, doduše, zasnivati na aparatu građanskih *Economics*, čiju marksističku kritičku recepciju također nismo sustavno obavili, pa teško možemo s povijesnog stajališta procjenjivati rezultate njihove primjene.

Ako već nemamo taj razvijeni, konkretizirani marksovski aparat o kojem je ovdje bilo govora, postavlja se pitanje — uviđamo li bar da ga treba razvijati? Čvrsti teorijski temelji za analizu problema koje smo i ovdje postavili, po mome mišljenju, ne mogu biti postavljeni bez rekonstrukcije i konačnog izvođenja cjeline Marxova plana kritike političke ekonomije, pa i dalje od toga.

O tome kakav je uopće konačno ostao taj plan (nakon *Kapitala)* vjerojatno bi moglo biti različitih mišljenja. Kao što postoji i mišljenje da je on već u *Kapitalu* bio sažet i kao takav realiziran. U ovim mojim tezama on je bio *implicite* recipiran u slijedećim instancama: (1) »kapital uopće« (područje *Kapitala* I—III); (2) opći pojam građanskog društva i političke države[22]; (3) vanjska trgovina i svjetsko tržište; (4) ciklusi i krize kapitala; (5) konkurencije mnogih kapitala; (6) povratno djelovanje njenog razvoja na cjelinu sistema, i (7) posebne privrede, građanska društva i države[23] i povijesna analiza njihova razvitka.

*

Kad je ovakva pozicija barem djelomice teorijski izborena i osigurana, s nje je isuviše lako kritizirati interpretativno tradicionalističku marksističku ekonomsku teoriju. Ali moja intencija ni ovdje ni inače nije bila prije svega da vršim takvu kritiku. Namjera mi je bila samo da ukažem na neke puteve kojima zajedno, organiziranim radom, po mome uvjerenju, možemo doći do egzaktnijeg teorijskog aparata za analizu i projiciranje konkretnih ekonomskih procesa.

Kad je riječ o pristupima koje sam ovdje nazvao pogrešnim, sasvim sam svjestan toga da su posrijedi pogreške koje su dio verificiranog naučnog standarda u ovome času, a ne individualne

[22] Odnos građanskog društva i političke države u Marxovoj i Hegelovoj političkoj teoriji u nas su istraživali osobito Ivan Prpić *(Država i društvo,* »Mladost«, Beograd, 1976) i Adolf Bibič *(Zasebništvo in skupnost,* »Mladinska knjiga«, Ljubljana, 1972).

[23] Na Zagrebačkim politološkim razgovorima 1982. Dragan Lalović je referirao na originalnu i značajnu tezu da u Marxa nije moguće utvrditi opći pojam, već samo niz posebnih građanskih društava. Otuda, ukoliko se ne može pokazati suprotno, nastaje jaz između Marxove opće sistematske teorije i njegovih analiza konkretnih građanskih društava Engleske, Francuske, Njemačke itd. (Neautorizirane diskusije objavio je Treći program Radio-Zagreba).

Digitized by Google

pogreške. Radi se o standardu koji je rezultat podjednako nemarksističke i marksističke tradicije koje nas sve, i u teoriji i u praksi, pritiskaju. A on je rezultat i »otpora materijala« koji istražujemo i koji objektivno otežava izlaz iz začaranog građanskog ideologijskog kruga o kojem sam ovdje u natuknicama govorio.

Mislim, međutim, da smo mi na taj teorijski izlaz nužno upućeni objektivnim povijesnim okolnostima u kojima smo se našli kao domovina socijalističkog samoupravljanja. Uvjeren sam da nas teškoće s kojima se trenutno borimo — iako na prvi pogled ne upućuju na fundamentalna, već na primijenjena ekonomska istraživanja — upravo tjeraju, svjetsko-povijesno biraju da idemo upravo u ovakve analize kako bismo na temelju njihovih rezultata lakše i izvjesnije rješavali nagomilane društvene probleme.

Fuada Stanković

Da li su u nas definisane ekonomske zakonitosti?

Ovaj rad, studija ili materijal koji imamo pred sobom ima naslov *Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja.* Verujem da naslov nije slučajno odabran. Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja nije isto što i socijalistička samoupravna robna proizvodnja.

Međutim, autori se u svom radu opredeljuju za ovaj drugi termin — socijalistička samoupravna robna proizvodnja i na taj način odstupaju od zadatog naslova.

Prvi utisak o ovom tekstu je taj da rad sadrži dva različita dela, različita po obimu, sadržini i, čini mi se, po kvalitetu.

Uvodni, teorijski deo mnogo je sažetiji. To mu je nedostatak. U njemu se nedovoljno odražava stanje naše savremene ekonomske teorije o robnoj proizvodnji, njeni rezultati. Tu niti su obuhvaćena gledišta jugoslovenskih ekonomista niti su autori izgradili dovoljan vlastiti teorijski okvir za probleme kojima se rad bavi, kao ni za pitanja na koja se u drugom delu pokušavaju da daju odgovori.

U drugom delu su obuhvaćeni gotovo svi važni problemi jugoslovenske privrede, pokrenuta su mnoga značajna pitanja. Nagoveštavaju se i zadovoljavajući odgovori na neka od postavljenih pitanja. Tako postoji nesklad između uvodnog i drugog dela. Drugi deo, međutim, pokazuje da se u uvodu nisu mogla tako jednostavno definisati pitanja kao što to čine autori. Mislim da je

Digitized by Google

bilo uputnije da se problematiziraju stavovi, umesto da se iznose kategoričke tvrdnje, na primer, da postoje objektivni procesi udruživanja, da bi se kasnije pokazalo da u praksi ipak ne postoje objektivni uslovi za udruživanje. Kad se čita uvodni deo, stiče se utisak da je u praksi već uspostavljen samoupravni sistem identičan željenom, normativnom sistemu koji je utvrđen Ustavom i Zakonom o udruženom radu. Međutim, u nastavku autori pokazuju da sistem u svojim bitnim elementima ne funkcioniše na zadovoljavajući način, da organizacije udruženog rada nisu postale ono što smo hteli, da udruživanje još nije »objektivno postojeći prosek« kako bi se to moglo zaključiti čitanjem prvog dela rada.

Centralni problem je, po mom mišljenju, i posle ovog materijala, da se naučno, teorijski definiše sadašnji istorijski trenutak robne proizvodnje u Jugoslaviji. Ne u nekom imaginarnom samoupravnom socijalizmu, nego u našoj konkretnoj istorijskoj praksi. Slažem se s kolegom Strpićem da su ekonomske zakonitosti delovale u nas i do sada, i to opšte, posebne i pojedinačne, i da je stanje kakvo postoji danas u dobroj meri rezultat delovanja tih zakonitosti. Posebno je pitanje kako su one delovale, u kojem konkretnom obliku. Jer uporedo s dejstvom objektivnih ekonomskih zakonitosti postojalo je svesno, organizovano delovanje na ekonomsku praksu. Ono što je dobijeno kao rezultat tog dvostrukog dejstva sigurno je nešto specifično, nešto istorijski novo. Očigledno je da još nismo u stanju da damo odgovor kakva je ta naša robna proizvodnja i kako u njenim okvirima deluju različiti ekonomski zakoni. Čini mi se da mnogi od onih koji danas govore o ekonomskim zakonitostima ne znaju, u stvari, mnogo ili čak ni dovoljno o njima. Nemam utisak da su u našoj teoriji definisane te ekonomske zakonitosti, — neki možda misle da jesu — pa zato neuverljivo deluju oni koji govore o tim zakonitostima kao da su one jasne, jednostavne i da je dovoljno »dopustiti« ili »ne dozvoliti« da one deluju. Ako želimo da usmerimo efekte ekonomskih zakonitosti, moramo da znamo šta je to na šta hoćemo da delujemo. Odgovor na to još nemamo. Naravno, suviše bi bilo očekivati da nam autori ovog rada odgovore na to pitanje.

Bilo bi izuzetno važno da ekonomska nauka definiše šta je to što se objektivno dešava, da bi se mogli izvlačiti zaključci o dugoročnim tendencijama u razvoju naše ekonomije. Naravno, zakonitosti koje deluju u našoj praksi nije lako teorijski izdiferencirati. I sam Marks je rekao, doduše, za kapitalističku privredu, »da se opšti zakon (tu misli na zakon vrednosti — F. S.) ostvaruje kao vladajuća tendencija uvek samo na vrlo zamršen i približan način kao nikad utvrdivi prosek večnih kolebanja«*. Nema razloga da ne verujemo da tako deluju zakonitosti i u našem društvu, možda čak zamagljenije nego u kapitalizmu. U Marksovo doba kapitalistički društveni odnos već je bio u dobroj meri iskristalisan, što se, čini mi se, ne bi moglo reći za društveni

* K. Marx, *Kapital*, tom III, »Prosveta«, Beograd, str. 138.

Digitized by Google

odnos u našoj stvarnosti. Prema tome, zakonitosti u našem sistemu deluju još mnogo komplikovanije nego što je to bilo u slučaju kapitalizma Marksovog vremena.

Poznato je da ekonomski zakoni ne mogu da se ukinu. O tome je već govoreno. Na njih može svesno da se deluje da bi se njihovo dejstvo više prilagodilo onome što želimo, da oni ne bi delovali spontano u pravcima koji bi bili izvan kontrole društva. Prema tome, da bi se moglo uticati na ekonomske zakonitosti, mora još mnogo toga da se raščlani, što naša ekonomska teorija još nije uspela. Ali to ne znači da treba negirati njene nesumnjive rezultate na ovom putu.

Bilo bi interesantno razmišljati o tome da li je ovo što se sada dešava u našoj ekonomiji samo kratkotrajno i nužno odstupanje od tendencija dugoročnog razvoja ili je to tako veliko odstupanje da dovodi u pitanje naš dalji razvoj? O tome se dosta polemisalo u poslednje vreme. Nisam sigurna da su u pozadini tih diskusija bila uvek ozbiljna istraživanja. Očigledno je da su izvesni nepredviđeni, a rekla bih i neželjeni faktori imali jače dejstvo u prethodnom periodu i da su uticali na to da razvoj ne ide u pravcu koji se predviđao.

Dopustite mi još da komentarišem interesantnu tvrdnju profesora Vlaškalića »da robu uopšte treba utemeljiti u sistem produkcionih odnosa socijalističkog samoupravljanja«. Za mene je to veoma važno mesto u njegovom izlaganju. Činjenica je da je Marks robu uopšte posmatrao u njenom specifičnom obliku u uslovima kapitalističke robne proizvodnje. U našem slučaju, uvođenje samoupravljanja je delovalo na društvene odnose s jedne strane, a s druge strane je delovala robna proizvodnja. Realan društveni odnos koji imamo rezultat je dejstva i jednog i drugog faktora.

Verovatno ćemo se svi složiti u tome da naše društvo neće imati koristi od nauke koja dokazuje da su njegova opredeljenja dobra ili najbolja i da smo željeni društveni odnos već ostvarili u praksi. Društvu treba nauka koja će mu pomoći da se brže razvija u željenom pravcu. Zato bi to trebalo da bude nauka koja će kritički procenjivati objektivnu stvarnost, ukazivati na moguće puteve razvoja, pronalaziti uzroke odstupanja prakse od izabranog pravca razvoja i ukazivati na to zašto i u kojoj meri je izabrani put moguć ili nije.

Poznato je koliko je građanska ekonomska nauka pomogla svojoj državi, kako je tražila i našla rešenja koja su u dobroj meri pomogla da se kapitalizam transformiše, da se otupe oštrice njegovih kriza.

Na kraju, želim još jednom da ponovim, da bi, s obzirom na pretenzije materijala koji imamo pred sobom, bilo korektno da se u njegovom prvom delu dâ ozbiljniji teorijski okvir za probleme robne proizvodnje u Jugoslaviji, da se iskoriste postojeća saznanja ekonomske nauke i da se otvoreno iznesu dileme i pitanja na koja treba tražiti odgovore.

Digitized by Google

Žarko Papić

Bavimo se praksom, a ne spoljašnjim usmeravanjem

Počeću jednim svojim sasvim ličnim utiskom koji se možda definitivno uobličio na ovoj današnjoj raspravi. Naime, stičemo utisak da se u okviru ovih rasprava, možda i šire u našoj ekonomskoj teoriji, počela javljati izvesna granica gde nastaju ozbiljne smetnje u komunikaciji između nosilaca shvatanja s jedne strane granice i onih s druge strane te granice. Čak sa izgledima da dođe do nerazumevanja. Takođe imam utisak da je granica o kojoj govorim sasvim izvan ekonomije u smislu društvene nauke i ona se tiče filozofije ili, preciznije, opštih metodskih pretpostavki koje se već tiču filozofije u onom smislu u kome ona egzistira u sistemu društvenih nauka. Naime, ja ću, ukratko, reći da ne mislim da je moguće razumeti socijalističku samoupravnu robnu proizvodnju (na način na koji je, recimo, mi interpretiramo u ovom materijalu) dok se krećemo u granicama nečega što bih slobodno nazvao novovekovnom filozofijom, preciznije, dok se krećemo u klasičnim relacijama dualiteta biće-svest, subjekt-objekt, baza-nadgradnja itd. Dakle, dok se krećemo u okviru nečega što završava u teoriji odraza. Treba poći drukčije — od pretpostavke da se dešava neka vrsta sinteze onoga što se u ovoj klasičnoj terminologiji naziva, na primer, baza i nadgradnja i biće i svest. Čini mi se da se tek na taj način može, recimo, u punoj meri razumeti kritika dualiteta u ekonomskoj teoriji (što je samo »primena« kritikovanog filozofskog dualiteta), koji ovu redukuje na teoriju o tržištu i planu, tržišno-plansku ekonomiju. Recimo, u takvoj ekonomiji tržište ima funkciju baze koju onda izdvojena svest, plan, reguliše. Socijalistička samoupravna robna proizvodnja podrazumeva potpuno drugi pristup. Podrazumeva to da se u okviru filozofija polazi od spoja baze i nadgradnje, funkcionisanja toga »spoja« na svakoj tački društvene reprodukcije, te u tom smislu i govorim o udruživanju kao obliku integracije ekonomske zakonitosti i svesnog delovanja.

Naravno, ono što sasvim uslovno nazivam: s one strane granice novovekovne filozofije temelji se bar na Marksovim tezama o Fojerbahu, posebno na 11. tezi koju, naravno, svi pamtimo. Nije reč o tome da se svet tumači, već o tome da se on menja. Ta je teza, sticajem okolnosti, uglavnom interpretirana kao revolucionarna, politička. Međutim, ona u sebi nosi temeljit metodološki sadržaj. Dakle, reč je o tome da se ne bavimo spoljašnjim usmeravanjem, interpretacijom sveta itd., nego da se bavimo samom praksom.

Digitized by Google

Ovaj mali metodski uvod bio mi je potreban da bih konstatovao sledeće. Kada bi, na primer, ova granica u našoj ekonomskoj teoriji bila ozbiljnije prekoračena, onda se, verovatno, profesoru Žarkoviću ne bi činilo da je osnovni problem — problem materijala; on je petnaestak puta ukazao na to »idući« po tekstu: na problem odnosa »željenog« i »mogućeg«. Jer taj problem i takvo njegovo viđenje stvarno je u okvirima teorije odraza. Ne bih se složio ni sa Dagom Strpićem koji je otvorio nekoliko važnih tema. U vezi s tim temama ne mogu se s njim složiti, ali mislim da su one veoma dobro »izvučene«, da je suština stvari po mnogo čemu u njima. U pogledu sistema i procesa, kod Strpića slutim tragove onoga metodskog pristupa na koji sam se kritički osvrnuo. Socijalističko samoupravljanje u procesu, ali svaki društveni proces ima svoju organizaciju. Radnička klasa u kapitalizmu bila je izvan građanskog društva, izvan legaliteta građanskog društva, ali sa svojim sistemom organizovanja. Poenta je na tome da je socijalističko samoupravljanje, budući revolucija, steklo legalitet, sebe kao proces učvršćuje sopstvenom organizacijom. Prema tome, nije reč o suprotnosti između procesa i sistema, već o organizaciji procesa. Ja ću tome dodati — što mi se čini najvažnijim u svemu tome — da proces treba organizovati kao sistem samoupravljanja, a ne da se organizuje spolja, posredstvom države ili partije. Ako organizaciju tog procesa treba predati u ruke radnicima — što mi se čini pitanjem svih pitanja — onda, jednostavno, ne vidim varijantu nego da to bude samoupravni sistem. Što se tiče društveno-ekonomskih formacija, lično mislim da se prelazni period (sada ću biti maliciozan!) mora razumeti izvan tradicionalne marksističke podele na društveno-ekonomske formacije. Marks društveno-ekonomske formacije pominje onda kad govori o praistoriji ljudskog društva. On o društveno-ekonomskim formacijama ne govori kada se stupa na scenu istorije ljudskog društva, dakle, kada se otvara proces komunizma kao stalnog kretanja. Ako je to tako, a uveren sam i marksološki da je tako, onda mislim da se karakteristike kretanja od kapitalizma ka komunizmu, iz praistorije u istoriju, ne mogu meriti kriterijumima društveno-ekonomskih formacija praistorije ljudskog društva. Još samo ovo. Drug Žarković je nastojao da ove probleme utemelji u neke šire svetske procese, što mislim da je dobar metodološki pristup. No, kada je o tome reč, mislim da je pogrešno razumeti da je realni socijalizam danas u krizi zato što zapostavlja tržište. Jednostavno, to bi se teško moglo dovesti u vezu sa realnošću. Mnogo sam više sklon tezi da je kriza realnog socijalizma kriza tehnokratskih reformi realnog socijalizma. Možemo sada ući u analizu bilo koje situacije, na primer, situacije u Poljskoj. Poslednja kriza u Poljskoj nikako nije kriza klasičnog centralizma, nego kriza njegove tehnokratizacije.

Digitized by Google

Božidar Cerović

Kako razrešiti protivrečnosti robne proizvodnje?

Budući da smo već čuli dosta mišljenja o tekstu koji je ponuđen za raspravu i budući da sam i sâm jedan od autora teksta, osvrnuću se na dosadašnju raspravu i primedbe koje su se čule. Neću se, kao ni sama rasprava, zadržati samo na pitanjima koja iz ovog rada proističu — jer on je takav kakav jeste, relativno skromnog obima s obzirom na problem koji tretira, a već je dosta drugova imalo priliku da o njemu izrekne mišljenje i pomogne autorima u fazi njegove izrade.

Međutim, naša današnja diskusija, iako smo kao autori u njoj još dobro prošli, sa izuzetkom nekoliko konkretnih opaski, — čak jedne i gramatičke — i jedne diskusije koja u celini dovodi u pitanje pokušaje istraživanja takozvanog prelaznog perioda i traženje novih puteva i rešenja van istorijski poznatih — pokazala je da postoji dosta pitanja koja, po mom sudu, često izostaju iz naših ekonomskih rasprava, teorije i literature. Kao da smo zastali na rezultatima naše nauke od pre dvadesetak (pa i više) godina, koje rado upotrebljavamo, ali ne razvijamo dovoljno, sem pojedinačnih napora, pogotovu u odnosu na ono što predstavlja savremeni trenutak ekonomske nauke u svetu i što sadrži dosta podsticaja da se i u našim istraživanjima učini korak napred.

Uzmite pojam ekonomskih zakonitosti. Tim pojmom se svi rado koristimo kao da se sve unapred zna i kao da je njegov sadržaj opštepoznat. Najčešće pod tim pojmom podrazumevamo problem odnosa razmene, odnose ponude i tražnje i slične. Međutim, ekonomija kao nauka — a savremena ekonomska istraživanja to i potvrđuju — ne može za predmet uzimati samo odnose razmene i raspodele. Naprotiv, moramo govoriti pre svega o proizvodnji i zakonitostima proizvodnje. Mislim da je to bila i prava sadržina Marksove kritike političke ekonomije. Takav povratak proizvodnji i njenim zakonitostima i odnosima neminovan je jer se tu nalaze osnovne i početne ili, ako hoćete, krajnje, konačne ekonomske zakonitosti. Sasvim šturo da podsetim — reč je o društvenom karakteru proizvodnje, o zakonitostima koje se na sadašnjem stepenu razvoja proizvodnih snaga izražavaju kao međuzavisnost proizvođačâ i njihova reprodukciona povezanost ili, da se tehnički izrazim, kao nerastavivost matrice koja opisuje jedan ekonomski sistem.

U suštini, to saznanje nije novo, ni u filosofsko-sociološko-metodološkom ni u tehničko-metodološkom smislu. U prvom slučaju reč je, pre svega, o Marksu i njegovim istraživanjima, u drugom lanac je dosta dug, počev od Kenejevih Ekonomskih tablica do današnjih rezultata posebno poznatih u raspravama oko Kem-

Digitized by Google

bridža i otkrića u poslednjih dvadesetak godina. Uostalom, na nužnu promenu ugla posmatranja ukazuju i novi naslovi od Srafine *Proizvodnje roba pomoću roba* do Pazinetijevih *Predavanja o teoriji proizvodnje* i drugi u kojima dominira pojam proizvodnje. U stvari, ova savremena istraživanja dala su za pravo onim stavovima koji su bili dominantni u okviru marksističke nauke iako se do njih došlo sasvim drukčijim sredstvima: u pogledu društvenog karaktera proizvodnje, društvenog uticaja i uticaja društvenih odnosa na osnovne zakonitosti proizvodnje.

Na taj način bilo je omogućeno da se sasvim drukčije sagleda i problem razmene: pokazalo se da ravnotežne cene ne određuju ponuda i tražnja, već tehnološki i društveni uslovi proizvodnje. U tom smislu zakoni robne proizvodnje javili su se samo kao mali deo opštijih ekonomskih zakona bez obzira na još dugotrajnu nužnost robne proizvodnje zbog nužnosti procesa razmene u uslovima postojeće podele rada.

Stoga bi i naš zadatak morao biti, kada govorimo o promenama koje robna proizvodnja i inače danas doživljava u svetu, da istražimo kakve se promene povodom društvenog karaktera proizvodnje dešavaju ili se mogu dešavati u uslovima socijalističkog samoupravljanja, uključujući i mogućnost njenog prevazilaženja. Razume se, kada govorim o prevazilaženju robne proizvodnje, govorim uslovno jer se razmena proizvoda, objektivno, uskoro ne može prevazići.

Međutim, mogu se prevazilaziti ili obuzdavati neki stihijni tokovi robne razmene pod uslovom da postoje stvarni ekonomski interesi privrednih subjekata da koordiniraju svoje proizvodne aktivnosti. Ukoliko ne postoje ili se u datim društvenim odnosima ne mogu uspostaviti takvi ekonomski interesi, onda zaista moramo ostati u jednom obliku isparcelisane robne privrede koja čak ne odgovara ni savremenim kapitalističkim uslovima, već pre pripada početnom stadiju kapitalističkog razvoja. To bi značilo da postojeći odnosi i uslovi proizvodnje nisu otklonili one barijere koje onemogućuju svesno delovanje subjekata na tokove reprodukcije u kapitalističkoj privredi.

Mislim da je suština upravo u tome da se razvijaju takvi odnosi u kojima će ekonomski interesi voditi integraciji, koji će stvarati mogućnost da se znanja o društvenom karakteru proizvodnje i međuzavisnosti proizvođačâ koja su poznata, otkrivena i zapisana u knjigama i u kapitalističkim zemljama (jer, konačno, ni taj Kembridž nije rođen u nekom socijalizmu) mogu da pretoče u praktičan život i u praktičnu aktivnost proizvođačâ. Zato je za mene osnovno pitanje da li možemo da, kao nauka i teorija, a naročito kao praksa, ukažemo na neke nove puteve razrešenja ovih osnovnih protivurečnosti robne proizvodnje i postvarenih odnosa ljudi o kojima govore i ti nazovikritičari i ti nazovihvalitelji robne proizvodnje.

Ne šireći raspravu dalje u tom pravcu, mislim da svojim načinom diskusije, u kojoj se odmah polarizujemo i jedni kod dru-

Digitized by Google

gih prepoznajemo elemente koncepta sa kojim se »ne slažemo«, osuđujemo sami sebe da ostanemo u okviru starih rasprava, kategorija i mehanizama. Malo je, dakle, mogućnosti da se uspostavi pravi dijalog i da se učini korak napred u razvoju naše ekonomske nauke bez obzira na to koliko je ona sa stanovišta praktičnih efekata plodna ili neplodna. Možda se našoj ekonomskoj teoriji čak može staviti primedba — da namerno krivo parafraziram 11. tezu o Fojerbahu — da ekonomisti svet stalno menjaju i prilagođavaju svojim konceptima, a da je stvar u tome da se on objasni.

U stvari, često nam nedostaje i jedno i drugo, jer osim toga što nismo uvek vični da objasnimo šta se u suštini zbiva, često bežimo i od toga da na osnovu znanja koje imamo pokažemo u kom pravcu društvo može da se razvija, šta objektivno znače naši pogledi i kakve nam mogućnosti stoje na raspolaganju za upravljanje društvenim procesima.

S tim u vezi želeo bih da se osvrnem na jedno shvatanje o relaciji proizvodnih snaga i odnosa u nas. Postoji, otprilike, ovakva logika (i danas se čulo slično mišljenje) — kakve to nove odnose mi želimo da gradimo kad postojeći nivo razvoja proizvodnih snaga ne dozvoljava da se izađe iz okvira poznatih odnosa u svetu; mi proizvodne snage uvozimo, pa kako to mislimo da na uvezenim fabrikama gradimo novo društvo? Pri tom se, dozvolite da podsetim sasvim doktrinarno i školski, zaboravlja na to da se pod proizvodnim snagama, osim mašina, podrazumevaju još i ljudi sa svojim znanjima i naukom. Razume se, ako tu činjenicu zapostavimo, onda i naše priče o nauci koja može da ukaže na pravce razvoja društva, o delatnoj primeni saznanja o društvenom karakteru proizvodnje i slične doista postaju besmislene. I onda izgleda da su u pravu oni koji nam kažu — nama svima iz oblasti društvenih nauka, bez obzira na naša teorijska opredeljenja i orijentacije* — da smo vulgarni normativisti koji propi-

---

* Prenoseći deo moje diskusije sa ovog skupa, visokotiražni list »Večernje novosti« navodi da sam u nečemu kritikovao »dobitaše«, a pohvaljivao »dohodaše«. Tom zgodom poslao sam sledeću ispravku koja nije objavljena:

»U tekstu *Otkuda teorijske konfuzije* vašeg novinara Đ. Bilbije, u »Novostima« od 17. juna ove godine, učinjen je pokušaj interpretacije nekih mojih stavova iznetih na tribini časopisa »Socijalizam« povodom teksta *Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja*, čiji sam koautor. Razumeo sam želju novinara da ojača dramatičnost jedne, inače, mirne, diskusije korišćenjem klasičnog dramskog zapleta: sukob dve grupe likova — dobrih i zlih. Međutim, ja nikada ne koristim izraz »dobitaši«, pa ga, izvesno, nisam koristio ni u svojoj reči (mada stenogram diskusije nemam), a i nerado delim naučnike na — grupe likova. O tome šta mislim o shvatanjima o delovanju zakona vrednosti koja se kriju iza atraktivnih naziva »profitaši« i »dohodaši«

Digitized by Google

suju kako treba da se radi, a da sami ne znaju zbog čega. Međutim, upravo na tom području sa novim idejama u razvoju proizvodnih odnosa možemo, po mom mišljenju, da računamo na ozbiljnije prodore, to jest na stvaranje takvih uslova u kojima čovek sve više postaje i najvažnija proizvodna snaga u Marksovom smislu. Uz to, ne treba ispustiti iz vida ni pitanje koliko stvarno savremeni kapitalistički odnosi mogu da pojačaju primenu i koliko mogu da koriste potencijal i onog drugog dela proizvodnih snaga: koliko, na primer, kompjuterizacija doprinosi većoj demokratizaciji informisanja, a kolike su stvarne mogućnosti, koliko je informisanje još uvek monopolizirano, ograničeno poslovnim tajnama kada je o privredi reč i u kolikoj meri sve to ometa da se saznanje o društvenom karakteru proizvodnje (i pored zadovoljavajuće tehnološke osnove) koristi kao činjenica i potencija razvoja.

Sve ovo govorim zato što stičem utisak da, upozoravajući na nedovoljno razvijene proizvodne snage, ponekad odlazimo u drugu krajnost i ne uzimamo u obzir sve potencijale kojima svet danas raspolaže. Čini se da ponekad govorimo o savremenom svetu kao o jednom nepromenjenom svetu, ne želeći da se upustimo u traganje za novim putevima razrešavanja postojećih protivrečnosti, za novim perspektivama razvoja društva, oduzimajući tako mogućnost društvenim naukama da se i same izraze kao proizvodna snaga.

U tom smislu me je diskusija druga Taborošija, koji je govorio o odnosu samoupravljanja i voluntarizma, inspirisala na sledeći zaključak moga izlaganja. Ako pod pojmom voluntarizma podrazumevamo proizvoljne akcije društvenih subjekata, ne bih se mogao saglasiti sa shvatanjem da sposobnost ekonomskih subjekata da upravljaju nekim ekonomskim procesima razumevamo kao voluntarizam. Naprotiv, kao što sam već rekao, spoznavanje ekonomskih zakonitosti, pre svega onih u sferi proizvodnje, omogućuje ljudima da svoje akcije koordiniraju, ali ne na bazi svoje volje, već na osnovama svojih, sasvim materijalno shvaćenih ekonomskih interesa. A time svesna koordinacija i upravljanje ekonomskim procesima postepeno i sami postaju ekonomska (proizvodna) zakonitost jednog novog načina proizvodnje.

---

pisao sam opširno u svojoj knjizi *Ekonomija samoupravljača*, gde sam, već na samom početku, dao i svoju ocenu o raspravama koje su se o tome u nas vodile pre dvadesetak godina. Inače, mislim da savremeni razvoj nauke (i u nas i, naročito, u svetu) daje priliku da se ove podele razrešavaju naučnim sredstvima, o čemu sam, čini mi se, i govorio.

Digitized by Google

Stipe Šuvar

Robna proizvodnja na djelu

Ne bih uzeo učešća u ovoj raspravi iz tri razloga.

Prvo, ne osjećam se u ovoj materiji tako siguran kao ekonomisti po profesiji.

Drugo, predmet razgovora isti je kao i u raspravi o knjizi druga Koraća, koja je bila nedavno u Kumrovcu. Obećao sam da ću toj raspravi priložiti svoj tekst, pa bih se ponavljao.

Treće, čeka nas i okrugli stol u uredništvu »Socijalizma«, a za tu prigodbu pripremam uvodnu riječ o odnosima proizvodnje i političkog sistema.

No, dopustite da ipak izreknem nekoliko općih napomena.

Ovdje je netko umjesno upitao može li se izvršiti inverzija u naslovu teme: »Socijalističko samoupravljanje u uvjetima robne proizvodnje« (umjesto »Robna proizvodnja u uvjetima socijalističkog samoupravljanja«).

Mislim da bi rasprava o robnoj proizvodnji u ovakvom socijalizmu, kojeg neki imenuju kao socijalistički samoupravni način proizvodnje, odnosno u uvjetima socijalističkog samoupravljanja, shvaćenom kao oblik organizacije društva ili kao oblik diktature proletarijata ili i u smislu jednog društveno-historijskog procesa — mogla odmaći od doktrinarne svađe za ili protiv robne proizvodnje. Moramo ići u analizu zakonitosti čitave suvremene epohe, a prije svega u analizu razvojnih problema našeg društva. A to nama nedostaje.

Kada je riječ o načinu razmišljanja, mnogo mi je bliže razmišljanje koje polazi od kategorije dohotka, iako imam velike rezerve prema tome kako se tumači kategorija dohotka — dohodak je za mene prije svega kategorija raspodjele, a manje kategorija reprodukcije samog načina proizvodnje i proizvodnih odnosa — nego razmišljanje koje je po broju ljudi koji pristaju uz njega nadmoćno (ali je s obzirom na nuđenje izlaza društvu nemoćno ili, bolje bi bilo reći, nije nemoćno, nego je konzervativno i nudi nam samo izlaze koje smo već više puta pokušavali i koji nikad nisu bili izlaz), a u biti jedino zagovara reforme u monetarnom sistemu i u adaptaciji dinara, ili se, pak, zalaže za reproduciranje komande nad ljudskim radom koju bi i dalje imala država kroz takozvanu plansko-tržišnu privredu.

Prema tome, razmišljanje o dohotku je jedan stimulativniji pravac razmišljanja, ali mi ga moramo, kako da kažem, uvjerljivo dokazivati prije svega analizom razvoja našeg društva, i to primjenom Marxove metode na naše društvo.

Ovdje Fuada Stanković reče da je sigurno da to nije više kapitalistička robna proizvodnja, ali što je? To je pravo pitanje:

Digitized by Google

što je? Nismo ništa objasnili ako kažemo da je to novi oblik robne proizvodnje. Ako dobro ne objašnjavamo u čemu je to novo, ostajemo na tezi, koju svi ponavljaju, o potisnutosti ekonomskih zakonitosti, a da se ne precizira koje su to ekonomske zakonitosti, u kojoj funkciji, kako se potiskuju i tko ih potiskuje i da li je uopće moguće govoriti o potiskivanju ekonomskih zakonitosti.

Mislim da nam je lako složiti se da kapital, ako hoćete, i kao konkretna historijska sila, na snazi u jednom društvu koje se ne rađa na vlastitoj osnovi, već koje se uspostavlja prije svega kao političko društvo, pobjedom političke revolucije, a odnosi proizvodnje i način proizvodnje ostaju u smislu djelovanja robne proizvodnje sve dok se ne stvore uvjeti za asocijaciju slobodnih proizvođača, koje je Marx naznačio u *Kritici Gotskog programa.* Klasičnu kapitalističku klasu zamjenjuje socijalistička država, ili je tako zovemo, ili komandu nad radom uzima derivat komande kapitala nad radom: tehnobirokratski monopol. Naime, taj monopol svoje historijsko rodno mjesto ima u komandi kapitala nad radom.

Prema tome, sve se svodi na to da li je socijalizam jedan društveno-historijski proces koji vodi, i na koji način vodi, dokidanju kapital-odnosa i robne proizvodnje, ili socijalizam nema historijskog smisla.

Možemo se lako složiti da je robna proizvodnja osnovica socijalističkog samoupravljanja. No, i samo socijalističko samoupravljanje prestaje onog časa kada se dokine robna proizvodnja, na onom stadiju razvoja kada društvo stupa u asocijaciju slobodnih proizvođača. Socijalističko samoupravljanje je samo korak, etapa prema asocijaciji slobodnih proizvođača. Prema tome, robna proizvodnja objektivno mora biti osnova socijalističkog samoupravljanja, ali takva robna proizvodnja koja se istodobno u određenim elementima dokida utoliko ukoliko se dokida reproduciranje kapital-odnosa. I tu je negdje problem svih problema, gdje bismo morali unijeti mnogo više jasnoće i, kako da kažem, analitičke prodornosti. U protivnom se zaustavljamo na raspravi: da li robna proizvodnja ili ne. Što radi naša »lijeva« kritika? Ona istrajava na tezi da socijalizam nije društvo robne proizvodnje i poziva se najviše baš na Marxove formulacije iz *Kritike Gotskog programa,* gdje on govori o ekvivalentu rada i o tome da svatko dobiva u količini dobara srazmjerno svom individualnom kvantumu rada koji daje društvu, a do onog trenutka dokle nije moguća raspodjela prema potrebama. Ali, nazoviljevičari su nemoćni da pokažu kako robnu proizvodnju dokinuti. Valjda misle da se to može postići anarhističkom »dezorganizacijom« i spontanošću »odozdo« ili nekom posebnom naredbom da ona prestane postojati, jednim dogovornim voluntarizmom ili dekretom kojim se, eto, ukidaju robna proizvodnja i njene posljedice. I zato je »lijeva« kritika nemoćna, ali je vrlo efikasna u prenošenju takve iluzorne ili iluzionističke svijesti na mlade naraštaje.

Digitized by Google

U našoj društvenoj teoriji još nismo napravili pravi napredak i tu su pokušaji svih naših »dohodaša« ipak na liniji inspirativnih traganja, ali je pitanje dokle su došli. A ako ćemo pravo govoriti. najveći stvarni doprinos otkrivanju specifičnih zakonitosti razvoja »prelaznog društva« dali su E. Kardelj i V. Bakarić i možda odmah u prvim poslijeratnim godinama B. Kidrič, koga sada neki opet pojačano proučavaju.

Stvar je u tome da organiziramo intelektualne snage na liniji analize proizvodnih odnosa, a da nije sporno da robna proizvodnja, i to ne kao neka vječna historijska kategorija — a da se više doista ne radi o klasičnoj kapitalističkoj proizvodnji — jest na djelu i mora u daljnjem razvoju socijalizma, u dogledno vrijeme — jer asocijacija slobodnih proizvođača od nas je historijski još daleko — biti djelatna i mora djelovati gvozdena logika njenih zakonitosti.

Međutim, roba sama po sebi nije upotrebni predmet, nego je roba uvijek društveni odnos, koji indicira naprosto to da jedni ljudi prisvajaju rad drugih, a to je, drugim riječima, djelovanje kapital-odnosa. Pitanje svih pitanja socijalizma je da li on dokida taj kapital-odnos. I što znači naša etapa udruženog rada? U našim programskim dokumentima i u radovima naših najpoznatijih teoretičara naznačeno je da ona znači kretanje prema svjesnom uspostavljanju udruživanja, podjele i razmjene rada. Mislim da ni materijal u povodu kojeg raspravljamo nije na to obratio dovoljno pažnje. To je i moja glavna zamjerka tom materijalu.

Želio sam samo ukazati na onaj glavni okvir kojeg bi se pridržavao kada bih pokušao stvari zaokruženije izlagati.

Digitized by Google

France Černe

Razmišljanje o radu »Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja«

Načelno o nekim pitanjima samog rada (rasprave). — Mišljenja sam (1) da je taj rad jedan od »dokumenata« u kojem nedostaje celovit pogled na problem, u kojem se suviše parcijalno — problemski obrađuju krupni društveno-ekonomski problemi našeg društva; (2) u radu se zapravo govori »opet« o nekim kardinalnim problemima sistema, a ne toliko o robnoj proizvodnji samo u užem smislu; (3) rad nije odgovorio na niz kardinalnih pitanja o pojedinačnim robnim kategorijama, na primer, o ulozi kamatne stope kod nas itd.; (4) rad se po svom »duhu« ne uklapa u celinu *Polaznih osnova* . . . ; (5) u njemu se više konceptualno rešavaju neki problemi; (6) pošto je rad pisalo više autora, vidi se razlika i u prilazu problemima i u dikciji teksta.

Istorijsko-logičko postavljanje pitanja robne proizvodnje kod nas. — Pitanje robne proizvodnje treba rešavati u okviru Marksove sheme historijskog materijalizma, dakle, koliko je robni oblik proizvodnih odnosa refleks i, opet, stimul za dalji razvitak proizvodnih snaga kod nas; koliko možemo u Jugoslaviji (izolovani, sami), povezani u svetsku privredu, rigoroznije ukidati robni oblik proizvodnje (videti Marksovu tezu: »de fabula narratur«) itd.

Digitized by Google

Mislim da istorijsko pitanje razvijanja robne proizvodnje kod nas nije samo u funkciji razvijanja »idealnih« socijalističkih odnosa, nego, i pre svega, u funkciji efikasnijeg provređivanja, primarno, čak pred političkim i socijalnim konsideracijama. Dakle, nije »socijalističko« pred »ekonomskim«, iako se radi o dijalektičkom jedinstvu dveju strana jednog te istog istorijskog procesa.

Konkretno, radi se, zapravo, o stvaranju takvog organograma društva koji bi omogućio za radne ljude Jugoslavije najefikasniji, najstimulativniji i socijalno (istorijski) najnapredniji način privređivanja na sadašnjem stepenu razvitka proizvodnih snaga. U tom smislu robne zakonitosti trebalo bi da doprinesu društvu u sređivanju suprastrukture i svedu njezine troškove na najmanju meru, a ne da govorimo o robnoj proizvodnji općenito, jedino u ime filozofije dezalijenacije, oslobađanja individue itd.

U tom smislu »duh« (metod) robnih zakonitosti (to je strogo ekonomisanje kroz troškove i »maksimalni« efekat) valja proširiti na sve delatnosti, i na državu, iako ne u formalnom obliku. U vezi s tim smatram da se idejom o slobodnoj razmeni rada baš htelo da kombinuje robni metod sa novim nerobnim sadržajem odnosa, ali ona nije dobila adekvatnu organizacionu formu.

I još nešto, iako je država nerobna institucija, ona mora da postoji, baš zbog postojanja robne proizvodnje. U savremenim uslovima znači: »još robna proizvodnja« — »još država«, naravno, kod nas — kao demokratska država radnih ljudi.

O »socijalističkoj« (samoupravnoj) robnoj privredi (proizvodnji. — Mnogo se govori o »specifičnosti«, o »novom obliku« socijalističke samoupravne robne proizvodnje — zbog društvene svojine, zbog samoupravljanja itd. Iako ne negiram neke promene, robna proizvodnja ima ipak svoje zakonitosti. Usudio bih se čak da kažem — što razvijenija robna proizvodnja, to više nekog, iako socijalizovanog, invalidnog, kapitalizma. (1) Zbog toga nije sve u robnoj proizvodnji socijalističko, iako imamo kao njezinu normativnu osnovu društvenu svojinu itd. Treba videti u kojoj funkciji, gde, kako ona stimuliše ili pravi barijeru socijalnom, i dalje, socijalističkom razvitku (socijalizam je, naime, za mene sistem koji institucionalno podupire — omogućuje — ravnopravnost svih radnih ljudi u funkciji proizvođača, potrošača i političkih bića te omogućuje najveću kreativnost radnih ljudi u okviru slobodne utakmice prema sposobnosti). (2) Treba imati na umu različite sektore — domene, koliko ih i gde razviti i kako razviti različite tipove robne (tržišne) privrede, s obzirom na stepen koncentracije, ovisnosti, podruštvljenosti delatnosti. Recimo, velike sisteme nećemo podjednako organizovati kao, na primer, tekstilnu granu itd. (3) Zbog toga bi trebalo ne baš taksativno, ali ipak konkretno obraditi to koja dobra mogu da budu kod nas roba, delimično roba, *quasi*roba, ne više roba u jednoj samoupravnoj privredi sa socijalističkom orijentacijom; da li, takođe, da budu roba proizvodni i finansijski resursi; kakav je sadržaj — »smesa«

Digitized by Google

robnog oblika u pojedinoj oblasti; šta treba da rešava tržište, a šta ne itd. (4) U vezi s tim treba pomenuti osnovne uzroke (uslove) za postojanje robne proizvodnje koji leže (a) u samostalnosti proizvođača jednog prema drugome na osnovu društvene podele rada sa finansijskom odgovornošću za proizvođenje robe i (b) u samostalnosti raspolaganja nosilaca privrednih funkcija sa proizvodnim i finansijskim resursima kao robama. Ako, dakle, resursima oduzmemo karakter, bar *quasi*robe, teško ćemo govoriti o »socijalističkoj robnoj proizvodnji« (iako to ne znači da treba sačuvati klasičnu privatnu svojinu — videti razvoj akcionarskog kapitala). (5) U tom smislu je već termin udruženi rad (kao naturalna kategorija) neadekvatan za taj robni sadržaj privrede. Dakle, radi se zapravo o robnoj asocijaciji (udruživanju) rada i sredstava kao vrednosti u proizvodnji nove vrednosti. Čini mi se da se u vezi sa kategorijom udruženi rad uopšte zadržao nekako smitovski pojam udruženog rada kao proizvodnog rada u užem smislu — jedino u materijalnoj proizvodnji (čak ga neki smatraju samo radom na neposrednim proizvodnim radnim mestima), od kojega dalje »živе« sve ostale delatnosti, što već kod Marksa ne važi. Za njega je proizvodni rad onaj rad koji stvara višak vrednosti. Da li taj višak proizvoda u obliku usluga danas ne stvara i nauka, kao i deo obrazovne i zdravstvene delatnosti itd.? (6) Kada se govori o robnoj proizvodnji u Jugoslaviji treba da se zna i to da je naša zaokupljenost pretežno tržišno razvijeni tip privrede, što svakako utiče i na postojanje robne proizvodnje kod nas. Naravno, ovakvo afirmisanje robne proizvodnje kod nas nikako ne znači da nju treba razumeti kao *laisez-faire* sistem.

U tom smislu čak je pojam jedinstveno tržište do neke mere netačna kategorija. Naime, (a) nema jedinstvenog tržišta u smislu da su različiti domeni tržišta različita tržišta, nejednako razvijena i (b) različiti sektori-teritorije nisu podjednako istorijski-strukturalno razvijeni, što svakako utiče na tip i funkciju tržišta. To je jedan od razloga što će biti uvek »nejedinstvenog tržišta« u smislu nejedinstvenog tipa, funkcionisanja itd. Čini mi se da je pravilnije govoriti o okvirno jedinstvenom privrednom sistemu i o zajedničkoj privrednoj politici.

Da li Marksova teorija robne proizvodnje ne zadovoljava? — Marks nam je dao (kritičku) teoriju robne i kapitalističke robne privrede, sa kategorijom vrednosti, sa njezinim sastojcima (c, v, m) i, dalje, sa njezinim pretvaranjem u cenu proizvodnje (kao normalnu cenu za kapitalističku proizvodnju) koju dalje pretvara u tržišnu cenu. Ako bismo se složili s tim da su rezultati proizvodnje I i II odeljka i kod nas roba — dakle, da ona ima vrednost, da se prodaje po ceni, na bazi ponude, troškova i tražnje, da postoji samostalnost radnih organizacija kao robnih proizvođača — treba li, onda, i sve privredne, materijalne i finansijske resurse valorizovati kao vrednost (neki kažu kao »društveni kapital«), uključujući i radnu snagu, koja, naprotiv, nije kapital, ali

Digitized by Google

možemo, prema mehanizmu raspodele, uslovno govoriti o »radu« kao *quasi*robnoj usluzi i njegovom tržištu. Prema tome, da li se vrednost ne sastoji i kod nas iz c+v+m, odnosno iz c+nw (nw = novostvorena vrednost) i, dalje, da li se »društveni kapital«, kao društvena poslovna sredstva, ne sastoji iz fiksnog i cirkulirajućeg (društvenog) »kapitala«; ili, cena — da li se ona ne sastoji iz troškova proizvodnje kao novčano valorizovanih svih privrednih resursa (pošto su retki, pošto su mnogi opet rezultat rada — proizvodnje itd.); i, na kraju, da li bi trebalo da ima cenu, i kod nas, neki višak vrednosti, ili, kako ja kažem (po Marksu) čisti dohodak? S druge strane, trebalo bi da znamo da ni robna proizvodnja razvijenog državno regulisanog, akcionarsko-menadžerskog kapitalizma nije više podjednaka proizvodnja robe (vrednosti) kao što je bila u vreme Marksa.

Društveno-svojinski osnov proizvodnje i robni oblik privređivanja. — To pitanje bih, takođe, obradio u nekoliko teza: (a) svojine nema bez prisvajanja; (b) društvena svojina nije nesvojina; (c) bez neke svojine (pre svega, u ekonomskom smislu) nema robne proizvodnje; (d) zbog toga u »socijalističkoj robnoj proizvodnji« sredstva nisu jednostavno samo materijalni uslov za rad, nego i vrednost koju radni kolektivi teže da oplođuju u obliku dohotka, pa zato društvena svojina ne može da bude neposredno, nego posredno društvena (jer se rad uložen u robu u robnoj privredi priznaje tek *post festum*, na tržištu, kao posredno društveni rad; najpre je utrošen kao »privatan«, kod nas kao kolektivan rad). To bi značilo da kod nas, iako u pravnom smislu nema svojinskog monopola u ekonomskom smislu, radni kolektivi imaju, bar kao isključivo pravo (dok postoje uslovi za to) da samostalno, samoupravno raspolažu sredstvima u skladu sa njihovom ekonomskom računicom. Društvo je, dakle, institucionalno pravni vlasnik, dok su OUR-i samostalni institucionalni ekonomski subjekti, čiji su radni kolektivi personalni subjekti, odgovorni za privređivanje. Time želimo da kažemo da sredstva kod nas imaju društveni i kolektivni karakter, uslovno govoreći, karakter »društvenog« i »samoupravno kolektivnog« kapitala, kao oplođujuće vrednosti u obliku dohotka.

Iz toga takođe proizlazi da postoji dvojaki rizik, dvojaka odgovornost za poslovanje u našoj samoupravnoj privredi, prema konceptu dvaju sarađujućih subjekata kao predstavnika dvaju faktora u proizvodnji: radnik — radni kolektiv i OUR kao organizacioni predstavnik društvene svojine (naravno, kombinovano u međusobnoj povezanosti svih sarađujućih OUR-a, banaka i drugih partnera).

OUR ili radni kolektiv — robni ili nerobni proizvođač. — (1) Ako je OUR robni proizvođač, onda mora da snosi bar osnovnu ekonomsku i finansijsku odgovornost za rezultate pred »općenitim« vlasnikom, a to je društvo; ako su to radni kolektivi, onda oni

Digitized by Google

moraju snositi (bar delimično) odgovornost. (2) Dualnost našeg privrednog sistema, to jest društvena svojina i robni karakter privrede, zahteva da su i radna organizacija i radni kolektiv »kombinovani robni proizvođač, s tim što je akcent na radnoj organizaciji, dok radni kolektiv može da bude samo delimično robni proizvođač, jer on, kao zajednica radnikâ, dolazi do izražaja pre svega u okviru OOUR-a koji je formiran za to (po tehničkoj podeli rada) da u njemu radnici neposredno upravljaju proizvodnim procesima (dakle, već kao ćelija nerobne asocijacije rada). Zbog toga sam mišljenja da OOUR može da bude robni proizvođač samo posredno, ukoliko ima razvijene neke unutarnje ili vanjske *quasi* ili delimične robne funkcije (unutar, preko radne organizacije).

(Samo)upravljanje — društvena svojina i robna proizvodnja. — Ako dobara nema u obilju, dakle, ako su retka, treba neko njima, po nekom prioritetu, da raspolaže, upravlja, to jest odlučuje o njihovoj upotrebi. Zbog toga treba, na osnovu društvene podele rada, stvoriti u pojedinim granama i unutar njih kolektivne robne organizacije koje racionalno — ekonomski odgovorno (samo)upravljaju (kombinuju) sredstvima i radom. Zbog toga i postoji robna proizvodnja. Ili, samoupravljanje je u tom, ekonomskom smislu, uzrok za postojanje robne proizvodnje (samoupravljanje je u tom smislu robna institucija). S druge pak strane, samoupravljanje se izvodi iz karaktera društvene svojine, pa je u tom smislu samoupravljanje većma nerobna kategorija koja se najpre i u najvećoj meri može da razvije, kako smo već čuli, samo u okviru OOUR-a.

Dohodak — osnovni motiv »socijalističke, samoupravne robne proizvodnje«. — Robne privrede bez vrednosti, novca, cena, dohotka — nema. U tome se, verovatno, svi slažemo. Ali zašto i kakav dohodak? Da li jedan homogeni, neizdiferencirani dohodak? Da li radnim kolektivima pripada potpuno samostalna disponibilna funkcija nad celim dohotkom ili ne — u tome se, verovatno, svi već ne slažemo (a baš je o tome reč). Za sada bih hteo da kažem jedino sledeće:

(1) Prvo, da bi bilo pogrešno proglašavati dohodak za osnovni socijalistički proizvodni odnos kod nas. On to ne može da bude. Taj socijalistički proizvodni odnos je rad, iako još primarno kao sredstvo za život, ali ne samo to, nego i kao kreativnost i kao društveno korisna delatnost. Čini mi se da smo povodom ove kategorije dosta grešili i u praksi razvili jednu iskrivljenu kategoriju dohotka, povodom kojeg se, obično, u narodu kaže: »Mlati pare«. Ako već znamo da, prema anketama, ni u razvijenom kapitalizmu ni u sovjetskom kolektivizmu plata, bar za mnoge radnike, nije više prvi motiv, onda smo uveli jednu tako reći *quasi*kapitalističku robnu kategoriju, koja je, pored ostalog, vrlo malo vezivana za rad, za proizvodnost i ekonomičnost rada, zaklinjući

Digitized by Google

se na svakom koraku da je to najrazvijeniji socijalistički proizvodni odnos. (2) Drugo je dohodak ili čak ekstra dohodak kao knjigovodstveno-obračunska kategorija, kao osnov (kriterijum) za odlučivanje u okviru privrednih organizacija. Greši se, takođe, kada se, na bazi Maksove apstraktne teorije vrednosti, u skladu sa Ustavom, svaki dohodak proglašava za novostvorenu vrednost, za novododati rad (što se nalazi na nekoliko mesta i u ovom dokumentu), čime, zapravo, ignorišemo teoriju po kojoj cena, po pravilu, nije jednaka vrednosti. (3) Ako ne definišemo pravilno dohodak, onda je u pitanju i (ne)razumevanje dohodovnih odnosa. Oni su u razvijenoj robno-novčanoj privredi formalno-pravno (kako kaže Marks u prvom tomu *Kapitala)* uvek tržišni, kupoprodajni odnosi. A mi njima dajemo potpuno nerobni, zapravo, nedohodovni, neprofitni, solidarno-kooperativni sadržaj.

Roba — novac u »socijalističkoj robnoj proizvodnji«. — (1) Što je više razvijena roba, to je više razvijen i novac. Robna privreda je, po pravilu, novčana, finansijska privreda. (2) Već je sam kapitalizam dalje razvio funkcije novca, naročito knjižni novac u funkciji kredita itd. (videti: K. Marks, *Kapital,* III). Zbog toga ni kod nas ne možemo razviti neki drugačiji, recimo, radni novac ili naturalni novac, ni kredite bez kamata itd., što je u protivrečnosti sa razvijenom robnom privredom. I ne samo to, posredstvom novca društvo može da utiče na sve procese reprodukcije. Čini mi se da je u toj oblasti naše društvo najviše grešilo i najmanje uspelo. S jedne strane, dopuštalo je razvitak novca kao kapitalističkog, čak kao lihvarskog novca, a, s druge strane, nije poštovalo niz osnovnih zakonitosti novčane — finansijske privrede (recimo, ponudu i potražnju za novcem, finansijsku disciplinu itd.).

Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju (kao društvena i individualna svojina) i individualna svojina radnika nad radnom snagom, te formiranje vrednosti (cena), odnosno primarna raspodela (o zakonu vrednosti). — (1) Marks kaže da se proizvodni načini (formacije) međusobno razlikuju prema svojini kako nad sredstvima za proizvodnju tako i nad radnom snagom. (2) Radnik je kod nas, sa tog stanovišta, u dvojakoj funkciji — suvlasnik je društvenih sredstava, ali je i vlasnik svoje radne snage, odnosno radne sposobnosti. Kada se po svojoj odluci udružuje u neki radni kolektiv, odnosno u OUR, on se udružuje u toj dvojakoj funkciji, s tim da ne ulazi u najamni odnos (kako neki tvrde), nego u odnos zapošljavanja (radni odnos) sa određenom, već formiranom ili nanovo formiranom OUR-om, a time, posredno, i sa društvom kao celinom. (3) To znači da se u proizvodno-poslovnoj funkciji spajaju dva svojinska resursa (funkcije): materijalno-finansijska i personalna — kao kooperativni, neantagonistički odnos — što mora imati dalje reperkusije i na stvaranje, i na strukturu vrednosti i na formiranje normalne cene te, dalje, na strukturu i raspodelu dohotka. (4) Ako pretpostavljamo da

Digitized by Google

i jedan i drugi faktor moraju da prisvajaju deo dohotka zbog njihove ekonomski racionalne alokacije (reprodukcije), taj njima »imputirani« (priračunati) prinos može se uslovno uzeti kao osnov za njihovu (plansku) kalkulativnu i(ili) *quasi*tržišnu normalnu cenu, čime se tek u robnoj proizvodnji može da formira objektivan mehanizam i za raspodelu. (5) To bi konkretno značilo da se normalna cena, bar teorijski, mora sastojati iz tržišnih, *quasi*tržišnih ili kalkulativnih (»papirno tržišnih«) normalnih cena svih resursa. Na taj način jedan objektivan mehanizam valorizovao bi sve proizvodne resurse, i u tom smislu poslužio kao polazna osnova za primarnu raspodelu dohotka. To bi bio zakon vrednosti u njegovoj transformacionoj formi, kao zakon društveno regulisane reprodukcione cene, kao normalne cene naše privrede.

Funkcionisanje tržišta. — Ako postoji razvijeno normalno tržište potrošnih dobara, onda imamo već solidnu bazu za formiranje jedne normalne tražnje za svim privrednim resursima i za radnom snagom, te time i njihove normalne ponude, odnosno normalne cene (bilo kao realno tržišne cene ili kao imputirane, obračunske cene). Tržište na taj način stvara najjednostavniji, najjeftiniji i najefikasniji informacioni sistem, naravno, uz društvenu regulativnu funkciju. Znamo da sâmo tržište, (čak i ono stabilno) ne daje sve i pravovremene informacije neophodne za odlučivanje, da ne reaguje promptno i uvek racionalno itd. Radi se, dakle, o dvojnoj funkciji društva (države), kao dodajne direktnoj funkciji tržišta; reč je, u suštini (a) o formiranju dodajnog informacijskog — regulacionog mehanizma, i (b) o posebnim sredstvima koja mora da ima društvo (društveni organi) na raspolaganju, koji nisu raspoređeni po tržišnim kriterijumima, ali su u službi efikasnog funkcioniranja tržišta.

Tržište i problemi monopola. — Društvena svojina nikako ne sprečava rađanje monopolnih situacija, odnosno monopolnog ponašanja određenog dela privrede — pojedinih grupacija ili pojedinih organizacija. Radi se, naime, o nekim datim strukturama, o nenormalnim tržišnim situacijama, o pojedinim privredno-političkim merama koje deformišu tržište i time omogućuju nekim grupacijama, odnosno grupama i pojedinim privrednim organizacijama da se monopolno ponašaju, odnosno da vode monopolnu politiku. Zbog toga bi društvo u »socijalističkoj robnoj privredi« moralo razviti kao pandan tome adekvatnu protivmonopolnu politiku.

Tržište nasuprot plana (uz plan) — planiranje društva. — Mnogi ekonomisti ne prave razliku između planiranja u bazično tržišnoj privredi i planiranja u bazično netržišnoj privredi. Treba razlikovati sistem poslovnog planiranja privrednih organizacija i njihovih udruženja (za njihove poslovne potrebe) od onog dela planiranja privrednih organizacija koji služi kao informacija za

Digitized by Google

šire, regionalno društveno planiranje, odnosno za planiranje društveno-političkih zajednica (DPZ). Mišljenja sam da nemamo dovoljno poslovnog planiranja ili je ono neracionalno, a onog »društvenog« planiranja ima suviše, posebno onog na užem, recimo, opštinskom nivou. Dakle, treba smanjiti broj planova, odnosno broj elemenata planiranja na teritorijalnom nivou, naročito na opštinskom, pa i u republikama i pokrajinama, te više naglasiti opštedruštveno ili zajedničko društveno planiranje, s obzirom na usvojenu strategiju razvoja zemlje kao celine. (1) Dakle, poslovno planiranje je, zapravo, element savremene tržišne ili robne privrede, ono nije antitržišno, ono, naprotiv, jača savremenu tržišnu ili robnu privredu. (2) Društveno planiranje je, s jedne strane, takođe u službi robne privrede — kao dodajna informacija koju ne daje tržište, a, s druge strane, ono je u suprotnosti sa robnom proizvodnjom jer mora da ugradi instrumente kao regulatore, realokatore, redistributere itd., da bi se robna privreda upravljala ka ravnoteži i ka određenim dugoročnim društvenim ciljevima. Tako, između poslovnog i društvenog planiranja mora da bude dijalektičko, ali ne potpuno, jedinstvo (i mogućnost konflikata).

Naravno, i jedno i drugo planiranje zahteva i visoku stručnost i demokratski mehanizam izrade i usvajanja plana. Ovaj poslednji bi trebalo da se kod nas (po Ustavu) razvije u formi samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja. Iako smatram da je načelno to pravilno (trebalo bi jedino smanjiti broj i područja samoupravnog sporazumevanja), ipak bi trebalo voditi računa o tome da su, prvo, ovi mehanizmi suprotni robnoj privredi i, drugo, da su, u jednoj organizovanoj robnoj privredi potrebni stroga disciplina i podržavanje određenih mera, pa zato i oštre državne sankcije.

Raspodela prema (kakvom) radu u robnoj proizvodnji. — Marks, umesto principa raspodele prema kapitalu, karakterističnom za kapitalizam, razvija za socijalizam princip raspodele prema radu (dakle, za jednak rad, rad istog kvaliteta — jednaka sredstva za život, odnosno u robnoj proizvodnji — lični dohodak). Marks u vezi sa ovom raspodelom ne poznaje kategoriju minuli rad. U Marksovoj shemi raspodele prema radu nema, dakle, minulog rada.

Mislim da ni u našim uslovima ne bi trebalo uvoditi minuli rad kao osnov za prisvajanje ličnih dohodaka, jer bi to, u neku ruku, značilo uvođenje *quasi*svojinskog prava radnikâ, što ne bi razrešilo fundamentalni problem, to jest stimuliranje radnikâ za efikasnije privređivanje. Mišljenja sam da se taj problem može razrešiti pravilnom raspodelom (nagrađivanjem) prema (živom) radu, s tim da se robni proces stvaranja robe ili vrednosti opet razume kao dvojaki proces rada, pa zbog toga treba imati dva izvora za formiranje ličnih dohodaka. Rad (proizvodni proces) u robnoj privredi je dvojakog karaktera: kao konkretan rad, on stvara upotrebnu vrednost, kao apstraktan, društveno potreban rad —

Digitized by Google

stvara vrednost, odnosno dohodak. Oba procesa, dakle, trebalo bi ekonomisati i na taj način, takođe stimulisati. U prvom slučaju reč je o nagrađivanju intenzivnosti konkretnog rada, odnosno o njegovoj proizvodnosti, a u drugom slučaju o njegovoj ekonomičnosti, odnosno rentabilnosti (uključujući nadnormalnu štednju). Na taj način ceo preostali dohodak ostao bi društvena svojina i služio bi, najšire govoreći, za akumulaciju OUR-a, grana, teritorijalnih zajednica, dakle, za ravnomeran i brži razvitak proizvodnih snaga u zemlji.

Takozvani drugi deo ličnih dohodaka pojavio bi se tek onda kada bi postojao nadnormalni dohodak, odnosno ekstradohodak — isključujući iz njega raznoliku rentu, odnosno konjunkturnu dobit itd.

Akumulacija u procesu reprodukcije u »socijalističkoj robnoj proizvodnji«. — Pored društvene intervencije u raspodeli dohotka, akumulacija, odnosno proširena reprodukcija, svakako je drugi, ako ne i prvi zadatak socijalističkog društva, i to zato da bi se privreda normalno razvijala (o tome govori već savremeni kapitalizam). Zbog toga se zalažem za diferenciranu plansku sektorsku i(ili) gransku stopu akumulacije koju treba transformisati, uslovno govoreći, u kolektivnu cenu »društvenog kapitala«, koja bi mogla da bude osnov za alokaciju slobodnog dela »društvenog kapitala«, s tim da se i na već postojeća poslovna sredstva, takođe, uvodi jedna normalna stopa rentabilnosti (»kamatna stopa«). Kada bismo na taj način imali neke kalkulativne normalne (normalno programirane) lične dohotke za planirani obim proizvodnje za naredni period (kao novčani izraz »fonda za rad« — Marksov izraz) — za koji Marks kaže da ga radnik mora sam reproducirati u svim sistemima — i kalkulativnu stopu rentabilnosti za različite sektore i grane, došli bismo do takvog mehanizma koji bi, uz plansku regulaciju, zapravo relativno i jeftino i racionalno alocirao akumulaciju, odnosno omogućavao njezinu cirkulaciju (treba da znamo da samoupravna robna privreda ne sprečava nestabilnost privrede, cikličnosti razvitka itd.). Naravno da bi se time i kamatna stopa na bančina dugoročna i kratkoročna sredstva prilagođavala toj kalkulativnoj stopi rentabilnosti već investiranog »društvenog kapitala«, koja bi se temeljila (vrlo uprošćeno govoreći) na planiranoj stopi rasta i na planiranom povećanju stope društvene produktivnosti rada. Tek na osnovu te normalne stope (produktivno-razvojne) rentabilnosti mogla bi se formirati »svakodnevna« kamatna stopa, uzimajući u obzir i »svakodnevnu« ponudu i tražnju.

Naravno da bi uz taj tržišni deo (ili mehanizam) alokacije — cirkulacije akumulacije (društvenog kapitala) postojao još jedan drugi — netržišni ili polutržišni mehanizam alokacije akumulacije (koji već danas postoji, recimo, u obliku obaveznih doprinosa za razvoj različitih delatnosti, u obliku obaveznog udruživanja sredstava, u obliku subvencija, kompenzacija itd.).

Digitized by Google

Nisam posebno govorio o akumulaciji (štednji) stanovništva koja postaje sve značajnija za naš dalji privredni i društveni razvitak gde ima mnogo nerešenih problema. Slično je sa uvozom inostranog kapitala.

Kakvu privrednu politiku provoditi u »socijalističkoj robnoj proizvodnji«. — Iz svega što je rečeno sledi da bi privredna politika trebalo (a) da provodi dugoročnu strategiju razvitka naše privrede (zemlje), odnosno da provodi srednjoročni plan u život, i (b) da pravovremeno i efikasno utiče na tržišnu situaciju. Ona bi zbog toga morala imati ne samo mogućnost pravnog propisivanja različitih mera, nego i odgovarajuća materijalna i finansijska sredstva. Na taj način bi ona bila u interesu celokupnog udruženog rada, ali ponekad i u suprotnosti sa pojedinim njegovim delovima. Naravno da bez jednog društveno demokratskog mehanizma ovakvu privrednu politiku nećemo imati.

S obzirom na posebnu politiku pojedinačnih DPZ, zalažem se za njihovo sažimanje (sintetizovanje) u jednu opštu, usklađeniju i efikasniju privrednu politiku.

Protivurečja »socijalističke robne proizvodnje«. — Svaka robna proizvodnja sastoji se uvek iz robnih protivurečja: iz suprotnosti između upotrebne vrednosti i prometne vrednosti, između konkretnog i apstraktnog rada, robe i novca itd. Protivurečja su, s jedne strane, pogonska snaga razvitka, a, s druge, uzrok zastoja, društvenih konflikata itd. »Socijalistička robna proizvodnja« biće više »socijalizovana« ukoliko smanjuje sva protivurečja na najmanju meru, dakle, ukoliko je institucionalno opremljena da se protivurečja mogu što brže i efikasnije razrešavati.

Neekonomske konsideracije postojanja »socijalističke robne proizvodnje«. — Robna proizvodnja (sa zakonom vrednosti) tip je privrede koja postojano diferencira proizvođače, potrošače, stanovništvo, DPZ — »na bolje« i »na loše«. S jedne strane, ova socijalno-ekonomska diferencijacija je opravdana i, čak, progresivna (ako stimulira razvoj), a, s druge strane, ona u određenoj istorijskoj situaciji može da prouzrokuje takve konflikte u društvu koji mogu da postanu kočnica bržem i efikasnijem razvitku proizvodnih snaga i da neopravdano deformišu proizvodne, odnosno društvene odnose. Robna proizvodnja, naprotiv, mora da se temelji na motivu dohotka, ali time se stvara i poseban »novčani«, »profitni« moral kod stanovništva. Zbog toga treba imati ne samo dobro razrađenu socijalno-ekonomsku politiku, nego i trajno aktivan pokret progresivnih i subjektivnih snaga protiv socijalne, moralne, kulturne itd. dekadence društva robnog oblika.

Digitized by Google

Ivan Stojanović

Robna proizvodnja — od Marksa do savremene socijalističke prakse

Jedno od najznačajnijih područja ekonomsko-teorijskih kontroverzi u savremenom marksizmu, posebno onom u kojem se kao glavni predmet istraživanja pojavljuje socijalizam (ali ne samo u njemu), svakako je — robna proizvodnja. Treba li napustiti, odbaciti — kao netačnu i nepotrebnu — Marksovu teoriju robe, njegov *Kapital*, zašta se (u suštini) zalažu neki neorikardijanci, čak i jugoslovenski? Znači li razvoj robne proizvodnje u socijalizmu negaciju Marksovog shvatanja robe kao ćelijskog izraza (ekonomskog) otuđenja i socijalizma (»niže faze komunizma«) kao procesa i poretka prevazilaženja tog otuđenja? Da li se razvoj socijalističkog samoupravljanja mora zasnivati na afirmaciji ili negaciji robne proizvodnje — *hic et nunc*? Sve su to pitanja koja spadaju u najkontroverznija u savremenoj marksističkoj ekonomskoj teoriji, i to čak ne samo onoj o socijalizmu.

Analiza ovoga mora početi od *tačnog* sagledavanja Marksovog poimanja robe. Naglašeno je »tačnog« jer je upravo u mnogim interpretacijama Marksovog poimanja robe lako uočiti značajne netačnosti, nedoslednosti, iz kojih onda i izviru pogrešne teorijske koncepcije o tom poimanju (i šire — o kapitalizmu, socijalizmu, tranziciji iz prvoga u drugo itd.). Koliko li se često, kada se čitaju radovi nekih marksista, nailazi na pogrešna shvatanja Marksovih shvatanja? Toliko često da je bar ponekad bolje (na-

Digitized by Google

učno ispravnije) tačno navoditi Marksove misli negoli ih interpretirati, čak i uz opasnost da se bude proglašen za »citatologa«. Naročito je takvo tačno navođenje Marksovih misli nužno onda kada se piše ili govori o Marksu, njegovim shvatanjima. Ovo će načelo biti prisutno u redovima koji slede.

1. Osnovni pojmovi Marksove teorije robe

Roba je proizvod ljudskog rada namenjen razmeni (tržištu). Iz ove definicije proizlazi da postoje tri činioca robe: da je ona proizvod ljudskog rada, da ima upotrebnu vrednost i vrednost. Čim jednog od ta tri činioca nema — nema ni robe. Na primer, postoje korisne stvari, odnosno stvari koje poseduju sposobnost zadovoljenja određene ljudske potrebe, koje nisu robe stoga što nisu proizvodi ljudskog rada (recimo, vazduh). Isto tako, postoje i proizvodi ljudskog rada koji poseduju upotrebnu vrednost, a nisu robe (na primer, proizvodi koje njihovi proizvođači proizvode da bi zadovoljili sopstvene potrebe, odnosno proizvodi koji nisu namenjeni tržištu).

Sve to izgleda sasvim jednostavno, prosto. Ili, po Marksu, čije čitavo istraživanje kapitalističkog načina proizvodnje počinje analizom robe, »na prvi pogled roba izgleda stvar sama po sebi razumljiva, trivijalna. Tek iz njene analize izlazi da je ona veoma vraška stvar«[1].

Verovatno je malo onih koji bi osporavali tvrdnju da Marksova analiza robe predstavlja jedan od vrhova ljudske misli. Prva glava *Kapitala* nosi naslov »Roba«; prva rečenica glasi: »Bogatstvo društava u kojima vlada kapitalistički način proizvodnje ispoljava se kao ogromna zbirka roba, a pojedinačna roba kao njegov osnovni oblik«; u prvom paragrafu Marks izdvaja dva činioca robe: upotrebnu vrednost i vrednost (supstanciju vrednosti i veličinu vrednosti).

Marks je u svojoj analizi vrednosti u značajnoj meri sledio Smita (A. Smith) i Rikarda (D. Ricardo), posebno kada tu analizu započinje razgraničenjem upotrebne i prometne vrednosti. Po njemu, korisnost neke stvari čini tu stvar upotrebnom vrednošću, dok se »prometna vrednost ispoljava pre svega kao kvantitativni odnos, kao srazmera u kojoj se upotrebne vrednosti jedne vrste razmenjuju za upotrebne vrednosti druge vrste«[2]. Upotrebna vrednost je preduslov prometne vrednosti, odnosno »nikakva stvar ne može da bude vrednost ako nije predmet za upotrebu«[3]. Međutim, upotrebna vrednost, po Marksu, kao i po Smitu i Rikardu, nije determinanta prometne vrednosti: »Neka upotrebna vrednost, ili dobro, ima dakle vrednost samo zato što je u njoj (odnosno u

[1] K. Marx, *Kapital*, tom I, poglavlje »Fetički karakter robe i njegova tajna«, »Kultura«, Beograd, 1958.
[2] Isto, str. 42.
[3] Isto, str. 45.

Digitized by Google

njemu) opredmećen, ili materijalizovan, apstraktan ljudski rad. Pa kako da se meri veličina njene (odnosno njegove) vrednosti? Količinom »supstance koja stvara vrednost« — rada.«[4]

Jedan od novih elemenata Marksove teorije radne vrednosti. u poređenju sa onima koje su potekle od Smita i Rikarda, jeste razlikovanje prometne vrednosti i vrednosti: »Ono zajedničko što se pokazuje u odnosu razmene ili u prometnoj vrednosti robe jeste njena vrednost. Dalji tok istraživanja vratiće nas na prometnu vrednost kao na nužni način izražavanja, odnosno pojavni oblik robne vrednosti.«[5] Ovim Marks u *Kapitalu,* za razliku od *Priloga kritici političke ekonomije, explicite* tretira prometnu vrednost samo kao pojavni oblik vrednosti.

U značajne Marksove doprinose ekonomskoj teoriji ubraja se i njegova analiza dvojakog karaktera rada sadržanog u robi, odnosno njegovo razlikovanje konkretnog i apstraktnog rada. Tako je, po njemu, svaki rad, s jedne strane, utrošak radne snage u fiziološkom smislu, a »u tome svojstvu jednakog ljudskog ili apstraktnog rada stvara robnu vrednost. S druge strane, svaki je rad utrošak ljudske radne snage u nekom naročitom celishodnom obliku, a u ovome svojstvu konkretnog korisnog rada proizvodi upotrebne vrednosti«[6].

Značajno je i Marksovo razlikovanje prostog i složenog rada i njegova analiza svođenja složenog na prost rad — analiza svođenja različitih kvaliteta rada na kvantitativne razlike, iako ova analiza u Marksovom delu nije u potpunosti razvijena. Po Marksu, »komplikovaniji rad važi samo kao potenciran ili, bolje reći, multiplikovan (pomnožen) prost rad, tako da je manja količina komplikovanog rada jednaka većoj količini prostora... Može neka roba biti proizvod i najkomplikovanijeg rada, njena vrednost izjednačava nju sa proizvodom prostog rada, te zbog toga i sama predstavlja samo određenu količinu prostoga rada«[7].

Po Marksu, »veličinu vrednosti neke upotrebne vrednosti određuje samo količina društveno potrebnog rada ili radno vreme koje je društveno potrebno za njenu izradu... Robe koje sadrže podjednako velike količine rada, ili koje se mogu izraditi za isto radno vreme, imaju zbog toga i vrednost iste veličine. Vrednost jedne robe odnosi se prema vrednosti svake druge robe kao radno vreme potrebno za proizvodnju jedne prema radnom vremenu potrebnom za proizvodnju druge. Kao vrednost sve su robe samo određene mere zgrušanog radnog vremena«[8].

Sledeći značajan element u Marksovoj analizi robe jeste tumačenje uloge sredstava za proizvodnju u procesu stvaranja vrednosti. To se pitanje postavljalo već iz same suštine Marksove teorije vrednosti — iz stava da je vrednost roba određena količi-

[4] Isto, str. 43—44.
[5] Isto, str. 43.
[6] Isto, str. 49.
[7] Isto, str. 48.
[8] Isto, str. 44.

Digitized by Google

nom rada koja je potrebna za njihovu proizvodnju. Sredstva za proizvodnju, po Marksu, »nikad ne mogu da dodadu proizvodu više vrednosti nego što sama imaju«[9]. »Drugačije je sa subjektivnim faktorom procesa rada, sa aktivnom radnom snagom. Dok rad svojim svrsishodnim oblikom prenosi na proizvod vrednost sredstava za proizvodnju i održava je, svaki moment njegovog kretanja stvara dodatnu vrednost, novu vrednost.«[10] Ovu analizu Marks vezuje za svoje razlikovanje postojanog i promenljivog kapitala — postojani je onaj kapital koji je uložen u sredstva za proizvodnju, dok je promenljivi onaj koji je uložen u radnu snagu: »Onaj deo kapitala koji se preobraća u sredstva za proizvodnju, tj. u sirovinu, pomoćne materijale i sredstva za rad, ne menja dakle u procesu proizvodnje veličinu svoje vrednosti. Zato ga zovem postojanim, konstantnim delom kapitala... Naprotiv, onaj deo kapitala koji se preobraća u radnu snagu menja svoju vrednost u procesu proizvodnje. On reprodukuje svoj vlastiti ekvivalent, a povrh njega još i jedan suvišak, višak vrednosti koji se i sam može menjati, koji može biti veći ili manji. Iz postojane veličine ovaj se deo kapitala stalno pretvara u promenljivu, varijabilnu. Zato ga zovem promenljivim delom kapitala.«[11]

U najsuptilnije elemente Marksove analize robe spada njegovo razdvajanje kategorija radne snage i rada, što mnogi istraživači Marksove teorije radne vrednosti smatraju razrešenjem protivrečnosti između te teorije, s jedne, i postojanja razmene između »rada« i kapitala, s druge strane. Naime, po teoriji radne vrednosti, robe se razmenjuju prema radu koji je potreban za njihovu proizvodnju, a u razmeni između »rada« i kapitala izgledalo bi kao da teorija radne vrednosti više ne važi (radnici u razmeni s kapitalistima daju, na primer, osam radnih sati za najamninu kojom mogu kupiti robe za čiju je proizvodnju potrebno, recimo, samo četiri sata). Marks je, međutim, objašnjavao da radnik ne prodaje svoj rad, već svoju radnu snagu: »Ono s čime se vlasnik novca neposredno sučeljava na robnom tržištu ustvari nije rad već radnik. A što ovaj prodaje jeste njegova radna snaga. Čim njegov rad stvarno otpočne, već je prestao da mu pripada, pa ga dakle više ne može ni prodavati. Rad je supstancija i unutrašnja mera vrednosti, ali on sam nema vrednosti.«[12] Iz ovoga proizlazi da se u razmeni između »rada« i kapitala u stvari ne vrši razmena između (živog) rada i kapitala, već između kapitala i radne snage.

Nije mali broj ekonomista-teoretičara koji smatraju da Marksova teorija viška vrednosti i eksploatacije radničke klase od strane kapitalističke predstavlja njegov najznačajniji doprinos nauci. Po Marksu, višak vrednosti je onaj deo vrednosti koji radnik proizvede posle reprodukovanja vrednosti svoje radne snage,

[9] Isto, str. 157.
[10] Isto, str. 159.
[11] Isto, str. 160.
[12] Isto, str. 385.

Digitized by Google

a višak vrednosti upravo i predstavlja osnovu kapitalističke eksploatacije radničke klase. U velikoj meri je Marks iz ovoga izveo svoju kritiku kapitalizma kao društveno-ekonomske formacije.

Međutim, od ne manjeg značaja, posebno sa stanovišta filozofije, jeste Marksovo tretiranje robe kao ćelijskog izraza (ekonomskog) otuđenja. To je naročito značajno za analizu socijalizma kao negacije kapitalizma i otuđenja, kao i za kritiku nekih savremenih osporavanja naučne valjanosti Marksove teorije robe (radne vrednosti).

2. Neka savremena osporavanja Marksove teorije robe

Roba je prva stepenica u Marksovoj analizi kapitala (kao najvišeg oblika otuđenja), a cena proizvodnje i tržišne cene, kojima se u delu savremene ekonomske teorije posvećuje najviše pažnje (posebno transformaciji vrednosti u cene proizvodnje), spadaju u poslednje i (sa aspekta celine Marksove misli) ne najbitnije koncepte Marksovog sistema ekonomske analize. Marksov put analize kapitala približno se može izraziti sledećom shemom:

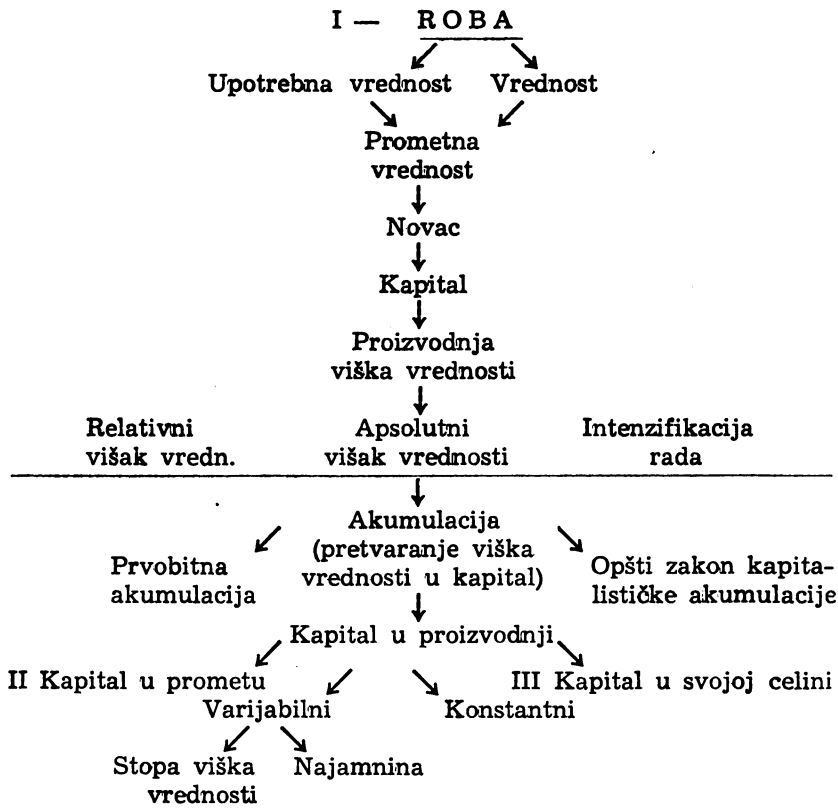

Digitized by Google

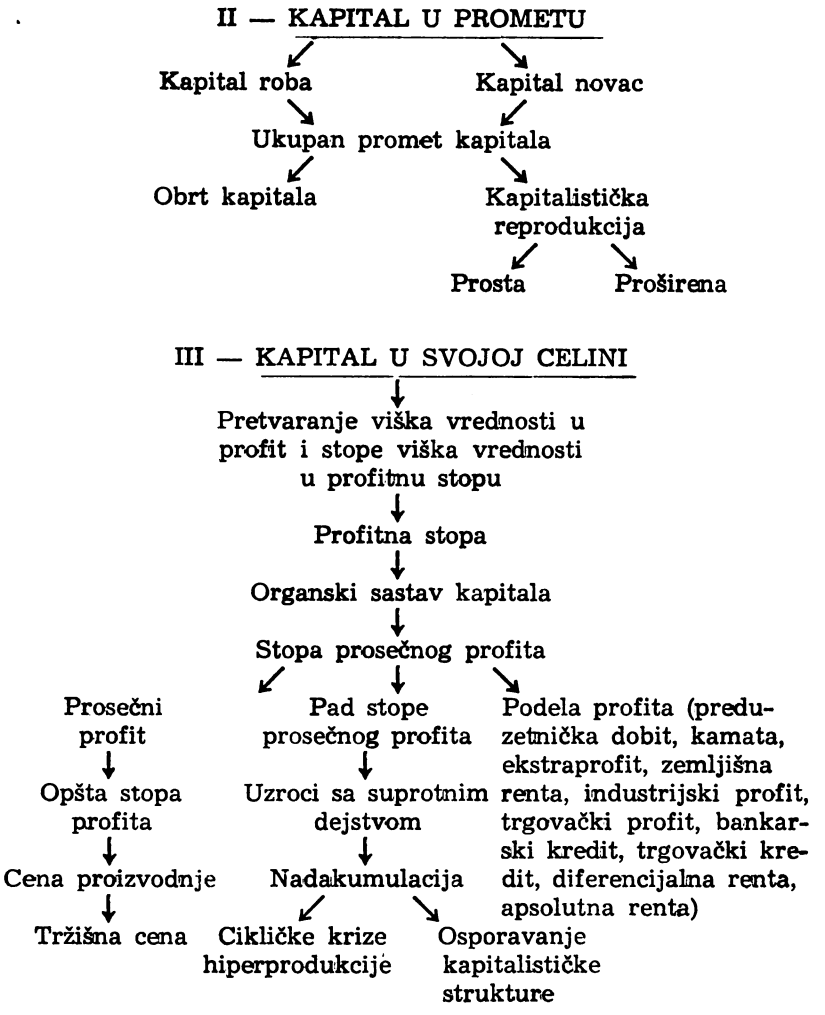

Marksova teorija robe (vrednosti) osnova je njegove teorije viška vrednosti, koja je pak osnova za objašnjenje eksploatacije i svega onoga što ona znači kao oblik otuđenja rada (čoveka). Treba se ovde podsetiti nečega što se u ekonomskoj misli previše zanemaruje: da je Marksova misao prvenstveno filozofski bila orijentisana na istraživanje primordijalnih ontološko-antropoloških pretpostavki čovekovog oslobođenja, a jedna od najbitnijih tih pretpostavki jeste ukidanje (prevazilaženje) robne proizvodnje. Zašto? Upravo zato što je roba ćelijski izraz ekonomskog otuđenja, a kada se ima u vidu značaj ekonomije po društvo kao celinu, odnosno primordijalitet otuđenog rada po sveukupnu čovekovu otuđenost, onda je robna proizvodnja ćelijski izraz i ce sveukupne otuđenosti.

Digitized by Google

Bitno za Marksovu teoriju viška vrednosti i profita, a to znači i za čitavu njegovu teoriju kapitalističke robne proizvodnje, jeste da do proizvodnje viška vrednosti dolazi samo u sferi proizvodnje. Proizvodnja je delatnost kojom se aktivira jedna vrsta robe (R), odnosno sredstva za proizvodnju (SP) i radna snaga (RS), s ciljem proizvodnje (P) nove robe (R_1):

$$R\ (SP\ i\ RS)\ \ldots\ P\ \ldots\ R_1$$

Kao druga sfera može se tretirati sfera razmene. To je ona sfera u kojoj se roba prodaje za novac (N), kojim se kupuje roba (R_2) za novi proces proizvodnje (P_1):

$$R_1\ \ldots\ N\ \ldots\ R_2(SP_1\ i\ RS_1)\ \ldots\ P_2\ \ldots\ R_3$$

Mada se sfera proizvodnje i sfera razmene mogu tretirati odvojeno, kružno kretanje kapitala znači jedinstvo ove dve sfere.

Raspodela je proces koji obuhvata i sferu proizvodnje i sferu razmene, a i šire — proizvodnja, razmena, raspodela i potrošnja čine jedan totalitet. Uže ekonomski posmatrano, ovde-onde se u marksističkoj ekonomskoj literaturi kaže da proizvodnja dominira — određuje način razmene, raspodele i potrošnje. Šire posmatrano, sa aspekta celine Marksove misli, prethodno rečeno je u bitnoj vezi sa Marksovim konceptom »načina proizvodnje materijalnog života«, odnosno sa njegovim metodom analize. Taj metod je izgleda najveći »kamen spoticanja« između Marksa i nekih savremenih kritičara njegove teorije robe (vrednosti, viška vrednosti, profita, cene proizvodnje). Naime, shvatanja tih kritičara u velikoj meri karakteriše parcijalnost, jednostranost (koja ide dotle da neki savremeni autori čak smatraju, recimo, da je problem transformacije vrednosti u cene proizvodnje, kojeg je Marks inače neuspelo pokušao da reši u trećem tomu *Kapitala*, centralni problem u njegovom naučnom sistemu), zatim trajna disperzija delova i celine, nesagledavanje veza s drugim fenomenima. Puno značenje jedne pojave (na primer, robe, vrednosti, cena) može se shvatiti samo ako se ona shvati kao deo neke šire celine kojoj pripada (kao deo datog istorijskog načina proizvodnje).

Izgleda da najznačajnija savremena osporavanja Marksove teorije robe jesu ona koja su potekla od takozvanih neorikardijanaca (P. Srafa — Sraffa, Dž. Robinson — J. Robinson, N. Kaldor, L. Pasineti — Pasinetti, P. Garenjeni — Garegnani i drugih). Njihova analiza kapitalističke robne proizvodnje u suštini se svodi na sferu razmene i raspodele (na primer, dok u *Kapitalu* profitna stopa i cene spadaju u poslednje stepenice analize, u Srafinom delu *Proizvodnja roba pomoću roba* one spadaju u prve). Razlika između Marksa i Srafe postoji i o pitanju načina na koji se meri vrednost roba — dok Marks to čini preko fizičkih predmeta, radnih vrednosti i cena proizvodnje, Srafa to čini samo

Digitized by Google

preko fizičkih predmeta i cena proizvodnje. Kapital se, međutim, može razumeti samo kroz jedinstvo svih sfera reprodukcije.

Cene proizvodnje i tržišne cene roba, a to su kategorije na osnovu kojih neorikardijanci izvlače svoje zaključke, na niskom su nivou (Marksovog) metoda apstrakcije. Zato je potrebno podsetiti se Marksovog ispravnog stava — da je »lakše proučavati izgrađeno telo nego njegovu ćeliju«, da se »u analizi ekonomskih oblika ne možemo poslužiti ni mikroskopom, ni hemijskim reagencijama«, da »njih mora zameniti moć apstrahovanja«[13]. Ta moć kod savremenih kritičara Marksove teorije robe nije prisutna u meri u kojoj bi to bilo potrebno. Otuda je pod znakom pitanja zaključak neorikardijanaca da se cene proizvodnje roba mogu kvantifikovati direktno iz rada sadržanog u njima, znači, bez kvantifikacije vrednosti — nečega što je od odlučujućeg značaja za Marksovu analizu robne proizvodnje. Jer — što je inače od šireg (znači i vanekonomskog) značaja — osnovne protivrečnosti kapitalizma nalaze se u sferi proizvodnje, sve dotle da Fajn (B. Fine) i Haris (L. Haris), na primer, smatraju da treba istaći i »političke implikacije pojedinih stavova u raspravi«[14]. U kom smislu?

Jedno od potpunijih ukazivanja na to poteklo je od Rotorna[15], Jefija (D. Yaffe) i nekih drugih takozvanih anglosaksonskih fundamentalista, zatim od niza savremenih francuskih marksista kao što su Beneti, de Brinof, Kartelije[16] i drugi. Tako Rotorn s pravom tvrdi da neorikardijanski metod odvodi od shvatanja kapitalizma kao specifičnog istorijskog načina proizvodnje i klasnih odnosa u njemu. Bez obzira na to što je Rotornova kritika ograničena, Fajn i Haris, možda s preterivanjem, zaključuju da »isključivost s kojom se neorikardijanci bave razmenom pruža ideološku podršku buržoaziji, jer upravo odnosi razmene, a ne odnosi proizvodnje, u sebi sadrže buržoaski koncept jednakosti *par excellence*«[17].

Od značaja za raspravu o robnoj proizvodnji je i pojava da se u tretiranju nekih kategorija poteklih od Rikarda i Marksa (radnih vrednosti i cena proizvodnje) koristi vrlo matematizirani jezik, koji iz ove rasprave u velikoj meri isključuje matematički slabije obrazovane ekonomiste. Prisutno je i suprotno: da se u raspravama o robi od strane nekih teoretičara koristi takav filozofski jezik koji iz tih rasprava isključuje ekonomiste sa slabijim poznavanjem filozofije. Gotovo da bi se ocena koju je Lenjin

---

[13] K. Marks, *Kapital*, tom I, str. 17.

[14] *Sporna pitanja u marksističkoj ekonomskoj teoriji*, »Marksizam u svetu«, br. 10/1979, str. 46.

[15] B. Rowthorn, *Neoklasicizam, neorikardijanizam i marksizam*, »Marksizam u svetu«, br. 10/1979.

[16] C. Benetti — S. de Brunhoff — J. Cartelier, *Elements pour une critique marxiste de Piero Sraffa*, »Chaiers d'économie politique«, br. 3/1976.

[17] Navedeno delo, str. 53.

Digitized by Google

dao o Buharinu — »formalistički razum bez dijalektičke elastičnosti« — mogla dati i o nekim savremenim istraživačima valjanosti Marksove teorije robe. U nekih od tih istraživača očigledno je da ima previše »matematičke gimnastike«, kako je, na primer, ocenjeno Setonovo (Francis Seton) dokazivanje da je problem transformacije vrednosti u cene proizvodnje u stvari problem prekomerne određenosti (ako se doslovno sledi Marksovo shvatanje da je u procesu navedene transformacije ukupna suma cena jednaka ukupnoj sumi vrednosti, a ukupan profit jednak ukupnom višku vrednosti), pri čemu je Seton tvrdio da su pretpostavke koje treba učiniti o modelu privrede sa navedenim dvema jednakostima toliko ograničavajuće da dovode u pitanje smisao celog postupka, odnosno da na »odricanju doprinosa drugih činilaca proizvodnje osim rada počiva celo učenje (Marksovo — I. S.) o poreklu viška«, da je »to odricanje čin htenja da tako bude pre nego istinskog saznanja, te bi doktrinarne predrasude trebalo da zauzimaju centralno mesto u bilo kakvom ponovnom ocenjivanju Marksovog ekonomskog učenja, a ne logična nadgradnja koja je dovoljno čvrsta«[18].

Semjuelson (Samuelson) je dva puta izneo ocenu da postupak transformacije vrednosti u cene proizvodnje predstavlja ogroman a nepotreban napor da se dođe do manjkave teorije cena. Za razliku od njega, Jefi smatra, s pravom, da je taj postupak nužan za razumevanje kapitalističkog ekonomskog sistema. Ocene o čitavom transformacionom problemu su sve do savremenosti različite. Šaik (Anwar Shaikh) 1977. godine piše da i posle skoro osamdeset godina od objavljivanja trećeg toma *Kapitala* glavni teorijski problem — pretvaranje vrednosti u cene — nije rešen na zadovoljavajući način. Dva jugoslovenska istraživača ove problematike smatraju da je »čitav problem tretiran suviše matematičko-formalistički« (Z. Pjanić), odnosno da su »radovi koji su se u celosti ili delom bavili transformacionim problemom pokazali da je proces pretvaranja vrednosnog sistema u sistem cena proizvodnje matematički trivijalan« (M. Crnobrnja).

Neke Marksove ocene ekonomske misli (naravno, one do vremena kada su te ocene date) nose i karakteristiku anticipacije — mogle bi se gotovo u punoj meri odnositi i na određena ekonomsko-teorijska shvatanja iz XX veka. Tako je, na primer, Marks pisao: »Vulgarna politička ekonomija se, u suštini, ograničava na to da doktrinarno tumači i sistematizuje predstave agenata proizvodnje, zatočenika buržoaskih odnosa proizvodnje... Zato se ne treba čuditi što se ta ekonomija oseća kod kuće baš u pojavnom (otuđenom) obliku ekonomskih odnosa... *Svaka bi nauka bila izlišna kada bi se pojavni oblik i suština stvari neposredno podudarali*«[19] (u navedenim rečenicama između francuskog i srpskog prevoda *Kapitala* postoje razlike). Naravno da se ovaj Mark-

[18] F. Seton, *The Transformation Problem*, »Review of Economic.
[19] *Capital*, tom III, Pariz, 1976, str. 739.

Digitized by Google

sov stav može različito interpretirati. Jedna od mogućih interpretacija jeste ta da se cene, kao »pojavni oblik«, tek »u poslednjoj instanci« (koncept »poslednje instance« je bitan za Marksov metod) podudaraju sa vrednostima kao »suštinom stvari«. Za Marksa je odnos vrednost — cena, kao i čitav niz drugih, prvenstveno kvalitativan (to je ono »u poslednjoj instanci«), a manje kvantitativan (Šaik interpretira Ernesta Mandela i piše da »Marksa, prosto, nije naročito zabrinjavao kvantitativan odnos cena i vrednosti«)[20], iako je tačno i to da »Marks doslovno troši stotine stranica na raspravljanje o vrednostima i njihovom odnosu, kako kvalitativnom tako i kvantitativnom, prema cenama«[21]. Sigurno je da ni marksistička ekonomska analiza ne može i ne sme da zanemari kvantitativne odnose, da ona mora dalje da razvije ono što je kod Marksa dato u nepotpunom obliku (posebno neka mesta iz trećeg toma *Kapitala,* ne samo o vrednostima i cenama proizvodnje, već i o monopolima itd.). Za ocenu kritika koje se upućuju Marksovoj teoriji robe treba imati u vidu da je Marks u *Teorijama o višku vrednosti* zamerao Rikardu što sa apstraktnog (vrednosti) odmah prelazi na konkretno (cene proizvodnje, rentu), a to je zamerka koja bi se mogla uputiti i nekim savremenim (iz poslednjih decenija XX veka) istraživačima problema transformacije vrednosti u cene proizvodnje.

I u savremenosti postoje dokazivanja da se iz vrednosti mogu izračunati tačne cene proizvodnje, i to na način koji je Marks izložio, pri čemu taj način, kao opšti, predstavlja samo »prvi korak«, koji treba da bude nastavljen drugim, trećim... poslednjim (Samardžija, Šaik). No, određenim postupkom se cene proizvodnje mogu i direktno izračunati, bez vrednosti, odnosno na bazi nekih drugih podataka. Pri svemu tome, svesti problem transformacije vrednosti u cene proizvodnje na čist proračun, što je inače veoma prisutno u savremenoj ekonomskoj literaturi, »znači svesti Marksa na neoklasičnu ekonomiju« (Šaik). Zato se i postavlja pitanje (šireg, potpunog, pravog) smisla Marksovog pojma vrednosti robe, odnosno potreba pravog i potpunog razumevanja ovog pojma. Tu je pak bitan Marksov koncept robe kao ćelije otuđenja. Ako se to ima u vidu, onda je neprihvatljiv zaključak Morišime i Katèforesa da »problem pretvaranja vrednosti u cene nema nikakvog značaja za analizu istorijskih procesa«[22]. Vrednosti i cene, odnosno roba, istorijske su kategorije.

Jedno od bitnih pitanja u vezi sa različitostima ekonomsko-teorijskih diskursa jeste ono koje se odnosi na finalitet, svrhu, ishod tih diskursa. Za jedne (nemarksiste) analiza ekonomske stvarnosti cilja teži ka tehničkoj, matematičkoj, kvantitativnoj efikasnosti — tačnosti, te »čista« teorija vodi ka tehnokratizmu.

---

[20] »Marksizam u svetu«, br. 10/1981, str. 89.
[21] Isto.
[22] M. Morishima — G. Catephores, *Value, Exploitation and Growth,* Njujork, 1978.

Digitized by Google

Za druge (marksiste) najbitnije je da iz analize proizlaze zaključci o nužnosti društvenih preobražaja.

Potpunije se ovo dâ videti iz sledećeg: svaki politekonomski diskurs mora biti zasnovan na određenoj teoriji vrednosti. To su smatrali ne samo klasici, već i prvi marginalisti. Teorije Dževonsa (Jevons), Mengera i Valrasa (Walras) su, na primer, zasnovane na određenoj teoriji vrednosti. U savremenosti to često više nije slučaj. Neki smatraju da je empirijska teorija cena jedina nužna osnova političke ekonomije. Kasel (Cassel) je pisao o potrebi razdvajanja (empirijske) teorije cena od »metafizičkih« koncepcija, Mizes (Mises) i Mirdal (Myrdal) o vrednosti kao »etičkoj i političkoj opsesiji« od koje treba osloboditi političku ekonomiju. Kada Hiks (Hicks) u delu *Vrednost i kapital — Valeur et capital,* Pariz, 1965. i Debre (Debreu) u delu *Teorija vrednosti — Theorie de la valeur,* Pariz, 1966. pišu o vrednosti, oni misle na cene. Savremena teorija cena, kao osnova političke ekonomije, najčešće je jedna aksiomatika — cene se objašnjavaju na bazi formalizovanog modela zasnovanog na određenom broju hipoteza. Politička ekonomija postaje hipotetičko-deduktivan sistem istraživanja ekonomske »stvarnosti«, »očišćene« od »nebitnog« i »manje bitnog«. Takvom »stvarnosti« se hoće objašnjavati ona prava, beskrajno složenija stvarnost. Pri tome, na primer, profit, jedna od najbitnijih kategorija kapitalskog načina proizvodnje, postaje samo »rezidualna veličina«, pa se čak zaključuje da je »za analizu fundamentalnih tema Marksove ekonomske teorije nepotrebno ili čak nemoguće bilo kakvo pozivanje na teoriju radne vrednosti«, što je zaključak ekstremniji čak i od Stidmanovog, da su »Marksove vrednosne veličine potpuno beznačajne za određivanje stope profita i cena proizvodnje, te da nema dobrog razloga da se vrednosne veličine koriste u bilo kom smislu.«[23] Stidman pri tom zaključuje da se »ne odriče materijalističkog tumačenja kapitalističke privrede i njenih zakonitosti... ostavljajući rasprave o vrednosnim veličinama onima koji žele da razvijaju novi gnosticizam«[24]. Čak i ako bi se prihvatilo da kod Stidmana i njegovih sledbenika nema odricanja od materijalističkog shvatanja kapitalističke ekonomije, čini se sigurnim da ima dubokog nerazumevanja Marksove dijalektike apstraktnog i konkretnog (čak i one koju je sa izvesnim protivrečnostima analizirao Iljenkov)[25], odnosno nerazumevanja Marksovog metoda postepenog približavanja stvarnosti, naročito potenciranog od strane Grosmana[26] i Svizija[27]. Širom epistemološkom analizom bi se verovatno lako moglo dokazivati

---

[23] Steedman, *Marx after Sraffa,* London, 1977.

[24] *Vrednost, cene i profit,* »Marksizam u svetu«, br. 10/1981, str. 85—86.

[25] Iljenkov, *Dijalektika apstraktnog i konkretnog u Marksovom »Kapitalu«,* Beograd, 1975.

[26] H. Grossmann, *Zakon akumulacije i sloma kapitalističkog sistema,* »Kultura«, Beograd, 1956.

[27] Sweezy, *Teorija kapitalističkog razvitka,* Zagreb, 1959.

Digitized by Google

da se optuživanje marksista i Marksa za »novi gnosticizam« nosiocima tog optuživanja (Stidmanu i nekim drugim) može vratiti kao bumerang. Pri tom, govoriti da »u interesu savremene marksističke ekonomije« treba odbaciti Marksovu teoriju radne vrednosti ne može suštinski značiti ništa drugo nego da takva »savremena ekonomija« više nije marksistička, jer prekida vezu sa osnovom Marksovog ekonomsko-teorijskog diskursa, upravo njegovom teorijom radne vrednosti — robe.

3. Roba kao ćelijski izraz otuđenja

Značaj Marksove teorije otuđenja prvenstveno je u tome što on kroz nju istražuje ono što je za njega centralni problem — problem čovekovog oslobođenja. Njegovo koncipiranje problema slobode postalo je tokom decenija jedna od centralnih tema društvenih nauka.

»Samo se proizvodi samostalnih i međusobno nezavisnih privatnih radova sučeljavaju kao robe.«[28] Roba je proizvod otuđenog rada, odnosno »samostalnih i međusobno nezavisnih privatnih radova«, zato što se ona mora *putem razmene* preneti na drugo lice. Sve dok je proizvodnja samo proizvodnja upotrebnih vrednosti, ona nosi lični karakter. Robna proizvodnja je, pak, uvek proizvodnja za drugoga. U uslovima proste robne proizvodnje, u kojoj su proizvođači istovremeno i vlasnici sredstava za proizvodnju, otuđenost čoveka (njegovog rada) ogleda se u tome što postoji otuđenje proizvoda, ali još ne otuđenje radne snage. Kapitalistička robna proizvodnja predstavlja viši nivo otuđenja: proizvođač, radeći kao najamni radnik kod vlasnika sredstava za proizvodnju (kapitaliste), prodaje (otuđuje) svoju radnu snagu. Proizvođač stvara proizvode i u njih unosi svoju snagu, znanje, život, ali taj proizvod ne pripada njemu, nego kapitalisti, znači nekom drugom. Proizvod se otuđuje od onog koji ga stvara, taj stvaralac (proizvođač) ne odlučuje o tome šta će s proizvodom biti. Jedino što proizvođač za svoj rad dobija jeste najamnina, koja je ekvivalent samo jednog dela njegovog rada. Drugi deo toga rada je neplaćen, to je takozvani višak rada kao osnova kapitalističke eksploatacije — poslednjeg istorijskog oblika otuđenja rada.

Bitno je ovde shvatiti da su »robe neposredno proizvodi izolovanih nezavisnih privatnih radova koji se svojim otuđivanjem u procesu privatne razmene moraju potvrditi kao opšti društveni rad ili, drugim rečima, rad na bazi robne proizvodnje postaje društveni rad tek svestranim otuđivanjem individualnih radova«[29].

---

[28] K. Marks, *Kapital,* tom I, cit. izd., str. 46.

[29] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije,* »Kultura«, Beograd, 1960, str. 215.

Digitized by Google

»Upotrebni predmeti postaju robama uopšte samo zato što su proizvodi privatnih radova koji se vrše nezavisno jedni od drugih... proizvođači stupaju u društveni dodir tek razmenjivanjem proizvoda svog rada... privatni radovi potvrđuju se kao članovi ukupnog društvenog rada tek putem odnosâ u koje razmena dovodi proizvode rada, a preko ovih i proizvođače. Zbog toga se ovima društveni odnosi njihovih privatnih radova prikazuju kao ono što jesu, to jest ne kao neposredno društveni odnosi samih lica u njihovim radovima, već, naprotiv, kao materijalni odnosi među licima, a društveni odnosi među stvarima... određen društveni odnos među samim ljudima uzima za njih fantazmagoričan oblik odnosa među stvarima«[30]. Zbog svega toga roba i jeste izraz otuđenja čoveka (rada, proizvoda), oblik odnosâ među otuđenim ljudima. Proizvođači se prema svojim proizvodima odnose kao prema robi, u međusobne odnose stupaju posredstvom robe, roba postaje posrednik između čoveka i njegovog rada, s jedne, i između ljudi (proizvođača), s druge strane. Dolazi do postvarenja — pretvaranja odnosâ među ljudima u odnose među stvarima, svođenja odnosâ među ljudima na odnose kupoprodaje robe. Umesto da ljudi gospodare stvarima, sve više postaju svojevrsni robovi stvari. Zato je postvarenje vid otuđenja čoveka, odnosi saradnje među ljudima ustupaju mesto odnosima ekonomskih interesa, u međuljudskim odnosima sve više odnosi subjekt-subjekt ustupaju mesto odnosima subjekt-objekt i objekt-objekt. U kapitalizmu nije reč samo o tome da su sredstva za proizvodnju otuđena od radnika — otuđenje ide sve dotle da jedna klasa nastoji da što je moguće više eksploatiše drugu: kapitalisti nastoje da iz proizvodnje izvuku što je moguće veći višak vrednosti, radnici (borbom za što je moguće veće najamnine) nastoje da taj višak bude što je moguće manji. Otuđenost jednih od drugih prerasta u klasnu borbu.

Novac je razvijeni oblik (ekonomskog) otuđenja, »promenjeni lik sviju drugih roba, proizvod njihovog opšteg otuđivanja«[31], dok je kapital najviši oblik otuđenja, i to kapital kao »društveni odnos među licima, odnos koji posreduje stvari... Poznato je: sredstva za proizvodnju i životne namirnice, kao svojina neposrednog proizvođača, nisu kapital. Oni postaju kapital samo pod uslovima pod kojima ujedno služe za eksploatisanje radnika i za gospodarenje nad njima«[32]. Takvo shvatanje kapitala predstavlja i danas, stotinu godina posle Marksa, bitnu razliku između njega i niza značajnih ekonomista-teoretičara s kraja XX veka.

Pored navedenog Marksovog tumačenja robe kao ćelijskog izraza otuđenja, postoje druge značajne kritike robne proizvodnje. Neke od njih insistiraju na nemoralnom i neljudskom karakteru te proizvodnje. Na primer, već je Sismondi u delu *Novi*

[30] K. Marks, *Kapital*, tom I, cit. izd., str. 68.
[31] Isto, str. 93.
[32] Isto, str. 546.

Digitized by Google

principi političke ekonomije podsećao na Aristotelovo razlikovanje *ekonomike* i *hrematistike* i na njegovo zalaganje za prvu, a protiv druge (Aristotel je ekonomiku ograničavao na pribavljanje dobara neophodnih za život i korisnih »bilo za domaćinstva, bilo za državu«, dok je za hrematistiku »promet izvor bogatstva«, a »novac početak i kraj razmene«, »pravljenje od novca više novca«).

Ova vrsta kritike robne proizvodnje opstala je sve do savremenosti. Tako, na primer, Karl Polani (Polanyi), koji se, naročito člancima sabranim u knjizi *Primitive, Arhaic and Modern Economics* iz 1968. godine, pojavljuje kao jedan od onih uglavnom retkih autora koji ekonomske nauke uspešno spaja s drugim društvenim naukama, piše o »čudovištu industrijske civilizacije« i smatra da »pravi« problem savremene civilizacije (kao takve) jeste industrija (kao takva), što je svakako ideja dosta bliska ekologistima i drugim kritičarima ekonomskog rasta i potrošačkog društva. Polani smatra da je mašinska proizvodnja ta koja je zahtevala takvu organizaciju društva, koja je dobila ime po svojoj središnjoj instituciji — tržištu. Ta organizacija je u toj meri oblikovala ljudsko mišljenje i dovela do sputavanja ljudskih umova da je nužna »reforma naše svesti«.

Ta »reforma« mora početi od sledećeg: mašinska proizvodnja i ekonomija *laissez-faire* pretvorile su rad i zemlju u robu. Pri tom, »rad je samo drugo ime za čoveka, a zemlja drugo ime za prirodu«[33]. Pretvorivši se u robu, rad (čovek) i zemlja (priroda) predati su automatizmima — zakonima tržišne ekonomije — mašinske proizvodnje. Tu ogromnu fabriku koju predstavlja tržišna ekonomija održavaju u pogonu radnici zbog straha od gladi, a poslodavci zbog mamca profita. Tržišni mehanizam je postao presudan za život društva kao celine, pojedinac je prisiljen delovati u skladu s tim mehanizmom ako ne želi da ga zgazi »čudovište zvano tržište«. Egoizam i sklonost ka gomilanju dobara obeležja su civilizacije tržišta, primitivna društva su humanija od savremenih. Tržišni motivi se ne mogu smatrati prirođeni čoveku, jer kada bi to tako bilo, onda bi se primitivna društva (ona bez tržišta) morala smatrati neprirodnim. Sigurno je da u ovim Polanijevim idejama, a slične njima su one koje su potekle od niza savremenih antropologa, kao što su Tarnvald (R. Thurnwald, *Economics in Primitive Societies),* Malinovski (B. Malinowski) i drugi, ima sličnosti i sa idejom »mladoga« Marksa, o »povratku čoveka sebi kao društvenog, to jest čovečnog čoveka«, te o komunizmu kao »istinskom rešenju sukoba čoveka i prirode, između čoveka i čoveka, istinskom rešenju borbe između egzistencije i suštine, između opredmećivanja i samopotvrđivanja, između slobode i nužnosti, između individuuma i roba«, kao »stvarnom prisvajanju čovekove suštine od čoveka i za čoveka«[34].

---

[33] Polanyi, *Naš zastareli tržišni mentalitet,* u: P. Samuelson, *Ekonomska čitanka,* Zagreb, 1975, str. 544.

[34] K. Marks, *Rani radovi,* str. 275.

Digitized by Google

Značajno je za Polanija da uočava činjenicu da se tržišta pojavljuju u različitim društvima, da trgovina postoji u mnogim tipovima civilizacije. No, po njemu, povezivanje tržišta u ekonomski sistem i univerzalizacija motiva dobiti pojavljuju se tek u drugoj četvrtini XIX veka, tek u to vreme dolazi do jednog »upalnog procesa« zbog kojeg je ranije neškodljivi tržišni mehanizam prerastao u društvenu grozotu. Tržišno društvo je odgovorno što je došlo do cepanja čoveka na »realnog« (onog koji se povodi samo za materijalnim vrednostima) i »idealnog«, boljeg. Zato »životno važan zadatak današnjice« jeste ponovno uspostavljanje punoće života ličnosti, čak i uz stvaranje tehnološki manje efikasnog društva. Jedan od puteva da se to ostvari jeste ukidanje »čudovišta tržišta«. Da li se i kako to ostvaruje u socijalizmu?

4. Robna proizvodnja u socijalizmu

Većina društava koja su krenula putem izgradnje socijalizma u tome se, na različite načine, oslanja na Marksovu misao. Zato je značajno utvrditi Marksov stav o pitanju robne proizvodnje u socijalizmu.

Najpre, tačna je konstatacija Oskara Langea da su Marks i Engels svoje napore prvenstveno posvetili analizi kapitalističke robne proizvodnje, a da su o socijalističkoj privredi napisali samo nekoliko veoma uopštenih primedbi, iz principa odbijajući da detaljnije uđu u razradu tog problema, bojeći se da bi takvo razmatranje bilo više utopističko nego naučno.[35] Pa ipak se iz više Marksovih i Engelsovih dela može izvući zaključak o njihovom stavu prema karakteru (robnom ili nerobnom) proizvodnje u socijalizmu.

Tako je u *Grundrisse* Marks napisao: »Sama nužnost da se proizvod ili delatnost individua najpre pretvori u oblik razmenske vrednosti, u novac, i da oni tek u tom stvarnom obliku dobiju i dokažu svoju društvenu moć, pokazuje dvoje: (1) da individue proizvode još samo za društvo i u društvu; (2) da njihova proizvodnja nije neposredno društvena, nije proizvod udruženja koje deli rad među svoje članove. Individue su potčinjene društvenoj proizvodnji, koja kao kakva kob egzistira izvan njih; ali društvena proizvodnja nije potčinjena individuama koje bi je upotrebljavale kao svoju zajedničku snagu. Ne može, dakle, biti ništa pogrešnije i besmislenije nego na temelju razmenske vrednosti, novca, pretpostavljati kontrolu udruženih individua nad njihovom celokupnom proizvodnjom.«[36]

U *Kritici Gotskog programa* Marks je pisao: »U društvu koje počiva na zadružnim načelima, koje se bazira na zajedničkoj svo-

[35] Oskar Lange, *Politička ekonomija socijalizma*, »Međunarodni problemi«, br. 1/1958.

[36] K. Marx, *Temelji slobode — Osnovi kritike političke ekonomije*, Zagreb, 1974, str. 55—56.

Digitized by Google

jini na sredstvima za proizvodnju, proizvođači ne razmenjuju svoje proizvode, ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovde kao vrednost tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni poseduju, jer sada već, suprotno onom što imaju u kapitalističkom društvu, individualni radovi postaju ne okolišno nego neposredno sastavni delovi celokupnog rada.«[37]

Engels je u *Anti-Diringu* pisao: »Preuzimanjem sredstava za proizvodnju u svojinu društva odstranjuje se robna proizvodnja, a time i vladavina proizvoda nad proizvođačima.«[38]

Nisu retka mišljenja, posebno među jugoslovenskim ekonomistima-teoretičarima, da je Marks »dozvoljavao« robnu proizvodnju u socijalizmu (kao »nižoj fazi« komunizma), ali ne i u komunizmu (odnosno njegovoj »višoj fazi«). Međutim, iz nekih njegovih stavova lako se može zaključiti da su i takve interpretacije Marksa pod znakom pitanja. To je, na primer, slučaj sa sledećim stavom: »Razmena živog rada za opredmećeni, tj. postavljanje društvenog rada u obliku suprotnosti kapitala i najamnog rada — poslednji je razvitak odnosa vrednosti i proizvodnje koja počiva na vrednosti.«[39]

Bilo bi sasvim pogrešno iz poređenja navedenih Marksovih misli, s jedne, i činjenice da robna proizvodnja postoji u socijalističkim društvima, s druge strane, izvlačiti zaključak da nema »spoja« između Marksa i postojećih socijalizama, što inače neki čine, posebno filozofi. Naime, bitno je shvatiti da socijalizam još nije »neposredno društvena« proizvodnja, da u njemu, iz više razloga (recimo, kapitalističkog »okruženja« socijalizma), individue još moraju biti »potčinjene društvenoj proizvodnji«, s tim da ta proizvodnja sve manje »kao kakva kob egzistira izvan njih«, a sve više biva »potčinjena individuama koje je upotrebljavaju kao svoju zajedničku snagu«. Od ključnog značaja ovde je već navedeni Marksov stav (iz *Grundrisse*) da »ne može biti ništa pogrešnije i besmislenije nego na temelju razmenske vrednosti, novca, pretpostavljati kontrolu udruženih individua nad njihovom celokupnom proizvodnjom«. Socijalizam ne znači »kontrolu udruženih individua nad njihovom *celokupnom* proizvodnjom«, ali znači, u meri u kojoj predstavlja proces prevazilaženja razmenske vrednosti i novca, postepeno uspostavljanje kontrole udruženih proizvođača nad *delovima* njihove celokupne proizvodnje. Onda kada bude uspostavljena »kontrola udruženih individua nad njihovom *celokupnom* proizvodnjom« socijalizam će prerasti u komunizam. Proces uspostavljanja ove kontrole nije nešto što se može ostvariti »preko noći«. Za to su potrebne decenije. Preuzimanje vlasti (oružanim ili parlamentarnim putem) od strane socijalističko-komunistički orijentisanih snaga je tek jedna od prvih

[37] K. Marks, *Kritika Gotskog programa*, »Kultura« Beograd, 1948, str. 22.
[38] F. Engels, *Anti-Diring*, Zagreb. 1946, str. 326.
[39] K. Marx, *Temelji slobode*..., cit. izd., str. 292.

Digitized by Google

stepenica procesa stvaranja uređenja tranzicionog uspostavljanja »kontrole udruženih individua nad njihovom celokupnom proizvodnjom«.

Isto tako, povodom citata iz *Kritike Gotskog programa,* bitno je videti da socijalizam još nije »društvo koje počiva na zadružnim načelima«, nego tek proces progresivnog (revolucionarnog) uspostavljanja takvog društva; da, takođe, socijalizam još nije društvo koje se »bazira na zajedničkoj svojini nad sredstvima za proizvodnju«, već samo proces progresivnog (revolucionarnog) uspostavljanja takvog oblika svojine. Radovi individua u socijalizmu još nisu »neposredno sastavni delovi celokupnog rada«, već su samo u revolucionarnom procesu da to postanu. Sredstva za proizvodnju u socijalizmu još nisu, ako bi se parafrazirala navedena Engelsova ideja iz *Anti-Diringa,* »preuzeta u svojinu društva«, već su samo u procesu tog revolucionarnog preuzimanja, a u tom procesu državna i grupna svojina predstavljaju nešto što je progresivno u odnosu na privatnu, naravno, s tim da se i ova dva oblika svojine, znači, državna i grupna, revolucionarno prevazilaze društvenom. Jasno je iz svega ovoga da se socijalizam ne može tretirati kao nekakva dovršena društveno-ekonomska formacija, već samo kao revolucionarni proces prevazilaženja jedne takve formacije (kapitalističke) drugom (komunističkom).

Ideje o odnosu robne proizvodnje i socijalizma slične napred navedenim Marksovim i Engelsovim izražene su i kod niza njihovih sledbenika. Tako je Kaucki (Kautsky) pisao o socijalizmu kao društvu u kojem anarhičnu robnu proizvodnju zamenjuje svesna planska organizacija društvene proizvodnje, Još je preciznije ovu ideju razvio austromarksista Nojrat (Neurath). Ruski revolucionari su, takođe, smatrali da socijalizam znači kraj robne privrede, odnosno da će robnu privredu zameniti direktna planska alokacija proizvodnih faktora i distribucija proizvoda, što se posebno vidi iz Programa KP(b) Rusije, donetog na Sedmom kongresu 1919. godine. Teorijski, to je naročito obrazlagao Buharin.

Međutim, sa Novom ekonomskom politikom (NEP-om) dolazi do širenja ideje o nužnosti robnih odnosa u socijalizmu, iako su oni sami nešto nesocijalističko (po Lenjinu, sloboda trgovine znači kapitalizam, ali to nije opasno po proletarijat sve dok on drži vlast u svojim rukama; Preobraženski je, takođe, pisao o zakonu vrednosti kao »pritisku prošlosti«). Sa prvim petoljetkama prihvataju se i kategorije robne privrede kao što su novac, cene, kredit i slično. Sa Staljinovim radom *Ekonomski problemi socijalizma u SSSR* iz 1952. godine stav sovjetske ekonomske teorije o pitanju robne proizvodnje u socijalizmu se uobličava: uzrok robne proizvodnje u socijalizmu leži u postojanju dva oblika svojine (državne i kolhozne), između kojih se ekonomska veza uspostavlja robnom razmenom: sredstva za proizvodnju nisu roba jer se raspoređuju od strane države, zbog čega se samo sredstva za ličnu potrošnju proizvode kao roba; sa prerastanjem kolhozne svojine

Digitized by Google

u državnu i sa raspodelom prema potrebama nestaće robna proizvodnja u socijalizmu; ekonomski zakoni se ne mogu preobražavati, već samo na osnovu njihovog poznavanja koristiti, a zakon vrednosti je u socijalističkoj privredi podređen planiranju. Tek posle Staljinove smrti, a naročito 60-tih godina, došlo je do teorijski bogatih rasprava ekonomista iz socijalističkih zemalja istočne Evrope o karakteru robne proizvodnje u socijalizmu.

Postojanje robnih kategorija u socijalizmu ili, tačnije, njihovo zadržavanje u sadašnjosti s tim da u budućnosti sasvim odumru, prvenstveno se objašnjava nemogućnošću društva da preko određenih svojih formi organizovanosti racionalno raspolaže svim proizvodima i da, shodno tome, celokupnu proizvodnju reguliše prema potrebama društva. U suštini, problem je u nivou razvijenosti tehnike, posebno tehnike planiranja i upravljanja privredom. Paradoks je u tome što, kako je na to posebno ukazivao istaknuti sovjetski ekonomista Fedorenko, sa sve većim razvojem proizvodnih snaga i posebno tehnike, kategorije robne proizvodnje u socijalizmu, umesto da odumiru, dobijaju sve veći značaj, bar ponekad i ponegde. Već sama ta činjenica dovoljan je povod za ponovno razmatranje uzroka i perspektiva robne proizvodnje u socijalizmu.

U suštini, praksa je ta koja pokazuje da je robna proizvodnja najracionalniji oblik organizacije savremene privrede, ne samo kapitalističke, nego i socijalističke, iako ova dva oblika robne privrede, čije je zajedničko svojstvo da proizvodi dolaze do potrošača razmenom proizvoda različitih proizvođača ili kupoprodajom proizvoda pomoću novca, sadrže i bitne razlike: kapitalističku robnu privredu, kao najbitnije, karakteriše privatna kapitalistička svojina na sredstvima za proizvodnju, dok socijalističku karakteriše prevazilaženje privatne svojine. Međutim, ne treba gubiti iz vida da i u uslovima nepostojanja kapitalističke privatne svojine na sredstvima za proizvodnju može doći do »kapital-odnosa« — otuđivanja viška rada od onih koji ga stvaraju. Naime, i u uslovima državne ili grupne svojine na sredstvima za proizvodnju faktički može dolaziti do svojevrsnih najamnih odnosa jednih ljudi prema drugima. U suštini bi se svi slučajevi u kojima su jedni robni proizvođači prinuđeni da svoje proizvode prodaju po cenama koje su niže od utrošenog rada za njihovu proizvodnju mogli tretirati kao određeni najamni odnos tih proizvođača prema onima koji te proizvode kupuju ili prisvajaju. Sa aspekta analize robne proizvodnje u socijalizmu od bitnog je značaja sagledavanje puteva prevazilaženja navedenih oblika najamnih odnosa.

Bitnu karakteristiku savremenih privreda čini visok nivo specijalizacije proizvođača i njihova izražena međuzavisnost. U tim uslovima zakon srazmerne podele fonda društvenog rada deluje u svojim istorijskim oblicima — preko zakona vrednosti i zakona planiranja društvene proizvodnje. Mesto i značaj tržišta u savremenim ekonomskim sistemima prvenstveno se mora određivati kroz njegove različite funkcije: regulatornu, u smislu da se trži-

Digitized by Google

šte pojavljuje kao automatski, stihijni regulator celokupne društvene proizvodnje; koordinirajuću, pošto bitna uloga tržišta i jeste u povezivanju ekonomskih subjekata — ponude (proizvodnje) i tražnje (potrošnje); alokativnu, selektivnu, informativnu (tržište daje informacije šta, ko, kako i za koga proizvoditi), distributivnu itd.

Veliki je broj autora koji ističu da je tržište najefikasniji registrator potreba za različitim proizvodima i uslugama (čiji je broj u savremenim razvijenijim privredama, po nekim procenama, veći od jednog miliona — »od igle do lokomotive«). Naročito je u koncepcijama o »suverenitetu potrošača« isticano koliko za racionalnu organizaciju ekonomskog života društva znači ispravno sagledavanje potreba. Tržište je, očigledno, najefikasniji mehanizam za sagledavanje potreba, ali samo određenih, odnosno onih »platežno sposobnih«. Potrebe koje izražava tržište jesu pre svega one koje su u bitnoj zavisnosti od visine novčanih dohodaka njihovih nosilaca. Drugo, iza potreba izraženih na tržištu očigledno je da se u ogromnom broju slučajeva radi o manipulisanim potrebama, na čemu naročito insistiraju kritičari savremenog kapitalizma, od Gelbrajta (Galbraith) do nove levice.

Tržište je mehanizam na koji i u savremenom kapitalizmu država vrši snažan uticaj — planiranjem, ekonomskom politikom. U socijalizmu taj uticaj mora da bude još jači. Taj kompleks pitanja — odnos robne proizvodnje (tržišta), plana, udruživanja — jedan je od onih o kojima u Jugoslaviji i danas, 80-tih godina, postoje izražena razmimoilaženja.

5. Protivrečnosti robne proizvodnje u samoupravnom socijalizmu

Zahtev za paralelnim jačanjem dva prividno suprotna elementa privrednog sistema — plana i tržišta — uporedo sa zahtevima za razvoj udruživanja, sporazumevanja i dogovaranja, karakteristika je najizraženijih shvatanja jugoslovenskih ekonomista o bitnim savremenim »sistemskim« pitanjima socijalističke samoupravne privrede. To jačanje je, takođe, objektivan izraz potreba samoupravne ekonomske prakse, a u isto vreme i jedna od najbitnijih protivrečnosti te prakse.

U suštini, i iskustva jugoslovenske privrede pokazala su da je problem efikasne organizacije društvene proizvodnje mnogo složeniji nego što se to pretpostavljalo pre, za vreme i neposredno posle oružane revolucije. Mada je u takozvanom periodu administrativnog upravljanja privredom plan preuzeo osnovnu funkciju zakona vrednosti, sistem totalnog planiranja nije mogao da funkcioniše bez robnonovčanih i cenovnih odnosa, bez kojih je nemoguće uspostavljati ili izražavati neke od bitnih ekonomskih odnosa: sastavljati sintetičke planove, izražavati makroekonomske

Digitized by Google

relacije, voditi evidenciju utrošaka rada, uspešno kontrolisati rad preduzećâ, vršiti materijalnu stimulaciju rada itd.

Transformacija onoga što je faktički bilo državna svojina na sredstvima za proizvodnju u samoupravnu svojinu, te prelaz sa centralističkog planiranja i upravljanja privredom na samoupravljanje, vodili su, u uslovima Jugoslavije, ka razvoju robnog karaktera privrede. Odnosno, afirmacija principa da odluke o pitanjima proste i proširene reprodukcije sve više budu u rukama radnikâ i radnih kolektiva vodila je ka tome da se odnosi među njima sve više uspostavljaju robnom razmenom. Sa tog aspekta je razvoj robnog karaktera privrede u Jugoslaviji bio u direktnoj povezanosti s razvojem samoupravljanja. Značajnu ulogu je u tome igralo i stanovište da planiranje ne može da bude jedini regulator privrede, da se delovanje zakona vrednosti (posebno u njegovoj osnovnoj funkciji — svođenju individualnih radnih vremena na društveno potrebno) i u socijalizmu pojavljuje kao objektivna ekonomska zakonitost. Zakon vrednosti je jedna od pokretačkih snaga razvoja društva: proizvođači robe su, da bi razmenom prisvojili više nego što sami u nju ulažu, stimulisani da povećavaju produktivnost, prilagođavaju proizvodnju potrebama i željama potrošačâ. Nekim fenomenima koji su proizlazili iz jačanja tržišnog karaktera privređivanja, kao što je, na primer, stvaranje potrošačkog društva i njemu odgovarajućeg mentaliteta — nije poklanjana dovoljna pažnja.

Ekonomska samostalnost privrednih subjekata i privređivanje po principu rentabiliteta predstavljaju dva bitna obeležja perioda samoupravljanja. Od 1952. godine preduzeća su u Jugoslaviji počela sa slobodnim istupanjem na tržištu. No, izgradnja sistema prevashodno ekonomskih odnosa među privrednim subjektima tekla je sporo, prvenstveno zbog strukturnih disproporcija. U suštini, privredni razvoj se u Jugoslaviji, sve do usvajanja drugog petogodišnjeg plana (1957—1961), odvijao prema koncepcijama razvoja usvojenim pre uvođenja samoupravljanja, a to se negativno izražavalo na izgradnju sistema ekonomskih (tržišnih) odnosa među privrednim subjektima. Povoljni uslovi za ostvarivanje tadašnje politike razvoja stvarani su relativno niskim cenama energije, sirovina, reprodukcionog materijala i transportnih usluga. Sve je to bilo praćeno inflacijom.

Protiv toga država se borila određenim merama administrativne kontrole tržišta. S druge strane, sve je više jačalo saznanje da se samoupravljanje ne može uspešno razvijati ako ne postoji objektivno vrednovanje rezultatâ rada, da racionalnost ponašanja privrednih subjekata zavisi od sposobnosti sistema da im stvara opšte uslove za racionalno ponašanje, a od tih opštih uslova poseban značaj imaju tržišno ponašanje ekonomskih subjekata, s jedne, i planiranje razvoja privrede, s druge strane. Tako se početkom šezdesetih godina uvidelo da je potrebno brže razvijati tržišne odnose. Privrednom reformom iz 1961. godine donekle se pokušalo udovoljiti toj potrebi, ali su željeni rezultati izostali.

Digitized by Google

Javio se niz negativnih pojava u privredi, koje su iziskivale novu privrednu reformu. Ona je započeta 1965. godine, a jedna od najbitnijih njenih intencija bila je dalji razvoj tržišnih odnosa privređivanja, sve do takvog »prestrojavanja« cena da su one korigovane po kriteriju svetskih cena. No, i u periodu posle reforme iz 1965. godine dolazilo je do niza nepovoljnih privrednih kretanja, s jedne, i do saznanja da treba dalje razvijati privredni sistem, s druge strane, posebno tržišne oblike privređivanja.

Međutim, uporedo s potrebom razvijanja tržišnog oblika privređivanja rasla je i svest o tome da je višestruko negativno po razvoj društva ako se, kao rezultat svih već navedenih uloga tržišta, ono fetišizira. Bila je to svest da je svaki fetišizam, bilo da je reč o fetišizmu tržišta, ili o fetišizmu državnog planiranja ili o nekom trećem, ne samo neodrživ, nego i izrazito štetan po razvoj privrede i društva, posebno u uslovima kada takvi fetišizmi postaju izraženiji i u praksi. Od 70-tih godina, tačnije, od Ustava iz 1974. i Zakona o udruženom radu iz 1976. godine, javlja se i jedan nov fetišizam — onaj u kojem je manje-više prevladivala ideja da je sa udruživanjem rada, samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem već sada moguće gotovo sasvim potisnuti tržišno privređivanje i državnu regulativu.

Trebalo bi da samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje potiskuju državu iz oblasti uređivanja odnosâ među ekonomskim subjektima. U stvarnosti se uglavnom desilo obrnuto. U suštini, domašaj ovih instituta jugoslovenskog društveno-ekonomskog uređenja još uvek je omeđen stepenom razvoja proizvodnih snaga, shvaćenih u najširem smislu. Na savremenom stepenu razvoja tih snaga samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem se ne mogu ukinuti ni tržište ni država, ali se, naravno, može, u određenoj meri, delovati protiv stihije tržišta i državnog voluntarizma. Onda, pak, kada se samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju prilazi sa pozicija proizvoljnosti i nedovoljne ekonomske i opštedruštvene odgovornosti, tržište i država, umesto da budu potisnuti, moraju se vraćati u domene privrednog života u kojima sporazumevanje i dogovaranje pokazuju najviše slabosti. Tako se u Jugoslaviji država, iako u principu spremna da odustane od ambicije da uređuje značajnije ekonomske odnose, još uvek previše često pojavljuje kao arbitar, potiskujući robnu proizvodnju zasnovanu na objektivnim ekonomskim zakonitostima.

Nije mali broj jugoslovenskih teoretičara, političara i privrednika koji govore o tome da je samoupravnoj socijalističkoj privredi danas potrebno i više tržišta i više planiranja, a manje voluntarizma i državnog arbitriranja. Nedostaju, međutim, produbljeniji napori da se ta manje-više opšteprihvatljiva teza konkretnije razradi i brže u praksi ostvaruje. Teorija samoupravnog planiranja je još uvek nedovoljno razvijena, a kada je reč o tržištu, previše dugo su se zanemarivale njegove strukture. Jer, tržišta mogu biti konkurentna ili monopolska, u različitim ste-

Digitized by Google

penima i varijantama. Društveno-ekonomske posledice jednih i drugih su različite. U slučaju konkurentnih preovlađuju pozitivne, a kod monopolskih negativne posledice. Upravo se zato pri svakom razvoju tržišnog karaktera privređivanja, a u savremenim jugoslovenskim uslovima početnog odvijanja procesa udruživanja rada i sredstava, mora imati u vidu tendencija stvaranja monopolskih pozicija na tržištu i neeliminisanja nejednakih uslova privređivanja. Jer, sve dok takvi uslovi privređivanja postoje u izraženijoj formi, oni su kočnica realizaciji potrebe da socijalističko društvo obezbedi takvo prisvajanje proizvoda rada koje se zasniva na udelu pojedinačnog rada u proizvodu ukupnog društvenog rada, odnosno kočnica realizaciji raspodele prema radu, tog bitnog principa socijalizma. Nejednaki uslovi privređivanja predstavljaju i kočnicu realizaciji potrebe da u socijalizmu svi ljudi koji rade imaju jednaka ekonomska i politička prava raspolaganja zajedničkim (društvenim) sredstvima za proizvodnju.

Kada je reč o robnoj proizvodnji i tržištu u Jugoslaviji, značajno je sagledati i fenomen da i udruživanja rada i sredstava mogu da budu monopolističkog karaktera, što je pravnom regulativom zabranjeno, ali se takve zabrane teško mogu sprovoditi iz razloga što je teško rešavati problem tačnog utvrđivanja da li određeni ekonomski subjekt ima monopolistički položaj na tržištu. S druge strane, i empirijski je utvrđeno da jugoslovenska privreda dominantno nosi karakteristike heterogenosti proizvodnih i tržišnih struktura — postoje i monopoli i polipoli (konkurencija), ali prvenstveno oligopoli i ograničena konkurencija, te i sve negativno što ove tržišne strukture nose. Pokušaji države da se odnosi na tržištu regulišu u pravcu afirmacije pravih principa samoupravljanja i udruživanja rada često izazivaju više negativnih negoli pozitivnih društveno-ekonomskih efekata.

Bitna kategorija robne proizvodnje u samoupravnom sistemu, naravno, pored same robe, jeste dohodak. Odnosi u primarnoj raspodeli su onaj sektor privrede i privrednog sistema u kojem najviše dolaze do izražaja zakonitosti i protivrečnosti robne proizvodnje. Bitna protivrečnost tu jeste ona između društvene svojine i robe, posebno ako se društvena svojina ne shvata kao *proces* njenog ostvarivanja, već kao nešto što je već ostvareno.

Udruživanje rada ne znači eliminaciju tržišta, kako to, izgleda, neki jugoslovenski teoretičari smatraju. Čak se i u Zakonu o udruženom radu na više mesta na to upućuje. U njemu se govori o obrazovanju cena »na osnovu delovanja zakonitosti tržišta« (član 62), »imajući u vidu trajnije odnose u kretanju cena i druge uslove na tržištu« (član 63); zatim, o obezbeđivanju dohotka »prilagođavanjem zahtevima domaćeg i stranog tržišta« (član 46), o neophodnosti »prilagođavanja delatnosti osnovne organizacije udruženog rada zahtevima tržišta« (član 47) itd. Sve to ne znači da samoupravno udruživanje rada ne daje nov društveni kvalitet ekonomskim vezama koje postoje u procesima društvene reprodukcije. Taj novi kvalitet bi trebalo da se ogleda u

Digitized by Google

postepenom prevazilaženju tržišnog mehanizma, ali isto tako i u prevazilaženju državnog intervencionizma. Prevazilaženje tržišnog mehanizma bi moralo da znači samoupravno obuzdavanje stihijnog karaktera robne proizvodnje i tržišnih odnosa, ali ne i odbacivanje onih svojstava robne proizvodnje i tržišnog privređivanja koji su još uvek nezamenljivi sa stanovišta racionalnosti privređivanja, a posebno realnih podsticaja za povećanje produktivnosti rada, ekonomičnosti trošenja sredstava itd. Na taj bi način udruživanje rada, sporazumevanje i dogovaranje vodilo svesnom samoupravnom organizovanju društvene reprodukcije i od strane samih proizvođača kontrolisanom delovanju zakona vrednosti.

U svim oblicima udruživanja planiranje bi moralo da ima mnogo značajniju ulogu nego što je to sada u praksi slučaj. Planiranje je, u suštini, kao sredstvo svesnog uticaja na kretanja privrede i razvoja društva, atribut savremenosti, svojstven društvima sa različitim društvenim odnosima i ekonomsko-političko-ideološkim orijentacijama. No, za razliku od nekih drugih danas postojećih sistema planiranja, kako na Istoku tako i na Zapadu, samoupravno planiranje još uvek nema svoju potpuniju teorijsku razradu, posebno kada je reč o njegovoj »operacionalizaciji«. Delimično je u Jugoslaviji, povodom samoupravnog planiranja, došlo do situacije da se od prakse očekuju rešenja koja nisu mogla da poniknu iz teorije.

Polazna tačka celokupnog sistema samoupravnog planiranja, a istovremeno i jedna od najprotivrečnijih, s obzirom na opasnosti hiperdecentralizacije, jeste da osnovne organizacije udruženog rada treba da budu glavni nosioci planiranja, i to tako da planovi svih drugih nosilaca planiranja polaze od planova osnovnih organizacija. No, planiranje uvek mora da bude »dvosmerno: odozdo prema gore i odozgo prema dole«[40], što je princip koji se nikako ne bi smeo zanemarivati. Od posebnog je značaja da osnovne organizacije udruženog rada u svom planiranju, kao i u ukupnom poslovanju, moraju da vode računa o interesima društva kao celine. Jedan od načina ispoljavanja opštih društvenih interesa je tržište, iako ono, naravno, to ispoljavanje vrši sa nizom nesavršenosti. Zato pronalaženje optimalne komplementarnosti plana i tržišta igra svoju ulogu i u sistemu udruživanja rada. Sa tog aspekta i treba shvatiti zalaganje za već navedeni princip — više tržišta i više planiranja.

[40] E. Kardelj, *Samoupravljanje u Jugoslaviji*, Beograd, 1977, str. 29.

Digitized by Google

Živojin Rakočević

Svetske cene kao parametri i kao promenljive vrednosti

(Parametarsko značenje svetske cene, troškovi reprodukcije nacionalnih ekonomija i devizni kursevi)

> »Kako u konkurenciji među pojedinačnim kapitalistima, tako i u konkurenciji na svetskom tržištu, date i pretpostavljene veličine najamnine, kamate i rente ulaze u račun kao postojane i regulativne veličine; ne postojane u smislu da ne menjaju svoje veličine, nego u tome smislu da su u svakom pojedinom slučaju date i da sačinjavaju postojanu granicu za stalno kolebljive tržišne cene. Na primer, kod konkurencije na svetskom tržištu radi se isključivo o tome da li se s datom najamninom, kamatom i rentom roba može da proda po datim ili ispod datih opštih tržišnih cena s korišću, tj. sa realizovanjem odgovarajuće preduzetničke dobiti.«
>
> (K. Marx, *Kapital*, III, *Dela*, tom 23, str 726)

Uvod

Za *motto* ovog članka uzeli smo Marksovu kritičku refleksiju o unutrašnjoj vezi između opštih (jedinstvenih) cena robâ i proizvodnih usluga na svetskom tržištu i takozvanih nacionalnih formula troškova reprodukcije, jer može na odgovarajući (naučni) način uvesti čitaoca u sadržinu i svrhu razmatranja svetske cene proizvodnje; prvenstveno u njenim određenjima ekonomskog parame-

Digitized by Google

tra i važne odredbe našeg Zakona o cenama, i različitih nacionalnih obrazaca formiranja i međusobnog povezivanja troškova reprodukcije u »kontekstu« odgovarajućih standarda, uzansi i pravno-političkih pravila međunarodnog trgovanja i savremenog ekonomskog života uopšte.

Proračunavanje troškova reprodukcije i stopâ rentabiliteta proizvodnje na nivou ćelijskog oblika procesa udruživanja rada (OOUR) i na »višim« razinama ekonomskog života našeg društva »zapinje« iz više razloga. Prvo, jer nije shvaćena veza između troškova proizvodnje i robne vrednosti, odnosno procesa stvaranja vrednosti. Drugo, olako je odbačen i čak proskribovan takozvani troškovni princip prilikom utvrđivanja nivoa i strukture robnih cena, a takozvano samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje o relativnim cenama nije u »dohodovnim odnosima« pronašlo takvu stožernu tačku za pomenute cene koja bi isključila proizvoljnosti u raširenoj praksi »zidanja cena«. Kad se izračunaju sve obaveze u okviru samoupravnog doprinosiranja, sav finansijski état koji pritiska reproduktivna preduzeća i svi troškovi proizvodnje, onda takvu kalkulaciju ne može lako da odbaci nadležna samoupravna interesna zajednica za cene, jer nema nijednog pouzdanog parametra ili relativno stabilne tačke u vlastitom procenjivanju i presuđivanju kome i koliko povećati cenu robe ili proizvodne usluge. »Spas« se tada obično traži u »svetskoj ceni«; svetska cena proizvodnje trebalo bi da »premosti« i čak »iskoreni« inherentne slabosti onog samoupravljačkog formiranja relativnih cena i kvantitativnog određivanja granica u okviru kojih se mogu kretati žive tržišne cene. Ali, avaj, — u nas još nema opšte saglasnosti (nekog samoupravljačkog *consensusa)* o tome šta treba razumeti pod izrazom »svetska cena«, a da se i ne spominje odsustvo pravih naučnih pojmova o povezanosti domaćih (dinarskih) i svetskih (dolarskih, sterlinških itd.) cena, međunarodnoj dimenziji troškova reprodukcije, specifičnom preobražaju monetarne jedinice u jedinicu vrednosti kao »oruđa« racionalnih proračuna troškova i ekonomskog viška i slično. Uz sve te ograničavajuće okolnosti, u nas se niko ne pita ozbiljnije o fenomenologiji, skrivenim »mehanizmima« i korenitim elementima savremene svetske cene, *alias* formi zakona vrednosti u njegovoj internacionalnoj primeni.

Treće, u nas nema »pogleda u unutrašnjost« i u »pravi smisao« onog velikog Marksovog posla u dokazivanju stvarne veze između »krive« prosečne profitne stope (ppf') i »prave linije« robne vrednosti i stope viška vrednosti u kapitalističkom reproduktivnom preduzeću i kapitalističkoj privredi. A to govori da još sebi nismo položili račun o problemu, odnosno stvarnom ekonomskom procesu *transformacije* robne vrednosti u neki izvedeni oblik takozvane ravnotežne cene ili u društveni regulativni prosek aktuelnih (tržišnih) cena. Reč je tu i o stopi rentabiliteta kapitalističke proizvodnje, o profitnoj stopi (pf'), kao kvalitativnoj formi profita (pf); što — *mutatis mutandis* — ima teorijsko znače-

Digitized by Google

nje u nekom naučnom ispitivanju kvantitativnih odnosa »ekonomskog viška« ili »čistog dohotka« prema kvantumu »društvenog kapitala« u svakoj našoj reproduktivnoj OOUR.

Četvrto, »kriva« brutto ili netto-dohotka poistovećena je u nas s »pravom linijom« robne vrednosti. Teži se tome da kvantitet društvenog dohotka obuhvati *neizmernu* množinu »atoma« robne vrednosti što ih stvaraju naše proizvođačke OOUR. Čak se i takozvani devizni dohodak nastoji da prikaže i kvantifikuje u tom osnovnom ekonomskom određenju. Na delu je kvazisamoupravljačko i pseudoteorijsko »prebrojavanje zvezda«! Mnogobrojni pokušaji da se matematički izračuna robna vrednost, da se praktički dohvati ono u stvarnosti nedodirljivo i neizmerljivo »metafizičko biće«, odnosno univerzalna »čulno nadčulna supstancija«, savremenih ekonomskih procesa. Reč je o jednoj velikoj iluziji i o kobnom *quid pro quo* naučnih pojmova, — bar kad je reč o izvesnim ekonomistima koji stavljaju znak jednakosti između dohotka i novostvorene vrednosti.

Peto, u nas se nije proniknulo u »interes diferencijalnog računa« prilikom izračunavanja društvenog dohotka, ekstradohotka u okviru takozvane nacionalne ekonomije, zemljišne rente, kamate, takozvanih *royalties* u okviru lažnih troškova reprodukcije onih preduzeća koja rade s tuđom (inostranom) tehnologijom itd.; i to prvenstveno zato što nije shvaćena robna vrednost u njenom određenju *društvenog odnosa* i zajedničkog *parametra* niza krivih linija troškova, empirijskih dohodaka itd. Nije uočeno da se i sama ova »konstanta« pokazuje kao bitna funkcija procesa udruživanja rada i odnosa društvenog samoupravljanja, te da u tom smislu i sama »podleže« istorijskoj promeni.

Transformacioni račun u teoriji vrednosti zadobio je veliki značaj originalnim Marksovim naučnim dostignućima u kritičkom ispitivanju unutrašnjih međuzavisnosti ppf', stope viška vrednosti (m'), i procesa stvaranja robne vrednosti. Pre Marksa transformacioni problem je bio nepristupačan. I za najkompetentnije ekonomske teoretičare predstavljao je svojevrsnu ekonomsku kvadraturu kruga. Mnogi su ga naslućivali, i u razmatranju gravitacije ppf' donekle »napipavali«, ali je čak i David Rikardo morao odustati od razjašnjenja unutrašnje i nužne veze između »relativne« i »apsolutne« vrednosti robe. U svojim epohalnim »Načelima političke ekonomije i oporezivanja« pribegao je prostom izjednačavanju pf' i m', cene proizvodnje i tržišne vrednosti robe, specifičnih troškova proizvodnje koje proističu iz kapitala s troškovima neposrednog (živog) i minulog rada, te je tako ostao na razini »nauke pre nauke«. Marks je krenuo pravim putem. Primenio je kritičko-empirijski metod u nalaženju različitih srazmera između promenljivog i postojanog kapitala, a u novoj dimenziji — nalazio je i razmere između opticajnog i stalnog kapitala — u nizu industrija, odnosno industrijskih preduzeća na koje su se odnosile službene i naučne statistike kojima je raspolagao, ali je odlučujuću ulogu imao njegov dijalektički pogled i *dijalektički*

Digitized by Google

metod u teorijskom postavljanju i rešavanju ovog najsloženijeg ekonomskog problema. Dakle, nalazio je kapitalske srazmere i na *konkretnim predmetima.* Dospeo je do relevantnih teorijskih i empirijskih cifara, kvanta. Mi do svega toga nismo dospeli. Tim metodima se nismo služili. Ne bar u nekoj razvijenijoj formi niti konsekventno, što inače zahteva sistem robne ekonomije relativno udruženog rada i što je stvarna potreba ekonomske politike koja teži da prekorači vlastitu pragmatičku granicu.

Postavljanje problema

Nacionalne ekonomije odnose se prema svetskom tržištu kao delovi prema celini, kaže Marks. U toj celini, konkretnom ekonomskom totalitetu što ga teorijski suponira izraz i pojam »svetska privreda« — nema nekog »izrazitog centra« (teza Volframa Fišera, ekonomskog istoričara); ima nekoliko centara — središta međunarodne trgovine novčanim i materijalnim kapitalom, uključiv i središta svetskog »transfera« nove tehnologije i ekonomskog otuđivanja (realizacije) elemenata *know-howa,* niti se svetska privreda »svodi bez ostatka« na sisteme kapitalističkih i socijalističkih proizvodnih odnosa plus odnose razmene (specifične metode, instrumente i oblike komuniciranja između kapitalističkih i socijalističkih zemalja) koji odgovaraju ovim sistemima.

Takozvani *terms of trade* na svetskom planu supsumiraju danas mnoštvo oblika, metoda i instrumenata tržišne valorizacije nacionalnih radova. Svaka zemlja ulazi u taj proces sa vlastitim »stvarnim« ili, pak, »radnim« cenama. Za spoljnu trgovinu date zemlje, na primer, Jugoslavije, nije bitno da li *sve* eksportne robe i proizvodne usluge proizvodi uspešnije (»jeftinije«) od konkurentskih zemalja; bitno je da srazmerno mali broj takvih roba i usluga proizvodi kvalitetno i s »manje napora«, to jest s manje *rada* (direktnog i indirektnog, »minulog« rada), te da ušteda njenoga proizvodnog rada bude *relativna* u razmerama svetske privrede, a ne samo apsolutna, u njenim sopstvenim granicama.

Teza: Rikardovi »komparativni troškovi« važe i u savremenoj svetskoj trgovini; naravno, kako u njenom idealnom proseku, do kojeg se može dospeti samo onim teorijskim putem, tako i u izvedenim (veoma komplikovanim i otuđenim) empirijskim ekonomskim oblicima. Uz neizostavan uslov da se neprestano ima na umu veza tih troškova s *proizvodnjom vrednosti;* što znači, da se pojmovi različitih troškova reprodukcije drže u vezi s Marksovom, odnosno dosledno marksističkom verzijom teorije vrednosti. Dakle, da se polazi od takozvanog radnog principa u teoriji vrednosti, da se ima celovit konkretno-dijalektički pogled na dvostruko određenje rada koji proizvodi robu i na fenomenologiju »robnog sveta«, da se u elementu misli, a, zatim, na odgovarajući način, i u praksi ekonomske politike održi veza između robne proizvodnje i različitih oblika savremenog svetskog novca.

Digitized by Google

Pri svemu tome, »zona neodređenosti«, takozvane relacije neodređenosti i izvesna indeterminacija u savremenom ekonomskom životu, vezani za stvarnu ulogu i funkcionisanje kapitalističkih monopola (u najpretežnijem smislu, za delovanje transnacionalnih industrijskih korporacija) i države, značajno su povećani u odnosu na zakonitosti i metode trgovanja i celokupnog privrednog života kapitalizma *laissez-faire* epohe.

Nekada su zlato i srebro pomagali u procesu stvaranja svetskog tržišta; svojim tehničkim (materijalnim) i empirijskim ekonomskim svojstvima — ali i svojim *pojmom* univerzalne »stvari od vrednosti«, takozvanih apsolutnih roba svetskog tržišta, dakle, kao novac *per se*, i čak kao »varvarska relikvija«, koja je praktički služila u trgovini među plemenima i među narodima tokom nekoliko hiljada godina — u smislu ironičnih i skeptičnih konsideracija Džona Majnarda Kejnza.

U vezi s ovom tezom iskrsava *pitanje:* šta anticipira savremeni svetski računsko-apstraktni i simbolični novac, na primer, dolar, funta sterlinga itd., u njihovim određenjima »rezervnih« i »ključnih« valuta? Možda, antirobnu proizvodnju, ultraetatizam, apsolutnu vladavinu transnacionalnih korporacija, ili nešto univerzalnije, vrednije, »pravednije«, racionalnije — ne samo u smislu udruživanja razuma na međunarodnom planu, već i ostvarivanja viših društvenih odnosa i metoda komuniciranja među ljudima, reproduktivnim preduzećima, nacionalnim ekonomijama?!

Tržišne cene robâ i proizvodnih usluga postojane su samo u menjanju — kaže Marks. Ova »postojanost« tržišnih cena indicira egzistenciju ekonomskih konstanti u procesu formiranja veza između različitih empirijskih ekvivalenata i robâ i usluga koje se uključuju u svetsku trgovinu, ali tek ako tržišne (žive) cene u dužim periodima daju neke proseke »cena faktora proizvodnje«, dakle, ukoliko su — u vlastitom regulativnom proseku, statistički utvrđenom — empirička *summa* svih onih ekonomskih kvanta koji ulaze u proces određivanja tzv. ravnotežne cene na nacionalnom i svetskom planu.

Međutim, i same te *krive* linije u savremenom ekonomskom životu, na primer, linije nacionalnih najamnina, odnosno linije specifične cene rada u sistemu robne ekonomije relativno udruženog rada, linije nacionalnih profita ili dobiti, odnosno linija »ekonomskog viška« u našem privrednom sistemu, i linije zemljišne, gradilišne itd. rente, odnosno linije ekstradohotka — pretpostavljaju *pravu liniju* robne vrednosti koja je po svom unutrašnjem smislu univerzalni i pravi *parametar* svih tih krivih linija u stvarnom ekonomskom životu.

Sve te krive linije (različitog stepena i oblika) i svi ti specifični nacionalni *summandus* i sami se javljaju kao relativno postojani ekonomski odnosi i veličine, te ih moderna matematička ekonomija uzima kao veličine ili faktore koji »u poslednjoj instanci dominiraju tržišnim cenama«.

Digitized by Google

Međutim, kao što je istaknuto, različite nacionalne formule troškova proizvodnje i respektivne stope rentabiliteta proizvodnje, to jest različite nacionalne ppf' ili »krive granične efikasnosti« nacionalnih kapitala, moraju se i same svesti na neke srazmere i opšte *jednačine,* jer se tek u tom i takvom »rektificiranju« nacionalnih krivulja troškova i stopâ rentabiliteta može i *empirič*kim putem razotkriti delovanje zakona vrednosti na svetsko-istorijskom planu.

Uz one opšte odredbe proračunavanja stožerne tačke (parametra) do koje se mogu snižavati ili povećavati respektivne nacionalne cene robâ i usluga, ulazi u društveni račun i niz specifičnih elemenata. Različite zemlje imaju (a) nejednake stupnjeve razvitka proizvodnih snaga, (b) različite sisteme akumulacije novčanog i materijalnog kapitala, (c) različit odnos između viška rada i potrebnog rada neposrednih proizvođača, (d) nejednak odnos proizvodnog i neproizvodnog rada itd.

Pri svemu tome, »uvek ostaje jedan elemenat koji nije pretpostavljen nego rezultira iz tržišne cene robâ, naime višak preko cene koštanja koja je obrazovana sabiranjem ovih elemenata, najamnine, kamata i rente. Ovaj četvrti elemenat čini se u svakom pojedinom slučaju određen *konkurencijom,* a u prosečnom broju slučajeva *prosečnim profitom,* koji je regulisan opet istom konkurencijom, samo u dužim periodima«[1].

Ovaj »četvrti elemenat« u svetskoj ceni nastaje u neposrednom procesu proizvodnje, koji je ujedno i proces stvaranja robne vrednosti i viška vrednosti, ali se empirički može naći i izračunati tek ako su nacionalne ekonomije i svetska privreda kao njihov totalitet izašle iz »statičke ravnoteže« ili, pak, iz velike recesije i opšte krize.[2]

Istorijska strana takozvanog transformacionog problema u teoriji vrednosti, koji se odnosi i na ovde razmatranu vezu između cene proizvodnje i tržišne vrednosti robâ i usluga, upućuje na opšti zaključak da su ekonomisti klasične engleske političke ekonomije umeli da naznače svoj nalaz transformacije samo na kritičko-empirijski način. Nisu bili u stanju da pokažu unutrašnju (nužnu) vezu između proizvodnje vrednosti, troškova proizvodnje, međunarodnog meničnog tečaja i svetskih relativnih cena. Ovaj se problem može izložiti i na sledeći način:

Svetske cene robâ i proizvodnih usluga neposredno protivureče zakonu vrednosti. Berzanske i monopolske cene i takozvani *terms of trade* (u bilo kojoj pragmatskoj verziji) neprestano od-

[1] K. Marx, *Kapital,* III, str. 808 *(kurziv* — Ž. R.).

[2] Prosečan profit prikazan je ovde u međunarodnoj dimenziji. Proizvodnja vrednosti i stvaranje ekonomskog viška zbivaju se u svakoj zemlji koja učestvuje u međunarodnoj podeli rada i u konkurenciji na svetskom tržištu. Za realizaciju ekonomskog viška neophodno je svetsko tržište i relativna *dinamička* ravnoteža svetske privrede. A privredna dinamika podrazumeva *tehnološke promene* ili bar nove kombinacije datih elemenata proizvodnje.

Digitized by Google

stupaju od načelâ i praodnosâ ekvivalentne robne razmene. Kapitali jednake veličine pretenduju na jednake porcije profita; kako na domicilnom (nacionalnom) tako i na svetskom tržištu — mada pokreću nejednake mase neposrednog (živog, aktuelnog) rada. To je u prirodi *kapitala,* ali ne i u logici svetske robne proizvodnje i procesa razmene koji »na sebe primaju«, ili mogu »primiti«, i druge (kvalitativno drukčije) ekonomske motive i istorijske pretenzije.

Nejednaka (neekvivalentna) razmena nacionalnih radova pod materijalnim plaštom svetske »zbirke robâ« i svetskog novca apsolutno dominira na svetskom tržištu. Smanjivanje razlika između nacionalnih relativnih cena i apsolutnih vrednosti robâ i usluga koje se prometću i efektivno realizuju na svetskom tržištu jeste zato centralna preokupacija svih zemalja čiji se radovi u pogledu produktiviteta i ekonomske efikasnosti nalaze ispod svetskog regulativnog proseka.

Svetsko tržište je i danas pretežno u funkciji svetskog kapitala. Ono je univerzalna ekonomska osnovica i prava životna atmosfera različitih egzistencijalnih i funkcionalnih oblika kapitala; nezavisno od njihovih »nacionalnih boja« i izvesnih početnih stupnjeva — oblika negacije kapitala u smislu tzv. participacije, kooperativnih fabrika i slično.

Tendencijsko formiranje ppf' na svetskom tržištu jeste izraz one krucijalne ekonomske činjenice da svaki pojedinačni (empirijski) kapital teži izvesnoj srazmeri vlastite veličine prema ekonomskoj potenciji što je u sebi nose (a) svetski transfer nove tehnologije, (b) proizvodna primena novih metoda tehnološkog rada, ili samo neko novo kombinovanje postojećih elemenata proizvodnje, i (c) opšta glad za inostranom novčanom akumulacijom, tačnije, za novčanim i materijalnim kapitalom, mnogobrojnih zemalja u razvoju. A sve su to koreniti elementi unutrašnje *kvalitativne srazmere* kapitala koja uveliko nadmašuje značaj same pf' kao *de facto* regulativne količinske srazmere između pozitivnog profita i proizvodno funkcionišuće kapital-vrednosti u tekućem smislu.

U pomenutom svetsko-istorijskom »kontekstu« ppf' nije puki statistički broj niti neka imaginarna ekonomska veličina kojom barataju ekonomisti-teoretičari. Ppf' je i na svetskom tržištu određujuća tendencija, a profit dobijen po toj stopi jeste stvaran ekonomski parametar i neizostavan elemenat svetski formirane cene proizvodnje u koliko-toliko normalnim tržišnim prilikama.

Svetska cena proizvodnje jeste gravitaciono jezgro oko kojeg osciliraju žive (tržišne) cene robâ i proizvodnih usluga. Samo ta — takva cena, a ne berzanske ili monopolske cene, može da posluži kao parametar za nacionalne politike cena i za praktičko formiranje cena na nivou preduzeća i njegovih poslovnih asocijacija.

Prosečnu pf' moguće je fiksirati u nekim slučajevima, na primer, u takozvanim kompenzacionim odnosima među samim re-

Digitized by Google

produktivnim kapitalistima, u delatnosti različitih osiguravajućih društava koja služi *celini* kapitalističke bratije u njihovom doslednom sprovođenju »komunističkog« načela jednakih profita na iste veličine kapitala, u proceni stvarnih profita, i u merenju plus-minus odstupanja realnih profita u odnosu na očekivanu opštu stopu profita itd., ali se ta stopa nikad ne može fiksirati kao nešto po sebi gotovo, određeno, dato, nepromenljivo. U ovom (poslednjem) slučaju ppf' je jednostrana i čak isprazna teorijska apstrakcija — lišena odredbe robne vrednosti, bez ikakve veze s empirijski datim ekonomskim činjenicama i procesima. Ona je, u tom slučaju, prosek ničega, i nešto duboko ispod nivoa teorijske aproksimacije ili »obračunskog ključa« u čisto teorijskim razmatranjima unutrašnjih povezanosti ekonomskog života.

Pozitivna i negativna odstupanja realnih profitnih stopa od ppf' kao regulativnog proseka i određujuće ekonomske tendencije u kretanju realnih stopa ne poništavaju apsolutnu tačnost »imanentnog zakona za određenje profita i same njegove veličine«. Taj zakon dat je u unutrašnjoj povezanosti cena proizvodnje i svetske proizvodnje vrednosti, to jest zakona vrednosti u međunarodnoj primeni.

Zakonitosti formiranja cena

U naučnoj ekonomiji odavno je uočen veliki značaj troškova reprodukcije i stopâ rentabiliteta proizvodnje za politiku cena i procesa obrazovanja cena na različitim nivoima privrednog života. Pomenimo najvažnija gledišta — telegrafski:

1) Dž. St. Mil: Doktrina o dvostrukom određenju takozvanih »realnih« troškova. Prvo, negativna korisnost, proizvodni napori i »muka« proizvodnih radnika, drugo, »suzdržavanje« štediša, to jest vlasnikâ *the Capital stocks,* investicionih papira, plemenitih metala u polugama itd., i, naravno, proizvodno funkcionišućeg kapitala.

Ovu doktrinu pripisuje J. Šumpeter Adamu Smitu i Rikardu. Prilično opravdano.

2) Alfred Maršal: troškovi proizvodnje i *faux frais* jesu sinonim za »vrednost« robâ i usluga na tržištu. Troškovi su činilac koji određuje *količinu* potrošačkih dobara, a količina nekog dobra jeste »uzrok« njegove korisnosti.

»Realni troškovi« shvaćeni kao »napori i žrtve«. Bila je to maslinova grančica u ruci Maršala — pružena prema Milu, Rikardu i Smitu, kaže Šumpeter.

Uz ovo, relevantna je Maršalova složena teorija o »normalnom profitu«. Profit kao knjigovodstvena stavka bilansa preduzeća u svakidašnjoj poslovnoj praksi. Takozvani »čisti profit« u *neravnoteži* kapitalističkog procesa. Izvanredni dobici usled iznenad-

Digitized by Google

nog tehnološkog progresa. Upravljačka najamnina kapitalista — preduzetnika kao »jedinih preostalih tražilaca« — pretendenata na deo ostvarene tehnološke rente; jer, prema Geteovoj izreci, »sposobni uvek imaju sreću«.

3) Austrijska (bečka) psihološka ekonomska škola — *marginalisti:* »teorija naizmenične upotrebe« različitih faktora proizvodnje (sredstava za proizvodnju i neposrednog rada) u specifičnim vremenskim strukturama »zaobilaznih« metoda proizvodnje ili teorija *oportunitetnih troškova.*

4) Gustav Kasel: *Načelo troškova* je »apsolutni i objektivni ideal svake privrede«. Reč je, naravno, o kapitalističkoj robnoj proizvodnji i ostalim istorijskim oblicima robne proizvodnje u kojima egzistira reproduktivno preduzeće, koji imaju ovu ili onu formulu troškova proizvodnje i relativnih cena itd. Analogno Valrasu, Kasel odstranjuje teoriju vrednosti iz vlastitih osnovnih analitičkih struktura i ovu »nadomešta« teorijom granične korisnosti.

5) Dž. M. Kejnz: *»Preduzetnikov trošak upotrebe«;* pojam koji suponira: (a) sumu vrednosti ili sumu cena kupljenih roba i usluga od drugih preduzetnika, (b) stvarnu vrednost kapitalne opreme datog preduzeća na kraju posmatranog perioda reprodukcije robâ i (c) »vrednost koju bi ta oprema mogla da ima na kraju tog perioda da se preduzetnik uzdržavao od njene upotrebe...«. Uključeno je i povećanje vrednosti preduzetnikove opreme usled vlastitog *tekućeg investiranja* u opremu preduzeća.

Kejnz je razmatrao i »dopunski trošak upotrebe«, a zatim i problem rabaćenja (amortizacije) »sopstvene opreme preduzeća« i »mnoštvo teškoća u vezi s definisanjem dohotka« — na toj opštoj liniji analize troškova reprodukcije.

Dugoročni trošak proizvodnje je »ravan očekivanom zbiru primarnog i dopunskog troška«, a »dugoročna cena ponude« »mora da premaši tako izračunat dugoročan trošak« za iznose »troška rizika« i »troška kamate« da bi dala *normalan profit.*

Kejnzovo razmatranje troškova i cena uključuje pojmove: »realni dohodak«, »granična sklonost potrošnji«, *multiplikator* kao kvantitativnu srazmeru između dohotka i investiranja (prvobitni pojam R. F. Kahna), odnosno »multiplikator zaposlenosti«, kao originalno Kejnzovo razvijanje toga pojma i, iznad svega, »krivu granične efikasnosti kapitala«, jer je ova »od bitne važnosti« u *predviđanju budućnosti.*

Mada okrenuta budućnosti »beskrajno složenog organizma kapitalističkog društva«, ova najznačajnija ekonomska krivulja deluje na sadašnjost više od kamatne stope, odnosno složenog kompleksa različitih kamatnih stopa u kojem ključnu ulogu igra eskontna stopa centralnih banaka. Ne samo kao »funkcija *tekućeg* prinosa kapitalne opreme«, već i kao ekonomski »komplement« ili »pratilac« *trajne* proizvodne opreme i tehnološkog razvitka što materijalno povezuju budućnost sa sadašnjošću.

Digitized by Google

6) J. A. Šumpeter: koegzistiraju novčane i realne cene, novčani i realni troškovi reprodukcije. Njihovu međusobnu povezanost i uslovljenost ispituje *analitička ekonomika.* Za »čistu« ekonomsku analizu je važno da operiše sa što manjim brojem varijabli. U tom smislu nezaobilazna je analiza novčano-kreditnih odnosa i procesa. Novac je numerator (Valrasov *numéraire).* »Cena u novcu« *fluktuira,* postojano se menja, »prateći čisto monetarne promene«. Otud važnost »algebre deviznih kurseva«, poznavanje *Fiat-moneya,* privrede zasnovane na *inkonvertibilnom kreditu,* kamate kao monetarnog i nemonetarnog fenomena itd.

Šumpeter u celosti — apsolutno odbacuje takozvanu radnu teoriju vrednosti: isto bi, navodno, učinio i s »volovskom teorijom« prometne vrednosti robâ i usluga. Šumpeter veliča do neba teoriju granične korisnosti i neomarginalizam u tumačenju troškova kao »oportunitetnih troškova« i cene kao »koeficijenta transformacije«. »Propušta« da kaže, odnosno objasni *šta* se u ceni u *šta* »transformiše«, odnosno menja svoju »supstancu«. Otvara širom vrata voluntarističkom metodu *pripisivanja* vrednosti materijalnim stvarima, proizvoljnom utvrđivanju »distributivnih udela« u razdeobi društvenog bruto produkta, daje impuls u smislu takozvanih vrednosnih pondera i neposrednih (administrativnih) cena; ukratko, utire put *voluntasu* preduzetnikâ, kapitalističkih monopola i državne administracije u savremenim građanskim društvima, mada uz donekle opravdano insistiranje da su se zbile kvalitativne promene na složenoj i neuralgičnoj relaciji između politike i ekonomije, i uz opšti nalaz novih oblika i metoda *reflektovanja* kapitalističke društvene stvarnosti.

U Šumpeterovom naučnom delu bore se na život i smrt teorijski kartalizam i teorijski metalizam, troškovi i kapitalističke cene proizvodnje sa zakonom vrednosti u njegovoj međunarodnoj primeni, kapitalističko preduzetništvo sa kvazisocijalističkim »generalnim kartelom« ili ultraetatizmom »superdržavom« itd.

Ipak, Šumpeterovo naučno delo »čini epohu« u razvitku naučne ekonomije. Ono je nezaobilazno u kritičkom prikazu istorijske strane bilo kog ključnog problema nauke političke ekonomije. Šumpeter je najveći poznavalac Marksovog naučnog dela među građanskim ekonomistima. On je veliki poštovalac Marksovih postignuća u analizi poslovnih ciklusa, kriza hiperprodukcije, teorije kapitalističkog preduzeća i istorije tehnologije materijalne proizvodnje itd., ali i bespoštedni kritičar, i čak »rušitelj« i »demistifikator« Marksove filozofije, metodologije i ideologije. Za »utehu« marksistima, nije štedeo ni Kejnza ni mnogobrojne Kejnzove sledbenike i epigone.

7) Karl Marks: »Proizvodnja za vrednost i višak vrednosti uključuje, kako se to pokazalo kod daljeg izlaganja, stalno aktivnu tendenciju da se radno vreme potrebno za proizvodnju neke robe, to jest njena vrednost, svede na dati društveni prosek. Nagon za reduciranjem cene koštanja na njen minimum postaje najjača poluga za uvećanje društvene proizvodne snage rada, ali

Digitized by Google

koja se ovde ispoljava samo kao stalno uvećavanje proizvodne snage kapitala.«[3]

Individualna vrednost robâ i proizvodnih usluga, *tržišna vrednost,* proces rastavljanja (»raščlanjavanja«), prave linije robne vrednosti na niz korenitih elemenata kapitalističke »proizvodnje robâ pomoću robâ«, ili reprodukcije robâ, i njihovo povezivanje kao *prividno* nezavisnih elemenata i *component parts* takozvane prirodne ili »nužne« cene, to jest *društvene cene proizvodnje* — jesu najvažniji elementi i momenti onog transformacionog problema u teoriji vrednosti, odnosno elementi i momenti stvarnog procesa formiranja cena. Uz sve ovo »pridolazi« *nacionalna različnost najamnina,* formiranje *skale* nacionalnih prosečnih veličina rada u relaciji prema prosečnoj jedinici *svetskog rada* itd., te problem postaje još složeniji i teži.

Logika savremenih svetskih *terms of trade,* a ne samo onih »klasičnih« *komparativnih troškova,* daje proizvodnijem nacionalnom radu veću specifičnu težinu, predstavlja produktivniji rad razvijenih nacija kao rad većeg intenziteta.

Različite količine robe *iste vrste,* proizvedene u raznim zemljama za jednako radno vreme, imaju na svetskom tržištu *nejednake međunarodne vrednosti* — izražene u različitim novčanim cenama, dakle, različitim kvantima dolara, funti sterlinga, jena itd.

»Razmena, ili prodaja robâ po njihovoj vrednosti, jeste racionalni princip, prirodni zakon njihove ravnoteže; *odstupanja* se imaju objasniti polaženjem od *zakona,* a ne obratno — objašnjavati sam zakon iz odstupanja.«[4]

Međutim, niz momenata i odnosa koji proističu iz »borbenog kontakta« kapitalizma, socijalizma i pretkapitalističkih načina proizvodnje s *robnom* proizvodnjom dovodi do sistematskih odstupanja u smislu stvarno neekvivalentne razmene i različitih monopolskih situacija. »Društvena potreba« — »bitno uslovljena uzajamnim odnosom raznih klasa i ekonomskom pozicijom svakih od njih« (Marks), i potrebe uopšte, kao »ujedno uzrok i pravilo ekonomskog držanja učesnika« u svakidašnjem privrednom životu (teza Jozefa Šumpetera), odnos ukupnog viška vrednosti prema najamnini i »raščlanjavanje« toga viška na kamatu, preduzetničku dobit, zemljišnu rentu, poreze itd., a zatim kredit kao osnova i *deus ex machina* procesa novčane akumulacije u savremenim društvima, devizni kursevi i drugi novčani odnosi i procesi koji izazivaju promene u novčanim cenama itd. — to su sve razlozi i okolnosti odstupanja od ekvivalentne robne razmene.

Pa ipak, *naučna* analiza konkurencije na svetskom tržištu i analiza specifičnih istorijskih modifikacija zakona vrednosti moguća je tek ako se shvati *unutrašnja* priroda kapitala, »unutrašnja fiziologija« državnog kapitalizma, osnovne ekonomsko-teh-

[3] K. Marx, *Kapital,* III, *Dela,* tom 23, str. 732.
[4] Ibid., str. 160 (*kurziv* Ž. R.).

Digitized by Google

nološke strukture socijalizma itd. Naravno, i ako se shvate bar osnovni ekonomsko-tehnološki odnosi između zemalja Severa i Juga; što znači i zakonitosti procesa akumulacije i industrijalizacije u zemljama u razvoju.

Aktuelna je i relevantna Marksova kritika Smitove »čudne doktrine« dohotka. Marksova kritika ima stožernu tačku. Ova tačka suponira njegovo kritičko dokazivanje *dvostrukog* karaktera rada koji proizvodi robu. A upravo takvo razlikovanje osnovnih ekonomskih odredaba proizvodnog rada nedostaje Smitovoj doktrini. Smit zato ne poznaje podelu proizvodno funkcionišućeg kapitala na postojani i promenljivi kapital. On zna samo za podelu kapitala na stalni i opticajni kapital, mada su fiziokratske analize različitih elemenata proizvodnog kapitala utirale put i u ovom najfundamentalnijem smislu. Bar do izvesne granice. »Kod fiziokrata se nalazio jedan početak ka *tačnome*«, kaže Marks, ali taj početak, tu dispoziciju da se shvati dvostruko određenje rada, nije uočio Adam Smit ni u onom njegovom »ezoteričnom« shvatanju robne vrednosti.

Pa ipak, Adam Smit razmatra proces »rastvaranja« *robne* cene kada u nekoliko opštih linija prikazuje proces društvene reprodukcije. Tu je *roba*, odnosno robna vrednost — »ono prvo dato«, a zatim se ovo »prvo«, primordijalno, rastvara (resolves itself).

Relativno skučeni buržoaski horizont i odsustvo dijalektičkog pogleda na celinu društvene reprodukcije glavni su razlozi što Adam Smit pogrešno identifikuje robnu proizvodnju uopšte s kapitalističkom robnom proizvodnjom i što njegova egzoterična shvatanja dohodaka, troškova proizvodnje i relativnih cena pretežu nad »ezoteričnim« shvatanjem robne vrednosti, to jest nad kardinalnim naučnim pojmom u političkoj ekonomiji.

Sa stanovišta pojedinačnog reproduktivnog preduzeća troškovi proizvodnje uvek su neka »predujmljena suma vrednosti«. Na izgled, troškovi su »konstituensi« robne vrednosti; oni su takve ekonomske cifre koje se mogu menjati i sabirati, a pomoću kojih se mogu kontrolisati različite empirijske ekonomske cifre (podaci) s kojima se u svakidašnjoj praksi suočava preduzeće. Zato — »zidanje cena«. Otuda takozvani troškovni princip u neglektiranom obliku. Robna vrednost — ona »prava linija« po kojoj se faktički kreće preduzeće, po kojoj proizvodni radnici svojom delatnošću tako reći utiskuju vrednost materijalnim stvarima, sredstvima za proizvodnju koja u procesu rada prolaze kroz njihove ruke — *nestaje* iz vidokruga poslovnih ljudi, a isto tako i iz vidokruga političkih pragmatičara, i to na svim onim »višim« nivoima savremenog privrednog života na kojima se pripremaju i donose različite odluke o privrednim investicijama, takozvanom primarnom novcu, veličini eskontne stope, carinama, izvoznim premijama itd.

Pa ipak, karakteristično ponavljanje — kruženje moderne industrije indicira i potvrđuje na izvestan način onu pravu liniju

Digitized by Google

i njeno zbiljsko delovanje. Naime, ovo se kruženje nikada ne događa pod istim uslovima. Zbivaju se tehnološke promene. Postoji »ekonomija tehnološke promene«. Pojavljuju se novi metodi tehnološkog rada. »Oplođuje« se vrednost proizvodno funkcionišućeg kapitala u okviru njegovog životnog procesa, ali se događaju i povremeni *prekidi* u njegovom kružnom toku. I to uvek u situacijama kada se ostvarivanje ekonomskog razvitka postiže »novim kombinacijama i inovacijama činilaca proizvodnje« (Šumpeterova teza, nalaz). Naposletku, događaju se povremeno *revolucije* vrednosti. One su u vezi s tehničkom osnovicom moderne industrije, a ova je sama po sebi *revolucionarna.*

Postoji izvesna relacija između troškova reprodukcije i revolucija vrednosti. Što su ove revolucije *oštrije i češće,* kaže Marks, to je značajnije i dramatičnije ono predviđanje budućnosti i proračunavanje troškova i stopâ rentabiliteta proizvodnje, odnosno »granične efikasnosti kapitala«, na razini reproduktivnog preduzeća.

Nasuprot takvom kretanju pojedinačnih kapitala, odnosno reproduktivnih preduzeća, na makro-planu događa se »automatsko kretanje osamostaljene robne vrednosti«. Takvo kretanje društvenog kapitala »deluje silovito, kao kakav elementarni proces«, kaže Marks. Tokovi normalne proizvodnje podvrgavaju se anormalnoj špekulaciji (u nas, na primer, špekulaciji s devizama, deficitarnim robama, strateški važnim sirovinama itd.). Nastaje utoliko veća opasnost za sam opstanak pojedinačnih kapitala; u nas — opasnost za opstanak pojedinačnih reproduktivnih OOUR-a.[5] Mnoge neposredno ugrožene reproduktivne OOUR brane se različitim taktikama »zatvaranja«.

Elementi ravnotežne cene

U klasičnoj političkoj ekonomiji, kompozicija troškova proizvodnje i struktura »normalne« ili ravnotežne cene svodi se uglavnom na takozvani *trojni obrazac* kojim su obuhvaćeni odnosi između »primarnih« dohodaka i njihovih »izvora«. Ova trinitarna formula dohodaka i »natural price« kapitalističke reprodukcije obuhvata tako reći »sve tajne društvenog procesa proizvodnje«. »Kapital-profit (preduzetnička dobit plus kamata), zemlja — zemljišna renta, rad-najamnina« — to je klasična globalna shema mo-

[5] Upravo takvu situaciju imamo od one »kobne« 1979. godine. Svi ekonomski odnosi, parametri i »instrumenti« poprimili su *krizni* oblik. Neka »visoko propulzivna« preduzeća, grane privrede, regioni, pa i nacionalne ekonomije, inheriraju ka aktuelnim pravilima igre na svetskom tržištu; igraju u »vrzinom kolu« prenaglašenog protekcionizma, slobodno fluktuirajućih deviznih kurseva, forsiranja »izvoza po svaku cenu« itd. — u smislu *neomerkantilizma,* dok se ostali, njima nasuprot — »zatvaraju« i kreću linijom »privrede trampe«, »tehničko-bilansne« logike društvene proizvodnje.

Digitized by Google

dernog ekonomskog života odgovorna za mnoge slabosti i trivijalnosti ekonomističkog živopisanja kapitalizma.

Današnja naučna ekonomija, uključiv i neke struje ili »škole« u matematičkoj ekonomiji, a osobito one dosledno marksističke provenijencije i orijentacije, ima malo veze sa pomenutom formulom-shemom i jednostranim metodom analize klasične političke ekonomije. Implikacije toga »odvajanja« imaju plus i minus predznak. Otud i naknadne »korekcije« i povremena »vraćanja« na staro«, kao u slučaju »tačerizma« i »reganomike«, odnosno »supply side economics«.

Reč je, dakle, i o klasičnoj ekonomskoj *krivulji* dohodaka — troškova, u kojoj je bar nagovešten, ako ne i tačno naznačen, bitno *reverzibilan* odnos između kapitala i proizvodnje vrednosti. Kapital, odnosno kapitalizam *falsifikuje* robnu proizvodnju, i neprestano meša »nebeske karte« proizvodnje vrednosti s »ovozemaljskim kartama« nacionalnih troškova proizvodnje i *faux frais* u svetskoj igri razmene, ali upravo tim putem i takvim metodima kapitalizam *razvija* robnu proizvodnju, a posredstvom robne proizvodnje daje ekonomski život i kontinuitet tehnologiji materijalne proizvodnje.[6]

U trinitarnoj formuli ima »zrno istine« (R. Rosdolski). Marks je taj biser istine izronio i prikazao ga u raskošnoj kruni svog originalnog rešenja transformacionog problema. Pa ipak, iskrsava pitanje: Kako se »oseća«, shvata, ona Marksova prava linija robne vrednosti, to jest linija procesa stvaranja vrednosti robâ i proizvodnih usluga — kad već i iz iskustva *znamo* za različite krive linije troškova, profita, rente, kamata, relativnih cena itd.? Možda kao »prava, *monotona misao,* izvučena u beskonačnost«, kako je pravu liniju uopšte »videla« genijalna Helen Keler? Ili kao »ukinutost i postojanje tačke«, kao »drugo biće tačke«, kako je shvata sam Marks?

Razmatrajući zbiljsku reprodukciju robâ (*materialiter,* a i u pogledu vrednosti), Marks daje bliža određenja kompleksa odnosa i oblika kapital-vrednosti, dohodak-vrednosti, dohodak-kapitala itd. U takvom kontekstu pravi parabolu ili analogiju s pravom linijom čija se »priroda i veličina« *malo menja* »time što funkcioniše kao osnova kakvog trougla ili kao prečnik kakve elipse«[7].

Krucijalna tačka u kojoj se »prava linija« robne vrednosti u kapitalističkoj robnoj proizvodnji, ipak, »malo menja« i počinje da savija i prima na sebe izgled i karakteristike »krive linije« troškova i relativnih cena jeste — *vrednost radne snage* kao robe

[6] »Reći da je pojava najamnog rada falsifikovala robnu proizvodnju znači reći da se robna proizvodnja ne sme razvijati da bi ostala nefalsifikovana« (K. Marx, *Kapital,* I, str. 485). Ovaj Marksov stav ima antiprudonističku žaoku. Ima i aktualitet, »poruku«. Osobito u onim društvenim situacijama kada se iz nekih razloga i zbog zainteresovanih motiva prividno uznosi i čak bukački reklamira robna proizvodnja, a degradira — otpisuje novac, kredit itd.

[7] K. Marx, *Kapital,* II, str. 309.

Digitized by Google

sui generis. U neposrednom procesu rada u okviru kapitalističkog industrijskog, poljoprivrednog i tako dalje proizvodnog preduzeća, najamni proizvodni radnik »stalno reprodukuje *novu* vrednost«; zapravo, reprodukuje vrednost vlastite robe — radne snage (čija je vrednost u tome procesu uvek data ili, pak, pretpostavljena ekonomska veličina) i, povrh toga, u višku radnog vremena stvara višak vrednosti za kapitalistu. »Što ova nova vrednost (*deo* nove vrednosti stvorene u okviru datog radnog vremena — prim. Ž. R.), koju radnik stalno reprodukuje, sačinjava izvor dohotka za njega, ne znači da i obratno njegov dohodak (njegova najamnina ili cena rada, postignuta i ugovorena na berzi rada ili kroz savremene tzv. tripartitne sporazume — prim. Ž. R.) sačinjava sastavni deo nove vrednosti koju on proizvodi. Veličina njemu plaćenog udela u novoj vrednosti, koju on stvara, određuje obim vrednosti njegovog dohotka, a ne obratno. Što taj deo nove vrednosti za njega sačinjava dohodak, pokazuje samo šta od njega biva, *karakter njegove primene,* a s njegovim stvaranjem ima isto tako malo posla kao i sa svakim drugim stvaranjem vrednosti.«[8]

Prema tome, u velikom društvenom algoritmu pretvaranja robne vrednosti (w) u »vrednost koja procesira«, to jest u kapital (K), presudnu ulogu ima roba — radna snaga. Istorijski i logički posmatrano.

U okviru toga procesa zbilo se, i danas se događa, karakteristično »raščlanjavanje« društvenog kapitala na niz njegovih egzistencijalnih i funkcionalnih oblika — u smislu: industrijski, robno-trgovinski, kamatonosni itd. kapital; ili: postojani i promenljivi kapital, stalni i opticajni kapital, amortizacioni, akumulacioni itd. fond kapitalističkog preduzeća; a zatim dolazi u obzir i razlikovanje po »nivoima«: (a) *prividni* ili površinski odnosi kapitala, takozvani fiktivni kapital i až. otaža u okviru berzanske i bankarske delatnosti i slično, (b) složena *fenomenologija* kapitala i *profit upon alienation,* to jest diferencijalna dobit, različite kamate, *royalties,* državni, monopolistički itd. profiti i slično, i (c) *bit, suština,* »unutrašnja fiziologija« kapitalističkog načina proizvodnje.

U takvom »kontekstu« ekonomski se razdvajaju neposredni rad i materijalni uslovi toga rada, »minuli rad koji se nalazi u radnoj snazi« i živi, aktuelni rad najamnih radnika nalaze se u izvesnom društvenom kontrapunktu i čak se međusobno antagonistički odnose ili, drukčije iskazano, troškovi dnevnog održavanja radnikove radne snage i dnevno trošenje te snage postaju »dve sasvim različne veličine«[9]. Isti proces određuje u krajnjoj liniji (ultimately) i pretvaranje robne vrednosti (w) u cenu proiz-

[8] Ibid., str. 309 (*kurziv* — Ž. R.).

[9] Uporedi Marksova razmatranja ovog problema u prvom i drugom tomu *Kapitala,* posebno str. 141—142, 144—145, 154, 158—159 (tom I) i str. 309—310, 313, 315—316 (tom II).

Digitized by Google

vodnje (cp). Naravno, u tom i takvom ekonomskom procesu, *konkurencija* pojedinačnih kapitala i zakonitosti *opšteg* robno-novčanog prometa jesu neukidive pretpostavke algoritma pretvaranja *w* u *cp*.

Marksov postupak u razjašnjenju transformacije *w* u *cp* uključuje postignuća analize strukturnog jezgra R = f (k) i N = f (k), dakle, podrazumeva analizu predmetne procesualnosti niza: m' ⟶ pf' ⟶ ppf' ⟶ internacionalna ppf'. Analiza — sinteza pomenutog algoritma podrazumeva srazmerno jednostavan teorijski *model* ili, pak, »globalnu shemu« do koje se prethodno dolazi izvesnim »kombinovanjem«: (a) realističkog metoda, to jest kritičko-empiričkog pretraživanja, uočavanja, registrovanja (popisivanja) i delimične obrade nekih aspekata, odnosno svojstava stvarnih ekonomskih činjenica i procesa i (b) dijalektičkog, odnosno eminentno teorijskog metoda. *Model* je u ovom slučaju bio napravljen na celoj skali »uprošćavajućih pretpostavki«; između ostalih, na pretpostavkama ekvivalentne robne razmene, strogo klasno polarizovanog građanskog društva, to jest odsustva takozvanih srednjih slojeva između kapitalističke i radničke klase, na pretpostavci odsustva vezane proizvodnje i odsustva izbora u novim načinima proizvodnje, novim metodima tehnološkog rada itd.

U tom modelu profitna stopa reproduktivnog preduzeća iskazuje se formulom:

$$pf' = m'n \frac{v}{c+v} \quad \ldots\ldots\ldots (1),$$

a prosečna profitna stopa, formulom:

$$ppf' = \frac{m_i}{c_i+v_i} \quad \ldots\ldots\ldots (2)$$

Uz (2) ide i takozvana formula *iteracije*, to jest matematički prikaz specifične modifikacije cene koštanja u okviru globalnog transformacionog problema. Naime, reč je tu o karakterističnoj, nužnoj preinaci »cene celine« troškova proizvodnje u mnogostrukim sistemima robne proizvodnje. Reč je, kako Marks kaže, o *modifikovanom značenju* cene koštanja čim se sa »vrednosnog računskog sistema« pređe na »cenovni računski sistem«. Naime, i sama cena koštanja po pravilu odstupa od sume vrednosti sredstava za proizvodnju (Sp), a »kad se u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje cena koštanja robe izjednači sa vrednošću sredstava za proizvodnju koja su utrošena na njenu proizvodnju, mogućna (je) kakva greška«[10].

Marks se u nizu uzastopnih koraka analize problema transformacije *w* u *cp seća* pomenutog modifikovanog značenja cene

[10] K. Marks, *Kapital*, III, *Dela*, tom 23, str. 141.

Digitized by Google

koštanja; on neprestano *pamti* »mogućnost kakve *greške*«, i tako — mnogo pre Alberta Ajnštajna (pre njegovog »radnog papira« poznatog pod nazivom »Specijalna teorija relativiteta«, 1905. godine) — formuliše važan metodološki stav o potrebi nepopustljivog držanja na pameti datog specijalnog problema tokom svih narednih faza analize globalnog problema transformacije robne vrednosti.[11]

I s obzirom na pomenutu modifikaciju važe ovi stavovi:

a) cena koštanja robâ je manja od njihove vrednosti;

b) cena koštanja je data ekonomska veličina, nezavisna od proizvodnje posmatranog preduzeća;

c) cena koštanja je manja od cene proizvodnje; ona je najniža granica do koje se može spustiti prodajna cena neke robe, — osim ako je reč o kakvoj većoj dekonjunkturi, krizi ili, pak, o dumping-ceni kao pervertiranom obliku monopolske cene; i

d) vrednost, odnosno suma cene proizvodnje utrošenih Sp prenosi se na novi proizvod (Σ R') u datom preduzeću; a to se prenošenje zbiva zahvaljujući svrsishodnom karakteru proizvodnog rada. Radom *in apstracto*, dakle, drugim važnim svojstvom proizvodnog rada, radnik stvara novu vrednost, proizvodi »čulno natčulnu supstancu«, stvara apstraktno bogatstvo društva.

»Minimalna granica prodajne cene robe data je njenom cenom koštanja. Proda li se ispod njene cene koštanja, onda se utrošeni sastavni delovi proizvodnog kapitala ne mogu potpuno naknaditi iz prodajne cene. Potraje li taj proces duže, iščeznuće predujmljena kapital-vrednost. Već sa ovog stanovišta kapitalista je naklonjen da cenu koštanja smatra pravom *unutrašnjom* vrednošću robe, jer je ona nužna cena za golo održavanje njegovog kapitala. Ali uz to dolazi da je cena koštanja robâ kupovna cena koju je sam kapitalista platio za njenu proizvodnju, dakle, kupovna cena koju određuje sam proces njene proizvodnje.«[12] Uprkos tome što cena koštanja — *stricto sensu* — nije odnos ili, pak, kategorija proizvodnje vrednosti, ona se u glavi kapitaliste »prelama«, reflektuje kao *unutrašnja vrednost* robe. Poreklo profita, ili sume vrednosti preko ove »unutrašnje vrednosti« robe, biva time zastrto i mistifikovano. Izvorište profita kapitalista ne vidi u sferi proizvodnje, nego u oblasti robnog prometa.

Istu besmislenu predstavu o ceni koštanja imao je i Prudon i »rastrubio je... kao novootkrivenu tajnu socijalizmu«. Vrednost robâ sveo je na njihovu cenu koštanja i ovu poslednju učinio osnovicom svoje zlosrećne »Narodne banke«, 1849. godine.[13]

---

[11] U pogledu usmerenja i stupnja koncentracije na dati problem, na predmet problema i sve korenite elemente problema, uključujući i činjenice stvarnog ekonomskog života, Marks je odista bio nenadmašan među ekonomistima.

[12] K. Marks, *Kapital*, III, *Dela*, tom 23, str. 36, *kurziv* u tekstu.

[13] Ibid., str. 37.

Digitized by Google

Zaključak: Tačno razumevanje iterativnog niza u Marksovoj analizi ravnotežne cene u složenom kapitalističkom sistemu robne proizvodnje i razmene i eventualni (mogući) nastavak njegove analize preobražavanja *w* u *cp* na svetskom planu i pod izvesnim novim uslovima i okolnostima, može dovesti do gotovo *tačnih* svetskih relativnih cena. Bar kad je reč o najvažnijim proizvodima i proizvodnim uslugama. Marks je dao samo prvu teorijsku aproksimaciju stvaranja cena proizvodnje. U »detalje«, u neka specijalna pitanja, nije hteo da ulazi, s obzirom na »opšti« plan *Kapitala.*

Dao je, međutim, naučno rešenje problema transformacije m' u ppf', i w u cp, kao tačku gravitacije tekućih tržišnih cena. U svakom slučaju, problem je metodički tačno postavio.

Marksov dijalektički pogled i postavljanje problema transformacije w ⟶ cp u kontekstu analize celine i jedinstva kapitalističkog procesa proizvodnje i prometnog procesa dao je globalnu sliku i relevantnu naučnu argumentaciju u prilog ključne teze da konkretni totalitet kapitalističke reprodukcije tako reći »metodički vlada« nad njegovim pojedinačnim (karakterističnim) momentima i oblicima. Pri svemu tome, reproduktivno preduzeće, odnosno »ćelija« društvene proizvodnje, ima presudno značenje u pogledu procesa stvaranja robne vrednosti i razvitka tehnologije materijalne proizvodnje.

U celom svom naučnom istraživanju problema ravnotežne cene Marks polazi od »pretpostavke da su povišenje ili sniženje cena *izrazi stvarnih kolebanja vrednosti*«. A kad je reč o međusobno povratnim (reverzibilnim) odnosima tržišnih cena i profitne stope, odnosno o uticaju cena na stope rentabiliteta proizvodnje, tada u obzir dolaze i modifikacije usled delovanja kreditnog sistema, meničnog odnosno deviznog tečaja, carinske politike, spoljne trgovine itd. Međutim, Marks je podrobnije ispitivanje ovih »konkretnijih oblika kapitalističke proizvodnje« ostavio za *eventualni nastavak Kapitala,* to jest za nameravani *peti* tom *Kapitala,* ako *Teorije o višku vrednosti* uzmemo kao njegov četvrti tom.

Savremeno *svetsko tržište* jeste najopštija »osnovica i životna atmosfera« različitih (ko)egzistirajućih društvenih načina proizvodnje. Ipak, uobičajene analize odnosâ i oblikâ konkurencije na tom tržištu *ne* otkrivaju odredbe tržišne vrednosti roba i proizvodnih usluga. A upravo tržišne vrednosti »stoje iza cena proizvodnje«, i njih *određuju;* naravno, u krajnjoj liniji (ultimately).[14]

[14] »Konkurencija pokazuje, naprotiv: 1. prosečne profite, koji su nezavisni od organskog sastava kapitala u različitim oblastima proizvodnje, pa, dakle, i od mase živa rada koji je neki dati kapital prisvojio u nekoj datoj oblasti eksploatacije; 2. dizanje i padanje cena proizvodnje usled promene u visini najamnine — pojavu koja na prvi pogled skroz protivreči odnosu vrednosti robâ; 3. kolebanja tržišnih cena, koja prosečnu tržišnu cenu roba u nekom datom periodu vremena ne svode na tržišnu *vrednost* nego na tržišnu cenu proizvodnje, koja se od tržišne

Digitized by Google

U izloženoj konteksturi pojmova i odredaba procesa transformacije w u cp, i takozvane ravnotežne cene, robna vrednost nije nekakvo »metafizičko biće« lišeno »supstance« i bez ikakve veze s materijalnom proizvodnjom, na jednoj, i s fenomenologijom stvarnog ekonomskog života, na drugoj strani. Naprotiv, robna vrednost i procesi stvaranja robne vrednosti pod različitim sistemima robne razmene *istinitiji* su od bilo kojeg empirijskog oblika ravnotežne cene. Neopravdana je, sasvim promašena, ona Šumpeterova kritika Marksove verzije teorije vrednosti i Marksovog metodičkog postavljanja i rešavanja transformacionog problema, na toj osnovi. Šumpeter nije shvatio Marksova duboka *ontološka* rasuđivanja kapitalizma; nije shvatio, ili je jednostavno previdео, zašto Marksa u prvom redu interesuje *opšta* priroda kapitala, »unutrašnja fiziologija« kapitalističkog načina proizvodnje — a tek potom njegovi različiti konkretni egzistencijalni oblici, »nacionalne boje«, »petljanja« s pretkapitalističkim načinima proizvodnje ili »nekapitalističkim okruženjem« itd. Šumpeterovo nastojanje da porekne naučnu vrednost Marksovog »petljanja« s Hegelovom filozofijom, a posebno s Hegelovom metodologijom i naukom logike uopšte nije dalo bilo kakav rezultat vredan pomena, a kamoli vredan *pamćenja,* u smislu onog Marksovog i Ajnštajnovog nepopustljivog držanja datoga problema prilikom kritičkog ispitivanja relevantnih činjenica društva, odnosno prirode. Potpuno je krahirao taj Šumpeterov »epistemološki rez«, i to uprkos širokom zahvatu i radikalnijim pretenzijama nego što ih je imao pozniji i na istu »neuralgičnu« tačku i vezu usredsređen rez Luja Altisera.

Nisu se na tom planu proslavili ni Vasilij Leontjev, koji Marksu prigovara (donekle opravdano) zbog škrtosti njegovih iskaza o metodu (metodologiji vlastitog naučnog ispitivanja eko-

---

vrednosti veoma razlikuje i koja odstupa od nje. Sve ove pojave *izgleda* da protivreče kako određivanju vrednosti radnim vremenom tako i prirodi viška vrednosti koji se sastoji od neplaćenog viška rada. *U konkurenciji se, dakle, sve ispoljava izvrnuto.* Gotovo obličje ekonomskih odnosa, kakvo se pokazuje na površini, u njihovoj realnoj egzistenciji, pa, dakle, i u idejama kojima se nosioci i agenti tih odnosa trude da ih sebi objasne, sasvim je drukčije, stvarno obrnuto, suprotno njihovom unutrašnjem, bitnom ali prikrivenom suštinskom jezgru i pojmu koji ovome odgovara«. (K. Marks, *Kapital,* III, *Dela,* tom 23, str. 177 — *kurziv u tekstu*).

Marks je, verovatno, najviše doprineo kritičkom razotkrivanju unutrašnjih zakonitosti *svetskih relativnih cena* i *svetskog novca.* Međutim, ni njegova naučna dostignuća, niti rezultati istraživanja mnogobrojnih savremenih talentovanih i kompetentnih teoretičara svetske ekonomije, ne mogu ukinuti otuđene *predmetne* oblike formiranja relativnih svetskih cena i savremenog svetskog nivoa, koji leži u samoj osnovi toga formiranja, modifikacija, oscilacija... Mogu jedino doprineti—potpomoći da se ukine—razori privid čisto *slučajnog* izbora svetske monetarne, odnosno vrednosne jedinice. i privid slučajnog određivanja *veličina* relativnih vrednosti, to jest relativnih cena roba i usluga na svetskom tržištu. A i to je veoma mnogo i za ekonomsku politiku veoma značajno, štaviše, relevantno.

Digitized by Google

nomskih činjenica i procesa) i (potpuno neopravdano) zbog »obilja protivrečnih stavova« o metodološkim pitanjima, niti Oskar Lange, koji odbacuje Marksov »hegelijanski žargon«, a s njim i Hegelovu i Marksovu *dijalektiku,* odnosno dijalektički pogled i dijalektički metod u postavljanju i rešavanju niza složenih ekonomskih problema[15].

Pronalaženje korenitih elemenata ravnotežne cene jeste neizostavan uslov da se ponovo uputimo na najviši stupanj apstrakcije sa kojega je moguće celovito i jedinstveno poimanje širokih oblasti međunarodnih ekonomskih odnosa i procesa stvaranja novog međunarodnog ekonomskog poretka (NMEP). Tek tako je ono *konkretno* u stvarnom ekonomskom životu moguće naučno iskazati i *sažeti* u odgovarajući naučni pojam i u tom elementu ga sačuvati za naučnu *predaju,* za neku novu, može biti još složeniju, hermeneutičku situaciju.

»Jezik« moderne (pretežno matematičke) ekonomije nije jezik *infleksije;* njime se »prostom izmenom neke reči«: sintagme, obrasca, algoritma itd. ne mogu da iskažu stvarne promene u društvenim odnosima i nove ideje koje »vuku napred«, a koje, znamo, ne padaju na pamet preko noći ni najdarovitijim pojedincima. Zato je potreban i, štaviše, neizostavan, dijalektički pogled i takozvana kvalitativna analiza stvarnih ekonomskih činjenica i procesa.

Međutim, i u naučnu ekonomiju, kao nedavno u teorijsku fiziku, mogu se uvesti izvesni metodi više matematike, koji *opšte formule* nacionalnih troškova reprodukcije i ravnotežnih cena mogu donekle učiniti *nezavisnim* u odnosu na specifične (posebne) nacionalne sisteme merenja, to jest pragmatskog utvrđivanja granica u kojima se mogu kretati realne stope amortizacije fiksnih fondova, cene rada, stope akumulacije, stope poreskog zahvatanja originalnih dohodaka itd. Ovome na ruku ide svetsko tržište i »nesmiljeni« odnosi i mehanizmi konkurencije na tome tržištu. Logika i mehanizmi svetskog tržišta jesu one nevidljive iglene uši zakona vrednosti u međunarodnoj primeni kroz koje moraju proći nacionalne ravnotežne cene i tekuće tržišne cene robâ i proizvodnih usluga. Zato i izvesna *supsumcija* nacionalnih cena pod svetske cene i realno podređivanje nacionalnih troškova reprodukcije pod glavne parametre svetskog tržišta.

---

[15] U članku *Marxian Economic and Modern Economic Theory,* objavljenom juna 1935. u »The Review of Economic Studies«, Oskar Lange »imponirajući« razglaba, da ne kažemo, naklapa, o »mnogim netačnostima i zastarelim pojmovima Marksove ekonomije«. Po Oskaru Langeu, marksistička ekonomije *nema* šta (vredno, ozbiljno) da kaže o monopolističkim cenama, fundamentalnim problemima novca i kredita, upravljanju centralnim bankarstvom itd. Nevolja je u tome što su Langeu mnogi poverovali na reč; među ostalima, i američki nobelovac Visilij Leontjev, a mnogobrojna sitnež među tobože »marksističkim orijentisanim« ekonomistima *svih* zemalja, u kojima marksista uopšte ima, jednostavno je prežvakavala tu »imponirajuću« mudrost ovog »najkompetentnijeg znalca« Marksovog ekonomskog učenja.

Digitized by Google

Naravno, najbolju priliku i, štaviše, realnu mogućnost da uspešno prođu pomenuti proces podređivanja imaju troškovi i cene onih zemalja koje se u pogledu produktivnosti rada i kvaliteta odnosno standarda materijalne proizvodnje nalaze iznad srednjeg — regulativnog svetskog proseka. Koliko više iznad tog proseka — toliko izvesnije i bolje. I obrnuto, za sve zemlje koje se nalaze ispod te središnje svetske ekonomsko-tehnološke tačke.

Naše »zidanje cena«, na primer, i naše manipulacije s deviznim kursom dinara i s takozvanim deviznim dohotkom (kojeg već dugo, a sasvim neopravdano i iluzorno, držimo na »čelnoj poziciji« u skali empirijskih dohodaka), nemaju apsolutno nikakve izglede da uspešno prođu kroz iglene uši zakona vrednosti, da dobiju odgovarajuću materijalnu potvrdu na svetskom tržištu.

Date krivulje nacionalnih troškova reprodukcije i stopâ rentabiliteta odstupaju manje ili više od logike pravih linija proizvodnje vrednosti i stopâ viška vrednosti u različitim zemljama, nacionalnim ekonomijama. I u nekoj zemlji, nacionalnoj ekonomiji, mogu postojati *alternativne* krive, odnosno formule troškova proizvodnje i stope rentabiliteta. Te se formule zasnivaju, tačnije, mogu zasnivati na teoriji o mnogostrukim sistemima robne proizvodnje i igre razmene. Bitno je da *sve* pomenute formule i obrasci službene ekonomske politike moraju imati relaciju prema svetskom tržištu. Tek svetsko tržište može donekle da *rektifikuje* te krive i da dâ ili ne dâ »vizu« obrascima ekonomske politike. »Jedan zakon gravitacije«, *jedan,* jedinstveni zakon vrednosti na svetskom planu, *ne* isključuje mnogostrukost sistema robne proizvodnje i mnoštvenost formula troškova reprodukcije i stopâ rentabiliteta. Zakon vrednosti u međunarodnoj primeni isključuje, međutim, *nacionalne* valute iz svetskog valorizacionog procesa kroz koji zakonito prolaze nacionalni radovi (u beskrajno različitim predmetnim formama); i to ukoliko su i dokle su takozvane rezervne i »ključne« valute (na primer, američki dolar, funta sterlinga, jen itd.) *nacionalne* valute, i kao takve vrše funkcije u respektivnim zemljama, a na međunarodnom planu služe pretežno interesima respektivnih nacionalnih ekonomija. Samo toliko ovde o ovom veoma složenom i za sve zemlje značajnom *novčanom* problemu.

Za našu zemlju odnosi i oblici svetskog novca i svetske cene nisu neka spoljašnja, naknadno nakalemljena određenja robe, novca, kredita itd. što ih proizvode, stvaraju i uobličavaju *naši* privredni subjekti. Takozvano »okruženje« ujedno je i suština ekonomskih odnosa i oblika unutar jugoslovenskih carinskih i političkih granica. Svetski ekonomski odnosi i zakoni »hodaju« — *struje* po celom ovom našem globusu, i nigde ne pitaju i ne haju za državne vize i propusnice. Oni su, najverovatnije, sasvim ravnodušni prema ideološkim, filozofskim i estetičkim naklonostima ekonomskih teoretičara, političara i poslovnih ljudi.

Krivulje troškova i relativnih cena supsumiraju »teorijske cifre« amortizacije, cene rada, normalnog ekonomskog viška ili, pak,

Digitized by Google

preduzetničke dobiti, kamate, rente, fiskusa itd. Ovi brojevi nisu »supstanca«, kao što nisu ni »konstituensi« ili uzroci robne vrednosti, ali se oni odnose na robnu vrednost i na rad *in abstracto* kao njenu jedinu — jedinstvenu supstancu.

Opšte načelo kretanja ili promene ekonomskih krivulja glasi: Nacionalne formule troškova i stopâ rentabiliteta proizvodnje mogu se menjati; pojedini njihovi elementi mogu se povećavati ili smanjivati dok ostali, u istom otseku vremena, ostaju nepromenjeni. Međutim, opšti rast nacionalnih dohodaka i nacionalnih troškova proizvodnje apsolutno zavisi od rasta, odnosno *priraštaja* robne vrednosti, dakle, od rasta »bića« svetske robne proizvodnje, koja *ima* supstancu.

Saglasno ovome načelu i napred izloženim zakonitostima formiranje cena, *nacionalne* cene proizvodnje doživljuju na svetskom tržištu izvestan *nivellement*. Opšti rezultat toga izravnanja jeste *svetska cena* robâ i proizvodnih usluga. Tačnije, po pravilu, *jedinstvena* cena za robu odnosno proizvodnu uslugu iste vrste i istog kvaliteta, nezavisno od stvarnih ili/i fiktivnih (lažnih) troškova proizvodnje.[16] Razlike između svetskih cena i nižih prosečnih cena proizvodnje industrijski razvijenih zemalja ubiru uglavnom transnacionalna preduzeća i uopšte spoljnotrgovinska preduzeća tih zemalja. U ranijim epohama kapitalizma, a osobito na pretkapitalističkim stupnjevima, te su razlike eksploatisali trgovački narodi.

Specifična cena proizvodnje kao ravnotežna i društveno merodavna (regulativna) cena u našem privrednom sistemu

Odnosi samoupravljanja i relativno udruženi rad jesu *raison d'être* procesa »denaturalizacije« proizvodnje u našem društvu. I više od toga — oni su specifičan društveni okvir u kojem se zbiva udvostručenje karaktera proizvodnog rada. Rad više nije samo činilac stvaranja društvenog bogatstva već i elemenat robne vrednosti. Proizvodnja vrednosti i proces »monetarizacije« privrednog života postaju trajno obeležje materijalne proizvodnje i ekonomije rada.

Samoupravljanje i relativno udruženi rad jesu specifične forme i put i metod razvitka socijalizma. Oni su određena epoha u

[16] Takva *izjednačenja* cena proizvodnje — *prividno* nezavisna od nacionalnih radova a zavisna od kapitala, administrativnog upravljanja i vođenja života, relativno udruženog rada itd. mnogi ekonomisti (neorikardovci i marksisti) shvataju kao *modifikaciju same vrednosti*. Time oni — možda i nesvesno — obaraju ceo vlastiti »radni *princip*« u teoriji vrednosti. Dubiozne izraze: »transformacioni problem«, »radna teorija vrednosti«, »nepromenljiva mera vrednosti«, »datirane količine rada« ili »autentični radni zapisi«, »standardna mera vrednosti« i slične treba podvrći argumentovanoj kritici.

Digitized by Google

istorijskom razvitku socijalizma u našem društvu, a kao epoha, kao specifičan stupanj u okviru prelaznog perioda ka *slobodnoj asocijaciji rada* kao njihovoj *društvenoj paradigmi* — oni čine da se »rad utrošen na proizvodnju neke stvari predstavlja kao njeno *»objektivno«* svojstvo, to jest kao njena *»vrednost«*«.

Veoma je složen i protivurečan sistem robne proizvodnje i »igre razmene« u našem društvu. I u nas su praktički »raščlanjeni« predmetni oblici robne proizvodnje i procesa razmene. Postavljeni su i delimično oformljeni različiti »nivoi« privrednog života društva.

U okviru »unutrašnje fiziologije« našega društva rad koji proizvodi robe i materijalne usluge ima dvostruko određenje. Zato nužno, zakonito, imamo *ćelijski* oblik društvene proizvodnje, a ta ćelija ima specifične ekonomske funkcije (uključujući i finansijske funkcije u njihovom tako reći izvornom obliku), ima tehnologiju, izvestan minimum, optimum i maksimum u pogledu veličine vrednosti »društvenog kapitala« kojim realno raspolaže itd.

Proračunavanje troškova reprodukcije i pronalaženje stvarnih relacija između vlastitih troškova i nekih prosečnih — regulativnih troškova u okviru date privredne grane, vezane proizvodnje itd., spada u specifično kolektivno preduzetništvo.

Ravnotežna ocena u »jugoslovenskom slučaju« supsumira i trajno povezuje niz elemenata, odnosno empirijskih ekonomskih kvanta, koji sami samoupravljači u okviru vlastite preduzetničke i planske delatnosti pronalaze i »ugrađuju« u prodajne cene svojih roba i materijalnih usluga.

Tako je u okviru reproduktivnog preduzeća i na tom pretežno empiričkom planu. Na društvenom planu, međutim, značajnije su one »teorijske ekonomske cifre«, globalne proporcije i, dakako, dugoročni ekonomsko-tehnološki trendovi, određujuće tendencije.

Ravnotežna cena date reproduktivne OOUR; ravnotežna u *dinamičnom* smislu — treba da obuhvati bar ove elemente:

a) »normalnu« stopu, odnosno veličinu amortizacije (sume taloženja vrednosti) proizvodno primenjenih mašina, transportnih sredstava, elemenata takozvanog *hard-warea* u procesu »informatizacije« privrednog života i slično;

b) specifičnu »cenu rada« proizvodnih radnika ili, pak, »normalnu« veličinu njihovih bruto ličnih dohodaka;

c) »normalnu« veličinu vrednosti upotrebljenih (utrošenih) sirovina, energije i pomoćnih materija, i

d) prosečnu porciju ekonomskog viška, kao izvorišta akumulacije date OOUR, i kao sume vrednosti za pokriće različitih lažnih troškova proizvodnje, čistih prometnih troškova, poreza itd.

Proizvodnja vrednosti jeste inherentna ekonomska granica za *sve* vrste troškova reprodukcije u našem društvu, ali tek u nekoj

Digitized by Google

stvarnoj relaciji prema svetskom tržištu i tek pošto troškovi proizvodnje, *faux frais*, samoupravno doprinosiranje itd. kroz plasman robâ i proizvodnih usluga na inostranim tržištima dobiju »konačnu« ekonomsku potvrdu i meru.

Respektivne veličine pomenutih troškova i masa »ekonomskog viška« (u nas, akumulacija reproduktivne OOUR plus porezi plus samoupravni doprinosi) ne mogu se u *isto* vreme tačno odrediti. I to zbog dinamičkih momenata relativne privredne ravnoteže, a i usled delovanja logike krive linije troškova i specifične cene proizvodnje.[17]

Praksa pokazuje da su cene naših »izvoznih« roba i usluga abnormalno opterećene porezima i samoupravnim doprinosima. *Impostirane* izvozne cene. Prekomerna inflacija dinarskih cena. *Precenjeni* devizni kurs dinara, — uprkos svakidašnjem »prilagođavanju«, »tihoj« devalvaciji funkcionalne vrednosti dinara itd. Ovi i neki konkretniji momenti i okolnosti prometnog procesa upućuju, prinuđavaju državu da »daje« različite olakšice i da čak materijalno pomaže preduzeća koja izvoze na »teška« konvertibilna tržišta. Povećavaju se iz dana u dan poreske refakcije, a retencija deviza i takozvana devizna participacija u vezanoj proizvodnji (u okviru takozvanih reprodukcionih celina) »supstituišu« devizno tržište, koje odavno ne funkcioniše. Naravno, državna administracija rezonuje i zaključuje *izvan* »konteksta« stvarnih ekonomskih činjenica i procesa i bez *empirijskih* premisa. Njeno *službeno* viđenje ekonomskih stvari i procesa i njeni metodi »pripisivanja« i statističkog i knjigovodstvenog proračunavanja i predviđanja zadržavaju je na terenu rđave metafizike, neomerkantilizma, monetarizma i sličnog — čak i u stani-pani

[17] Izraz, sintagmu »specifična cena proizvodnje« prvi je upotrebio i naučno obrazložio Milentije Popović u nizu teorijsko-političkih rasprava o fundamentalnim pitanjima našeg privrednog sistema.

U mojoj studiji *Načelo dohotka i dezintegracija robne vrednosti*, objavljenoj u časopisu »Socijalizam« br. 4/1962, nalazi se isti izraz. Nakana mi je bila da tom (verodostojnom) izrazu i globalnoj tezi Milentija Popovića pridodam nove argumente ili bar ukažem na izvesne činjenice opšte teorije i ekonomske prakse koje idu u prilog toj tezi i takvom pristupu problemu ravnotežne cene u našem društvu.

Poznato je da je Marks ravnotežnoj ceni u kapitalizmu dao ime »cena proizvodnje«. Pre njega, Adam Smith »kumuje« ovoj gravitacionoj tački tržišnih cena imenom *natural price*, David Rikardo je takođe naziva »price of production« ili, alternativno, *cost of production*, a fiziokrati, pre svih njih, proglašavaju ovu cenu »potrebnom cenom«, *prix necessaire*.

Niko pre Marksa nije objasnio *razliku* cene proizvodnje od vrednosti i to u njenom određenju *trajnog uslova ponude*, odnosno reprodukcije robe svake posebne oblasti proizvodnje. Tu razliku i karakterističnu određenost cene proizvodnje ne razjašnjava ni savremena »supply side economics«. Niko pre Milentija Popovića nije tačno shvatio mnoštvenost savremenih sistema robne proizvodnje i razmene, a u okviru toga pluraliziteta karakteristične momente, funkcije i oblike cene proizvodnje u našem društvu, dakle, *differentia specifica* ovog oblika ravnotežne cene.

Digitized by Google

situacijama, kakva je sadašnja, kada i neka primitivna formula »supply side economics« ima veće realne izglede od tih njenih sofistikovanih metoda, instrumenata i shema »vođenja« privrednog života celoga društva.

»Egzistencija »vrednosne predmetnosti« robe, novca itd., ili predmetna procesualnost robno-novčanih odnosa u okviru socijalističkog samoupravljanja, znači da se celinom društvene reprodukcije ne upravlja iz *jednog* centra; linija komandovanja više ne vodi strogo sa hilijastičkih visova državne političke vlasti — prema preduzećima i ljudima, odnosno radnim kolektivima u njima; i ovi više nisu puki izvršitelji naloga i uputstava onih koji se nalaze »gore« i koji opet »razumeju sve i znaju sve«, vec postoje mnoge, nebrojene linije komandovanja koje idu s mnogobrojnih empirijskih tačaka jugoslovenskog ekonomskog prostora. Na tim se tačkama pripremaju, donose i sprovode različite privredne odluke i mere. Ima ih zapravo toliko koliko i proizvodno-kontrolnih jedinica; danas, osnovnih organizacija udruženog rada.«[18] Zbog svega toga, »samoupravno planiranje« obuhvata »masu momenata«, »nivoa«, zbiljskih vrednosnih i ostalih društvenih odnosa i motiva, te proces »udruživanja razuma« s nizom metoda, kategorija i instrumenata. Planiranje je ovde bitan *odnos proizvodnje* i specifičan način »udruživanja razuma« neposrednih proizvođača i ostalih društvenih subjekata. Privredni sistem je u nas bitno uslovljen proizvodnjom vrednosti, tehnologijom materijalne proizvodnje, odnosima konkurencije na svetskom tržištu, međunarodnim »transferom« nove tehnologije itd., ali i bitno *posredovan umom,* teorijsko-političkim delovanjem *svesnih* socijalističkih snaga. U protivnom, *razlaže* se i *svodi* na neke svoje »konstitutivne« elemente i primitivne strukture.[19] A oni ne mogu opstajati bez »superdržave« i neglektiranih tehničko-bilansnih zakona materijalne proizvodnje.

Oblik cene i *metod* uspostavljanja relativnih cena (samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje o cenama) donosi mogućnost kvantitativne inkongruencije između: (a) veličine vrednosti i specifične cene proizvodnje i (b) veličine specifične cp i tržišne (žive) ili tekuće cene date robe, odnosno usluge.

Uz takva količinska nepodudaranja postoji i čisto *kvalitativna protivurečnost:* cene u izvesnim slučajevima *nisu* neposredno iz-

[18] Ž. Rakočević, *Ekonomska i tehnološka određenja socijalizma,* »Socijalizam«, br. 1/1982, str. 37.

[19] U našem društvu postoji proizvodnja vrednosti i deluju ekonomski zakoni. Ne i vrednost kao kapital, kao »ekspanzivni subjekt« kome je *sve* podređeno. Bar u načelu, i po određujućoj tendenciji procesa udruživanja rada. Otuda nam nisu potrebni građanski »management« i »marketing«; ne ni »scientific management« iz kojega bi unapred bili isključeni neposredni proizvođači, »osnovna masa« radnika—samoupravljača. Potrebni su nam pojmovi i metodi naučne ekonomije, visoko kompetentni kadrovi različitih »profila«, a i takvi naučnici koji znaju da vrše produbljenije analize i »prave« kritičke sinteze o našem društvu i svetskim procesima uopšte.

Digitized by Google

razi robne vrednosti, na primer, u »slučaju« *kamata* kao nemonetarnog fenomena, cene *licenci* na tehnički patent, element *know how* itd., cene neobrađenog zemljišta i slično. Cenovni izrazi su tu *imaginarni* izrazi, kao izvesne matematičke veličine, ali i relevantni. Za preduzeće, seljaka, državu, ekonomsku politiku itd.

Na prvi pogled, ravnotežna cena i tekuće cene su i u nas *komponovane* ekonomske veličine. Sastavljene su iz »cene koštanja« (»preliminarno« i donekle proizvoljno utvrđenih troškova proizvodnje) i iz nekog anticipiranog »ekonomskog viška« (inkrementa vrednosti). »Izgleda kao da su ti troškovi i osamostaljeni »ekonomski višak« (koji na neobjašnjiv način odnekud pritiče reproduktivnom preduzeću) glavni uzročnici »vrednosti« robe, dakle, samostalni elementi robne vrednosti; njeni »komponujući elementi«.«[20]. Bez obzira na *objektivitet* toga privida i na metod ekonomističke apologetike koji identifikuje troškove s »unutrašnjom vrednošću« robe, naši radni kolektivi *znaju* da su naše »slobodno zidanje cena«, metodi »pripisivanja« vrednosnih pondera i »koeficijenti transformacije« vrednosti u troškove i relativne cene, kao i ono naše »veselo življenje na račun *buduće* proizvodnje«, nešto što *neće* proći na svetskom tržištu — u sve oštrijoj međunarodnoj konkurenciji novim proizvodima, novim metodima tehnološkog rada, novim sniženjima prodajnih cena robâ i njihovim višim kvalitetom (takozvanom »robnom estetikom«) itd. Znaju, mada se u mnogim slučajevima ni sami ne »ravnaju« prema tom opštem saznanju.

»To »zidanje cena« ne bi imalo smisla niti bi, ekonomski gledano, bilo praktično izvodljivo da u domaćoj i inostranim stvarnostima ne deluje tendencija *neravnomernog* razvitka proizvodnih snaga društvenog rada, to jest prava disperzija strateških pozicija različitih zemalja u svetskom naučno-tehnološkom i ekonomskom razvitku. Ta tendencija, spojena s proizvodnjom vrednosti i njenim rastavljanjem, nužno uključuje prelivanje rada *in abstracto* = robne vrednosti (ili samo dohotka) u granicama date ekonomije nacije i u međunarodnim razmerama, pa se u tom i takvom ekonomskom kontekstu na kraju pokaže ko je »zidao cene« uz relativno tačne proračune normalnog i ekstraprisvajanja te vrednosti, a ko je »veselo i rasipnički živeo na račun buduće proizvodnje i njene precenjene tržišne realizacije«.«[21] Reproduktivna OOUR treba da ima svoju formulu troškova reprodukcije i vlastite proračune rentabiliteta tehnoloških investicija, tekuće i buduće proizvodnje. Na to je upućuju: (a) logika robne proizvodnje i igre razmene, (b) odnosi konkurencije na jugoslovenskom tržištu, (c) svetski prometni proces (preko povratnog delovanja deviznog kursa dinara i bilansa plaćanja s inostranstvom) i (d) Zakon o udruženom radu. U praksi za reproduktivnu

---

[20] Ž. Rakočević, *Ravnotežna cena i ekonomsko-tehnološki razvitak proizvodnih asocijacija rada*, »Socijalizam«, br. 7—8/1978, str. 41.

[21] Ibid., str. 52—53.

Digitized by Google

OOUR ne postoji dilema da li su amortizacija, specifična cena rada, samoupravni doprinosi itd. njeni *sumandi*, to jest stvarni ekonomski brojevi koji se mogu sabirati, ili tek idealne kvote, razlomci robne vrednosti stvorene u neposrednom procesu rada.

Dispariteti između troškova, cena i nacionalnih valuta; učinci dirižizma i intervencionizma

Ukidanje — praktično poništavanje međunarodnog zlatnog standarda u krizi od 1929. do 1933. godine otvorilo je širom vrata državnom intervencionizmu. Nastupio je definitivni »kraj *laissez-faire* privrede iz XIX stoleća«. Računsko-apstraktni i simbolički novac zauzeo je mesto »apsolutne robe svetskog tržišta«. Potpuni »trijumf« teorijskog kartalizma, »definitivni poraz« teorijskog metalizma. Devizni kurs kao državno-kapitalistička preinaka (korenita modifikacija) međunarodnog meničnog tečaja. Inkonvertibilni kredit potiskuje kreditne odnose zasnovane na plemenitom metalu i na procesu stvaranja robne vrednosti. Državni — *fiktivni* kreditni kapital i takozvani primarni novac centralnog bankarstva — »kreiran *ex nihil*«. »Metafizičko biće« savremenog novca stvoreno iz čiste apstrakcije moderne nauke o novcu i kreditu. *Monetarizam* i njegova »božanska« teorija i praksa »primarnog novca«. Mreža novčano-kreditnih odnosa tkana »samo u sebi«; kao da »nigde ne gleda u stvarnost« procesa stvaranja društvenog bogatstva. Posmatranje novčano-kreditnih procesa iz osmatračnica monetarizma samo je čin potvrđivanja pseudonaučnih apstrakcija o novcu i kreditu.

Umesto takozvanih zlatnih tačaka, između kojih su oscilirali menični kursevi nacionalnih valuta, nastupili su fluktuirajući devizni kursevi i fiksne valutne cene zlata. Takozvani fiksni devizni kursevi, »uvedeni u egzistenciju« bretonvudskim monetarnim sporazumima[22], svojevrstan su »istorijski kompromis« između načelâ i odnosâ međunarodnog zlatnog standarda i ultraetatističke vrednosne jedinice, »vrednosnog ponderisanja« materijalnih stvari i usluga, metoda »pripisivanja«.

Savremena kretanja deviznih kurseva proističu iz veoma složenog društvenog kauzaliteta. »Prljavo fluktuiranje« deviznih kurseva. *Spot* i *terminski* kursevi valuta na takozvanim otvorenim novčanim tržištima. »Tržište u tržištu« aktuelizira traganje za koliko-toliko *postojanim* tačkama u svetskim novčano-kreditnim odnosima. Niko ih tu trenutno ne vidi. Takozvani *cross exchange rate* u igri razmene *triju* nacionalnih valuta, »monetarne korpe« IMF-a, ECU u okviru zapadnoevropske ekonomske grupacije (EEZ) i slično — samo su sofistikovana pomagala i palijativne etatisti-

[22] O tome podrobnije u mojoj knjizi *Dinar i zlatnovalutni standard*, izdanje Instituta društvenih nauka, Bgd. 1973.

Digitized by Google

čke mere na ovom uveliko neuralgičnom, a odista važnom planu svetskog privrednog života.

U toku je »izmirivanje« zakonâ savremenog novca i svetskih relativnih cena sa zakonom vrednosti u njegovoj međunarodnoj primeni. Ruši se fikcija da se manipulacijama u sferi deviznih kurseva mogu određivati vrednosti i relativne vrednosti robâ i usluga. Mogu se menjati odnosi između valuta, cena i troškova; mogu se izazivati prividne opšte revolucije cena. *Inflacija* troškova i cena usled delovanja monetarne i kreditne inflacije. Takozvana *demand pull inflation. Dispariteti* između troškova, cena i nacionalnih valuta — na toj metafizičkoj osnovi.

Međutim, *stvarna* kretanja nacionalnih kapitala, tehnološki napredak i stvarni podsticaji za *proizvodnju* koji dolaze iz oblasti raspodele društvenog bogatstva, dovode povremeno u pitanje spekulativne i državne manipulacije deviznim kursevima. »Vrednost« takvog otuđenja deviznih kurseva (izvesna suma državne monetarne rente) biva vremenom sve manja i manja, — takvo otuđenje hoće od sebe da odagnaju čak i one zemlje koje su najviše profitirale u »slobodnoj igri« deviznih kurseva, dakle, SAD, Engleska, Japan, SR Nemačka itd. Nastupa epoha relativne stabilizacije kurseva razmene »vodećih« valuta.

Službeno je priznata »intervencionistička uloga inflacije« — na nacionalnom i međunarodnom planu. Pominju se, a katkad i analiziraju mnogobrojni fenomeni i aspekti »opštih« i »troškovnih« inflacija. Donose se takozvani antiinflacioni programi i konkretnije deflatorne mere. »Klizni« i *krizni* valutni kursevi *versus* relativno stabilni (ne i »fiksni«) kursevi razmene najvažnijih valuta. Obnavljanje takozvanih monetarnih zona, umesto povratka na stari »gold exchange standard«, na zbiljsku vezu sa stvarnim jezgrom proizvodnje vrednosti i novcem *per se.*

»*Set* monetarnih indikatora« za novčano-kreditnu politiku, umesto gornje i donje zlatne tačke u kretanju meničnih tečajeva, bankarsko »upravljanje novčanom masom« (restriktivna *versus* ekspanzivna monetarna politika, odnosno »monetarno popuštanje« u depresivnim ili melanholičnim situacijama na svetskom tržištu), namesto spontanog uspostavljanja ravnoteže među ekonomskim silama, centralno bankarstvo angažovano i preko granica novčane akumulacije kapitala, dakle, uključeno u stvaran proces akumulirajuće reprodukcije, u kompleksne ekonomsko-tehnološke stvari kao što su, na primer, finansiranje i nemonetarno podsticanje novih tehnologija u oblasti mikroelektronike, genetskog »inženjeringa«, poljoprivrede itd., namesto bankarstva zaokupljenog isključivo centralizacijom i razdeobom (alokacijom) »anorganske mase« društvenog kapitala i funkcijama i poslovima novčane trgovine. Globalna slika funkcionisanja bankarske ekonomije i celokupnog novčano-kreditnog sistema bitno je promenjena.

»Nisam u stanju da dovoljno jako naglasim da *energiju* potrebnu za privredni oporavak mogu da pruže samo oni koji vode

Digitized by Google

monetarnu politiku« — kaže James Tobin u odgovoru na pitanje »šta učiniti sa privredom koja je u situaciji od tridesetih godina«, koje mu je postavila redakcija lista »US. News and World Report«. Ovakav odgovor je »tuk na luk« u odnosu na takozvanu »reganomiku« i na »stezanje šrafova« u američkoj, engleskoj itd. bankarskoj ekonomiji. U ovom odgovoru sadržana je i mitska predstava i iluzija o enormnoj proizvodnoj moći novca i kredita. Otklanjanje prepreka koje stoje na putu proizvodnom i uopšte stvaralačkom radu, a ne »monetarno popuštanje«, jeste neizostavni uslov za izlazak iz sadašnje svetske ekonomske krize.[23]

Nije reč o »spuštanju« na nivo standarda koji »dopuštaju« proizvodne snage datoga društva, već upravo o aktiviranju potencijalne velike energije u modernoj industriji, poljoprivredi, naučnoj proizvodnji itd. Novac i kredit imaju u tome značajnu, ali ne i presudnu ulogu. Relativna stabilizacija funkcionalne vrednosti prometnog sredstva (currency) plus umnožavanje fiktivnih depozita u okviru ekonomskih granica do kojih porast kreditnog kapitala podstiče akumulirajuću reprodukciju, ali malo ili nimalo ne utiče na cene, niti na međusobni odnos (paritet) troškova proizvodnje — uslov su za dinamičku privrednu ravnotežu.

Aktuelni dispariteti (i čak naglašena distorzija!) troškova, cena i funkcionalne vrednosti valuta osnažuju stari monetaristički argument protiv kejnzijanskog odbacivanja metodâ i instrumenata monetarne politike u »korist« fiskalne politike i politike dohodaka.[24] Kejnzijansko »upravljanje tražnjom«, insistiranje na relaciji: štednja investicije i tumačenje kamatne stope kao »inverznog odnosa između neke svote novca i onoga što se može dobiti napuštanjem slobodnog raspolaganja tim novcem u zamenu

---

[23] Inflacijske tendencije u nacionalnim troškovima proizvodnje i cenama imaju najdublji ekonomski koren u već hroničnoj relativnoj nestašici, pomanjkanju pravog proizvodnog rada i naučnog stvaralaštva. Izuzetak je u tom pogledu, možda, samo Japan. Najvažnija prepreka jesu postojeći proizvodni odnosi u državno-kapitalističkim zemljama i zemljama »realnog socijalizma«. Naše društvo pati donekle od iste oskudice, — uprkos odnosima samoupravljanja, udruženom radu, delegatskom sistemu itd. »Greška« je, verovatno, u *izvedbi* ili »operacionalizaciji« načela društvenog dohotka i u dosta uprošćenoj koncepciji dohotka i na njoj zasnovanim »dohodnim odnosima«. Koncepcija dohotka u Zakonu o udruženom radu ima, tako reći, ključnu ulogu u procesu kodifikacije različitih egzistencijalnih i funkcionalnih oblika ekonomskog udruživanja rada, ali je ona bliže Rikardovoj nego Marksovoj *paradigmi* dohotka, odnosno verziji teorije vrednosti. Načelo dohotka je u nas očevidno *preopterećeno* i takvim ekonomskim stvarima koje mogu da razrešavaju — realizuju samo proizvodnja vrednosti i kompleks udruživanja rada i novčano kreditni sistem, na takvoj društvenoj osnovi.

[24] Poznato je: Kejnz je svoju *ocenu* (ne i neko razvijeno shvatanje) efikasnosti monetarne politike u *Opštoj teoriji zaposlenosti, kamate i novca* zasnivao na ispitivanju engleske prakse između dva rata. Prilično skučen horizont. Pretežno fenomenološko posmatranje respektivnih procesa. Rezultat: uputstvo za pragmatsku ekonomsku politiku.

Digitized by Google

za potraživanje određenog roka dospeća« i slični pojmovi i teoremi neokejnzijanizma, danas su uveliko *istrošeni* ili, pak, neverodostojni. Isto je, međutim, i s monetarizmom, to jest s njegovim krajnje uprošćenim obrascima i instrumentima novčano-kreditne politike.

Ex hypothesi: u sadašnjoj svetskoj ekonomskoj krizi biće konačno pokopani mnogi obrasci i teoremi neokejnzijanizma i monetarizma. Ni jedan od tih prividno međusobno isključujućih »modela« ekonomske politike neće poslužiti kao osnova buduće dugoročne politike stabilizacije, izgrađivanja novih uzora i parametara svetske igre razmene, novih industrijskih i agrarnih politika, novih tehnoloških, finansijskih itd. procedura reproduktivnog preduzeća. Moraće se potražiti *nova* osnova za ekonomsku politiku; čak i u državno-kapitalističkim privredama na Zapadu i u Japanu, a da se i ne pominju urgentne potrebe za promenama u ekonomskoj politici zemalja u razvoju i u zemljama »realnog socijalizma«. Metafizičko vreme neokejnzijanizma i monetarizma je na izmaku.

Protivurečnosti savremenog kapitalizma i socijalizma zgušnjavale su se u srazmerno dugom periodu. To zgušnjavanje nisu ozbiljnije remetili takozvani naftni šokovi tokom sedamdesetih godina niti povremene manje eksplozije nekih protivurečnosti u novčano-kreditnim krizama. U sadašnjoj krizi eksplodirale su *sve* protivurečnosti svetskog tržišta i vladajućih načina proizvodnje. Ipak, bezbrojne pojave i simptomi svetske ekonomske krize ne pretvaraju se sami od sebe u nekakve »shvatljive celine«. Neophodno je, neizostavno, delanje teorijskog (dijalektičkog) uma. Potrebni su *nove* ideje, *novi* naučni pojmovi i *novi* metodi i tehnike naučnog istraživanja, ili bar bitnija usavršavanja postojećih. A sve to, znamo, ne događa se preko noći. Kad to neko iz nekog razloga poželi.

Potrebni su: (a) akumulirano znanje o različitim ekonomskim procesima i fenomenima, (b) istraživački talent, (c) odgovarajuća tehnička i materijalna sredstva i (d) *odvažnost* da se krene u »nepoznatu zemlju« i da se na samom tom »putovanju« potrudimo u pronalaženju *novih* naučnih postupaka i pojmova. Akumulirano znanje i izvesna teorijsko-metodološka svest koju posedujemo mogu da znače da smo u svakom momentu naučnog istraživanja »zarobljenici« nekih teorija ili da smo sputani okvirima i paradigmana vlastitih teorija, koncepcija i teza, da smo u vlasti naših ranijih iskustava, tradicije i čak falangi dogmi. Ipak, iz tih okvira možemo izaći. Na način sličan nekom ranijem, na primer, Rikardovom, Marksovom i Kejnzovom pristupu aktuelnim ekonomskim problemima i njihovom načinu revolucionisanja naučne ekonomije. Ne smeta što će se pri svemu tome upasti u neki novi okvir, globalnu shemu, model.

Digitized by Google

Zaključna razmatranja

Za potpuno tačno rešenje problemâ koje obuhvata tema ovog članka neophodno je uzeti u razmatranje *celinu* društvene reprodukcije. Takav zadatak prevazilazi okvir članka. Postavljen na čisto teorijsko-metodološkom planu, zadatak da se »iznađu i prikažu *konkretni* oblici« koji izrastaju iz procesa kretanja organizacijâ udruženog rada posmatranih kao *celina* »društvenog kapitala« kojim radni kolektivi na izvestan način raspolažu i upravljaju — uveliko premašuje snage savremene ekonomske analize.

Ipak, »na početku je bilo delo« (Gete). U izvesnim naučnoistraživačkim poduhvatima na delu su bili takozvani multidisciplinarni pristup i izvesna celina metodâ ispitivanja i oblikâ izlaganja respektivnih problema.

Obrada teme članka podrazumevala je kritički uvid u celinu sistema robne ekonomije (relativno) udruženog rada. Jer, nije ovde reč o svetskoj ceni i odnosima troškova reprodukcije uopšte. Radi se u prvom redu o tome da se shvati nužnost (zakonitosti) različitih troškova reprodukcije u našem društvu i da se kritički pronikne u odnose tih troškova prema proizvodnji vrednosti, na jednoj, i prema određujućim tendencijama i parametrima svetskog tržišta, na drugoj strani. Tim putem i na takav način nastojimo razjasniti neke aspekte i momente stvarnog položaja i perspektive naše zemlje u međunarodnoj podeli rada i u sve složenijoj i bespoštednijoj konkurenciji na svetskom tržištu. Tek u vezi sa tim položajem i perspektivama nas ovde interesuju i neke univerzalne ekonomske tendencije i fenomeni.

Kad je reč o celini ekonomsko-političkih zbivanja i o celini sistemâ privređivanja, imamo na umu mnogobrojna relevantna teorijsko-metodološka uputstva; od onih koja nalazimo u ekonomskim tablicama i matricama Fransoa Keneja i Karla Marksa, preko makro-ekonomskih analiza Kurnoa i Valrasa, sve do savremenih »sistemskih pristupa« i različitih tabličnih proračuna troškova, kao »oportunitetnih troškova«, i cena kao »koeficijenata transformacije« — pa makar da su obrasci i teoremi savremene matematičke ekonomije postavljeni i razvijani pretežno na čisto matematičkom terenu, dakle, bez pravog pogleda na ekonomsku stvarnost savremenih društava.

Izvesne teorije pariteta *versus* dispariteta troškova relativnih cena i „kupovne snage", odnosno funkcionalne vrednosti nacionalnih valuta, a zatim »algebra deviznih kurseva«, i postignuća u proučavanju mnogobrojnih fenomena i momenata svetskog prometnog procesa — imaju i za našu službenu ekonomsku politiku veliki značaj. Bar potencijalno, ukoliko ova politika bude nastojala da prekorači svoju pragmatičnu granicu.

Bez obzira na pomenutu neodređenost ili, pak nedoumicu, odnos troškova reprodukcije i proces formiranja cena u našem društvu imaju (objektivno) sve veći značaj. Oni imaju fundamentalno značenje; u stvarnom ekonomskom životu, a isto tako i u

Digitized by Google

nauci politike ekonomije. Svi ovi parametri i trendovi treba da budu uočeni i shvaćeni na različitim nivoima privrednog života društva, a osobito na razini reproduktivnog preduzeća. Uz njih dolaze u obzir i ovi »ključni« parametri i trendovi: devizni kursevi, kamatne stope (osobito eskontne stope centralnih banaka i takozvane *prime rates* najvećih poslovnih banaka u svetu), neke carine i instrumenti takozvane vancarinske zaštite.

Dihotomija savremene kapitalističke i socijalističke reprodukcije nalaže respektivnim reproduktivnim preduzećima da se kreću po »pravoj liniji« robne vrednosti i po specifičnim krivuljama nacionalnih troškova reprodukcije i cena proizvodnje, i to u isto vreme. Prema nizu svojih elemenata, te su krivulje jednoobrazno i simetrično nesaglasne (inkongruentne) prema pravoj liniji robne vrednosti. Razlike u produktivnosti nacionalnih radova i »mehanizmi« kretanja jedinstvenih svetskih cena za robe i usluge iste vrste i istog kvaliteta »dopuštaju« krivuljama nacionalnih troškova i stopâ rentabiliteta da obuhvate ili isključe neke specifične elemente respektivnih ravnotežnih cena. Dopuštaju »nacionalnu različnost najamnina«, različite stope amortizacije, akumulacije, nejednake volumene fiskusa, rentala itd. Kao kod svake krive linije, pojedini »isečci« krive ili izlomljene linije troškova i relativnih cena, koji imaju obim i čak »supstancu«, mogu da miruju dok se drugi kreću. Ali pri svemu tome apsolutno su važna pravila proizvodnje »prave linije« robne vrednosti. Jer, robna vrednost ima supstancu, a ta njena »čulno natčulna supstanca« (rad *in abstracto,* pozitivni utrošak čovekove radne energije, radnikovo predmetno delanje *alias* prolaženje kroz zbiljski proces reprodukcije robâ) ima dva svojstva: (1) supstanca — apstraktni rad je »konačni subjekt koji više ne potvrđuje nikakav drugi« (na primer, država ili »tehnostruktura« u njihovim iluzornim, iracionalnim i, najčešće, »kontraproduktivnim« vrednovanjima i »nagrađivanju« rada), i (2) »supstanca« je *deljiva;* ona je i »oblik« i »primarni smisao« *svake* ekonomske stvarnosti, ukoliko ekonomska stvarnost uključuje i »zemljište robne proizvodnje«.[25] Da bi se pravili troškovi, utvrđivale normativne granice raspodele, »živelo na račun *buduće* proizvodnje i slično« — mora se već danas nešto proizvoditi, i mora se stvarati nova robna vrednost; mora se sejati da bi se žnjelo.

Međutim, ako bi se preduzeća kretala samo po »pravoj liniji«, ona nikada ne bi dospela do »formula« troškova proizvodnje

[25] Napred, pre ovih zaključnih razmatranja, razjašnjena je unutrašnja veza između troškova proizvodnje i proizvodnje vrednosti. Troškovi proizvodnje i njihova iracionalna dimenzija mogu se shvatiti i naučno interpretirati ako se i ukoliko se vlada naučnim pojmovima o robnoj vrednosti i dvostrukom karakteru rada koji proizvodi robu. Ovde, međutim, težište analize je na ispitivanju same »supstance« robne vrednosti. O tome Marks podrobno raspravlja u prvom odeljku *Kapitala,* a o samom pojmu supstance relevantna su i inspirativna Hegelova razmatranja u *Nauci logike* i Aristotelovo shvatanje supstance u *Metafizici,* knjiga IV, »Pojam supstance«, 1017 b.

Digitized by Google

i do »krivulja« ekonomskog viška, odnosno stopâ rentabiliteta. Njihova reprodukcija ne bi imala karakterističan kružni tok, ili oblik spirale, u slučaju akumulirajuće reprodukcije. Sama vrednost ne bi mogla da *procesira*, raste, u reprodukciji robâ — povećava, i da na sebe uzima različite predmetne forme. Inherentne »pulsirajuće« protivurečnosti ovih dveju vladajućih struktura društvene reprodukcije ne bi se u stvarnom ekonomskom životu mogle postavljati i razrešavati u predmetnim formama robno-novčanih odnosa. Otpale bi mnoge žaoke, »neravnine« i fetišizam ovih sistema robne proizvodnje i igre razmene, ali bi presušilo vrelo kretanja, promene, razvitka... Ne bi bili mogući ni oni »komparativni troškovi« ni ostali elementi subsumirani i razvijani u okviru važećih *terms of trade* na svetskom planu.

Problem je, dakle, bio u tome da se objasni »koegzistencija« različitih nacionalnih »krivulja« troškova proizvodnje i ekonomskog viška, a da se ne zanemari delovanje »prave linije« proizvodnje vrednosti ili, još gore od toga, da se ta prava linija, to jest sam zakon vrednosti, nekako »ukine«, »relativizira«, »suspenduje«, ignoriše i slično.

Na fonu proizvodnje vrednosti, tehnologije materijalne proizvodnje i neposrednog procesa rada moguće su različite nacionalne i preduzetničke krivulje troškova i cena. »Zakrivljenja« ekonomskog vremena — prostora događaju se tek na takvom fonu; jer, vreme je prostor u kojem deluje moderna industrija, industrijalizovana i »biotehnologizovana« poljoprivreda, veliki saobraćaj itd. (teza proistekla iz izvesne Marksove teze i elipse sadržane u *Grundrisse...*), a različiti produkcijski odnosi i takozvane normativne granice raspodele imaju smisla i opravdanja tek ako se i ukoliko se *proizvodi* društveno bogatstvo i stvara robna vrednost. Inverzno posmatrano: produkcijski odnosi i normativne granice raspodele jesu prazni i nepokretni društveni okviri — ako iz ma kog razloga izgube vezu s proizvodnjom i njenim osnovnim ekonomsko-tehnološkim određenjima. Nastupaju tada involutivni procesi i zbiva se fenomen »empty economy« (poznat u anglosaksonskoj ekonomskoj literaturi pod tim nazivom), to jest događaju se neobrativi ekonomski procesi, dolazi do stvarne oskudice u materijalnim činiocima proizvodnje, a uveliko opada sposobnost reproduktivnih preduzeća za poslovno *manevrisanje*.

Ne sme se polaziti od premise da se proizvodni rad podudara s najamnim, zadružnim, (relativno) udruženim itd. specifičnim društvenim radom. Ukoliko se tako postupi, onda se materijalni kapital, monopolizovana tehnologija i monopolizovana zemlja »moraju ispoljavati kao *prirodni* oblik uslovâ za rad prema radu uopšte«[26]. Tajanstveni *pastiche* minulog rada i prirodnih sila prerušenih u kapital. Kapital kao »automatski fetiš«. Vladavina minulog rada nad živim radom. Legalizovana i oktroisana »krađa tuđeg radnog

[26] Uporedi Marksovo izlaganje takozvanog trojnog obrasca u glavi 47. trećeg toma *Kapitala*.

Digitized by Google

vremena«. Dolazi do kumulativnog negativnog efekta na ekonomski položaj proizvođačke radničke klase. S jedne strane, *nemi* pritisak zakona svetskog tržišta i svetskog finansijskog kapitala a, s druge, neposredno i violentno delovanje ultraetatističkih odnosa, metoda i instrumenata. Ako bi se nastavilo linijom te premise, bila bi zapečaćena vlast birokratije i tehnokratije nad proizvođačkom radničkom klasom.

Međutim, nova tehnologija zahteva nove, više društvene oblike. Njome mogu da upravljaju novi ljudi — udruženi proizvodni radnici. Participacija, takozvani složeni zadaci, ekonomsko oslobađanje rada u različitim konkretnim istorijskim oblicima itd. — izrazi su te tendencije. Proizvodnja vrednosti i proces udvostručavanja robe u robu i novac zakonito *prate* i *podstiču* razvitak tehnologije materijalne proizvodnje i proces stvaranja društvenog bogatstva. Oni se ne daju obmanjivati u pogledu *ponavljanja* svojih opštih zakona. Te zakone ne mogu sasvim prikriti i falsifikovati, a kamoli ukinuti, poništiti, ni takozvani praktični kejnzijanizam, monetarizam, »reganomika« i slično, na jednoj, ili metodi i instrumenti administrativnog socijalizma, na drugoj strani. U opštim kriznim situacijama, kakva je sadašnja, iluzornost takvih postupaka postaje vidna.

Troškovi proizvodnje, »čisti« dohodak ili »normalni« ekonomski višak, različiti oblici rente itd., određeni su u nas i svetskim prometnim procesom, to jest povratnim delovanjem deviznog kursa dinara i ostalih »komponenti« našeg bilansa plaćanja s inostranstvom, a ne samo procesom proizvodnje vrednosti i sistemom produkcijskih odnosa relativno udruženog rada. Neka prosečna stopa neto dohotka reguliše se vlastitim zakonima, koji, kao i u istorijskom slučaju prosečne profitne stope, »dopuštaju«, pa čak i »iziskuju« da se ona menja i kad stopa pozitivnog ekonomskog viška u proizvođačkim OOUR ostaje nepromenjena, to jest kada se ne promeni odnos između elemenata živog i minulog rada u ovim proizvodno-kontrolnim jedinicama društvene proizvodnje. Pri kritičkom ispitivanju tačaka dodira ova dva procesa treba neprestano imati na umu karakteristična obeležja jednog i drugog, kako bi se, na takvoj osnovi, mogle shvatiti i naučno objasniti specifične modifikacije procesa proizvodnje usled delovanja novčano-kreditnih procesa u okviru domicilnog i svetskog tržišta.

Na čisto teorijskom planu dospevamo do dvostrukog određenja složenog ekonomskog procesa koji formira takozvanu ravnotežnu cenu u svakoj zemlji koja ima izvestan položaj i odnos prema svetskom tržištu.

A) Proizvodnja vrednosti i određujući produkcijski odnosi u respektivnim zemljama jesu unutrašnji razlozi (uzroci) veličine i oblika postojanja troškova proizvodnje i viška vrednosti.

B) Savremeni računsko-apstraktni i simbolični novac na svetskom (»nadnacionalnom«) planu, međunarodni odnosi pozajmljivanja-uzajmljivanja novčanog i materijalnog kapitala i sveopšta

Digitized by Google

konkurencija različitih privrednih subjekata pomoću roba i novih tehnologija na svetskom tržištu, — jesu stvarna operaciona baza i mnoštvo ekonomskih mogućnosti da se prisvoji ekstravišak vrednosti u različitim empirijskim oblicima.

Ekonomski trougao: troškovi reprodukcije, konvertibilnost valute i devizni kurs — ima izuzetan značaj za reproduktivnu OOUR, nacionalne ekonomije i jugoslovensku privredu uopšte. Važno je i »raščlanjavanje« tih troškova i ispitivanje njihove strukture, pariteta, odnosno dispariteta itd.

Za reproduktivnu OOUR koja je uzajmila novac (kreditni kapital) — i kamata je njen »trošak proizvodnje«. Kamata ulazi u troškove reprodukcije date OOUR; isto kao i cena licenci na patente, elemente *know-how*, žigove itd. stranih firmi. Sumu takvih cena faktorâ proizvodnje mora da plati data OOUR. Mada su sve te cene iracionalni ili apstraktni oblici ekonomske cene i kao takve elementi lažnih troškova reprodukcije u mnogim našim reproduktivnim OOUR, one su za *njih* sasvim realni izdaci, koje one moraju uneti, odnosno ukalkulisati u prodajne cene svojih roba ili proizvodnih usluga. Dakle, moraju ih — posredstvom prometnog procesa — prevaliti na kupce.

Pomenuti lažni troškovi reprodukcije ne komponuju proizvodni kapital, odnosno proizvodni kapacitet, jer *de facto* ne ulaze ni u osnovna ni u obrtna sredstva, — bez obzira na to gde ih služba društvenog knjigovodstva i pozitivni pravni propisi nominalno uvrštavaju.

Posmatrani sa gledišta nauke političke ekonomije, troškovi reprodukcije su preobraženi oblik robne vrednosti; oni su delom *predujmljena*, a delom anticipirana vrednost.

Različiti rokovi reprodukcije, one vremenske strukture materijalne proizvodnje, a zatim karakteristično kružno kretanje svakog istorijskog oblika robne proizvodnje, podrazumevaju, odnosno zahtevaju neku društvenu formulu troškova reprodukcije. Bez izvesne formule troškova reprodukcije nemoguće je unapred znati šta košta proizvodnja date robe ili usluge, nemoguće je proračunati rentabilnost proizvodnje i proceniti (makar i približno) budući ekonomski višak. Uvek je po sredi reverzibilno kretanje na ključnoj i »neuralgičnoj« relaciji: robna vrednost — troškovi — relativne cene — tržišne cene, u kojem nizu i karakterističnoj procesualnosti predmetnih formi robe, novca itd. odlučno važno mesto i ulogu ima proizvodnja vrednosti.

Teorijsko razmatranje različitih vrsta i struktura troškova reprodukcije, problemâ deviznog kursa i konvertibilnosti dinara itd. ima smisla i društvenog opravdanja tek ukoliko se uzme u obzir i veoma složen kompleks odnosâ međuzavisnosti akumulirajuće i jednostavne (»proste«) reprodukcije materijalnog bogatstva u našem društvu. Jugoslovenski »slučaj« je možda najbolji dokaz za ovu tvrdnju.

Sadašnja privredna situacija, dakle, veoma složeni istorijski momenat u kojem razmatramo pomenuta pitanja i zbiljske odno-

Digitized by Google

se društvene reprodukcije, čini se pogodnom za postavljanje pitanja: kako oživotvoriti akumulirajuću reprodukciju? Prvenstveno u onim privrednim granama u kojima imamo izvesne komparativne prednosti.

Naravno, i u trenutku kada na svetskoj i domaćoj pozornici vladaju *krizni* oblici novca, kredita, relativnih cena itd. i kada država (njena administracija) i političko zakonodavstvo ne čine više ništa u smislu »objave prirodnih zakona« reprodukcije bogatstva u okviru načina proizvodnje (relativno) udruženog rada, neophodno je potrebno da se proces reprodukcije razmatra u njegovom temeljnom, čak, idealnom obliku. U tom obliku odstranjeni su svi posrednici koji stvar zamračuju, da bi se izbegli lažni izgovori koji stvaraju privid »naučnih« objašnjenja, ako se društveni proces reprodukcije učini predmetom analize odmah u svome »zapletenom konkretnom obliku« (Marks).

Međutim, danas je neizvesno da li u nas, ili bilo gde drugde u svetu, postoji takav temeljni oblik procesa društvene reprodukcije koji nužno (zakonito) isključuje *posrednike*. U reprodukciji materijalnog života savremenog društva već je na delu posrednička uloga države. Posreduje i nauka, a isto tako i relativno »udruženi razum« različitih društvenih subjekata.

U ovom članku pošli smo od hipoteze da u nas država na privrednom planu treba da čini i ponešto »u korist vlastite štete«. Ona treba da »dopusti« da bar neki njeni instrumenti i metodi upravljanja privrednim životom budu »prisiljeni na igru«, »stavljeni na kocku«, utoliko pre i opravdanije ako su sami udruženi proizvođači našli odgovarajuću »zamenu« za te njene instrumente i metode.

Ako naše društvo istinski teži ka tome da sazna svoju „unutrašnju fiziologiju« i da u svojim okvirima oživotvori metode i oblike akumulirajuće reprodukcije i savremenu ekonomiju tehnoloških promena, — ono će se na tome putu saznavanja — delovanja neminovno suočiti s problemom razlikovanja *pozitivnog* dohotka od svih ostalih manje ili više *izvedenih* ili reflektovanih oblika dohotka, to jest dohotka od otuđenja, a ne samo s problemom troškova reprodukcije, konvertibilnosti dinara, deviznog kursa i svetske cene.

A) *Pozitivni* dohodak u našem društvu proističe iz procesa proizvodnje vrednosti, to jest iz procesa »stvaranja robâ pomoću robâ« unutar proizvođačkih organizacija udruženog rada. A ovaj osnovni ekonomski proces zakonito prati i na specifičan način modifikuje sva zbivanja na planu tehnologije materijalne proizvodnje.

I materijalna proizvodnja samostalnih robnih proizvođača u našem društvu (proizvodnja seljaka, privatnih zanatlija itd. u okviru takozvane male privrede) stvara pozitivni dohodak, to jest uvećava bogatstvo društva — srazmerno povećanju rada, proizvodnih znanja i unapređenju kameralističkih veština ovih specifičnih robnih proizvođača. A kada je reč o veoma složenim i pro-

Digitized by Google

tivurečnim odnosima na relaciji: društvena proizvodnja—takozvana mala privreda, — pretežno na *privatnom* radu zasnovana, — onda u obzir dolazi: (a) relativna stabilnost cena onih industrijskih proizvoda i usluga koje koristi mala privreda, (b) izvesna stabilnost i »pravičnost« u politici oporezivanja različitih grana male privrede, (c) okretanje novčano-kreditnog sistema prema maloj privredi, (d) društveno garantovanje otkupnih cena najvažnijih poljoprivrednih proizvoda, i (e) relativna stabilnost, odnosno kupovna moć dinara itd., a iznad svega je važno da se nekako preokrene onaj dugotrajni proces »pretakanja« »akumulacije« iz poljoprivrede i iz nekih grana proizvođačkog i uslužnog zanatstva u »društveni sektor« jugoslovenske privrede.

B) Svi ostali empirijski oblici dohotka izvedeni su, odnosno proistekli iz pozitivnog dohotka ili su došli (dolaze) odnekud iz inostranstva — pa makar da neki među njima neposrednije gravitiraju prema proizvodnji vrednosti, odnosno prema sferi proizvodnog rada, dok se svi ostali dohoci »hvataju«, »lepe« za ovu ili onu *neproizvodnu* funkciju, operaciju ili korisnu delatnost u društvu.

Pozitivni dohodak svugde sledi logiku proizvodnje vrednosti i ekonomiju tehnoloških promena. Mada na jedan (veoma složen) način u okviru reproduktivne OOUR, a bitno drugačije, pojednostavnjenije, u okviru takozvane male privrede.

Kritičko »raščlanjivanje« robne vrednosti i društvenog dohotka polazi od starog (»klasičnog«) naučnog otkrića dvostrukog karaktera rada koji proizvodi *robu,* i od novijeg naučnog shvatanja različitih oblika neproizvodnog rada koji proizvode različite kvazirobe, što prouzrokuje reflektovane dohodne oblike i aktivno sudeluju u procesu prisvajanja dohotka od otuđenja (u prometnoj oblasti društvenog reprodukcionog procesa).

Ovakav pristup problemu odnosa između proizvodnje vrednosti i društvenog dohotka ne mimoilazi teorijsku teškoću u vezi s razlikovanjem vrednosnih elemenata društvene reprodukcije koji imaju proizvodnu moć i ulogu od onih njenih elemenata koji zastupaju interese i potrebe ljudi u različitim sferama neposredne (»finalne«) potrošnje.

U razmatranje je prećutno bila uključena i karakteristična *inverzija* različitih odredaba »društvenog kapitala« i društvenog dohotka — kada se oni posmatraju sa stanovišta reproduktivne OOUR (odnosno bilo koje druge reproduktivne jedinice — proizvođačke ćelije društva) i s društvenog stanovišta.

Isto tako, uzima se u obzir i *tekuće shvatanje* po kome je neki element društvene reprodukcije za datu OOUR u sektoru proizvodnje sredstava za proizvodnju — *dohodak* (jer, na primer, zastupa njene lične dohotke ili će — u novčanom obliku — ući u njene fondove zajedničke potrošnje), dok za neku OOUR u sektoru proizvodnje sredstava neposredne potrošnje taj element jeste (potencijalno) element »društvenog kapitala«, to jest element njene stvarne reprodukcije. I *vice versa!*

Digitized by Google

Društveni bruto proizvod, odnosno cela godišnja reprodukcija našeg društva ($\sum_{1}^{n} R'$) — posmatrana kao suma *naturalija* — jeste proizvod ovogodišnjeg *korisnog* rada, dakle, proizvod jednog veoma razgranatog sistema konkretnih vrsta proizvodnog rada.

Međutim, u okviru posmatrane reprodukcione godine zbiva se materijalna i duhovna razmena rada, razmenjuju se radovi u različitim naturalnim oblicima. Živi (tekući, neposredni) rad ljudi dolazi u borbeni kontakt s različitim naturalnim (tehničko-tehnološkim) oblicima minulog, odnosno opredmećenog rada, te zajedno igraju one i onakve proizvodno-ekonomske uloge, koje jedan bez drugoga apsolutno ne bi mogli igrati.

Prema tome, razlika između (nereproduktivnog) dohotka i proizvodno funkcionišućeg »društvenog kapitala« počiva i u nas na fundamentalnoj razlici između neproizvodnog i proizvodnog rada.

Roba (materije proizvodnje, energetske sirovine, oruđa rada itd.) *nestaje* u proizvodnoj potrošnji — kaže Marks. Ali u tom svom nestajanju, u toj *natura naturans* procesa proizvodnje, roba proizvodi robu *veće* vrednosti i *više* tehničke strukture.

Ako se roba ne primeni na taj (odista delotvoran) način, ona dolazi u ličnu, zajedničku itd. *neposrednu* potrošnju ili je (bez ikakvog ekvivalenta) iz prometnog procesa izvlači država; možda i u sasvim nekorisne svrhe.

Na ove stare naučne istine o ekonomskom životu podsećamo iz dva osnovna razloga. Prvo, stoga što nesravnjivo produbljenije, celovitije i konkretnije govore o odlučnoj važnosti i, čak primordijalnosti materijalne proizvodnje u odnosu na različite neproizvodne delatnosti i oblast prometa, nego što čini takozvana *supply side economics,* ili bilo koja druga moderna verzija Smitove i fiziokratske koncepcije proizvodnje, i, drugo, stoga što i u nas ima ozbiljnih lutanja, kolebanja i nedoumica u vezi s tim da li se devize, odnosno takozvani devizni dohodak, stvaraju i umnožavaju u prometnoj oblasti, na primer, forsiranjem »izvoza po svaku cenu«, onom metafizičkom delatnošću bankarstva i sličnima ili u neposrednom procesu proizvodnje, koji je ujedno i proces proizvodnog rada koji stvara robu i koji zato *de facto* »stvara« i »umnožava« fabulozne i famozne devize, za kojima, vidimo, »ginu« i mnogi naši privrženici neomerkantilizma i monetarizma.

Naposletku, službena ekonomska politika u našem društvu treba da polazi od naučnih spoznaja pomenutih ekonomskih zakonitosti i parametara. Tako nešto zahteva već njeno službeno viđenje ekonomskih stvari, a pogotovo njena specifična delatnost na planu artikulacije »pluraliteta samoupravnih interesa«.

Kad je reč o nekim specijalnim pitanjima, kompetencija državne administracije trebalo bi da se u celosti pokaže. Na primer, službena politika kursa dinara treba da uvaži različite opcije »vezivanja« naše valute za neku empirijsku formu svetskog novca; u datoj situaciji ne mogu se izbeći »vezivanja« bilo za dolar, funtu sterlinga, jedinicu »specijalnih prava vučenja« ili »korpu va-

Digitized by Google

luta« IMF-a. Ta politika trebalo bi da uvaži temeljnu činjenicu da nas tek relativno stabilan dinar i njegova unutrašnja i eksterna konvertibilnost mogu izbaviti iz situacije u kojoj se vrše devizne ucene i robne kontraucene, u kojoj mnoga privatna lica, banke i preduzeća skupljaju zlatnu kišu na sivom i crnom deviznom tržištu, u kojoj se zbog hronične nestašice deviza kidaju mnogi lanci reprodukcije, to jest veštački nasilno rastavljaju njeni predmetni momenti i oblici.

Tek odlučniji konzistentni kurs ka konvertibilnom dinaru i ka zbiljskom paritetu domaćih i svetskih cena najvažnijih proizvoda i proizvodnih usluga, a ne puko očekivanje da će imaginarno biće »udruženog rada« i statistika *par capita* dohotka sve to omogućiti jednog lepog dana, — može već danas da povrati poverenje u dinar. A takav kurs, kao što je rečeno, pretpostavlja delovanje opštih ekonomskih zakona, srazmerno visok stupanj društvene organizacije i procesno jedinstvo u karakterističnom pluralizmu nacionalnih ekonomija u našem društvu.

Punctum saliens analitičke sheme: odnos troškova proizvodnje prema procesu stvaranja vrednosti i reprodukcije robâ uopšte jeste »stožer« oko kojeg se sve ostalo ovde »vrti«. Kunst je da se i u slučaju distorziranih troškova reprodukcije pronađe njihovo stvarno ekonomsko središte, dvostruko ishodište i zajednička empirijska ekonomska osnova. Potrebno je u mnoštvu različitih konkretnih oblika i vrsta troškova prepoznati jedinstveno »biće« reprodukcije robâ i istu opštu zakonitost nacionalnih troškova reprodukcije, u tome smislu da njihove krivulje moraju da slede logiku prave linije proizvodnje vrednosti, uključujući i podnošenje opetovanih delimičnih ispravljanja (»korekcija«) što dolaze sa te strane.

Ni koncepcija takozvanog jedinstvenog dohotka ni naše meritorno političko insistiranje da radnici imaju uvid u celinu dohotka i da tom celinom praktički »vladaju« ne mogu mimoići niti, pak, ignorisati problem troškova i relativnih cena.

»Vladanje celinom dohotka« jeste u nas osnovno načelo »apropriјacije« i proces stvarne negacije ranije stoletne razdvojenosti rada i svojine. To načelo proističe iz krucijalne društvene činjenice da je radnik u nas »vlasnik svoje lične radne snage« i da zbiljska reprodukcija robâ, u kojoj je on glavni subjekt i realizator — ne ukida, nego upravo potvrđuje tu njegovu svojinu na znatno višem društvenom stupnju nego igde u kapitalizmu, u zemljama »realnog socijalizma« itd. Specifična cena rada jeste u nas ekonomski izraz pomenute svojine i procesa »apropriјacije«. Ona nije samo »oportunitetni trošak« proizvodnje; veličina s kojom računa radnik kao relativno udruženi radnik i kolektivni upravitelj reproduktivnim preduzećem. Specifična cena rada jeste i idealno postavljen *minimum* radnikovog učešća u prisvajanju kolektivno stvorenog robnog proizvoda. Ispod tog minimuma (jedne tačke ravnoteže u takozvanoj internoj raspodeli dohotka) radniku se više »ne isplati« da udružuje svoj rad u okviru date OOUR, i on

Digitized by Google

— ukoliko ta situacija iz bilo kog razloga potraje — pomišlja na »razdruživanje« rada. Tako nešto se u našoj praksi često događa. I odlazak radnika u inostranstvo proističe delom iz te okolnosti.

Međutim, radnik se ne miri i neće da podnosi različite oblike »plaćanja rada«. Nastoji da pobegne od takozvanog norma časa, teži da izbegne ono »vrednovanje« i »nagrađivanje« rada što postuliraju i za šta se i danas zalažu »tehnostruktura« i država.

Radnik teži da praktički učestvuje u razdeobi »čistog« dohotka, a na neki način i u raspodeli celokupnog »nacionalnog kolača«. To istorijski i logički proističe iz odnosâ samoupravljanja i procesa »udruživanja rada i sredstava«, ali i iz radnikovih saznanja da proizvodni radnici već kroz takozvano participativno upravljanje u nekim preduzećima na Zapadu imaju izvesno učešće u raspodeli dobiti i neke poboljšice svog opšteg ekonomskog i socijalnog položaja. Imaju neku »hasnu« i od tehnološkog napretka koji ostvaruju kapitalistička preduzeća i odnosne zemlje u celini.

»Formula« troškova na nivou reproduktivne OOUR, »vezane proizvodnje« u složenim oblicima ekonomsko tehnološkog udruživanja rada itd. — treba da supsumira delovanje celog niza momenata i odnosa u *sistemu* robne ekonomije relativno udruženog rada. Tek u okviru tog i takvog konkretnog društvenog totaliteta, a ne na ravni pragmatske ekonomske politike, moguće je postaviti i rešavati problem doslednosti odnosa troškova i stope rentabilnosti proizvodnje, moguće je utvrđivati takozvane komparativne prednosti i uključivati se u međunarodnu podelu rada, moguće je pronaći stvarnu ekonomsku meru za različite oblike ekstradohotka, moguće je doslednije i uspešnije uključivanje u svetski »transfer nove tehnologije«, mogući su normalni ekonomsko-tehnološki odnosi s transnacionalnim industrijskim korporacijama, adekvatnije učešće, odnosno aktivno sudelovanje na svetskim otvorenim tržištima novca i kredita itd.

Digitized by Google

Cveta Mlakar

Ekonomske zakonitosti i stabilizacija

Kritički pogled na programe stabilizacije

U svojoj raspravi, koja obuhvata analizu problema ekonomske stabilizacije, najpre iznosim polaznu ocenu i stav da naše društvo već niz godina *ne ovladava svojim procesom reprodukcije.*

Naše društvo ulaže velike napore, naročito u poslednje vreme, za uspešan i efikasan prodor u postupnu ekonomsku stabilizaciju. S tim smo se ozbiljno uhvatili u koštac tek u situaciji i u vreme kada je taj prodor postao krajnje težak, složen i neizbežan. Upravo nas je izuzetno zaoštravanje našeg ekonomskog položaja otreznilo i drastično upozorilo na to da konačno moramo prekinuti sa neodgovornim ponašanjem u društvenoj reprodukciji.

U analizi se sadržinski nadovezujem na *Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije* i na probleme navedene u objavljenim tekstovima Komisije Saveznog društvenog saveta za program dugoročne ekonomske stabilizacije. Razmotriću nekoliko takvih pitanja, koja smatram osnovnim i koja su obuhvaćena sledećim objavljenim programima: *Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije; Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja* i tekstom *Antiinflacioni program.*

Najpre bih podržala osnovnu tezu iz *Polaznih osnova...* — *da se program ekonomske stabilizacije ne može ograničiti samo*

Digitized by Google

na materijalno-ekonomsko područje, već istovremeno mora da sadrži i društvene odnose, dakle, afirmisanje i razvoj socijalističkog samoupravljanja. Smatram da je takva sintetička polazna osnova važan korak napred. Poslednjih smo se godina, naime, često sretali sa jednostranim shvatanjima. Pojedinci, su, razmatrajući ekonomsku stabilizaciju, navodili da se uglavnom radi o materijalno-ekonomskim odnosima, pri čemu su faktički potcenjeni uloga i razvoj samoupravljanja. Mnogi su isticali da su presudni samo društveni odnosi; oni, navodno, mogu da se razvijaju sami po sebi, čak i bez obzira na svoju neregulisanu materijalno-ekonomsku osnovu, ili kao da postojeći samoupravni odnosi mogu sami da reše probleme naše ekonomske stabilizacije.

Od suštinskih predloga *Polaznih osnova...*, podvukla bih isticanje neophodnosti shvatanja značaja ekonomskih zakonitosti i poštovanja zakonitosti naše robne proizvodnje. U *Polaznim osnovama...* se ističe da ekonomske zakonitosti moraju postati osnova planiranja naše dugoročne razvojne politike i ostvarivanja tekuće ekonomske politike.

Prvi uslov za primenu ekonomskih zakonitosti je, dakle, da ih shvatamo i temeljito poznajemo. Tekst *Polaznih osnova...* u tom pravcu ima nejasnoća u vezi sa više osnovnih tačaka. Tako, na primer, ostaje pitanje: da li se u vezi sa ekonomskim zakonitostima radi pre svega o tržišnim zakonitostima ili o zakonu vrednosti? Ili možda pojedine ekonomske zakonitosti znače i nešto više i nešto drugo, možda i mnogo više? U *Polaznim osnovama...* nije ni izričito ni jasno rečeno na koje se zakonitosti misli. Da li da se naše društvo, u našem plansko-tržišno-ekonomskom sistemu, osloni na delovanje zakona vrednosti u pogledu osnovnih pitanja reprodukcije? Šta se onda događa sa protivrečnostima robne privrede; šta nam one znače i kako ih u našim prilikama možemo rešavati?

Konstatujući nejasnoće u vezi sa sistematskim pitanjima, u tekstu *Polaznih osnova...* istovremeno očekujemo odgovore u sledećem tekstu: *Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja,* kojim se konkretizuju *Polazne osnove...* Međutim, u tekstu *Robna proizvodnja...* uzalud tražimo razmatranje robnih protivrečnosti u našim uslovima, kao da njih i nema. Tekst ostavlja utisak da se protivrečnostima robne proizvodnje ne pridaje veći značaj. Ili se, možda, smatra da će se te protivrečnosti jednostavno same od sebe otklanjati samoupravnim planiranjem i dohodovnim odnosima među našim tržišnim proizvođačima, odnosno OUR-ima? Da li bi, dakle, naša svestrana primena zakona vrednosti obezbedila stabilan (usklađen) tok društvene reprodukcije kao zajednički rezultat delovanja robne proizvodnje i samoupravnih odnosa?

Tekst *Robna proizvodnja...* u uvodnom (teorijskom) poglavlju glasi: »robna proizvodnja je mehanizam, koji svojim funkcionisanjem povezuje različite proizvođače, a ukupnu proizvodnju čini društvenom proizvodnjom. Robna proizvodnja u društvenim okvirima istovremeno ostvaruje racionalnu podelu društvenog ra-

Digitized by Google

da na različite delatnosti...«[1] Ovde napominjem da robna proizvodnja u izvornom društvenom smislu predstavlja *mnogo više*. Radi se, naime, i o antagonističkim društvenim odnosima u njoj; pre kapitalizma oni postoje tek u zametku, kao unutrašnja tendencija. Zato smatram da je navedeno definisanje robne proizvodnje *de facto* neutralno.

Samo iz takvog neutralnog opredeljenja može slediti sve ono što se u tekstu dalje navodi. Naime, da robna proizvodnja dobija svoj specifični društveni i istorijski karakter tek iz proizvodnih odnosa važećih u datom društvu. Na osnovu takve logike, robna proizvodnja bi u našim prilikama (u uslovima socijalističkih samoupravnih odnosa) automatski dobila socijalistički karakter. Postala bi, dakle, nekonfliktna, bez imanentnih protivrečnosti i nesocijalističkih tendencija. Autori teksta izričito označavaju našu robnu proizvodnju kao nekonfliktnu i socijalističku na osnovu njenog društvenog karaktera.

Sa takvim shvatanjima o socijalističkom karakteru i nekonfliktnosti naše robne proizvodnje autori teksta dovode sebe u tešku zabunu i kada pokušavaju da objasne uzroke monopolističkih pojava u našoj robnoj proizvodnji. Čudno se zapliću kada kažu da »uzroke monopolističkih pojava kod nas treba tražiti u specifičnostima prakse našeg ekonomskog razvoja...«[2]

Bilo bi poželjno da naša robna proizvodnja ima socijalistički društveni karakter. I kako bi to svima nama odgovaralo! Relativno bismo jednostavno ovladavali našim procesom reprodukcije, uz pomoć delovanja zakonitosti takve robne proizvodnje. (Svakako, kada bi realno mogle da se opredele njene »specifične« socijalističke zakonitosti.) Jer bismo od socijalističke robne proizvodnje smeli da očekujemo da spontano reprodukuje i naše samoupravne odnose, bar kao unutrašnja tendencija; i da, pored toga, na zadovoljavajući način reguliše društvenu reprodukciju. Tekst *Robna proizvodnja...* i zaključuje, na osnovu svojih tumačenja socijalističke robne proizvodnje, da se »funkcije robne proizvodnje ostvaruju u formama čija je suština da radni ljudi ovladavaju celinom društvene reprodukcije«[3]. Ukratko, dosta bi se udobno i čak harmonično živelo u uslovima socijalističke robne proizvodnje.

Inače, jasno je da se tekst *Robna proizvodnja...* oštro suprotstavlja fetišu države u ekonomskoj oblasti i proteruje ga iz ekonomije. Međutim, pri tom se tekst zapliće i sam sklizne u drugi fetiš, fetiš robne proizvodnje. Da li se naše društvo, dakle, može osloniti na takav »specifičan« *laissez-faire* delovanja naših »specifičnih« zakona robne proizvodnje? Da li na taj način udruženi rad zaista efikasno može da ovlada *ukupnom društvenom reprodukcijom?*

---

[1] *Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja*, Beograd, avgust 1982, str. 2—3.

[2] Isto, str. 23 i 24.

[3] Isto, str. 4.

Digitized by Google

Celokupna Marksova ekonomska teorija i njegova analiza robne proizvodnje, pa i istorijski tok razvoja robne proizvodnje, dokazuju *suprotno* od onoga što opredeljuje i zaključuje navedeni tekst. Robna proizvodnja je sama najpre »proizvod« istorije. Njen dalji razvoj u *opštu* prevlast robne proizvodnje nerazlučivo je povezan sa nastankom i razvojem kapitalizma. Na osnovu celokupne Marksove metodologije možemo opravdano zaključiti da je robna proizvodnja za nas ostatak *starog*. Upravo zbog toga (i bez obzira na to da li nam je ta tekovina još potrebna) — robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja još sadrži svoje protivrečnosti, pa i nesocijalističke tendencije. Rađa, na primer, monopole, monopolističke tržišne položaje, omogućava i uvodi razne diferencijalne i apsolutne rente i slično. U ukupnoj protivrečnosti sadrži i izrazite progresivne razvojne funkcije. Protivrečan i antagonistički karakter naše robne proizvodnje opširnije sam razradila u svojoj (objavljenoj) diskusiji 1971.[4] Uza sve to, robna proizvodnja nam je neophodna, pre svega, radi podsticanja produktivnosti rada, ukratko, radi razvoja produktivnih snaga (s tim posredno i razvoja naših proizvodnih odnosa). Delovanjem robne proizvodnje *de facto* se stvaraju i uslovi za njeno odumiranje. Na postojećem stepenu društveno-ekonomskog razvoja postojeća robna proizvodnja i dalje poseduje *najefikasniji* mehanizam za razvoj proizvodnih snaga. Od mogućih alternativa sa kojima raspolažemo za rešavanje naših razvojnih protivrečnosti robna proizvodnja nam relativno odgovara u uslovima u kojima ostvarujemo socijalističko samoupravljanje. Vrlo je značajna naša specifičnost u pogledu robne proizvodnje — da naše društvo raspolaže *realnim mogućnostima za stvaranje samoupravnih odbrambenih mehanizama* za suprotstavljanje i prevladavanje nesocijalističkih tendencija robne proizvodnje. Ta pitanja i moguće oblike rešavanja naših tržišnih protivrečnosti razrađivao je i E. Kardelj.[5]

Ja sam takođe već niz godina jedan od pobornika teze uvođenja znatno jednostavnijeg delovanja tržišne privrede i bitnog sužavanja administrativnog »regulisanja« ekonomskog života. Pri tom ističem da treba realno poznavati našu robnu proizvodnju i ne tumačiti je prema svojim željama: kao nekonfliktnu i neantagonističku. Moraćemo, ipak, da priznamo njen realan protivrečan karakter. U suprotnom ćemo nespremni dočekati sve veće društvene probleme u oslobođenoj robnoj proizvodnji.

Postoji još jedna značajna okolnost. Robna proizvodnja bi u našem sistemu bila dovoljan uslov za usklađen tok društvene re-

---

[4] C. Mlakar, *Robni karakter privređivanja u samoupravnom socijalističkom ekonomskom sistemu,* »Ekonomist«, br. 3—4/1971; prevod u knjizi: C. Mlakar, *Ekonomski problemi naše izgradnje socijalizma,* DE-MK, Ljubljana, 1978, str. 93—118.

[5] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi,* DZS Ljubljana, prvo izdanje, 1972, drugo izdanje 1976; vidi IV poglavlje.

Digitized by Google

produkcije samo u slučaju kada bi zakon vrednosti još uvek i u celini bio sposoban da na zadovoljavajući način reguliše društvenu reprodukciju. Na žalost, već odavno to nije tako u XX veku. U okolnostima savremenog stepena razvoja produktivnih snaga, savremenih društveno-ekonomskih protivrečnosti u društvenoj reprodukciji, u sve razgranatijoj društvenoj podeli rada i time izuzetno visokom stepenu društvenosti proizvodnje i u okolnostima snažnih monopolističkih tendencija savremene robne proizvodnje — zakon vrednosti kao spontani zakon robne proizvodnje ne daje više zadovoljavajuće rezultate u toku društvene reprodukcije. Savremeni kapitalizam je već odavno raskinuo sa prostom robnom proizvodnjom, iako kapitalistička robna proizvodnja i dalje dosta svesno reprodukuje kapitalističke odnose proizvodnje.

Savremena situacija nas, dakle, vodi ka svesnom regulisanju i planiranju društvene reprodukcije. Navedena ograničena efikasnost zakona vrednosti svakako znači da naše planiranje i dohodovni odnosi jednostavno ne mogu da se temelje samo na zakonu vrednosti!

Prema tome — zbog složenosti tokova društvene reprodukcije u savremenim uslovima, i naročito zbog prioritetnog zadatka naše stabilizacije — neophodno je da naše ekonomske probleme utvrdimo i proučavamo temeljitije i šire, i to tako što analizom ne bismo obuhvatili samo robnu proizvodnju, već ukupnost društveno-ekonomskih odnosa i stanja, koji *tek zajedno* tvore organsku celinu u našem društvu. To znači da treba *obuhvatiti društvenu reprodukciju kao celinu!*

Društvena reprodukcija, po Marksu, ne obuhvata samo ukupnu društvenu proizvodnju i razmenu, odnosno ekonomsku oblast, nego i ukupnu društvenu potrošnju (društvenog proizvoda). Zato nikako nije dovoljno, a ni analiza ne može biti celovita, ako se ostaje samo na delovanju robne proizvodnje, i to bez njenih imanentnih protivrečnosti. Preusko proučavanje ne može dovesti do suštinskih *društveno*-ekonomskih poenti; ostaje parcijalno i samo po sebi blokira mogućnost prodora do korena osnovnih ekonomskih zakonitosti i njihovog društvenog mehanizma. Tako konstatujem da u navedenim predloženim programima stabilizacije nema odgovarajuće celovite društveno-ekonomske analize. Zato su i predložene ideje o našoj robnoj proizvodnji nepotpune. Nisu naučno zasnovane, u okviru marksističke ekonomske teorije.

Smatram da je neophodno proučiti i utvrditi one ekonomske zakonitosti koje važe za oblast naše *društvene reprodukcije kao celine.* Pri tome bi se pokazalo u kakvom su odnosu (i povezanosti) zakonitosti društvene reprodukcije sa zakonom vrednosti. Tek bismo u takvoj kompleksnoj analizi obuhvatili našu ekonomsku problematiku u društvenoj celini. Takva bi celovita analiza jedino mogla uroditi naučno utemeljenim zaključcima koji bi jasno ukazali na realne pravce postupne i efikasne ekonomske stabilizacije.

U našem svesnom upravljanju i razvojnom usmeravanju društvene reprodukcije nikako nismo apsolutno slobodni. U stvari,

Digitized by Google

podređeni smo ekonomskim zakonitostima koje deluju na tom celovitom društveno-ekonomskom području. Te zakonitosti deluju objektivno, znači, bez obzira na naše želje i, svakako, nezavisno od administrativnih intervencija. Navedena podređenost zahteva od nas da zakonitosti reprodukcije svesno poštujemo ukoliko hoćemo uspešno da ovladamo tokom društvene reprodukcije.

Naše priznavanje i uvažavanje ekonomskih zakonitosti ne znači da uz njih možemo biti samo pasivni i bespomoćni. Naprotiv. Ako poznajemo ekonomske zakonitosti, onda možemo neprestano planirati i uobličavati takve ideje sa kojima ćemo zakonitosti iskoristiti za unapređivanje našeg ekonomskog i društvenog razvoja. Međutim, tek kada spoznamo te zakonitosti i kada počnemo da ih primenjujemo, stičemo relativnu slobodu za *sopstvenu kreativnost* u upravljanju, usmeravanju i ovladavanju društvenom reprodukcijom.

Ekonomske zakonitosti, tržišne i ostale, svakako da nisu do sada strpljivo čekale da počnemo da ih primenjujemo. Deluju neprestano i neumoljivo. Javljaju se i prinudno, kao elementarna snaga, bez obzira na to jesmo li i kao pojedinci i kao društvo spremni da ih priznamo. Ako pokušamo da delujemo mimo objektivnih zakonitosti, one nas kažnjavaju i nemilosrdno se svete, sa vrlo neugodnim posledicama. Upravo nam se to sada događa, kada nas silovito pogađaju posledice toga što ranije nismo mnogo marili za osnovne ekonomske zakonitosti u našoj društvenoj reprodukciji.

Duže vremena nismo poštovali ulogu *proizvodnje* u celokupnom toku društvene reprodukcije. Nedovoljno smo vodili računa o njenom usklađenijem razvoju. Zato moramo da snosimo posledice, koje se ispoljavaju u oštrim strukturnim problemima naše privrede. To nam je sve do sada kočilo ukupan razvoj proizvodnje, ograničavalo mogućnosti rasta produktivnosti rada i realnog rasta potrošnje. Istovremeno, naša se aktivnost godinama lagodno usmeravala na povećanje *potrošnje*, na osnovu naših prevelikih želja, kao da potrošnja u društvenoj reprodukciji ni u čemu ne zavisi od mogućnosti domaće proizvodnje i rezultatâ rada.

Na čelu sa našom ekonomskom politikom, i svakako društvenom politikom, neodgovorno smo jedan drugog preticali u povećanju *svako svoje* potrošnje, najviše *neproduktivne*. Naše društvo je zanemarilo akumulaciju i investiranje na osnovu ekonomskih kriterijuma. U takvim uslovima i nije moguće usklađivati tok društvene reprodukcije; čak ni uz pomoć velikih stranih kredita, koje nismo vraćali. Tržišni mehanizam nam je stalno ukazivao na *tržišne posledice* našeg ponašanja i neumoljivo nas kažnjavao visokim inflacijama, koje su jedna drugu sledile. Inflacija se u našem društvu sasvim izmakla kontroli i uporno se nastavlja, uprkos društvenim proglasima i mnogobrojnim saveznim i republičkim rezolucijama o stabilizaciji. To je karakteristično za period od 1965. pa nadalje, a posebno poslednjih godina. (Godina 1965. je bila godina trenutne društvene želje za privrednom reformom.)

Digitized by Google

Neizbežno je to da naše ekonomske probleme, razvojne i stabilizacione, rešavamo kroz uključivanje u svetski ekonomski prostor, uz poštovanje prilika u svetu. Pri tom smatram da su osnovni izvori naših ekonomskih problema u zemlji, u nama samima. Sada je takođe moguće i potrebno da sopstvenim sposobnostima i snagama ostvarimo stabilizaciju.

Ne navodim mnoge poznate negativne posledice dugogodišnjih inflacionih procesa u našem ekonomskom životu.[6] Međutim, naglasila bih da su nam ekonomske nesređenosti sve više nagrizale ostvarivanje samoupravnih odnosa. Inflacione preraspodele dosledno izvrću utvrđenu raspodelu prema radu i rezultatima rada i najizdašnije nagrađuju špekulativno i inflaciono ponašanje i nerad; i to na račun poštenog, stručnog rada i zalaganja. Upravo se zbog toga neizostavno gubilo normalno ekonomsko ponašanje naših OUR-a u privredi, a sve više i u celom društvu. U uslovima intenzivne inflacije ni tržišni mehanizam nije u stanju da ostvari svoju efikasnu ulogu, koju inače ima u pogledu razvoja produktivnosti rada i proizvodnih snaga.

Društveno-ekonomska politika, koja je sporadično *morala* da gasi nagomilane posledice našeg ponašanja, mogla je da daje samo takve rezultate kakvi su, inače, posledica restrikcija. Restrikcije ponegde zaista uspešno obuzdavaju potrošnju i potražnju novca, dok, na drugoj strani, izazivaju još veće ekonomske besmislice i doslovno »razvaljuju« normalan ekonomski život. Jednaka ograničenja za sve OUR-e i za sve vrste potrošnje *kažnjavaju* one koji su i do sada štedljivo i savesno poslovali, a loši rezultati poslovanja drugih su pri tom *de facto* priznati. Posebnu zbrku i ekonomske zastoje izaziva iluzija o stabilizacionoj moći politike zamrzavanja cena.

Tržišni mehanizam, ukoliko deluje u bar približno normalnim ekonomskim uslovima, deluje upravo suprotno od administriranja. Tržište, naime, deluje tako da bar većim delom nagrađuje dobar rad i poslovanje u tržišnoj privredi. Nikakva administracija ili distribucija ne mogu uspešno zameniti *dohodovne* motivacije u privredi, koje poseduje tržišni mehanizam. Stoga je i razumljivo da se mnogi naši ekonomisti zalažu za oslobađanje tržišnog mehanizma. Istovremeno, administrativno gašenje inflacije, mada je sasvim bezuspešno, izuzetno povećava snagu (monopolističku snagu) birokratizma u našem društvu. Takvo stanje onemogućava ostvarivanje socijalističkog samoupravljanja. Na taj su način naši gorući ekonomski problemi postali politički i opštedruštveni problemi.

Društveno-ekonomska politika ranijih godina nije zahtevala od svesnih društvenih snaga da *na naučnoj osnovi* izrade program stabilizacije društvene reprodukcije kao celine. Pa ni sama nije

[6] Na takve štetne i opasne posledice sam upozoravala u mnogim svojim objavljenim diskusijama, počev od 1965. godine.

Digitized by Google

planirala ni predlagala korenitu društvenu strategiju ekonomske stabilizacije.

U našem društvu je u poslednje vreme sve zapaženije shvatanje da ćemo morati svestrano da poštujemo i primenjujemo ekonomske zakonitosti. A *koje* su to zakonitosti? I *kako* da ih primenjujemo? Smatram da naše društvo još ne raspolaže zasnovanim i jasno opredeljenim odgovorima na takva osnovna i polazna pitanja. Najviše mogućnosti za naučno zasnovan put do saznanja o našim ekonomskim zakonitostima imaju proučavanja koja su spremna i sposobna da koriste *marksističku naučnu metodologiju*, uz inače neophodno poznavanje rezultatâ ekonomske nauke u svetu. Na prvi pogled se možda čini malo verovatno da bi, na primer, primena Marksove teorije društvene reprodukcije i njegove metodologije mogla *danas da nam bude* neposredno pomoćno sredstvo ne samo za utvrđivanje uzroka, nego i za koncipiranje ideje o rešavanju naših stabilizacionih problema. Upravo takvu primenljivost i savremenu vitalnost Marksove misli i metodologije nameravam da razvijem, utemeljim i predočim u svom prilogu. Na toj osnovi nameravam da utemeljim i svoje zaključke i predloge.

Smatram da je upravo sada, u godini stogodišnjice Marksove smrti, neophodan *aktivan* i *kreativan* način slavljenja Marksa kao utemeljivača naučnog socijalizma.

Ekonomske zakonitosti društvene reprodukcije

Marks je središnji deo teorije društvene reprodukcije predočio u poznatim shemama reprodukcije u drugom tomu *Kapitala.* Pitanja društvene reprodukcije razrađivao je i u drugim delima. Tek sve to zajedno otkriva ukupnu Marksovu metodologiju i njegovo stvaranje teorije društvene reprodukcije.

Ako bismo se ograničili samo na Marksove reprodukcione sheme u drugom tomu *Kapitala* i pratili samo najčešće citate u udžbenicima marksističke političke ekonomije — nametnuo bi nam se utisak da je problematika društvene reprodukcije najviše u strukturnim problemima, u uzajamnim odnosima oba odeljka društvene proizvodnje. Smatram da na taj način ne bismo primenili svu logiku Marksove teorije reprodukcije.

Celokupna Marksova teorija reprodukcije govori mnogo više nego što se obično navodi, ili kako je Marks to izričito naveo u drugom tomu *Kapitala.* Zato ću najpre razmatrati Marksova polazna razmišljanja o društvenoj reprodukciji. Te konstatacije ću zatim suočiti i povezati sa Marksovim shemama u drugom tomu *Kapitala.* Smatram, dakle, da nas *tek celina* Marksove ekonomske teorije može dovesti do sintetičkih i novih zaključaka i efikasne primene teorije reprodukcije za razmatranje naših osnovnih ekonomskih problema.

Celokupnom teorijom reprodukcije Marks je utvrdio i zasnovao opšte zakonitosti reprodukcije, posebno za kapitalizam; zna-

Digitized by Google

či, za kapitalističku robnu proizvodnju. Pri tom se odmah postavlja pitanje: u kom smislu i šta nam uopšte kazuje Marksova teorija o onim zakonima reprodukcije koji bi trebalo da važe u našem socijalističkom samoupravnom sistemu?

Ovde unapred *izražavam svoju tvrdnju i mišljenje* da Marksova teorija društvene reprodukcije ne samo da može da nas usmerava, već nam bitno i neposredno može pomoći da utvrdimo postojanje i važenje zakonitosti društvene reprodukcije u našim uslovima. Marksova metodologija se ispostavlja kao iznenađujuće efikasno naučno pomoćno sredstvo, čak i za analizu naših savremenih problema, ukoliko smo spremni da u tu svrhu žrtvujemo nešto više truda. Tu svoju tvrdnju pokušaću da utemeljim i pri tom razvijem analizu društvene reprodukcije za naše socijalističke samoupravne uslove.

Pogledajmo, najpre, Marksov brojčani primer reprodukcione sheme za kapitalizam. Zadržimo se kod proste reprodukcije. Po Marksu, prosta reprodukcija je središnji element proširene reprodukcije i sadrži sve minimalne uslove za normalan tok reprodukcije. Tako je shema proste reprodukcije dovoljna da se iz nje mogu izvesti osnovne zakonitosti i karakteristike društvene reprodukcije. Naš izbor proste reprodukcije ima i tu svrhu da primenimo što jednostavniju shemu. Jednostavna shema može najočiglednije da pokaže osnovne zakonitosti i odnose.

Marksove reprodukcione sheme predstavljaju sheme idealnog postizanja usklađenosti (ili srazmernosti) među osnovnim tokovima reprodukcionog procesa za kapitalističku privredu. Iz shema je jasno koji se osnovni uslovi moraju ispunjavati u toku društvene reprodukcije da bi se taj tok nesmetano odvijao.

Uzmimo sledeći brojčani primer, koji Marks (pored ostalih) navodi u drugom i trećem tomu *Kapitala.*

Ukupni društveni proizvod:

$$\begin{aligned} \text{I}\ \ 4000\ c + 1000\ v + 1000\ m &= 6000 \\ \text{II}\ \ 2000\ c + \ 500\ v + \ 500\ m &= 3000 \end{aligned}$$

Ukupna vrednost društvenog proizvoda = 9000

Pri tome znači:

red I ... prvi odeljak društvene proizvodnje (proizvodnja sredstava za proizvodnju);
red II ... drugi odeljak (proizvodnja potrošnih predmeta);
c i v ... uložen konstantni i varijabilni kapital;
c + v + m ... struktura vrednosti ukupnog društvenog proizvoda (i u svakom od odeljaka) u toj strukturi znači:
c ... preneta vrednost iskorišćenih sredstava za proizvodnju:
v ... varijabilni kapital; to je reprodukciona vrednost radne snage u kapitalizmu (nadnica);
m ... proizveden višak vrednosti;
(v + m) ... novostvorena vrednost.

Digitized by Google

Osnovno je u toj Marksovoj shemi da ista brojčana shema sadrži oba osnovna elementa u ukupnoj reprodukcionoj celini, i to: (a) materijalno-ekonomske odnose u reprodukciji i (b) u istu shemu su istovremeno uključeni kapitalistički proizvodni odnosi. Ti odnosi su jasni u osnovnoj podeli novostvorene vrednosti (v + m); to jest u podeli na nadnicu (v) i na višak vrednosti (m).

Svakako da nas već na početku interesuje i to kako bismo Marksovu reprodukcionu shemu mogli primeniti u analizi društvene reprodukcije u našem socijalističkom samoupravnom sistemu. Već ovde možemo utvrditi prvi uslov: moraćemo izmeniti kapitalističku podelu novostvorene vrednosti i uključiti takvu podelu koja odgovara našem sistemu. Zato bih odmah upozorila na saznanje koje nam se ovde očigledno nudi: jedno od centralnih sadržinskih pitanja društvene reprodukcije jeste *osnovna podela novostvorene vrednosti,* jer ta podela neposredno izražava proizvodne odnose i ujedno materijalne uslove reprodukcije. Zbog toga tu podelu označavamo kao *osnovnu.* Kapitalistička osnovna podela na v + m izražava, dakle, osnovni kapitalistički klasni odnos (vidi shemu).

Pre nego što razvijem analizu u tom pravcu smatram da je svrsishodno uključiti i ostala Marksova razmišljanja o društvenoj reprodukciji. Pre svega ona za koja smatram da su *polazna* u odnosu na sheme u drugom tomu *Kapitala.* Brojčane reprodukcione sheme u ovom tomu *Kapitala* već konkretizuju Marksovu opštu, odnosno polaznu analizu.

U *Uvodu u kritiku političke ekonomije* Marks navodi da tok društvene reprodukcije, koji je konstantan i ponavlja se, sadrži osnovne karike ili prelazne stepene (faze): društvenu *proizvodnju, raspodelu, razmenu* (ako proizvodnja ima robni karakter) i ukupnu društvenu *potrošnju.*[7] To su karike iste organske celine — društvenog procesa reprodukcije. Tako smo došli do najuopštenije sheme društvene reprodukcije, koju prikazujemo na sledeći način:

PROIZVODNJA — RASPODELA — RAZMENA — POTROŠNJA

Sve su te karike uzajamno suštinski povezane, jedna od druge zavise u toku društvene reprodukcije i jedna su drugoj neophodne. U takvom sklopu uzajamne povezanosti svih reprodukcionih karika *proizvodnja ima glavnu ulogu.* Marks je na više mesta u svom ekonomskom opusu isticao da glavna uloga (primat) proizvodnje ne postoji samo zbog toga što proizvodnja stvara predmete za društvenu potrošnju, nego i zbog toga što se upravo tu, u proizvodnji, stvaraju i proizvodni odnosi među

[7] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije, Uvod u kritiku političke ekonomije,* »Kultura«, Beograd, 1965.

Digitized by Google

ljudima. Ti proizvodni odnosi neposredno određuju i društveni karakter odnosâ u raspodeli.

Tako shvaćena *društvena proizvodnja*, dakle, *de facto* ne proizvodi samo predmete za potrošnju, nego stvara i proizvodne i deobne odnose među ljudima. Dalje, proizvodnja određuje i društveni karakter razmene i društvene potrošnje. Međutim, primarna uloga proizvodnje ne isključuje, već uključuje svestrani međusobno aktivan uticaj svih karika reprodukcije, kao što se to događa i u svakoj organskoj celini.[8]

Ako, dakle, primarnu društvenu ulogu proizvodnje tumačimo tako da već u pojam »proizvodnja« uključimo i proizvodne odnose i odnose raspodele, našu opštu shemu možemo napisati i kraće:

PROIZVODNJA — RAZMENA — POTROŠNJA

Sada se u shemi ističe reprodukciona uloga (funkcija) razmene, koju Marks označava tako što razmena postaje posredna karika između proizvodnje i potrošnje. Istorijski nastanak razmene je spontani rezultat ekonomskog i društvenog razvoja. Nastanak razmene istovremeno donosi i vrlo efikasne impulse za dalji razvoj produktivnih snaga.

Društvena reprodukcija mora u svakom društvu da teče neprestano i kontinuirano, znači, normalno. Pošto se sve reprodukcione karike neprestano ponavljaju jedna iza druge i jedna uz drugu, sve one moraju — upravo zbog kontinuiteta toka reprodukcije — uzajamno da se usklađuju i usklade.

Na prvi pogled, to se podrazumeva. Mežutim, u stvarnom (konkretnom) toku društvene reprodukcije to se teško realizuje. Pojedine reprodukcione karike, naime, nisu međusobno identične. Različite su i među njima ima i protivrečnosti; to posebno i u celosti važi za robnu proizvodnju. Sve pojedinačne karike jesu karike *ukupnog* reprodukcionog procesa; zato se među njima mora postići *organsko jedinstvo.*

Tu objektivnu nužnost usklađivanja i postizanja srazmernosti među svim karikama — da bi reprodukcija mogla kontinuirano da teče — možemo okarakterisati kao opštu nužnost ili *opštu zakonitost društvenog reprodukcionog procesa.* Takvo opredeljivanje opšte zakonitosti neposredno izvodim iz logike mnogih Marksovih razmišljanja i utemeljenja objektivnih nužnosti u društvenoj reprodukciji. Kasnije, u mnogim Marksovim reprodukcionim shemama, moći ćemo, uz pomoć konkretnih brojki, proveriti opravdanost takvog zaključka.

Šta je *najbitnije* u toj opštoj zakonitosti (opštoj nužnosti) društvene reprodukcije? U našoj shematskoj slici razmena ispoljava izrazitu posredničku ulogu između proizvodnje i potrošnje. Na osnovu toga se suština navedene opšte zakonitosti prevodi na nu-

[8] Isto, str. 190.

Digitized by Google

žnost usklađivanja *proizvodnje i potrošnje* u društvenoj reprodukciji. Upravo se to ostvaruje uz pomoć razmene, njenim posredovanjem. (Svakako, ako reprodukcija ima robni karakter.)

Ukoliko neko društvo, u nešto dužem vremenskom periodu, na primer, za godinu dana, želi na svaki način da potroši više nego što njegova proizvodnja može za to vreme da osigura, to jednostavno nije moguće. (Ovde ne uzimamo u obzir uvoz, izvoz i kretanje društvenih rezervi.) U našem društvu to nismo uzimali u obzir, kao da je potrošnja mogla da se povećava na osnovu želja, a ne na osnovu objektivnih uslova i mogućnosti *proizvodnje.* U stvari, potrošnja mora da »sačeka« proizvodnju, da se prema njoj ravna. Tek ako se društvo usmeri u osposobljavanje i razvoj svoje proizvodnje, postaje moguća i veća potrošnja. Proizvodnji je potrebno vreme, dodatni rad i sredstva da bi mogla da se povećava, prilagođava, razvija. U slučaju da potrošnja ne apsorbuje ukupan društveni proizvod, proizvodnja mora intenzivno da se prilagođava, menja i slično.

Iz ovoga se logično može zaključiti. U društvenoj reprodukciji, bilo kakve proizvodne odnose da sadrži njena proizvodnja i s tim i njen reprodukcioni proces — proizvodnja i potrošnja moraju jedna drugoj da se prilagođavaju i da budu usklađene i srazmerne, da bi reprodukcija mogla kontinuirano, normalno da teče. Možemo potvrditi da to *važi i za našu društvenu reprodukciju* i za naše socijalističko samoupravno društvo.

Način, sredstva i mehanizmi uzajamnog usklađivanja društvene proizvodnje i potrošnje — u toku istorijskog razvoja *dosta se menjaju.* Ako društvena reprodukcija ima robni karakter, onda *razmena* (sa svojim tržišnim mehanizmom) ostvaruje tu neizostavnu potrebu usklađivanja.

Tokovi proizvodnje, s jedne, i potreba potrošnje, s druge strane, stiču se u oblasti razmene, kao ponuda i potražnja. Tu se suočavaju, jedni na druge utiču i posle dužeg vremena se i usklade. Tako se razmena javlja kao *središnja oblast* robne društvene reprodukcije. Međutim, time *razmena ipak ne postaje primarna karika,* već zavisna. Zavisi pre svega od proizvodnje, koja i razmeni daje svoj društveni pečat i materijalno-ekonomske okvire.

Iz takve posredničke i glavne uloge razmene u društvenoj reprodukciji, uz poštovanje primata proizvodnje, i kada uz to uzmemo u obzir i neizostavnost usklađivanja proizvodnje i potrošnje — neposredno proizlazi sledeće: tržišne zakonitosti ne mogu imati svoj prapočetak samo u razmeni. Međutim, *tržišne zakonitosti imaju svoj osnovni izvor* tamo odakle potiče sama *funkcija razmene* u društvenoj reprodukciji; iz odnosa društvene proizvodnje i potrošnje i, pri tom, nerazlučivo iz društvenih i materijalno-ekonomskih prilika u *društvenoj proizvodnji.*

Kretanje opšteg nivoa cena, dakle, nema svoje korene na tržištu ni u razmeni, nego u odnosima između agregatnih tokova

Digitized by Google

proizvodnje i potrošnje u celini reprodukcionog procesa. Upravo su tu, znači, *kod usklađivanja agregatnih reprodukcionih tokova,* koreni stabilnosti ili nestabilnosti opšteg nivoa cena.

Shvatanje navedene uloge razmene u društvenoj reprodukciji od bitnog je značaja za metodologiju analize tržišnih pojava u konkretnoj privredi; tako, na primer, i u našoj tržišnoj privredi.

Naše društvo je do sada često tragalo za korenima nestabilnosti cena samo u oblasti tržišta, kao da je područje razmene izvorno ili primarno za kretanje tržišnih pojava. To ni u kom slučaju nije, posebno ne za dugoročnije tržišne pojave. Ili, na primer, naša je oštra politika cena stalno i uporno pokušavala da obuzda poskupljenja. Međutim, analiza društvene reprodukcije i razmene jasno pokazuje da sa takvom ekonomskom politikom nema nade za stabilizaciju cena. — Osim teorijskih saznanja, i naša praksa godinama potvrđuje neuspehe čak i najoštrije politike cena. Neobično je to da se iluzija politike cena zadržava u nas već toliko vremena. Ta iluzija znači odugovlačenje prelaska na korenitu i uspešnu društvenu strategiju ekonomske stabilizacije.

U robnoj proizvodnji vlada zakon vrednosti. Odnosi se na sve učesnike na tržištu, u konkretnoj formi kao prinuda konkurencije i cena. Zakon vrednosti svakako deluje svojim tržišnim sredstvima, tržišnim podsticajima, ali i prinudno i bezobzirno prema svima koji ne mogu da se prilagode i da u okviru reprodukcionih nužnosti postižu uspeh u proizvodnji i tržišnom poslovanju.

Diktat zakona vrednosti u oblasti razmene *ne* proističe iz potrebe da se reguliše samo razmena, nego iz objektivne nužnosti da se obezbedi normalan tok *društvene reprodukcije kao celine.* Zato zakon vrednosti nije samo zakon razmene, nego je opšta zakonitost robne proizvodnje kao celine. Tu funkciju vrednosti Marks je izrazio mišlju da je to zakon srazmernog razmeštanja ukupnog fonda društvenog rada na pojedinačne proizvodne delatnosti, srazmerno društvenoj potrebi za svakom posebnom vrstom proizvoda.

Sa aspekta reprodukcionog procesa, dakle, zakon vrednosti se ispoljava kao poseban istorijski način *ostvarivanja* neizbežne srazmernosti (usklađenosti) društvene proizvodnje i potrošnje u toku društvene reprodukcije.

U uslovima robnog karaktera društvene reprodukcije ta usklađenost se postiže i mora se postizati uza sve protivrečnosti robne proizvodnje; bar približno i bar kao tendencija u dužem vremenskom periodu. U kapitalizmu i na rušilački način, putem kriza. Postiže se tek kao opšti rezultat razmene, tek naknadno *(ex post)* sa mnogim kolebanjima (i cena) i parcijalnim gubicima rada i proizvodnih sredstava. Razmena, dakle, nije pasivan posrednik između proizvodnje i potrošnje. Ona je izvršna (izvedbena) oblast za opštu zakonitost društvene reprodukcije.

Digitized by Google

Zakon vrednosti je u istoriji dokazao da je sposoban da efikasno izvršava svoju funkciju, naime, da spontano obezbeđuje kontinuitet društvene reprodukcije; da prevladava realne mogućnosti zastoja i još da pri tom podstiče razvoj proizvodnih snaga. Zakon vrednosti deluje uz pomoć mnogih materijalno-ekonomskih podsticaja za pojedine učesnike u reprodukciji. Deluje i prinudno, sa ostvarivanjem pretnje o uklanjanju svih koji nisu sposobni da se prilagode i postižu sopstvene ekonomske uspehe u okviru opšte zakonitosti.

Međutim, na žalost, već u savremenim uslovima sve se oštrije ispoljavaju istorijske *granice efikasnosti* delovanja razmene, njenog tržišnog mehanizma i »njenog« zakona vrednosti. U prvom delu ove rasprave navela sam istorijske razvojne razloge za to i neophodnost svesnog zadiranja u društvenu reprodukciju; ono može biti efikasno samo ako *poštuje* objektivne zakonitosti reprodukcije.

Na osnovu dosadašnjih opredeljenja i zaključaka ove analize o ekonomskim zakonitostima, te ću zaključke i konkretnije zasnovati. Naročito mi se čini svrsishodnim da proverim da li Marksove reprodukcione sheme u drugom tomu *Kapitala* zaista sadrže opredeljenje o *opštoj zakonitosti društvene reprodukcije, odnosno o neizostavnosti usklađivanja* i postizanja sklada (srazmernosti) *između celokupne društvene proizvodnje i potrošnje* u toku društvene reprodukcije.

Zato je potrebno: (a) najpre proveriti da li Marksova brojčana shema u potpunosti sadrži glavni odnos navedene usklađenosti i (b) prilagoditi Marksovu shemu društvene reprodukcije tako da možemo zaključivati kako da naše društvo efikasno ovladava svojim društveno-reprodukcionim procesom.

Zadržaćemo se na Marksovoj brojčanoj shemi, navedenoj na početku ove rasprave. Ova shema predočava ukupan društveni proizvod, proizveden u jednoj godini, za kapitalizam:

$$\begin{aligned} \text{I}\ \ & 4000\ c + 1000\ v + 1000\ m = 6000 \\ \text{II}\ \ & 2000\ c + 500\ v + 500\ m = 3000 \\ \hline & \text{Ukupni društveni proizvod} = 9000 \end{aligned}$$

Takva, mada krajnje pojednostavnjena shema društvene proizvodnje ipak sadrži i pokazuje sve temeljno značajne elemente za društvenu proizvodnju i reprodukciju. Brojčanim odnosom c : v, odnosno organskim sastavom uloženog kapitala, shema predstavlja ekonomske odnose u proizvodnji, na datom stepenu društvenih proizvodnih snaga. Dalje, brojčano je opredeljen celokupan obim proizvedenog društvenog proizvoda u jednoj godini u vrednosnom obliku. Očigledan je i obim proizvodnje u svakom od odeljaka društvene proizvodnje. Dalje je opredeljen i sastav namenske raspodele ukupnog društvenog proizvoda: uložen kon-

Digitized by Google

stantni kapital (c) predstavlja i iznos potrošnih proizvodnih sredstava, koje treba nadoknaditi, svakako i u naturalno odgovarajućoj formi. Novostvorenu vrednost (v + m) društvo može da potroši neproduktivno, jer imamo prostu reprodukciju. Uza sve to: Marksova shema sadrži i klasnu podelu: novostvorena vrednost je podeljena na najamninu (v) i na višak vrednosti (m), koja je izvor svih oblika kapitalističkih profita. Tom klasnom podelom stvaraju se i reprodukuju kapitalistički odnosi proizvodnje.

Očigledno se izražava izuzetno sadržinsko bogatstvo te Marksove sheme, koja, i pored svoje tako jednostavne forme, poseduje sve osnovne materijalne i društvene uslove za proizvodnju i reprodukciju. Naime: sve osnovne *materijalno-ekonomske uslove* i ujedno kapitalističke *klasne odnose* (kao odnose raspodele).

Kako će se formirati ukupna *društvena potrošnja* u takvim odnosima društvene *proizvodnje* na način kako ih predstavlja ta Marksova shema? Svakako uz uslov primata proizvodnje, i to tako da moraju da se ispunjavaju svi materijalni i društveni uslovi za kontinuiranu reprodukciju.

Najpre će neizostavno biti potrebno nadoknaditi potrošena sredstva za proizvodnju u oba odeljka društvene proizvodnje (u prvom odeljku proizvodnje proizvodnih sredstava i u drugom odeljku koji znači proizvodnju potrošnih predmeta). Celokupna društvena potreba potrošnje za *proizvodnim sredstvima* (u oba odeljka) će, prema tome, iznositi: I 4000 c + II 2000 c = 6000. A to društvo će novostvorenu vrednost moći neproduktivno da potroši (ima prostu reprodukciju). Ipak, pod uslovom da se nova vrednost raspodeljuje na osnovu *kapitalističkog principa.* Ukupne društvene potrebe za potrošnim predmetima će, dakle, moći da se pokrivaju u sledećem obimu: za prvi odeljak u obimu I 1000 v + I 1000 m = 2000. U drugom odeljku: II 500 v + II 500 m = = 1000. Ukupno za oba odeljka to iznosi *3000* vrednosnih jedinica društvenog proizvoda za ukupnu neproduktivnu potrošnju (novostvorene vrednosti).

Tako već možemo napisati agregatnu tabelu odnosa celokupne društvene proizvodnje i potrošnje za kapitalizam. Društvenu *proizvodnju,* naime, imamo u brojčanoj Marksovoj shemi. Upravo smo iz nje odredili sastavne delove i obim društvene *potrošnje.*

Bilo bi poželjno da već u tu tabelu pokušamo da uključimo i takvu promenu podele novostvorene vrednosti koja bi odgovarala našim socijalističkim samoupravnim odnosima. Međutim, smatram da problem naše raspodele zahteva malo više pažnje. Zato predlažem da problematiku naše osnovne raspodele analiziramo u posebnom (sledećem) poglavlju. Za sada bih u našoj tabeli ostavila novu vrednost neraspodeljenu. To je moguće, pošto se u prostoj reprodukciji sva nova vrednost troši neproduktivno. Shematski, dakle, ostanimo kod oznake (v + m) u zagradama. To bi sada trebalo da nam znači da se novostvorena vrednost deli: na osnovu kapitalističkog principa ili sasvim drugih principa.

Digitized by Google

Na taj način predočavamo odnos između celokupne *društvene proizvodnje* i *društvene potrošnje* sledećom tabelom:

Ukupan društveni proizvod (na tržištu se javlja kao *ponuda*)	Ukupna efektivna (ili platno sposobna) društvena potreba *potrošnje:* (na tržištu istupa kao efektivna *potražnja*)
I proizvedena *proizvodna sredstva:* I 4000 c + I 2000 (v+m) ≐ 6000 ↑	Efektivne *potrebe* oba odeljka za *proizvodnim sredstvima:* I 4000 c + II 2000 c = 6000 ↑
II proizvedeni *predmeti potrošnje:* II 2000 c + 1000 (v+m) ≐ 3000 ↑	Efektivne *potrebe* oba odeljka za *predmetima potrošnje* I 2000 (v+m) + II 1000 (v+m) ≐ 3000 ↑
zajedno ukupni društveni proizvod: ≐ 9000 ↑	zajedno ukupna efektivna društvena potreba potrošnje ≐ 9000 ↑

U tabeli je jasno prikazan idealan (potpun) sklad društvene proizvodnje i potrošnje. Taj sklad opstaje u sledećim srazmerama:

a) u srazmeri *agregatnih* tokova društvene proizvodnje i efektivnih (platežno sposobnih) potreba društvene potrošnje;

b) srazmernost je uobličena i u *strukturi* unutar agregatnih tokova: proizvodnja i potrošnja su u srazmeri i za svaki pojedinačan odeljak društvene proizvodnje;

c) srazmernosti se postižu tek u okviru *dužeg* perioda, u našem primeru jedne godine;

d) u materijalno-ekonomskim srazmernostima se ostvaruju i reprodukuju i važeći *odnosi proizvodnje* kao odnosi *raspodele;*

e) za *preneti deo vrednosti* potrošenih proizvodnih sredstava (c) važi da taj deo društvenog proizvoda mora da se vrati u proizvodnju, da se pokrije minimalni reprodukcioni zahtev, bar prosta reprodukcija. To je imperativ svakog proizvodnog odnosa.

Zajednički društveno-ekonomski smisao ukupne usklađenosti društvene proizvodnje i potrošnje jeste da tek ostvarivanjem tog uslova reprodukcija može kontinuirano, bez zastoja, da teče.

Uza sve to, iz tabele možemo razabrati i nešto više. Ukupni iznosi novostvorene vrednosti (v + m) uključuju različite moguće varijante za osnovnu raspodelu te vrednosti i time različite moguće proizvodne odnose u društvenoj reprodukciji. Iz tabele je jasno da celokupna usklađenost *važi i bez obzira* na osnovu kojih principa i kojih sastavnih delova bi se delila novostvorena vrednost. Različite moguće raspodele te vrednosti ne bi izmenile potrebne i neophodne *uslove* za važeće srazmere u tabeli.

Digitized by Google

Zato možemo zaključiti da se opšta zakonitost društvene reprodukcije primenjuje i mora da se ostvaruje uz takve ili drugačije proizvodne odnose (i odnose raspodele) za svaku društvenu reprodukciju. *Opšta zakonitost reprodukcije* važi, dakle, ne samo za kapitalizam, već *isto tako neumoljivo i za nas i za našu društvenu reprodukciju,* u socijalističkom samoupravnom sistemu. Upravo je to naš ekonomski »zakon gravitacije«, kojem smo svi podređeni!

Čini mi se da je potrebno istaći način na koji smo u našoj tabeli došli do sklada proizvodnje i potrošnje. Marksova brojčana shema najpre predočava društvenu *proizvodnju.* A društvenu *potrošnju* smo iz te Marksove sheme sami definisali. To smo učinili svakako na osnovu nekakvog kriterijuma ili principa. Potrošnju smo, naime, definisali na osnovu principa iz Marksove teorije društvene reprodukcije: da potrošnja mora da se formira na osnovu zahteva, odnosâ i stvarnih mogućnosti društvene *proizvodnje.* Ili, ukratko: pri definisanju potrošnje primenjivali smo primat (odlučujuću ulogu) proizvodnje. *Upravo taj princip* sigurno *već unapred obezbeđuje,* i ne samo u teorijskim shemama, nego i u stvarnom toku reprodukcije, da će *reprodukcija biti skladna.* I pored mnogih protivrečnosti robne proizvodnje, proizvodnja i potrošnja će se uskladiti, bar približno i u dužem vremenu.

Ukupan društveni proizvod je tokom godine nastajao svakako i uz aktivan *uticaj potrošnje;* konkretno, pod uticajem potražnje na tržištu. U mnogim kratkoročnim tržišnim zbivanjima konkurencija oštro primorava tržišne proizvođače da svoju proizvodnju prilagođavaju i zahtevima i željama efektivne potražnje. Svakako da je to Marksu bilo poznato. Naime, aktivni uticaj potreba potrošnje na proizvodnju. Međutim, u teoriji reprodukcije on je otkrivao pre svega osnovne i dugoročne zakonitosti. Za osnovne reprodukcione srazmere i odnose važi odlučujuća uloga proizvodnje. Nju ilustruje, na primer, i Marksova misao da »proizvodnja proizvodi i potrošnju«.

Primarnost proizvodnje u odnosu na potrošnju važi i za našu društvenu reprodukciju. U našem društvu se već duže vremena ponašamo kao da se potrošnja može širiti bez obzira na ekonomske odnose u proizvodnji i bez obzira na *ekonomske uslove za stvaranje efektivnih potreba potrošnje.* Zbog toga se opšta zakonitost reprodukcije i granice obima naše potrošnje — ne mogu probijati drugačije nego uz pomoć intenzivnih inflacionih procesa.

Da li je zakon vrednosti i celokupan tržišni mehanizam sposoban da efikasno usklađuje globalne tokove reprodukcije i pri tom afirmiše i primat proizvodnje u društvenoj reprodukciji? Da li je taj zakon sposoban da u stvarnom toku reprodukcije bar približno i u dugoročnoj tendenciji uspostavlja ono što nam naša tabela pokazuje u idealnom obliku? Da. Ne samo teorija reprodukcije, nego i istorija društvene proizvodnje potvrđuju odgovor na to pitanje.

Digitized by Google

Savremene granice efikasnosti tržišnog mehanizma sam navela. *U okviru tih granica,* u kojima je tržišni mehanizam sposoban da usklađuje agregatne tokove u društvenoj reprodukciji — treba upozoriti na *konkretan tok* tržišnih zbivanja. Ukupan društveni proizvod tokom godine na tržište stiže raspršeno; takođe i ukupna efektivna potražnja. Tržišni mehanizam neprestano usklađuje delimične tokove ponude i potražnje. Čim se u tom masovnom zbivanju javje neravnoteže (znači, nejednakosti tržišnih količina uz datu cenu) — samo od sebe kreće ponovno usklađivanje tržišnih količina. To se može postići uz pomoć promenjenih cena. Takvo je delovanje *površinskih-(pojavnih) tržišnih zakonitosti.* Te zakonitosti ostvaruju svoje prateće efekte ako je tržište pretežno jednostavno, ako ne dominiraju monopoli ili administrativne intervencije.

Takvo tržišno zbivanje najčešće predočavamo sledećom jednostavnom slikom:

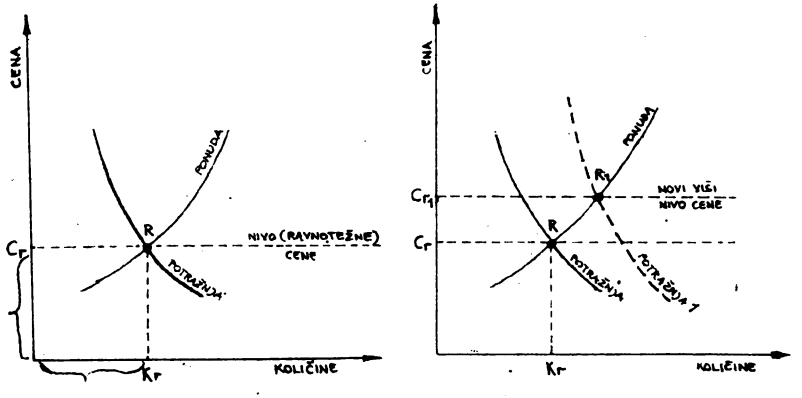

Tržišna cena se sama i spontano primenjuje na takvom nivou da se uz njenu pomoć izjednačavaju tržišne količine ponude i potražnje. To je ravnotežna cena i ravnotežni položaj koji predočava tačka R (izjednačene tržišne količine su k_r).

Druga slika prikazuje promenu cene. U početnom položaju ravnoteže R se, na primer, *povećava potražnja.* To pokazuje nova desna krivulja potražnje. Pri ceni c_r sada je količina ponude manja od količine potražnje. Tržište *neumoljivo povećava* cenu sve dok se ponovo ne usklade (izjednače) tržišne količine. Novu tržišnu ravnotežu predočava tačka R_1 koja je na nivou više cene. Sledeći primer bi mogao biti onaj kad promena ponude izazove promenu cene i slično.

Tržište jednako reaguje i u slučaju da dođe do neravnoteže *globalnih* tržišnih tokova (ponude i potražnje), pri važećem nivou cena. U takvom položaju tržišni mehanizam menja opšti nivo cena. Menja ga dotle naviše ili naniže da se uz pomoć novog nivoa cena postupno postiže nova ravnoteža globalnih tržišnih tokova.

Digitized by Google

Kako god da se sve to na tržištu događa, na izgled kao slepa igra cena i konkurencije, jedna se činjenica svakako probija i mora da se probije: u dužem periodu delovanja tržišnog mehanizma uspostavlja se sklad globalne ponude i potražnje, uz pomoć opšteg nivoa cena. Za celokupnu reprodukciju to znači usklađivanje društvene proizvodnje i potrošnje.

U stvarnom toku društvene reprodukcije tržišni mehanizam ostvaruje upravo ono što nam je tabela predočila kao idealno ostvareno, ono što je u tabeli obezbeđeno već unapred *(ex ante)*, ako smo primenili primat proizvodnje. Stvarni tržišni mehanizam postiže globalnu srazmeru tek naknadno *(ex post)*, kao dugoročniji rezultat celokupnog tržišnog zbivanja.

Bilo bi zanimljivo pogledati kakvu zbrku može uneti naše subjektivno intervenisanje u tok društvene reprodukcije. Na primer, intervencije ekonomske politike, ako su samovoljne, ako uopšte ne poštuju zakonitosti reprodukcije ni ekonomske principe, bar tržišne proizvodnje. Povećanju nastale zbrke može svakako znatno doprineti i ponašanje svih nas, ako ono postane samovoljno u pogledu ekonomskih zakonitosti.

U konkretnom toku društvene reprodukcije, naime, moguće je da se deo efektivnih potreba potrošnje stvara mimo ekonomskih principa; znači, tako da odnosi i okviri društvene proizvodnje pri tom ne budu uzeti u obzir. Pogledajmo takav tipičan savremeni primer.

Kao početni položaj uzmimo položaj sklada agregatnih tokova u društvenoj reprodukciji:

9000 9000	
Ukupna vrednost društvenog proizvoda (ponuda)	Nominalna vrednost sredstava plaćanja za potrošnju (potražnja)

Brzinu obrta sredstava plaćanja ne uzimamo u obzir. Pretpostavimo da je ta količina sredstava plaćanja dovoljna za normalno ostvarivanje razmene u društvenoj reprodukciji. *Važeći nivo cena* koji održava ravnotežu ukupne ponude i potražnje u datim odnosima je *stabilan.*

U takvom početnom položaju društvena ekonomska politika reši, na primer, da pusti u opticaj dodatnih 3000 jedinica sredstava plaćanja kao gotovinu ili kao kredite. Ako se u tom trenutku ništa drugo nije promenilo, niti se povećao društveni proizvod, možemo tu emisiju sredstava plaćanja odmah okarakterisati kao ekonomski nepotrebnu i, stoga, *prekomernu.*

Ukupnom količinom sredstava plaćanja (9000 + 3000) sada može da se kupi mnogo više nego što iznosi celokupan društveni proizvod. To nikako ne može da se dogodi, jer dodatnog proizvoda, jednostavno, nema. Čitavo društvo neće moći da potroši

Digitized by Google

više nego do sada. Da li je onda takvo ponašanje ekonomske politike besmisleno?

Pogledajmo, najpre, *tržišne posledice* prekomerne emisije. Ubrzo će se na tržištu pokazati da količina potražnje sve više prelazi količinu ponude pri sadašnjem nivou cena. Tržišni rezultat će biti neizbežan: povećanje opšteg nivoa cena. To je izrazit primer *inflacionog porasta cena!*

Realan odnos između ukupne proizvodnje i potrošnje se pri svemu tome nije promenio. Rastuće tekuće cene umanjuju realnu kupovnu moć *svim* sredstvima plaćanja i tako zadržavaju društvenu potrošnju u realnim ekonomskim okvirima. Međutim, pri tom dolazi do bitnih promena u *strukturi potrošnje* društvenog proizvoda.

Cela količina sredstava plaćanja, 9000 prvobitnih i 3000 naknadnih, na tržištu istupa kao efektivna potražnja. Na tržištu ne može niko da zna koja sredstva plaćanja nemaju za pokriće društveni proizvod. Kada opšte povećanje cena uzme maha, javlja se i sledeća posledica: za svaku nominalnu svotu novca sada se može kupiti manji deo društvenog proizvoda nego ranije. Svaka je novčana jedinica, dakle, postala manje vredna, bilo gde da se nalazi, u banci ili u novčaniku kupca.

Svi dosadašnji proizvođači društvenog proizvoda morali su do svojih sredstava plaćanja (9000) doći *ekonomskim putem:* trebalo je najpre proizvesti svoj proizvod i zatim postići da se on na tržištu proda. Tek su na taj način oni dobili društveno priznanje da su proizveli delove društvenog proizvoda i mogli postati potražioci i kupci. Upravo će oni sada, zbog obezvređivanja sredstava plaćanja, otrpeti deo svoje potrošnje — a da uopšte ne znaju ko im je uzeo deo koji nedostaje. Na tržištu se, naime, vide samo *tržišne posledice* prekomerne emisije, dok stvarni uzročnici ostaju bezbedno skriveni u pozadini.

Koliko su izgubili proizvođači društvenog proizvoda isto toliko će moći da steknu novi, dodatni kupci. To su oni kojima ekonomska politika predaje prekomerno emitovana sredstva plaćanja (3000), za koja prethodno nisu ništa morali da proizvedu ni da prodaju.

Jasno je, dakle, da ekonomska politika prekomernom emisijom može privlačiti i, zatim, premeštati delove realne kupovne moći iz jednih ruku u druge, iz jedne oblasti potrošnje u drugu. Prekomernom emisijom novca se, dakle, može znatno menjati udeo pojedinih oblasti u *raspodeli i potrošnji* društvenog proizvoda. To je (početna) i inflaciona preraspodela društvenog proizvoda.

Pošto prekomerna emisija predstavlja ugodan i samodelatan način privlačenja (prisvajanja) delova kupovne moći u ruke ekonomske politike, posebno je važno pitanje: koje, kojoj vrsti potrošnje ekonomska politika predaje nepokrivena sredstva plaćanja. Možda će ih nameniti investicijama za ekonomski razvoj zemlje, ili će ih koristiti za povećanje neproduktivne potrošnje?

Digitized by Google

U posleratnom periodu, kada je naša zemlja bila u intenzivnim procesima industrijalizacije i intenzivnog ekonomskog i društvenog razvoja, trebalo je prikupljati i žrtvovati ogromne iznose finansijskih sredstava za investicije u naše ciljeve razvoja. Tada se nije moglo zamisliti uspešno ostvarivanje razvojnih ideja drugačije nego i uz pomoć prekomernih emisija novca. Naši radni ljudi su vrlo požrtvovano podnosili inflacionu situaciju u društvenoj reprodukciji. Ipak, nisu svi bili jednako pogođeni inflacijama; uvek i najviše su to bili oni sa najnižim ličnim primanjima.

Međutim, kasnije se nije više moglo tako popustljivo postupati sa inflacionim procesima, jer su oni bili sve intenzivniji. Pored toga, nije ostajalo na tom da ekonomska politika sama drži u rukama mogućnost i »pravo« za emisiju nepokrivenih kupovnih fondova. Već se 60-tih godina, a najintenzivnije u poslednjoj deceniji, inflaciono delovanje *u velikoj meri proširilo* na celokupno naše društvo. Mogućnost za samovoljno stvaranje nepokrivenih kupovnih fondova dobili su i svi osnovni vidovi i oblici potrošnje, gotovo sva područja društvene reprodukcije. Te su se mogućnosti sve više iskorišćavale. Tako je, na primer, bilo moguće da povećavamo lične dohotke i u privredi i u vanprivredi a da se niko ne pita gde je i da li je uopšte neko ostvario dohodak koji se deli.

Na sve moguće načine su sve oblasti potrošnje preticale jedna drugu, pri povećanju svako svoje potrošnje i na svim nivoima. Tako su se nizale i preplitale nove i ponovne samovoljne preraspodele ostvarenog i neostvarenog društvenog dohotka. Izvori inflacije su postali masovni. Već je pre nekoliko godina bilo opravdano mišljenje da u nas postoji na hiljade emisionih mesta koja proizvode inflaciju. Svaki nepokriveni dinar, bilo da ga koristimo na strani potražnje ili na strani ponude (već u strukturi troškova), proizvodi i povećava inflaciju. Pa i više od toga: oduzima od onih koji savesno rade. Oduzima im iza njihovih leđa, jer ne mogu da utvrde ko ih sve razvlašćuje. Zato se i savesni proizvođači moraju upustiti u tu anarhičnu igru, da bi uopšte mogli da prežive i ne potonu. Lavina takve inflacije, sa svim rušilačkim posledicama, izmakla je kontroli našeg društva.

Tako su pitanja naše društvene usmerenosti ka stabilizaciji postala dosta složena. Zahtevaju temeljite analize radi utvrđivanja *ključnih pravaca* i *efikasnih načina* izlaska.

Već više od deset godina proglašavamo i ponavljamo stabilizacione ciljeve i zadatke, a inflacija se ne pridržava rezolucija. Navodila sam kako inflacija sve to vreme rastače naše ponašanje u privredi i u društvu. I obrnuto, naše inflaciono ponašanje gura inflaciju napred. *Kako* izaći iz tog zatvorenog kruga? *Kako* preusmeriti naše ponašanje? *Gde* su uzroci neuspeha?

Naše OUR u privredi su se stalno ponašale tako i prema onome kako ih je ograničavala ili kako im je dozvoljavala ekonomska politika i ekonomski sistem. Oboje je sada zatrpano brojnim zakonima, administrativnim ograničenjima, propisima, politikom zamrzavanja cena, administrativnim distribucijama i izuzetno ja-

Digitized by Google

kim uticajima političke birokratije na tokove reprodukcije u društveno-političkim zajednicama. I sve to uglavnom deluje na osnovu neekonomskih kriterijuma!

Zato nije ni čudno što je ponašanje OUR-a u privredi često neefikasno. Ekonomski neracionalne mere (i »neekonomski« sistem), zajedno sa inflacijom, nagrizaju ekonomske podsticaje privredi. Uspostavili su već silnu zavisnost privrede od kreditno-monetarne politike. Naša privreda je već toliko osiromašena da je pitanje čime još raspolaže. Znatno povećane kamate u sadašnjem položaju vrše ulogu daljeg otuđivanja uslovâ i rezultatâ od privrede rada. Normalno delovanje privrede je svim tim potpuno zakočeno. Zato i nije neobično da ona *mora* da se brani povećanjem cena.

Najverovatnije da nije sporno da je za naše stabilizaciono preusmeravanje potrebno dosta političkog rada i napora organizovanih društvenih snaga kada se imaju u vidu izuzetno gorući zadaci izvoza, osnovnog snabdevanja stanovništva i turizma i slično. Posebno je značajno zaoštravanje odgovornosti na svim nivoima, oslanjanje na društvenu svest i na patriotsko zalaganje radnih ljudi.

Za područje ekonomije smatram da samo to ipak nikako nije dovoljno. Izuzetni napori svesnih političkih snaga ne mogu obezbediti trajne i čvršće uspehe na ekonomskom području ako predugo istrajava samo na savesnom izvršavanju dužnosti i zadataka. Takav bi put *de facto* pokušao da zameni neuspešnu državnu prinudu političkom prinudom u privredi. Ma koliko angažovano političko ubeđivanje i zahtevanje discipline ne može zameniti *ekonomske motivacije* koje su na sadašnjem stepenu razvoja nezamenljive i najefikasnije upravo u oblasti privrede. Objektivnim zakonitostima u našoj društvenoj reprodukciji ne možemo ovladati samo na neekonomski način. Čak i najangažovaniji politički rad nije kadar da trajno natera našu *praksu* da prati rezolucije, mere, zakone, dogovore, ograničenja i dug spisak zadataka, ukoliko se sve to bar delimično ne zasniva na objektivnim zakonitostima društvene reprodukcije.

Prema tome, celishodno je osloboditi delovanje tržišnih snaga, tržišnih dohodovnih podsticaja, dohodovnih tržišnih nagrada i *tržišne prinude*. Sve to deluje na osnovu ekonomskih kriterijuma i masovno i spontano rađa željene rezultate u društvenoj proizvodnji (svakako uz uslov da privreda ima normalan udeo u društvenom dohotku). Tržište samo po sebi nikako nije izvorni tvorac inflacije. Tržište pre svega *ispoljava posledice* nesrazmernosti osnovnih tokova reprodukcije i *posledice* našeg intervenisanja i ponašanja u društvenoj reprodukciji.

Ipak, ne bi trebalo oslobađati robnu proizvodnju bez poštovanja marksističkih naučnih saznanja o njoj; i ne bez prethodnih i *temeljitih društvenih priprema u društvenoj reprodukciji*, zbog toga što tržišni mehanizam nije samodelatan socijalistički mehanizam. I zbog toga što naše socijalističko samoupravljanje

Digitized by Google

ima realne mogućnosti da ovlada društvenom reprodukcijom. Ako bismo ovladali osnovnim agregatnim tokovima naše reprodukcije, tržišni mehanizam nas ne bi više mogao iznenađivati visokim inflacijama.

Naše društveno intervenisanje u reprodukciji i naše ponašanje u njoj nije bilo takvo da bi pomagalo i doprinosilo neometanom ostvarivanju opšte zakonitosti društvene reprodukcije. Društveno intervenisanje se nije na odgovarajući način založilo da se tokovi društvene proizvodnje i društvene potrošnje međusobno usklađuju što je moguće više u isto vreme. U našem društvu je poželjno i moguće i više: postarati se da osnovni tokovi reprodukcije sadrže *već unapred* približnu srazmeru.

Tokovi društvene proizvodnje i društvene potrošnje, svakako, sadrže i *raspodelu* društvenog proizvoda. (Tu oblast razmatram u sledećem poglavlju.) Svakako da u okvir opšte zakonitosti društvene reprodukcije spada i to da raspodela društvenog proizvoda nikako ne sme da bude smetnja za usklađivanje agregatnih tokova reprodukcije. Međutim, naše ponašanje u raspodeli društvenog proizvoda je bilo takvo da smo gotovo stalno menjali, izvrtali i rušili sve predviđene, dogovorene i planske raspodele. Globalni rezultati naših raspodela i preraspodela *još uvek* bitno doprinose velikoj neusklađenosti tokova reprodukcije. (Globalnoj neusklađenosti kao glavnoj strukturi.) I odatle proističe nestabilnost naše ukupne društvene reprodukcije.

Tek je tržišni mehanizam morao da uspostavi globalne srazmere u društvenoj reprodukciji. Međutim, tržište obavlja svoju zakonitu reprodukcionu funkciju *tržišnim sredstvima* uz pomoć promena cena; tržište za drugo ne zna. Zbog naših nerealnih kupovnih fondova u obzir dolazi samo znatan porast cena.

Iz do sada navedene analize društvene reprodukcije i iz analize ponašanja našeg društva u procesu reprodukcije zaključujem sledeće:

Monetarno-kreditna društvena politika i *oblast osnovne raspodele* društvenog proizvoda su oblasti u kojima smo stvarali i još uvek stvaramo *glavne izvore* naših inflacija; i ne samo inflacija, nego i izvore *društveno*-ekonomskih i društveno-političkih problema u procesu reprodukcije. Zato te dve oblasti i znače »hic Rhodus, hic salta« za našu stabilizaciju. Predstavljaju, dakle, *ključne* oblasti koje bismo morali srediti da bismo uspešno ostvarili celovitu ekonomsku stabilizaciju.

Naša osnovna raspodela i put u stabilizaciju

Ako je, dakle, osnovna raspodela društvenog proizvoda jedno od ključnih područja u kojem stvaramo *glavne izvore* naših društveno-ekonomskih problema, onda se ne mogu utvrditi efikasni stabilizacioni prilazi ukoliko prethodno ne razmotrimo oblast naše raspodele.

Digitized by Google

Posebno je u pitanju raspodela novostvorene vrednosti (v + m) na glavne sastavne delove, koji su značajni s obzirom na *dva* aspekta: (a) za naše *proizvodne odnose* i, istovremeno, (b) za tok i razvoj *društvene reprodukcije* kao društveno-ekonomskog procesa.

U strukturi vrednosti celokupnog društvenog proizvoda $c + v + m$ njen prvi deo (c) znači *prenetu vrednost* iskorišćenih sredstava proizvodnje u proizvodnji (u datom periodu). U svakoj društvenoj reprodukciji, ako društvo obezbeđuje bar minimum, dakle, bar prostu reprodukciju, taj prvi deo vrednosti društvenog proizvoda mora biti namenjen *naknadi iskorišćenih* sredstava za proizvodnju. Taj deo društvenog proizvoda mora, dakle, nužno da se vrati u proizvodnju u vrednosnom obimu i naturalnoj formi sredstava za proizvodnju. Taj minimalni i prvi zahtev reprodukcije važi ne samo za kapitalizam, nego za svaku, pa i za našu društvenu reprodukciju. Svhra tog dela društvenog proizvoda je, dakle, određena, pa je zato ovde nećemo razmatrati.

Drugi deo celokupne vrednosti društvenog proizvoda je *novostvorena* vrednost (v + m). Ako je društvo na nivou proste reprodukcije, ukupnu novu vrednost će neproduktivno potrošiti. Ipak, društvo ne može duže ostati samo na prostoj reprodukciji. Po pravilu, jedan deo novostvorene vrednosti mora nameniti akumulaciji koja omogućava širenje i razvoj društvene reprodukcije. I u proširenoj reprodukciji mora da se postigne bar približna srazmera između agregatnih reprodukcionih tokova proizvodnje i potrošnje, globalno kao prema glavnoj strukturi. Ta opšta zakonitost važi i za proširenu reprodukciju. Pomoću Marksovih brojčanih shema mogli bismo utemeljiti te opšte zakonitosti i za proširenu reprodukciju. Na tome ćemo se zadržati.

Vratimo se Marksovoj reprodukcionoj shemi, navedenoj u prethodnom poglavlju. Shema uključuje kapitalističke odnose u obliku njihovog ostvarivanja u kapitalizmu. Ostvaruju se kao *odnosi raspodele* novostvorene vrednosti na najamninu (v) i na višak vrednosti (m).

Za naš socijalistički samoupravni sistem je već na prvi pogled jasno da ne zavisimo od klasne raspodele. Naše društvo je samostalno (suvereno) u tome što primenjujemo raspodelu novostvorene vrednosti koja odgovara našim socijalističkim samoupravnim odnosima. Ipak bih odmah ovde rekla da naša suverenost u toj raspodeli nije apsolutna. Nije apsolutna u sledećem smislu: koliko god da naše društvo, odnosno udruženi rad, može suvereno da raspodeljuje ostvareni društveni dohodak, uza sve to ipak zavisimo od ekonomskih zakonitosti.. U prvom redu od onih zakonitosti reprodukcije koje smo razmatrali u drugom poglavlju ove rasprave. *De facto* smo, dakle, odgovorni za izvršavanje osnovnih zahteva koje nameće tok i razvoj društvene reprodukcije. Ako pogledamo kapitalističku klasnu raspodelu (v + m) sa aspekta procesa reprodukcije, ta raspodela ima očigledan značaj za kapitalističku reprodukciju. Svakako da kapitalizam mora da re-

Digitized by Google

produkuje radnu snagu, koja je jedini stvaralac društvenog proizvoda. Ta reprodukciona nužnost se u kapitalizmu rešava klasno: reprodukcija radne snage je ograničena na klasni minimum. Tako se u jednom te istom udelu raspodele (v) ostvaruje dvoje: zahtev reprodukcije i kapitalistički klasni odnosi; oboje u jednom.

Gledano sa aspekta reprodukcije, reprodukcija radne snage mora da se obezbeđuje u svakoj društvenoj reprodukciji, pa i u našoj. Navedimo Marksovu misao: »*Varijabilni kapital* je, dakle, samo *poseban istorijski pojavni oblik* fonda životnih potreba ili *radnog fonda,* koji je potreban radniku za njegovo samoodržanje i reprodukciju i koji u *svim* sistemima društvene produkcije mora uvek sam da produkuje i reprodukuje« (*kurziv* u originalu).[9]

Pri tom u prvi plan dolazi pitanje: koji bi kriterijumi, suprotni od kapitalističkih, bili primereni i odgovarajući za formiranje naše lične potrošnje, dakle, za formiranje *reprodukcije naše sopstvene radne snage* u procesu reprodukcije. Navodim i sledeće Marksovo razmišljanje o tom pitanju raspodele i o raspodeli celokupne novoostvarene vrednosti u socijalizmu:

»Ako najamninu svedemo na njenu opštu osnovu, naime, na onaj deo sopstvenog produkta radnikovog rada koji spada u njegovu individualnu potrošnju; ako taj deo oslobodimo kapitalističkih ograničenja i povećamo ga toliko da dostigne onaj obim potrošnje kojeg, na jednoj strani, dopušta postojeća produktivna snaga društva (znači, društvena produktivna snaga njegovog sopstvenog rada kao stvarno društvenog rada) i koji je, na drugoj strani, potreban za svestran razvoj individualnosti; ako, onda, svedemo i višak rada i višak proizvoda na meru koja je u datim produkcionim odnosima u društvu potrebna kako za formiranje osiguravajućeg i rezervnog fonda tako i za stalno širenje reprodukcije u stepenu koji određuje društvena potreba; ako, konačno, uključimo u rubriku I, u potreban rad, i u rubriku II, u višak rada, onu količinu rada koju sposobni za rad moraju uvek da obavljaju za one članove društva koji još nisu sposobni za rad ili nisu više sposobni, ukratko, ako najamnini kao i višku vrednosti, potrebnom radu kao i višku rada, oduzmemo specifičan kapitalistički karakter, onda više nećemo imati upravo te oblike, već će ostati samo njihovi temelji koji su zajednički za sve društvene načine proizvodnje.«[10]

Iste misli o raspodeli društvenog proizvoda Marks navodi i u *Kritici Gotskog programa.* Ističem ih i zbog toga što na tom mestu Marks razmišlja i o kriterijumima za formiranje svesne društvene raspodele.

Čini se neospornom Marksova misao o tome da socijalističko društvo stvara reprodukcioni fond sopstvene radne snage na

[9] K. Marx, *Kapital,* tom I, CZ Ljubljana, 1961, str. 639.
[10] Isto, tom III, CZ Ljubljana, 1973, str, 975/76.

Digitized by Google

taj način što ga najpre »lišava kapitalističkih ograničenja i zatim ga povećava...«. Pri tom ne možemo zanemariti ni ostale Marksove ideje — ideje o tome *šta socijalističko društvo mora poštovati* prilikom raspodele ukupne novostvorene vrednosti. Reč je, naime, o *granicama* koje postavlja postojeća proizvodna sposobnost društva, zatim, o neophodnosti postojanja osiguravajućeg i rezervnog fonda, o brizi za stalno proširivanje reprodukcije, brizi za nesposobne za rad i slično.

Pred nama su jasna upozorenja: u svesnom formiranju naše lične potrošnje i svih ostalih osnovnih vrsta potrošnje — dakle, pri formiranju svih glavnih delova raspodele društvenog dohotka — nikako ne bismo smeli da delujemo samovoljno, bez nauke. U raspodeli smo zaista lišeni kapitalističkih principa i ograničenja, ali nikako nismo »spaseni« od objektivnih ekonomskih ograničenja i zakonitosti društvene reprodukcije. Prema tome, smatram da Marksova razmišljanja, zajedno sa analitičkom primenom njegove teorije reprodukcije i metodologije, upućuju na sledeći zaključak.

Kada u našem društvu svesno (planski) delimo društveni dohodak, time preuzimamo i *zajedničku društvenu* odgovornost za tu raspodelu. Najpre smo odgovorni da raspodela što više odgovara interesima naših *proizvodnih odnosa. I ne samo to — u istoj meri smo odgovorni,* kao čitavo društvo, odnosno kao čitav udruženi rad, *za nesmetan tok društvene reprodukcije* i njen nužni razvoj. To znači da bismo u našoj raspodeli morali da se podređujemo reprodukcionim zakonitostima. Celinu raspodele bismo morali tako da regulišemo da ona u svom *globalnom* efektu (rezultatu) ne koči primenu zakonitosti društvene reprodukcije; da ne pokušavamo da izbegavamo te zakonitosti, jer nam to ne može garantovati uspeh i sigurno će nam izmaći ovladavanje društvenom reprodukcijom.

Zato smatram da su *koreni nestabilnosti* našeg reprodukcionog procesa, i naročito nestabilnosti opšteg nivoa cena — u *društvenoj nesređenosti naše osnovne raspodele.* To znači da su koreni najpre u nesređenosti toga da *globalni* rezultati naše raspodele ne prate zakonite zahteve društvene reprodukcije: nužnost usklađivanja agregatnih reprodukcionih tokova, princip primarnosti društvene proizvodnje — što svakako važi i za raspodelu — naše »zaboravljanje« na akumulaciju prilikom raspodele i slično. Čak i unutar pojedinih oblasti raspodele svaka društveno-politička zajednica i svaka vrsta potrošnje pokušava da dobije onoliko koliko želi, bez obzira na to što je ukupna novostvorena vrednost uvek ograničena i data količina.

U postojećoj situaciji čitavo naše društvo, zbog otplaćivanja velikih dugova inostranstvu, mora da pristane na smanjivanje svih učešća u raspodeli. Međutim, pri tom gotovo svako pojedinačno područje raspodele jako »brine« da u toj neprijatnoj situaciji bude što manje pogođeno, bez obzira na ostale. Tome se pridružuju i preraspodele na osnovu administrativnih mera, najviše

Digitized by Google

na štetu naše proizvodnje. Zajednički interes, interes *zajedničke* društvene reprodukcije na taj način biva zapostavljen zbog društvene nesređenosti naše raspodele *kao celine*. Zato se našem društvu stalno i izmiče ovladavanje društvenom reprodukcijom. Zakonitosti reprodukcije nas za to rušilački kažnjavaju. Elementarne snage tržišnog mehanizma prinudno regulišu sve ovo što kao društvo nismo hteli da izvršimo. Samoupravni odnosi takođe ne mogu uspešno da se razvijaju u uslovima masovne samovolje i opšte neorganizovanosti u osnovnoj raspodeli.

Raspodela novostvorene vrednosti (društvenog dohotka) u našem reprodukcionom procesu ispoljava *dvojak presudan značaj* u našem socijalističkom samoupravnom sistemu: za ostvarivanje naših proizvodnih odnosa i za razvoj društvene reprodukcije. Zbog toga tu raspodelu društvenog dohotka označavam kao stvarnu *osnovnu raspodelu* u našem društveno-ekonomskom sistemu.

U našoj konkretnoj stvarnosti to je *namenska* raspodela društvenog dohotka na one *glavne* učesnike u društvenoj raspodeli koji formiraju osnovne vidove potrošnje društvenog dohotka i globalne srazmere (proporcije) između tih vidova potrošnje:

Lična potrošnja	Zajednička potrošnja	Opšta potrošnja	Rezerve	Akumulacije

Ko i na koji način može efikasno da rešava probleme naše osnovne namenske raspodele društvenog dohotka i ukupnog društvenog proizvoda?

Uz navedena polazna saznanja o značaju naše osnovne raspodele javljaju se mnogobrojna i konkretnija pitanja, na primer: (a) koji bi *kriterijumi i merila* odgovarali za utvrđivanje srazmera (proporcija) između glavnih učesnika u osnovnoj raspodeli; (b) koji bi *društveni mehanizmi* došli u obzir kao izvedbeni mehanizmi planirane raspodele; na primer, pitanje o ulozi tržišnog mehanizma u stvaranju odnosâ raspodele i njihove primene; (c) kakva bi *društvena* organizovanost udruženog rada na području osnovne raspodele bila efikasna i slično.

Veću ili manju zasnovanost odgovora na takva pitanja treba svakako ceniti s aspekta *oba* interesa: interesa socijalističkog samoupravljanja i, neodvojivo od toga — ostvarivanja objektivnih zahteva koje nam nameće tok društvene reprodukcije kao *celine*.

Izvori kriterijuma i merila za osnovnu raspodelu su, pre svega, u *planskim konceptima našeg ekonomskog i društvenog razvoja*. Do toga kakvi su odnosi (proporcije) u raspodeli između raznih vidova potrošnje mogući i realni može se doći uz pomoć naučnih i stručnih analiza i na osnovu naših društvenih vrednosti. Nema sumnje da su naše planske institucije (zavodi za plan i slično) sposobni da pripreme odgovarajuće varijante za namensku raspodelu društvenog proizvoda. U svakom slučaju, neizo-

Digitized by Google

stavan kriterijum za procenu *stabilizacione* usmerenosti glavnih odnosa raspodele je — da li proporcije *već unapred* uključuju bar približan sklad proizvodnje i potrošnje, u globalnom obimu i prema glavnoj strukturi.

U našoj *konkretnoj* robnoj proizvodnji na strani društvene proizvodnje (i ponude) treba uzeti u obzir i kretanje izvoza, uvoza i rezervi. Sa svim tim se formiraju *robni fondovi* sa kojima u jednoj godini (ili u više godina) raspolaže domaća potrošnja. Ti fondovi stižu na tržište kao ukupna ponuda i na tržištu se suočavaju sa celokupnim *kupovnim fondovima* (na strani potražnje). Pri tom tržište stvara takav nivo cena da se ta dva globalna tržišna toka izjednačavaju. *Neposredan izvor* približne stabilnosti ili nestabilnosti opšteg nivoa cena je u tome da li globalni fondovi stižu na tržište *već unapred* približno usklađeni (ili bar pretežno usklađeni) ili će tek tržište morati da ih usklađuje uz pomoć menjanja cena. Ako ovde uzmemo u obzir to da globalni odnosi između tokova robnih i kupovnih fondova nastaju pre svega na osnovu domaće proizvodnje i iz osnovne raspodele društvenog proizvoda, kao i iz intervencije ekonomske politike (posebno u pogledu kupovnih fondova) — opet dolazimo do *korena* stabilnosti ili nestabilnosti naših cena.

Još je Boris Kidrič, pre više od trideset godina, upozoravao na to da je bar približno usklađivanje robnih i kupovnih fondova uslov stabilnosti cena. U vremenu kada je naše društvo prešlo sa državnog socijalizma na socijalistički samoupravni sistem (početkom 50-tih godina) Kidrič je koncipirao predlog novog ekonomskog sistema — doslovno za samoupravljanje. U tom ekonomskom sistemu Kidrič je najveći značaj pridavao *osnovnim planskim proporcijama* koje su obavezne za privredu i društvo. Kidrič je u tome video dovoljnu garanciju i sredstvo da naše društvo ovlada svojim ekonomskim procesom i da efikasno usmerava i razvoj društvene reprodukcije. U okviru tih proporcija Kidričev »prosečan stepen akumulacije fondova« predstavlja osnovnu raspodelu društvenog dohotka (na reprodukciju naše radne snage i na proširenu reprodukciju, zajedno sa društvenim fondovima). Kidrič je tu podelu u svom predlogu privrednog sistema nazvao »ekonomsko-političkim jezgrom društvenih planova«[11].

Konkretni i odgovarajući način za društveno ovladavanje zakona vrednosti je, prema Kidričevoj zamisli, dakle, u osnovnim planskim proporcijama, a ne u administrativnom regulisanju cena. Kidričeva zamisao privrednog sistema je predviđala da se u okviru opštih proporcija društvenih planova *otvori put delovanju tržišnih zakona* — ponude i potražnje i zakona vrednosti.

Iako nije konkretno poznat svaki Kidričev korak ka istraživačkom putu kojim je došao do takvih teorijskih zaključaka i na

[11] B. Kidrič, *O nacrtima novih privrednih zakona*, u: *Sabrana dela* knjiga IV, CZ Ljubljana, 1976, str. 295. i 297.

Digitized by Google

kome se stvarao naš ekonomski sistem, ipak smatram da je to bio put intenzivnog proučavanja Marksove teorije reprodukcije. Kidričeva zamisao privrednog sistema iznenađuje sistematskom teorijskom zasnovanošću, izuzetno kreativnom primenom marksističke metodologije i angažovanom analitičkom brigom za potrebe privredne i samoupravne prakse. Zato se ne može razumeti postojeće shvatanje da našim razmatranjima o usavršavanju ekonomskog sistema nisu potrebna razmišljanja i saznanja takvog kreativnog marksističkog mislioca i ekonomiste kao što je bio Kidrič.

Kidrič socijalističkoj *državi* pridaje značaj gospodara ekonomskog procesa (i njegovih objektivnih zakonitosti). Ipak, on je istovremeno istakao da se državno regulisanje ograničava *samo na osnovne planske proporcije* i da ta ekonomska uloga države mora postupno da *prelazi na neposredne proizvođače,* s tim da taj proces odmah krene.

Već duže vremena raspolažemo načelnim odgovorom na pitanje *ko* bi sada u našem društvu, na ovom stepenu razvoja samoupravljanja i proizvodnih snaga, ostvarivao i obezbeđivao ovladavanje ekonomskim zakonitostima. To više nije osnovna uloga države. Takva uloga države je odgovarala vremenu početaka našeg samoupravljanja, Kidričevom vremenu. Sada bi ekonomska uloga države u reprodukciji sve više trebalo da prelazi na *udruženi rad.* U socijalističkom društvu se radi i o tome da svojim procesom reprodukcije i *svesno ovladavamo.*

Udruženi rad još nije efikasno ostvario svoju ekonomsku ulogu u društvenoj reprodukciji. Država i njena administracija još imaju glavnu ulogu izvođača. Država isuviše često ima ulogu prinudnog ispravljača toka naše društvene reprodukcije. Naše društveno intervenisanje u reprodukciju ili ponašanje u njoj nije takvo da se stara unapred ili bar za tekuće usklađivanje agregatnih tokova. Administrativno regulisanje naše reprodukcije je nezadovoljavajuće.

Celokupna Marksova teorija reprodukcije i Kidričev analitički način rešavanja pitanja ekonomskog sistema — sve nas to u prvom redu upozorava da objektivne zakonitosti društvene reprodukcije *moraju* da se ostvaruju. Zato moramo da ih poštujemo.

Neko i na nekakav način mora da reguliše tok društvene reprodukcije i da, pri tom, primenjuje njene zakonitosti!

Kada sada nastojimo da ekonomsku ulogu države svedemo na bitno manju meru, pojedinci smatraju da tu ulogu treba prepustiti zakonu vrednosti i delovanju tržišta. Pojedine ideje ističu pretežno jednostavno delovanje »socijalističke« robne proizvodnje.

Tržišni mehanizam je prinudni ekonomski mehanizam, koji neprestano usklađuje svoje tržišne tokove. Da li bismo, prema tome, zaista sigurno mogli ostvariti stabilizaciju i ovladati našom reprodukcijom na sledeći način: svaki OOUR ili OUR, kao tržišni proizvođač, treba da obezbeđuje sebi dohodak za prostu repro-

Digitized by Google

dukciju ili bar, po pravilu, i za minimalnu proširenu reprodukciju; dalje, razvojem proizvodnje i intenzivnim ekonomskim povezivanjem udruženog rada. — Integracioni ekonomski procesi u udruženom radu su nam nasušno potrebni — sve do formiranja većih i velikih ekonomskih sistema koji bi preuzimali niz društvenih, ekonomskih i planskih funkcija i tako samodelatno ukidali potrebu administrativnog i birokratskog obavljanja tih funkcija.

Međutim, na osnovu teorijskih saznanja o zakonitostima društvene reprodukcije i na osnovu saznanja o karakteru i savremenim granicama efikasnosti robne proizvodnje — veliki je znak pitanja da li bi sve to bilo dovoljno. Ako se budemo držali samo tržišno-ekonomskih procesa i pri tom svesno (društvo kao celina) ne zadiremo u jezgro naše društvene reprodukcije i ne uredimo ga, nećemo moći da postignemo trajnije uspehe. Navešću nekoliko razloga za takvo mišljenje.

Put tržišno-planskog delovanja, povezivanja i udruživanja pojedinih tržišnih proizvođača, pa sve do velikih ekonomskih sistema, ne može *spontano da nas dovede* do društvenih ciljeva ekonomske stabilizacije. Društvena reprodukcija nikako nije prost zbir delovanja njenih pojedinih karika, čak i ako su ti delovi veliki. I veće grupe u društvenoj reprodukciji ipak ostaju delovi celine. A društvena reprodukcija kao *ukupna organska* celina ima *svoje* agregatne zakonitosti. Te zakonitosti nisu identične principima tekućeg delovanja tržišnog mehanizma, pojedinačnih tržišnih proizvođača ili pojedinih delova. Pojedini reprodukcioni elementi su u robnoj proizvodnji okruženi brojnim protivrečnostima; ne samo uzajamno, nego i u odnosu na svoju zajedničku celinu — ukupnu društvenu reprodukciju.

Zato smatram da naše društvo i njegova ekonomska politika *nedovoljno* vode računa o usklađivanju agregatnih reprodukcionih tokova. Upravo je to područje na kojem je tržišni mehanizam već odavno otkazao kao optimalan društveno-ekonomski mehanizam. Naše društvo previše interveniše i bavi se takvim ekonomskim oblastima na kojima je tržišni mehanizam mnogo bolji i (za sada) najefikasniji. To je područje tekućeg delovanja naših tržišnih proizvođača i formiranja pojedinih tekućih cena. Zbog mnogih administrativnih intervencija, naši tržišni proizvođači nemaju neophodnu relativnu samostalnost i normalnu materijalnu osnovu za svoje tržišno poslovanje, samoupravno planiranje i udruživanje.

Moja ocena o našoj nedovoljnoj brizi za usklađivanje agregatnih reprodukcionih tokova svakako *ne* teži tome da tu reprodukcionu ulogu obavlja državna administracija. Nastojim da potkrepim predlog da naše društvo intenzivnije koristi *samoupravne puteve* za obavljanje tog društveno-ekonomskog zadatka; konkretno, uz pomoć samoupravne *društvene* organizovanosti udruženog rada.

Našem društveno-ekonomskom sistemu ne može biti dovoljna samo ekonomska integracija udruženog rada u reprodukciji. Pro-

Digitized by Google

cesi ekonomske integracije se u kapitalizmu brzo i uspešno razvijaju. Našem socijalističkom sistemu je potrebna i *ekonomsko-politička* integracija udruženog rada, odnosno samoupravna društvena organizovanost udruženog rada kao *celine.* Potrebna nam je za zajedničko i jedinstveno *ostvarivanje reprodukcionih nužnosti i za zajedničko razvojno usmeravanje* društvene reprodukcije kao *agregatnog* ekonomskog procesa.

Smatram da je najneophodnije u tom smeru *zajednički samoupravno regulisati našu osnovnu raspodelu* društvenog dohotka. Na taj bi način naše društvo ostvarilo prvi uslov za ovladavanje društvenom reprodukcijom. Ujedno, to se ispoljava kao prvi uslov i radi toga da bismo mogli da oslobodimo delovanje tržišnog mehanizma a da to istovremeno ne intenzivira veliku inflaciju. Jednostavnije delovanje tržišta je neophodno radi oživljavanja proizvodnje, oslobađanja delovanja normalnih ekonomskih inicijativa, pa i tržišne prinude.

Kako se može doći do zajedničkog samoupravnog regulisanja naše osnovne raspodele? U tu svrhu ponovo predlažem i zalažem se za to da se u našem društvu pripremi zajednički *samoupravni društveni sporazum;* u prvom redu sporazum o *osnovnoj raspodeli* društvenog dohotka. To znači sporazum o *kriterijumima i merilima za proporcije* u osnovnoj raspodeli. Svakako da bi bilo potrebno unapred i savesno pripremiti moguće varijante za kriterijume i merila u toj raspodeli, na osnovu *naučnih i stručnih analiza o tome* koje i kakve usklađenosti *agregatnih* reprodukcionih tokova su sada moguće, realne i društveno adekvatne — sve do utvrđivanja *globalnih* odnosa između robnih i kupovnih fondova. Na taj bismo način utvrdili zajednički i *unapred usklađen društveno reprodukcioni okvir* za jednostavnije delovanje naše robne proizvodnje, svih pojedinačnih tržišnih proizvođača.

Smatram da udruženi rad može preuzeti i ostvariti svoju reproduktivnu ulogu tek uz pomoć samoupravne organizovanosti i samoupravnog sporazuma o kriterijumima raspodele, prema zajedničkim *merilima društva.* Tek na taj način udruženi rad može postupno ovladati svojom zajedničkom društvenom reprodukcijom. Bilo je i jeste prirodno da se naše samoupravljanje najpre afirmiše u svojoj bazi, u OOUR-u i OUR-u. Ne može se ostati samo na tome kada je reč o svesnoj ulozi udruženog rada u zajedničkoj društvenoj reprodukciji. Ocenjujem da udruženi rad *de facto* još nije povezan u skladu sa društvenim merilima. U takvom položaju i ne može ostvariti ulogu gospodara svoje i zajedničke društvene reprodukcije.

Takvo društveno pitanje i tako očigledno *zajedničko sistemsko* pitanje društvene reprodukcije kao što je osnovna raspodela društvenog dohotka i koja ima još i odlučujući značaj za usklađeniji (stabilan) tok reprodukcije — takvo centralno ekonomsko-političko pitanje ćemo u našem društvu morati zajednički da rešavamo, znači, udruženi rad kao celina. Za taj zajednički ekonom-

Digitized by Google

sko-politički zadatak udruženi rad će morati efikasno da se poveže.

Samoupravni društveni sporazum koji predlažem nije, dakle, međurepublički sporazum, već sporazum čitavog udruženog rada neposredno, bez obzira na republičke granice, u čitavoj SFRJ. Postojeći društveni međurepublički dogovori se često ispoljavaju kao posebni dogovori, kao dogovori između pregovarača, predstavnika, kao pretežno etatistički dogovori. Ekonomska rešenja u njima izgledaju kao da su nametnuta, da ih diktira federacija, državna administracija. Prvi naš samoupravni društveni sporazum o osnovnoj raspodeli bismo možda mogli da pripremimo i usvojimo na sličan način kao i Zakon o udruženom radu.

Smatram da bi dosta političkog angažovanja sada trebalo usmeriti na to da društveno motivišemo radnike u udruženom radu za pripremu zajedničkog samoupravnog sporazuma o takvim kriterijumima i merilima za osnovnu raspodelu koji bi tu raspodelu u *celosti uključili u okvir zakonitosti društvene reprodukcije.* Ako želimo da stabilizujemo našu društvenu reprodukciju, onda njene zakonitosti moramo u celini da poštujemo. Moramo da ih poštujemo ne zbog državne prinude i ne zbog političkih želja ili političke prinude, nego zbog objektivnih zakonitosti kojima smo svi neumoljivo podređeni: celokupan udruženi rad i svi pojedinci ili pojedini OUR-i u njemu, bez obzira na to gde i u kojoj smo društveno-političkoj zajednici uključeni u zajedničku društvenu reprodukciju. Moramo svesno da se podređujemo *zajedničkom interesu* reprodukcije i da ga prihvatamo zato da bi *već unapred* (ili bar istovremeno) mogli da se usklađuju agregatni tokovi reprodukcije. Upravo bi to bio bitan doprinos stabilnosti društvene reprodukcije. To je i put sve efikasnijem ovladavanju zajedničkom društvenom reprodukcijom.

Ako bi se zaključio samoupravni društveni sporazum, on bi morao da ima snagu zakona u odnosu na sve pojave samovolje i nepoštovanja dogovorenih kriterijuma u osnovnoj raspodeli društvenog dohotka; protiv okorišćavanja nerada na račun uspešnog rada, protiv pojava špekulacije i slično.

U trenutnom položaju mnogi ističu velik značaj razvoja proizvodnje, produktivnosti rada i povećanja efikasnosti privređivanja za stvar naše stabilizacije i ukupnog razvoja. Takvi naglasci su svakako opravdani. Međutim, dodala bih još nešto. Čak i izuzetni uspesi udruženog rada u našoj privredi ne bi mogli doprinositi stabilizaciji u slučaju da društveno-monetarno-kreditna politika istovremeno koristi svoju prikrivenu monopolističku moć.

Ni jedna privreda, naime, nije kadra da tako brzo poveća produktivnost rada kao što ekonomska politika može brzo i izdašno da povećava nepokrivenu emisiju. S njom može tekuće da oduzima od privrede i da samovoljno menja dogovorenu raspodelu — pa sve do toga da dovede i do povećane inflacije! Zato smatram da *delegatsko odlučivanje* i *kontrola* monetarno-kredit-

Digitized by Google

ne politike spada u osnovna pitanja samoupravljanja i stabilizacije — u osnovne uslove za efikasnu ulogu udruženog rada u društvenoj reprodukciji.

*

Iz čitave moje rasprave, koju sam zasnivala na teorijskoj analizi naših ekonomskih problema — proizlazi da je na početnom stepenu našeg samoupravljanja bilo primerno da tok društvene reprodukcije reguliše *država.* Efikasno ga može ovladati uz pomoć osnovnih planskih proporcija i u tom sklopu proporcija osnovne raspodele, na način kako je to Kidrič zamislio. Međutim, u razvijenijem sistemu socijalističkog samoupravljanja takva pitanja društvene reprodukcije morali bismo rešavati i ovladavati *samoupravno.* Jer, to su takvi problemi društvene reprodukcije koje *neko mora da reguliše:* ili *država,* ili *tržište* (stihijno), ili *udruženi rad,* uz pomoć samoupravne društvene organizovanosti i nauke.

Digitized by Google

Ranko Petković

Osnovne komponente bezbednosti na Mediteranu

Istraživanje bezbednosti malih i srednjih zemalja Sredozemlja mora početi konstatacijom da se bitne značajke bezbednosti u ovom delu sveta ne mogu odvojiti od stanja bezbednosti u okolnim regionima i, u krajnjoj liniji, od opšteg pojma međunarodne bezbednosti.

U tom smislu dovoljno je napomenuti to da postoji jasna interakcija između bezbednosti na Mediteranu i u Evropi, a posebno na Balkanu, na Mediteranu i u prostoru Persijsko-arapskog zaliva, na Mediteranu i na Bliskom istoku, na Mediteranu i u saharskom pojasu Afrike. To, u najmanju ruku, znači da se zaoštravanje situacije u nekom od susednih područja prenosi i na Mediteran, kao što i zaoštravanje na Mediteranu ugrožava stanje u susednim regionima. I, *vice versa,* jačanje bezbednosti u bilo kome od tih područja blagotvorno deluje i na stanje bezbednosti u drugim susednim područjima. Iz toga sledi zaključak da se pojam bezbednosti malih i srednjih zemalja Mediterana, po svim svojim bitnim vrednostima, uključuje u opšti pojam međunarodne bezbednosti, i deli — u osnovi — njegovu sudbinu.

Međutim, na osnovu niza istorijskih, geopolitičkih, civilizacijskih, ekonomskih i drugih činilaca dolazi se do saznanja da Mediteran ima i svoju vlastitu »sudbinu« — da predstavlja političku celinu koja obiluje značajnom sumom specifičnosti u poređenju

Digitized by Google

sa drugim područjima u svetu. U tom smislu postoji realna osnova za posebno izražavanje pojma bezbednosti malih i srednjih zemalja Mediterana.

Na obalama Mediterana i na njegovim otocima nalazi se osamnaest država: Španija, Francuska, Monako, Italija, Jugoslavija, Albanija, Grčka, Turska, Sirija, Liban, Izrael, Egipat, Libija, Tunis, Alžir, Maroko, Kipar i Malta. Većina njih spada u red malih i srednjih zemalja. Izuzetak su nešto veće evropske države, bivše metropole — Francuska, Italija i Španija. Budući da su u ranijim istorijskim razdobljima, kao i u periodu između dva svetska rata, spadale u krug takozvanih velikih sila, ne bismo ih mogli ubrojiti u skupinu malih i srednjih država, iako su raspadom kolonijalnih država i izrastanjem dveju supersila — SSSR i SAD — u vodeće sile našeg vremena, one u određenoj meri izgubile atribut velikih sila.

Ne ulazeći dublje u istoriju, može se konstatovati da je sredozemni basen i u ranija vremena, pa i danas, imao obeležje jednog od čvorišta svetske politike i strategije. Tome je nekoliko razloga.

a) Obale Mediterana oivičavaju tri kontinenta — Evropu, Aziju i Afriku. U širem geografskom vidokrugu područje Mediterana je uokvireno sa dva velika okeana — Indijskim i Atlantskim. Iz ovih okolnosti proisticao je veliki značaj sredozemnog basena za svetske saobraćajne i trgovinske puteve.

b) S obzirom na svoju geografsku situiranost, sredozemni basen je uvek imao i izrazito naglašen vojnostrategijski značaj. Na obalama Mediterana nastajale su i propadale velike imperije i on je uvek bio u središtu interesâ velikih sila. Na njegovim obalama sve donedavno susretale su se kolonijalne imperije Francuske, Velike Britanije, Italije i Španije. U današnje vreme neke od priobalnih država nalaze se u Severnoatlantskom paktu (Francuska, Italija, Grčka, Turska i Španija). Sve do šezdesetih godina izlaz na Sredozemno more imale su i članice Varšavskog ugovora, ali su ga izgubile izlaskom Albanije iz njegovog članstva. U vodama Mediterana su angažovani izuzetno snažni vojni potencijali Severnoatlantskog pakta i Varšavskog ugovora koji svedoče o izvanrednom vojnostrateškom značaju tog područja za svetsku ravnotežu supersila i njihovih vojno-političkih grupacija, za njihov neposredni uticaj na priobalne i ostrvske zemlje, kao i na opšte stanje prilika u susednim regionima Evrope, Azije i Afrike.

c) U ovom redosledu faktorâ koji ukazuju na izvanredan značaj sredozemnog basena u svetskoj politici nalaze se i oni koji spadaju u ekonomski domen. U današnje vreme u prvom redu je reč o petrolejskom bogatstvu većeg broja zemalja Sredozemlja (Irak, Libija, Alžir), kao i susednih područja (Iran, zemlje Saudijskog poluostrva). Iako je u ranijim vremenima imao veći ekonomski i strategijski značaj, Suecki kanal ga ni danas nije izgubio. Ranije su velike svetske sile bile zainteresovane za privredne resurse i saobraćajne pogodnosti Sredozemlja, prvenstveno iz voj-

Digitized by Google

nostrateških razloga, ali se danas može govoriti i o tome da je energetski potencijal sredozemnog područja od životnog značaja za Zapadnu Evropu, Japan, pa i mnoge druge zemlje.

d) Sve veći značaj dobija i uloga zemalja Mediterana u političkim odnosima. Velikim svetskim silama je stalo da ih uvuku u svoje sfere interesa da bi pojačale svoju globalnu političku, ekonomsku i vojnostratešku poziciju u međusobnoj konfrontaciji. O tome svedoči nastojanje i jedne i druge supersile da primenom različitih metoda uspostave prijateljske ili savezničke odnose sa što većim brojem sredozemnih zemalja.

SAD su uspele da u Severnoatlantski pakt budu uključene sve priobalne zemlje iz evropskog prostora, izuzimajući Jugoslaviju i Albaniju. Međutim, nisu urodila plodom nastojanja SAD da na području Bliskog istoka stvore multilateralni vojni savez, poput SEATO i CENTO (pokušaji sa takozvanom Ajzenhauerovom doktrinom itd.). Međutim, SAD su putem bilateralnih veza dobile nekoliko značajnih punktova na Mediteranu. Reč je, pre svega, o Izraelu, glavnom savezniku i svojevrsnom mostobranu za očuvanje i širenje prisustva SAD u tom prostoru. Među trajnije i pouzdanije američke uporišne tačke u sredozemnom prostoru, odnosno na širem području Bliskog istoka, pored Saudijske Arabije, u novije vreme može se ubrojati i Egipat.

Sa svoje strane, SSSR je tokom vremena izgubio dva značajna punkta na Mediteranu — Albaniju, koja je napustila Varšavski ugovor šezdesetih godina, i Egipat, koji je nakon dve godine raskinuo Ugovor o prijateljstvu i saradnji, sklopljen 1971. godine. Međutim, SSSR je uspostavio veoma bliske odnose s Libijom, Sirijom, Palestinskom oslobodilačkom organizacijom itd.

Velike sile nastoje da utiču i na orijentaciju onih organizacija manjeg ili većeg broja sredozemnih država koje imaju značajnu ulogu u širim međunarodnim odnosima, kao što su Arapska liga, Islamska konfederacija, Organizacija afričkog jedinstva. Nešto slično bi se moglo reći i za nastojanja velikih sila da podrede svojim interesima aktivnosti Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji u čijem radu učestvuju i evropske zemlje sredozemnog basena (više u simboličnom nego u fakitičkom svojstvu i neke zemlje Sredozemlja iz Azije i Afrike). Najzad, velike sile nastoje da deluju i na orijentaciju i aktivnost politike i pokreta nesvrstanosti u čijim se redovima nalazi najveći broj mediteranskih zemalja.

Kada se imaju u vidu navedeni činioci, postaje sasvim jasno zbog čega se oblast Mediterana nalazi u samom središtu međusobnog sukobljavanja velikih sila i blokovskih grupacija i njihove borbe za uspostavljanje i širenje sfera uticaja. Zbog toga, od samog završetka drugog svetskog rata do danas Mediteran spada u najneuralgičnija geopolitička područja na svetu. Ta se tvrdnja može potkrepiti nekolikim argumentima.

a) Uporedo sa evropskim kontinentom najveća koncentracija vojnih efektiva velikih svetskih sila, od konvencionalnih do nuk-

Digitized by Google

learnih, nalazi se na Mediteranu. Ovi vojni efektivi imaju dvostruku funkciju uticanja na stanje i razvoj prilika u ovoj oblasti i u globalnoj strategiji supersila, pri čemu se naročito ima u vidu evropski prostor.

b) Najviše lokalnih ratova i kriznih žarišta u periodu nakon drugog svetskog rata zebeleženo je na Mediteranu. Dovoljno je pomenuti četiri izraelsko-arapska rata, kao i peti, 1982 — agresivni upad Izraela u Liban. Tome treba dodati i učešće Velike Britanije i Francuske u takozvanoj trojnoj agresiji na Suec, 1956, kao i vojne intervencije Velike Britanije u Jordanu — 1967. i SAD u Libanu — 1968. Među kriznim žarištima na Mediteranu su se nalazila ili nalaze i sledeća: takozvani tršćanski spor između Jugoslavije i Italije, francusko-alžirski rat, spor oko takozvanog Severnog Epira između Albanije i Grčke, spor Grčke i Turske oko Kipra i razgraničenja suvereniteta u Jegejskom moru, situacija na Kipru, sukobi Libije i Egipta, sukobi Maroka i Alžira itd.

Sporovi i sukobi na Mediteranu

Sporovi i sukobi na Mediteranu su najbolji pokazatelj zaoštrenosti stanja na njegovim obalama. Oni datiraju od prvih posleratnih godina i ne jenjavaju do danas, već se čak umnožavaju. Ako bismo napravili tipologiju tih sporova i sukoba, videlo bi se da su njihovi uzroci sledeći:

— granična i teritorijalna pitanja;
— politička sukobljavanja;
— subregionalni hegemonizam;
— ideološke razlike;
— etnički, verski i drugi razlozi.

U nekim slučajevima simultano se pojavljuje više uzroka sukobljavanja, a ponekad jedni proisitiču iz drugih.

Sporove i sukobe na Mediteranu mogli bismo podeliti još po jednom osnovu: na one koji su autohtonog karaktera i na one koji su nastali na bazi inostranog mešanja.

Ni u ovom slučaju to nisu potpuno odvojene kategorije. Tek u malom broju sporova i sukoba njihovi motivi se nalaze isključivo u odnosima direktno zainteresovnih strana. U većini ih posredi inostrani uticaji bilo u vidu iniciranja i podsticanja sukobâ ili angažovanja u prilog jedne od zainteresovanih strana.

Bliski istok. — Sukob na Bliskom istoku spada u najdugotrajnije žarište krize nakon drugog svetskog rata. Nastao kao posledica stvaranja države Izrael 1948. godine, taj sukob se nastavio dobijajući nove dimenzije uglavnom pod dejstvom dva faktora: agresivnog ekspanzionizma Izraela i podrške SAD Izraelu, kao svom glavnom strateškom mostobranu u tom geopolitičkom prostoru. Do sada su vođena četiri izraelsko-arapska rata u kojima je Izrael okupirao velike delove arapskih teritorija i neke od

Digitized by Google

njih naselio svojim življem. Svi pokušaji Saveta bezbednosti i Generalne skupštine UN da svojim odlukama i preporukama utiču na povlačenje Izraela sa okupiranih teritorija i obustavljanje nelegalnog podizanja naseobina na teritorijama koje mu ne pripadaju — ostali su bez odjeka. Te odluke i preporuke takođe nisu uticale ni na bitniju promenu ponašanja SAD, kao sile koja svojom političkom podrškom, ali i vojnom i ekonomskom pomoći obezbeđuje osnovni manevarski prostor za agresivno i ekspanzionističko delovanje Izraela.

Dugo godina odnos prema Izraelu predstavljao je glavnu platformu arapskog zajedništva. Na toj platformi okupljale su se sve arapske zemlje i faktori bez obzira na ideološke i političke razlike, pa i na osobene međudržavne interese. To je trajalo manje-više do trenutka kada je Egipat, pod pokroviteljstvom SAD, prišao sklapanju separatnih sporazuma sa Izraelom na osnovi saglasnosti postignute u Kemp Dejvidu. Gotovo sve druge arapske zemlje i faktori osudili su bilateralno egipatsko-izraelsko sporazumevanje sa jasnim obrazloženjem da se zanemaruju interesi drugih arapskih zemalja i faktora, pre svega palestinskog naroda i njegovog legitimnog predstavnika Palestinske oslobodilačke organizacije, da se legalizuje ekspanzionizam Izraela, učvršćuje prisustvo SAD i otežava rešavanje bliskoistočne krize na demokratskim i pravednim osnovama. Nasuprot tome, arapske zemlje i drugi arapski faktori su istakli da se njihovi zahtevi i interesi mogu ostvariti jedino sveobuhvatnim rešenjem krize na Bliskom istoku, uz ravnopravno učešće Palestinske oslobodilačke organizacije. U sklopu traženja i nalaženja takvog rešenja ne može se prihvatiti širenje prisustva i uticaja jedne i potiskivanje prisustva i uticaja druge supersile; jedini ispravan put je dezangažovanje i jedne i druge.

Silaskom predsednika Sadata sa političke scene izgleda da je ostvarena jedna od pretpostavki za smanjivanje stepena konfrontacije u odnosima Egipta i drugih arapskih zemalja i faktora. Politički potezi novog egipatskog predsednika Hosni Mubaraka, u kojima se naslućuje državnička mudrost, mogli bi proširiti prostor za uspostavljanje dijaloga koji bi bio u interesu svih arapskih zemalja i faktora. U tom kontekstu je veoma značajan, sam po sebi, čin vraćanja okupiranog Sinaja Egiptu, koji će time preći deonicu odbrane užih egipatskih interesa i dobiti mogućnost da pokaže koliko mu je faktički stalo do odbrane širih arapskih interesa, posebno prava palestinskog naroda i Palestinske oslobodilačke organizacije.

Poslednji rat sa Egiptom je pokazao da se sticajem neminovnih istorijskih prilika ratna sreća u izvesnoj meri počinje da okreće protiv Izraela. Menja se, takođe, i politička konstelacija u prilog arapskih interesa. Može se razaznati simultano dejstvo sledećih faktora: jačanje ekonomske i vojne moći arapskih zemalja, posebno onih koje raspolažu petrolejom; pojava većeg razumevanja arapskih zahteva i interesa u Zapadnoj Evropi; tendencija

Digitized by Google

u američkim političkim krugovima da se apsolutni prioritet koji su SAD davale Izraelu kombinuje sa većim uvažavanjem stanovišta i interesa onih arapskih zemalja koje SAD smatraju svojim saveznicima ili prijateljima; kontroverze u samoj političkoj javnosti u Izraelu između onih koji su za nastavljanje agresivnog ekspanzionizma prema arapskim zemljama i onih koji bi hteli da traže *modus vivendi* u odnosima sa arapskim svetom. Ovi pokazatelji svedoče da se u spletu krizne situacije na Bliskom istoku, uprkos izraelskim provokacijama na Golanu, na zapadnoj obali Jordana i u južnom Libanu, objektivno šire prostori za ostvarivanje pravednih interesa arapskih zemalja i naroda.

Pokret nesvrstanosti je od samog početka stalno i bez rezerve stajao na strani pravâ i interesâ arapskih zemalja i naroda, oštro osuđivao agresivnost i ekspanzionizam Izraela, razotkrivajući saučesništvo onih međunarodnih faktora koji mu pružaju podršku. Povlačenje Izraela sa okupiranih arapskih teritorija, ostvarivanje prava palestinskog naroda na svoju suverenu državu pod vodstvom Palestinske oslobodilačke organizacije, garantovanje prava na nacionalni suverenitet i teritorijalni integritet svih zemalja tog područja — jedina su osnova za rešavanje krize i uspostavljanje mira i stabilnosti na Bliskom istoku.

Agresija na Liban. — Sa manjim intervalima, Liban je u celom posleratnom periodu predstavljao jednu od najopasnijih tačaka zaoštravanja na Mediteranu. Uzrokom se može smatrati njegov geopolitički položaj i raspored političkih snaga u samoj zemlji. Kakav je značaj pridat Libanu u globalnoj strategiji velikih sila jasno je pokazala vojna intervencija SAD u Libanu 1968. godine — jedina do sada direktna vojna intervencija SAD u prostoru Mediterana. Ne ulazeći u unutrašnje sukobe u Libanu, koji se, uprkos nekim verskim i etničkim značajkama, u krajnjoj liniji mogu svesti na političke i klasne uzroke, na frontalni sudar progresivnih i reakcionarnih snaga, dramatičnu notu libanskim događajima daje spoljna intervencija. Pod spoljnom intervencijom moraju se imati u vidu, pre svega, učestali agresivni napadi Izraela na Južni Liban, kao i podrška koju SAD daje desničarskim snagama koje u nestabilnosti Libana vide priliku za učvršćivanje svojih pozicija.

U sadašnjem trenutku Liban je više nego bilo koja druga geografska i politička tačka u istočnom delu Mediterana poligon za ostvarivanje izraelskih, a u određenoj meri i američkih strateških poenti u konfrontiranju s arapskim svetom, kao i s drugom supersilom. Pridavanje takvog značaja Libanu ne bi se moglo shvatiti bez ukazivanja na okolnost da se u ovoj zemlji nalazio gro snaga Palestinske oslobodilačke organizacije. Izrael i snage koje ga podržavaju nastojali su da bombardovanjem i upadima u južne delove Libana i drugim sredstvima specijalnog rata umanje vojnu snagu Palestinske oslobodilačke organizacije, kao i njen politički uticaj u arapskom svetu i u međunarodnim odnosima uopšte.

Digitized by Google

Iako je to imalo neka obeležja Pirove pobede, Izrael je uspeo u svom strateškom nastojanju da glavnina palestinskih snaga napusti Liban. Uspeo je, takođe, da uz puno američko učešće i posredovanje sklopi sporazum sa libanskom vladom o evakuaciji sa libanskog tla, pod uslovom da ga napuste i sirijske snage, koje u dolini Beka imaju glavne uporišne tačke. Iako se time Liban uključio u kempdejvidski proces, zbog odbijanja Sirije i razmimoilaženja u redovima PLO neizvesna je sudbina libansko-izraelskih dogovora.

Arapske i nesvrstane zemlje su jasno proklamovale da žele čvrst, stabilan, celovit, nezavisan i nesvrstan Liban. One su preduzele niz akcija za sprečavanje stranog mešanja u Libanu. U tom sklopu, veliki značaj ima prisustvo sirijskih trupa, kao i mirovnih snaga OUN, koje su stacionirane na jugu Libana da bi osujetile njegovu dezintegraciju.

Kiparsko pitanje. — Nestabilnost Kipra je, u osnovi, posledica dveju okolnosti: jedne spoljne i jedne unutrašnje, koje su uzajamno povezane. Pod spoljnom okolnošću može se podrazumevati istorijski i geopolitički položaj Kipra između Grčke i Turske. Unutrašnja okolnost je postojanje dveju etničkih zajednica — grčke i turske. Teritorijalne pretenzije spoljnih faktora su bile amortizovane proglašenjem suverenosti i nezavisnosti Kipra 1959. godine. Kao zaostavština iz prethodnog kolonijalnog perioda, na Kipru su ostale britanske vojne baze, čija je eksteritorijalnost potvrđena Ciriškim sporazumima, kao i samim kiparskim Ustavom. Međutim, mešanje spoljnih faktora u unutrašnje poslove Kipra nije prestajalo. Ključne impulse sadašnjem stanju stvari na Kipru dao je pukovnički vojni režim u Grčkoj svojim pokušajima organizovanja državnog udara i turska okupacija jednog dela ostrva koja je potom usledila

S obzirom na to da je u Grčkoj obnovljena demokratija i da su svojevremene pretenzije diktatorskog režima doživele puni fijasko, glavnu smetnju nacionalnom suverenitetu, teritorijalnom integritetu, političkoj nezavisnosti i nesvrstanosti Kipra predstavlja prisustvo stranih oružanih snaga i okupacija jednog dela ostrva. Strana intervencija je produbila nepoverenje i suprotnosti između dveju etničkih zajednica i faktički dovela do odvajanja istočnog dela ostrva koji se nalazi pod turskom vlašću.

Pokret nesvrstanosti na svojim konferencijama na vrhu i nesvrstane zemlje u svojim aktivnostima u Organizaciji ujedinjenih nacija svesrdno se zalažu za vaspostavljanje političke nezavisnosti, teritorijalne celovitosti i nesvrstanosti Kipra. Osnovni preduslov za to jeste prestanak stranog mešanja, pre svega povlačenje okupacionih trupa. Time bi bile stvorene osnovne pretpostavke za ravnopravan dijalog dveju etničkih zajednica i za uspostavljanje takvog unutrašnjeg ustrojstva na federativnoj osnovi koje bi omogućilo slobodan i nesmetan život svih građana bez obzira na etničku pripadnost.

Digitized by Google

Libijsko-američka konfrontacija. — Već duže traje vrlo izražen pritisak SAD na Libiju. On se ogleda ne samo u napadima američkih zvaničnih ličnosti na Libijsku Džamahiriju i njenog vođu Moamera el Gadafija, već i u različitim oblicima vojnog pritiska u kome učestvuju delovi američke sredozemne flote i avijacije.

S obzirom na to da Libija po broju stanovnika spada u red manjih arapskih zemalja, postavlja se pitanje zbog čega su američki politički krugovi proglasili Libijsku Džamahiriju za neprijatelja broj jedan na Mediteranu i Bliskom istoku?

Jedan od prvenstvenih razloga jeste određena samosvojnost libijske revolucije. Libijska Džamahirija uspostavila je relativno prisnu saradnju sa Sovjetskim Savezom, iako se ne nalazi u krugu zemalja koje su sa ovom velikom silom potpisale ugovore o prijateljstvu i saradnji. U međuarapskim odnosima Libija je projicirala sopstvenu političku ulogu koja je do sada oscilirala od inicijativa za ujedinjavanje sa pojedinim arapskim zemljama (na primer, sa Tunisom i Sirijom) do konfrontiranja sa nekim drugim (Egiptom). Libija je jedna od malog broja arapskih zemalja koje u iračko-iranskom sukobu iskazuju više razumevanja za pozicije i interese Irana. Libija je igrala aktivnu ulogu u stišavanju sukoba u Čadu, u koji je poslala svoje trupe na poziv predsednika vlade Gukuni Uadeja. Najzad, Libija je duže vremena pomagala Maltu u cilju održavanja nezavisnosti, nesvrstanosti i neutralnosti ove zemlje, sve dok između njih nije došlo do razmirica u vezi sa razgraničenjem u epikontinentalnom pojasu za koji se pretpostavlja da može biti bogat naftom.

Pokret nesvrstanosti osuđuje mešanje u unutrašnje poslove drugih zemalja i primenu politike sa pozicija sile i podržava pravo svakog naroda, a u tome sklopu i naroda Libijske Džamahirije, da suvereno određuje puteve svog unutrašnjeg razvoja i pravce spoljne politike. Pritisak SAD, kao jedne supersile, na Libijsku Džamahiriju kao malu mediteransku nesvrstanu zemlju predstavlja jednu od opasnih tačaka zaoštravanja u Mediteranu i na severnim obalama Afrike.

Alžirsko-marokanska razmimoilaženja. — Dve zemlje Magreba — Alžir i Maroko — upućene su na blisku saradnju još od zajedničke borbe protiv francuskog kolonizatora. Međutim, nakon sticanja nezavisnosti nastupali su periodi u kojima su nastajale određene tačke trenja u odnosima dve zemlje. Povod za najnovija razmimoilaženja jeste različit stav prema sudbini Zapadne Sahare.

Kao što je poznato, Maroko je na osnovi nekih istorijskih okolnosti posle povlačenja španskog kolonizatora istakao pretenziju na teritoriju Zapadne Sahare. Sa svoje strane, Alžir je pružio punu podršku oslobodilačkoj borbi Polisarija u cilju proglašenja suverenosti i nezavisnosti Zapadne Sahare.

Prijem Demokratske Republike Sahare u Organizaciju afričkih država izazvao je duboku krizu u međuafričkim odnosima.

Digitized by Google

Veći broj afričkih zemalja protivi se tom činu i odbija da učestvuje u radu OAJ. Budući da pitanje sudbine Zapadne Sahare još nije rešeno u okviru OAJ, ova zemlja nije primljena u pokret nesvrstanosti, koji se, kao i OUN, u principu zalaže za ostvarivanje njenog prava na samoopredeljenje.

Mirno rešavanje sporova na Mediteranu

Pokret nesvrstanosti je kategorično protiv upotrebe i zloupotrebe sile u međunarodnim odnosima, sem u slučajevima kada se ona, u skladu sa članom 51. Povelje UN, pojavljuje kao vid individualne i kolektivne samoodbrane, a naročito kao sredstvo potlačenih naroda u borbi za slobodu i nezavisnost. Iz tog generalnog stava jasno proističe da se pokret nesvrstanosti zalaže za rešavanje sporova i sukoba mirnim putem. Svi pomenuti sporovi i sukobi na Mediteranu moraju biti rešavani na bazi dezangažovanja velikih sila, povlačenja agresorâ sa okupiranih teritorija, ostvarivanja prava svih naroda ovog područja na slobodu i nezavisnost. Ovi ciljevi se i u najsloženijim slučajevima mogu i moraju postići pregovorima u kojima će učestvovati sve zainteresovane strane na osnovi ravnopravnosti i striktnog uvažavanja uzajamnih interesa.

Kao klasičan obrazac mirnog rešavanja sporova na Mediteranu može se uzeti regulisanje takozvanog tršćanskog pitanja. Po složenosti svojih istorijskih, geopolitičkih, ideoloških i nekih drugih komponenata tršćanski spor je bio gotovo bez premca u savremenoj istoriji. Zaoštrenost u odnosima Jugoslavije i Italije, naročito u ranim pedesetim godinama, dovodila je gotovo do vojne konfrontacije i predstavljala krupan izvor nespokojstva ne samo na Mediteranu, nego i u širem evropskom prostoru. Maksimalnim ulaganjem dobre volje, na osnovi pune ravnopravnosti i uvažavanja uzajamnih interesa, takozvani tršćanski sporazum je rešen usvajanjem Memoranduma o saglasnosti 1955. i potpisivanjem Osimskih sporazuma 1975. godine. Regulisanje takozvanog tršćanskog pitanja omogućilo je razvijanje plodonosne saradnje između dve susedne jadranske zemlje — Jugoslavije i Italije — i predstavljao krupan prilog ostvarivanju duha i slova Završnog akta KEBS-a iz Helsinkija.

U hronici rešavanja sporova i sukoba mediteranskih zemalja mirnim putem mogli bi se naći i drugi slučajevi, ali je rešavanje takozvanog tršćanskog probema najilustrativniji primer mogućnosti nalaženja adekvatnih rešenja i u najsloženijim sporovima zemalja sa različitim društvenim sistemima na osnovi principa aktivne i miroljubive koegzistencije.

Ekonomski položaj mediteranskih zemalja

Na obalama Mediterana ukrštaju se sve protivrečnosti savremenog sveta, pa i one u ekonomskoj oblasti. Pojedine medi-

Digitized by Google

teranske zemlje idu u red onih koje imaju najveći nacionalni dohodak na svetu, dok se neke druge nalaze u krugu slabo razvijenih zemalja. Iako područje Mediterana preseca demarkaciona linija koja deli razvijeni Sever od nerazvijenog Juga, ipak je prevaziđena nekadašnja šema prema kojoj su u krug razvijenih spadale isključivo pribrežne evropske zemlje, a među nerazvijene — zemlje Bliskog istoka i severne Afrike, kao i ostrvske mediteranske zemlje. Situacija je sada znatno složenija. Među evropskim mediteranskim zemljama, pored onih koje spadaju u krug razvijenih, kao što su Francuska i Italija, najveći broj pripada srednje ili manje razvijenim zemljama kao što su Jugoslavija, Grčka, Španija, Turska, Albanija. U isto vreme, među mediteranskim zemljama Bliskog istoka i severne Afrike nalaze se zemlje koje poseduju petrolej, kao Alžir i Libija, koje su po svojim razvojnim mogućnostima ubedljivo iznad Sirije, Libana, Tunisa i Maroka. Ovim poslednjim se, sa nekim svojim specifičnim obeležjima, pridružuju i dve ostrvske mediteranske zemlje — Kipar i Malta. To svakako znači da se na Mediteranu ukrštaju ne samo protivrečnosti iz odnosa Sever—Jug, nego i iz odnosa Jug—Jug.

Veliki broj mediteranskih zemalja je u različitom statusu uključen u koordinate Evropske zajednice. U tom sklopu se ostvaruje ekonomska saradnja evropskih i mediteranskih zemalja. Ona je, svakako, obostrano korisna, iako se ne sme zanemariti okolnost da zemlje evropske »desetorice« nastupaju sa pozicija ekonomske moći, dok se mediteranski partneri još uvek nalaze u fazi relativno spore diversifikacije svojih sirovinskih privreda. U tom kontekstu deluju i tradicionalne veze pojedinih mediteranskih zemalja sa njihovim bivšim evropskim metropolama.

Kao inicijator ideje uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka, pokret nesvrstanosti se u ovom času naročito zalaže za razvijanje međusobne saradnje nesvrstanih zemalja oslanjanjem na vlastite individualne i kolektivne snage. U tom sklopu postoje ne samo značajni podsticaji, već i naznačeni pravci akcije za unapređivanje međusobne saradnje nesvrstanih zemalja Mediterana. U ostvarivanju tog cilja značanju ulogu ima Grupa 77 (sada 125 zemalja) u čijem radu učestvuju sve nesvrstane mediteranske zemlje Grupa 77 se pojavljuje kao značajan faktor u utiranju puta globalnim pregovorima sa razvijenim zemljama. Orijentacija na globalne pregovore nikako ne znači zanemarivanje drugih vidova delovanja kako nesvrstanih zemalja tako i ostalih zemalja u razvoju.

Vojne snage velikih sila i blokovskih grupacija na Mediteranu

Vojne baze i olakšice. — Sjedinjene Američke Države imaju u Sredozemlju dve veće vojne baze KoV, 11 vazduhoplovnih, 4 pomorske, 8 većih i više manjih baza ili centara za električno

Digitized by Google

izviđanje i veze. Na teritoriji sredozemnih zemalja SAD raspolažu vojnim bazama i objektima infrastrukture ili olakšicama u 199 lokaliteta (u Turskoj 61, Grčkoj 24, Italiji 58, Španiji 28, Maroku 2, Francuskoj 4 i u Tunisu 22). Većina lokaliteta se nalazi u zemljama članicama Severnoatlantskog pakta — u pitanju su dve arapske zemlje, Tunis i Maroko, ali bi svakako trebalo imati u vidu i uporišta i olakšice koje je, u novije vreme, Egipat nagovestio da je spreman da pruži ili pruža SAD.

Američki saveznik iz Severnoatlantskog pakta i bivša kolonijalna sila na ovom području, Velika Britanija, ima baze na Kipru i u Gibraltaru. Izgubila je raniju bazu na Malti. Sem na sopstvenoj teritoriji, Francuska ima baze i na tlu Maroka. Ranije baze u Tunisu (Bizerta) i u Alžiru je izgubila.

Sovjetski Savez ima, uglavnom, uporišta-oslonce za svoju sredozemnu flotu u Libiji, Siriji i Alžiru. Na teritoriji Libije sovjetski brodovi zalaze u sledeće luke: Tripoli, Bengazi, Al Baudu i Tobruk; u Siriji — Latakij, Bakijas i Tartus; u Alžiru — Mers el Kebiri, Bedžeji, Skigdu, Anabu. Klasične vojne baze SSSR je imao u Albaniji, ali ih je izgubio. Isto tako, izgubio je uporišta u Egiptu.

Oružane snage. — U vodama i na obalama Mediterana SAD, Velika Britanija, Sovjetski Savez i njihovi saveznici imali su 1977. godine pod oružjem oko 4,220.000 ljudi, 31.150 tenkova, 6.300 aviona i 925 ratnih brodova. Smatra se da SAD (i Italija, Grčka, Turska, Francuska, Španija, Maroko, Izrael) imaju 2,630.000 ljudi pod oružjem, 13.200 tenkova, 2.844 aviona i 725 brodova. Snage SSSR orijentisane prema jugu Evrope (uključujući i snage Bugarske, Rumunije, Sirije, Libije) imaju 890.000 ljudi pod oružjem, 13.500 tenkova, 880 aviona i 160 brodova.

Oružane snage SAD, Velike Britanije i Francuske na Mediteranu

Zemlje	Period	Ljudstvo	Tenkovi	Borbeni avioni	Borbeni brodovi
SAD	u miru	63.600	—	324	50
	u ratu	399.000	1.180	724	70
V. Britanija	u miru	8.500	108	45	6
	u ratu*	59.000	324	117	30
Francuska	u miru	39.000	—	90	40
	u ratu*	46.000	—	180	40

* Primedba: narastanje snaga u ratu računato je samo za početni period od 30 do 45 dana, a uzete su u obzir samo snage koje postoje u miru i uz manju popunu dovode se na južno evropsko vojište pretežno iz Severne Amerike prekomorskim ili vazdušnim putem. Kada je reč o Francuskoj, ubrojane su samo snage ratne mornarice i snage za prekomorsku intervenciju.

Digitized by Google

Glavninu snaga SAD u miru na Mediteranu čini Šesta flota u sledećem sastavu: 2 nosača aviona, 1 nosač helikoptera za desantna dejstva, 6 raketnih krstarica, 18 do 20 razarača i fregata (od kojih 4 do 6 raketnih), 4 desantna broda, 9 podmornica (5 naoružanih raketama »Posejdon«), 4 topovnjače, 12 do 15 pomoćnih brodova, 3.500 pripadnika mornaričke pešadije.

Oružane snage članica NATO i nekih arapskih zemalja
— u miru —

Zemlja		Ljudstvo	Tenkovi	Bor. avioni	Bor. brodovi
Italija		421.500	2.700	420	101
Grčka		178.000	1.360	341	94
Turska		460.000	3.300	362	189
Francuska	svega	575.000	2.040	574	161
	za Sred.	46.000	—	144	40
Španija		302.000	755	205	88
Maroko		73.000	320	60	7
Tunis		20.000	50	20	18
Egipat		342.000	2.000	490	88

Iz ovog pregleda se jasno vidi da prisustvo zapadnih zemalja u Sredozemlju počiva na četiri ugaona stuba: prvi predstavljaju oružane snage SAD; drugi oružane snage zapadnih zemalja uključenih u NATO, treći oružane snage Izraela (koje se, u masi, nalaze u stanju »akcije« i pripravnosti) i četvrti, u sasvim uslovnom smislu, oružane snage pojedinih arapskih zemalja.

SSSR je, međutim, u donekle različitoj vojnostrategijskoj poziciji. Njegovo prisustvo i uticaj na Mediteranu zasnivaju se na sledećim faktorima: na floti i oružanim snagama samog SSSR, kao i snagama članica Varšavskog ugovora koje mogu biti usmerene prema Mediteranu. Iako ima Ugovor o prijateljstvu i saradnji sa Sirijom, kao i svojevrsne savezničke odnose sa Libijom, određene modalitete saradnje sa Alžirom, potencijal tih zemalja se ne može, bez vidljivih nijansiranja i krupnijih rezervi, posmatrati kao komponenta oružanog potencijala SSSR.

Oružane snage SSSR i članica Varšavskog ugovora na Mediteranu i orijentisane prema Mediteranu

Zemlja	Ljudstvo	Tenkovi	Bor. avioni	Bor. brodovi
SSSR	365.000	7.300	1.500	50
Mađarska	105.000	1.100	180	—
Bugarska	142.000	2.470	307	10
Rumunija	165.000	2.100	250	10

Digitized by Google

Sovjetska mediteranska flota ima u svom sastavu, koji se povremeno menja, 4 podmornice sa balističkim raketama, 10 podmornice za napad, 5 krstarica — od čega 3 sa raketama, 12 razarača — od čega 7 sa raketama, 6 fregata, 2 minolovca i desantna broda sa jednim bataljonom mornaričko-desantne pešadije. U međuvremenu sovjetska eskadra je popunjena (ili će biti popunjena) sa jednim ili dva nosača aviona klase »Kijev«.

Navedeni podaci ne moraju biti i, svakako, nisu sasvim tačni: prvo, zato što spadaju u domen »vojne tajne«, pa ih svaka strana nastoji da, koliko može, prikrije; drugo, što se nalaze u procesu stalnih promena; treće, što se teško mogu izdvojiti iz šireg konteksta vojne moći navedenih velikih sila. Ipak, oni ovde sasvim jasno ilustruju značaj Mediterana u globalnoj strategiji velikih sila, razmere njihovog prisustva i konfrontacije na Mediteranu, objektivnu ugroženost malih i srednjih zemalja ovog područja.

Nesvrstanost: akcija za pretvaranje Mediterana u zonu mira i saradnje

Kvalitativno nov vid jačanja bezbednosti malih i srednjih zemalja uopšte, pa i onih na Mediteranu, jeste opredeljivanje za učešće u aktivnostima politike i pokreta nesvrstanosti koje su, u osnovi, usmerene na iskorenjivanje uzroka rata, kako u političkoj tako i u ekonomskoj sferi.

Nekoliko značajnih istorijskih i političkih okolnosti je doprinelo da politika i pokret nesvrstanosti u svojim međunarodnim aktivnostima poklone posebnu pažnju stanju i zbivanjima u vodama i na obalama Mediterana.

Prvo, okolnost da su prvi multilateralni skupovi nesvrstanih zemalja održani u jednoj mediteranskoj zemlji — Jugoslaviji, susret Tita, Nasera i Nehrua na Brionima (1956), Prva konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja u Beogradu (1961), kao i dve konferencije na vrhu u arapskim mediteranskim zemljama [Druga konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja u Kairu (1964) i Četvrta konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja u Alžiru (1973)].

Drugo, da većina zemalja Mediterana učestvuje u aktivnostima pokreta nesvrstanosti (10 od ukupno 18 mediteranskih zemalja), kao i PLO.

Treće, da najveći broj demokratskih i progresivnih partija i pokreta u zemljama Mediterana koje nisu članice pokreta nesvrstanosti izražava jake afinitete za principe i ciljeve nesvrstanosti.

Četvrto, da je pokret nesvrstanosti pružio snažan doprinos uspešnom ishodu antikolonijalne revolucije i ostvarivanju nezavisnosti niza mediteranskih zemalja.

Digitized by Google

Peto, da politika i pokret nesvrstanosti predstavlja snažan oslonac narodima mediteranskih zemalja u odupiranju pritiscima nosilaca dominacije i hegemonije.

Šesto, da se svi nerešeni problemi na Mediteranu mogu korenito i trajno rešiti jedino u koordinatama nesvrstanosti.

Sedmo, da je jedino na platformi nesvrstanosti moguća ravnopravna i plodonosna saradnja mediteranskih zemalja i svih demokratskih i progresivnih snaga tog područja.

Osmo, okolnost da jedino politika i pokret nesvrstanosti nude celovitu i delotvornu platformu za pretvaranje Mediterana u zonu mira i saradnje.

Ovu istorijsku povezanost nesvrstanosti sa stanjem i zbivanjima na Mediteranu potvrđuje i okolnost da i druge grupacije kojima pripadaju pojedine mediteranske zemlje, kao Arapska liga, Organizacija afričkog jedinstva, Islamska konferencija, deluju u skladu sa principima i ciljevima politike i pokreta nesvrstanosti.

Najzad, sasvim je izvesno da se svi složeni i kontroverzni problemi sa kojima se danas suočavaju zemlje i narodi Mediterana, u vreme zaoštrenih međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, mogu prevazići samo u sklopu akcije politike i pokreta nesvrstanosti kao nezavisnog, vanblokovskog i globalnog faktora, koji se zalaže za koreniti preobražaj celokupnog sistema postojećih međunarodnih odnosa.

Nesvrstane evropske zemlje — Jugoslavija, Kipar i Malta — u zajednici sa neutralnim evropskim zemljama, u velikoj meri su doprinele da se pojam evropske bezbednosti protegne i na Mediteran. Pri tom su nesvrstane i neutralne evropske zemlje polazile od ključnog stanovišta da u vojnostrateškom smislu evropski kontinent i Mediteran predstavljaju celinu. Prilikom usvajanja Završnog akta KEBS-a u Helsinkiju usvojeno je posebno poglavlje koje se odnosi na mediteransku dimenziju evropske bezbednosti i saradnje.

Na žalost, evropske nesvrstane i neutralne zemlje nisu uspele da obezbede i stalno i ravnopravno učešće vanevropskih mediteranskih zemalja u kontinuitetu KEBS-a. Vanevropske mediteranske zemlje su, istina, učestvovale u konsultativnom svojstvu u fazi izrade Završnog akta KEBS-a u Helsinkiju (Alžir, Maroko, Egipat, Tunis i Sirija, kao i Izrael), kao i na sastanku eksperata u La Valeti. To su, međutim, bili tek samo nagoveštaji mogućeg učešća vanevropskih zemalja u aktivnostima KEBS-a koji nisu dobili pun opseg i legitimitet zbog otpora nekih zemalja iz vojno-političkih saveza velikih sila.

Male i srednje zemlje Mediterana imaju niz zajedničkih vitalnih interesa koji omogućuju i zahtevaju neprekidno jačanje i širenje njihove međusobne saradnje.

Iz dokumenata nesvrstanih zemalja i dosadašnjih aktivnosti demokratskih i progresivnih snaga mediteranskih zemalja jasno

Digitized by Google

proističe da se one zalažu za pretvaranje Mediterana u zonu mira i saradnje.

Da bi se ostvario taj dalekosežan cilj, neophodne su sledeće mere i akcije:

1) obustavljanje konfrontacije i vojno dezangažovanje velikih sila i blokovskih grupacija u vodama i na obalama Mediterana;

2) obustavljanje vojnih intervencija i povlačenje agresorâ sa svih okupiranih teritorija;

3) obustavljanje mešanja u unutrašnje poslove malih i srednjih država;

4) poštovanje nacionalnog suvereniteta i teritorijalnih integriteta svih zemalja;

5) jedanka bezbednost za sve;

6) poštovanje suvereniteta nad prirodnim bogatstvima;

7) ostvarivanje prava svih naroda na samoopredeljenje i obrazovanje vlastite države, na slobodan izbor puteva unutrašnjeg razvoja i nezavisnu spoljnopolitičku orijentaciju;

8) razvijanje međusobne saradnje mediteranskih zemalja na bazi principa aktivne i miroljubive koegzistencije;

9) podsticanje bilateralnih i multilateralnih aktivnosti radi jačanja političke, ekonomske, kulturne, naučno-tehničke, ekološke i druge saradnje mediteranskih zemalja.

Pretvaranje Mediterana u zonu mira i saradnje predstavljalo bi krupan doprinos jačanju bezbednosti malih i srednjih zemalja tog područja, kao i međunarodne bezbednosti na demokratskim i progresivnim osnovama.

Digitized by Google

Pero Rakočević

Potvrda principa naše spoljne politike

(Povodom Osme sednice Centralnog komiteta SKJ)

Raspravom o međunarodnoj situaciji, kretanjima u radničkom i drugim naprednim pokretima u svetu i međunarodnom položaju Jugoslavije (vođenom 1. jula) zaokružen je jednogodišnji rad Centralnog komiteta SKJ. Bez obzira na to što za održavanje sednice nije bilo »posebnih« — ni unutrašnjih ni spoljnih razloga, jer je ova analiza bila deo redovne aktivnosti partijskog rukovodstva — bila je to, svakako, pogodna prilika da se oceni stepen angažovanosti i kvalitet aktivnosti rukovodstva, organizacija i članstva SK u ovoj oblasti.

U obimnom referatu (Dobrivoje Vidić), diskusiji i završnoj reči, kao i u priloženim informacijama, rečeno je gotovo sve ono što je u ovom trenutku trebalo reći o temi koja se našla na dnevnom redu sednice Centralnog komiteta.

Očevidno je da je zaokupljenost problemima koje imamo u ekonomskim odnosima sa inostranstvom, pre svega u vezi sa otplatom kredita, kao i aktuelnim odnosima sa susednim zemljama, uticala na to da je izostala šira i svestranija analiza situacije u svetu, naročito onoga što je važno za aktivnost pokreta nesvrstanih posle Delhijske konferencije, kao i kretanja u radničkom pokretu.

Digitized by Google

Kao osnovni cilj ove rasprave na sednici Centralnog komiteta Dobrivoje Vidić je već u uvodu označio — potvrdu poznatih principa naše spoljne politike. Obrazlažući to, on je podsetio na obavezu Saveza komunista da neprestano ulaže napore da što dublje i potpunije sagledava probleme društvenog razvoja u svetu i kretanja u međunarodnim odnosima, da doprinosi afirmaciji i razvoju pozitivnih procesa, vodi stalnu brigu o međunarodnom položaju naše zemlje i svestrano se angažuje radi jačanja tog položaja.

Svetska katastrofa nije neizbežna

Iz opširne i temeljite analize međunarodne situacije, koja je učinjena u uvodnom referatu, zanimljiva je konstatacija da SKJ ne smatra da je svetska katastrofa neizbežna, niti da snage reakcije, dominacije i hegemonije mogu da vode glavnu reč. Upravo je suprotno. Opšta kriza sa kojom smo suočeni izražava potrebu savremenog sveta za dubokim strukturnim promenama. Potrebe i težnje za progresivnim menjanjem postojećih društvenih odnosa na različitim nivoima razvijenosti i u različitim društvenim sistemima narasle su kao nikad ranije. U njihovom je središtu radnička klasa, drugi eksploatisani društveni slojevi i borba naroda za emancipaciju. Stalno se povećava krug nezavisnih subjekata u međunarodnim odnosima. Veliki, snažan uticaj u tom smeru vrši politika i pokret nesvrstanosti.

S obzirom na to da se CK SKJ sastao svega nekoliko meseci posle Sedmog samita nesvrstanih, bilo je, svakako, razloga da se i u toj svetlosti malo konkretnije analiziraju pojave i kretanja na međunarodnoj sceni. Tim pre što je Sedmi samit predstavljao u izvesnom smislu prekretnicu u političkoj aktivnosti nesvrstanih. Jer sa usvojenim dokumentima, a pogotovu sa ekonomskom deklaracijom, pokret je ušao u srž problema svetske politike, pojavio se kao ozbiljan partner u međunarodnim pregovorima, kao činilac koji pre svega nudi rešenja, a ne samo kao onaj koji traži krivca za svoje nevolje.

Opšte pogoršanje međunarodne ekonomske, političke i bezbednosne situacije objektivno je otežalo napore za očuvanje i učvršćenje stabilnog međunarodnog položaja naše zemlje. Neko je u diskusiji ovako ocrtao našu trenutnu situaciju: međunarodni politički i vojni položaj Jugoslavije veoma je složen, a ekonomski je težak. Ovu konstataciju većina učesnika u raspravi je prihvatila i o tome nije bilo polemike. No, sa jednom drugom tvrdnjom iznetom u materijalu za sednicu u kojoj se kaže da je prestiž Jugoslavije kao zemlje socijalističkog samoupravljanja, iako nije doveden u pitanje, u određenoj meri ipak oslabljen — izraženo je na sednici neslaganje, odnosno rečeno je da ta ocena nije celovita. Kao argument izneto je da, uprkos svemu, taj položaj nije bitno oslabljen i da veliki politički »kapital« naše zemlje, izgra-

Digitized by Google

đivan u toku tri i po decenije dosledne socijalističke unutrašnje i spoljne politike Jugoslavije, sa Savezom komunista i Titom na čelu, još uvek daje širok manevarski prostor za rešavanje složenih i teških problema koje sada naša zemlja ima.

Jedna od ključnih ocena na sednici je i ona da je kriza u svetskoj privredi otkrila opasnu ranjivost našeg društva. Našla nas je nespremne usled euforije trošenja i lošeg privređivanja. Otvoren bok prema svetu doveo nas je u defanzivnu poziciju i izložio pritiscima kakve ne pamtimo. To traži, rečeno je, da pre ili kasnije dođemo do političke ocene naših ekonomskih veza sa svetom u svetlosti ovih zbivanja.

Zato je s razlogom naglašena potreba prilagođavanja i usklađivanja strategije privrednog razvoja Jugoslavije na načelima socijalističkog samoupravljanja sa borbom za dalje učvršćenje ekonomske i političke nezavisnosti u uslovima savremenih međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa. Naravno, ni ovoga puta nije propušteno da se istakne da nikome nećemo dopustiti da pod bilo kakvim izgovorima — političkim, ekonomskim, ideološkim — dovodi u pitanje nezavisnost naše zemlje i njen socijalistički samoupravni razvoj.

S tim u vezi naglašeno je da, ako postoji neka konstanta u našim odnosima sa inostranstvom, onda je to uverenje o nužnosti otvorenosti našeg društva. Ako smo na ekonomskom planu, posebno na području robnih i finansijskih odnosa, od toga odstupali, pre svega pod uticajem platnobilansnih teškoća, onda to nije značilo napuštanje osnovnog političkog pristupa.

Međutim, otvorenost društva nije samo ekonomska, nego i društveno-politička kategorija. Zato pojam otvorenosti ne smemo pojednostavnjivati; potrebno je produbljeno poznavanje sveta, zakonitosti njegovog kretanja, našeg položaja u tome da bismo mogli održati koncept otvorenosti i u praksi. Inače se može dogoditi — a to nam se već i dogodilo — da nam se, na primer, finansijska zavisnost počinje svetiti na grub način s teškim posledicama po razvoj. Zato je bitno da jasnije definišemo karakter veza između ekonomskih odnosa sa svetom i unutrašnjeg društveno-ekonomskog razvoja.

Odnosi sa susedima

Sa sigurnošću se može konstatovati — a to je naglašeno i u završnoj reči Mitje Ribičiča — da je ova sednica pokazala puno jedinstvo Centralnog komiteta u svim bitnim elementima naše politike prema susedima. Van svake je sumnje da je politika razvijanja dobrosusedskih odnosa bitna, čak prioritetna komponenta jačanja našeg međunarodnog položaja, a takođe je i značajan doprinos miru i bezbednosti u ovom delu Evrope i u svetu. Zato je na sednici CK i naglašeno da i dalje treba da činimo na-

Digitized by Google

pore da unapređujemo saradnju sa susedima. Da ne budemo nigde uzrok za neke neprincipijelne svađe. Da, koliko je to moguće, na osnovama striktnog poštovanja poznatih principa suvereniteta, nezavisnosti i teritorijalnog integriteta, ravnopravnosti, nemešanja, razvijamo odnose i saradnju sa svih sedam susednih zemalja.

U raspravi se čuo i veoma zanimljiv i argumentovan zahtev i stav da treba otvoreno reći da Balkan u određenim oblastima zaostaje za evropskim kretanjima i razvojem, uprkos pozitivnim promenama koje su se od rata naovamo odigrale na ovom području. Na žalost, na Balkanu, čini se, još uvek zrači provincijalna atmosfera, koja ne doprinosi evropskom razvoju. Zaostajanje Balkana za evropskim kretanjima je štetno po interese svih balkanskih naroda. Odgovornost za takvo stanje snose sve balkanske države, vlade i politički pokreti. Iz toga nikako ne treba isključivati ni našu zemlju.

Na Balkanu su izražena, više nego drugde, opterećenja iz prošlosti, nasleđena uskogrudost, predrasude i nepoverenje. Međunarodni odnosi na ovom području i dalje nose breme sukobljavanja velikih sila iz prošlosti, pa i savremene konfrontacije interesâ velikih sila i vojno-političkih grupacija.

No, bez obzira na to što slika balkanskih realnosti nije ružičasta, članovi CK smatraju da u godinama koje su pred nama situacija nije besperspektivna ni bezizlazna.

U razmišljanjima o projekciji razvoja odnosâ na Balkanu rečeno je da bi trebalo imati u vidu, između ostalog, sledeće premise.

Prvo, poštovanje duha i slova završnog akta iz Helsinkija, odnosno poštovanja teritorijalnog *statusa quo*, integriteta i suvereniteta svake zemlje.

Drugo, otklanjanje uzrokâ koji postojanje nacionalne manjine u susednoj zemlji čine izvorom trzavica i konfrontacija može se postići pre svega demokratskim razvojem unutar svake zemlje. U stvari, reč je o ostvarivanju takvog demokratskog razvoja koji će omogućiti da većinski narod svake zemlje prizna postojanje nacionalne manjine u sopstvenoj sredini i doprinosi ostvarivanju njenih elementarnih prava.

Treće, ulaganje svestranih napora za izgrađivanje balkanskih subjektiviteta koji je jedino moguć i ostvarljiv u atmosferi saradnje i razumevanja, a na osnovama poštovanja vitalnih nacionalnih interesa svake balkanske zemlje i naroda ponaosob.

Na bilateralnom planu nameće se potreba dugoročnog planiranja ekonomske saradnje, uzimajući u obzir blizinu tržištâ, komplementarnost privrede i niz drugih pozitivnih činilaca. Ne bez razloga je upozoreno da je neophodno reafirmisati princip da su sve susedne zemlje susedi Jugoslavije, a ne ove ili one republike, to jest da u međunarodnoj saradnji svi sprovodimo jedinstvenu jugoslovensku politiku. To je, očigledno, izneto stoga jer su u novije vreme bila dosta česta odstupanja od tog principa u ime

Digitized by Google

sprovođenja neke svoje izdvojene, regionalne ili nacionalne politike, pa čak i u ime ličnog viđenja stvari.

Sasvim je razumljivo da su odnosi sa Albanijom posebno privukli punu pažnju članova CK. Saradnja sa Albanijom, rečeno je, iako postoji na nekim konkretnim područjima, iako mi nastojimo da je dalje razvijamo, veoma je ograničena, a sa albanske strane stalno ugrožavana. Mi smo u svim dokumentima i istupanjima ponavljali našu želju za dobrosusedskom saradnjom sa Albanijom na principima miroljubive koegzistencije, nemešanja, poštovanja teritorijalnog integriteta, principa reciprociteta, uzajamnog uvažavanja, jer je reč o zemljama sudbinski povezanim i upućenim jedne na drugu, zemljama koje su se u narodnooslobodilačkoj borbi oslobodile sopstvenim snagama i u njoj bile solidarne, obe zemlje, van blokova, nezavisne, jer su tu nezavisnost skupo platile. Naglašeno je da mi na takvoj politici ostajemo. Međutim, vladajući krugovi u susednoj Albaniji postupaju sasvim drugačije. S naše strane ničim izazvana hajka i uporno insistiranje na zaoštravanju u našim odnosima i na kršenju normi i principa nije u interesu ni sadašnjice, a posebno ne sutrašnjice samog naroda susedne Albanije ni naših odnosa i predstavlja veliku opasnost za celo ovo područje, jer pruža mogućnost alibija hladnoratovskim snagama, snagama konfrontacije i blokovskog nadmetanja.

Kakva je bila i ostala strategija Envera Hodže u odnosu prema Jugoslaviji? I otkud tolika besomučna kampanja protiv SFRJ? Sukob KP Jugoslavije sa Informbiroom i Staljinom 1948. godine za odbranu svoje samostalnosti kao pokreta i partije i nezavisnosti Jugoslavije kao zemlje pružila je šansu Enveru Hodži da otkrije karte, svoje pravo lice nepopravljivog dogmate, malograđanskog filistra i savremenog velikoalbanskog ideologa ponesenog željom da ostvari ono što drugi pre njega nisu uspeli, sem fašistički okupatori i njihovi kvislinzi u toku drugog svetskog rata.

U traganju za novim prodorima socijalizma

Imajući u vidu činjenicu da saradnja Saveza komunista Jugoslavije sa radničkim i drugim naprednim i demokratskim partijama i pokretima u svetu dugo nije bila predmet rasprave na sednicama Centralnog komiteta, očekivalo se da će o tome biti više reči na ovom plenumu. Pre svega zbog potrebe da se oceni u kolikoj meri politika Saveza komunista Jugoslavije korespondira sa burnim promenama i zbivanjima u svetu koji su od istorijskog značaja, a takođe i da se vidi kakav to uticaj ima na idejna kretanja u Savezu komunista i kako i u kolikoj meri organizacije i članovi Saveza komunista učestvuju u izgradnji, u ostvarivanju politike odnosa i saradnje SKJ sa radničkim i drugim progresivnim partijama i pokretima u svetu.

Digitized by Google

Iako je uvodni referat predstavljao solidnu platformu za raspravu, ta prilika je samo delimično iskorišćena, jer su se tek dva-tri učesnika u raspravi zadržala na nekim pitanjima razvoja istorijskog procesa socijalizma u svetu u svetlosti opštih, pre svega, međunarodnih uslova, a u tome i naše strategije i saradnje.

Istaknuto je da nam dinamičke promene u svetskim zbivanjima i revolucionarnim uslovima nameću nužnost preispitivanja, prilagođavanja, sazrevanja i traganja za novim prodorima na trasi naših poznatih osnovnih vrednosti. To je i naša obaveza jer, kao što je iz istorije poznato, središnje pitanje radničkog pokreta bilo je, oduvek, a danas možda više nego ikada, u tome koliko sagledava sazrele, istorijski konkretne unutrašnje i međunarodne uslove i njihovu međusobnu dijalektiku, koliko ide u korak sa potrebama savremenog sveta, koliko im prethodi, odnosno koliko za njima zaostaje.

I socijalizam kao svetsko-istorijski proces ima svoju unutrašnju dijalektiku razvoja, rečeno je u diskusiji, shodno društvenim uslovima u pojedinim zemljama, ima svoja izvorišta i potencije, ali isto tako i svoje međunarodne okvire koji mogu davati podsticaje, ali i ograničenja i smetnje. Iz ove dijalektike može se izvući još jedan zaključak od značaja za razvoj istorijskog procesa socijalizma u svetu, pa i za našu sopstvenu strategiju razvoja i saradnje. Naime, reč je o tome da se, kao ni svi dosadašnji svetsko-istorijski procesi, ni socijalizam kao svetski proces neće i ne može ostvarivati ni jednosmerno ni jednoznačno. To znači da njegov razvoj ne može biti pravolinijski, pa u tome ni linearna funkcija samih socijalističkih ciljeva.

S tim je u tesnoj vezi i konstatacija iz Vidićevog referata da većina socijalističkih zemalja ulazi u novo istorijsko razdoblje u kojem se sve više ispoljavaju potrebe da se dalje obogaćuju vizija i ciljevi socijalističkog društva, kao i da se pristupi odgovarajućim reformama postojećih društveno-ekonomskih sistema i odnosâ radi njihovog što slobodnijeg socijalističkog razvoja.

U više socijalističkih zemalja u toku je ostvarivanje mera kojima se žele prevazići konstatovane slabosti postojećih društveno-ekonomskih sistema. Neke zemlje već su stekle značajno iskustvo, dok druge tek pristupaju izučavanju tih problema i raspravljaju o tome šta bi i u kom pravcu trebalo menjati. U tom sklopu nastoje se dublje sagledati zakonitosti i protivrečnosti socijalističkog razvoja, posebno u ekonomskoj oblasti, pristupa se usavršavanju mehanizama privređivanja, pitanjima položaja radnih kolektiva u procesu proizvodnje i raspodele, problemima standarda i savladavanja određenih disproporcija. Aktuelizuje se ideja socijalističkog samoupravljanja, a na dnevni red postepeno dolaze i takve teme kao što je uloga i mesto partije u socijalističkom sistemu, odnos država—društvo, razlozi porasta nacionalističkih pojava i zadaci ostvarivanja pune ravnopravnosti narodâ i narodnosti u socijalizmu itd. Očigledno je da su sva ova kretanja vrlo složena i protivrečna i da subjektivne snage socijalizma

Digitized by Google

kao svetskog procesa ulaze u razdoblje traženja novih odgovora na zadatke i probleme koji su narasli.

Aktuelnost Berlinske konferencije

Stav u Vidićevom referatu o ideji za sazivanje svetskog savetovanja komunističkih partija izazvao je razumljivo interesovanje. Zato je, ne bez razloga, i na ovoj sednici ponovljeno da SKJ svoje odnose sa svim partijama i pokretima sa kojima sarađuje temelji na striktnom poštovanju principa nezavisnosti, samostalnosti, ravnopravnosti, nemešanja, odgovornosti pred svojom radničkom klasom i narodom, na uzajamnom uvažavanju razlika i interesâ.

Berlinska konferencija komunističkih partija Evrope izrazila je težnje mnogih partija upravo time što je istakla neprolazan značaj takvih principa. Međutim, nesmanjena je potreba borbe za dosledno poštovanje tih principa, za to da se oni materijalizuju u konkretnoj praksi odnosâ i saradnje svih naprednih snaga. Iako možemo reći da su dogmatizam, sektaštvo, ideološka isključivost i slično u krizi, da je svest o istorijskoj preživelosti rukovodećih centara sve više prisutna u politici i strategijama mnogih subjektivnih snaga socijalizma i društvenog napretka — moramo imati u vidu da je razvoj te svesti neravnomeran.

S obzirom na to da se u poslednje vreme zapaža oživljavanje ideje o potrebi održavanja međunarodnih savetovanja komunističkih partija kao prakse koju treba negovati, Centralni komitet je podsetio da je poznato da SKJ o tome ima jasna gledišta i kriterijume i da nije za institucionalizovanje međunarodnih susreta komunističkih partija. SKJ je uvek polazio od toga da borba za mir i napredak treba da se vodi na osnovi najšireg okupljanja svih snaga progresa i demokratije. Zato ćemo se i dalje, naglašeno je, prema inicijativama ove vrste držati stavova koje smo i do sada zastupali i svestrano obrazložili na Berlinskoj konferenciji komunističkih partija Evrope 1976. godine.

U diskusiji su negativno ocenjeni pokušaji koji imaju za cilj regionalnu ili svetsku institucionalizaciju saradnje partija i donošenje obavezujućih dokumenata. Komunističke partije bi naročito pogrešile ako bi zaboravile na svoja vlastita iskustva koja su imale u prošlosti kada su nastojale da različitim rezolucijama obezbede jedinstvo nastupanja, ali se to u suštini svodilo samo na formalno i prividno jedinstvo. Zato je potrebno, danas više nego ikada ranije, ulagati ogromne napore za suštinsko obogaćivanje saradnje, za razmenu mišljenja, dijaloga i iskreno nastojanje da se upoznaju i shvate razlozi koji dovode do zauzimanja različitih stavova o pojedinim pitanjima. Samo na taj način neprekidno ćemo širiti prostor za zajednička shvatanja i zajedničke ciljeve. Isto tako, time bismo neprekidno davali doprinos borbi za mir koja bi okupila što širi krug miroljubivih, progresivnih i demokratskih snaga u svetu.

Digitized by Google

Antikomunizam nas vraća u vreme hladnog rata

Iako je izostala temeljitija analiza uzroka i posledica jačanja antikomunističkih tendencija u svetu, rečeno je da nikad kao danas na svetskoj pozornici nije delovalo toliko organizovanih klasnih, socijalnih, nacionalnih, ekonomskih, vojnih, ideoloških, regionalnih i drugih snaga koje nastoje da zadrže ili promene svoje mesto u postojećoj realnosti sveta, da ponude rešenja za ostvarivanje svoje istorijske i konkretne vizije čovečanstva.

Danas pojedine ugledne ličnosti, državnici Zapada, olako pristupaju formiranju društva za borbu protiv socijalističkih ideja i protiv svega što je progresivno. Oni oživljavaju aveti prošlosti, sanjaju o renesansi prevaziđenih ideja i koncepata, o povratku onog duha koji je istorija pregazila.

Naglašeno je da je strategija »krstaškog rata« protiv komunizma, i pored pokušaja da se, prema njenoj anatomiji, predstavi kao neki blokovski surogat, zapravo strategija koja je u celini usmerena protiv svih socijalističkih društava, na svim kontinentima i protiv svih levo orijentisanih političkih snaga i progresivnih režima u svetu.

Politika određenih krugova buržoazije radikalizovala se u smislu jačeg klasnog zaoštravanja, nastojeći da sužava uticaj i materijalnu moć radničke klase i drugih radnih slojeva. Na međunarodnom planu takve snage odbacuju detant, pozivaju na podizanje antikomunizma na stepen državne politike, spremne su da podstiču i izvoze kontrarevoluciju.

Oživljavanje takvih opasnih tendencija ugrožava demokratske tekovine u međunarodnim odnosima i otežava dalju borbu svih demokratskih, progresivnih snaga. Antikomunizam i uopšte ideologizacija državne politike može samo da nas vraća vremenima najtežih oblika hladnog rata i da vodi u svetski sukob. Tome se treba odlučno suprotstavljati, kao i svim pokušajima oživljavanja revanšističkih, fašističkih i drugih reakcionarnih snaga i ideologija.

*

Sasvim je sigurno da je ova sednica Centralnog komiteta poslužila kao dobar povod da se proveri dosadašnji rad u ovoj oblasti sa stanovišta Dvanaestog kongresa SKJ i da se u tom smislu izvrši analiza osnovnih elemenata koji određuju međunarodni položaj naše zemlje i odnose SKJ sa radničkim i drugim naprednim pokretima u svetu.

Osnovni naglasak na ovoj sednici nije bio ni na ponavljanju poznatih principa naše spoljne politike, niti na utvrđivanju novih, već pre svega na potvrđivanju tih principa u novim uslovima.

Digitized by Google

Predrag Vranicki: »Socijalistička alternativa«

(»Školska knjiga«, Zagreb, 1982, strana 354)

»Istorijski gledano, dogmatske puške su uvek bile nabijene ćorcima.«

Najnoviju knjigu jednog od najpoznatijih marksista i filozofa u nas čine intervjui, diskusije i kraći članci koje je autor objavljivao u poslednjih desetak godina. Knjiga je podeljena na četiri tematska kompleksa.

Prvi i najduži ima naslov: »Filozofija — marksizam — socijalizam«. Tu su sabrani tekstovi koji obrađuju problematiku marksizma, njegovu istoriju, pojedine ličnosti (zanimljiv je, na primer, tekst o Lenjinu) i savremene struje u marksizmu — s posebnim naglaskom na marksizmu u Jugoslaviji. Obrada marksizma tematski je povezana s problematikom radničkog pokreta od staljinizma do evrokomunizma, samoupravljanja i pitanja partije i države.

Samoupravljanje, partija i država su glavne teme i u drugom delu knjige kojem je autor dao naslov: »Problemi jugoslovenskog socijalizma«.

Treći deo knjige čine intervjui i diskusije koje je autor imao povodom izlaska svojih dveju knjiga: *Historija marksizma* i *Marksizam i socijalizam*. Tematika je, u suštini, vrlo slična tematici prva dva dela knjige.

Četvrti deo se razlikuje od prva tri. Naime, Vranicki je četiri godine bio rektor Zagrebačkog sveučilišta. U tom poslednjem delu je sabrao intervjue, govore, diskusije koje je imao u tom periodu, a taj period je bio za Sveučilište vrlo buran, tako da tekstovi odražavaju sva bitna pitanja reforme univerziteta.

U knjizi, dakle, možemo pratiti nekoliko crvenih niti koje čine trajne autorove preokupacije. Kao prvu, pomenuo bih pitanje *staljinizma*. Staljinizam je jedan od najtežih udaraca marksizmu i radničkom pokretu. Staljinizam identifikuje intelektualno »stvaralaštvo« s pragmatizmom i pozitivizmom, što znači teorijsko i praktično zaustavljanje razvoja naprednih snaga. Staljinizmu je autor posvetio mnogo pažnje, i to ne samo u vidu osude i teorijskog raskrinkavanja oblika u kojem se on pojavljuje u Sovjetskom Save-

Digitized by Google

zu i koji je povezan s imenom Staljina, već i u svim njegovim pojavnim oblicima i posledicama (kojih ima i u našem društvu).

Sa razmatranjem staljinizma povezana je i, verovatno najpoznatija, knjiga Predraga Vranickog *Historija marksizma.* Za tu knjigu autor kaže da je napisana sa radikalno antistaljinističkih pozicija, čak sa pozicija demistifikacije (str. 35). Pošto je proučavanje istorije marksizma u vreme prvog izdanja *Historije marksizma* bilo još u povoju, vrlo je zanimljivo pomenuti motive koji su autora naveli na proučavanje i pisanje takve istorije. Reč je o obračunavanju sa dogmatizovanom, kanonizovanom istorijom. Staljinizam je zbog svoje prakse bio prinuđen da falsifikuje istorijske podatke, ulogu ličnosti, situacije itd. Zato je trebalo drukčije pristupiti istoriji, kao i prikazivanju ličnosti osuđenih na čuvenim procesima — Trockog, Buharina, Zinovjeva, Kamenjeva... Sve te ličnosti moramo danas tretirati kao teoretičare ruske revolucije. Sve donedavno o njima se prosto ćutalo, a što su se ocene o njima promenile, priličan deo zasluge pripada i knjizi *Historija marksizma.*

Samoupravljanje je sledeća tema koja povezuje sve tekstove. Autor prilazi samoupravljanju kao teorijskom, marksističkom pitanju, ne zanemarujući pri tom ni stvarnu dimenziju samoupravljanja kao trenutka i razvojnog opredeljenja našeg društva. On kaže da glavno pitanje našeg društva nisu neizbežne pojave sitnoburžoaskog ponašanja, već one pojave koje napadaju osnovne intencije i moralnu usmerenost socijalističkog društva, to jest ono što treba da onemogući izigravanje i ometanje razvoja samoupravnih odnosa, demokratskih prava radnog čoveka ne samo u tome da raspolaže svojim radom i svojom istorijskom sudbinom, već da ima i mogućnosti da aktivno učestvuje u stvaranju slobodnog socijalističkog javnog mnenja (str. 170—171).

Razvoj socijalističkog samoupravljanja — a s njim i svih drugih elemenata koji ga omogućavaju i učvršćuju — vrlo je česta tema ove knjige. Autor se više puta zaustavlja na problematici javnog mnenja. Tako na jednom mestu (str. 236) on kaže da će se u našem društvu, ukoliko više budu savladane početne »dečje bolesti«, jače osetiti potreba za mnogo razvijenijim javnim mnenjem, za društvenom i političkom kulturom, čiji će neizostavni delovi biti, pored ostalog, kritika i dijalog.

Za sve one koji rade na univerzitetu i koje ta problematika zanima biće vrlo interesantno i podsticajno čitanje poslednjeg dela ove knjige. Uprkos vremenskoj udaljenosti, neke zamisli koje su se kod autora javljale u ono vreme kad je bio na dužnosti rektora aktuelne su i danas. Pomenimo samo njegove tvrdnje da univerzitet mora raditi i delovati kao zajednica i da mora očuvati jedinstvo naučnog i pedagoškog rada.

Ako bih se u tom sklopu morao odlučiti za najaktuelniji problem koji se tiče svih jugoslovenskih univerziteta, ukazao bih na problem postdiplomskih studija. Tom problemu je Vranicki u ulozi rektora posvećivao izuzetnu pažnju. Njegova zamisao da se postdiplomske studije organizuju celovito, to jest sa stanovišta univerziteta kao celine, a ne sa stanovišta pojedinih fakulteta, čini mi se vrlo utemeljena, jer bi mogla da reši mnoge probleme koji danas opterećuju postdiplomske studije. Bila bi isto tako zanimljiva ocena o tome zašto ta zamisao nije prihvaćena i realizovana.

Na kraju bih rekao da sam čitanju ove knjige prišao s nekakvom predrasudom; prišao sam s utiskom da su me knjige koje sadrže već objavljene tekstove više puta razočarale. Nedostaci takvih »zbornika« su izražavanje bez dovoljno određenosti i preciznosti, necelovito tretiranje problema... Ova knjiga je te zamke izbegla — pre svega zbog ličnosti samog autora, njegove širine i njegovih znanja.

Primož Južnič

Digitized by Google

Др Бранислав Синадиновски: Научно-техничкиот прогрес и развојот на облиците на организацијата на општественото производство

(»Македонска книга« Скопје, 1983)

Iako pitanja naučno-tehničkog progresa i razvoja oblikâ društvene proizvodnje predstavljaju dominantnu preokupaciju svetske naučne misli, ipak se može reći da su ona nedovoljno i samo parcijalno obrađivana i naučno osvetljavana. Proučavanja su osobito nedovoljna sa gledišta perspektiva koje se otvaraju u razvoju organizacija udruženog rada i uopšte savremene organizacije društvene proizvodnje na principima slobodno udruženog rada u svim oblastima čovekove delatnosti u jugoslovenskom samoupravnom socijalističkom društvu.

U tom kontekstu, nedavno objavljena studija B. Sinadinovskog predstavlja doprinos u postojećoj savremenoj marksističkoj naučnoj misli. Ona zauzima posebno mesto, pre svega svojom sadržinom i metodološko-teorijskim pristupom koji se temelji na sistematskoj analizi klasikâ marksizma. Tačnije, ona zapravo, u skladu sa marksističkom teorijom o ekonomskom razvoju društva, utvrđuje mesto i ulogu naučno-tehničkog progresa i razvitak oblikâ organizacije u društvenoj proizvodnji. Sa ovom svojom novom studijom, pored pre nekoliko godina objavljene svoje prve studije o osnovnoj organizaciji udruženog rada kao polazne osnove integracionih procesa jugoslovenske privrede, autor ne samo što pokušava da integriše i analitički utemelji postojeća teorijska saznanja u ovoj oblasti, već i da otkrije i utvrdi neka novija svoja i druga naučna saznanja, tako da uloženi veliki napor u tom pogledu predstavlja logični nastavak i dopunu postojećih teorijskih istraživanja nekih fundamentalnih globalnih problema sa kojima se suočava savremeni svet.

Najznačajniji bogati teorijski i empirijski materijal savremene naučne misli u svetu autor je klasificirao i sistematski obradio u pet globalnih celina. Nakon uvodnog dela svoje studije, B. Sinadinovski posebno i iscrpno analitički i kritički razmatra međusobnu zavisnost razvoja proizvodnih snaga i oblikâ organizacije savremene društvene proizvodnje, polazeći pri tom od temeljne analize klasikâ marksizma o društvenoj podeli rada i raznih oblika organizacije društvenog rada u kontekstu razvoja proizvodnih snaga, da bi se zatim, posebno zadržao na savremenim oblicima društvene proizvodnje u uslovima monopolističke faze kapitalističkog načina proizvodnje, i to sa stanovišta savremene građanske misli o tehničkom napretku i najnovijim oblicima organizacije društvene proizvodnje. On posebno kritički analizira neka najznačajnija shvatanja o proizvodnim snagama i društvene podele rada i njegove savremene organizacije u zemljama takozvanog razvijenog socijalizma, usredsređujući pri tom pažnju na pojavu i razvoj kapitalističkog preduzeća, počev od njegovog manufakturnog oblika pa sve do današnjih multinacionalnih i transnacionalnih kompanija, kao najnovijih oblika njegove organizacije u sklopu savremene naučno-tehnološke revolucije i gigantskog razvoja savremenih proizvodnih snaga u tehnički i ekonomski najrazvijenijim i najjačim zemljama u svetu.

U ovom, trećem delu svoje studije autor istražuje dinamiku razvoja modernih proizvodnih snaga u nacionalnim i svetskim razmerama, posebno apostrofirajući međunarodni karakter društvene podele rada i ulogu međunarodnih monopola kao novog oblika organizacije savremene društvene proizvodnje, teritorijalnu podelu sveta i savremeni proces dekolonizacije, te proces daljeg zaoštravanja neravnomernosti u razvoju novih

Digitized by Google

oblika konkurencije u savremenim uslovima i drugo.

Nakon temeljite kritičke analize savremene naučno-tehničke revolucije i njenih posledica u savremenoj organizaciji društvene proizvodnje, kao što su, pored ostalih, tehničko-tehnološki aspekti automatizacije i kibernetizacije i društveno-ekonomski i sociološki aspekti savremene društvene proizvodnje, na sledećih stotinak stranica studije vrlo iscrpno se obrađuju i prezentiraju sve bitne, suštinske i pojavne karakteristike najnovijih oblika savremene društvene proizvodnje.

Sistemskom analizom misli klasikâ marksizma o asocijaciji neposrednih proizvođača, dosadašnjeg jugoslovenskog teorijskog i empirijskog iskustva, te najnovijih građanskih i drugih teorijskih koncepcija o učešću radnikâ u upravljanju savremenim preduzećem, osnovne organizacije udruženog rada u kontekstu naučno-tehničko-tehnološke revolucije, odnosa tehničkog progresa i celokupnog razvoja jugoslovenske privrede, osnovne organizacije udruženog rada kao polazne osnove samoupravne integracije savremene društvene proizvodnje, najvećih privrednih organizacija udruženog rada u Jugoslaviji i Makedoniji, odnosa samoupravljanja i kibernetike — autor u četvrtom delu studije nešto detaljnije obrađuje sve bitnije aspekte, probleme i pitanja savremene organizacije slobodnog udruženog rada kao jedne od najpogodnijih alternativa i mogućnosti za dalji uspešan razvoj savremene organizacije društvene proizvodnje

U petom, ujedno i poslednjem delu studije B. Sinadinovski iznosi neke svoje vrlo zapažene zaključke i konstatacije.

Ne zadržavajući se opširnije i detaljnije na veoma značajnim rezultatima ovog istraživanja, uglavnom se može reći da bitan i centralni problem studije predstavlja višestrana komparativna analiza tri najnovija oblika organizacije društvene proizvodnje. To su, prvo, multinacionalne i transnacionalne kompanije kao osnovni oblici internacionalne ekspanzije kapitala, drugo, sovjetski i istočnoevropski kibernetski sistem organizacije moderne društvene proizvodnje i, treće, samoupravni model organizacije savremene proizvodnje u Jugoslaviji.

Pored ostalih značajnih saznanja i rezultata istraživanja do kojih je došao putem iscrpne teorijske i empirijske analize i komparacije pozitivnih i negativnih strana najnovijih oblika u savremenoj organizaciji društvene proizvodnje B. Sinadinovski u ovoj svojoj obimnoj studiji (672 stranice) nepobitno dokazuje da prva dva modela nisu u stanju da reše osnovni problem koji postavljaju savremene proizvodne snage kako u nacionalnim tako i u svetskim razmerama. To je problem obezbeđivanja nužnih pretpostavki za nesmetani razvoj *procesa oslobođenja rada kao osnove oslobođenja ličnosti čoveka u tom procesu i u društvu uopšte.* Autor smatra da se rešenje ovog suštinskog problema, koji su postavili kao centralni u svojoj humanističkoj viziji o svetu još klasici marksizma, može očekivati *jedino* od samoupravnog modela organizacije celokupne društvene proizvodnje. Kod nas slobodna organizacija udruženog rada svojim oblicima, dimenzijama, pravima i obavezama ovaj model uzdiže kao realnu osnovu samoupravne integracije privrede i celokupnog društva i, ujedno, obezbeđuje horizontalnu i vertikalnu integraciju savremenog društveno-političkog sistema zemlje na istim principima.

Jordan Jovanovski

Dr Milan Podunavac: Politička kultura i politički odnosi

(»Radnička štampa«, Beograd, 1982, strana 248)

U već afirmisanoj biblioteci »Ideje«, koju izdaje »Radnička štampa« iz Beograda, objavljena je

Digitized by Google

knjiga Milana Podunavca *Politička kultura i politički odnosi*. Iz samog naslova može se zaključiti da je reč o studiji koja je posvećena jednom od najtananijih pitanja teorije o politici, političke vlasti i legitimiteta političkog poretka.

Studiju čine uvod i četiri poglavlja. U *uvodu* Podunavac ukazuje na značaj političke kulture za spoznaju složenog bića politike, anatomiju političkih procesa, smisla i legitimiteta političkog poretka. Političkoj kulturi autor pristupa kao istorijskoj pojavi čiji se sadržaji menjaju i razvijaju uporedo sa opštim društvenim preobražajem. Iako se politička kultura kao termin javlja u novije vreme, društveni, politički i kulturni realiteti koje ovaj pojam »pokriva« identifikuju se vrlo rano i razmatranja o njima stara su koliko i razmatranja o politici. U širokom istorijskom rasponu — od starogrčke političke filozofije i teorije do savremenih razmatranja o politici — ističe Padunavac, politička misao je utvrdila da oblici i mehanizmi političke vladavine, »tehnologija« političke vlasti, strategija uticaja društva na državu, ne zavise samo od boljeg ili lošijeg aranžmana političkih institucija, već da postoji i jedna *parapolitička* sfera društva u kojoj se izražavaju autonomija i aktivitet čoveka i građanina, ukrštaju osnovne političke vrednosti, standardi ponašanja, simboli i osećanja pripadnikâ političke zajednice i da ova oblast uveliko determiniše i oblikuje političke procese. Nakon opšteg ukazivanja na značaj ove oblasti ispoljavanja ljudskog subjektiviteta sledi izlaganje osnovnih misli istaknutih filozofskih i političkih pisaca kao što su: Ruso, Makijaveli, Xobs, Monteskije, Lok i drugi.

Savremenu epohu sve izrazitije karakteriše proces politizacije društvenih odnosa. Po mišljenju autora ove studije, opšti proces politizacije društvenih odnosa na političko-kulturnom planu poprima dve osnovne tendencije. Prva je izražena u činjenici da se politička kultura i političke vrednosti ne ispoljavaju samo kao prost sastojak opšte kulture i opštih, socijalnih vrednosti, već kao *meta-kultura* i *meta-vrednosti*. Druga osnovna tendencija te političko-kulturne klime je predrasuda o državi i politici kao najmoćnijem sredstvu za dosezanje svih ljudskih ciljeva.

Podunavac objašnjava političko-kulturnu mapu savremenog društva, ukazuje na protivrečne tendencije koje se prepliću na političko-kulturnoj ravni, bez čijeg saznanja nema spoznaje anatomije i funkcionisanja savremenih političkih sistema i ukazuje na kvalitativnu prednost samoupravljanja i samoupravne političke kulture u odnosu na tradicionalne građanske i etatističke sisteme i njima primerene tipove političke kulture. Filozofija samoupravljanja, ističe Podunavac, svojim *antielitizmom* u ontološkom i političkom smislu, konceptom *antivlasti*, razvojem *pozitivne političke svesti*, jedinstvom *demokratije — autonomije* i *demokratije — participacije*, otvaranjem procesa *reintegracije građanskog društva* i *političke države*, *mikro* (političkog svakodnevlja) i *makropolitike* — naznačuje puteve za razrešavanje osnovnih protivrečja između čoveka i države, slobode i vlasti (poretka). Samoupravljanje načelno razara prosvetiteljsku ideju o podaničkom ishodištu političke kulture i određuje joj novo mesto u celini društvenih i političkih preobražaja.

U prvom delu »Politička kultura i politička teorija« Podunavac prikazuje razmatranja političke kulture u krilu savremene političke teorije. Naime, iako se s pravom tvrdi da je istraživanje društvenih, političkih i kulturnih realiteta koji se »pokrivaju« pojmom političke kulture staro koliko i sama politička nauka, pokušaj zasnivanja celovite teorije o političkoj kulturi deo je savremene građanske teorije o politici. Koncept političke kulture razvijen je u okviru *funkcionalističke* koncepcije o politici i njegovim rodonačelnikom smatra se američki politički pisac Gabriel Almond. Koncept političke kulture sve je izraženiji i u politikološkim i sociološkim razmatranjima

Digitized by Google

u istočnoevropskim zemljama. Podunavac prvo izlaže građanske teorije o političkoj kulturi, a zatim elemente za zasnivanje marksističke teorije o političkoj kulturi. Uprkos odsustvu eksplicitne upotrebe pojma političke kulture u krilu klasične marksističke političke teorije, Podunavac je mišljenja da nije preterana tvrdnja da opšteteorijski i filozofsko-politički radovi o *politici, političkoj strukturi, duhovnoj nadgradnji, političkoj ideologiji,* kao i čitav niz radova u kojima je primenjena *klasna analiza* — daju dovoljno elemenata za zasnivanje jedne marksistički utemeljene teorije o političkoj kulturi. Sa stanovišta marksističke političke teorije za političku kulturu su od posebnog značaja oni radovi u kojima se istražuje slojevitost i dijalektička priroda društvene i političke svesti. To su radovi Marksa, Engelsa, Lenjina, Plehanova, Buharina, Lukača, Gramšija, Kardelja i drugih marksističkih teoretičara. Uspešnom eksplikacijom temeljnih ideja ovih radova Podunavac dolazi do ključnog pitanja, a to je — da li je politička kultura sastavni deo mehanizama političkog vladanja i političke dominacije. Po njegovom mišljenju, Marksova, a naročito Gramšijeva i Altiserova razmatranja potvrđuju da je politička kultura sastavni deo mehanizama političke hegemonije vladajuće klase.

U okviru drugog poglavlja »Politička kultura i politički odnosi« susrećemo se, prvo, sa razmatranjima o unificirajućim činiocima političkog poretka. Slede vrlo interesantna razmatranja problema legitimacije političke vlasti, političkog poretka. Treće pitanje kojim se Podunavac bavi u okviru ovog poglavlja jeste — miranda političke vlasti. Istraživanje mirande političke vlasti je od izuzetnog značaja za spoznaju podaništva, lojalnosti i privrženosti čoveka političkom poretku. Podunavac se pridružuje većini istraživača politike po kojima *miranda* političke vlasti obuhvata dve osnovne komponente: političke simbole (simboličku komponentu politike) i različite oblike *iracionalne političke svesti (politički mit).* Simbolička komponenta politike je vrlo značajna. Čovek je stalno pod uticajem političkih simbola najrazličitije vrste. Politički simboli, kaže Podunavac, prisno su povezani s dominantnom ideologijom, isprepletani s političkim mitom, opterećeni nabojima političke memorije društva i ponekad je teško i gotovo nemoguće, povući jasne i precizne granice između mita, ideologije i simbola. Uloga političkih simbola izražava se prevashodno u jačanju *identifikacije* i *lojalnosti* političkih podanika prema političkom poretku.

U razmatranju političkog mita Podunavac polazi od Manhajmove tvrdnje da postoji jedan deo svesti koju je »čovečanstvo uvek s najvećom žilavošću skrivalo pred samim sobom«. S njom čovek nikad nije siguran — ne zna kada će se probuditi, oživeti, ovladati mnenjem i ponašanjem ljudi. Ona budi sumnju u mogućnosti racionalne kontrole, postavlja pitanje o redu u političkom kosmosu. No, ona istovremeno potvrđuje da ujedinjavanje oko kolektivnih simbola, iluzija i ideala ima magičnu moć u političkom životu i uveliko olakšava tehnologiju političkog vladanja. Ova latentna, ali moćna poluga političkog vladanja jeste politički mit. »Anatomija savremenih političkih sistema potvrđuje da politički mit nije recidiv praistorije politike. Mitovi nastavljaju da žive i u doba prosvećenosti, racionalizma i nauke. Oživljavanje starih mitova prepliće se sa stvaranjem novih, čak bi se reklo da su nam metodi proizvođenja i korišćenja opasniji po slobodu i autonomiju čoveka« (str. 121—122). Podunavac se posebno zadržava na shvatanjima Vilfreda Paretoa, Žorža Sorela, Ernesta Kosirera i Fistela de Kulanža. Ukazujući da u teoriji postoje različite tipologije mitova, Podunavac ističe da se najčešće razlikuju: (a) *teogonijski mit* (objašnjava kako je postao bog); (b) *kosmogonijski* (u njegovoj osnovi je odgovor kako bi svet trebalo da živi); (c) *antropološki* (mit o začeću čoveka i njegovom razvoju); (d) *eshatološki* (projekcija

Digitized by Google

o kraju čoveka i sveta) itd. Ali, ističe i da manje-više postoji saglasnost o tome da »najizrazitiju političku valenciju ima *mit o zasnivanju političke zajednice*« (str. 127). Bitno obeležje mita o zasnivanju političke zajednice jeste objašnjenje kako je određena zajednica nastala i na čemu se zasniva. Stabilizirajuća funkcija političkog mita je dominantna. Politički mit spada u red unificirajućih činilaca političke zajednice time što doprinosi koheziji i integraciji pripadnikâ političke zajednice i na taj način snaži političku vlast.

Treći deo studije Podunavac je posvetio odnosu političke kulture i političke socijalizacije. Nakon prikaza najizraženijih shvatanja u grčkoj filozofiji o potrebi i smislu političkog odgoja, kao i shvatanja Rusoa, Vebera, Sen-Simona i Korša, Podunavac piše: »Primeri iz istorije političkih institucija i anatomija tehnologije političkog vladanja potvrđuju da sva politički organizovana društva kao svoju bitnu komponentu sadrže oblike političke socijalizacije i građanskog treninga putem kojih se održavaju, stiču i razvijaju norme političke kulture. Pripadnici političke zajednice kroz proces političke socijalizacije stiču osnovne norme političke kulture. Podržavanjem ključnih političkih vrednosti, nazora, normi ponašanja i simbola doprinosi se političkoj koheziji i konsensusu, ojačava politička moć i utvrđuju osnovne formule legitimacije političkog poretka« (str. 133). Posle jezgrovitog prikaza najznačajnijih shvatanja o potrebi i smislu političkog odgoja i sintetičkog stava o tome, Podunavac razmatra istraživanja građanskog treninga i političke socijalizacije u političkoj teoriji.

U red najznačajnijih radova koji se bave ovom ne baš lako spoznatljivom, ali zato ne i manje značajnom dimenzijom politike spadaju radovi Valasa, Lipmana, Merijama i Harolda Lasvela. Iako se u njima upotrebljavaju različiti termini, kao što su: »građanski trening«, »karakterni trening«, »političko obrazovanje«, kao njihovo zajedničko obeležje, Podunavac ističe »otkrivanje« značaja političke lojalnosti za funkcionisanje političkog sistema.

Političku socijalizaciju Podunavac određuje kao celinu »svih procesa putem kojih se prevalentne norme političke kulture datog društva stiču, održavaju i menjaju« (str. 140). Politička socijalizacija obezbeđuje da se u jednom dužem istorijskom razdoblju postigne uniformnost političko-kulturnih normi i standarda ponašanja pripadnikâ određene političke zajednice. Sadržaj političke socijalizacije čini politička kultura. Ona nije data sama po sebi, ona se stiče, prenosi se s jedne generacije na drugu, u skladu sa ukupnim promenama i razvojem društva i sama se transformiše i, po pravilu, obogaćuje, a u određenim istorijskim situacijama, kada dolazi od promena izazvanih snažnim socijalnim nabojem, dolazi i do formiranja nove političke kulture.

Razmatrajući osnovne stadije političke socijalizacije, autor ukazuje na to da je politička socijalizacija proces koji počinje u najranijoj fazi života individue i izražava se u složenoj mreži interakcije između individue i društva jer »individua nije samo objekt socijalizacije, pasivan recepijent uticaja u političko-kulturnoj mreži, ona i sama socijalizuje« (str. 146). Proces političke socijalizacije, s manje ili više intenziteta, traje u toku čitavog života individue. Međutim, u svim stadijima političke socijalizacije interakcija, između individue i društva nema isti intenzitet i oblike uticaja. U tom kontekstu je vrlo zanimljivo saznanje o velikom uticaju rane političke socijalizacije za formiranje političke ličnosti, a da u periodu političke zrelosti dolazi do kristalizacije i snaženja političkih orijentacija stečenih u »ranoj političkoj socijalizaciji« i da se osnovni politički oblici teško menjaju. »Istraživanja uglavnom potvrđuju — konstatuje Podunavac — da se od sedme godine formira bazični politički identitet i emocionalna vezanost za centralne političke simbole zajednice, a

Digitized by Google

da između sedme i trinaeste godine počinje proces saznavanja mnogo apstraktnijih pojmova« (str. 148). Iako je rezultat istraživanja koja su izvedena u drugačijim istorijskim, ekonomskim, socijalnim i političkim prilikama, mislim da je ovo saznanje vrlo značajno i za nas. U najmanju ruku, trebalo bi ga prihvatiti kao inspirativno i podsticajno u istraživanjima i traganjima za jednim celovitijim, konzistentnijim konceptom političke socijalizacije koji nam, po mom uverenju, nedostaje i bez kojeg se funkcionisanje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja suočava sa ozbiljnim teškoćama.

U okviru četvrtog dela studije »Politička kultura i politički sistem« Podunavac razmatra sledeća pitanja: (1) komparativni i sistemski pristup izučavanju odnosa političke kulture i političkog sistema; (2) politička kultura i demokratija; i (3) politička kultura i modernizacija političkog sistema. Autor izlaže komparativni i sistemski pristup, ukazuje na njihova osnovna obeležja i primećuje da je komparativni model jedan od najuticajnijih i najčešće primenjivan model u izučavanju odnosa političke kulture i političkog sistema u krilu građanske političke teorije. Komparativni model je sastavni deo spoznaje političke morfologije, njegov se značaj iscrpljuje u deskripciji osnovnih političkih oblika i nije u stanju da pruži dovoljno indikatora koji su relevantni za zaključivanje o anatomiji političkih procesa. Za razliku od komparativnog modela sistemski model političke kulture zasnovan prevashodno u radovima Dejvida Istona usmeren je ka istraživanju ovih problema. Završavajući izlaganje osnovnih paradigmi o odnosu političke kulture i političkog sistema, Podunavac ukazuje da, bez obzira na ograničenosti funkcionalističko-strukturalističkog pristupa u istraživanju političkih sistema, oni predstavljaju moguće paradigme u istraživanju odnosa političke kulture i političkog sistema, naročito uslovâ i pretpostavki statike političkog sistema.

U razmatranju vrlo suptilnog odnosa političke kulture i demokratije Podunavac polazi od već stečenih iskustava i saznanja da funkcionisanje, efikasnost, stabilnost, otvorenost i demokratičnost političkog sistema zavise od političke kulture datog društva i da političke institucije ostaju prazne i beživotne ukoliko nisu praćene određenim tipom političke kulture, znanjima, vrednostima i nazorima koji daju značenje i smisao političkim procesima. Međuzavisnost političke kulture i političkih institucija izražena je u političkoj teoriji, i to kako naglašava Podunavac, u formuli o *nužnosti kongruencije političke kulture i političke strukture*. Nakon razmatranja osnovnih tipova političke kulture, njihovih osnovnih karakteristika i vrednosti, kao i njihovog odnosa prema demokratiji, Podunavac zaključuje: »Naša su dosadašnja istraživanja pokazala da se u političkim civilizacijama klasnih društava *političko podaništvo, pokoravanje, priznanje i poverenje u osveštali autoritet vlasti* diže na rang osnovne političke vrline« (str. 213). U ovom delu su osobito zanimljiva razmatranja o odnosu političke kulture i socijalističkog samoupravljanja ili, bolje rečeno, kakav tip političke kulture pogoduje razvoju socijalističkog samoupravljanja.

Za razliku od podaničke političke kulture, koja je po svojim imanentnim obeležjima etatistička, elitistička i konzervativna, koja se zasniva na disocijaciji čoveka i njegovih mogućnosti, koja je u osnovi potvrda protivrečja između čoveka i zajednice, koja ne prevazilazi okvire političke kontemplacije i koja priznaje samo one oblike političkog aktiviteta koji bitno ne diraju u temelje postojećeg poretka — socijalističko samoupravljanje nije samo nov oblik socijalne i političke organizacije, već je ono, kako kaže Lefevr, i nov oblik kulture i svakidašnjeg života. »Samoupravljanje pretpostavlja i podstiče ne samo preobražaj političke vlasti i institucija, svojinskih odnosa i socijalnih nosilaca vlasti, već pretpostavlja i promenu svakodnevnih

Digitized by Google

odnosa i kulture življenja, političkog života i političkog delovanja. Nema promene starih i uspostavljanja samoupravnih oblika života ukoliko se ne stvara svestrana i humana kultura. Kultura je sredstvo i okvir preobražaja načina i oblika života« (str. 215—216). Smisao društvenog preobražaja koji se odvija kroz samoupravne oblike života jeste u uspostavljanju istinski ljudske zajednice u kojoj čovek afirmiše svoju slobodu, ličnost i dostojanstvo. Zato politički sistem socijalističkog samoupravljanja i pretpostavlja demokratsku političku kulturu koja je, po mišljenju Milana Podunavca, po svojim bitnim obeležjima: (a) *aktivističko-participativna;* (b) *nepodaničkа;* (c) *asocijativna i* (d) *mobilizirajuća.* »Samoupravna politička kultura političkom podaništvu suprotstavlja princip *sumnje* i *aktiviteta,* ideji *legitimiteta* načelu *legaliteta*..., načelu *autoriteta (vlasti)* načelo *slobode,* disocijaciji »građanskog društva« i »političke države« reintegraciju *homo politicusa* i *homo civiusa,* načelu *stalnosti* načelo *revolucije«* (str. 216). Politički sistem socijalističkog samoupravljanja postulira takav tip političke kulture koji u središte stavlja čoveka naglašavajući njegovu moć, ponos i dostojanstvo iznad sistema političkih institucija i iznad sfere uskogrude privatnosti.

Mislim da se s razlogom može konstatovati da smo dobili studiju koja po svojim bitnim odlikama predstavlja značajan doprinos našoj nauci o politici. Reč je o prvoj celovitoj studiji o političkoj kulturi u našoj literaturi. Posvećena jednom značajnom, a kod nas još uvek neistraženom području politike, ova studija potvrđuje napore i snage naše teorijske misli da odgonetne i najtananija i najskrivenija pitanja koja krije proces političkog vladanja i upravljanja. U istraživanje »podvodnog političkog grebena« — kako bi rekao Edmund Berk — Podunavac ulazi sa jasnim teorijskim opredeljenjem. Rukovodeći se marksističkom teorijom i vrednosnom orijentacijom, on unosi red u bogatstvo ideja i stavova koje izlaže i izvodi jasne zaključek. Za očekivati je da će ova studija uticati na svest o značaju izučavanja političke kulture, a osobito samoupravne političke kulture. U tim naporima ona, bez sumnje, može poslužiti kao jedan od temeljnih radova.

Strezo Koloski

Jakob Bronowski: Porijeklo znanja i imaginacije

(»Stvarnost«, Zagreb, 1981)

Knjiga koju preporučujemo intelektualnoj znatiželji javnosti rekreira jedan pomalo napušten projekt Imanuela Kanta. Pre nego što je počeo da se bavi »čistom« filozofijom Kant je pokrenuo problem sticanja saznanja o vanjskom svetu koje nije neposredno fizičko, a realizuje se fizičkim sredstvima. Postavljajući i sebi isti epistemološki zadatak ili naturfilozofski — kako je običavao da kaže — Jakob Bronovski u teorijskom operacionalizovanju problemâ polazi od teze da »ono što mi o svetu mislimo nije ono što svijet jest, već ono što ljudska životinja vidi od tog svijeta« (str. 12). Zato se u tumačenju sveta Bronovski zalaže za to da se involvira i jedno istraživanje o »porijeklu znanja«, odnosno o epistemološkim mogućnostima saznajne aparature.

Vezujući »sposobnost da izriču spoznajne rečenice« isključivo za ljude, autor podvrgava analizi one evolutivne (evoluirane) produžetke čovekovog mozga i čula koje ga distanciraju naspram životinjskog sveta. Pri tom on evoluciju ne posmatra samo kao biološki fenomen, već je izvlači i na kopno kulturnog područja kao značajan element socijalnog opstanka, selekcije i oblikovanja znanja.

Digitized by Google

Osnovno sredstvo za razumevanje u saznajnoj aparaturi jeste um, ali nju podupiru (ili jednako učestvuju u »prikupljanju« znanja) i čula vida i govora. Budući da je čovek u stanju da pravi i najtananije vizuelne razlike spoljnog sveta, filozofi osamnaestog stoleća dugo su smatrali da on tu svoju sposobnost zasniva na superrazvijenosti oka kao svojevrsna *camera obscura* koja »sliku sveta projicira negdje u našoj glavi, te je tako možemo razgledati« (str. 67). Međutim, pozitivna nauka otkrila je da »veliki majmuni nisu u stanju uočavati fine razlike kakve mi zapažamo« (str. 18). Od tada je počelo da se sumnja u savršenstvo oka. Ta neverica izazvaće nova istraživanja koja će demantovati naivne filozofske predstave o saznanju kao *camera obscura* i dovesti do novih pozitivnih saznanja. Naime, oko ne samo što nije u stanju da projicira savršenu sliku, već ono ne stvara ni kontinuiranu sliku, funkcionišući na principu celularnih sistema. Na njegovoj zrnastoj površini stvara se situacija kao na »staromodnim novinskim fotografijama«. Sličan »hendikep« ima i ljudski mozak. I on je sam po sebi nesavršen.

Zbog takve fiziološke nesavršenosti čula vida postavlja se pitanje: kako možemo uočavati i najtananije razlike? Ili, kako kaže sam Bronovski: »Kako to da možemo praviti fine razlike kad su jedinice kojima se pri tom služimo (poput štapića i čunjića u oku, poput neurona koji vode straga u mozak) toliko grube?« U odgovoru na ta pitanja on će reći da se »to razlikovanje može postići zato što je sistem međusobnih veza takav da u velikoj mjeri dolazi do preklapanja, a kao rezultat toga ne samo mozak nego i samo oko stvara zaključke o svjetlu. Mi čak nismo sposobni primati vizuelne dojmove drugačije nego procesom indirektnog zaključivanja. Zaključci, stoga, leže u korijenu svih naših mentalnih procesa, čak i onih koje stvaramo izravno preko osjetila.« Sledeći korak u hijazmi ljudskog znanja jeste moć govora. Ono što je oko videlo valja izgovoriti, preneti ga nekome, suočiti iskustvo — da bi se došlo do istine, jer »ne samo stroj, nego i svaka sprava koju čovek ili bog mogu smisliti svako malo krenu krivo«. Socijalizacijom iskustva posredovanjem govora ne samo što se gomila znanje, već se suočavanjem, dijalogom vrši permanentna korekcija »sprava koje... krenu krivo«, reduciraju se greške u naučnoistraživačkom postupku.

Ljudski govor, kaže autor, nastavak je životinjske komunikacije, ali kao takav (kao ljudski) proizvod je kulturne evolucije. Osnovna tačka diferenciranja u odnosu na ljudske komunikacije jeste ta da je ona (životinjska) komunikacija jednosmerna: »životinja se oglašava ili daje od sebe neki drugi znak, koji utječe na druge životinje, a ne na nju« (str. 27). Drugi osnovni kriterijum, po Bronovskom, jeste taj što u kriku životinje ili u nekom njenom kakvom drugom znaku stoje zgusnute rečenice. (»Bežite, opasnost« — saopštava vuk čoporu, ali nije u stanju da konkretizuje, da odredi tu zakanu, jer nema, ne zna reči.) Na početku beše, znači, rečenica. Razlaganje reči, oblikovanje jezika plod je njegove kulturne evolucije. Življenja u zajedništvu posredovanom radom. Ali da vidimo kako se krik preobrazio u reč, odnosno u čemu se ljudski jezik razlikuje od životinjske komunikacije.

Pre svega, kaže Bronovski, ljudski poziv na signal drugog čoveka razmerno je spor u poređenju s većinom životinjskih odaziva. Ljudi imaju prilično dugačak period odlaganja. To je stoga što svaka poruka u sebi sadrži jedan informativni i jedan emotivni sloj. »Mi smo kadri odvajati informaciju od njezinog emocionalnog sadržaja, ili *afekta*, kad god tumačimo ili oblikujemo poruku... To je veliki korak u evoluciji« (str. 30).

Poruka je za životinje jedinstven signal. Zato one ne mogu saopštiti informaciju. One su u stanju samo da prenose instrukcije. Otud Jakob Bronovski ne-

Digitized by Google

prestano pravi razliku između informacije i instrukcije, te kaže »da su svi životinjski jezici (kao i jezik strojeva) u biti instrukcija... porijeklo znanja i imaginacije bilo bi nezamislivo u svetu jezika kojim se služe životinje ili strojevi, jer se *znanje* ne može prenositi jezikom u čijim su porukama informacija i instrukcija uvek i nerazdvojivo povezane« (str. 30).

Sledeća osobenost koju je čovek razvio u svom evolutivnom nastojanju jeste predviđanje, koje je povezano sa kasnijim razvojem mozga, što predstavlja i drugu osobenost ljudskog govora. To je ono što autor zove »proširenjem odnosa« — sposobnost da se jezikom poslužimo tako da se odnosi ne samo na neposrednu sadašnjost, već i na ono što se dogodilo ili što će se dogoditi.

Treća karakteristika, jedinstvena u ljudskom govoru, jeste *internalizacija*. To je ona moć čovekova da se obraća samom sebi, da vodi unutrašnji razgovor sa samim sobom. Taj fenomen je tesno povezan sa izradom i upotrebom oruđa. Tamo je, u stvari, njegovo poreklo. Jer čovek se pri tom služi i modelima, a »model nije samo zapis, nego i nacrt«... kako da se napravi drugo oruđe. Kao takvo, »ono nosi svoje vlastito proširenje, svoju vlastitu povijest i svoj vlastiti pogled u budućnost« (str. 32). Dakle, kada čovek pravi neki predmet, tačnije, oruđe, on se uvek pita koliko on odgovara njegovom prototipu koji on (čovek) nosi u glavi.

I četvrta bitna karakteristika ljudskog govora, relevantna za znanje i imaginaciju, jeste dar čoveka koji se naziva produktivnost ili generativnost jezika. Reč je o sposobnosti da se kombinovanjem reči dobijaju nova značenja. Stratifikovanjem jezičkih simbola poruka može da dobije slojevita značenja. Tu sposobnost čovek poseduje pošto je u stanju da bude na misaonoj distanci od vanjskog sveta, što poseduje mogućnost da ga analizira i menja, a samim tim da menja ugao posmatranja. Nasuprot tome, »životinja živi u svemiru u kojem su ona i taj svemir u neprestanoj komunikaciji i životinja ni jednu radnju ne odvaja od vanjskog univerzuma«. Ona nikako nije u stanju da probije to elementarno stanje opstanka. Iako rekosmo da na početku bijaše rečenica, životinja ispušta krik koji je rečenica i ona je ne može rastaviti, pa kraj staviti na početak, a početak na kraj, da bi iznijansirala drugačije značenje.

Autor nam je u ovom poglavlju, čini se, ostao dužan dve stvari. Prvo, da se i čovekov odnos prema vanjskom svetu — u određenim društvenim konstatacijama — animalizira, te da u jednoj pregrejanoj identifikaciji sa društvenim poretkom on (poredak) prebiva u njegovoj svesti kao univerzum bez ostatka i zaklanja njegovu moć distanciranog, kritičkog (iz drugog ugla) posmatranja i označavanja. I, drugo, da proširivanjem horizonta znanja i iskustva ljudi ne samo što iznalaze drugačije spojeve rečenicama, nego tvore i druge, nove reči i pojmove.

Posredstvom jezika čovek je u mogućnosti da iz mnoštva signala postupno uopštava pojmove. Na znak opasnosti *rekonstitucije* on može (sada obrnutim redom) da konkretizuje i jezički da označi pojam napadača, dakle, da uspostavi svet vanjskih predmeta. Konačno, jezičkim posredovanjem čovek i sebe može da vidi kao predmet u vanjskom svetu. Taj evolutivni domašaj svesti da čovek odvoji od spoljnog sveta kvalitativno povećava moć saznanja, povećava volumen znanja, ali u isto vreme pred njim uzdiže i izvesna ograničenja, kojima autor posvećuje sledeća predavanja.

Raspravu o mogućnostima znanja Bronovski započinje razmatranjima o jeziku. U stvari, sa znanjem postupa kao sa jezikom: »Znanost je prilično osebujan jezik, jer sadrži izjave koje su istinite samo u kontekstu neke posebne teorije« (str. 39). Time je nauka locirana na jedan segment svesti, kao jedan fragment u beskonačnom iskustvu. Budući, pak, da teorije imaju svoj vek trajanja, ono (znanje) je ograničeno

Digitized by Google

i u vremenu. Postulati Euklidove geometrije na vrhovima saznanja prebivali su od otkrića Lobačevskog, neprikosnovenost Njutnovih zakona bila je na snazi do Ajnštajnovog otkrića teorije relativiteta.

U naučnom posredovanju sveta čovek teži, kako je rečeno, da se »odvoji« od njega, da se popne na brdo znanja kako bi video što dalje. Međutim, s druge strane, »u znanosti uvek tražimo jezik koji oponaša ili odražava strukturu stvarnosti« (str. 40). Zatečena u tom sendviču, »nauka u opisnim rečenicama neprestano traga za odvojivim entitetima koji se u vanjskom svetu ili mogu opaziti ili, što je još češće, o kojima se iz vanjskog sveta spekulativnim putem moraju izvesti zaključci« (str. 40). Ali, koliko god čovek ponirao u tkivo nepoznatog, koliko god povećavao volumen znanja — uvek pred sobom susreće neistražena područja i predrasude o vanjskom svetu koje teže i, u ovoj ili onoj meri, uspevaju da se »ugrade« u jezik nauke. Tako da čovek i kad nešto »tačno«, »istinito« sazna nije u stanju da ga »precizno« saopšti zbog te nesavršenosti i neotpornosti naučnog jezika na spoljne uticaje. Dakle, u naučnoj komunikaciji, u neku ruku, krnje se otkrića.

Ekspanziju naučnih otkrića prati i adekvatna evolucija ljudskog jezika u naučni jezik. Povećanjem volumena znanja narasta i fundus izraza i znakova naučnog jezika. I dok mi znamo šta znamo, dotle ne možemo izmeriti i tvrditi koliko ne znamo. Narastanjem ljudskog znanja smatramo da atrofira područje nepoznatog, ali nismo u stanju da kažemo dokle su njegove granice i koliko smo uznapredovali s obzirom na njegovu promenljivost i kretanje. Izvesno je, međutim, da sa proširivanjem horizonta znanja, sa umnožavanjem otkrića, teorija i teorema se multipliciraju, povećava se broj njihovih nepoznatih relacija u odnosu na nesaznato iskustvo. »Nova teorija, naravno, uvek uključuje u sebi više posljedica od stare« (str. 46). Otuda, takođe, nismo u stanju da odredimo ni stepen kontaminacije naše svesti predrasudama o »vanjskom svetu koje teže da se ugrade u jezik znanosti«, tako da izjave naučnog jezika možemo uzimati za istinite samo u kontekstu neke posebne teorije.

Da bi se naučna komunikacija zaštitila ili, bolje reći, da bi se smanjio uticaj spoljnjeg zračenja, Bronovski predlaže uvođenje specijalizirane gramatike (gramatike znanosti — kako je naziva Karl Paerson). Po njemu, struktura jezika nauke imala bi tri osnovna obeležja: »To su, prije svega, simboli koji stoje za pojam entiteta izvedenog zaključivanjem; oni imaju karakter riječi u rečenici. Zatim postoji gramatika koja nam pokazuje kako da se ti pojmovi sastave tako da, primjerice, čini

$$G = k \frac{m_1 m_2}{r^2}$$ (Njutnov zakon)

gramatičku rečenicu... I, napokon, postoji rječnik prijevoda koji rečenicu poput ove dovodi u odnos s konkretnim problemima, kao što je npr. određivanje vremena Mjesečeva ophoda« (str. 43).

Ako je prvi uslov u oblikovanju naučnog saznanja bio da čovek sebe odvoji od spoljnog sveta, sledeća metodološka pretpostavka, po Bronovskom — s obzirom na to da je »svako zbivanje u svetu povezano sa svakim drugim zbivanjem« — jeste da predmet istraživanja izdvojimo od spoljnog sveta, odnosno »da za bilo koji pokus odvojimo ono što smatramo važnim od onog što nam se čini nevažnim za svrhu tog pokusa« (str. 47). Na taj način suočavaju se dva entiteta — čovek izdvojen od sveta i jedan ograđeni segment iskustva, tako da ljudi, kada naučno elaboriraju svet oko sebe, prave, u stvari, svojevrsni rez nad stvarnošću, »vrše nasilje nad povezanošću u svijetu«. Otud, »kad god se bavimo naukom, uvek dešifriramo samo deo prirode koji nije potpun, a to vredi i za sve naše iskustvo. Naprosto ne možemo izaći iz naše vlastite konačnosti« (str. 48).

Ali kako se pomeraju granice važnog, kako se probija plafon nepoznatog, nesaznatog?

Digitized by Google

Čovek je, na osnovu prethodnog znanja, na osnovu stečenog iskustva, obdaren da zamišljajem, heurističkim projekcijama, maštom proširuje polje vlastitog iskustva. Međutim, ta transgresija poznatog, iskorak u sferu metafizičkog nastaje spekulativnim putem. Da bi steklo status legitimnog naučnog otkrića ono mora biti podvrgnuto eksperimentalnom dokazivanju, a zatim zgusnuto u izračunljivom obliku, da postane algoritam (formula pomoću koje možete računati). Imaginacija, heurističke projekcije, međutim, vremenski se ne podudaraju uvek sa čovekovim tehničkim mogućnostima za eksperiment. Ljudi su toliko puta zamišljali stvari koje se nisu mogle eksperimentalno dokazati, a pri tom ne samo što su bili verovatni, već i mogući. Ludvig Bolcman, u nastupu potištenosti, izvršio je samoubistvo zato što nije mogao uveriti svoje kolege da su atomi stvarni. Da ironija bude veća, samo da je sačekao još godinu-dve, sve bi njegove kolege bili uvereni. Isak Njutn je pretpostavljao da, ako kuglu baci tako da pada onom brzinom kojom se okreće horizont, ona će obići ceo put oko sveta i stići na »isto« mesto. On je nacrtao i dijagram, izračunao je i vreme obilaska (90 minuta), ali 1666. godine, kada je Njutn ovo izmislio, »tehnička baza« je bila »preuska« da na njoj stane tako gigantski eksperiment. »Taj pokus bio je rezervisan za naše, visokointeligentno pokolenje«. Međutim, Isak Njutn nije imao razloga za samoubistvo jer je Mesec zamislio *kao* kuglu bačenu oko sveta — 250.000 milja visoko. Ali po proračunima, s obzirom na udaljenost i gravitaciju, ispalo je da toj gigantskoj kugli treba dvadeset i osam dana da obiđe Zemlju. Šta je, u stvari, uradio Njutn? — U saznajni postupak uveo je jednu gigantsku metaforu (Mesec *kao* kugla). U područje rezervisano za čist um uveo je jednu formu moći suđenja koja »pripada« drugom koordinatnom sistemu svesti. Tim imaginativnim oblikom umetnost ne samo što je postulirana kao prapočetak znanja, kao njegov početni impuls, već je njenim posredovanjem prevladana cela jedna epoha. Griničko vreme življenja zgusnuto je u jedan trenutak vremena otkrivanja.

Odredivši tako puteve konstituiranja znanja, autor započinje razmatranje *zakonâ prirode i prirodu zakona*. Zapravo, on nastoji (i uspeva) da dokaže ograničeni domašaj i važenje naučnih zakona i epistemoloških sistema. Kao razloge nemogućnosti postojanja konačnih istina naspram beskonačnosti univerzuma, Jakob Bronovski navodi činjenice (a) »da niti jedno naše objašnjenje ne može biti tačno... iz jednostavnog razloga što moramo učiniti rez u svemiru kako bismo uopće mogli izvršiti pokus«. Dakle, predmet istraživanja izvući iz prirodnog ambijenta i time pokidati njegove veze sa totalitetom. Otud svaki rez postaje »olakšavajuće pojednostavljenje«, a dešifrovanje koje zatim nastaje daje iskrivljen rezultat. Povećavanjem volumena naučnog iskustva, otkrivanjem uzročno-posledičnih veza smanjuje se kvantum »pojednostavljenja«, ali čovek je još daleko od toga da postavi eksperimente »u kojima bi čitav svemir bio promatran iz perspektive oka božjeg«. Jer (b) naspram totalne povezanosti univerzuma »mi se *ne možemo* osloboditi svoje vlastite ograničenosti«.

Pozivajući se na istraživanje Kurta Gedela, Bronovski problematizuje i aksiomatske sisteme. Budući da oni, pod određenim uslovima, mogu biti saznajno produktivni, autor nalazi da je i njihovo važenje ograničeno. Naime, oni ne mogu da prevaziđu najmanje dva ograničenja. »Prije svega, Gedel je dokazao da ako je sistem dosljedan, tada postoje tvrdnje koje se tim sistemom ne mogu dokazati. I ne samo da postoje tvrdnje koje se ne mogu dokazati, već postoje i *istinite* tvrdnje koje sistem ne može dokazati.« S druge strane, kako rekosmo malopre, ni priroda nije gigantski sistem koji se može formalizirati a da pri tom ne odrežemo neke njene delove. Zato kažemo da ne postoji sistem aksiomâ koji može obuhvatiti celovitost prirode. Koliko

Digitized by Google

god zvučalo paradoksalno, prevladavanje takve situacije Bronovski vidi u strategiji sistema! Kada jedan sistem uleti u pogrešku, alternativa je da se odbaci cela stvar i da se zatim započne gradnja novog aksiomatskog sistema. Onako kao što je opšta relativnost zauzela mesto Njutnovog sistema.

Imajući sve to u vidu, može biti sasvim legitiman stav da se napredak u nauci zasniva na »pogreškama« ili, ako hoćemo da budemo velikodušniji, na nedovršenosti naučnih saznanja. Jer, mi o sebi mislimo kao i o predmetima. I svi paradoksi znanosti i književnosti izviru iz naših nastojanja da o sebi govorimo simultano i kao spoznajna bića i kao spoznajni predmeti. Otuda nastaju i dvosmislenosti u iskazima, koje se multipliciraju i mnogoznačnošću činjenica, te se i jezik »naprosto ne može smatrati jasnim i konačnim izlaganjem onog o čemu govori« (str. 76).

Šta onda ostaje od nauke? Kako nastaju proboji u njoj? Na to Bronovski odgovara da je znanost pokušaj da se poznati svijet prikaže kao zatvoreni sistem sa savršenim formalizmom. Znanstveno otkrivanje je proces trajnog probijanja na krajevima sistema, otvaranja tog sistema i zatim njegovoga hitrog zatvaranja pošto ste obavili svoj posebni deo posla«. Inovantnu intervenciju na prethodno znanje (»pogrešku« ili nedovršenost naučnog saznanja) čovek vrši snagom imaginacije. Po toj spirali uzdizanja ljudskog duha čovek iznova otkriva nove povezanosti, sličnosti među stvarima za koje se mislilo da ih nemaju. I tako nedovršeno saznanje (»pogreška«) biva promovirano u novu normu. Zato je napredak, kaže Jakob Bronovski, »istraživanje naših vlastitih pogrešaka. Evolucija je konsolidovanje nečega što je uvijek počinjalo kao greška. A pogrešaka ima dvije vrste: one koje se pokažu kao tačne i one koje se pokažu kao krive. Većinom su krive. Ali, obe imaju zajednički karakter: one su imaginativna spekulacija« (str. 80).

Na kraju te instruktivne knjige autor govori o zakonu i individualnoj odgovornosti. U tom poglavlju obuhvaćena je problematika naučne prakse (kao individualna i društvena aktivnost). Raspravljajući o osobenosti naučnikâ, on ukratko obuhvata i pitanje zajednice naučnikâ. I, na kraju Bronovski raspravlja o mestu koje nauka u današnjem društvu zauzima ne kao tehnička aktivnost, ne čak ni kao potraga za znanjem, već kao svojevrsna etička aktivnost.

I pored toga što je program koji je sebi postavio Bronovski (da ostvari onaj filozofski projekt što ga je jednom sebi postavio Imanuel Kant) — na koji je način čovekov pogled na svet određen njegovim biološkim ustrojstvom — naučni rezultat do kojega je došao prevazilazi prvobitnu zamisao. Razmatrajući metodološka i epistemološka pitanja znanja sa velikom erudicijom, on je akceptirao i uticaj socijalnog ustrojstva čoveka na njegov pogled na svet. Stoga se knjiga Jakoba Bronovskog može smatrati zaokruženim korpusom relevantnih zaključaka o putevima saznanja.

Boris Nonevski

16 4361

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

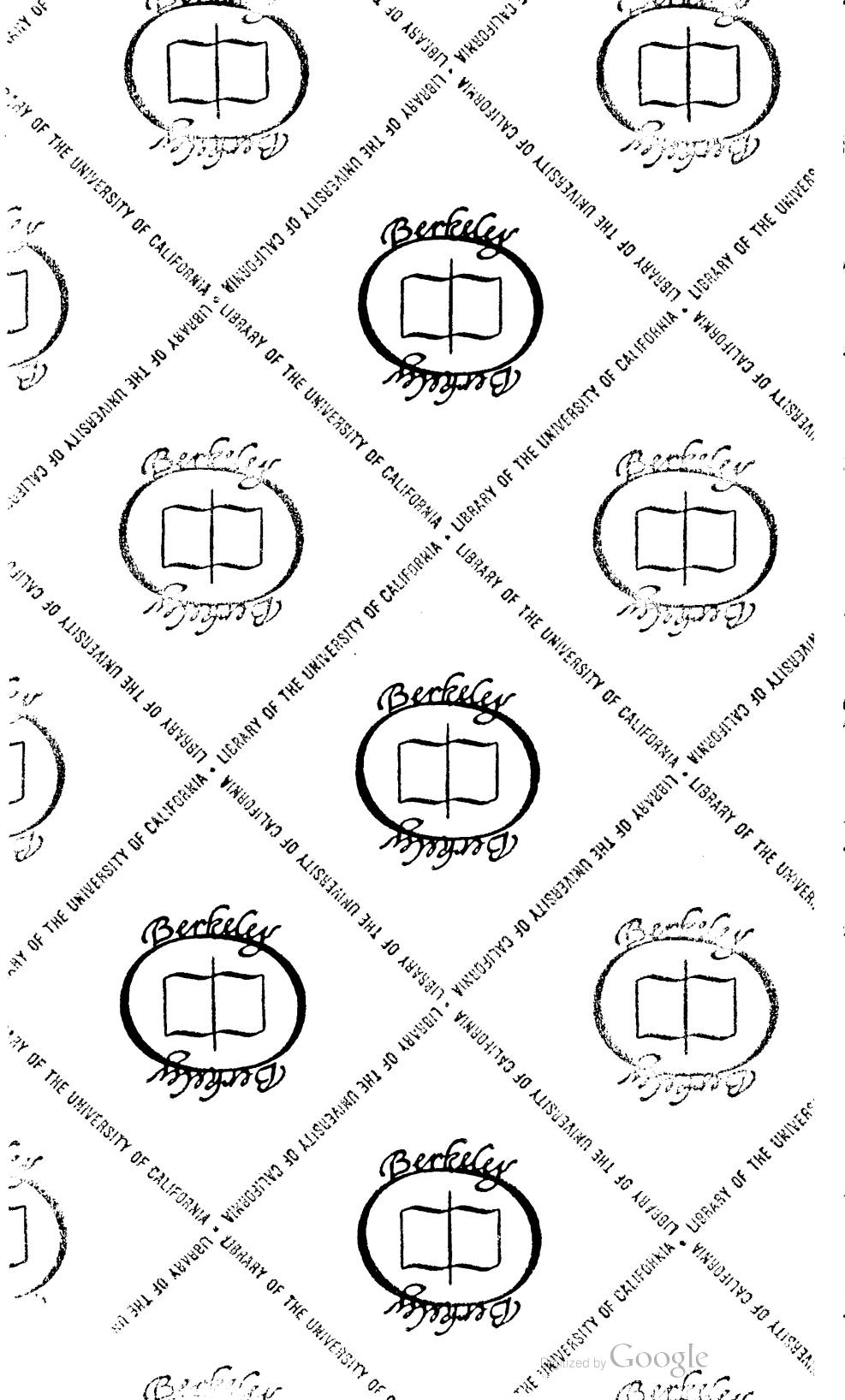

Digitized by Google

GENERAL LIBRARY - U.C. BERKELEY

B000267399

Digitized by Google

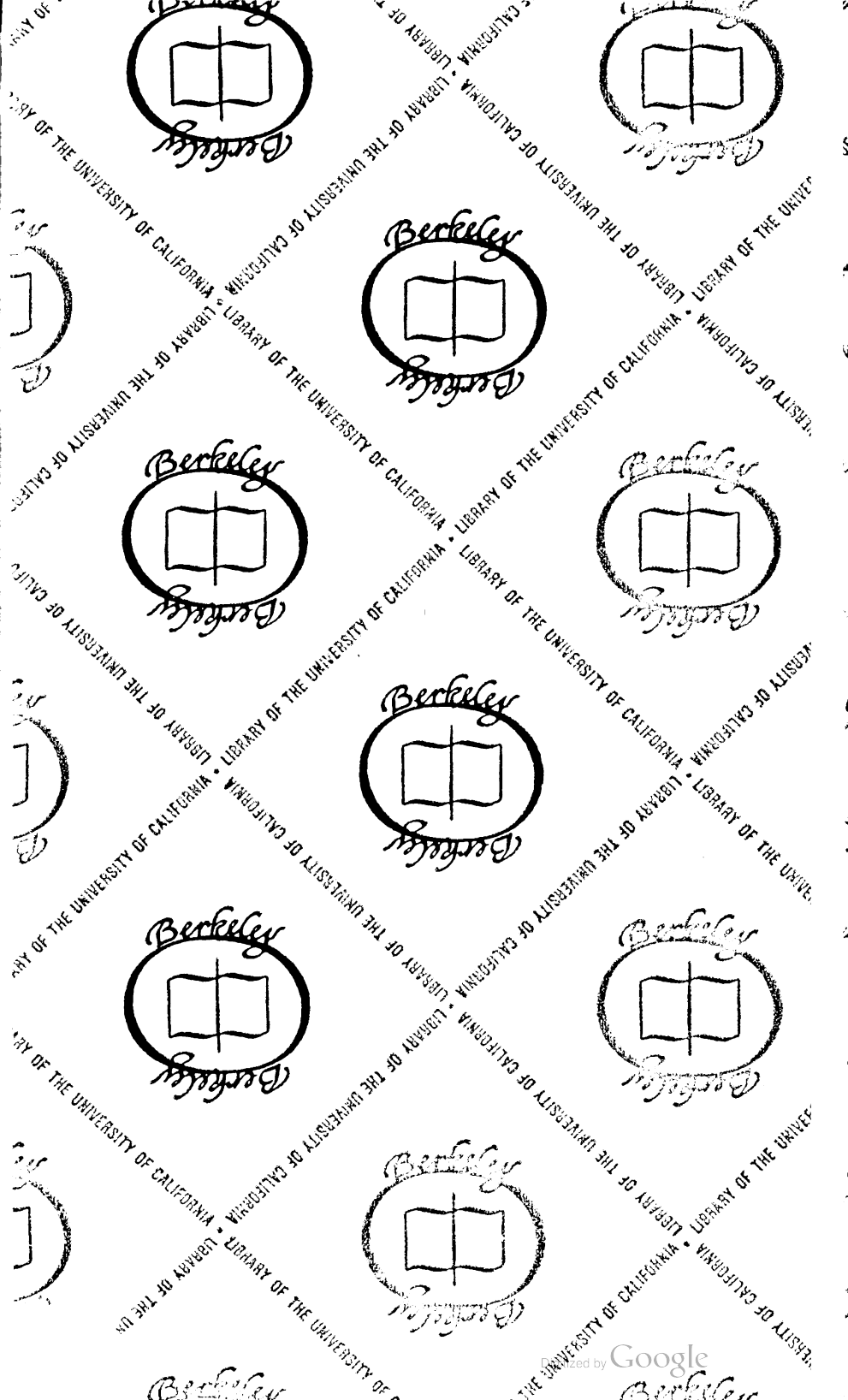

Digitized by Google

GENERAL LIBRARY - U.C. BERKELEY

B000267399

Digitized by Google

Digitized by Google